

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Németh K. Bódog—Ábrahám Imre: Névadás a magyar bencés rendben

Győri György: Magyar és angol szójátékok a hazai ifjúsági sajtóban

Sörös Anna: A francia nyelvművelésről

Fülöp Lajos: Az érzetkultusz Áprily korai költészetében

Csóti Gabriella: Weöres Sándor: Fuga

Éder Zoltán: Verseghe Ferenc nyelvtanai tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására

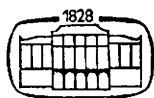
Hangay Zoltán: Nyelvészeti munka a budapesti tanítóképző főiskolán

Berényi Pálné: Szaknyelv és szubjektivitás

Kertész András: Az autonóm nyelvészet empiriavitája

Fekete Antal: Szent Amerigo = Szent Imre

Kakuk Mátyás: Népetimológiai névalakulatok Kun-szentmárton XVIII–XIX. századi anyakönyveiből

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

112. ÉVFOLYAM 1988. JANUÁR—MÁRCIUS 1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

* FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRÉTI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Németh K. Bódog—Ábrahám Imre</i> : Névadás a magyar bencés rendben.....	1
<i>Győri György</i> : Magyar és angol szójátékok a hazai ifjúsági sajtóban.....	21
<i>Sörös Anna</i> : A francia nyelvművelésről.....	35

Íróink nyelve

<i>Fülöp Lajos</i> : Az érzetkultusz Áprily korai költészetében.....	42
<i>Csótó Gabriella</i> : Weöres Sándor: Fuga	51

Nyelv és iskola

<i>Éder Zoltán</i> : Verseghy Ferenc nyelvtanai tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására	57
<i>Hangay Zoltán</i> : Nyelvészeti munka a budapesti tanítóképző főiskolán.....	67

Szaknyelveink, nyelvjárásaink

<i>Berényi Pálné</i> : Szaknyelv és szubjektivitás	71
<i>P. Kovács Imre</i> : Német jövevényszavak a hosszúperezstegei nyelvjárásban.....	80

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kertész András</i> : Az autonóm nyelvészet empíriavitája.....	87
--	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Fekete Antal</i> : Szent Amerigo = Szent Imre.....	96
<i>Kakuk Mátyás</i> : Népetimológiás névalakulatok Kunszentmárton XVIII—XIX. szá- zadi anyakönyveiből	97

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

112. ÉVFOLYAM

1988. JANUÁR—MÁRCIUS

1. SZÁM

Névadás a magyar bencés rendben*

Írásom a névhasználat kérdései közül a magyar szerzetesrendekben, esetünkben a bencés rendben szokásos gyakorlatot vizsgálja. Ez a gyakorlat inkább eltér a polgáritól, semmint hasonlít hozzá, de találunk köztük alapvető párhuzamokat, így tanulságai nem haszon nélkül valók.

Vizsgálódásom elsősorban a Benedek-rendi utónevekkel kíván foglalkozni, hiszen csak velük kapcsolatban jogosult a *bencés* jelző. Ezek a nevek évszázadok óta különösségükkel, a mindennapitól elütő voltukkal tűnnek ki. Honnan e különösség? Egyáltalán miért beszélhetünk sajátos névhasználatról?

A gyakorlat mögött a következő elgondolások húzódnak meg. A szerzet tagjait egyetlen nagy családnak tekintik, ebből adódóan meg kell változtatni a polgári életben viselt és csak kevés változatot fölmutató utóneveket, hogy a z ú j k ö z ö s s é g b e n m i n d e n k i n e k m e g k ü l ö b b ö z t e t ő n e v e l e h e s s e n. (Ezzel a rendtagok társaikat egyelemű névvel illethetik. A jelenség ősi, egyben praktikus volta könnyen belátható.) A másik elgondolás eszmei: a szerzetbe lépő lelki megtisztulásra, erkölcsi tökéletesedésre vállalkozik, ezért hátat fordít régi önmagának, és ennek jelképes kifejezése a névváltoztatás. (Ez meg a jól ismert ősi szemléletet őrzi.) Magát a nevek különösségét az adja, hogy a rendtagokra — a nagyobb létszám miatt szükségszerűen — nem használatos, tehát szokatlan neveket ruháznak. Ezt a többletszükségletet a Biblia tartalékaiból és a római egyház minden nemzet szentjeit folsorakoztató hivatalos kézikönyvből, a Martyrológiumból elégítik ki. Ehhez képest viszonylag újkeletű törekvés, hogy kiegészítésül vagy a névanyag cseréjére fölélesztik-fölhasználják az ősi magyar neveket.

* A dolgozat fogalmazványa a jeles bencés tanár és nyelvész, Németh K. Bódog hagyatékából került elő. A munka biztató állapotban volt, de befejezéséhez hiányzott még a rendező elv, és eldöntetlen volt az anyag közelítésének a szempontja is. Voltak tudományos igényű fejezetei, de néhányuk inkább csak a házi használatra tekintett: mintha az újonnan Rendbe lépők számára kívánta volna megvilágítani a sok százados gyakorlatot. Afféle beavatás kívánt lenni a rendi hagyományokba. Mindez érezhető volt a stíluson is.

Az itt közölt változat igyekszik egységessé tenni a tanulmányt, az egész dolgozat, továbbá a fejezetek elé írt bevezetőkkal pedig biztosítani a névtudományi jelleget, és a laikus érdeklődőt is segíteni bizonyos jelenségek megértésében.

A kéziratot mintegy harmadrészt alakítva az eredeti fejtegetést egy-két esetben szándékom szerint egyértelműbb megfogalmazással cseréltem föl; máshol kiegészítő vagy megszorító megjegyzést tettem. Kivételesen új szempontot is bevontam a vizsgálatba. Az értelmező, kikerekítő mondatokat a kézhez kapott szövegből, azt továbbgondolva próbáltam kiolvasni. Mindezt rendi felkérésre. (*Abrahám Imre*)

Az új névhez — mint az eddigiekből is kiviláglik — a szerzetbe lépéskor, ill. az azt követő beöltöztetésre jut a rendtag. Ennek előzménye, hogy a noviciusmester a rendelkezésre álló nevekből (meghalt, kilépett társak neve, ill. újonnan bevont nevek) kiválasztja az új tagnak szántat, amelyet majd az egyházi szertartásba illesztve tudomására hoz. (Néhány év óta a jelöltnek magának is van már némi beleszólása a választásba, így a gyermeki névadás társul a felnőtt névválasztással.)

Az ilyen eljárás valószínűleg a XVIII. sz. közepe, kimutathatóan a XIX. sz. eleje óta van szokásban. Ez a megjegyzés azt sejteti, hogy a bencés névhasználat vizsgálatának történeti jellege is van, hiszen az idő igazában két fejezetre osztja a kérdés tárgyalását: korábbra vonatkozóan mint névelőfordulás, névviselet, későbbre pedig mint névadás érdekelhet bennünket. Mindkettőre vonatkozó kérdés, de így is történeti: az ő helyzetükben beszélhetünk-e névdivatról? Történeti megközelítést kívánnak ezek is: az egyes nevek mikor bukkannak föl először, vagy mikor tűnnek el a használatból, valamint hogy milyen alakban-változatban használják őket?

A történetileg két, esetleg három szakaszra bontható névanyag természetesen más-más szempontú és eltérő jelenségekre kiterjedő vizsgálódást kíván.

A tárgyalt nevek lelőhelyeiről kell még szólnunk. Sorrendben közülük első a rendtörténet (PRT. = A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. I—XII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrácz. Bp., 1902—1916.), amely a pannonthalmi levéltár és más okmánytárak anyagából merít. Benne persze csak a saját érdeklődésébe eső nevek fordulnak elő, így — bár névanyaga gazdag — használhatósága korlátozott. Ez áll Horváth Ádám Szent Benedek és Rendjének története Magyarországon (Pannonthalma, 1915.) c. könyvére is. A harmadik, a vonatkozó időben minden fölhasznált nevet tartalmazó jegyzék a *Catalogus Noviciorum OSB.* (I. 1802—1923, II. 1923—1971). A belőlük összeállított listákat, ill. névsorokat az Adattárban közlöm.

A legrégebb nevek a magyar bencésekénél

I. A bencések 996-ban telepedtek meg Pannonthalmán. Jöttek Csehországból, Itáliából, és ők lettek a maiak első rendtársai. Szokásaikat régi kolostoraikból hozták magukkal, növendékeik azonban már az új föld fia. Nevelni, tanítani az országaikban szokásos módon kezdték őket, de hogy milyen néven szólaltak hozzájuk, erről nem tudunk semmit. A legrégebb neveket majd csak az oklevelek tartják fenn, de azokból is elsősorban az apátokét, főapátokét. Ez érthető, hiszen ők képviselték a rendet: a különféle ügyekben ők voltak a kérelmezők vagy bejelentők akár a királynál, akár a pápánál; a vagyoni, bírósági vagy más ügyletekben is ők járnak el, és ők gyakorolják a földesúri jogokat. (A 996—1786 közötti apátok, ill. főapátok névsorát l. az Adattárban.)

Magas tisztséget nem viselő egyszerű szerzetesekről inkább csak elszórt adatok beszélnek. Velük legfeljebb valamilyen hivatalos kiküldetésben, megbízatásban találkozunk. A Gellértlegenda pl. mint Sz. Gellért püspök útítársát említi *Valter* szerzetest. A XII. sz. első felében, *Dávid* apát idejében (1131) írának *Cerbanus*-ról, aki Damaszkuszi Sz. János görög nyelven írt munkáját latinra fordította „Az ismeret forrásairól” címen (Horváth Á. i. m. 56). (A biztosan magyar bencésekről szóló adatok jegyzékét l. az Adattárban.)

1233-ból való a pannonhalmi (Mons sacer Pannoniae) konvent addig legteljesebb névjegyzéke. Ez az oklevél — bár nem sorolja föl sem a noviciusok, sem a korábban beöltözött növendékek nevét — néhány szép, helyesebben érdekes nevet mentett meg a feledéstől. (A névjegyzéket l. az Adattárban.)

2. A jegyzékben szereplő nevek között több is akad, amelyik valami miatt fölkelte érdeklődésünket. Így az apátok nevei közül — erősen idegen hangzásával — kiütözik a *Ramerius* és *Raszina*. Egészen szokatlan név az *Abbrík*, *Déda*, *Guala* is. Közülük az *Abbrík* esetleg lehet az *Alberik* összevonása. A *Déda* eszünkbe juttathatja a szláv *déd* szót, a név talán ennek a kicsinyítője (vö. *bél* ~ *Béla*, *Vid* ~ *Vida*; l. még TESz.: *déd*). A *Guala* név változatlan alakban szerepel a Kalendarium Benedictinumban is, viselője volt egy ilyen nevű bresciai pk. (†1244, l. Szunyogh X. Ferenc: Az Áldott nyomában. I–IV. Pannonhalma, 1939, III. 12). Érdekes és különleges két név az *Aymo* és a *Kana* is. Közülük az előbbi többször is szerepel Szunyogh Xavérnál: *Haimo* Halberstadt püspöke (†853. I. 169); *Haimo* VIII. sz.-i olasz remete (I. 89); *Haimo* angol szerzetes (†1179. I. 196). A *Kana* mint régi magyar személynév származhat a török *kán* méltóságnévből, de a *Kain* szn.-ból is. (Vö. Ladó János: Magyar utónévkönyv. Bp., 1978., 178.)

A korai magyar nevek közül a *Béla* és *Elek* csak későbbi adatokban található (*Béla* 1646.), bár korábbi használatuk sem kizárt. A *Farkas*-nak, az ősi kívánságnévnak ellenben elég hamar akadnak viselői a bencések között is: 1206: *Farkadinus*, 1210: *Forcos*, 1233: *Farcasius*, 1704: *Wolfgangus*. Bizonyára ez az utóbbi, külföldön elterjedt név lehetett a biztató példa, hogy egyházi vonalon is elfogadhatónak tartották az ősi magyar nevet. XIII. sz.-i adataink vannak két, a társadalomban korán meghonosult névre is, de talán itt is csak az írásos előfordulás hiányzik a még korábbi rendi használat igazolásához: *Henrik* ~ *Herricus* (1233.) ~ *Imre* ~ *Heinricus* ~ *Henricus* (1216.) ~ *Hemerius* (1233.); ill. *Komrad* ~ *Corradus* (1267.).

A rend feloszlataáig, 1786-ig tartó első szakaszban természetesen több olyan, főleg bibliai névvel találkozunk, amelyek az újabb időkben teljesen ismeretlenek: *Machabeus*, *Nychodemus*, *Saduceus*, *Saulus* (1233.), *Didacus* (*Didák* 1791.). Az effélékből csak a *Primus* (1233.) éledt újjá *Előd* alakban 1946 óta. Régóta használatlan a *Jónás*, *Zakariás* is.

A fölbukkanó adatok közül szívesen birkózik az ember azokkal is, amelyek olvasási nehézséget jelentenek, hiszen jó meggyőződéssel hosszúéletű nevek első előfordulására lelhet. Így pl. az *Iiuido* alakban bizonyára a *Wido* (Giudo) lappang. Ez a név is megvan Szunyogh Xavérnál: *Wido* pomposai apát (†1047. I. 174). A nevek biztosan azonosíthatók, inkább csak a hiteles alak eltalálása a probléma a *Joan* ~ *Joanka*, ill. *Ivan* ~ *Ivanka* esetében. A második betű ugyanis olvasható *o*-nak vagy *v*-nek (esetleg *u*-nak), eszerint bennük alap- és képzett szó áll szemben egymással.

Az utónév történelmi vonatkozása miatt tegyük említést *Marczali Dózsa Miklós*-ról is, a Bencés-rend birtokainak 1389–1404 közötti kormányzójáról, aki a parasztháború előtt száz évvel viselte a majdani vezér nevét. Ez a név különben előfordul egy pannonhalmi oklevélben is: „domino fratri *Dose*” (Okt. 835.). Fraknói Vilmos (A magyar királyi kegyúri jog története Szent Istvántól Mária Teréziáig I–II.) szintén beszél róla: „Nicolaus dictus *Dosa*” (I. 98–9). A rendi nevek közt az első eddig ismert előfordulás 1776-ból való.

A név viselője *Paintner Dózsa* növendék volt, aki Bakonybélben halt meg. (Szegedi Taszilo bencés történetíró adata.)

Arra pedig, hogy egy újkeletű név, akár külföldi is, milyen gyorsan hódít teret a bencés névhasználatban, legyen példa az *Alajos* esete. A néhai fiatal kispapot 1726-ban avatták szentté, és híre hamarosan eljutott hazánkba is. A magyar bencések közt elsőnek Szentmiklóssy Alajos dr. viselte az ő nevét. Talán már 15 évesen, a beöltözköskor (1764.) megkapta a nevet, de írásos rendi adat csak 1775-ből van, amikor fogadalmat tett. (Karácsony S. Zsigmond már 1768-ból közöl adatot Pestről.)

Az újabb idők névanyaga

1. Általános kérdések

Mint korábban jeleztük, az újabb időket a rend visszaállításától, 1802-től számítjuk. Ez az időszak a névanyag tekintetében viszonylag egységes képet mutat, de századunk húszas éveitől olyan új színek, vonások járulnak hozzá, hogy akár legújabb szakasról is beszélhetnénk. (Igazában nem lesz rá szükség, és a *Catalogus Noviciorum* is inkább csak technikai okokból képez két kötetet.)

Azt is említettem, hogy a fölvelt időponttól már biztosan névadási sajátosságokat kereshetünk a bencés anyagban. Hogy a rendi név viselése mikor vált gyakorlattá, valójában persze nem tudjuk. Szent Benedek, a rendalapító (480–543) erre vonatkozóan semmi utasítást nem ad a *Regulában*. Láttuk, hogy nálunk az első korszakban nem számolunk vele, holott a legtöbb ekkori név ismétlődése erre akár alapot is adhatna. Álláspontunkat megerősíthetné Molnár Szulpic megjegyzése is: „A XVII. században biztos adatok vannak arra, hogy védőszentet választanak a beöltözkösnél, s ezután ennek a nevét viselik” (PRT. IV. 652). Ugyanitt a lapalji jegyzet arról tájékoztat, hogy az ausztriai tartományban 1620 után vesznek föl általánosan szerzetesnevet.

Most már tehát a növendék valamelyik szent által hordozott nevet (kivételesen pogány magyart) kap előljárójától, latin szertartás keretében, latin alakban. Mint a gyermek a keresztségben. Csakhogy míg ott a pap nevezheti *Stephanus*-nak a keresztest, a szülőknek az csak *István* lesz, itt, ahol a mindennapok nyelve legalább annyira a latin, mint a magyar, ez már nem ilyen egyértelmű. Kérdés tehát, hogy — főleg az időszak elején — milyen alakban használták a kapott nevet. Úgy tűnik, hogy a dologban bizonyos fejlődési folyamatról van szó. Kezdetben egyrészt ragaszkodtak a latinos alakhoz, másrészt a gyakorlatban szükségszerűen magyarul (is) beszéltek, és ez nyilván vonzotta a magyar változatot (*Joannes* ~ *János*). Később tetszés szerint használhatták állandó alakként ezt is, sőt a nemzeti felbuzdulás hatására a magyarra fordított jött divatba: *Constantinus* ~ *Szilárd*. Harmadik fokozat az, amikor több idegennek maradt név lecserélődik (*Cirinus* ~ *Helladius*, *Hermenegild* stb.), és helyükre tódulnak a meghonosodottak, ill. magyar eredetűek.

Mivel a nevek a rendi létszám növekedtével megsokszorozódnak, szélesebb körű lehet a rájuk vonatkozó vizsgálódás is, figyelembe véve a névanyagban-névadásban fellelhető mind objektív, mind szubjektív sajátosságokat. Az egyikkel, az utóbbival való foglalkozás rekonstrukciós munka: a tényanyagból kell kiolvasni a szándékot, kifürkészni-kielemezni az indítékokat. Hogy eljárás-

sunk helyes, két dologgal is alátámaszthatjuk. Utalhatunk arra, hogy a névadást a polgári családokban szintén befolyásolják bizonyos megfontolások (a családi hagyományból választják a nevet; divatnak hódolnak; szép, esetleg az előnévhez igazodó nevet keresnek stb., vö. Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. *NyelvTudÉrt.* 26. Bp., 1961.), továbbá a mai rendi gyakorlat legalább bizonyos fokig visszavetíthető a múltba.

Mindezek alapján az alábbi feladatokat tűzhetjük ki: a névanyag számbavétele (az egyes nevek előfordulása, gyakorisága, statisztikai mutatóik); a nevek rétegei (pl. eredet szerint); jelentésviláguk vizsgálata; esetleg több szempontú esztétikai elemzésük.

2. A névanyag számbavétele

Ha az időszak neveit és a nevek viselőit az említett két csoportban vesszük számba, megállapíthatjuk, hogy az első szakaszban 324 névvel 1532 rendtagot illettek. (Valójában csak 320 névről és 1441 személyről van szó, mert többen nevet változtattak, ill. a kapott nevet tetszés szerinti, esetleg az eredetitől eltérő alakban használhatták: *Bonaventura* ~ *Bónis*, *Dömötör* ~ *Döme*, *Flórián* ~ *Flóris*, *Teodorik* ~ *Detre*. (A második szakaszban 240 nevet kapott 432 rendtag. A nevek listája az Adattárban található.)

Ha a nevek gyakoriságát figyeljük, az első időszakban az *Amand* és a *Ráfael* fordul elő legtöbbször (14-szer), a másodikban az *Amand* csak egyszer, a *Ráfael* kétszer. A másodikban egyébként a *Günter* és *Remig* vezet (8 előfordulással), míg közülük a *Günter* az elsőben 6-szor, tehát elég sokszor szerepel, a *Remig* pedig 3-szor.

Van-e ennek a szám szerinti gyakoriságnak valami jelentősége? Inkább csak negatív. A gyakori előfordulás ugyanis annak a jele, hogy az illető névnek a viselője nem tartott ki a rendben a felszentelésig, ill. a tanári oklevél megszerzéséig. Más pályát választott, esetleg fiatalon meghalt. (Sok volt abban az időben a tüdőbajos fiatal.) Némelyek maguk is érezték, hogy nem való nekik a zárt szerzetesi élet vagy a sok beszéddel járó tanári elfoglaltság, s önként távoztak, vagy pedig az előljárók és az orvos ajánlatára hagyták el a rendet.

Pozitívum azonban a név gyakori előfordulásában az, hogy az előljárók szerették azt a nevet, és rajta voltak, hogy mindig legyen ilyen nevű rendtag.

Ha valaki más életpályát választva elhagyta a rendet, esetleg már a következő beöltözésnél újra kiadták a nevét. Ha azonban valaki megmaradt a rendben, nevét az ő életében nem szokták kiadni. Legfeljebb a főapát nevét kapta meg valamelyik fiatal novicius, hogy ezzel is hangsúlyozzák a rendi élet családi jellegét, utalva az apa és fiú nevének szokásos azonosságára. Kiadták már az *András* nevet kötelező *András* vagy *Endre* névvisseléssel, és a *Félix* nevet *Félix*, ill. *Bódog* használattal. Ez azonban ritka eset.

Annak a magyarázata pedig, hogy egyik-másik név szám szerint ritkábban fordul elő a rendben, a legtöbb esetben az, hogy a hosszú életű rendtagok sokáig viselték a nevet. Pl. *Vaszary Kolos*, a későbbi esztergomi érsek 1847–1915, *Halbik Ciprián* tihanyi apát 1857–1927, *Kroller Miksa* zalavári apát 1867–1946 között foglalta le a rendi nevét. Ugyanígy a *László* nevet 1884–1947, a *Bonifác* nevet 1888–1958, a *Béla* nevet 1889–1965 közt egy ember viselte, és mások is hosszabb-rövidebb ideig élveztek egy-egy nevet.

3. A rendi nevek eredete — jelentésvilága

Ha a rendi neveket az itt fölvetett szempontok alapján csoportosítjuk, a csoportosításnak több tanulsága is van. Kitetszik belőle, hogy a rend milyen kultúrkörökhöz fordult nevekért, ill. hogyan változott az idők folyamán ebbeli álláspontja. A módosulás alapján a korszerűsödést jelzi, de egyben a küzdelmet is a konzervatív és a reformtörekvések között. Mindenképpen tükrözi a történelmi-társadalmi mozgásokat.

Ha a vizsgálatban elsőként a főbb csoportokat vesszük föl, találunk *a)* bibliai (héber), *b)* latin-görög, *c)* germán, *d)* szláv, *e)* török, *f)* ősi magyar neveket. A csoportalkotás világosnak látszik, a nevek besorolása mégsem olyan egyszerű. Ennek magyarázata, hogy az egyes nevek más-más címen vagy más-más fokban kapcsolódnak a martyrologiumbeli eredeti nyelvi vagy latinos alakú névhez. Így *a)* az *a l a k j u k k a l* — más-más mértékben, de mégis szorosabban: *Adám, Emil* (Aemilianus) vagy *Attila-Etele* (Attilanus); *b)* még szintén alakjukkal, de *e l t á v o l o d v a*, hiszen magyar származékok: *Benjamin* > *Benő, Jakab* > *Jákó, Gergely* (Gregorius) > *Gerő*; *c)* magyarok, de latin-görög *f o r d í t á s b ó l* erednek: l. *Felix* > m. *Bódog*, g. *Konstantin* > m. *Szilárd*; ill. *d)* a magyar név *j e l e n t é s e* egyezik valamely idegennel: *Előd* (*Primus*), *Keve* (*Petrus* 'szikla'). A *Béla* névnek hat származtatása is van, de mert a legelső magyar királynevek közé tartozik, inkább magyarnak érezzük és tartjuk. Vannak tehát olyan nevek, melyek határozottan az egyik vagy a másik csoporthoz tartoznak, és vannak, amelyeket többször is meg kell említeni. Megjegyezzük, hogy a bencés rendi neveket általában Ladó János és Kálmán Béla művei alapján osztályozzuk. (I. m.; ill. *A nevek világa*. Bp., 1969.)

A rendi nevek származás szerinti táblázata az egyes szakaszokban, ill. az egész időszakban az alábbiak szerint készíthető el:

	I. szakasz	II. szakasz tovább élő + új	Egész időszak
bibliai (héber)	44 (13,6%)	18 + 1 (7,9%)	45 (11,5%)
latin—görög	150 (46,3%)	86 + 12 (40,8%)	162 (41,5%)
germán	82 (25,3%)	44 + 17 (25,4%)	99 (25,4%)
szláv	8 (2,5%)	5 + — (2,1%)	8 (2,1%)
török	8 (2,5%)	5 + 2 (2,9%)	10 (2,6%)
magyar	32 (9,9%)	16 + 34 (20,8%)	66 (16,9%)
	324	174 + 66	390

A csoportonkénti részletes bemutatásra alkalmas további mód a bontás. A kínálkozó fő szempont többnyire a nevek-szavak jelentése, de szóba jöhet alaki vagy egyéb sajátosság is. (Itteni besorolásainkat is Ladó J. és Kálmán B. művei nyomán végeztük.) A nevek jelentésének a rögzítését azért is érezzük fontosnak, mert világot vet a névadási szándékokra. Ilyen rendben ugyanis, mint a bencéseké (tanítórend, de a szemlélődő élethivatás alapján áll), ahol igen erős a rendtagok filológus beállítottsága, a névválasztást tudatos tevékenységnek kell tekintenünk.

A) Bibliai (héber) származású nevek

1. Az ó- és újszövetségi Szentírás gazdag héber nyelvanyaga érthetővé teszi, hogy a szerzetesi nevek egy része ezek közül való. Mégis, nem olyan sok, mint várnánk. Az első szakasz 44, a második 19 neve a következő:

<i>Ábel</i>	<i>Benjamin ~ Benő</i>	<i>Efrém</i>
<i>Ábrahám</i>	<i>Bertalan</i>	<i>Elizeus</i>
<i>Ádám</i>	<i>Boldizsár</i>	<i>Emmánuel ~ Manó</i>
<i>Áron</i>	<i>Dániel</i>	<i>Ezekiel</i>
<i>Barnabás</i>	<i>Dávid</i>	<i>Gábor</i>
<i>Gáspár</i>	<i>Joel</i>	<i>Oziás</i>
<i>Gedeon</i>	<i>Jónás</i>	<i>Ráfael</i>
<i>Henok ~ Énok</i>	<i>Joziás</i>	<i>Salamon</i>
<i>Illés</i>	<i>József</i>	<i>Sámuel ~ Samu</i>
<i>Izaiás</i>	<i>Lázár</i>	<i>Simeon ~ Semjén</i>
<i>Izsák</i>	<i>Máté</i>	<i>Szerafin</i>
<i>Jakab</i>	<i>Mátyás</i>	<i>Tamás</i>
<i>János</i>	<i>Mihály</i>	<i>Zakariás</i>
<i>Jeremiás</i>	<i>Menyhért</i>	<i>Tóbiás</i>
<i>Jób</i>	<i>Mike</i>	

A második szakaszban jelentkező új név a *Mike*, mint egyetlen új bibliai név. Elmaradt viszont a régi 44-ből 25. Mi lehet ennek az oka? Bizonyára az is, hogy még éltek az első szakaszban kiadott nevek viselői. De vannak nevek, melyeket csak egyszer adtak ki, és soha többé. Mert hiszen vannak a Bibliának kedves, szimpatikus alakjai: *Sámuel*, a bájos gyermek, ki egy szóra ugrik és engedelmeskedik, *József*, a sokat szenvedő, de végül is felmagasztalt ifjú, *János*, a mesteréhez oly finoman ragaszkodó apostol, a lelkesedő *Péter*, kit még árulása után is csodálni lehet férfias bánatában. *Dávid* ügyessége és bátorsága, *Salamon* bölcsessége, *Tóbiás* jósága és áldozatos embersége, *Mózes* szenvedő készsége, *Jób* türelme stb. ma is lelkesíti a minden jóra, nemesre hajlandó ifjúságot. Ezek a nevek már nem is egyszerűen nevek, hanem fogalmak. Nem csoda, hogy a *János*, *József*, *Péter* állandóan szívesen használt kereszt-, ill. utónevek. Vannak viszont kevésbé kedvelt nevek: *Ábrahám*, *Emmánuel*, *Jeremiás*, *Zakariás*. A mellőzésnek nincs egyértelmű oka, talán a hosszúságuk is kedvezőtlen.

2. A bibliai nevek egy része

a) az 'isten' jelentésű *Éli*, *Elohim* vagy *Jahve* szavakat rejti magában: *Dániel*, *Elizeus*, *Emmánuel*, *Ezekiel*, *Gábor* (Gábríel), *Illés* (Elias), *Izaiás* (Jesaias), *János* (Johanan), *Jeremiás*, *Joel*, *Joziás*, *József*, *Lázár*, *Máté* (Mattitjahu), *Mátyás* (ua.), *Mihály* (Mikael), *Ráfael*, *Samu ~ Sámuel*, *Tóbiás* (Tobijah), *Zakariás* (Zakarjah), *Boldizsár* (Balthazar: Baál isten nevét rejti);

b) családi vonatkozású név: *Ábrahám*, *Ádám* (atya), *Barnabás* *Benjamin* (fiú), *Tamás* (iker);

c) életrajzi adat: *Ábel* 'mulandó' (megölte *Kain*), *Áron* 'ihletett' (ő beszélt *Mózes* helyett), *Efrém* 'kettős örökség' (ő kapta bátyja helyett is az elsőszülöttségi áldást), *Gedeon* 'harcos' *Henok ~ Énok* 'fölszentelt' (Isten halál nélkül vette fel az égbe), *Izsák* 'nevetés' (születésének ígéretére az öreg *Sára* hangosan nevetett), *Jób* 'tűrő', *Simeon ~ Semjén* 'meghallgattatás' (halála előtt meglátta a Megváltót);

d) beszélő név: *Gáspár*, *Menyhért*, *Boldizsár* (a három király, nevük az ajándékozással kapcsolatos); *Jákob* ~ *Jakab* 'sarok' vö. CzF. 'ua.' (születésekor *Ézsau* sarkába kapaszkodott, mert nem akart második lenni), *Dávid* 'kedvelt', *Szerafin* 'tündöklő', *Salamon* 'békés'.

A nevek egy része eredetileg nem héber szó, mint az *Ádám* (sumér), a *Gáspár* (perzsa), a *Menyhért* (fríz), a *Boldizsár* asszír-babiloni), a *Semjén* (rég magyar változat a *Simeon*-ból), míg a *Ben-ő*, *Ják-ó*, *Man-ó*, *Mik-e*, *Mik-sa* magyar kicsinyítőképzős nevek.

B) Latin-görög eredetű nevek

1. Az itteni nevek közül a görögöket nem görögös alakjukban, hanem latinított formájukban használják, ahogy a *Martyrologium Romanum* említi őket. A latin *-us*, *-ius* végződés legtöbbször elmarad, ugyanígy a görög *-es* is: *Hadrianus* ~ *Adorján*, *Damasus* ~ *Damáz*, *Aemilius* ~ *Emil*, *Tiburtius* ~ *Tibor*, *Aristides* ~ *Arisztid*. De megmarad a ritkábban használt neveknél, pl. *Angelusz*, *Benignusz*, *Máriusz* vagy *Oreszt(esz)*. A latin *-us* végződés néha a magyarban is *-us*: *Ambrus*, *Borromeus*, *Rókus*: máskor meg *-usz*. Ilyenek az előbb említettek mellett: *Cirinus*, *Kallisztusz*, *Titusz*. A görög nevek latinított *-ius* végződése elmarad, és az előtte álló *-s*-ből *-z* lesz: *Anasztáz*, *Atanáz*, *Damáz*, *Geláz*, *Teodóz*. Akár *-s*, akár *-sz* lehet a *Lucius(z)* és *Pius(z)*, szóközépen pedig mint egyetlen: *Pas(z)kál*.

Az első szakasz latin-görög nevei (150) a következők:

<i>Adorján</i>	<i>Cecil</i>	<i>Fulgent</i>
<i>Agoston</i>	<i>Celesztin</i>	<i>Fülöp</i>
<i>Albán</i>	<i>Celzusz</i>	<i>Geláz</i>
<i>Albin</i>	<i>Cézár</i>	<i>Gergely</i>
<i>Amadé</i>	<i>Ciprián</i>	<i>Gualbert</i>
<i>Amand</i>	<i>Cirill</i>	<i>Gyárfás</i>
<i>Ambrus</i>	<i>Cirinus</i>	<i>György</i>
<i>Anaklét</i>	<i>Cirjek</i>	<i>Helladiusz</i>
<i>Anasztáz</i>	<i>Damaszcén</i>	<i>Hilár</i> ~ <i>Vidor</i>
<i>András</i>	<i>Damáz</i>	<i>Honor</i>
<i>Antal</i>	<i>Damján</i>	<i>Ignác</i>
<i>Antonin</i>	<i>Dénes</i>	<i>Ince</i>
<i>Ányos</i>	<i>Dezső</i>	<i>Ipoly</i>
<i>Appolinár</i>	<i>Domonkos</i>	<i>Irén</i>
<i>Arisztid</i>	<i>Donát</i>	<i>Izidor</i>
<i>Árkád</i>	<i>Dózsa</i>	<i>Jácint</i>
<i>Ármin</i>	<i>Egyed</i>	<i>Jeromos</i>
<i>Atanáz</i>	<i>Emil</i>	<i>Julián</i>
<i>Aurél</i>	<i>Emilián</i>	<i>Jusztin</i>
<i>Balázs</i>	<i>Fábián</i>	<i>Jusztinián</i>
<i>Bálint</i>	<i>Fausztin</i>	<i>Kalazant</i>
<i>Benedek</i>	<i>Felicián</i>	<i>Kallisztusz</i>
<i>Benignusz</i>	<i>Félix</i>	<i>Kajetán</i>
<i>Bonaventura</i>	<i>Ferenc</i>	<i>Kamill</i>
<i>Bonifác</i>	<i>Fidél</i>	<i>Kandid</i>
<i>Borromeus</i>	<i>Flórián</i>	<i>Kapisztrán</i>

<i>Károly</i>	<i>Metód</i>	<i>Szilveszter</i>
<i>Kasszián</i>	<i>Miklós</i>	<i>Szixtus</i>
<i>Kelemen</i>	<i>Modeszt</i>	<i>Szulpic</i>
<i>Klétusz</i>	<i>Mór</i>	<i>Teodorik</i>
<i>Kolos</i>	<i>Móric</i>	<i>Teodóz</i>
<i>Kolumbán</i>	<i>Nárcisz</i>	<i>Teofil</i>
<i>Konstantin</i>	<i>Orbán</i>	<i>Teológus</i>
<i>Kornél</i>	<i>Oresztesz</i>	<i>Tibor</i>
<i>Kristóf</i>	<i>Özséb</i>	<i>Timót</i>
<i>Krizológ</i>	<i>Pál</i>	<i>Titusz</i>
<i>Krizosztom</i>	<i>Pas(z)kál</i>	<i>Tivadar</i>
<i>Leander</i>	<i>Paulin</i>	<i>Valér</i>
<i>Leó</i>	<i>Péter</i>	<i>Valerián</i>
<i>Lőrinc</i>	<i>Petronax</i>	<i>Venánt</i>
<i>Lucián</i>	<i>Pius(z)</i>	<i>Veremund</i>
<i>Luciusz</i>	<i>Placid</i>	<i>Viktor</i>
<i>Lukács</i>	<i>Polikárp</i>	<i>Viktorin</i>
<i>Marcell</i>	<i>Pongrácz</i>	<i>Vilmos</i>
<i>Marcellin</i>	<i>Remig</i>	<i>Vince</i>
<i>Marián</i>	<i>Román</i>	<i>Virgil</i>
<i>Máriusz</i>	<i>Sándor</i>	<i>Vital</i>
<i>Márk</i>	<i>Sebestyén</i>	<i>Zénó</i>
<i>Márton</i>	<i>Simon</i>	<i>Zefirin</i>
<i>Mauriniusz</i>	<i>(Szevér)</i>	<i>Xavér</i>

A második szakasz 98 latin-görög nevéből a következő 12 az új: *Achilles*, *Angelusz*, *Aurelián*, *Gerő* (Gergely), *Keresztély*, *Marcián*, *Olivér*, *Rogér*, *Rókus*, *Szervác*, *Szilárd*, *Tarziciusz*. Közülük az *Achilles* és *Olivér* idegenszerűségével, a *Keresztély* vallási jellegével, a *Gerő* magyaros voltával vált kedvessé.

2. A nevek a l a k j u k vagy j e l e n t é s ü k szerint:

a) Régi római egyéni v. nemzetségnév (latinus alakban)

Aemilius, *Aemilianus*, *Albinus*, *Antonius*, *Antoninus*, *Arminius*, *Aurelius*, *Aurelianus*, *Caecilius*, *Cassianus*, *Celsus*, *Cornelius*, *Fabianus*, *Julianus*, *Lucius*, *Lucianus*, *Marcellus*, *Marcus*, *Marcianus*, *Marius*, *Marianus*, *Sulpitius*, *Titus*, *Valerius*, *Virgilius*. Ide tartozik a *Gualbertus* (olasz családi név) és talán a magyar *Dosa* ~ *Dózsa* is.

b) Családi származás, foglalkozás (zárójelben a jelentés): -

Arisztid, *Kamill* (nemes származású), *Balázs*, *Cézár* (királyi, császári), *Cirjék*, *Cirinus* (úrias), *Damján*, *Leander* (népből származó), *György* (földműves), *Remig* (evezős, hajós), *Venánt* (vadász).

c) Város, vidék, nép neve (zárójelben a város stb.):

Adorján (Hadria v.), *Albán* (Alba v.), *Árkád* (Arkadia), *Ciprián* (Ciprus), *Damaszcén* (Damaszkusz), *Ferenc* (francia), *Helladiusz* (görög), *Kalazant* (spanyol v.), *Kajetán* (Gaeta), *Kapisztrán* (olasz v.), *Lőrinc* (Laurentum), *Lukács* (Lukania), *Mór*, *Móric*, *Mauriniusz* (mór, szerezsen), *Orbán* (városi), *Oresztesz* (hegyilakó), *Román* (római), *Szilveszter* (erdei), *Tibor* (Tibur), *Xavér* (spanyol v.).

d) Istennel kapcsolatos v. mitológiai név: *Amadé* (Deus), *Apollinár* (Apolló), *Cirill* (az Úr), *Dénes* (Dionysios), *Domonkos* (Dominus), *Jácint*, *Nárcisz* (mitol. nevek), *Kristóf* (Krisztus-hordozó), *Márk*, *Marcián*, *Márton* (Mars), *Pas(z)kál* (húsvét), *Teodor*, *Teofil*, *Teodóz*, *Teológus*, *Timót* (Theos), *Zénó* (Zeusz).

e) Hadi élet: *Egyed, Gergely, Gusztáv, Miklós, Sándor, Viktor, Viktorin, Vilmos, Vince.*

f) Állat- és növénynevek: *Achilles* (kígyó fia), *Fábián* (bab), *Flórián* (virág), *Fülöp, Ipoly* (lókedvelő), *Gál* (kakas), *Kalumbán* (galamb), *Kornél* (som), *Leó* (oroszlán). Ma virág- és női nevek: *Jácint, Leander, Nárcisz.*

g) Testi tulajdonságok: *András* (férfi), *Bálint, Pongrácz, Valér, Vitál* (egészséges, erős), *Gyárfás* (idős férfi), *Cecil* (vak), *Fulgent* (villámló), *Geláz, Hilár* (mosolygó), *Kolos* (sánta), *Pál, Paulin* (kis termetű), *Péter, Petronax* (szikla).

h) Lelki adottság: *Ignác* (tűz), *Metód* (kutatás, furfang) . . . és még vagy harmincenál több lelki tulajdonságokkal kapcsolatos kívánságnév, ill. azok jelentései.

Alak szerint magyar fejlemények: *Bónis* (Bonaventura), *Flóris, Gerő.* Ezek pedig fordítások v. azonosítások: *Felix* ~ *Bódog, Cassianus* ~ *Kászón, Constantin* ~ *Szilárd, Hilár(ius)* ~ *Vidor.*

C) Germán származású nevek

1. A germán származású nevek száma a második szakaszban valamivel csökkent. Ennek oka, hogy az ilyen nevet viselők élete az előző szakaszból áthúzódott a mostaniba. Ugyanakkor megjelentek viszont új hangzású, szinte modernnek ható nevek:

Abelárd, Aldemár, Edgár, Edvin, Egon, Elréd, Emmerám, Erik, Gaszton, Hubert, Kuno, Lóránt, Ottokár, René, Ulrik, Valter.

A germán származású nevek a következők (az előzőeken kívül):

<i>Adolf</i>	<i>Ede</i>	<i>István</i>	<i>Rajmund</i>
<i>Alajos</i>	<i>Endre</i>	<i>Kanut</i>	<i>Rajnáld</i>
<i>Alán</i>	<i>Engelbert</i>	<i>Kilián</i>	<i>Rajner</i>
<i>Alberik</i>	<i>Ernő</i>	<i>Konrád</i>	<i>Regináld</i>
<i>Albert</i>	<i>Ervin</i>	<i>Lajos</i>	<i>Richard</i>
<i>Alfonz</i>	<i>Ferdinánd</i>	<i>Lambert</i>	<i>Róbert</i>
<i>Alkuin</i>	<i>Fridolin</i>	<i>Lénárd</i>	<i>Romuald</i>
<i>Anzelm</i>	<i>Gellért</i>	<i>Lipót</i>	<i>Rudolf</i>
<i>Arnold</i>	<i>Gotfrid</i>	<i>Majnrád</i>	<i>Rupert</i>
<i>Arnulf</i>	<i>Gothárd</i>	<i>Medárd</i>	<i>Szaléz</i>
<i>Artur</i>	<i>Gujdó</i>	<i>Norbert</i>	<i>Szeverin</i>
<i>Asztrik</i>	<i>Gusztáv</i>	<i>Odiló</i>	<i>Szigfrid</i>
<i>Balduin</i>	<i>Günter</i>	<i>Odó</i>	<i>Szimbert</i>
<i>Béda</i>	<i>Henrik</i>	<i>Olaf</i>	<i>Tádé</i>
<i>Bennó</i>	<i>Herman</i> ~ <i>Armin</i>	<i>Oszkár</i>	<i>Tasziló</i>
<i>Bernardin</i>	<i>Hermenegild</i>	<i>Oszvald</i>	<i>Tibold</i>
<i>Bernát</i>	<i>Hildebrand</i>	<i>Otmár</i>	<i>Ulrik</i>
<i>Bertold</i>	<i>Hugó</i>	<i>Ottó</i>	<i>Vencel</i>
<i>Boldizsár</i>	<i>Ildefonz</i>	<i>Patrik</i>	<i>Vendel</i>
<i>Bruno</i>	<i>Imre</i>	<i>Pelbárt</i>	<i>Villebald</i>
		<i>Rabán</i>	<i>Zsigmond</i>

2. Majdnem minden névnek van jelentése ebben a csoportban is. Ha ezt nem minden esetben adjuk meg, annak oka, hogy részben egyiküknek mutatkoznak, részben pedig csak hosszadalmasan lehet feloldani a több elemből ötvöződő nevet.

a) Katonai, hadi élet: *Anzelm, Edgár, Ernő, Ervin, Gellért, Günter, Herman, Hildebrand, Ildefonz, Lajos, Lotár, Oszkár, Rajmund, Szigfrid, Valter, Vencel, Zsigmond* stb.

b) Családi vonatkozás: *Kanut, Olaf, Otmár, Patrik*

c) Isten, vallás: *Artur* (Artemis), *Boldizsár* (Baál), *Benno* (Benedictus), *Gotfrid, Gothárd, Oszvald*.

d) Foglalkozásra utaló név: *Abelárd* (méhész), *Arnold, Bertold* (uralkodó), *Alberik, Richard* (fejedelem), *Béda* (birtokos), *Kilián* (szerzetes).

e) Helynév, vidék: *Borromeus, Gujdó* (erdő), *Romuáld, Szaléz*.

f) Népnev: *Alán* (ua.), *Engelbert* (angol), *Gusztáv* (svéd), *Imre* (gót), *Vendel* (vandál).

g) Állatnevek: *Adolf, Arnulf, Rudolf* (farkas), *Bernardin, Bernát, Brunó* (medve), *Arnold* (sas), *Ervin* (vadkan), *Emmerám, Rabán* (holló), *Lénárd* (oroszlán), *Oszkár* (szarvas).

h) Becenevek, kicsinyítők: *Bennó, Kunó, Odiló, Odó, Ottó, Ernő, Egon, Gaszton, Fridolin*.

i) Kívánságnevek jelentései: áldozat, bátor, béke, bölcs stb., majd 30 név.

Idegen nevek a németben is: *Boldizsár* (asszír-babiloni), *Abelárd, Lajos Szaléz* (francia), *Hermenegild, Ildefonz* (gót), *Tádé* (héber), *Alán, Artur, Béda* (angol, ír), *Gál, Kilián, Oszkár, Patrik* (ua.), *Romuáld* (longobárd), *Gusztáv* (skandináv), *Endre, Vencel* (szláv), *Tasziló* (olasz).

D) Szláv származású nevek

A szláv nevek száma kevés: az első szakaszban 8, a másodikban 5. A *Tihamér* csak 1910 óta szerepel a rendi nevek között *Artemius* azonosítással.

Első szakaszbeli nevek:

Demeter ~ Dömötör ~ Döme

(Iván)

Kázmér

László

Nepomuki János

Szaniszló

Tihamér

Vid ~ Vida

(Béla)

Második szakaszbeliek:

Kázmér

László

Szaniszló

Tihamér

Vid ~ Vida

A *Béla* névvel együtt még sok más, régi magyar név (*Endre, Vencel*) sorolható a szláv nevek közé, amint azt az egyes csoportoknál láthatjuk. A szláv nevek csoportosítása:

a) Szláv személynév: *Béla* (Beloszláv), *Dömötör ~ Döme, Iván, Kázmér, László, Szaniszló, Tihamér, Vid(a)* (Wido).

b) Helynév: *Nepomuk* (Pomuk).

c) Kicsinyítőképzősök: a *Béla* lehet akár a *bél* kicsinyítője, akár a *Beloszláv* becézője; *Döme, Vida*.

E) Török származású nevek

1802–1921 között, a 120 év alatt 8, a következő 50 év alatt 7 török nevet viseltek a magyar bencések. De mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a régi magyar nevek nagy százaléka török személy- és méltóságnevekre vezethető vissza.

Török származású rendi nevek:

az első szakaszban:	a második szakaszban:
<i>Ákos</i>	<i>Ákos</i>
<i>Aladár</i>	<i>Aladár</i>
(<i>Béla</i>)	<i>Géza</i>
<i>Gyula</i>	<i>Gyula</i>
<i>Kálmán</i>	<i>Sándor</i>
<i>Sándor</i>	<i>Szeverin</i>
<i>Szeverin</i> ~ <i>Szörény</i>	<i>Zoltán</i>

Szinte csodálkozik az ember, hogy a magyar történelemben kezdettől fogva szereplő *Géza* és *Zoltán* csak a második szakaszban kapott helyet a rendi névsorban. Elmaradt viszont a *Szörény* változat, utolsó gazdája a *Szeverin* alakot használja.

F) Magyar, ősi magyar nevek

1. Számuk nem nagy, de százalékosan láthatóan előretörnek: a második csoport 50 magyar nevéből 34, azaz 68% új név.

Első szakasz:

Második szakasz (csak az új nevek):

<i>Ákos</i>	<i>István</i>	<i>Aba</i>	<i>Huba</i>
<i>Béla</i>	<i>Iván</i>	<i>Ajtony</i>	<i>Kenéz</i>
<i>Benő</i>	<i>Jenő</i>	<i>Alpár</i>	<i>Keve</i>
<i>Bódog</i>	<i>Kálmán</i>	<i>Andor</i>	<i>Laborc</i>
<i>Bónis</i>	<i>Károly</i>	<i>Árpád</i>	<i>Lehel</i>
<i>Detre</i>	<i>Kászon</i>	<i>Attila</i>	<i>Levente</i>
<i>Dezső</i>	<i>Miksa</i>	<i>Bánk</i>	<i>Magor</i>
<i>Dózsa</i>	<i>Nándor</i>	<i>Botond</i>	<i>Marót</i>
<i>Döme</i>	<i>Ödön</i>	<i>Csaba</i>	<i>Mike</i>
<i>Elek</i>	<i>Rezső</i>	<i>Csanád</i>	<i>Oros</i>
<i>Elemér</i>	<i>Szevér</i>	<i>Csongor</i>	<i>Petur</i>
<i>Emőd</i>	<i>Szeverin</i> ~ <i>Szörény</i>	<i>Ellák</i>	<i>Szabolcs</i>
<i>Endre</i>	<i>Szilárd</i>	<i>Előd</i>	<i>Tarján</i>
<i>Etel(e)</i>	<i>Tihamér</i>	<i>Farkas</i>	<i>Zalán</i>
<i>Frigyes</i>	<i>Vazul</i>	<i>Gerő</i>	<i>Zerind</i>
<i>Gyula</i>	<i>Vidor</i>	<i>Géza</i>	<i>Zoltán</i>
<i>Imre</i>	<i>Zoárd</i>	<i>Győző</i>	<i>Zsolt</i>

2. A régi magyar nevek egy része származás szerint:

a) Ősi magyar szavakból származik: *Árpád*, *Béla*, *Botond*, *Előd*, *Emőd*, *Farkas*, *Frigyes*, *Keve*, *Lehel*, *Levente*.

b) Törzs- v. személynév: *Aba*, *Attila*, *Ajtony*, *Ákos*, *Alpár*, *Bánk*, *Csaba*, *Csanád*, *Csongor*, *Elek*, *Elemér*, *Ellák*, *Etel(e)*, *Gyula*, *Huba*, *Imre*, *Iván*, *Jenő*, *Kálmán*, *Károly*, *Kászon*, *Kenéz*, *Laborc*, *Magor*, *Marót*, *Oros*, *Petur*, *Rezső*, *Szabolcs*, *Szevér*, *Szeverin* ~ *Szörény*, *Tarján*, *Tihamér*, *Vazul*, *Zalán*, *Zerind*, *Zoltán*, *Zsolt*.

Ide sorolhatók a magyar kicsinyítőképzős fejlemények: *Benő*, *Bónis*, *Dezső*, *Döme*, *Gerő*, *Győző*, *Mike* és *Miksa* (*Mihályból*), *Kászon*, *Nándor*, *Oros*, *Vida*, valamint a magyarra fordított nevek: *Bódog* (*Felix*), *Szilárd* (*Constantinus*), *Vidor* (*Hilarius*).

c) Török származásúak: *Aba, Ajtony, Ákos, Alpár, Béla, Csongor, Géza, Gyula, Kálmán, Laborc, Szeverin ~ Szörény, Tarján, Zalán, Zoltán.*

d) Szláv származásúak: *Elemér, Endre, Iván, Kenéz, Marót, Tihamér, Vazul.*

e) Germán származásúak: *Attila ~ Etele, Detre, Endre, Imre, Károly, Szeverin ~ Szörény.*

f) Latin eredetűek: *Dezső, Dózsa, Endre, Petur, Szevér.*

g) Héber eredetű: *Mike* (Mikeás), *Dózsa* (Dávid).

3. Korábbi megállapításaink kiegészítésére itt jegyezzük meg, hogy a nevek kiválasztását nemcsak a szójelentés, valamint a nevek eredeti viselőjének a kiléte befolyásolja, hanem későbbi, sőt kortárs személyek varázsa is. Ez a jelenség a társadalmomban is közismert, mint éppen napjaink példái mutatják (vö. Grétsy László: Utóneveink hangulati változásai. In: Névtudományi előadások II. NyelvTudÉrt. 70. sz., 162). Észrevételünk természetesen a rendi nevek bármelyik csoportjára vonatkoztatható. De az is magától értetődő, hogy a rend világában nem a művészi élet vagy a szórakoztató ipar sztárjai a vonzóak, hanem a tudomány, az egyházi élet vagy a nemzet nagyjai. Így az *Achilles* XI. Pius pápa keresztnéve, egyúttal a homéroszi hős neve volt, *Ottokár* a nagyhatású Prohászka püspöké. A *Rogér* is magyar kapcsolatai révén jutott a rendi nevek közé, mint a tatárjárás krónikásának, A Carmen miserabile szerzőjének a neve.

Nyelvesztétikai szempontok érvényesülése a nevekben

Amíg a név jelentésének számontartása inkább csak belejátszik a tudatos névadásba, addig a nyelvészeti szempontok figyelembe vétele meghatározó lehet. Hogy a bencéseknel az volt, igazolja az elemzés pozitív mérlege. (Ez nem jelenti, hogy nem találkozunk negatív jelenségekkel.) Ha az esztétikailag jól eltalált nevet leegyszerűsítve szépnak nevezzük, a szépséget természetesen kereshetjük magában a rendi névben is, de mert az nem önmagában áll, vizsgálódásunkba be kell vonni a családi nevet (vezetéknévet) is, hogy a két tag együttes hatását, harmóniáját kereshessük. Aminthogy a rendi név kiválasztásánál is ott a családi név.

1. Az esztétikai szempontok (fonetikai, stilisztikai, verstani, vö. Kunszery Gyula: A névadás nyelvészeti szempontjai. In: Névtudományi előadások II. 352) közül a **f o n e t i k a i** nem mindig érvényesül a két név együttesében. Ime néhány név a hangzótörődés miatt nehezen ejtethetőkből:

<i>Gombos Cézár</i>	<i>Schöberl Nándor</i>
<i>Halbssh Günter</i>	<i>Vucsics Lázár</i>
<i>Schnattner Szigfrid</i>	<i>Weinzierl Olaf</i>

Közülük egyik-másik beleesik a hiátusképzés hibájába is.

2. A **j ó h a n g z á s** ellen egyhangúságukkal vétenek a túl hosszú vagy túl rövidre sikerült nevek, mint ezek:

<i>Martonfalvay László</i> (5–2)	<i>Matuskovics Polikárp</i> (4–3)
<i>Bielohradsky Gothárd</i> (4–2)	<i>Hideghéti Bonaventura</i> (4–5)
<i>Mattyasovszky Kasszián</i> (4–3)	<i>Szekeres Bonaventura</i> (3–5)

(A hangzás javítására *Szekeres B.* a *Bónis* alakot használta.) Ezek meg túl rövidek: *Nagy Pál, Ross Mór, Stern Pál.*

Kedvezőtlen az azonos magánhangzók halmozódása is: *Piliszy Viktorin, Tóth Teodóz, Szkalka Kandíd*

A hangulati harmóniára törekvés főleg azóta merült föl, mióta nagyobb számban szerepelnek magyar utónevek. A statisztika azt mutatja, hogy az illesztés jól sikerültnek mondható, hiszen általában magyar családi névhez kapcsolva adták ki őket: a 71 magyar nevet legtöbbször (47-szer) magyar családi névhez kapcsolták, jóval kevesebbszer (11-szer) idegenhez, néhányuk pedig (13) hol magyart, hol idegent kapott maga mellé. A 71 nevet összesen 107 esetben adták ki. Magyar családi névhez került 80 (74,7%), idegenhez 27 (25,2%). Az arány menetközben tovább javult, mert hét rendtag magyar családi névvel cserélte fel idegen hangzású nevét. Így a magyar vezetékneves szám 87-re módosul (81,3%). Néhány példa a magyar + magyar névegyüttesre:

<i>Maróti Ajtony</i>	<i>Takács Emőd</i>	<i>Honffy Laborc</i>
<i>Tihanyi Bánk</i>	<i>Sárosy Etel</i>	<i>Forrai Magor</i>
<i>Szakács Béla</i>	<i>Szabó Farkas</i>	<i>Bajtai Oros</i>
<i>Endrédi Csanád</i>	<i>Jánosi Gyula</i>	<i>Vadász Petur</i>
<i>Forrai Csongor</i>	<i>Fojtényi Kászon</i>	<i>Gereben Zalán</i>

3. A v e r s t a n i szempontok közül a ritmikai alakulatok leghosszabbjaira és legrövidebbjeire már láttunk példákat. A közbülsők nagyon változatos képletekben igyekeznek megteremteni a névegyüttes két tagjának az egyensúlyát. Szótagszámokkal mérve íme a típusok példái:

<i>Poroszlói Valérián</i>	4—4	<i>Szabó Felicián</i>	2—4
<i>Bakonyvári Ildefonz</i>	4—3	<i>Lovas Elemér</i>	2—3
<i>Szentkirályi Márton</i>	4—2	<i>Czuczor Gergely</i>	2—2
<i>Farkasvölgyi Gál</i>	4—1	<i>Csery Vid</i>	2—1
<i>Serédi Jusztinián</i>	3—4	<i>Mann Emilián</i>	1—4
<i>Igmándy Marcellin</i>	3—3	<i>Kál Adorján</i>	1—3
<i>Fekete Zénó</i>	3—2	<i>Nagy Balázs</i>	1—2
<i>Bánhegyi Jób</i>	3—1		

A példák nagyobb száma azt mutatja, hogy a névadásban szívesen rímeltetik a neveket. Így szótagrímesek ezek:

<i>Czingráber Péter</i>	<i>Halmos Ákos</i>	<i>Mészáros Domonkos</i>
<i>Éder Rajner</i>	<i>Horváth Konrád</i>	<i>Poór Sándor</i>
<i>Elter Péter</i>	<i>Hanzséros Ákos</i>	<i>Varga Béla</i>

Ezek pedig alliterációsak (27 további társukkal együtt):

<i>Abday Asztrik</i>	<i>Kelemen Krizosztom</i>	<i>Radványi Rajner</i>
<i>Beller Benő</i>	<i>Ledniczky Leó</i>	<i>Szabó Szilveszter</i>
<i>Farkas Fülöp</i>	<i>Mondovics Márk</i>	<i>Tóth Teodóz</i>
<i>Gál Geláz</i>	<i>Neumann Nepomuk</i>	<i>Vajda Vince</i>
<i>Jankovics József</i>	<i>Pottokár Péter</i>	

Névváltoztatás

Láttuk, hogy a beöltöző növendéknek valamikor semmi beleszólása sem volt a rendi név kiválasztásába. Így érthető, hogy a kapott név vegyes fogadtatásra talált. Többen nem tudták megszokni új nevüket, kérelmezték annak megváltoztatását. Hogy erre volt lehetőség, példáink mutatják. (Az eseteket a névváltoztatás okai szerint vesszük sorra.)

A) Objektív okok

1. A családban már van ilyen nevű testvér. Ezért találkozunk szokásos, közkeletű nevek cseréjével. Ilyenek:

1851:	<i>György</i> helyébe <i>Etel</i>	1883:	<i>Imre</i> helyébe <i>Béla</i>
1861:	<i>Márton</i> helyébe <i>Vilmos</i>	1884:	<i>Gábor</i> helyébe <i>László</i>
1862:	<i>Gusztáv</i> helyébe <i>Dániel</i>	1897:	<i>György</i> helyébe <i>Szaniszló</i>
1880:	<i>Antal</i> helyébe <i>Dénes</i>		

2. A rendi név idők folyamán inkább női névvé lett. Ilyenek: *Cecil*, *Etel*, *Irén*, *Jácint*, *Nárcisz*.

B) Szubjektívek:

1. Nem tetszik a rendi név:

1815:	<i>Ábrahám</i> helyett <i>Román</i> , <i>Ezekiel</i> h. <i>Ede</i> , <i>Elizeus</i> h. <i>Venánt</i> , <i>Izaiás</i> h. <i>Özséb</i> , <i>Izsák</i> h. <i>Rajner</i> , <i>Jób</i> h. <i>Antal</i> , <i>Joel</i> h. <i>Teodorik</i> , <i>Joziás</i> h. <i>Pius</i> , <i>Oziás</i> h. <i>Irén</i> , <i>Salamon</i> h. <i>Aurél</i> , <i>Zakariás</i> h. <i>Romuáld</i>
1844:	<i>Lázár</i> h. <i>Máriusz</i> , <i>Petronax</i> h. <i>Ottó</i> , <i>Rabanusz</i> h. <i>Rajmund</i>
1850:	<i>Asztrik</i> h. <i>Tivadar</i>
1857:	<i>Bertold</i> h. <i>Virgil</i>
1862:	<i>Dávid</i> h. <i>Ferenc</i> , <i>Vendel</i> h. <i>Szilveszter</i>
1864:	<i>Ildefonz</i> h. <i>Gergely</i>
1882:	<i>Fulgent</i> h. <i>Emil</i>
1885:	<i>Romuáld</i> h. <i>Hugó</i>
1917:	<i>Jeremiás</i> h. <i>Efrém</i>

2. Egyéb szubjektív okból mellőznek ilyen neveket, mint *Jakab*, *Manó*, *Mór*, *Móric*, (*Jeremiás*), *Jónás*, *Sükösd*

C) A változtatás néha a név mindkét elemére kiterjedt:

<i>Hetyei</i> <i>Modeszt</i> korábban:	<i>Ecker</i> <i>Szende</i>
<i>Serédi</i> <i>Dénes</i> korábban:	<i>Scherer</i> <i>Antal</i>
<i>Lendvai</i> <i>Hugó</i> korábban:	<i>Lindscheit</i> <i>Romuáld</i>

Látható, hogy itt névmagyarosításról is szó van.

Adattár

1. Apátok, ill. főapátok 996—1786 között

<i>Anasztáz</i>	<i>János</i>	<i>István</i>
<i>Henrik ~ Hemrik</i>	<i>Benedek</i>	<i>Dobay Miklós</i>
<i>~ Hemerik ~ Imre</i>	<i>Uriás ~ Uros ~</i>	
	<i>Oros</i>	<i>Tolnay Máté</i>
<i>Szent Mór</i>	<i>Salamon</i>	<i>Győry Mihály</i>
<i>Raszina</i>	<i>Favusz</i>	<i>Csanády János</i>
<i>Déda</i>	<i>Bonifác</i>	<i>Martonfalvai László</i>
<i>Abbrík</i>	<i>Herman ~ Ármin</i>	(1556—1562)
<i>Ramerius</i>	<i>I. Miklós</i>	<i>Pálffy Mátyás</i>
<i>Guala</i>	<i>Jakab</i>	<i>Magger Placid</i>
<i>Péter</i>	<i>II. János</i>	<i>Gencsy Egyed</i>
<i>II. Déda</i>	<i>László</i>	<i>Simoncsics Gellért</i>
<i>Dávid</i>	<i>II. Miklós</i>	<i>Rumer Márton</i>
<i>Ráfael</i>	<i>III. Miklós</i>	<i>Lendvai Placid</i>
(első főapát	<i>Hamer Vilmos</i>	<i>Karner Egyed</i>
1150—1159)	(első családnév)	<i>Göncz Celesztin</i>
<i>Rajnáld</i>	<i>Szigfrid</i>	<i>Sajghó Benedek</i>
<i>Similis</i>	<i>II. Czudar László</i>	<i>Somogyi Dániel</i>
<i>Balázs</i>		

2. Elszórt adatok az első időszakból

- 1201: magister *Jiuido* (Wido) notarius; *Benedictus* decanus; *Georgius* custos; abbas *Martinus* ospitalaris magister
- 1206: *Otmarus* decanus; *Farcadinus* cantor; *Moyses* custos
- 1216: *Heinricus* v. *Hemricus* custos; *Silvester* subdecanus; *Vitalis* sacerdos; *Thomas* diaconus (PRT. I, 534)
- 1223: *Michael* monachus
- 1231: *Urbanus* notarius
- 1233: *Egidius* monachus
- 1238: *Laurentio* decano; *Elia* cantore; fratre *Henrico*
- 1258: *Johanne* fratre; *Cosma* decano
- 1262: fratre *Bonifacio* monacho; fratribus *Bonifacio* et *Henrico* fratre *Laurentio* decano
- 1267: comes *Corrardus* filius Kulchey de Guug
- 1306: frater *Herricus*
- 1308: fratrem *Johannem*
- 1310: frater *Ladislau* abbas cum *Martino* procuratore suo et *Mathya* fratribus suis
- 1361: frater *Seffridus* abbas . . . *Nicolaus* et *Guillermus* bone memorie abbates (PRT. II, 303—481)

3. Névjegyzék 1233-ból

„ . . dominus *Vrias* abbas et (conventus loci eiusdem) cum consensu omnium fratrum monachorum suorum et ipsi fratres monachi, scilicet” (a számozás Erdélyitől, PRT, I, 535):

1. <i>Hemericus prior</i>	12. <i>Beniaminus</i>	27. <i>Symon sacerdotus</i>
2. <i>Johannes quondam abbas, nunc praep.</i>	13. <i>Felix</i>	28. <i>Benedictus</i>
3. <i>Nychodemus</i>	14. <i>Johannes</i>	29. <i>Beda</i>
4. <i>Lazarus camerar.</i>	15. <i>Michael</i>	30. <i>Sadueus</i>
5. <i>Kana praepositus Symigiensis</i>	16. <i>Herricus</i>	31. <i>Taddeus</i>
6. <i>Aymo</i>	17. <i>Vrbanus notar.</i>	32. <i>Simon</i>
7. <i>Seruatius</i>	18. <i>Farcasius</i>	33. <i>Joanka (Jvanka) diaconus (procurator)</i>
8. <i>Vitalis sacerdos</i>	19. <i>Saulus</i>	34. <i>Kilianus subdiaconus notarius</i>
9. <i>Thomas custos Sancti Martini</i>	20. <i>Joan (Juan)</i>	35. <i>Andreas subdiaconus</i>
10. <i>Machabeus</i>	21. <i>Primus claviger</i>	36. <i>Nycholaus</i>
11. <i>Mathias magister pistorum</i>	22. <i>Vitus procurator</i>	37. <i>Bernardus</i>
	23. <i>Valentinus</i>	38. <i>Florianus</i>
	24. <i>Georgius</i>	
	25. <i>Ambrosius</i>	
	26. <i>Elias</i>	

4. Az 1802–1972 közötti névanyag
(Az elől álló szám az előfordulása, a végén álló a csoport tagjainak száma)

Első szakasz (1802–1921)

- 14 *Amand, Ráfael* (2)
 13 *Ányos, Ferenc* (2)
 12 *Fülöp, Lukács, Menyhért, Péter* (4)
 11 *Dénes, Ernő, Kornél, Placid, Sebestyén* (6)
 10 *Ábel, Antal, (Flórián) Flóris, Frigyes, Gusztáv, Kalazant, Károly, Konrád, Leó, Máté, Rajmund* (11)
 9 *György, Henrik, István, Kelemen, Leander, Marián, Márton, Nepomuk, Romuáld, Rupert, Szaléz, Tádé, Tibor, Veremund* (14)
 8 *Ádám, Aurél, Bálint, Benjamin ~ Benő, Damján, Egyed, Fábián, Gotfrid ~ Godofréd, Ildefonz, Jenő, Lénárd, Pál, Taszilo, Tivadar, Valér, Vendel, Viktorin, Xavér* (20)
 7 *Ágoston, Atanáz, Béda, Bernát, Fidél, Hugó, Medárd, Mihály, Mór ~ Maurus, Ödön, Rajner, Sámuel, Titusz, Vazul, Vince, Zsigmond* (17)
 6 *Aladár, Alberik, Arnold, Asztrik, Béla, Bernardin, Bertalan, Bonaventura ~ Bónis, Bonifác, Döme ~ Dömötör, Elek, Engelbert, Gellért, Gergely, Gothárd, Günter, Hilár ~ Vidor, Ignác, Jeremiás, Jusztin, Kandid, Kolumbán, Lajos, Lázár, Marcell, Mátyás, Norbert, Orbán, Ottó, Özséb, Rajnáld, Sándor, Teodorik ~ Detre, Teofil, Viktor, Zoárd* (40)
 5 *Adolf, Adorján, Ákos, Alkuin, Ambrus, Cecil, Celesztin, Cirill, Ede, Emil, Gábor, Gál, Gáspár, Gyárfás, Honor, Ipoly, Irén, Jácint, Jakab ~ Jákó, János, Jeromos, József, Julián, Konstantin ~ Szilárd, Krizosztom, Lucian, Manó ~ Emmánuel, Márk(us), Miklós, Miksa, Modeszt, Pius, Polikárp, Regináld, Rezső ~ Rudolf, Szaniszló, Szilveszter, Tamás, Tóbiás, Vencel, Virgil* (45)
 4 *Albert, Albin, Alfonz, Arnulf, Benedek, Bertold, Boldizsár, Brunó, Cézár, Ciprián, Dániel, Dezső, Dónát, Elemér, Emilián, Etele, Ferdinánd, Nándor, Illés, Imre, Kamill, Kasszián ~ Kászon, Kázmér, Krizológ, Lambert, László, Lőrinc, Máriusz, Odilo, Patrik, Simon, Szigfrid, Szeverin ~ Szörény, Timót, Venánt, Vilmos, Vitál, Zénó* (41)

- 3 *Alajos, Alán, Anasztáz, Antonin, Anzelm, Apollinár, Arisztid, Balázs, Barnabás, Damaszcén, Dávid, Domonkos, Endre, Farkas, Felicián, Fulgent, Gedeon, Geláz, Gujdó, Gyula, Herman ~ Ármin, Iván, Izidor, Jusztinián, Kálmán, Lipót, Marcellin, Móric, Odó, Oszkár, Otmár, Pongrác, Remig, Richard, Róbert, Szulpic, Teodóz, Vid(a), Villebald ~ Vilibáld (41)*
- 2 *Albán, Anaklét, Árkád, Artur, Celzusz, Cirjék, Damáz, Dózsa, Felix ~ Bódog, Fridolin, Ince, Jusztin, Kajetán, Kolos, Kristóf, Majnrád, Olaf, Oresztész, Oszvald, Szevér, Valerían (23)*
- 1 *Ábrahám, Amadé, Andor, Áron, Balduin, Benignusz, Bennó, Boromeus, Cirinus, Efrém, Elizeus, Emőd, Ervin, Eutrópius, Ezekei, Fausztin, Gualbert, Helladius, Henok ~ Enok, Hermenegild, Hildebrand, Izais, Izsák, Jób, Joel, Jónás, Joziás, Kallsztusz, Kanut, Kapisztrán, Kilián, Klétusz, Lucius(z), Mauriniusz, Metód, Nárcisz, Ozeás, Paszkál, Pelbárt, Petronax, Rabán, Salamon, Semjén ~ Simeon, Szerafin, Szimber, Sixtus, Teologus, Tibold, Tihamér, Zakariás, Zefirin (53)*

Második szakasz (1922—1972)

- 8 *Günter, Remig (2)*
- 7 *Ervin, Zsigmond (2)*
- 6 *Asztrik, Kapisztrán (2)*
- 5 *Balázs, Majnrád, Szerafin, Szilveszter (4)*
- 4 *Dávid, Fábián, Gábor, Gotfréd ~ Godofréd, Henrik, Ildefonz, Jenő, Márk(us), Marót, Ödön, Román, Sebestyén, Valerían, Zsolt (15)*
- 3 *Alajos, Alfonz, Anzelm, Bennó, Boldizsár, Domonkos, Edvin, Egon, Elemér, Előd, Emőd, Hugó, Illés, Marcián, Olivér, Oros, Rabán, Zoltán (18)*
- 2 *Aba, Achilles, Agoston, Ákos, Alberik, Aldemár, Anasztáz, András, Antonin, Ányos, Árkád, Atanáz, Aurelián, Balduin, Bálint, Benő, Brunó, Ciprián, Csaba, Ede, Egyed, Emilián, Endre, Erik, Farkas, Ferenc, Fulgent, Gaszton, Gusztáv, Győző, Huba, Ince, Jácint, János, Kilián, Kristóf, Levente, Marián, Metód, Menyhért, Odó, Oresztész, Otmár, Ottó, Pál, Pelbárt, Pongrác, Rafael, René, Rupert, Sándor, Szabolcs, Szeverin, Tibold, Valter, Viktor, Villebald (57)*
- 1 *Ábel, Abelárd, Ádám, Adorján, Ajtony, Aladár, Alán, Albán, Alfréd, Alpár, Amadé, Amand, Ambrus, Anaklét, Andor, Angelusz, Antal, Árpád, Attila, Aurél, Bánk, Barnabás, Béda, Benignusz, Bernát, Bertalan, Bertold, Boskó, Botond, Celesztin, Cézár, Csanád, Csongor, Damáz, Damján, Dániel, Dénes, Dezső, Dózsa, Edgár, Ellák, Elréd, Emil, Emmerám, Engelbert, Etele, Felicián, Félix, Fidél, Flóris ~ Flórián, Fülöp, Gál, Gáspár, Gellért, Gergely, Gerő, Géza, György, Gyula, Hildebrand, Hubert, Ignác, Imre, Irén, József, Jusztin, Jusztinián, Kajetán, Kálmán, Károly, Kasszián, Kázmér, Kelemen, Kenéz, Kerény, Keresztély, Keve, Konstantin, Krizosztom, Kunó, Laborc, Lajos, Lambert, László, Lázár, Lehel, Lipót, Lóránd, Lotár, Lőrinc, Lukács, Magor, Marcell, Máriusz, Medárd, Mihály, Mike, Miksa, Modeszt, Nárcisz, Nepomuk, Norbert, Olaf, Oszkár, Oszvald, Ottokár, Özséb, Patrik, Péter, Petur, Pius, Placid, Rajnald, Reginald, Rezső, Richárd, Róbert, Rogér, Rókus, Sámuel, Szaléz, Szaniszló, Szervác, Szigfrid, Szilárd, Szulpic, Tamás, Tarján, Tarziciusz, Teodóz, Tihamér, Timót, Titusz, Tivadar, Ulrik, Valér, Vazul, Veremund, Vida, Vidor, Viktorin, Vilmos, Virgil, Vitál, Zalán, Zénó, Zerind (146)*

Függelék

A régi magyar nevek egyeztetése a Martyrologium Romanum neveivel

Mint már említettük, a rendi neveknek is egyezniök kell a Martyrologium Romanum neveinek valamelyikével. Ezért a magyar nevekhez is keresni kellett martyrologiumbeli védőszentet. Az eljárás során könnyebb a helyzet, ha ismerjük a magyar név jelentését, és a Martyrologiumban is van hasonló jelentésű név. Pl. *Előd* = *Primus*; *Keve* = *Petrus* 'szikla, kő'. Ha azonban nem ismeretes a nevek jelentése, akkor az illetékes előjárók a hangalak hasonlósága alapján egyeztetik a két nevet. Ez a gyakoribb. De mert a kiválasztás önkényes, különbségek mutatkoznak az egyes szerzetesrendek gyakorlatában. Ezért a kimutatásban figyelembe vettük a ciszterci és a ferences egyeztetéseket is. Az egyes nevek után közöljük a latin megfelelőt, és — ha ismeretes — a névnapot is. (A ciszterci adatokat Schweighoffer Kolos, a ferenceseket Benkő Krizsó voltak szívesek megadni. Ebbeli munkájukért hálás köszönet.)

<i>Aba</i>	b. <i>Abbo</i> (XI. 13.); f. <i>Paternus</i> (XI. 12.)
<i>Ajtony</i>	b. <i>Aidanus</i> (VIII. 31.)
<i>Ákos</i>	b. c. f. <i>Acatius</i> (IV. 9.)
<i>Aladár</i>	b. <i>Alfredus</i> (VIII. 15.), <i>Eleutherius</i> (II. 20.) c. <i>Aladarus</i> , <i>Alfredus</i> , <i>Vladimirus</i> (II. 20.) f. <i>Leodegarius</i> (X. 2.)
<i>Álmos</i>	c. <i>Almachius</i> (I. 1.)
<i>Alpár</i>	b. <i>Alpertus</i> (IX. 5.), c. f. <i>Alipius</i> (VIII. 15.)
<i>Andor</i>	b. <i>Andronicus</i> (X. 11.) c. ua.
<i>Apor</i>	c. <i>Apronianus</i> (II. 2.), f. <i>Apronius</i>
<i>Árpád</i>	b. c. f. <i>Arpotes</i> (b. VII. 5. c. VII. 7. f. VIII. 20.)
<i>Attila</i>	b. c. f. <i>Attilanus</i> (X. 5.)
<i>Bán</i>	f. <i>Albanus</i> (VI. 22.)
<i>Bánk</i>	b. c. f. <i>Benedictus</i> (b. VII. 17. c. VII. 18. f. III. 21.)
<i>Barót</i>	f. <i>Pompilius Pirrotti</i> (VII. 15.)
<i>Bátor</i>	c. <i>Guericus</i> (II. 27.)
<i>Botond</i>	b. <i>Bothanus</i> (XII. 25.), c. <i>Bohemundus</i> (IX. 11.)
<i>Buzád</i>	c. <i>Buzad</i> (IV. 9.)
<i>Csaba</i>	b. c. <i>Sabbas</i> (XII. 5.), f. <i>Sabbatius</i> (IX. 19.)
<i>Csanád</i>	b. <i>Canicus</i> (X. 11.), c. <i>Cisinandus</i> (I. 2.), f. <i>Senator</i> (V. 8.)
<i>Csenger</i>	f. <i>Engelbertus</i> (XI. 7.)
<i>Csongor</i>	b. <i>Congorus</i> (I. 13.), f. <i>Concordius</i> (XII. 16.)
<i>Detre</i>	b. c. f. <i>Theodoricus</i> (b. VII. 1., c. VIII. 24., f. VII. 9.)
<i>Dózsa</i>	b. <i>Dominicus</i> (I. 22.), c. f. <i>Theodosius</i> (c. I. 11., f. III. 16.)
<i>Döme</i>	b. <i>Demetrius</i> (X. 26.), f. <i>Dominicus</i> (VIII. 4. vö. dömések)
<i>Farkas</i>	b. f. <i>Wolfgangus</i> c. <i>Lupus</i> (X. 21.)
<i>Elek</i>	b. c. f. <i>Alexius</i> (VII. 17.)
<i>Elemér</i>	b. <i>Attilanus</i> (X. 5.), <i>Elmerus</i> (V. 26.), <i>Eleutherius</i> (II. 20.), <i>Vladimirus</i> (VII. 15.), c. <i>Eleutherus</i> , <i>Elmerus</i> , <i>Vladimirus</i> (II. 20.), f. <i>Eleutherius</i> (V. 26.)
<i>Ellák</i>	b. <i>Ellacus</i>
<i>Előd</i>	b. <i>Primus</i> (VI. 9.), c. <i>Protopogenes</i> (V. 26.), f. <i>Processus</i> (VII. 2.)
<i>Emőd</i>	b. c. <i>Aemidius</i> (VIII. 13.)

<i>Etel(e)</i>	b. <i>Attilius, Attalus</i> (VI. 2.), <i>Attilanus</i> (X. 5.) c. <i>Atilius, Attalus</i> (VI. 2.), f. <i>Attilanus</i> (X. 5.)
<i>Frigyes</i>	b. c. f. <i>Fridericus</i> (VII. 18., c. III. 6.)
<i>Gerő</i>	b. c. <i>Gregorius</i> (II. 13.), f. <i>Gereon</i> (X. 10.)
<i>Géza</i>	b. c. <i>Nicasius</i> (X. 11.), f. <i>Geysa</i> (II. 25.)
<i>Győző</i>	b. <i>Nicephorus</i> (II. 25.), c. f. <i>Victor</i> (IV. 20., f. I. 22)
<i>Gyula</i>	b. c. f. <i>Julius</i> (IV. 12.)
<i>Hetény</i>	f. <i>Septimus</i> (VIII. 17.)
<i>Huba</i>	b. <i>Hypatius</i> (XI. 14.)
<i>Ipoly</i>	b. c. f. <i>Hippolytus</i> (I. 20., c. VIII. 13.)
<i>Iván</i>	b. f. <i>Joannes Baptista</i> (VI. 24.)
<i>Ivor</i>	c. <i>Yvo</i> (V. 20.)
<i>Jenő</i>	b. c. f. <i>Eugenius</i> (VI. 2. c. VII. 8.)
<i>Kálmán</i>	b. c. f. <i>Colomannus</i> (X. 13.)
<i>Kapisztrán</i>	b. c. f. <i>Joannes a Capistrano</i> (X. 23.)
<i>Károly</i>	b. c. f. <i>Carolus</i> (XI. 4.)
<i>Kászon</i>	b. <i>Cassianus</i> (VIII. 13.)
<i>Kenéz</i>	b. f. <i>Genesisius</i> (VIII. 25.)
<i>Kerény</i>	b. c. f. <i>Quirinus</i> (VI. 4.)
<i>Keve</i>	b. <i>Petrus</i> (I. 8.), c. <i>Petrus</i> (VI. 29.)
<i>Kont</i>	c. <i>Contardus</i> (X. 17.)
<i>Krizsó</i>	f. <i>Chrysostomus</i> (I. 27.)
<i>Kund</i>	f. <i>Gundulphus</i> (VI. 17.)
<i>Laborc</i>	b. <i>Laborus</i>
<i>Lehel</i>	b. c. <i>Lullus</i> (X. 16.), f. <i>Spiridion</i> (XII. 14.)
<i>Lestár</i>	c. <i>Eustachius</i> (IX. 20.)
<i>Lestyák</i>	f. <i>Eustachius</i> (IX. 20.)
<i>Levente</i>	b. c. f. <i>Leontius</i> (VI. 18., c. I. 13., f. IV. 24.)
<i>Magor</i>	b. <i>Macorus</i> (IV. 17.)
<i>Manó</i>	b. <i>Emmanuel</i> (III. 26.)
<i>Marót</i>	b. c. <i>Mauritius</i> (IX. 22., c. X. 23.), f. <i>Marotes</i> (III. 27.)
<i>Mike</i>	<i>Micheas</i> (I. 25.)
<i>Miksa</i>	b. c. f. <i>Maximilianus</i> (X. 12.)
<i>Nándor</i>	b. f. <i>Ferdinandus</i> (V. 30.)
<i>Oros</i>	b. <i>Urias, Uros</i> (I. 14.), <i>Orsitius</i> (VIII. 14.) f. <i>Orontius</i> (I. 22.)
<i>Öcsény</i>	c. <i>Germanus</i> (X. 30.)
<i>Ödön</i>	b. c. f. <i>Edmundus</i> (XI. 16.)
<i>Örs</i>	c. <i>Angelus Custos</i> (X. 2.), f. <i>Praesidius</i> (IX. 6.)
<i>Pelbárt</i>	b. <i>Privatus</i> (IX. 28.), c. <i>Pelbartus Temesvariensis</i> (V. 27.) f. ua.
<i>Petur</i>	b. <i>Petrus</i>
<i>Szabolcs</i>	b. <i>Sabbel</i> (VI. 17., c. <i>Sabbatius</i> (IX. 19.), f. <i>Sabbas</i> (XII. 5.)
<i>Szevér</i>	b. <i>Severus</i> (VIII. 8.)
<i>Szeverin</i>	b. f. <i>Severinus</i> (XI. 1. f. I. 8.)
<i>Szilárd</i>	b. f. <i>Constantinus</i> (III. 11., f. IV. 12.)
<i>Szörény</i>	b. <i>Severinus</i> (XI. 1.), f. <i>Serenus</i> (VI. 28.)
<i>Tarján</i>	b. <i>Troianus</i> (XI. 30.), c. <i>Petrus de Alcantara</i> (X. 19.)
<i>Tihámér</i>	b. f. <i>Artemius</i> (X. 20.) f. VI. 6.), c. <i>Tycho</i> (VI. 16.)
<i>Vadász</i>	f. <i>Venantius</i> (V. 18.)
<i>Vazul</i>	b. f. <i>Basilius</i> (VI. 14.)

<i>Vid(a)</i>	b. c. <i>Vitus</i> (VI. 15.), f. <i>Laetus</i> (IX. 6.)
<i>Vidor</i>	b. <i>Hilarius</i> (I. 14.)
<i>Zalán</i>	b. <i>Solanus</i> (VII. 14.), f. <i>Solochin</i> (V. 17.)
<i>Zerind</i>	b. <i>Servandus</i> (X. 23.), f. <i>Peregrinus</i> (V. 1.)
<i>Zoárd</i>	b. <i>Zoerardus</i> (VII. 17.)
<i>Zoltán</i>	b. <i>Soldanus</i> (III. 13.), c. <i>Soldo</i> , <i>Soldon</i> , <i>Zoldon</i> , <i>Zoltanus</i> (III. 8.), f. <i>Soldanarius</i> (III. 13.)
<i>Zsolt</i>	b. c. <i>Solutor</i> (XI. 20.)

Hogy a magisztert mennyire foglalkoztatta a névadás és vele kapcsolatban a megfelelő latin név megtalálása, mutatja egy adat 1897-ből. Amikor az *Etele* nevet kiadták *Attilas* egyeztetéssel, megjegyzi az előjáró, hogy jobb lesz az *Attilas* név. 40 év múlva már *Attilanus*-szal egyeztetik az *Etelét*. Ez a név aztán többé nem került kiadásra, helyét 1944-ben az *Attilanus* = *Attila* foglalta el.

Megemlítjük még, hogy a régi magyar nevek latin egyeztetésével, valamint rendi használatukkal kapcsolatban nagy propagandát fejtett ki a benecéseknél Magasi Artur, a ferenceseknél Butykai Antal.

Németh K. Bódog – Ábrahám Imre

Magyar és angol szójátékok a hazai ifjúsági sajtóban

A mai magyar ifjúsági sajtótermékeket olvasva az egyik legfeltűnőbb jelenség az idegen, főként angol szavak, szószerkezetek, állandósult szókapcsolatok és sokszor teljes mondatok gyakori előfordulása a különböző műfajú cikkek szövegében. Ez ösztönzött arra, hogy a jelenséggel, annak okaival, nyelvformáló hatásaival behatóbban foglalkozzam.

Az ifjúsági sajtóba tömegesen áramló angol elemek vizsgálata közben felbukkannak a nyelvészociológia, az ifjúságpszociológia, a tömegkommunikáció-elmélet, a nyelvfejlődés és nyelvművelés sajátos kérdései. Természetesen ezek a területek szervesen kapcsolódnak egymáshoz, hiszen lehet-e beszélni ifjúságpszociológiai kérdésekről úgy, hogy ne érintenénk a tömegkommunikációs eszközök szerepét az ifjúság világnézetének, viselkedéskultúrájának, nyelvhasználati szokásainak alakításában? A tömegkommunikációs eszközök nyelvhasználatának vizsgálata pedig elkerülhetetlenül szembesít nyelvfejlődési és nyelvhelyességi problémákkal. Ezért indokolt, hogy egy-egy jellemző nyelvi megnyilvánulási formát alaposabban vegyünk szemügyre, és bevonjuk a társ tudományok rokon jelenségeit is vizsgálatunk körébe.

Az értekezésben feldolgozandó adatokat ifjúsági heti- és havilapokból (Magyar Ifjúság, Ifjúsági Magazin, Világ Ifjúsága, Staféta), időszaki és alkalmi ifjúsági sajtókiadványokból (Képirás, Diáknaptár 1986/87, Világ Divat, Világ Szív, A Magyar Ifjúság Évkönyve 1987) és napilapok, hetilapok, magazinok ifjúsági rovataiból merítettem. Az adatgyűjtés kiterjedt az angol eredetű egyszerű szavakra, mozaikszókra, rövidítésekre, szószerkezetekre, állandósult szókapcsolatokra (szólásokra), mondatértékű szerkezetekre (szállóigékre), fordításokra, tükörfordításokra, magyarítási kísérletekre és az esetenkénti hibás fordításokra is. Nem maradhat ki a dolgozatból az angol elemeket tartalmazó szóképek és a hozzájuk csatlakozó stiláris eszközök elemzése sem. **I g y l e t t**

az értekezés része az angol szavakon alapuló magyar szójátékok bemutatása is.

Az újságnyelvi adatok gyűjtése közben egy évig kísértem figyelemmel a rádió rendszeres ifjúsági műsorait (Ötödik sebesség, Táskarádió, Reggeli csúcs, Kamasz-panasz) és alkalmanként jelentkező, fiataloknak szóló sorozatait, riportműsorait. Ily módon alkalmam nyílt ellenőrizni, hogy milyen mértékben válik újságnyelvi gyűjtésem adatahalmaza a fiatalok beszédének részévé. Az újságok és rádióműsorok szerkesztőinek nagymértékben figyelembe kell venniük olvasó- és hallgatóközönségük érdeklődési köreit, ezek elsősorban a zene, a szórakozás, a közgazdasági kérdések és a technikai fejlődés. Mivel ezeken a területeken az angol nyelvterület országainak (leginkább az Egyesült Államoknak) van döntően fontos szerepük, ezért ők diktálhatják a divatot például a könnyű zenében, de a technikai szavak keletkezésében is az angol nyelv erőteljes hatásai érvényesülnek. Nem meglepő tehát, ha a sajtó és a rádiózás fentebb említett területeire az angol nyelvi elemek eddig sohasem tapasztalt tömegben áramlanak be.

Új nyelvi elemek születését, gyors terjedését, nemcsak az új fogalmak, tárgyak, technikai eszközök létrejötte magyarázza, hanem jelentős szerepet kap ebben a folyamatban a divat is. A nyelvi divatot egy társadalmilag hangadónak ítélt kisebb vagy nagyobb csoport (referential group, vonatkozási csoport) diktálja. Ez a csoport útjára bocsát nyelvi divatjeleket, és azokat a társadalmi alcsoportok (sub-groups) tagjai spontán módon vagy félig-meddig tudatosan használni kezdik. Az új divatjel, jelen esetben az idegen szó bizonyos érdekességgel és sejtelmességgel rendelkezik, így használatakor az alcsoport tagjaiban kialakul a beavatottság érzése, tehát időlegesen csoportalkotó ereje is lehet. Gondoljunk csak a különböző zsargonok (szakmai, mozgalmi stb.) ritusjellegére. A nyelvi divat rendszerjellegét mutatja, hogy csak azok a divatjelek terjednek el, amelyekben valamilyen módon tükröződik az alcsoportok ízlése, igénye és nyelvi szintje. Ez a magyarázata annak, hogy a tömegtájékoztatási eszközök, melyek a vonatkozási csoportok szócsövei, igyekeznek nyelviileg is igazodni azokhoz a rétegekhez, melyek számára a rádióműsort sugározzák, az újságot szerkesztik.

Az utóbbi évtizedekben az ifjúság nyelvhasználatának fejlődése, szókincsének alakulása új vonásokat mutat. Ezeket ismertetve Kovalovszky Miklós a következő fejlődési irányzatokat összegezi: „1. a fiatalok eddig szűkebb csoportnyelvei egybeolvadtak és egységesültek egy általános érvényű „ifjúsági nyelvben”, amely feltűnő módon és nagy eleveenséggel jelentkezik; 2. az ifjúság korábbi rétegnyelvei eltűntek, egybemosódtak: diákság és munkás-ifjúság, város és falu fiatalsága majdnem egyformán beszél, egy széles körű, szinte általános egységesülés tanúi, amelynek forrása, ösztönzője és irányítója elsősorban Budapest; a terjedés rohamos gyorsaságát pedig a kommunikációs eszközök megnövekedett szerepe és a fiatalság erős utánzó ösztöne magyarázza; 3. eltűnt az ifjúsági nyelv régebbi argójellege, vagyis titkossága, a kívülállók számára való érthetetlenség-elkülönítő szándéka; létrejöttének és létének alapja, az ösztönzője elsősorban a korsztályi összetartozásnak és a beavatottságnak éreztetése.” (Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés - Nyelvhelyesség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 118-9.)

Az idézett tendenciákat látszik erősíteni az ifjúsági sajtótermékek szerkesztőinek nyelvpolitikai tevékenysége, amikor nagy számban engednek teret argó jellegű elemeknek (*gáz van, krapek, cucc, szerelés*), vagányos magatartást

tükröző kifejezéseknek, szórövidítéseknek (*pulcsi, diri, szerkó*) és ami a legfeltűnőbb: az angol szavaknak, kifejezéseknek. Egy év alatt száz újságból (52 Magyar Ifjúság, 12 Ifjúsági Magazin, 12 Világ Ifjúsága, 12 Staféta, 12 időszak kiadvány) és számos ifjúsági rádióműsorból körülbelül 25 000 adatot gyűjtöttem össze. Külön adatként kezelem azokat a szavakat, amelyek önállóan (ragozott vagy képzett alakban), szóösszetételben vagy egyéb nyelvi alakzatban fordulnak elő, hiszen mindenütt más-más funkcióban szerepelnek. Ugyanígy külön céduláztam az adatot, ha szóképben vagy szójátékban akadtam rá.

A publicisztika jellemző stílusjegyei (az idegen szavak tömeges, divatszerű használata, új szókapcsolatok, kifejező erejű neologizmusok, hatásnövelő címek, köznyelvi klisék, felkapott divatszavak stb.) között sajátos nyelvi alakzatként jelennek meg az intenzív hatás keltésére alkalmas szójátékok. Ez a kifejező stílus eszköz jól szolgálja az ifjúsági sajtótermékek törekvését a vidám, könnyed kapcsolatteremtő hangnem kialakítására. Vannak azonban arra is példák, hogy ez a törekvés nyelvi vagy valamilyen egyéb okból nem valósul meg, és a szójáték üres élccé, olcsó szellemeskedéssé, modorossággá fajul. Az újságírótól gondos mérlegelést és jó arányérzékét kíván ennek a stílus eszköznek a használata, hogy elérhesse vele a kívánt stílushatást.

A szójáték logikai bravúr, nyelvi formai játék humorkeltés vagy gúnyos hangulateltetés céljából. Erős érzelmi töltése, figyelemkeltő ereje alkalmassá teszi a közvetített gondolatok tartós rögzítésére. Ha szépirodalmi példákra gondolunk, még arra is akad adat, hogy egy-egy jól sikerült szójáték szállóigeként marad fenn a mindennapi szóhasználatban. Bő forrásként szolgál erre például Ady Endre, Tóth Árpád, Karinthy Frigyes költői, írói és publicisztikai munkássága. Rejtő Jenő máig is méltán népszerű regényeinek pedig egyik legalapvetőbb stílus eszköze a különböző értelmű szavaknak meglepő, váratlan összekapcsolása, illetőleg szólások, közmondások egyes szavainak eltorzítása révén keletkező humoros szójáték. A szójáték a szavakon való elcsodálkozás, egy szó vagy szószerkezet kiváltotta képzettársításlánc, a szóelemek játékos újrendezése.

Összetettebb a kép akkor, ha a szójáték két nyelv elemeinek keveredéséből alakul ki, mert nemcsak az írásképpen történik változás, hanem a két nyelv különböző nyelvi értékeinek és stílusrétegeinek mozgósítása is az asszociációk bonyolult rendszerét kelti életre. Ahhoz, hogy a képzettársítás keltette humoros hatás maradéktalanul érvényesülhessen, mind a közlőnek, mind a befogadónak értenie vagy legalábbis megfelelő mértékben ismernie kell azt az idegen nyelvet, amelynek elemei az anyanyelvvel keveredve szójátékká alakulnak. Nyelvismeret kell ahhoz is, hogy elemezni tudjuk, miért kelt humoros hatást egy-két alaposan félresikerült fordítás. Lássunk néhány példát az eddig elmondottakra: „Stephanie az énekesi és fotómodell babérokra is pályázó monacói *h e r c e g k i s a s s z o n y* következő kislemezét egy *p o p h e r c e g*, *P r i n c e* közreműködésével készíti” (MI 86/39). A szójáték ebben a példában a konkrét és elvont jelentés összevonásán alapul (l. a következő oldalon).

A szójátékszás leggyakoribb módja a kiejtési homonimák keltette játszi hangulat kiaknázása: *Show-hajtás* (Sta. 1987. jan.). A fiataloknak szervezett sportprogram elég félresikerülten kapta ezt a nevet, mert a *sóhajítás*, amit a szójáték alaptagja, a *show-hajtás* előhív, egyáltalán nem sugallja a sporttevékenység, jelen esetben a korcsolyázás örömeit. A Diáknapló 1986/87 címként előforduló adata is a kiejtési homonimák adta lehetőségeket használja fel, de

Stephanie		Prince
'hercegisasszony (valóságos)' 'énekesnő (valóságos)' vő.: ang. princess		Prince (tulajdonnév) elvont ¹ vő.: magy. 'herceg'
popénekesnő hercegisasszony	nő és asszony (közös jelentésmozzanat: 'nőnemű' az új szerkezetben a két szó egyesíthető egy jelentésben)	'az egyik legnépszerűbb popénekes' (valóságos) (ez a tény állandósult szókapcsolatokban ölt testet: pl. Elvis Presley, a rock and roll királya (rock-király)
POPÉNEKES HERCEGISASSZONY (valóságos)		Benny Goodmann, a swing királya (swingkirály) (elvont)
<div style="border: 1px solid black; padding: 10px; text-align: center;"> <p>Közös vonás: mindketten popénekesek</p> <p>↓</p> <p>Közössé vált vonás: mindketten hercegek, az egyik valóságos, a másik átvitt értelemben</p> </div>		<p>-----</p> <p>király, herceg</p> <p>közös jelentésmozzanat: 'a hozzá hasonlók között a legkiválóbb (király)', 'az egyik legkiválóbb (herceg)'</p> <p>analógiás változás:</p> <p>POPPERCEG (Ez az alakulat már önmagában is szójáték !)</p>

A kialakult
szójáték

ezen túlhaladva alaposan megdolgoztatja az olvasó képzelőerejét: *If you költők*. Az *if you* erős ejtésű alakja [ifju:] egybeesik a magyar *ifjú* melléknévvel, így a kiejtési homonima létrehozza a szójátékot. Alaposabb vizsgálat után világossá válik, hogy ebben az esetben nemcsak egy egyszerű kiejtési homonimáról van szó. Tovább lépve mélyebb nyelvi rétegek is feltárulnak.

if you [ifju:]
költők

ifjú
költők

Lefordítva az *if you*-t már mondat-tani szinten járva kerülünk közelebb a szójáték hatáselemeihez.

A magyar közlés az *if you* ejtési homonima hatására így módosul:

Ha ti ..... költők ...

Ha ti ..... ifjú költők ...

Az angol nyelvi szintre visszaható módosulás:

If you ..... poets

¹ A foglalkozást és rangot jelentő tulajdonneveket ebben az esetben egyszerű köz-névnek kell tekintenünk.

Itt elakad az elemzés, mert csak találgathatjuk, mit jelent a cím:

eredeti, közlés	Ha ti . . . . . költők	
1. változat (beleértés)	igazán igazi	vagytok, . . .
2. változat (beleértés)	Ha ti, ifjú költők	valamit csináltok,

A vers, amit a szokatlan írásképpű, homályos tartalmú de ugyanakkor erőteljes hatású szójáték készítésére is végigolvasunk, választ ad erre a kérdésre is igazolva feltételezésünk helyességét.

Bár nem szándékos szójátéknak minősülnek, mégis ehelyütt kell tárgyalnunk azokat az eseteket, ahol az angol nyelvű közlésrészlet vagy teljes közlés szó szerinti fordítása szolgál a meglepő hatás forrásául. Ezt a jelenséget nem indokolt *travesztiának* nevezni,² mert amikor az író vagy fordító ezzel a humoros hangulatot keltő stílusesszükkel él, szándékosan törekszik a humoros hatás kialakítására. A helytelen, gondatlan fordítás csak a nyelvileg kompetens olvasóban ébreszt humoros hangulatot a fordító, az újságíró szándékával ellentétben. Előfordulnak olyan adatok is, ahol a csak magyarul tudó olvasó is érzi, hogy a közlés olyan elemet tartalmaz, ami nem fogadható el a magyar nyelvhelyesség normái szerint.

„... ha már nem *élvezzük magunkat*, akkor befejezzük” — nyilatkozik egy zenész az IM-ben (86/11, 34).

A durva nyelvhelyességi hiba forrása ebben az adatban az, hogy a fordítási ekvivalencia feltételei közül kevesebb valósul meg, mint amennyi a forrásnyelvi és célnyelvi szövegrészlet kölcsönös felcserélhetőségéhez szükséges. J. C. Catford így ír erről az Ekvivalencia, formális megfelelés és jelentés című tanulmányában: „A forrásnyelvi és célnyelvi egységeknek ritkán »ugyanaz a jelentésük« lingvisztikai értelemben, de szerepelhetnek ugyanabban a szituációban. A totális fordításban a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek vagy szövegrészek akkor ekvivalensek, ha egy adott szituációban egymással kölcsönösen felcserélhetők. Fordítási ekvivalencia ezért majdnem mindig csak a mondat szintjén hozható létre — a mondat az a grammatikai egység, amely a legszorosabb összefüggésben van a beszédfunkcióval egy szituáción belül... A célnyelvi szövegnek legalább részben viszonyíthatónak kell lennie azokhoz a szituációs jegyekhez, amelyekhez a forrásnyelvi szöveg viszonyítható. Feltehetőleg minél nagyobb azoknak a szituációs jegyeknek a száma, amelyek közősek a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegek kontextuális jelentéseiben, annál »jobb« a fordítás.”³

² Vö. Rónai Béla—Kerekes Kásló: Nyelvművelés és beszédtechnika. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 219.

³ In: A fordítás tudománya. Szerk. Bart István és Klaudy Kinga. Tankönyvkiadó Budapest, 1986. 178.

Az angol forrásnyelvi *enjoy oneself* és a magyar célnyelvi — nem kifogástalan — *élvezi magát* igei szerkezet között nem jön létre annyi kölcsönös megfelelés, amennyi egy szemantikailag elfogadható, „jó” fordításhoz szükséges. Az *élvezi magát* alakzatot csak transzformációs céllal hozhatjuk létre a *-kodik, -ködik* deverbális verbumképző jelentésmozzanatainak megállapíttasakor.

enjoy oneself

- a) 'jól mulat'
- b) 'jól érzi magát'
- c) 'jól telik az ideje'
- d) 'kellemesen tölti az idejét'
- e) 'szórakozik'

Az egymással felcserélhető szövegelemek, szituációs jegyek:

1. Az egyén önmagára irányuló cselekvése előidézte kellemes közérzet (közös jelentéstartomány)
2. Az *enjoy oneself* (jól érzi magát) és a (kellemesen) *tölti az idejét* grammatikai szinten is megfelelnek egymásnak, mivel mindkettő tárgyas igei kifejezés. A megfelelést erősíti a magyar célnyelvi *mulat* ige kettős jellege (tárgyas és tárgyatlan is lehet).

Az *enjoy something, doing something* forrásnyelvi ige szintén tárgyas, és célnyelvi ekvivalenseiben is a tárgyas jelleg dominál (1. 'élvez valamit', 2. 'kedvel, szeret valamit', 3. 'szívesen tesz valamit', 4. 'kedvét, örömét leli valamiben'). A tárgyatlan megfelelések száma jelentősen kevesebb ('tetszik valakinek valami').

A célnyelvi nyelvhelyességi hiba fordításból adódik, mert a nyelvi alakzatot használó személy nyelvhasználatában, részleges nyelvi inkompetenciájából eredően, intralingvális (nyelven belüli) és interlingvális (nyelvek közötti) interferenciák zajlottak le.

1.	$\text{enjoy oneself} \longleftrightarrow \text{enjoy sthg.}$	felerősödik a tárgyas jelleg a forrásnyelvben
2.	$\text{jól érzi magát} \longleftrightarrow \text{élvez vmit}$	ennek hatására keveredik a <i>magát</i> visszaható névmás a <i>valamit</i> határozatlan névmással és az <i>élvez</i> ige az <i>érzivel</i>
3.	$\text{élvez} \longrightarrow \text{élvezi magát}$	

A szójátékok erős hangulatkeltő hatását a lehető leggyakrabban igyekeznek kiaknázni az ifjúsági lapok újságírói. Arányosan alkalmazva ezt a stílusesszékelt el is lehet érni a kívánt hangulati hatást, de tapasztalható — nem csupán az ifjúsági sajtó esetében —, hogy a szójáték is, néhány más nyelvi elemhez hasonlóan, a nyelvi divatáramlatok sodrába kerülve ellaposodik, kiürül, hatását veszítve közhellyé válik. Sietteti ezt a folyamatot az, hogy napjainkban a szójáték mint publicisztikai eszköz felkapott szokássá, nyelvi divattá vált. A hírközlőeszközök szinte kötelezőnek érzik, hogy éljenek ezzel a hangulatkeltő nyelvi eszközzel (pl. Magyar Ifjúság, Ifjúsági Magazin, Világ

Ifjúsága, Esti Hírlap, Magyarország, Képes 7, a rádió és a televízió ifjúsági műsorai stb.).

Az adatok cédulázása és osztályozása során mutatkozott meg, hogy a szakirodalom hagyományos kategóriái a szójátékokat illetően milyen nagy mértékben bővíthetők újabbakkal, hiszen a nyelvi meglepetést, újdonságélményt, játszi hangulatot sokféle eszközzel lehet elérni. Ez az egyik kézenfekvő magyarázata annak, hogy miért tud a szójáték stíluseszközként újra meg újra megújulni. Másfelől viszont a szójáték meghatározott mechanizmusai tiszavirág életűvé teszik az első látásra, hallásra meglepő nyelvi leleményt. A *pop sztár* szóból már első magyarországi megjelenésekor magától értetődően adódott a *pop sztár* szójáték lehetősége aktmodellre vagy jó alakú nőre alkalmazva. Ez a kiszámíthatóság csonkította meg ennek a szójátéknak újdonságvarázsát és gyorsította meg közhellyé válását.

Az alábbi táblázat az ifjúsági sajtóban felbukkanó szójátékok kialakulásának módjait csoportosítja.

A SZÓJÁTÉK KIALAKÍTÁSÁNAK MÓDJAI

1. Homonimák	a) szótári pl. <i>Linda</i> „smoking” nélkül
	b) nyelvtani pl. <i>lakások(k)</i>
	c) kiejtési cc) teljes azonosság pl. <i>chipeget, chipetnyi</i> ccc) nem teljes azonosság (paronimia) pl. <i>(r)ockoskodásom</i>
	2. A jelentés különböző rétegeinek összevonása, sűrítése: pl. <i>soultestvér</i>
	3. Összetett szavak elemeinek felcserélése: pl. <i>Reklámrock</i> és <i>rockreklám</i>
4. Frazológiai egységek alkalmi átalakítása, módosítása (hangzás, íráskép) alapján: pl. <i>lassan a szezszel, trend a lelke mindennek, kinek a pop, kinek a popné</i>	
5. Szóösszevonás: pl. <i>szezpó, (v)idióták</i>	
6. Fordítás	a) szó szerinti fordítás (travesztia) pl. <i>Előszobázó az „előszobában”</i>
	b) helytelen, gondatlan fordítás pl. <i>I've been loving you too long</i> (<i>Mennyire hosszan szerettelek</i>)
	c) a fordítás játékos hangulatú, mert magyarul mást jelent pl. <i>kemény legény</i> (hard rock-zenész)
7. A szójáték zenei elemeken alapul: pl. <i>chip-csoda</i>	
8. A szavak többértelműsége a szójáték alapja: pl. <i>rock and roller</i>	
9. Kizárólag angol elemű szójáték (fordítással vagy értelmezéssel: pl. <i>His Royal Shyness — Ó Királyi Félsége</i>	

Nagy J. Béla az Alakegyezés című cikkében (Melich Emlékkönyv, 276) a homonim és homofon szavak magyar megfelelőit összegyűjtve szemlélteti, mennyire sokféle lehet az alakegyezés meghatározása és felosztása. Amikor egyalakú szavakról, azonos vagy egyenlő (egyező, egyforma) alakú (hangalakú) szavakról vagy egyforma (egyenlő, egyező) hangzású (kiejtésű) szavakról beszélünk, mindig érezzük, hogy valamilyen szempontot figyelmen kívül hagytunk az osztályozás során. Tovább bonyolódik a helyzet, ha két nyelv egyes elemeinek azonos alakúságáról vagy azonos hangzásáról van szó. Ezért a fentebbi osztályozás a szójáték kialakításának módjait illetően tovább bővíthető, ha újabb forrásokat vonunk be a kutatásba.

Az angol–magyar szójáték angol alkotóelemének helyes vagy helytelen kiejtése létrehozza, esetleg éppen megszünteti az azonos hangzáson alapuló szójátékot. A homonima egyik legalapvetőbb követelményének, a homofóniának is létre kell jönnie a szójáték megalkotásakor. A *show-hajtás* a *show* félangolos ejtése [sho:] következtében létrejön a homofónia, de helyes angol ejtés esetében [sou] nem. Ugyancsak a félangolos (magyaros) kiejtés hozza létre az alábbi szójátékot:

Volt Disney (cím) . . . „Mert a jeles író most már nem *Walt* Disney, hanem *Volt* Disney. Sajnos csak *volt*.” (MI. 87/6. 13.)

Ha a *Walt* személynevet angolosan ejtjük [wɔ:lt], a szójáték jócskán veszít hatásából. Ugyanis a magyar tévesen azonosítja az angol labioveláris félhangzót (*w*) a magyar labiodentális zöngés vagy részlegesen zöngés réshanggal (*v*). Ez a példa azt is megmutatja viszont, hogy egy-egy adat nem mindig illik pontosan abba a kategóriába, amelybe eredetileg besoroltuk. A *Volt Disney* szójáték éppúgy nyelvtani homonima is lehet, mint paronima. A szótári homonimák esetében legtöbbször a szavak ragozatlan alakja egyezik meg. Az angol *smoking* szóból a nyelvfejlődés során eltérő jelentésű szavak alakultak ki, és ma már szótári homonimáknak tekintendők. Ezt a tényt erősíti, hogy már a magyarban is régen meghonosodott a *szmoking* 'kabátból, nadrágból és mellényből álló estélyi férfiöltöny' jelentésben. A magyar anyanyelvűek, de talán az angolok sem gondolnak arra a szó hallatán, hogy eredetileg ez a viselet csak arra szolgált, hogy a vendégek az ebéd vagy vacsora után ebbe az öltönyszerű ruhába öltöztek át, és így vonultak egy külön terembe, hogy beszélgessenek és pipázzanak. A *Linda* „*smoking*” nélkül adat felidézi a szó 'estélyi férfiöltöny' jelentését is, de a cikkből kiderül, hogy a színész nő a dohányzásról szokott le.

A nyelvtani homonimák és az ebből adódó szójátékok azt használják ki, hogy az angol *rock* szó előhívja a magyar főnevek többesjelét is (vö. *Magyar-rock*, *Sztárock* 33-on). A *magyarock* (Vakáció '86) a szóösszevonásra is jó példa csakúgy, mint a *lakások(k)* (MI 86. VII. 25.).

A teljes azonosságú kiejtési homonimák esetében a kiejtett angol szó meg egyezik egy bizonyos magyar szó kiejtésével, és szójáték jöhet létre két olyan nyelvi elemből, amely két teljesen különböző jelrendszerben létezik: „*If you költők* (Diáknaptár 1986/87)”; „*CHIPegetjük* a morzsákat . . . »*Chipetnyi*» komolyság kellett ahhoz, hogy valaki mosolygás nélkül figyelje az okkult számítógép produkcióját, az álomfejtést, a tenyérjósást, a kártyavetést” (IM 86/7); „Nem *csip-csup* ügy az az újabb *chipháború*, amely Washington és Tokió között robbant ki . . .” (EH 1987. márc. 23.).

A nyelvi leleményeknek, a hangulatfestésnek, a gondolatok érzelmi árnyalásának, a nyelvi játékoknak kimeríthetetlen forrása a jelentés. A legtöbb szó alapjelentését (értelmi, tartalmi magvát) a mellékjelentések sokasága veszi körül létrehozva a szó jelentéskörét (jelentéstartományát). A mellékjelentéseken kívül a szó nyelvtani funkciói által is gyarapodik, hiszen a közlésben betöltött szerepét meghatározzák azok a sajátságok is, amelyek arra a nyelvtani kategóriára jellemzőek. A jelentéskör bővülése függ még a más szavakkal való kapcsolási lehetőségektől, a szövegkörnyezettől, a stilisztikai színezettől is. Nemritkán bővül a jelentés azáltal, hogy a szó alkalmi jelentést kap. A több jelentésű szó tehát alap- és mellékjelentések hálózata. Szókincsünk zöme több jelentésű szó, ami annak köszönhető, hogy az egyén és társadalom fejlődéséből eredően új tudattartalmak alakulnak ki. Ha több jelentésű szavakból összetétel keletkezik, akkor az alkotóelemek jelentéstartományai olyan mértékben interferálnak, hogy mélyebb elemzés szükséges az új szövegösszetétel alapjelentésének meghatározásához. Kontrasztív nyelvközi elemzést kell végeznünk abban az esetben, ha a szóösszetétel egyik tagja idegen eredetű kölcsönszó.

Az „Első számú *soultestvér*” funkkyzenét igyekszik átültetni mediterrán környezetbe (MI 87/4 33.)

a. *soul*⁴m. *lélek*⁵

közös jelentések

The animating and vital principle in man credited with the faculties of thought, action and emotion and coceived as forming an immaterial entity distinguished from but temporally coexistent with his body.'

(Theology) 'The spiritual nature of man considered in relation to God, regarded as immortal, separable from the body at death, and susceptible to happiness or misery in a future state'.

'The disembodied spirit of a dead human being; a ghost; shade'.

(Capital S), (Christian science) 'God'

'A human being.'

'A central or integral part of something'.

'The emotional nature in man as distinguished from his mind or intellect'.

'Az emlékezés, képzelet, értelem stb. folyamatainak összefüggő egésze, az ember belső valósága'.

(Vall is) 'Az emberben az életnek és a személyiségnek a testtől független (anyagtalan) létezőként képzelt hordozója'.

'Képzeletbeli, testnélküli lény'.

'A Szentlélek, Isten'.

'Lény, emberi lény'.

'Valaminek éltető eleme, legfontosabb tagja'.

'Valamilyen tulajdonságokkal rendelkező ember'.

kikövetkeztethető közös jelentés:

'Bensőséges (művészi) átélés'
----

⁴ The American Heritage Dictionary of the English Language, ed. William Morris, Houghton Mifflin Company, Boston etc. 1976.

⁵ EKSz.

('reklámozott rock, a rock reklámja, rockzenével reklámozott árucikkek' stb.), melyek az elsődleges jelentéstartalmat erősítve hatnak.

A közlés rendszerében fontos szerepet töltenek be az állandó nyelvi szerkezetek (szólások, közmondások, szállóigék), melyek stílusértékét a bennük — sokszor csak elmosódva — rejlő konkrét szemléletű kép adja. Az állandó nyelvi szerkezet alkotó tagjainak jelentése és az általuk megjelenített kép között sokszor ellentmondás, nehezen kideríthető kapcsolat áll fenn, és ez bizonyos feszültséget okoz a közlésben (pl. *eltörött a mécses* = 'sír'). A szólások, közmondások, szállóigék használata elárulja azt is, hogyan viszonyul a közlő a közlés tárgyához. Ezek a nyelvi szerkezetek kifejező erejük folytán is igen alkalmasak stílusfestésre, a közlés bizalmas, ünnepélyes, hivatalos stb. hangnemének megalapozására. Nem csoda, hogy a publicisztika olyan szívesen él ezzel a hangulatteremtő eszközzel.

Fokozódik a hatás, ha az állandósult szókapcsolat valamelyik tagját humoros vagy tréfás-könnyed hangulat kialakítása céljából megváltoztatjuk, vagy kicsit módosítjuk. A frazeológiai kapcsolat bizonyos kötöttségei fellazulnak, a hatásmechanizmus ennek következtében összetettebbé válik, a jelentésstruktúra kitágul. A változtatásnak olyan mértékűnek kell lennie, hogy az állandó nyelvi szerkezet eredeti jelentése is nyilvánvaló maradjon a módosult jelentésstruktúrában. Az alábbi példákban jól kivehető a nyelvi szerkezetek eredeti, valamint kibővült jelentése is: *Chip, chip hurrá!* (KS 1987. márc. 17. címlap); *Megáll az AIDS!* (MI 87/13 7.); *Lassan a szexszel?* (K7 86/8 16. cím); *Trend a lelke mindennek* (Képirás; a divatrovat címe); *Kinek a pop, kinek a popné* (Popkor 13. o. Egy csinos popénekesnőt ábrázoló kép aláírása); *Klíp, klíp, hurrá?* (Ötlet, 1987. febr. 17. 13 o., cím).

Bár nem tartozik szorosan a szójátékok körébe, hangulati hatását tekintve mégis ehelyütt kell bemutatnunk azokat az adatokat, amelyekben az angoltól szó szerint s mégis pontatlanul fordított szókapcsolatok keltik a humoros, komikust hatást.

„Például felteszek egy arcpakolást, *veszek egy masszázst*, szaunázom.” (VI 87/1 18.) Az angol *take* igével alkotott állandó szerkezetek, igei kifejezések (to take a shower, to take a taxi stb.) szó szerinti fordításában („veszek egy zuhanyt”, „veszek egy taxit”) érződik az idegen gondolkodásmód és sajnálatos módon egyre jobban terjed ez a nyelvhelyességi szempontból helytelen igei körülírástípus. Hasonlóképpen terjed írásban és szóban az angol *like* 'kedvel, szeret, tetszik' ige hatására a *tetszik* és a *szeret* igei keveredése: „A közönség nagyon szerette az együttest” (Poptarisznya, 1986. dec. 7. 18. 40). Helyesen: A közönségnek nagyon *tetszett* az együttes. — „A nézők bizonyára jobban fogják szeretni, mint az előzőeket (ti. filmeket) . . .” (MI 86/43) Helyesen: A nézőknek bizonyára jobban fog tetszeni . . .

Nyelvi divatként hódít az *esélyt ad valakinek, vminek* angolos szó szerkezet is, szinte teljesen kiszorítva magyar megfelelőjét, az *alkalmat, lehetőséget ad/nyújt* igei kifejezést: „. . . adjunk neki esélyt . . .” (MI 86/50); „Meg kell nekik adni az esélyt . . .” (Sta. 86. jún.); „Adjátok meg magatoknak ezt az esélyt!” (IM 86. máj.).

A szó szerkezet elterjedésében valószínűleg szerepet játszott John Lennon ma már klasszikusnak számító békedalának (*Give Peace A Chance*) címe és annak nem jól sikerült fordítása (Adj esélyt a békének). Jól érezhető az angol minta az alábbi példákban is: „100 százalékkal *galoppozott felfelé az infláció*” (MI 86/42, cö: ang. galloping inflation); „Az évek óta *szorosan őrzött* schwe-

chati repülőtéren...” (Sta 1986. aug. vö.: ang. closely protected); „... a chicagói *felső iskolában*...” (MI 1986. aug. 22.) A „felső iskola” valójában középiskola (am. ang. high school), mert a főiskola angol megfelelője a „junior college”; „A kidolgozott terv szerint a sérülteket az Országos Baleseti Intézet, a Honvéd Kórház, a MÁV Kórház és a Kerepestarcsei Kórház látja majd el. Az utóbbi egyébként az egyszerűbb belgyógyászati és sebészeti esetekre *hivatalos*” (IM 1986. május, vö.: ang. *authorized* 'meghatalmazott, jogosult, illetékes'); „... hogyan *akaszthatnak* a nők — vagy a férfiak — *horogra egy milliomost*...” (MI 86/42). A magyar szóolás (*horogra akad, a horgára akad, horogra kerül*) az angol modell hatására módosul, ugyanis az angolban mind az aktív, mind a visszaható forma egyaránt használatos (to hook somebody, to be hooked). Helyesen: „Hogyan *foghat* egy milliomost”.

Sajnálatos módon még hosszan lehetne sorolni az efféle nyelvhelyességi hibákat, komikus hatást keltő nyelvi alakulatokat.

Visszatérve a szójátékok változatos megjelenési formáihoz arra is találunk adatot az ifjúsági sajtótermékekben, hogy angol szállóigék elemeit módosítva törekednek az olvasó figyelmének megragadására. Mivel a szállóigék nagyrészt irodalmi művekből származnak, vagy ismert történelmi személyiségekkel vannak kapcsolatban, megértésükhöz irodalmi és történelmi többletismeretek szükségesek. Ha a befogadó közeg (olvasó, rádióhallgató, tévénéző) ezekkel az ismeretekkel rendelkezik, úgy a szállóige színesíti, hatásosabbá teszi a közlést. A torzított szállóige módosított eleme többletismeretet kíván, így a szójáték-szállóige alaposan megdolgoztatja a képzelőerőt, próbára teszi az asszociációs készséget.

„Lesz hangulat, ováció, rockdárdió, hetvenezer ember már igazi evribadi. *Woodstock, vagy amit akartok.*” (MI 1986. aug. 15.)

1. Vízkereszt

2. Woodstock

asszociálható területek: irodalom — popzene — vallás
közös jelentés

ünnepek — 1. vallási ünnep

2. zenei fesztivál (ünnep, ünnepi alkalom)

3. A shakespeare-i vígjátékokban is ünnepi hangulat uralkodik: a szerelmesek gyönyörködnek a lét végtelen változatosságában.

rítusok — 1. és 2.

a vallási ünnepek, zenei fesztiválok közös, rítus jellegű szokásai

jelkép — 1. vallási

2. zenei mozgalom jelképe, ebben a zenében kifejezésre jutó életérzés, világszemlélet jelképe

Woodstock: itt rendezték a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején a legendás popfesztiválokat. Az idő távlatából nézve ez a helységnév ma már jelkép. Egy korszak, egy zenei mozgalom, egy generáció jelképe. A „Birodalom visszavág” című nagy sikerű amerikai film címe is szójáték-szállóigeként bukkan fel. A jelentésstruktúra nem olyan bonyolult, mint az előbbi példában. A *visszavág* ige jelentése között: 'vágást, ütést viszonz; gyorsan találóan megfelel valakinek; (sport is) vereségét győzelemmel helyrehozza'.

... újjáéledt és „visszavágot” a diszkóbirodalom. (Sta 1986. aug.) Egy népszerű Andersen-mese címe, ami már szállóigévé lett és egy népszerű angol rockegyüttes (The Queen) nevének keveréséből alakul szójáték az alábbi adatban: „Esetleg el szeretné játszani a szókimondó kisfiút a *Király(nő)* új ruhája című meséből.” (MI 1986. aug. 15.)

A szóösszevonás, amely gyakori eszköze a nyelvi humornak, a szójátéknak, rokon vonásokat mutat a mozaikszókkal és az összetett szavakkal. Különbözik tőlük abban, hogy a játékos szóösszevonások alkalmi szerkezetek, melyekben világosan érzékelhetők az összevont alkotóelemek.

„Mindössze a város prostituáltjai elégedetlenek azzal, hogy az *Expót* nem sikerült „*Szexpóvá*” változtatni” (MI 1986. júl. 11.); (*V*) *idioták* (VI 86/11 26. o. címként); *Bluseum* (MI 87/2 30. o. címként) am. a blues zenei irányzatainak múzeuma, hangszalagtára; *Poptika* (MI 87/6) (pop-optika) egy 1982-ben indult rövid életű pop-film-fotó újság; „Még a *handballerina* Sterbinszkynek sem sikerült kijárnia profivá válásának engedélyezését.” (MI 86/42, 43. o.)

Az alábbi példák szóösszevonásaiban mindkét elem angol eredetű: „Steve Van Zandt, az *Aparth-Aid* akció szervezője nagyszabású apartheid-ellenes koncertet szervez” (IM 86/5); „Aki nem hollyWOODY (K7 87/7, címlap) Hollywood és Woody Allen nevének összevonásáról van szó.

A szóösszevonással ellentétes szójáték-alkotó eszköz a szóbontás. Ilyenkor az esetek többségében az alkotóelemek egyike szemantikai szempontból értelmetlen egység, a másik — melynek kedvéért a bontás történt — értelmes tartalmi gondolati tartalmat megjelenítő szó (példáinkban angol szó): *Punk — tum?* (Popkor, 13. o. képaláírás); *Pop — ó* (*hátsó gondolat*) (Popkor, 13. o.) A képen egy meztelen fenékű lány látható.

Angol személynév két magyar szóra bontva (némileg módosítva): *Hamm — lett* (MI 87/5, 47. o. címként).

Poliszémia teszi alkalmassá szójáték kialakítására az alábbi adatokat, melyekből az egyik fordítás.

„... én igazán jó *médiuma* vagyok a videós *médiának* (sic).” (Képirás 4.) Helyesen: *médiumnak*.

médium

1. (Lélt) 'Szuggerálható, hipnotizálható személy'. A spiritiszták szerint: '(az,) aki a túlvilági szellemekkel tud érintkezni'.
2. (Biz) '(Befolyásolhatósága miatt) kellemetlenségbe, ill. ilyesmibe belevihető ember'.
3. (Egyre inkább terjed ilyen értelmű használata): 'közeg, közvetítő eszköz, hírközlő eszköz'.

Előszobázók az „előszobában” (MI 86/37, képaláírás)

lobby

1. 'előcsarnok, (nagy méretű) előszoba, előtér, hall, folyosó'
2. 'parlamentari folyosó'
3. '(US) befolyást gyakorló érdekcsoport (parlamentben)'

(igeként)

1. 'kijár valakinél valamit'
2. 'a parlamenti folyosókat látogatja hírek szerzése céljából'
3. '(US) befolyásolni igyekszik a törvényhozókat'

lobbyist

1. '(hivatali) kijáró'
2. 'törvényhozókat befolyásolni akaró (személy)'

A fenti példa mutatja, hogy a magyar fordítás alkotta szójátékokban legalább nyolc jelentésréteg munkál. Megjegyzendő, hogy az angol eredeti is alkalmas ennek a szójátéknak a kialakítására.

A magyar ifjúsági sajtóban angol nyelvű szójátékok is megjelennek, s ahol szükséges, ott magyarázatot is fűz hozzá az újságíró: „A szigetország közben gonosz titulust akasztott az antikatoná herceg nyakába: *His Royal Shyness* — vagyis: *Ő Királyi Félsége...*” (Popkor, 15. o.); „New Yorkban bemutatták a »*Nunsense*« című musicalt” (MI 87/7). A cikkben magyarázatot kapunk: A szójátékot a *nun* 'apáca' és a *nonsense* 'képtelenség' szavak összevonása hozza létre.

Több szintes szójáték alakul ki az alábbi dézett párbeszédben:

- My generation. Ez volt a címe. Nem mond semmit?
- Nem. Ki csinálta?
- Who.
- Ezt kérdezem én is. I.
- A Who játszotta.
- Who is who — mondja a gyerek. II.

(Popkor, 19. o.)

A szójáték első szintjén az angol kérdőszó (*who*) keveredik a 60-as 70-es évek egyik legnépszerűbb együttesének nevével. Ha az együttes teljes nevét használja az újságíró, akkor nem jön létre az alaki egyezés (*The Who = Who?*). A második szinten ugyancsak az együttes neve keveredik egy híres kiadvány címével (*Who is Who* 'Ki kicsoda?'). Nyelvhelyességi szempontból a gyerek kérdése úgy lenne helyesen: What is *who*? vagy What do you mean? (Mi az a *who*? Hogy érted ezt?). Arra is akad példa, hogy angol nyelvhelyességi hibát követ el a beszélő, amikor angol szójátékot produkál. Egy neves menedzser és koncertező nyilatkozatából való az alábbi szójáték: „A Frankie Goes to Hollywood együttes nevet változtat. Az új név Frankie Goes to (sic) Holiday” (Poptarisznya, 1987. márc. 8. 18.40). Az együttes neve azt jelenti magyarul: 'Feri Hollywoodba megy'. Feloszlásukat a nyilatkozó egy szellemes szójátékkal írja le: Feri szabadságra megy, ez pedig helyesen így hangzik: Frankie Goes on Holiday.

Az adatok bősége és változatossága mutatja, hogy a szójátékok anynyiféle nyelvi forrásból táplálkoznak, hogy felmérésük, rendszerezésük, maradéktalan feldolgozásuk szinte lehetetlen. A dolgozat csak arra vállalkozhatott, hogy az ifjúsági sajtótermékekből kigyújtott szójátékokat osztályozza, elemezze. Az angol szavakon alapuló szójátékok mellett gyakran bukkannak fel magyar szójátékok is, de a szűk keretek miatt ezekre nem térhettünk ki. Viszont bizonyítottnak látszik, hogy a szójáték mint stílus eszköz, mint hangulatalakító elem igen elterjedt a sajtó nyelvében. Fogalmazhatunk úgy is: divat, nyelvi divat. Mint más egyéb eszközre, dologra, a szójátékokra is érvényes: a mértékletes használat erősíti stilisztikai szerepét, érvényre juttatja humorát, meglepő hatást keltő erejét.

Győri György

A francia nyelv művelésről

I. A címben megjelölt téma, ill. tevékenység mintegy 300 éves múltra tekint vissza, mégsem ismeretes olyan szakkifejezés, amely a *nyelv művelés* (vagy akár *Sprachpflege*) pontos megfelelője lehetne. A szótárban megtalálható „le culte de la langue” nem használatos, s a „nyelv művelő” címszónál, azaz a tevékenységet végző nyelvésznel feltüntetett két szó közül a *grammaire* nem pontos megfelelő, a *puriste* kifejezés pedig azonnal minősít is, mégpedig negatív módon¹ — amint ezt az áttekintés során később látni fogjuk. Ez utóbbi kifejezés nem tulajdonít kellő értéket a szóban forgó tevékenységnek, amelyet a magyar terminussal *nyelv művelés*-nek nevezünk, de tartalmát tekintve ugyanakkor nevezhetünk akár *normalizáció*-nak is.

Egy ilyen széles körű tevékenység elemzése, ismertetése nem nélkülözhet történeti vonatkozásokat, sem pedig az aktuális helyzetről való megjegyzéseket. Áttekintésem nem a teljesség igényével készült, hanem a francia nyelv művelés lényeges és sajátos vonásait igyekszik feltárni oly módon, hogy a kezdetektől a XIX. század végéig tartó első szakasz után a XX. századot a nyelv művelő műfajok (cikkek, kézikönyvek), a normatív attitűdök és napjaink nyelvi válsága kapcsán, folyamatában tekinti át.

2. A kezdetektől a XIX. századig. A XVI. században, felismerve, hogy az állam érdeke a nyelv egységesítését követeli, a francia reneszánsz nagy alakja, I. Ferenc rendelte el a francia nyelv kötelező használatát hivatalos ügyekben. Az anyanyelvi beszélők nyelvi tudata is ébredezni kezd ugyanekkor, s a század folyamán több olyan munka is megjelenik, amely a kortársak vélt vagy valós hibáit, nyelvjárási sajátosságait igyekszik kijavítani. Így például Charles de Bovelles (1533) mintegy 100 oldalban korrigálja a hibás párizsi és amiensi kiejtést; vagy Mathurin Cordier, a királyi rendelet évében (1539) kiadja az első „Dites... ne dites pas...” (Mondjuk így... ne mondjuk) típusú munkáját „De corrupti sermonis emendatione” címmel.

A nyelvhasználat tudatos szabályozásáról mindazonáltal csak a XVII. század óta beszélhetünk. Az irodalmi nyelv első reformja François Malherbe (1555–1628) nevéhez fűződik. Brunot (1899: 29) szerint Malherbe rendkívüli jelentőségének egyik alapvető oka az, hogy tevékenységét a legmegfelelőbb időben kezdte, egy olyan periódusban, mikor a beszélők már a szerteágazó nyelvhasználat szabályozását igényelték, „mindenki kész volt elfogadni egy szabályt, ha mégoly merevet is”.

A maga korában jobban, az utókorban kevésbé elismert költőnek a nyelvhasználatról való elmélkedései nagyrészt egy kortárs költő verseinek margójára írott megjegyzéseiből ismertek. „Tisztán nyelvtani jellegű megjegyzései arra irányulnak, hogy az irodalmi nyelvet megszabadítsa régies vonásaitól és közel vigye a kialakult beszélt nyelvi normához. (...) Malherbe szerint az irodalmi nyelvtől elsősorban tisztaságot, világosságot és pontosságot kell követelni. Tisztaságon a nyelv szabályainak feltétlen tisztelését érti: a költőnek, írónak semmiféle egyénieskedésre nincs joga, minden tekintetben alá kell vetnie magát a nyelv szokásnak, azoknak a kialakult szabályoknak, amelyek az anya-

¹ A Petit Robert (Paris 1984) szerint: „purisme” — túlzott gondoskodás a nyelv tisztaságának, a nyelvtani helyességnek érdekében, egy ideális, érinthetetlen modellhez viszonyítva.

nyelvüket jól ismerő franciák nyelvében testesülnek meg” (Herman 1966: 223). Malherbe az idézett tisztaság nevében számúzi a latinból vagy a dialektusokból származó kölcsönzéseket, egyaránt elítéli a neologizmusokat és az archaizmusokat. Ugyanez a fogalom egy szociolingvisztikai korlátozást is implikál: kizárja a példamutató használatból a szakkifejezéseket és a vulgáris szavakat, azaz létrehoz egy, a társadalmi rangsoroláshoz hasonló szociolingvisztikai aláfölrendelést, amelyben minél lejjebb ereszkedünk a társadalmi ranglétrán, annál inkább eltávolodunk a jó nyelvszokástól („bon usage”), (Wolf 1983). Ezek a társadalmi következmények azonban csak valamivel később, Malherbe követőjénél, Claude Favre de Vaugelas-nál (1585–1650) válnak kifejezetté, többek között a „bon usage” meghatározásánál, amely szerint a „bon usage” az udvar legtisztább részének beszédmódja, amely figyelembe veszi a kor szerzői legtisztább részének írásmódját. Vaugelas munkásságának jelentőségére jellemző, hogy az 1647-ben megjelent² „Észrevételek a francia nyelvről” című gyűjteményében leírt számos nyelvtani szabálya máig is érvényes (vö. Herman i. m. 226).

A nyelv szabályozásában nem kis szerepet vállalt az 1635-ben megalakult Akadémia, amelynek tervei egy szótár, egy nyelvtan, egy retorika és egy poétika megszerkesztését irányozták elő. Az utóbbi kettő azonban máig sem készült el, a nyelvtan is csak 1932-ben. Legjelentősebb az akadémiai szótár, amelynek első kiadása már 1694-ben megjelent, s napjainkban kilencedik kiadását szerkesztik. Noha az elvileg legnagyobb tekintélyű intézmény munkájáról van szó, a szótárt már megjelenésekor – és azóta is – szigorú kritikák érték, részben a nem egzakt módon meghatározott kritériumok (pl. jóízűség emberek nyelvhasználatának megfelelő kifejezések kiválogatása), részben előregedett, vulgáris, köznyelvi szavak felvétele miatt. Az újabb kiadásoknak természetesen a korábbi problémákon kívül az idegen szavak, a technikai újdságok, argotikus kifejezések stb. felvételével is szembe kell nézniük. Ezek az újabb változatok viszont olyan korrekt módon tükrözik a nyelvhasználat fejlődését, hogy a mai nyelvművelő munkákhoz (l.később) jó referenciaalapot nyújtanak.

A francia nyelvművelés két klasszikusa kétségkívül Malherbe és Vaugelas volt. Kettőjük munkáján s az Akadémia tevékenységén kívül azonban még két fontos tényezőt kell megemlíteni: a XVII–XVIII. században az irodalmi szalonokat, amelyeknek fontos szerepük volt az udvari hangnem finomításában, a társalgási nyelv kialakításában. A politikai, államigazgatási nyelv kialakulásában pedig nagy jelentősége volt a francia forradalomnak. Végül – a társadalom egészének nyelvi műveltsége szempontjából – korszakváltást jelent az 1881–82-es tanévtől bevezetett ingyenes közoktatás.

3. A X X. század: újságrovatok és kézikönyvek. Az elemi oktatás fejlődésének egyik lényeges eredménye az volt, hogy megnőtt azoknak a száma, akik jól akartak beszélni, továbbá: erre az időszakra tehető az önmagukat szabatosan kifejezni akarók számára készült nyelvművelő irodalom mennyiségének növekedése és új műfajok kialakulása (Toro 1949). A századelőn kezdte „Samedis de Monsieur Lancelot” című híres rova-

² „Remarques sur la langue françoise” – ma hozzáférhető facsimile kiadásban. Paris, Droz 1934.

tát Abel Hermant, s ennek nyomán számos újság és folyóirat hozott létre hasonló, a nyelvi furcsaságokról szóló rovatot. (A műfaj iránt megnyilvánuló érdeklődést az is jelzi, hogy a legismertebb szerzők, pl. Marcel Cohen, Maurice Grevisse által vezetett rovatokban megjelent cikkeket önálló kötetben is összegyűjtötték és kiadták.)

Legutóbb Jacques Cellard (1983), a *Le Monde* nyelvi rovatának vezetője vállalkozott az 1925-től napjainkig megjelent nyelvűművelő cikkek elemzésére. (Az eredeti szóhasználat „chroniques de langage”-nak nevezi ezeket a cikkeket, szerzőiket pedig „chroniqueur”-nek, így különböztetve meg őket a szó szoros értelmében vett nyelvészekről.) A műfaj két csúcspontját az 1930–35 és 1960–65 közötti évek jelentették, napjainkban azonban már kevés napilap és még kevesebb hetilap tart fenn nyelvűművelő rovatot. Érdekes viszont — noha nem meglepő —, hogy Belgiumban és Kanadában manapság jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a nyelvűművelésnek, mint Franciaországban.

Formai szempontból Cellard címük alapján tipologizálja a cikkeket, amelyek eszerint lehetnek: *a)* anekdotikusak, pl. „Szesélyek”, „Mosolyok”, „Történetek”; *b)* a nyelv védelmét érintők, pl. „Francia nyelv, én szép gondom”, „Nyelvi Klinika”; *c)* tiltók vagy előírók, pl. „Ne így mondjuk”, „Beszéljünk jobban”; *d)* a megfigyelésre támaszkodók, semlegesek, pl. „A nyelvről”. Készült áttekintés is az 1950–70-es években megjelent cikkekről. Ehhez hozzátéve a harmincas évek tapasztalatait, megállapíthatók a jellegzetességek, bizonyos témák ismétlődése, azaz a műfaj megcsontosodása. Leggyakrabban előforduló problémák: a fonetikában a „liaison”-ok, bizonyos helyesírási problémák, a nyelvtanban egyes konstrukciók használatának nehézségei, főként azonban lexikai neologizmusok, ezen belül a hatvanas évek óta az anglicizmusok elterjedése. Vannak olyan vitás kérdések, amelyekben máig sem született döntés, pl. a latin szavak többes száma, amely képezhető az eredeti módon (pl. *sanatorium* — *des sanatoria*) vagy egy modernebb felfogás szerint a francia morfológia szabályai alapján (*des sanatoriums*). A technikai újdonosságok kapcsán felmerülő nyelvi bizonytalanságok (pl. hajók, repülők nevének nyelvtani neve, *le/la Bretagne*) ma már egyértelműek, magyarázatuk azonban még szerepel a nyelvi nehézségek szótáraiban (l. később).

A műfaj mennyiségi csökkenése ellenére is foglalkoztatja a nyelvészeket, hiszen a nyelvhasználók széles körét érinti. Gueunier (1985: 21) szerint jellemzője az is, hogy érzékeny az ideológiai befolyásokra is, és tükrözi annak az újságnak az elkötelezettségét, amelyben megjelenik. Így például szemben állnak Jaques Cellard-nak a *Le Monde*-ban és Tanguy Kenech’du-nak az *Ouest-France*-ban megjelent cikkei, s ugyanígy, a *Figaro-Magazine* rendszeres vészjelzéseire a *Monde de l’Éducation* megnyugtató szavai válaszolnak. De ezek a szenvedélyes szövegek értékes hozzájárulást adnak a francia nyelv ismeretéhez, amennyiben mindennapos, aprólékos megfigyelésük gyakran olyan nyelvi tényeket érint, amelyek elsikkadhatnak a legrendszeresebb nyelvészeti vizsgálatokban is.

Az újságrovatokon kívül a legszélesebb köröket érintő műfaj a kézikönyv, amely a francia nyelvterületen a leggyakrabban szótár formáját ölti. Létezik számos kiejtési szótár, helyesírási, ragozási útmutató (pl. a Larousse szótárai sorában, vagy a Bescherelle sorozat), a legérdekesebbnek tartom azonban az ún. „*Dictionnaire des difficultés*” c. munkákat, amelyek a nyelvi nehézségek összességét igyekeznek áttekinteni. Ezekből is többféle kiadás léte-

zik, amelyek közül leggyakrabban talán Hanse és Thomas munkáját használják.

Joseph Hanse belga nyelvész szótára 1949-ben, Párizs—Brüsszel-i közös kiadásban, a „*Bien parler, bien écrire*” sorozatban jelent meg, amely a helyesírás, szókincsbővítés, levélírás, társalgás színvonalának javítását célozza. Hanse szótára a nyelvi problémák széles skálájával foglalkozik, a helyesíráson, kiejtésen és lexikai problémákon kívül a leggyakoribb grammatikai hibákra is kitér, mint pl. a főnevek és melléknevek neme és többesszáma, egyeztetési problémák, az igemódok és igeidők használata stb. A címszavakban vagy egyszerű információt, vagy részletes, pontos, szakirodalmi hivatkozással ellátott magyarázatot ad, esetleg a „*Dites — ne dites pas*” utasítást, ill. tiltást jelöli meg, s nem egy esetben feltünteti, hogy az adott fordulat belgicizmusnak tekinthető. 1983-ban jelent meg a mű mintegy háromszorosra bővített változata, amely az előző kiadás módszeréhez és alapelveihez hű marad, ugyanakkor magában foglalja a legújabb nyelvészeti kutatások eredményeit is.

A Larousse kiadó szótárainak sorában 1956-ban Párizsban jelent meg Adolphe V. Thomas hasonló munkája. A szerző — mint bevezetőjében írja — a lexikai problémák magyarázatában az akadémiai szótárra támaszkodik, mert úgy véli, hogy az a vizsgára készülő iskolásoknak a hivatalos mű biztonságát nyújtja.

A két munka szerkesztési elvei és a felvett címszavak hasonlóak, s a nyelvet használók számára egyformán hasznos mindkettő úgy a szótári forma egyszerűen kezelhető volta, mint a magyarázatok közérthető megfogalmazása miatt.

Grammatikai kérdésekben a nyelvhasználók között és minden szakmai körben egyaránt évtizedek óta legerőteljesebb tájékoztató Maurice Grevisse *Bon Usage*-a, amelynek egyik legnagyobb érdeme, hogy időben is követhetővé teszi a nyelvhasználat változásait azáltal, hogy adott esetben utal a korábbi — esetleg évszázadokkal előbbi — használatra, de ugyanakkor megjegyzéseket fűz a magyarázatokhoz az aktuális nyelvéllapotról vonatkozóan is. Mind ezt pedig egy rendszeres nyelvtan keretében teszi, azaz nemcsak a többi munkában fellelhető nyelvi nehézségek, hanem a francia grammatika minden eleme helyet kap benne.

Az egyik legújabb keletű praktikus kézikönyv Georges Younes grammatikai szótára (1985), amelyben megtalálhatók egyes igék ragozási paradigmái, bizonyos határozószók, prepozíciók stb. használata és egyes grammatikai jelenségek, pl. igeidők részletes tárgyalása.

Természetesen születnek egyedi témájú munkák is, főleg olyan szerzőktől, akik a nyelvet valamilyen szempontból fenyegetettnek érzik. Ezek a művek részben nyelvészekről, részben kívülállóktól származnak, olykor ironikusan, máskor komolyan. Például Hervé Bazin író „*Divertissement*” alcímű könyvében XIX. sz. végi nyelvésztörekvéseket követve (Plumons l'oiseau, B. Grasset, Paris, 1966) a francia helyesírás alapvető forradalmasítását képzelel el egy kanadai professzor gondolatai nyomán, egy logikus, a kiejtéshez közelebb álló helyesírás érdekében.

Az angol szavak beáramlásának a franciára gyakorolt káros hatásával sokan foglalkoztak nemcsak napjainkban, de régebben is. A problémát legélesebben René Étiemble vetette fel (*Parles-vous franglais?* Gallimard 1964), aki rendkívül fenyegetőnek tartja az anglicizmusok veszélyét. Mások alábe-

csülik, s olyanok is vannak, akik úgy vélik, nem kisebb napjainkban a görög-latin eredetű szavak túlzott elterjedésének lehetősége sem. Ezek a lexikai problémák szerepelnek egyébként leggyakrabban az elemzett nyelv művelő cikkekben is.

4. **Nyelv művelő attitűdök.** Az előző részben ismertetett munkák alapvető célkitűzése a nyelvhasználat ingadozásainak rendezése, az új, terjedőben levő jelenségek értékelése. A viszonyítási alap a sokat vitatott és sokféleképp meghatározott norma, amelyet ha egy „arany középút”-nak tekintünk, akkor ehhez mérten elméletileg kétféle nyelvvédő attitűd képzelhető el: egy túlnyomórészt engedékeny, toleránsabb s egy szigorúbb, merevebb. A közösen forgó munkák elemzése s azokon belül is a szerzők (pl. Hanse) által meghatározott célkitűzés legtöbbször arra utal, hogy igyekeznek megtalálni a túlzott elnézés és a merev elutasítás közötti helyes utat. Ilyennek minősül pl. a *Bon Usage* és a *Robert-szótár*, mivel ezek — noha idézeteikben az irodalmi nyelvre támaszkodnak — annak igen széles skáláját ölelik fel, azaz esetükben a variánsokkal szembeni tolerancia tételezhető fel (Rey 1972).

Több szó esik ugyanakkor a tisztaságot alapvető szempontnak tekintő ún. purista attitűdről, amely kissé részletesebb elemzést igényel. A *purizmus* a XVIII. század elejéről való s azóta is pejoratív színezetű elnevezés, amellyel leggyakrabban a korábban elemzett nyelv művelő cikkek íróit illetik.

A nyelvhasználatra vonatkozó döntések egyik típusa aszerint határoz, hogy az adott elem vagy fordulat az előírt normához való tartozás szerint helyes-e vagy helytelen, a másik típus viszont egy szocioszemantikai rangsorolást állít fel, azaz nyelvi változatok (*niveaux de langue*) szerint ítél egy kifejezést vagy fordulatot vulgárisnak, köznyelvinek, emelkedett stílusúnak stb. A purizmus az a normatív attitűd, amely a nyelv egységesített és erősen szelektív modelljén nyugszik, nem veszi figyelembe a szociális implikációkat, és nem tolerál a modelltől való semmilyen eltérést, bármilyenek legyenek is a közösség nyelvi életének objektív feltételei. Kevésbé koherens, keveri az esztétikai, logikai, történeti, analógiás kritériumokat. Az eltéréseket veszélynek tekinti, még akkor is, ha „jó tollú” íróknál is gyakori. A purizmus egyik állandó érve a történeti változás visszautasítása, de nem az előre látható, pl. morfológiai változások, inkább a nem előrelátható, a társadalmi változások tekintetében. További jellemzője az, hogy nem részesíti előnyben a társadalmilag vezető osztály nyelvhasználatát, sőt inkább a regionális (vidéki) írókat helyezi előtérbe, akiknek a nyelvét még nem rontotta el az ipari vagy publicisztikai zsargon (Rey 1972).

A purizmusról a nagy teoretikus, André Martinet is kritikusan és ironikusan nyilatkozik (1969). Úgy véli, a legtöbb nyelv művelő igen harcos álláspontot képvisel a nyelv védelme érdekében. Martinet azonban tisztázni kíván néhány tényezőt. Először is, mi az, amit meg kell védeni? Egy meghatározott kor nyelve, tehát miért is igényelné pl. a XIX. század irodalmi nyelve, hogy megvédjék a mai társadalom nyelvi szükségleteinek kielégítését célzó tendenciáktól. Másodszor, ki is az agresszor? Mindenki, a felfegyverzett lovagot, a nyelvvédőt kivéve. Azonban a XVI. században például Du Bellay még pontosan tudta, kiktől kell megvédeni a nyelvet: azoktól, akik bizonyos tökéletlenségei, hiányosságai miatt elutasítják a használatát. Ma a purista, „miért keresi idegenben, amit otthon is megtalál” felkiáltással a nyelvhasználót tá-

madja, aki megpróbálja kielégíteni azokat a kommunikációs igényeket, amelyekben a tradíció nem segít. Martinet szerint a franciák manapság már szinte nem merik beszélni a nyelvüket, amit több generációnyi -- hivatásos és amatőr -- nyelvész kelepccékkel és tiltásokkal teli területté változtatott. Egyetlen orvosság kínálkozik: meggyőzni a franciákat arról, hogy a nyelv az ő szolgálatukra van, annak minden forrását bátran ki kell használni. Persze az is a beszélőkön fordul meg, hogy a mindenképp várható átalakulás elszegényedést jelent-e, vagy a kommunikációs eszközök gazdagodását.

5. Napjaink jellemzője: a krízis. A francia nyelvhasználat mai állapotát a nyelvért aggódó felelős nyelvészek kritikusnak tartják. A helyzet részletes elemzését Gueunier (1985) tucatnyi, a krízist hangsúlyozó munka felsorolásával kezdi. Kiemeli ugyanakkor, hogy a technikai, társadalmi, kulturális változások a nyelvi problémák átértékelését teszik szükségessé, ma már nem elégedhetünk meg a megszokott akadémikus vitákkal. Figyelembe kell venni számos társadalmi tényezőt is: a társadalmi mobilitásból eredően jelentősen megszaporodott a középosztály, amelyet -- amint ezt már Labov is kimutatta -- bizonyos nyelvi bizonytalanság jellemez. Ez azzal az eltéréssel magyarázható, amelyet az alsóbb osztályból hozott nyelvhasználatuk és az elérni kívánt felsőbb osztályok modellje között éreznek. Az iskolarendszer átalakulása, az iskolaköteles korhatár emelése folytán elméletileg javulás lenne várható, ám ez -- mint számos iskolai felmérés mutatja a helyesírás és az olvasási készség kapcsán -- mégsem realizálódik, valószínűleg a képi jelrendszerek növekvő jelentősége miatt. Ugyanitt kell megemlíteni a „francia nyelv relativizációjának” nevezett tendenciát, ami azt jelenti, hogy az oly széles körben elterjedt médiák olykor nem a standard nyelvet, hanem egy pongyolább változatot terjesztenek.

Természetes, hogy krízishelyzetben fokozott mértékben foglalkoznak a helyzet javítását célzó korábbi tevékenységek értékelésével és újabbak szorgalmazásával. A több évszázados standardizáció és tervezés folyamata magában foglalta a francia nyelv autonómiájának biztosítását a vernakuláris és dialektális változatokkal szemben; valamint nyelvi dokumentumok, azaz irodalmi alkotások, szótárak, nyelvtanok és a különféle intézmények létrehozását (vö. Gueunier 1985).

Az utóbbi időben a francia nyelvművelés vagy nyelvvédelem már törvény szintű kereteket is öltött (Wolf 1983): először 1966-ban, amikor egy dekretum bizottságot hozott létre a francia nyelv védelmére és elterjesztésére, később (1972-ben) a terminológiai bizottságok megalakításakor. De a nemzetgyűlés és a szenátus csak 1975-ben fogadta el a francia nyelv használatára vonatkozó (1349. sz.) törvényt, amely főként a tisztaságra vonatkozik. Eszerint „tilos minden idegen szó vagy kifejezés használata, ha létezik olyan francia szó vagy kifejezés, amely az 1972-ben a francia nyelv gazdagítását célzó dekretumban megadott feltételeknek eleget tesz”. Mindez azért érdemel figyelmet, mert a törvény által előírt tisztaságnak olyan megfontolásokon kell alapulnia, amelyek számot vetnek a nyelvészek által olykor figyelmen kívül hagyott társadalmi és politikai feltételekkel. Nyelvészeti szempontból figyelembe kell venni az idegen szó jelölő funkcióját, valamint a szót ismerő és használó szociolingvisztikai csoportokat. Az idegen szavak ellen küzdő hivatalos megközelítések ugyanakkor a francia nyelv degradálásának és romlásának veszélyét, s bizonyos etikai elveket hangsúlyoznak, mivel úgy tekintik,

hogy a nyelv minősége az élet minőségéhez is hozzájárul. (Jacques Chirac 1975 —id. Wolf 1983).

A nyelv minősége, a nyelv elromlása nehezen meghatározható fogalmak. Az egész kérdéskör azonban túlmegy magán a nyelvészetben, s inkább a nyelvi politika tárgykörét érinti, mivel számos társadalmi és pszichológiai aspektusa is van. (Vegyük például a reklámok nyelvét, ahol észrevehető — írja Wolf —, hogy Európában bizonyos termékek esetében az angol elnevezés használatához magasabb színvonalú műszaki minőség asszociálódik.) Wolf szerint nem véletlen, hogy Franciaországban, amely ragaszkodik kulturális örökségéhez és identitásához, megszületett ez a törvény, amelyet azonban a lakosság nagyobb része nem ismer eléggé, s a benne foglalt veszélyeket nem tartja súlyosnak.

Konklúzió helyett, összefoglalásul mindössze azt a megállapítást tehetjük, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező francia nyelvi kultúra és a nyelvvel való foglalkozás ma, a civilizáció minden területén jelentkező felgyorsult fejlődés nyomán ugyanolyan gondokkal küzd, mint a magyar vagy bármely országbeli nyelvművelés.

Noha minden esetben a nemzeti nyelv belső problémájáról van szó, nem nélkülözhetők más országok tapasztalatai sem. Erre hívja fel a figyelmet Aurélien Sauvageot, a magyar nyelv legjobb francia ismerője több munkájában is. Egy helyütt (1978: 12) példaképp, magyarul idézi a „Nyelvében él a nemzet!” jelszót, másutt (1962: 220—6) a magyaron kívül a finn, a német és az orosz nyelvművelés példájával illusztrálja a nemzeti nyelvvel való törődés fontosságát. Méltatja a magyar intézmények és folyóiratok tevékenységét. Leglényegesebbnek azonban a nyelvújítást tartja: a török elnyomás, majd a Habsburg uralom, s a német nyelv kötelező használata teljesen megfoszthatta volna a magyar népet az önkifejezés lehetőségétől. De a magyar hazafiak mintegy évszázados fáradságos munkával felújították a nyelvet, s az ismét betölthette valamennyi funkcióját. Sauvageot szerint ez a magyar példa szinte a legfigyelemreméltóbb a nyelvek történetében.

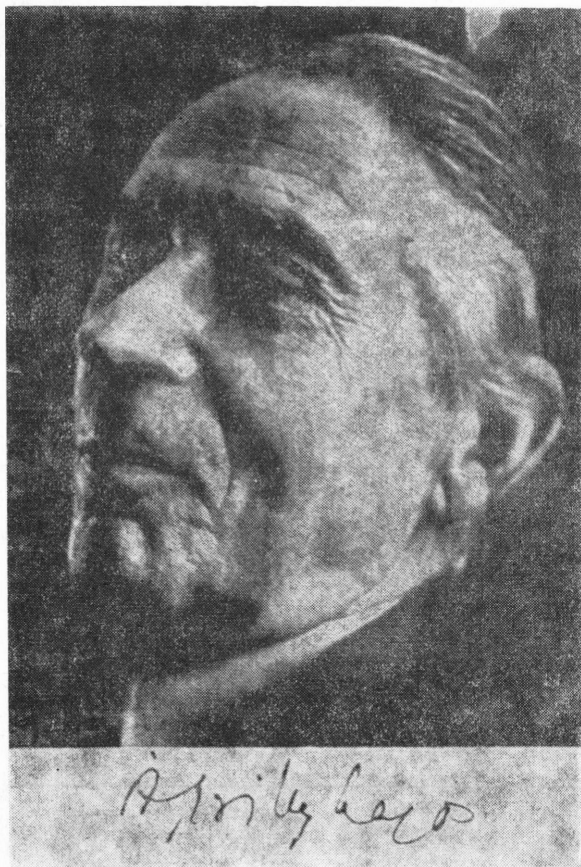
IRODALOM

- Brunot, Ferdinand, 1899: Précis de grammaire historique (Paris, Masson)
 Cellard, Jacques, 1983: Les chroniques du langage (in: Maurais 1983)
 Grevisse, Maurice, 1980: Le bon usage (Duculot, Gembloux)
 Gueunier, Nicole, 1985: La crise du français en France (in: Maurais 1985)
 Hanse, Joseph, 1949: Dictionnaire des difficultés (Paris—Bruxelles, Éd. Baude);
 1983: Nouveau dictionnaire des difficultés du français moderne (Duculot, Paris-Gembloux)
 Herman József, 1966: A francia nyelv története (Gondolat, Bp.)
 Martinet, André, 1969: Le français sans fard (PUF, Paris)
 Maurais, Jacques—Bédard, Edith (szerk.), 1983: La norme linguistique (Québec)
 Maurais, Jacques (szerk.), 1985: La crise des langues (Québec)
 Rey, Alain, 1972: Usages, jugements et prescriptions linguistiques (Langue Française No. 16)
 Sauvageot, Aurélien, 1962: Français écrit, français parlé (Larousse, Paris); 1978: Français d'hier ou français de demain? (Fernand Nathan, Paris)
 Thomas, Adolphe V., 1956: Dictionnaire des difficultés de la langue française (Larousse, Paris)
 Toro, Michel, 1949: Előszó J. Hanse (1949) szótárához
 Wolf, Lothar, 1983: La normalisation du langage en France (in Maurais 1983)
 Younes, Georges, 1985: Dictionnaire grammatical (Coll. Marabout Service, Belgique)

Sörös Anna

Az érzetkultusz Áprily korai költészetében

Száz éve született Áprily Lajos

„Vannak egyöszönű költők, akik mintha egy előző életből bennük feledt hangot hajszolnának. Végtelen a líra, de ők csak egy dolgot akarnak tőle. A biblia egygyöngyös igazai ők, tiszta költők, akik előtt csak meghatódni lehet (Erdélyi, Juhász, Áprily).”

(Németh László: Nyugat 1929. I.)

1. Az impresszionizmus, a századforduló irodalmának ez a jellegzetes újító stílusa, amelyet — más irányzatokkal (a szecesszióval, a szimbolizmussal, később pedig az expresszionizmussal) keveredve — a Nyugat és köre (főként Babits, Kosztolányi, Krúdy, Kaffka Margit, Juhász Gyula és Tóth Árpád tel-

jesít ki, az első világháború éveiben meggyengül, elszíntelenedik (vö. Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bp., 1982. 277—8.).

A tízes évek végén, a húszas évek elején azonban az érzetkultusz ismét felerősödik, az impresszionista törekvések újólag hatni kezdenek, s a jellemző stílusjegyek is egyre felismerhetőbbek lesznek, például a pályakezdő Szabó Lőrinc, József Attila, Radnóti, de különösen Áprily költészetében. (Más kérdés, hogy az irányzat jónéhány hasznosítható eszköze — mint stílusvívmány — ezután is fennmarad, és mind a mai napig gazdagítja a szépírói kifejezőképességet.)

Vázlatunk főszereplője, Áprily (családi nevén: Jékely) Lajos a nyugatosok kortársa. Erdély szülötte, a kolozsvári egyetem neveltje, megjárja Párizst, „a szép ámulások szent városá”-t, tanár, szerkesztő, költő és műfordító. Már 1912-ben lefordítja Hauptmann „Elmerült harang”-ját, de első kötete majd csak tíz esztendő múlva, harmincnégy éves korában jelenik meg. Itthon a Nyugat költői együtt, egymást bátorítva-ellenőrizve alkotnak, míg ő időben és térben is távol — csupáncsak „visszhang”-ként felelhet nyelvi, stilisztikai vívmányaira. 1929-ben — sok vívódás után — Erdélyből Magyarországra költözik.

Áprily poeta doctus, míves mester, ha nem is zajos újító. Az ő törekvése elsősorban az, hogy a korábbi költői vívmányok összefoglalásával, az értékek megőrzésével és sajátos felhasználásával a hagyományt a korszerűhöz közeleltse. Monográfiája, Győri János szerint „hatott rá Csokonai verseinek zeneisége, Vajda János tömör melabúja, Reviczky édes mérge, Ady szimbolizmusa és Kosztolányi formaművészete . . . Lenau és Turgenyev természetlátása, . . . tanult az impresszionizmus és a szimbolizmus nyugati és magyar képviselőitől, s . . . a görögöktől, de sem a formai, sem a tartalmi hatások nem némították el, nem változtatták meg, hanem felszabadították azt a belső zenét, mely összetéveszthetetlenül az övé . . .” (Előszó. In: Áprily Lajos: Megnőtt a csend. Összegyűjtött versek. Bp., 1972. 10.)

Vizsgálódásunk Áprily első három kötetére (I. Falusi elégia 1921., Esti párbeszéd 1923., Rasmussen hajóján 1926.), vagyis korai költészetére, az áttelepülés (1929) előtti szakaszra terjed ki. Ezen belül is — a terjedelem szabta keretek között — mindössze a költő irányadó élményeinek felsorolására, egy jellemző versének értelmezésére és főbb stíluseszközeinek az adattárszerű bemutatására törekszünk.

2. Áprily költői pályájának első szakaszában (1918—1929) megjelent verseit — a három kötet alapján — sajátos tematikai csoportokba lehet sorolni. Ezt az eljárást korábban Benkő László alkalmazta Juhász Gyula impresszionizmusáról szóló dolgozatában (A stíluskutató csoport kéziratára. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1983. 47—8). A csoportosítást megnehezíti, hogy a tartalmi elemek át- meg átszövik egymást; a megfelelő mérlegeléssel kialakított tematikai csoportok és a hozzájuk kapcsolódó mennyiségi mutatók azonban igen beszédeseek.

A kötetek arányosan 32—32 verset tartalmaznak, vagyis — a három kötet figyelembevételével — összesen 96 költeményt lehetett besorolni. A felsorolt tematikai csoportok számszerűen is igazolják azt az érdeklődési kört, belső világot, amelyet a költő életrajzi adatai és szemléletének egyéb dokumentumai (nyilatkozatai, prózai írásai stb.) mutatnak.

Áprily impresszionista törekvéseinek bizonyítására meggyőzőnek lát-

Sorrend	Tematikai csoport	A versek száma
1.	Évszakok, napszakok	17
2.	Közösség a természettel	11
3.	Az emlékek világa	11
4.	Családi versek	11
5.	Mítosz és történelem	10
6.	Irodalmi, művészeti élmény	10
7.	Kirándulás, utazás	7
8.	Halál, elmúlás	7
9.	Emberségeszmény	6
10.	Magány, kiszolgáltatottság	6

szik az évszakokat, napszakokat megjelenítő, a benyomásokat mint tűnő-múló jelenségeket megragadó költemények magas száma. Különösen az ősznek és az alkornak, a „vörös varázs”-nak az ábrázolása megkapó. Ezt mutatják a tematikailag szorosan kapcsolódó (és szinte egymásba folyó) természeti képek is, táji impresszionizmusukkal, az összképzetegységből fakadó részletek tarkaságával, környezethangulatot árasztó, már-már panteisztikus viszonyt sugalló erejükkel. Gyakoriság szempontjából folytathatjuk a sort az emlékező magatartással, a jelen és a múlt idősíkjaiknak egybejátsztatásával, szeszélyes váltakoztatásával, melyekben a színek, hangulatok és dallamok a domináló motívumok.

3. A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy egy korai Áprily-versben, a Szeptemberi fák című költeményben az érzetkultusz stílustechnikája hogyan szolgálja a költő életérzésének, szemléletének a kifejezését.

A költemény 1926-ban, a Rasmussen hajóján című kötetben jelent meg. Áprily ekkor már huszonkilenc éves; kiforrott egyéniség, kiforrott költő. A verset, amely rövidsége ellenére bővelkedik a sajátos kifejezőeszközökben, akár kulcsversnek is tekinthetjük. Íme a szöveg:

Bükkök smaragd színét erezve fent
az első pár vörös folt megjelent.

Állunk. Kezedben késő kék virág.
Azt mondod: Ősz. Az első őszi fák.

Én azt mondom: Vér. Vérteltos vadon.
Elhullt a Nyár a nagy vadászaton.

Amerre vitte buggyanó sebét,
bíboros vére freccsent szerteszét.

Ahol a nyom-vesztő bozóthoz ért,
hogy tékozolta, nézd, a drága vért.

S míg vérnyomán vad szél-kapó csahol,
hörögve összeroskad valahol.

Szembetűnő már a témaválasztás, a címadás is A költő az évszakváltást, a nyárból az őszbe hajló időt, a „hervadás tündérvilágát”-t mutatja be. Akusztikai szinten a természetes magánhangzó-harmónia jellemző a költeményre (bár az elégikus hangvételnél megfelelően valamivel nagyobb a mély magánhangzók aránya). Az elmúlás-hangulat érzékeltetését segítik az idő suhanását festő spiránsok (*f, v, s, sz, z, h*), főként a lágy, lebegő-szálló élményt sugalló *l* gyakorisága. Megtalálhatók az *f, k, v* és *b* hangokkal alkotott alliterációk is (*Kezedben késő kék virág* stb.). A zeneiséget — az említett elemeken kívül — fokozza még a jambikus lejtésű kétsoros versszakok páros rímű kapcsolása. A rímek egyébként csaknem kizárólag tiszta rímek.

A ritmusélményt jelentés szintű és szerkezeti ismétlődések mélyítik el. Már az első versszakban a piktúra műszavait használja a költő: a *smaragd szín vörös folt*-tal tarkítottan jelenik meg. Németh László találóan írja, hogy Áprilynak az ez idő tájt írott versei „különös pirosas elégiák, nem szürkésfeketék, mint Juhász Gyula elégiái, pirosak, piros levél és piros bogyó, erőkre emlékeztető, melyek voltak és az őszé lettek” (Protestáns Szemle, 1927.).

Az indító tájrajz, de a további képek sora is — a pointillista festői eljárás módhoz hasonlóan — egységben láttat. Az említett színbenyomáshoz kapcsolódnak a következő látási képzetek, jelzős szerkezetek is: *kék virág, vérfoltos vadon, bíbrosos vér* stb. (A *vörös* mellett a *kék* is kedvelt színe a költőnek — éppen a kora-őszi hangulatnak az érzékeltetésére.) A nagybetűs szavak (*Ősz, Vér, Nyár*) eredeti jelentésüknél többet tartalmaznak; bennük az azonosítandó és az azonosító elem már-már eggyé olvad, szimbólummá válik, s ez egyben azt is mutatja, hogy az impresszionista ábrázolásmód szimbolizmussal keveredik.

A már felsorolt stílusesszközökön kívül a nominális szerkesztésmód előfordulása (*Az első őszi fák* stb.), a rövid, itt-ott egyszavas, töredékes mondatok (*Allunk* stb.), vagy a *vér* szó sorozatos ismétlése — amely itt a mondatok közötti jelentés szintű kapcsolatteremtésnek, a szövegkohézióknak az eszköze — mind-mind a látványnak, a hangzásnak, a hangulatnak, vagyis az érzékelésnek/érezkeltetésnek a kifejezői.

A vers egészére (és Áprily költészetére általában) valami szemérmes, visszafogott líraiság jellemző: a leíró-elbeszélő hangvétel, az én (első személy) kitárulkozása helyett a második személy bekapcsolása (*Azt mondd; nézd*) egy általánosabb jellegű párbeszédnek az imitálása, amely Benkő László megfigyelése szerint (l. Juhász Gyula és az impresszionizmus, i. m. 56—7) a szabad függő beszéd egyik változatára emlékeztet. Pedig Áprilynak ebben a versében is egyetlen „őszi monológ”-gal van dolgunk. A látvány asszociációs sort indít, tragikus élményt idéz: a megszemélyesített Nyár *buggyanó seb*-bel menekül a *vad szélkopó* elől, és *hörögve összeroskad valahol*. Az ifjúkor még mindig vádló emléke, bűntudata, a galbinai kaland jelentkezik itt, melyről a Fecskék, őzek, farkasok című önéletrajzi írásában így számol be a költő: „Felhúzott ravasszal ott állok a testes fatörzs mögött, s hallom, hogy a kopók nyíffenő hangja felém közeledik... De most — a kuttyák előtt jó kódobásnyira — megjelenik az üldözött vad: az őz... A kopók kilógó, hosszú nyelvvel, veszedelmesen közelednek. Az őz nem tétovázhat tovább, ... s abban a pillanatban dörren a puskám. Mintha visszaszerezte volna futó lendületét, a fenyőn túl menekül már. Most eltűnik egy dombos emelkedés mögött. ... Utána-sietek ... Vér, sok vér ... Fölébe hajlok: még piheg. Jaj, csak ne nézne rám ... De rámnéz ... Ma is látom.”

Az idézet tanúsága szerint a versben — egyfajta „emlékező techniká”-val — megtörtént esemény emelkedik a képalkotás magaslatába.

4. Áprily összegyűjtött verseinek eddig legmegbízhatóbb foglalata — kritikai kiadás híján — a Győri János szerkesztette *Megnőtt a csend* című posztumusz kötet (Bp., 1972.). Példáinkat az érzetkultusz stílussajátosságainak bemutatására ebből a gyűjteményes kötetből merítettük.

A főbb kifejezőeszközök — csupán felsorolásszerűen — a következők:

A) Évszakok, napszakok neve verscímként: *Ősz, Kolozsvári éjjel, Szeptember, Őszi monológ, Naplemente, Éjjeli zene, Tavaszodik, Március, Októberi séta, Esti párbeszéd, Nyár, Tavaszi háború, Tavasz a házsongárdi temetőben, Szeptemberi fák, Téli reggel, Esti dal.*

B) Merengés, emlékező magatartás:

Most már a kályhatűz víg ritmusára
merenghetsz szálló életed dalán,
míg bús ködökből búcsút int az erdő,
mint egy vöröshajú tündérleány.

(Ősz)

Az életfűst ha fojtogat,
a múltba költözik lakásom.
Ma rom-gyermekvilágomat,
e holt várost megint kiásom.

(Séta egy holt városban)

C) Természetkultusz, tájábrázolás:

Megénekelte cinke ritka kedvét,
a fák rügyét, amely hintázva ring,
a hóvirágot és a nyárfa nedvét,
mely mint a vére, erjedőn kering.

(Halálmadár)

Zengő patak völgy, szirtes, katlanos,
szurdokja fentebb tisztásokra bomlik,
a kecske rajtuk kis csapást tapos —
Egy régi völgyhöz mily nagyon hasonlít.

(Apám emléke)

D) Részletek tartasága, „összképzetegység”:

Bükkcserje közt piros virágu mart,
a mentén kékes esti köd lebeg.
Hol barna bükkök némán ködlenek,
álmos holló a szálerdőbe tart.

(Szalonka-les)

Feje felett
 azúr-kék szajkó-toll csillant a fán
 s hókristályos lett kalap és kabát:
 a ríkoltozva rebbenő madár
 leverte rá a cifra bükk havát. (Téli reggel)

E) Nominális stílus, „vezérszók” használata:

... Világa: kis faház,
 tudófesztő, ősi fenyves-ájer;
 a társasága: vakmerő vadász,
 lompos fa-munkás és zordon baráber. (Apám emléke)

Kollégium. Langyos hullámú évek,
 remete-sors csöndes tanár-soron.
 Aztán a nagy tűz felcsapott lobogva, —
 aztán rom-élet, fullasztó korom. (Utcák)

F) Rövid, töredékes mondatok, kihagyás:

Láttad? — vetettek.
 Holnap újra vetnek.
 Temetnek.
 Vetnek.
 És megint temetnek. (A hegyek)

Vár. — Csend. — Kiált. — Csend. — Búgó, bús üvöltés —
 (Vihar után)

Ilyenkor, egyszer ... szálltunk még a hóba,
 tündér karácsony volt, emlékezel?
 (Menjünk a hóba)

G) Laza kapcsolású mellérendelő mondatok, ismétlés, halmazás:

És itt is vannak konduló harangok
 s toronyra szálló hófehér galambok.

 És itt is vannak naplementi séták
 s a könyvesboltban kották és poéták ... (Vonatra várok)

Egyszer csak itt van s mint kis ér,
 csilingel és kísér, kísér.

 Nem ás, nem ont és nem kering —
 Csak ring s a lelke benne ring. (A rím)

Zeng a csatorna,
zeng a hegy orma
s zeng — ugye zeng, ugye zeng a szíved?

(Március)

H) A második személy bekapcsolása, szerepeltetése:

Ne haragudj. A rét deres volt,
a havasok nagyon lilák
s az erdő óriás vörös folt,
ne haragudj: nem volt virág.

(Ajánlás)

Hallod? — Megint az ősi jaj:
a páncélfényű őszi varjak...

(Őszi monológ)

Ez itt a hervadás tündér-világa.
Akartál látni szép halált velem?

Lombját a gally, nézd, mily kímélve ejti...

(Októberi séta)

I) Az enjambement gyakori alkalmazása:

- A fák felől hideg fuvalmat
küldött egy hófoltos halom:
a menekülő tél utolsó
hídfőt rakott az oldalon.

(Tavaszi háború)

Hó esett. A tar hegy orma
habfehéren integet.
Erdőkből a hó leűzött
őszapókat, pintyeket.

(Madarak)

J) A színesztéziák, álszínesztéziák kedvelése:

*fekete szerenád, hóillatú szél, piros roham, sugarak harsonáznak, tompán zeng,
az induló piros parázsa, ezüst zene, hűvös illat, csiklandó sugár, hó harsan, szik-
rázó zene stb.*

K) „Jelzőstílus”, sajátos értelmezős szerkezetek, jelzős összetételek,
festészeti ihletettség:

*vörös folt, piros levél, vörös varázs, barna róna, bús köd, csengő ég, méla dallam,
ezüst víz, arany termés, szürke fény, gyöngyös levél, barna patak, bús elégia, barna
koldus, csengő költemény stb.*

Jött az este, barna koldus, . . .

(Esti dal)

. . . barlang-sötét szemébe
szélvész csapott, sikoltó, eszelős.

(Vihar után)

*arany-kapu, gyémánt-batár, hó-tenger, felhő-torony, koldus-kéz, sikátor-csend,
vándor-köd, tréfa-kedv, hangulat-mag, remete-sors, őz-alak, sors-virág, rúd-
szárny, jég-rohanás, ember-fájdalom stb.*

Még fest az alkony. Már a nagy palettán
más színe nincs, csak szürke és sötét . . .

(Láng a ködben)

L) Alliteráció, rímjáték, zenei ihletettség:

*mulandóságról mond mesét, fehérő foltok, vonatra várok, ballagtam búsan, futó
fuvallat, kürtszót küld, záporok zenéje, fanyar füst, harmatos homálynak, december
és dér, haladtam halkán, fogyott a fény, homályban ültem, hangulattalan stb.*

Zeng a picinyke
szénfejű cinke
víg dithyrambusa: dactilusok.

(Március)

Hallod? Kolompok muzsikája,
finom harangszóval rokon.
Most az acélkék éjszakában
úgy kondul, mint a xylophon.

(Éjjeli zene)

De túl romon, ha perce jön csodáknak,
a mély megkondul, mintha vallana,
s a bolt alól harangtisztán kicsendül
s magasra száll az ember dallama!

(Vallomás)

5. A bemutatott adatok — részletesebb kommentár nélkül is — sokat mondanak. Főként az érzetkultusz sajátos eszköztárát mutatják, — azzal a megszorítással, hogy az egyes kifejezőeszközök kereszteződő jellegűek, jellemzők lehetnek szinte valamennyi századeleji újító stílusra.

Általánosabb tanulságként a következőket állapíthatjuk meg: Áprily pályakezdése (a húszas évek lírája) eléggé egynemű költészet. A költő élet-szemléletét, elégikus hangvételét, nyelvmuzsikáját mindhárom kötetében megőrzi, témakörei alig-alig változnak, zárkózottsága, harmóniaigénye is megmarad, legfeljebb költői világának színei lesznek árnyaltabbak, kifejezőkészlete gazdagabb. Irodalmi ízlésében, stílusában végig a Nyugat nagy nemzedéké-

hez igazodik. Valamiben szinte mindegyikükhöz hasonlít: egyenként is, együttesen is. Erkölcisége, műgondja Babitscsal, magányossága, elégikus hajlandósága Tóth Árpáddal (de Juhász Gyulával is), a gyermekkor világába-hangulatába való menekülése Kosztolányival, „egyösztonúsége”, természet-ábrázolása pedig főként Juhász Gyulával rokonítja. (A felsorolt rokon vonásokat persze nem tekinthetjük kizárólagosaknak.)

A tízes évek második felének és a húszas éveknek a nagy kísérletezései, az úgynevezett „második nemzedék” fellépésének az idején Németh László így jellemzi Áprily költészetét: „A magyar líra pillanatnyi bomlásából ő szigetre szállt, és szigetre mentett magvaiból gyönyörű flóra sarjadt” (i. h.). Költőnk valóban egy korábbi korszak nyelvi, stilisztikai vívmányainak, követésre méltó hagyományainak az őrzője, ám nem a tradíciók rabja. „Modern annak ellenére, hogy kedveli az időmértékes sorokat, s annak ellenére, hogy versei tiszták, ... témái egyszerűek, és kompozíciói hibátlanul zártak. Modernsége nem tüntetésszerű külsőségekben, nem sajátos élmények keresésében érezhető, hanem éppen a vers művészi megformálásának azokban a legfinomabb árnyalataiban, amelyek az igazi költői egyéniségeket leginkább próbára teszik” (Kuncz Aladár: Áprily Lajos költészete. Bevezető a Vers vagy te is című kötethez, 1926.).

Leginkább mégis a rímelése, a zenéje ragad meg bennünket, — ez a dallamos, bensőséges, „egyensúly-teremtő” muzsika, amelynek szerepéről, harmóniával eltöltő varázsáról a költő így nyilatkozik:

Hazája álom és titok,
szem-nem-legelte pázsitok.

Egyszer csak itt van s mint kis ér,
csilingel és kísér, kísér.

S fürtös csengő lesz: hangpatak,
amelybe új csengés szakad.

Mentát locsol, szirmot sodor
és illatos lesz, mint a bor.

És mámoros lesz, partot ont,
kurjongató, vidám bolond.

A mély felé örvénnyel ás,
hogy belenézni: kábulás.

A fényen tündököelve fut
és fényes tündérvölgybe jut.

S tó lesz, virágot úsztató,
habnyugtató és tiszta tó.

Nem ás, nem ont és nem kering —
Csak ring s a lelkem benne ring.

(A rím)

Áprily ekkor is, később is gyakran menekül az emlékek, a természet, a művészet (főként a festőiség és a zeneiség), a humánus világába. „Én gyűlöletre nem születtem / és itt szeretni nem lehet” — mondhatja keserűen Antigonéval saját emberség-eszményéről. Stílusa is ezért vált a disszonanciát átélő, de a konszonanciát óhajtó költői magatartás kifejezőjévé.

Fülöp Lajos

Weöres Sándor: Fuga

(Verselemzés)

mennyi forró szakadékból szomja felkél
minden hűvös kútban veszti szomját
kútból emelt fejű kígyó
ahány tűzből habját gyűjti folyton
annyi áradatban elfolyatja
süket éjbe
zártan mélyen boltozódó
mell bordái közt kovában és palában
teste gyűrűjébe bilincselten
föld súlyával elnyomottan
furja vak fejét emelten
álmot hengerítő áramokba
forrva kószán
kúszva folyvást
emelt ékkő fejű táncos imbolyogva
mennyi álmod folytat ébren
annyi ébrenlétet forgat álma
őrzi s elfolyatja
folyton elfolyatva őrzi
fúrva hogy a pala pattog kova sercen
teste gyűrűjét kibontja
forró szakadékból felszökellve
éles feje tajtékozva
múlhatatlan múlását dörögve
buborékát sziporkázza égre
táncol koronája ékkő
fenn
de lenn
csörren összetörve
kútból emelt fejű kígyó széttiporva
hengerítő áramokban elomolva
hamvatlan kihűlve sárral egyesülve
hol a tajték álom
az álom ékkő
az ékkő valóság
a valóság kígyó
a kígyó tajték

(Merülő Saturnus. Bp., 1968., Magvető, 55—6)

*

1. Weöres Sándor életművét a harmadik kötettől (A teremtés dicsérete, 1938) kezdve átszövik a zenei formák versbeli feldolgozásai. Az említett kötetben az Első és Második szimfónia mellett a Hegedű-partitát is megtalálhatjuk. Azonban egyéb zenei feldolgozási kísérletei (Bartók suite, 1934; Fughetta, 1955; Toccata, 1969; Négy korál) közül igazán csak a szimfónia műfaja valósult meg. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a tizenkét megírt szimfónia; szinte minden kötetébe kerül belőlük egy-egy. Talán mert ez a zenei forma, mint a nyelvi anyagot jelentésközvetítő struktúrává szervező eszköz, teszi a leginkább lehetővé, hogy a szó ne pusztán az írásképp kiemelt szerepéből adódóan (Aranykés forog, 1946) egy kombinációrendszer eleme legyen, hanem olyan elem, amelynek denotatív szintjét éppen az adott zenei struktúra tágitja.

Weöres Sándor Babits Mihályhoz írott levelében részletesen foglalkozik a zenei formák irodalomba való átültetésének gondolatával: „Zenei műfajokat próbálok behozni a költészetbe, a »szvit«-et már meg is valósítottam gyakorlatilag, annyiban különbözik a ciklustól, hogy míg egyfelől minden része önálló vers, másfelől mégis mindegyik része az előtte lévőnek értelmi továbbfejlesztése. A szimfónia elméletével is kész vagyok: az első részben fölvetek egy téma-, kép- és ritmuscsoportot, és ezt még két vagy három részen keresztül variálok, mindig más és más hangulatba mártva az első szakasz anyagát. [. . .] »Prelúdium«-om nem párhuzamos a zenei prelúdiummal: úgy definiálok, hogy magasabb, elméleti, semmi esetre sem szubjektív témáról kell hogy szóljon, a hangulat háttérben legyen benne, egyes szavak és fordulatok új meg új ismétlődése és állandó ellentétek adják gondolatritmusát, továbbá tárgyilagosságával és fagyos keménységével előszóféle legyen, de azért befejezett egész is. A »fuga«, »invenció«, »szonáta« stb. poétikai párhuzamát még nem találtam meg” (W. S. levele Babits Mihályhoz, 1933. február 8.; idézi Kenyeres Zoltán: Tündérsíp. Bp., 1983. 49). Talán nem véletlen, hogy Weöres végül csak egyetlen fúgát írt.

2. Nagyon nehéz olyan gondolati háttérrel találkozni, amelynek kibontásakor éppen ez a szerkezet szükséges. A fúgaszerkezet éppen jelentés tekintetében sokkal inkább megköti a költő kezét, mint a szimfónia variációkat adó szerkezete.

A fuga építkezésmódjának általános érvényű meghatározását adni lehetetlen, bizonyos jellemző szerkezeti egységei azonban leírhatók. Alapeleme a rövid, jellegzetes zenei gondolat (téma), amely többször visszatérhet a mű folyamán változatlanul vagy variálva. Első részétől (expozició) eltekintve szerkezete nem túl szigorú, a részek sorrendje változhat. Az expozició a kezdő téma egymás utáni szakaszos belépéseit foglalja magában, és rendszeren a főtéma eredeti alakjának egyszólamú megszólaltatásával kezdődik. Az expozicióra érvényes még, hogy minden szólam egymás után a témával, többnyire egy téma hosszúságnyi távolságban lép be. A fúgaexpozició után közjáték következik, amelyben nem szerepel az alaptéma, majd ismét témaszakaszra kerül sor, ahol a szólamok az eredetitől eltérő sorrendben lépnek be. Az expozició utáni rész kidolgozása már egyéni intenciótól függ. A fúgakomponálás „szigorúsága” nem „szabályok” vagy valamilyen külső forma követésében rejlik, hanem a folyamat belső, zenei következetességében, amelyet a téma kontrapunktikus feldolgozása, nem pedig a tagolás adott sémája határoz meg. Külön nehézség a műfaj irodalmivá történő átfordításakor, hogy a zenei kidolgozás a téma szintjén lineáris, a kontrapunkt esetében azonban vertikális, vagyis

két esemény zajlik egyszerre. Az irodalom, a vers számára azonban csak a linearitás létezik, azaz egyszerre — fűgában gondolkodva — vagy csak külön témát, vagy csak külön kontrapunktot tud kidolgozni. Weöres Sándor érezve a verbalitás lehetőségeit és ennek határait, igazi fűgát írt versben; ennek megvalósulását szeretném a továbbiakban megmutatni.

3. A vers az expozíciót, a témabemutatást elhagyva rögtön a fűga kidolgozási részével, témaszakasszal indul:

mennyi forró szakadékból szomja felkél
minden hűvös kútban veszti szomját
kútból emelt fejű kígyó

A két első sor tökéletes tematikus ellenpontra épül, s ezek mellérendeléseként kapcsolódnak alanyukhoz, amely egyúttal a vers központi motívuma-témája (*kútból emelt fejű kígyó*). Az ellenpontozás a kezdő *mennyi* szóra nem érvényes, hiszen nem antonimája a *minden*. Valószínűleg a hiányzó expozíciós részből átvezető szóként áll a kidolgozás elején. A továbbiakban a névmások már teljes értékű ellenpontok részei. A *forró* — *hűvös*, *szakadék* — *kút*, *szomja felkél* — *veszti szomját* párok ellenpontot alkotnak. A negyedik—ötödik és a tizenhatodik —tizenhetedik sor ellenpontja ugyanígy épül fel. Tehát a versszerkezet mikroelemei az ellenpont szabályainak megfelelően szerveződnek. Az ellenpont szemantikai funkciójára még visszatérek.

4. A vers egymástól vizuálisan is jól elkülöníthető és elkülönített két szerkezeti egységből áll. Az első egység a *fenn* szóig tart, amely egy sorral lejjebb, kiugratva helyezkedik el, mintegy vizuálisan is alátámasztva az addig végbemenő jelentés- és ritmusbeli fokozást. Az első egység további két részre tagolódik, ahol a második lényegében az elsőnek ritmikai és dinamikai fokozása. Az első rész, a fő (tulajdonképp az egyetlen) motívum megjelenésével kezdődik: az emelt fejű kígyó testi és szellemi kettősségének érzékeltetésével. Itt a sorok hosszabbak (átlagosan 10—12 szótag), s ez lassúbb ritmus érzetét kelti. A két átvezető sor (a zenei fűgában a közjáték) után („forrva kószán / kúszva folyvást”) — amelynek funkciója a sorok hömpölygésének megakasztása s ezzel a befogadói várakozás növelése — a második rész elején ismét a főmotívum jelenik meg: „emelt ékkő fejű tancos”. Ez azonban már variatív megfogalmazása a témának. Ebben a részben a kisebb szótagszámú sorok a gyorsuló ritmus képzetét keltik.

Ezután a vers ritmikai, dinamikai és nem utolsósorban jelentésbeli csúcsához érkezünk [táncol, koronája ékkő / fenn / — lenn]. Ha a zenei dinamikaváltás nyelvén akarjuk kifejezni mindezt, akkor a vers mezzofortéból fortissimóba vezető hangzásban teljesedik ki, hogy a generálpausa némaságába zuhanjon. Nem szabad figyelmen kívül hagyni az igék és igeelvek dinamikanövelő hatását sem: a *pattog*, *sercen*, *felszökellve*, *tajtékozva*, *dörögve*, *sziporkázza* sor egyre növekvő intenzitást érzékeltet. A második egység a lenn, a megsemmisülés, az elmúlás képzetkörét jeleníti meg, egyre halkuló dinamikával s egy különálló, rövidebb sorokból álló zárattal. A zárlat, akárcsak a zenében, összefoglalja a motívumokat, és végleges megnyugváshoz, feloldáshoz vezet.

5. „A forma mellé végre megjelent nálam a tartalom, de minden eddigőtől eltérő módon. Ennek a tartalomnak nincs logikai láncolata, a gondolatok, mint a zeneműben a fő- és melléktémák, keringenek — anélkül, hogy konkrétá válnának; az intuíció fokán maradvá. Ezeket a páraszerű gondolatokat egy-egy versen belül többféle ritmus hengergeti, hol innen, hol onnan csilantva őket...” — írta Weöres Sándor a Háromrészes ének kapcsán Várkonyi Nándornak (idézi Tamás Attila: Weöres Sándor. Bp., 1978. 78). Bár a két vers között jelentős az időbeli különbség, ugyanannak a sajátos világlátásnak a megnyilatkozásai. Az ellentéteket egymásba átjátszó gondolkodásmódról van szó. A Fuga című vers esetében az ellentét a vers fő struktúraalkotó eleme: mikroszinten a szavak szemantikájának ellenpontot adó megszerkesztésével, makroszinten a fentebb elemzett két szerkezeti egység (fenn lenn) kompozicionális és szemantikai ellentétének megteremtésével. Az ellentétező szerkesztésmód úgy válik itt jelentéshordozó és alakító szerkezetté, fűgává, ahogy a barokk idejére a zenében az ellenpont eszközei önálló formában, a fűgában összpontosultak.

6. A vers „történései” a kígyó mozgása, felfelé törekvése, majd sárrá válása köré szerveződnek. A kígyó motívuma mind az európai, mind a keleti mitológiának fontos alkotóeleme. A farkába harapó kígyó: az örökkévalóság, az idő, a világmindenség jelképe. Nem véletlen, hogy az antropológiai kör jelvényében ugyanilyen jelentésben szerepel. Mind a magyar antropológiai körrel, mind pedig magával az antropológiával Weöres közeli kapcsolatban állt, s a misztika és a keleti filozófiák egyes szimbólumait, motívumait a továbbiakban is mint képkalkoló anyagot, „alkatrészt” használta; sokszor egészen távoli képek és témák kerülhetnek így egymás közelébe vagy mellé.

Az antropológián kívül Weöresre mély benyomást gyakoroltak a keleti filozófiák és vallások, elsősorban az indiai. Az indiai mitológiában a kígyó motívuma ugyanebben a jelentéskörben használatos. Visnu főistent gyakran az Ananta-kígyón (a végtelenség szimbólumán) nyugodva ábrázolják. Ázsiában egyébként is a kígyó az egyik leggyakrabban előforduló szellemalak. Tűzisten, termékenységisten, égből letaszított isten jelenhet meg alakjában.

7. A Fuga című vers kígyó-szimbóluma nehezen fordítható le a fogalmak szintjére. Weöres Sándor gondolkodásmódjának és esztétikájának meghatározó mozzanata, hogy a vers az általános létkifejezés eszköze, a kozmosz jeladása. S mint ilyen, a szüntelen mozgást, szakadatlan gomolygást hivatott leképezni (erről bővebben Kenyeres Zoltán i. m.). Minthogy számára csak változás létezik, fejlődés nem: „Minden változás: előny, a fejlődés csak látszat, csak változás van” (W. S. levele Takáts Gyulának; idézi Takáts Gyula: Helyt kereső nemzedék. Bp., 1984. 25). Tág körben mozogva tehát a vers a mozgó mozdulatlanság, az átrendeződő változatlan, az örökkévaló mozgásának, dinamikájának szimbóluma.

Ha szűkebb körben próbálunk a kígyó-szimbólum közelébe jutni, akkor talán a szellem és anyag örök egymáshoz kötöttségét és ezek inherens tulajdonosságát, mozgásuk irányát jelenti. Az *emelt ékkő fejű táncos*, a szellem állandó késztetése a felfelé törekvése, az anyagiságtól való megszabadulásra, legyőzni a *teste gyűrűjébe bilincseltség* állapotát, felszabadulni a *föld súlya* alól. A kígyó mozgása a fenn – lenn képzethez kapcsolódik. A vers fenn – lenn ellentétpárja több szempontból jellemző Weöres költészetére. Már Beney Zsuzsa (Ikertanul-

mányok, Bp., 1973. 131) felhívta a figyelmet arra, hogy Weöres költészetének az ellentétpár-alkotás egészében karakterisztikus tulajdonsága. S az egyik gyakran előforduló és sokféle jelentésmozzanatot magába foglaló motívum éppen a fenn—lenn motívuma. Kenyeres Zoltán az animus — anima ellentétpár kapcsán tér ki Weöres ellentétpárokat létrehozó alkotásmódjára, s megállapítja, hogy ezek lényege éppen az ellentétező, dialektikus gondolati szerkezetben rejlik (i. m. 289).

A *Fuga* című vers esetében éppen a mikro- és makroszinten megvalósuló ellenpontosítás, a fúgaszerkezet révén lehetséges a gondolati háttér megjelenítése. Megjelenítése, sugallása, hiszen szigorú logikai és szemantikai láncról nem beszélhetünk. S hogy mennyire a szerkesztés az uralkodó, arra a verszárlat (fúgazárlat) is figyelmeztet: egyrészt a képvers jelentéstöbbletének felhasználásával, vagyis az utolsó öt sor maga is kígyóformát rajzol, másrészt a kígyó-forma szemantikai zártságával, hiszen a kezdő és záró szó azonos (*tajték*). A költő ezt a zártságot most nem zenei, hanem poétikai eszköz segítségével, a ismétlés két formájának, az anadiplozisionak és reddíciónak együttes alkalmazásával teremti meg. A vers szemantikai és vizuális zárlata grafikusán is megjeleníthető lenne:

S hogy a zárlat valóban a mű tematikus összefoglalása, azt az is bizonyítja, hogy a *valóság* szó kivételével minden egyes eleme megjelenik az első fokozó egységben. A *valóság* szóval itt találkozunk, még hozzá [(kígyó = ékkő) = valóság] kétszeresen megerősített, azonosító formában, s ez talán alátámasztja a fentebb kifejtett tágabb/szűkebb értelmezéseket. A vers szemantikai köre, ha a szavak jelentését tekintjük, elég szűk: a költő kevés szóval és motívummal dolgozik, ezek variatív lehetőségét azonban maximálisan kihasználja így. A *foly-* tő hétszer szerepel az első egységben, a másodikban egyszerűen sem. Az első egységet hálószerűen átfogja, átfolyja a hétszer ismétlődő szó; mind szemantikájával, mind struktúrabeli szerepével a változás, a mozgás képzetét kelti, s talán a kígyó mozgását is imitálja. A második egységben természetesen nem szerepel, hiszen az már a megsemmisülés, a statikusság, az anyag világa.

S most a zárlattól térjünk vissza a vers igen fontos, általam nagyon jellegzetesnek tartott, az állandó változás folyamatát legtömörebben megjelenítő részéhez:

őrzi s elfolyatja
folyton elfolyatva őrzi

Az *emelt fejű kígyó* motívuma, vagyis a fúgaszerkesztésben a téma ezen sorok előtt variációként (*emelt ékkő fejű táncos*) jelenik meg, azaz a motívum egy jelzővel bővül, és a *kígyó* szót a szinonimaként megjelenő *táncos* váltja fel. Ezt két tökéletes ellenpontot alkotó sor követi, azaz minden ismétlődik a verskezdethez képest. Majd a szakadatlan változást szemantikailag leginkább tükröző tő, a *foly-* figura etymologicát is létrehozva foglalja össze a vers tematikus anyagát, de dinamikailag az azonos tövek és a jelentéstartalom által

megemelve. Az ezután következő sorok jelzők és igék segítségével fokozva vezetnek el a vers csúcsáig. Így tehát egy meglehetősen pontos fúgaszerkezet áll előttünk: Téma₁ (harmadik sor), Ellenpont₁ (negyedik – ötödik sor), Közjáték₁ (hatodik – tizennegyedik sor), Variáció (tizenötödik sor), Ellenpont₂ (tizenhat – tizenhetedik sor), Közjáték₂ (tizennyolc – harmincegyedik sor), amelyben a vers csúcsához érkezik el, Téma (harmincadik sor) visszatérése alaphangnemben, azaz variáció nélkül, amit Kóda (harmincegyedik – harminchetedik sor; verszárlat) zár le. Téma — Variáció — Téma ívet kapunk így.

8. Az adott szókinsz elrendezését alapvetően a szerkezet szabja meg, hiszen a mű legfontosabb jelentéshordozója maga a szerkezet, a fuga. A gondolati háttér megjelenítése szinte lehetetlen lenne a fuga adta lehetőségek nélkül, vagyis a téma kontrapunktikus és variatív feldolgozása és az ellenpont nélkül: az egymásba alakuló folyamatokat nem lehetne megjeleníteni úgy, hogy a szembenállás, a másság végig tisztán megkülönböztethető maradjon. Weöres Sándor tehát itt a fuga lényegi szabadságát használja fel: az irodalmi anyag meghatározta kötöttségek figyelembevételével a felhasználhatatlan zenei elemet (expozíció) elhagyja, mert ez számára pusztán formai szójátékot vagy kombinációrendszert adna. Természetesnek tűnik, hogy a bonyolult, kötött zenei műfaj irodalmi megtestesülésekor a legkötetlenebb műformában, a szabadversben realizálódik. Ez az elemzés csak egy a lehetséges megközelítések közül. Úgy érzem, a további értelmezés már egyéni asszociáció függvénye, hiszen a „mondanivaló” ebben az esetben igen nehezen fordítható át a szavak logikai következtetések adta, illetve denotatív jelentésének síkjára. Itt a jelentés mintegy a mű belső formájában ölt alakot, ahogy ezt Weöres Sándor maga is megfogalmazta: „A verssorok az értelmüket nem önmagukban hordják, hanem az általuk szuggerált asszociációban; az összefüggés nem az értelemláncban, hanem a gondolatok egymásra-villanásában és hangulati egységében rejlik” (idézi Várkonyi Nándor: *Pergő évek*. Bp., 1976. 388–9).

Csóti Gabriella

Verseggy Ferenc nyelvtanai

tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására*

1. Az 1757-ben Szolnokon született és 1822-ben Budán meghalt Verseggy Ferencnek, a felvilágosodás kori nyelvtudósnak a neve Finnországban sem ismeretlen azok előtt, akik bepillantottak a finnugor nyelvtudomány, illetőleg a finn–magyar szellemi kapcsolatok korai történetébe. Nyelvészpályája kezdeti szakaszában, mégpedig 1794-ben ugyanis Verseggy arról értesülvén, hogy Henrik Gabriel Porthan a magyar nyelv iránt érdeklődik, levelet intézett hozzá, együttműködésre szólítva föl őt. Nemrégiben Mikko Korhonen Porthannak a finnugor nyelvészet iránti érdeklődéséről szólva, velős rövidséggel így foglalta össze Verseggyvel való kapcsolatát: „Verseggy, who was likewise interested in the affinity between Hungarian and Finnish, suggested to Porthan that they collaborate in their comparative studies of these languages. Nothing came of this, however, for soon after Verseggy was imprisoned for political reasons. On his release a decade later he turned to completely different linguistic fields. He went down in history above all as a grammarian” (Korhonen, M.: *Early Finno-Ugric Linguistics*. In: „*Friends and Relatives, Finnish – Hungarian Cultural Relations*” Budapest, 1985. 36; cfr. Uő.: *Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828 – 1918*. Helsinki, 1986, 32).

Előadásomban ezekre a „completely different linguistic fields”-re, Verseggy Ferenc leíró nyelvészeti munkásságára, Verseggyre, a grammatikusra fordítok figyelmet.

Nyelvészeti munkásságának kezdeteiről Porthanhoz írott levelében eképp nyilatkozik:

„Quartus jam labitur annus, quod in structuram linguae hungaricae inquiram, vt e collectis huiusmodi indagibus lexicon etymologico-philologicum ac tandem grammaticam eiusdem construere possim.” [Már negyedik év telik el azóta, hogy a magyar nyelv struktúráját kutatom azzal a céllal, hogy az összegyűlt anyagból megalkothassam annak (ti. a magyar nyelvnek) etimológiai-filológiai szótárát s végtére grammatikáját.]

Eszerint tehát 1790-ben, a II. József halálával bekövetkezett nemesi felbuzdulás légkörében, a magyar nyelv jogaiért vívott országgyűlési csatározások hatására kezdte meg Verseggy a magyar nyelvre vonatkozó vizsgálódásait. Ezeknek a vizsgálódásoknak első eredményeként jelent meg 1793-ban Pesten *Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae* [Előmunkálat a magyar

* A Helsinki Egyetemen 1987. szeptember 14-én tartott előadás szövege.

nyelv törvényeihez] címet viselő, elegáns tömörséggel megírt tanulmánya, amelyben eljövendő nyelvészeti munkásságának szinopsziszt nyújtja, elvi-módszertani alapjait fektette le. További munkálkodását azonban a magyar jakobinus mozgalomban történt részvételének következményei szakítják meg egy időre. A Martinovics-perben ugyanis a fővádottak közt felségsértés vétkében elmarasztalva előbb halálra ítélik, majd bizonytalan ideig tartó várfogsággal sújtják. Verseghy hírhedt külföldi várbörtönökben kilenc évig raboskodott, s a huszonkilenc elítélt közül utolsóként szabadult. Ám épp fogsága idején dolgozta ki részleteiben nyelvtani rendszerét. Kazinczy Ferenc, egy ideig fogolytársa, Pályám emlékezete című emlékiratában így örököltette meg a börtönben is nyelvi adatokat gyűjtő és rendszerező Verseghy alakját:

„Verseghy nagy dolgokat forral: Adelungunk akar lenni s grammatikát ad s lexicont . . .

Felhozatá lexicona articulussait, melyeket apró papiros szeletekre írkálva egy zsákba vetve tart. Mindent nagyot akar, nagy grammatikát, nagy lexicont.”

(E sorokat, amelyekbe némi ironia vegyül, a cédulázgató, vérbeli magyar nyelvész első ábrázolásaként tarthatjuk számon . . .)

Így történt, hogy amikor 1803. őszén fogságából Verseghy hazatért, november 9-én Kazinczyhoz írt levelében arról számolhatott be, hogy készen áll az akkor „Neue, mit Gründen unterstützte Hungarische Sprachlehre” [Új, alapokkal megszilárdított magyar nyelvtan] címet viselő munkája, s hírül adta neki azt is, hogy ebből egy magyar nyelvű compendiumot is csinál, amelynek több mint fele ugyancsak elkészült már (KazLev. 22: 68).

2. Ez a két, egymással szorosan összefüggő munka, 1805-ben Pesten meg is jelent. Az előbbi ezzel a hosszabb címmel:

Neuverfaßte | Ungarische Sprachlehre, | worin | die verschiedenen Mund- und Schreibarten | der ungarischen Sprache | kurz angezeigt, die Regeln aus dem morgeln- | dischen Bau der Sprache selbst hergeleitet, mit den | deutschen Redensarten zusammengehalten, und durch | Beispiele erläutert werden.

Mit einem Anhang, worin eine Sammlung der | zum Sprechen nöthigsten Wörter, und der gewöhnlichsten | Redensarten des sittlichen Umgangs; dann einige Gespräche, | Erzählungen, Briefe, und Gedichte enthalten sind. |

Bearbeitet | von | Franz Verseghy, | Priester des Graner Erzsprengels, | Doctor der Freien Künste und der Weltweisheit, | Lehrer der Gnädigen Comtesse Leopoldine von Szápáry. |

Pesth, | bey Joseph Eggenberger, 1805. |

[Újfajta magyar nyelvtan, amely bemutatja a magyar nyelv beszéd- és írásmódját, egyszersmind kifejti a napkeleti nyelvszerkezetből eredő szabályosságokat, a német szólásmódokkal összevetve és példák által megvilágosítva.

Függelékkal, amely a beszédhez való legszükségesebb szavak, valamint az illendő társas érintkezés leggyakoribb szólásmódjainak gyűjteményét, továbbá néhány beszélgetést, történetet, levelet és költeményt foglal magában.

Írta Verseghy Ferenc, az esztergomi érseki egyházmegye papja, a szép-mesterségeknek és a filozófiának doktora, Szápáry Leopoldina méltóságos gróf-kisasszony tanítója.

Pest, Eggenberger Józsefnél, 1805.]

Az utóbbi pedig ezzel a némileg rövidebb címmel látott napvilágot:

A' Tiszta | Magyarság, | avvagy | a csinos magyar beszédre és helyes | írásra vezérlő értekezések. |

Követi ezeket | a | cadentiák lajstroma, | mellynek hasznát a filologusok és a | poéták eggyaránt vehetik. |

Írta | Versegby Ferencz, | az Esztergomi fő Megyének papja, a szép mestersé- | geknek és a filozofiának doctora, méltóságos Gróf | Szápáry Leopoldína Kisasszonynak tanítója, | azon alkalmatossággal, midőn magyar grammatikáját | német nyelvenn közre bocsátotta. |

Pestenn, | Eggenberger József Könyvárosnál 1805. |

Versegby első rendszeres leíró nyelvtanáról, bármily furcsa, az elmúlt száznyolcvan év során nem született alaposabb elemzés, érdemi méltatás. Ideje hát, hogy elhelyezzük életművében, s körvonalazzuk jelentőségét a magyar nyelvtanirodalom történetében.

A Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre (a továbbiakban: Sprachlehre) létrejöttéről, illetőleg végső formába öntéséről Versegby a mű előszavában maga tájékoztat bennünket. Előadja ugyanis, hogy grammatikája – a címben is föltüntetett gyakorlati rész nélkül – hatvan nyomtatott ívre rúgott, s ezt a kiadó túlságosan terjedelmesnek ítélte, s gyakorlati szempontból nem találta elég közhasznúnak. Kívánságára ezért a nyelvtani részt Versegby erőteljesen – tulajdonképpen egyharmadára – lerövidítette, a kötetet nyelvi gyakorlatokkal egészítette ki, az ún. filológiai megjegyzéseket, vagyis a mű elméleti alapvetését pedig A' Tiszta Magyarság című könyvében külön tette közzé. A német nyelvű Sprachlehre és A' Tiszta Magyarság tehát szoros egységet alkot, de az eredeti nagy grammatikának így együttesen is csak a felét, összesen harminc ívet tesz ki.

A fentiekből önként következik, hogy a Sprachlehre Versegby eredeti szándéka szerint leíró nyelvtannak, nem pedig nyelvkönyvnek készült; tizenkilenc ívet kitevő nyelvtani része leíró természetű, nyelvkönyv-jellegét főként a kiadó üzleti szempontjai szerint – hozzácsatolt kilenc ívnyi nyelvgyakorlatoktól kapta.

Mi lett azonban a sorsa a grammatika eredetileg kidolgozott terjedelmes anyagának? Vajon megállja-e a helyét Császár Elemérnek, Versegby egyetlen monográfusának az az állítása, hogy a Sprachlehre „rövidített, népszerű[!] kiadása elnyomta a tudományosat, amely a maga egészében sosem jelent meg”? (Császár E.: Versegby Ferencz élete és művei. Bp., 1903, 181) Ezt az állítást bizvást elvethetjük, hiszen Versegby nagy nyelvtana teljes terjedelmében latin nyelven előttünk áll. A Sprachlehre után egy jó évtizeddel ugyanis az Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae [A magyar nyelv törvényeinek elemzése] című összefoglaló művének I., Etymologia [Alaktan] és II., Syntaxis [Mondattan] című köteteiként jelentette meg, amelynek szorosan vett nyelvtani része is meghaladja a hatvan ívet, a tartalomjegyzékkel és mutatókkal együtt pedig hatvannyolc ívet tesz ki.

Versegby harmadik nyelvtani alapmunkája a Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány, amely Budán 1818-ban (majd második kiadásban 1821-ben) látott napvilágot. Ezt a helytartó tanács megbízásából – mint a címlapján olvasható: A' Magyar Nemzeti Oskolák számára – állította össze. A harmincegy ívre terjedő nyelvtan első három íve „Előszó a' Tanító Urakhoz a' talpigazságokról, mellyekre a' jelenvaló Nyelvtudomány építetik”, a tulajdonképpen grammatika pedig, bár az iskolai oktatáshoz alkalmazkodva katekézis, vagyis kérdés-felelet formájában fejti ki a szabályokat, színvonala következtében ugyancsak nem annyira a serdületlen ifjúságnak, mint inkább a tanítóknak s általában a felnőtt művelt közönségnek szól. A mű, amelyben az

említett elvi alapvetés mellett a leíró részek elméleti fejtegetésekkel párosulnak, Verseghy nyelvtani rendszerének véglegesen kiérlelt előadása, amelynek becsét növeli az a tény, hogy szerzője magyar nyelven írta.

3. Mielőtt rátérnénk Verseghy nyelvtani rendszere főbb sajátságainak jellemzésére, röviden érintenünk kell nyelvészeti fölfogásának alapelveit, amelyek — az ő szavaival élve — „a józan ész principiumaira” épülnek.

Verseghy legfőbb törekvése, amely kezdettől fogva mindvégig áthatja nyelvtanírói munkásságát, hogy a magyar nyelvet mint úgynevezett „napkeleti” nyelvet kiszabadítsa a „napnyugoti” nyelvek, elsősorban a latin nyelv grammatikájának a jármából. Törekvése, amely Johann Christoph Adelungnak a latin – német nyelvtanírásról kifejtett nézeteiben gyökerezik, olyan rendező elv birtokába juttatta, amelynek világánál számos új felismeréssel gazdagította a magyar nyelvleírást. Ez a szempont már a Proludiumban megjelenik, s ennek alapján bírálja nyelvtaníró elődeit egyrészt azért, mert a magyar névragozásban a latin deklináció eseteit másolják, másrészt azért, mert a magyar igeragozást a latin konjugáció kereteibe szorítják, és olyan igealakokat szerepeltetnek, amelyek a nyelvhasználatban soha nem fordulnak elő. A Magyar Grammatikában e kérdésről összefoglalóan így nyilatkozik „Az Olvasóhoz” intézett bevezetésében:

„Melly helytelen példázat a' Magyar nyelvnek tanításában a' Deák Grammatica és Syntaxis, csak az ítélheti meg voltaképen, ki a' napnyugoti és a' napkeleti nyelvek között való mivolti különbségeket átlátni, 's mindenik emberi nyelvben a' nemzeti részt az emberi nyelvnek mivoltához tartozó résztől helyesen megválasztani tudgya. Már a Grammaticában [értsd: az alaktanban] is akadnak számos nemzetiségek [értsd: nemzeti jellegzetességek], mellyek a' tanításnak módgyát a' Magyarban a Deákétúl messze elválasztyák, ha csak egyébaránt mindent öszvezavarni nem akarunk: de a' Syntaxisban, melly mindenik emberi nyelvnek *nemzeti lelke*, olly messze távozik anyanyelvünk a Deákétúl, sőt még a többi napnyugoti nyelvektől is, hogy mihelyt ezeket követi, azonnal nevetséges szokatlanságokat, és érthetetlen természetlenségeket szül.”

Verseghy az élő nyelv vizsgálatát, leírását és művelését tartotta a grammatikus feladatának, s Adelung szellemében már a Proludiumban azt vallotta: „Grammaticus quippe non dominus linguae, sed interpres tantum ejusdem est” (i. m. 35). [A grammatikus tehát nem ura a nyelvnek, hanem csupán magyarázója annak]. S ugyancsak Adelung álláspontját téve magáévá, úgy nyilatkozik A' Tiszta Magyarságban, hogy az írók sem szabhatnak a nemzetnek törvényeket a nyelv helyességére és szépítésére nézve (i. m. 7). Éppen ezért szemben Révai Miklóssal, aki a régi írók nyelvhasználatát, a „veneranda antiquitas”-t tekintette a nyelvhasználat normájának, Verseghy elveti a régi írók tekintélyét, s azt hirdeti, hogy a régi nyelvre a mai nyelvleírásban támaszkodni nem lehet, mégpedig legfőképpen azért nem, mert a nyelv állandóan változik, fejlődik és tökéletesedik. Így mondja ezt A' Tiszta Magyarságban: „A' régi kézírások és könyvek még akkor sem lehetnének a' mostani nyelvnek mustrái, ha bizonyos volna, hogy azon nyelvonn írtak, melly akkorában az egész nemzetnél közönséges volt; mivel tudgyuk, hogy a' nyelv a culturával együtt majdnem mindenik században érezhetőképen megváltozott, 's mivel nevetséges volna, azt kívánni, hogy most magyarul úgy beszéllünk és írjunk, ammint a' régiek beszéltek és írtak.” Ennek megfelelően már a Proludiumban — Adelungra hivatkozva — leszögezi: „Palam igitur est: *consuetudinem* supremum

linguarum iudicem esse" (i. m. 74) [Nyilvánvaló tehát, hogy a nyelvek legfőbb bírása a szokás], s ehhez a következtetéshez az alábbi gondolatmenet alapján jut el: †

„Ut intimas cogitationes nostras per articulatos sonos communicare possumus, necessarium est, ut hujusmodi sonos illi, cum quibus loquimur, intelligent; quod commune quodpiam, ac tacitum pactum subponit, vi cuius ejusdem linguae homines certis articulatis sonis, ac vocibus ex his stabili modo compactis, certum, ac constanter eundem sensum tribuunt. Pacta hujusmodi consuetudine ineuntur, firmantur, consecranturque.” (Uo.)

[Hogy legbensőbb gondolatainkat tagolt hangokkal közölhessük, szükséges, hogy ezeket a hangokat azok is ismerjék, akikkel beszélünk; ez egyfajta közös és hallgatólagos megállapodást tételez föl, amelynek segítségével az azonos nyelvet beszélő emberek a meghatározott és tagolt hangoknak és szavaknak, amelyeket ezekből változatlan formában alakítottak ki, meghatározott és állandóan ugyanazt az értelmet kölcsönöznek. Az ilyen megállapodások a szokás révén nyernek polgárjogot, vernek gyökeret és válnak általános érvényűvé.]

4. Hogy fogalmat alkothassunk Versegby grammatikai, vagyis leíró nyelvészeti munkásságának jellegéről, lássunk most már néhány példát egyrészt a névragozás, másrészt az igeragozás rendszerezésében követett eljárásairól.

A névragozásban Versegby elődeihez képest két alapvető, lényegében véve máig érvényes újítást vezetett be. Az egyik a névragozás rendszerének egészét, a másik az egyik eset mibenlétét érinti.

A régi magyar nyelvtanírók Sylvester Jánostól Pereszlényi Pálon át Kövesdi Pálig, sőt még tovább egészen az újabb kortársi szerzőkig, a nevesebbek közül Gyarmathi Sámuelig és Földi Jánosig — a latin nyelvtanok mintáját szorosan követve — a névragozásban a kevés esetű rendszer hívei voltak, vagyis négy vagy öt, esetleg hat esetet vettek föl (vö. Antal L.: A magyar esetrendszer. NytudÉrt. 29. sz., Bp., 1961. 93 kk.). Földi János például 1790-ben írt nyelvtanában a következő hat esetet különböztette meg:

Nevező eset (Nominativus) melly maga a' szó

Bíró eset (Genitivus) é

Adó eset (Dativus), *nak, nek*

Vádoló eset (Accusativus) *t, at, et, ol, öt*

Hívó eset (Vocativus) —

Elvevő eset (Ablativus) *tól, től*

Versegby, akinek — mint láttuk — korakezdetől fogva az volt az egyik célkitűzése, hogy kiszabadítsa a magyar nyelvleírást a latin grammatika béklyóiból, szakít ezzel a hagyománnyal, s az első, aki a sok esetű rendszerre tér át, mégpedig már Proludiumában, ahol nem kevesebb, mint húsz esetet sorol föl. Ezek számát azután — újabb kritériumok alapján — a Sprachlehre alakítani részében tizenötre szállítja le, ám ha számításba vesszük a genitivusnak és a vocativusnak a mondattani részben a dativusnál, illetőleg a nominativusnál való felemlítését, tizenhétre módosítja.

Hogy Versegby mennyire a modern leíró nyelvészeti törekvések előfutára, ékesen mutatja az a tény, hogy az Antal László által strukturális elemzéssel, 1977-ben, elkülönített tizenhét eset közül tizenöt azonos, három kivételével még elnevezésében is, a Versegby által megállapított tizenöt esettel (l. Antal L.: Egy új magyar nyelvtan felé. Bp., 1977, 74). Íme:

Verseghy 1805

nominativus: *megye*
 terminativus: *megyéig*
 causalis: *megyéért*
 dativus: *megyének*
 ablativus: *megyétől*
 instrumentális: *megyével*
 locativus: *megyében*
 illativus: *megyébe*
 elativus: *megyéből*
 sublativus: *megyére*
 delativus: *megyéről*
 adhaesivus: *megyénél*
 advicinatus: *megyéhez*
 inhaesivus: *megyénn*
 accusativus: *megyét*

Antal 1977

1. Nominativusz: *ember*
16. Terminativusz: *embert*
5. Kauzálisz: *emberért*
3. Dativusz: *embernek*
15. Ablativusz: *embertől*
4. Insztrumentálisz: *emberrel*
10. Inesszívusz: *emberben*
12. Illativusz: *emberbe*
11. Elativusz: *emberre*
8. Szublatívusz: *emberre*
9. Delativusz: *emberről*
13. Adesszívusz: *embernél*
14. Allativusz: *emberhez*
7. Szuperesszívusz: *emberen*
2. Akkuzativusz: *embert*

A két főnévragozási rendszer főként abban különbözik egymástól, hogy Antalnál természetesen nincs vocativus, valamint sajátos és erősen vitatható elgondolás alapján tagadja a magyarban a genitivus létét (eltérően vélekedik erről Tompa J., *A magyar névszói ragozásrendszer áttekintése*: „A magyar nyelv és irodalom tanítása” 1959. 2–3. sz. 19 kk.), viszont Antal felveszi a 6. Faktívusz: *emberré* és a 17. Formálisz: *emberként* esetét.

Verseghy másik újítása a főnévragozásban a *genitivus valódi ragjának a tisztázása*. A korábbi nyelvtanírók ugyanis századokon át — a kortársakat, Révait sem véve ki —, még maga Verseghy is a Proludiumban, az *-é* birtokjelet tekintették a magyar birtokos eset ragjának. Verseghy ismerte föl, és a Sprachlehrében mutatott rá először, hogy az *-é* a genitivus ragja nem lehet. Ehhez a felismeréshez jellegzetesen leíró, sőt egyenesen funkcionális megközelítéssel jutott el, ti. azáltal, hogy a képzőnek és a ragnak a magyar nyelvi rendszerben betöltött szerepét, illetőleg ennek megfelelő formális viselkedését szétválasztotta. Így érvel ugyanis ez ügyben A' Tiszta Magyarságban:

„Inflexióknak [a Magyar Grammatikában: *s z ó r a g a s z t é k*] nevezem ama' betűköt vagy silabákat, [!] melyek a' neveknek vagy a' verbumoknak törzsökeihez függesztetvén, amazokat declinállyák, ezeket pedig conjugállyák. Illyenek: *túl, hoz, sz, ok* e szókban: *tagtól, taghoz, írsz, írok*. A formatívát [a Magyar Grammatikában: *s z ó k é p z ő*] az inflexiótól jól meg kell különböztetni. A formatíva a' nevekre nézve csak nominativusokat, a' verbumokra nézve pedig csak egyenes formabéli indicativus praesens singularis harmadik személyeket formál; mire nézve maga után új formatívát vagy legalább inflexiókat megszenved, mint a formatíva *hat* e' szóban *foghat*, melyhez új formatívák ragasztathatnak, mint: *foghatalan*, vagy legalább inflexiók, mint: *foghatsz*. Az inflexió ellenben maga után sem formatívát, sem más inflexiót nem szenved, mert e' szóhoz *foghatsz* semmiféle betűt vagy silabát többé nem függeszthetünk. Értelme tökéletesen meg van határozva. Ez az oka, miért nem lehet az *é* betűt genitívusnak tartanunk” (i. m. 41).

Egészen a strukturalistákra emlékeztető indokolás! Azt, hogy a rag után sem képzőt, sem újabb ragot nem tehetünk, a strukturalista nyelvész így fejezi

ki: „Végül fontos ismérve a ragnak, hogy lezárja a szót, utána tehát nem következhet sem képző, sem jel, sem másik rag” (Antal L. 1977. 65). Más kérdés, hogy Verseghy az *-é* birtokjelet képzőnek minősítette, minthogy az akkori nyelvleírásból hiányzott még a jel fogalma. Ez azonban Verseghynek annál kevésbé róható föl, mert még századunk közepén többen is képzőnek minősítették az *-é* jelet, köztük nem kisebb tudósok, mint Pais Dezső, D. Bartha Katalin (l. MNy. 50 [1954.]: 310), valamint Lotz János, aki egyúttal határozottan helytelenítette az *-é*-nek a jelek közé való sorolását (l. MNy. 63 [1967.]: 403, 406). Attól viszont legjobb eltekintünk, hogy 1966-ban a debreceni nemzetközi nyelvészkongresszuson az egyik előadó azt bizonygatta, hogy „*é* járulékunk genitivusrag” (NyudÉrt. 58. sz., Bp., 1967, 533).

A Sprachlehre alaktanában a fentiekkel egybehangzóan Verseghy ezt tanítja a kérdésről:

„Das *é* . . . ist ein wahrer Nominativ, und drückt nur den elliptischen Genitiv der Lateiner aus, wo nämlich ein Nominativ darunter steckt: *haec vestis est patris mei*, statt: *haec est vestis patris mei*: ez a ruha az *atyámé*, statt: ez a ruha az *atyámnak a' ruhája* oder per syncopen: *az atyám ruhája*; dieses Kleid ist *meines Vaters*, statt: *ist das Kleid meines Vaters*. Dieses *é* nimmt auch wirklich alle Beugungen an, welches kein Genitiv thun kann: *vestem hanc putassem patris mei esse*: ezt a ruhát az *atyáménak* gondoltam volna lenni: Dieses Kleid hätte ich für *meines Vaters* angesehen” (l. m. 46).

(Az *é* . . . valódi nominativus, és csupán a latin elliptikus genitivist fejezi ki, ahol ugyanis egy nominativus van benne elrejtve: *haec vestis est patris mei*, ehelyett: *haec vestis est vestis patris mei*: ez a ruha az *atyámé* ehelyett: ez a ruha az *atyámnak a' ruhája* vagy szinkópával: *az atyám ruhája*; dieses Kleid ist *meines Vaters* ehelyett: *ist das Kleid meines Vaters* Ez az *é* tényleg minden végződést fölvesz, amit semmilyen genitivus nem tehet: *vestem hanc putassem patris mei esse*: ezt a ruhát az *atyáménak* gondoltam volna lenni: Dieses Kleid hätte ich für *meines Vaters* angesehen.)

5. Nem kevésbé fontosak Verseghy kezdeményezései a *z i g e r a g o z á s* rendszerében sem. Ami ezzel kapcsolatosan a leginkább közismert — mert Révai a Verseghyvel folytatott vitában erre vetette a fő súlyt — az, hogy a Pereszlényi Pál által, nyelvtanában 1682-ben külön kategóriaként fölvetett, ám a XVIII. század végére már erősen megromlott, mégis Révai által történeti alapon körömszakadtig védett ikes ragozást Verseghy az élő nyelvhasználat alapján — már a Proludiumban — elveti, és a rendszertanilag lényegesebb, mai nevén alanyi — tárgyas, akkori elnevezéssel határozatlan — határozott, illetőleg Verseghy által törzsökös — mutató formának (németül: *platt* — anzeigend, latinul: *plana* — demonstrativa) nevezett kétféle igeragozás kategóriába helyezi el. Ez a kezdeményezése tulajdonképpen csak napjainkban, mégpedig a nyelvmuvelésben vált elfogadottá, a közkézen forgó magyar nyelvtanok azonban máig nem szentesítették.

Egy másik — ugyancsak már a Proludiumban megjelenő — újítása az igeragozás terén, hogy a *-lak, -lek* személyragos alakot, amelyet az ő felléptéig a grammatikusok, ha egyáltalán megemlítettek, a határozatlan (alanyi) igeragozás kategóriájába osztottak be, Verseghy — ebben is Révaival ellentétben — a határozott, vagyis mutató (tárgyas) ragozás paradigmái közt helyezte el. Ez az újítása jóval előbb érvényre jutott, és a magyar újgrammatikus nyelvtanírásban — főként Simonyi Zsigmond munkásságának a hatására — terjedt el.

Azáltal, hogy az élő nyelvszokás megfigyelése alapján Verseghy elődeinél, sőt kortársainál pontosabban, a valósághoz hívebben (s mai felfogásunkhoz közelebb állóan) mutatta be — írta le — a magyar főnév- és igeragozás — általában a magyar nyelv — rendszerét, elősegítette a magyar mint idegen nyelv eredményesebb megközelítésének, tanulásának-oktatásának a lehetőségét. Sőt — éppen a Sprachlehreben — ennél még tovább is ment, felismerve azt a követelményt, hogy a magyart idegen nyelvként tanulónak a spontán anyanyelvi beszélő igényeit meghaladó ismeretekre van szüksége. Ezért az egyes — főként lényeges — nyelvi jelenségek megfelelő használatát explicit szabályokban adta meg, mégpedig szétválasztva a lehetséges formákat a nem lehetséges megoldásoktól. Eljárását talán leginkább az igeragozás használati szabályainak leírásában követhetjük nyomon.

Az igeragozás rendszerének fölvázolása előtt mintegy bevezetésül leszögezi:

„Das wichtigste für einen Ausländer ist, daß die ungarische Conjugation zweierlei Formen habe, die u n b e s t i m m t e nämlich, die man auch p l a t t e, oder die N e u t r a l f o r m nennen kann, und dann die b e s t i m m t e, oder a n z e i g e n d e. Ihr richtiger Gebrauch ist das untrüglichste Zeichen eines geborenen Ungars” (i. m. 90.

[A külföldi számára az a legfontosabb, hogy a magyar igeragozásnak két formája van, ti. a h a t á r o z a t l a n, amelyet t ö r z s ö k ö s vagy s e m l e g e s f o r m á n a k is nevezhetünk, és azután a h a t á r o z o t t vagy m u t a t ó. Helyes használatuk csálthatatlan jele a született magyarnak.]

Ennek a megállapításnak a jegyében — ti. hogy lényegében véve ezen áll vagy bukik a helyes magyar nyelvhasználat —, a Sprachlehre mondattani részében a kétféle igeragozás alkalmazásának szabályait Verseghy olyan részletességgel adja elő, amelyhez hasonlót a maga korában nem találunk, hozzá foghatót is legfeljebb az utóbbi évtizedekben tudunk felmutatni. A terjedelmi korlátok miatt egészében nem idézhetjük e leírást, izelítőül csupán egy kis részletét iktathatjuk ide. Ez a részlet a magyar igealakok személyes névmási tárgyhatározottságáról szól, olyan kérdésről, amelyre a magyar mint idegen nyelv oktatásában mindmáig nem fordítanak kellő figyelmet (vö. Éder Z.: A magyar igealakok személyes névmási tárgyhatározottsága. NytudÉrt. 104. sz., Bp., 1980. 289—98 és klny.).

A kérdéssel kapcsolatos szabályszerűségeket Verseghy a következő megközelítésben mutatja be:

Die persönlichen Fürwörter, als Accusativen, theilen sich in Rücksicht der Form ihres Zeitwörters in drei Klassen:

a) Der Accusativ der dritten Person ő: er, sie, ők: sie, wie auch die Accusativen der Pronominis reciproci maga, magad, magam, magok, magatok, magunk fordern die anzeigende Form. Én őtet (oder őkö) nagyon szeretem (nicht szereték): ich liebe ihn (oder sie im Plural) sehr. Magokot rontyák (nicht rontanak): sie richten sich selbst zu Grunde.

[. . .]

b) Der Accusativ der zweiten Person: tégedet und tiktékét oder bennekét, fordert in der einzigen ersten Person der einfachen Zahl das besondere und eigene Suffixum demonstrativum lak, lek. Látlak tégedet, (nicht látok, noch látom): ich sehe dich. Tiktékét oder bennekét értelek, (nicht értém, noch érték): euch meine ich. In allen dergleichen Sätzen, wo bei einem Fürwort das tégedet, tiktékét oder bennekét entweder ausdrücklich steht, oder we-

nigstens verstanden wird, muß das nämliche beobachtet werden. Magadot (statt; tégedöt magadot) talállok? Finde ich dich allein? mindnyájotokat szeretlek (bennetéköt): ich liebe euch alle.

Bei den übrigen Personen des Zeitwortes in beiden Zahlen, wie auch bei der ersten der vielfachen Zahl, begnügen sich diese Accusativen mit der platten Form: tégedöt látott, láttunk, láttak: dich hat er, haben wir, haben sie gesehen, und nicht: látta, láttuk, látták.

c) Der Accusativ der ersten Person engemöt oder engem': mich, und minket oder bennünköt: uns will durchaus die platte: engemöt nem szeret (nicht szereti): er lieb mich nicht. Minket nem látott, (nicht látta): er hat uns nicht gesehen (i. m. 246–8).

[A személyes névmások tárgyesetei igékük formája szerint három osztályba sorolhatók:

a) A harmadik személy ő: er, sie, ők: sie tárgyesete, miként a maga, magad, magam visszaható névmás tárgyesete mutató formát kíván. Én őtet (vagy őkö) nagyon szeretem (nem: szeretek). Magokat rontják (nem: rontanak): sie richten sich selbst zu Grunde.

b) A második személy tárgyesete: tégedöt és tiktéköt vagy bennetéköt egyedül az egyes szám első személyben a különleges és sajátos lak, lek suffixum demonstrativumot követeli. Látlok tégedöt (nem: látok, még kevésbé: látom): ich sehe dich. Tikteket vagy benneteket értelek, (nem: értem, még kevésbé: értek): euch meine ich. Minden olyan mondatban, ahol egy névmás mellett a tégedöt, tiktéköt vagy bennetéköt ki van téve vagy legalábbis odaérthető, ugyanazt kell figyelembe venni. Magadot (tégedet magadot helyett) talállok? Finde ich dich allein? mindnyájotokat szeretlek (benneteket): ich liebe euch alle.

Az ige többi személyében mindkét számban, valamint a többes szám első személyében ezek a tárgyesetek megelégednek a törzsökös formával: tégedöt látott, láttunk, láttak: dich hat er, haben wir, haben sie gesehen, és nem: látta, láttuk, látták.

c) Az első személy tárgyesete engemet vagy engem: mich és minket vagy bennünköt: uns a törzsökös formát vonzza: engemöt nem szeret (nem: szereti): er liebt mich nicht. Minket nem látott (nem: látta): er hat uns nicht gesehen.]

6. Az eddigiek során is láthattuk, hogy új szempontjai alapján Verseghy milyen élesen bevilágított a magyar nyelv szerkezetébe, s korát messze meghaladó eredményeket ért el leírásában. Hogy a nyelv alaptörvényeinek feltárása mellett az árnyalatnyi finomságok megfigyelésére is jó érzéke volt, azt a Sprachlehrének Von der Verhellung des Accusativs, azaz A tárgy elhallgatásáról szóló fejezete illusztrálja talán a legékezzelőbben. Ez a kis fejezet, amely szorosan csatlakozik az imént ismertetett szabályokhoz, a magyar nyelvtanítás legremekebb lapjai közül való, s közvetlenül felhasználható a magyar mint idegen nyelv oktatásában-leírásában. Bemutatásához ezúttal nem is kell közvetlenül a Sprachlehréhez folyamodnunk, mert magyar szövege csaknem szóról szóra megvan a Magyar Grammatikában, így tehát a szerző fordításában idézhetjük.

241. §. *Mikor kell a' művelő [= cselekvő] ígének szenvedőjét [= tárgyát] a' mondásban [= mondatban] elhallgatni?*

Felelet. Mikor a' művelő ígének szenvedője névpótló [= névmás], a' következő esetekben szükségképen elhallgattatik.

1) Az *engemet*, *minket* vagy *bennünköt* szenvedőköt el kell hallgatni, **mi**-helyt azokat az előre küldött mondásból könnyű gyanítani: *mikor nálla voltam, jól tartott*, nem pedig *jól tartott engemet*. *Mihelyt bementünk hozzá, mindgyárt leültetett*, nem pedig *leültetett minket* vagy *bennünköt*.

2) A' *tégedet* szenvedő a' *lak*, *lek* ragasztékú [= ragú] ígéné elhallgattatik, mint *látlak*, nem pedig *látlak tégedet*. Csak mikor a' *tégedet* szenvedőre különös nyomadék [= nyomaték, hangsúly] tetetik, akkor kell azt az íge' elejébe tenni, mint *tégedet látlak*. Az ígének egyéb ragasztékai mellől is el kell a' *tégedet* szenvedőnek maradni, *mihelyt az előbbeni mondásból azt a' nélkül is könnyen lehet gyanítani, mint hasztalan búkálsz, vagy bujkálsz, látunk*; nem pedig *látunk téged*.

3) A' *titeket* és *benneteket* szenvedőt a' *lak*, *lek* ragasztékú ígéné nyilván ki kell mondani, mint *látlak benneteket*, vagy ha a' nyomadék a' szenvedőnn fekszik, *benneteket* vagy *tiketek* láttalak. Kivévé ha e' szenvedőt más névpótló világosan jelenti; mert ilyenkor szükségképen elhagyatik, mint *mindnyájotokat szeretlek*. Az ígének egyéb ragasztékainál elmaradhat, *mihelyt az előbbeni mondásból gyanítani lehet, mint mikor hozzá mentetek, megszidotté? nem pedig megszidotté benneteket?*

4) Az *azt* és *azokat*, kivált ha az előbb említett nevek helyett állanak, s[z]ükségképen eltitkoltatnak, *mihelyt az íge a' mutató formában áll, mely e' szenvedőköt a' nélkül is magában foglalja. Mikor könyvet veszek, előbb hogyan beköttem, mindég átolvasom*; mely példában *hogyszem azt beköttessem*, deák-majmozás [= latinizmus], *azt átolvasom* pedig tautologia, avagy szószaporítás volna. -- *Az új könyvekről szóllasz? Igen is: nagyon dicsérik*; nem pedig *nagyon dicsérik azokat. Mondgyák, hogyan meghalt*, nem pedig *azt mondgyák*, ha csak az *azt* szenvedőre különös nyomadékot tenni nem akarunk.

5) Az *őt*, *ötet*, és *őket* szenvedők, mint az előbbiek, szükségképen elhallgattatnak, mint *mikor Bécsben volt, nagyon meglopták*, nem pedig *meglopták őtet. Mihelyt a' latrokat meglátták, mindgyárt üldözni kezdték*, nem pedig *kezdték őket*. Kivévé, ha reájok különös nyomadék esik, mint *őtet fogták el legelőször; őket is ösmerem*. (I. m. 466—468)

7. Az elmondottakat röviden a következőkben foglalhatom össze.

Verseghy Ferenc alapvető nyelvtani művei, a német nyelvű Sprachlehre, a latin nyelvű Analyticae (I. és II. kötete), valamint a hazai nyelven írt Magyar Grammatika, egy töről fakadnak, egységes szemléletet tükröznek, azonos elvekre s lényegében azonos szabályrendszerre épülnek. Egy eredetileg nagy terjedelmű, az elméleti alapokat is taglaló leíró nyelvtannak, amely azután az Analyticae köteteiként latinul jelent meg, más-más szempontú rövidített változata egyrészt a Sprachlehre (A' Tiszta Magyarság szorosan hozzátartozó, elméleti jellegű kötetével együtt), másrészt az elméleti és leíró részeket szerencsésen ötvöző Magyar Grammatika. Mindebből természetesen következik, hogy ami újat hozott Verseghy a nyelvtanírásban, az lényegében megtalálható már a Sprachlehrében.

Nyelvtanait egyúttal a magyar mint idegen nyelv oktatásának és leírásának egyik legbecsesebb, ma is sok tanulságot kínáló, vagyis eredményesen felhasználható forrásaként tarthatjuk számon.

Éder Zoltán

Nyelvészeti műhelymunka a Budapesti Tanítóképző Főiskolán

Az egyre szélesebb körűvé váló nyelvészeti műhelymunkát a Budapesti Tanítóképző Főiskolán a magyaroktatás lehetőségeiben 1980-ban bekövetkezett kedvező fordulat alapozta meg. A hallgatók ugyanis azóta tanulják elfogadható mértékben a magyar nyelvet, amely így lehetővé teszi nagyobb számban való bekapcsolódásukat a Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszéken folyó sok ágú munkába.

Ahhoz, hogy a kínálkozó lehetőséggel élni lehessen, korszerű jegyzetre és hozzáférhető szakirodalomra volt szükség. Ezt a feladatot azonban csak összefogással lehetett színvonalasan megoldani, ezért más tanítóképző főiskolák — Baja, Kaposvár, Szombathely — nyelvészoktatóinak a bevonásával készült el 1983-ra a Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény (Összeállította: Adamik Tamásné, Hangay Zoltán, Cs. Nagy Lajos, Csíkvári Gábor és Kálmánné Bors Irén. Tankönyvkiadó, Bp. 1983. 379 o. Szerk.: Hangay Zoltán) és 1985-re A magyar nyelv jegyzet (Adamikné Jászó Anna, Albert Sándorné, Bokor József, Hangay Zoltán, Kálmánné Bors Irén, Király Lajos, Cs. Nagy Lajos. Tankönyvkiadó, 1985. 471 o. Szerk.: Adamikné Jászó Anna), melyekhez nyelvi gyakorlókönyv, helyesírási segédkönyv és kiejtési szótár csatlakozik. Kézirataik már elkészültek, egyben a résztvevő intézmények köre Nyíregyházával, a munkatársaké Fekete Lászlóval, Fülöp Lászlóval, Kernya Rozával, Szikóráné Kovács Eszterrel és Tomory Júliával bővült.

A gyakorlókönyv feladatanyagával segítséget fog adni nemcsak a szeminariumi munkához, hanem hozzá fog járulni az önálló felkészüléshez is, mert a gyakorlásra szánt feladatokhoz kulcsot is fog adni.

Helyesírásból Cs. Nagy Lajos egy, a specifikus szakmai igényeket és a II. kiadás értelmezését egyaránt jól szolgáló segédkönyvet állított össze a tanítójelöltek ismereteinek a fejlesztésére. A kiadvány ennek megfelelő újszerű szerkesztése és friss — a tanszéken folyó kutatás keretében gyűjtött — példanyaga lehetővé fogja tenni azt is, hogy megvizsgálhassuk: az alsó tagozatos tantervi korrekció után mire van szüksége a tanítóknak a helyesírási tanításakor.

Fekete László Kiejtési Szótára a maga területén az úttörő vállalkozások közé fog tartozni.

Az egész, kitejedt munkálatnak tehát az a célja, hogy felruhazza a jövő tanítót olyan szakmai szemlélettel és felkészültséggel, amelyre támaszkodva pályájának során is nyitott maradjon, és képes legyen helyesen állást foglalni, dönteni.

Végeredményben nem kevesebbre kellett vállalkozni, mind egy korszerű, teljes nyelvleírás készítésére, figyelembe véve a magyar nyelvtudományban A mai magyar nyelv rendszere megjelenése óta történeteket. Jónéhányszor nyitott kérdésekben kellett felelősséget vállalni, de ez csak fokozta a résztvevők vállalkozókedvét, és erősen ösztönözte az intézményi kutatómunkát. Ennek újabb eredménye lesz a megváltozó, a közeljövőben három évvé váló óvónőképzés számára készülő anyanyelvi ismeretek nyelvészeti részének minden eddigi jegyzettől elütő felépítése, ugyanis szerves része lesz a gyermeknyelvi állapot megrajzolása is.

A műhelymunka tehát természetesen specifikus, gyermeknyelvi és módszertani irányt is vett, melyet a Művelődési Minisztérium kutatási pályázata tett lehetővé. Az 1984-ben elnyert pályázat alapján (M 20/84. sz. kutatás) munkánk két irányban folytatódott: az egyik — mint már áttekintettük —, a

tanítóképző és óvónőképző főiskolásoknak készülő jegyzetek jegyzetcsaláddá kiépítése; a másik: az óvodások meg az általános iskola alsó tagozatára járó kisiskolások nyelvvállapotának és nyelvi közegének a megközelítése, felmérése. Ezért került sor, mivel az 1970-es évekbeli szegedi felmérés (Csirikné Czachesz Erzsébet *Az alsó tagozatos tankönyvek szókincse*. Szeged, 1979. 201 o.) az 1978-as tantervvel elavult, ugyanakkor az alapkutatások nélkül kiadott új nevelési és oktatási terv évfolyamok szerinti szójegyzékei eléggé önkényesnek tűntek alsó tagozatos tankönyvek gyakorisági szótárainak (szótárainak) elkészítésére. Mégpedig az olvasókönyvek és az Anyanyelvünk című magyar nyelvi munkatankönyvek feldolgozása mellett a hozzájuk szorosan kapcsolódó környezetismeret és ének-zene tankönyvek szóanyagának a megvizsgálására is sor került. Ez, a jórészt már számítógépes megoldásra alapozódó munka — Farkas Károly segítségével — előrehaladott állapotban van, megkezdődött az összesítés, szintetizálás is. Ebben vállaltak részt hallgatóink, illetve a főiskolánkon frissen végzett, a napi munkájuk mellett többet igénylő, volt hallgatóink is, mint Balogh Judit, Erdő Mária, Éltetőné Katona Klára, Magyar Katalin, Máté Gabriella, Németh Ildikó, Sárvári Katalin és Takács Zsuzsanna. Részvételükkel kapcsolatban több probléma is felvetődött. Bármennyire javultak is a magyar nyelvi képzés körülményei, nem hasonlíthatók össze a bölcsészkarok lehetőségeivel. Ezt az elkészült összegzések is tükrözték. A feldolgozási útmutató nem térhetett ki sok, a munka közben adódó lexikológiai elméleti kérdésre, így jelentkeztek bizonyos tanulságos fogyatékoságok — különösen a szófaji határterületeken —, melyeket korrigálni kell, de ez gyűjtésük értékét nem csorbítja, mert adataik a csoportosítás rendszere révén visszakereshetők, kiigazíthatók az ellenőrző szakasz során.

Különösen értékesek lesznek a párhuzamosan használt tankönyvek: olvasókönyv — nyelvtankönyv — környezetismeret összevetései. A tankönyv azonban a mai iskolában már nem „a könyv” szerepét tölti be, hanem csak egy célszerűen elkészített könyv a gyermeket a témakörben körülvevő könyves környezetben. Ezért — ha látni akarjuk az iskolásainkat környező szövegvilágot — többek között a gyermekirodalomra is ki kellett terjesztenünk a figyelmünket. Ebben az irányban csak a legelső, szerény lépéseket tettük meg, de ami elkészült az figyelemre méltó. Hegedűsné Illés Erika és Weimper Judit Móra Ferenc Kincskereső kisködmönének a szótárát és elsődleges értékelését, Volomné Vékás Júlia pedig Lázár Ervin Hétfejű tündérének a szógyakoriságát és annak elemzését végezte el irodalmi tekintetben Könyves-Tóth Lilla irányításával, aki a befogadásesztétikai témákat gondozza a tantárgytörténeti kutatások mellett.

A feldolgozások eredményeinek a birtokában sokkal jobban fogjuk látni azokat a pontokat, ahol a kisiskolás nyelvi tekintetben valóban kap az iskolától, de jobban fogjuk látni a tankönyvek összehangolatlanságából fakadó hátráltató tényezőket is. Igazi módszertani szakmunka is csak ilyen alapkutatások után készíthető el.

Az anyanyelvi nevelésnek sok neuralgikus pontja van az olvasástanításon kívül az írástanítás, a helyesírás és a fogalmazás területén is. Fejlesztő munkánk közülük a fogalmazás területét ölelte még fel, ugyanis az írás és a helyesírás tekintetében S. Kis Lajosné már eddig is tekintélyes felméréseket végzett tanszékünkön.

A fogalmazástanítás a szövegtan megújulásával vált képessé arra, hogy kinőjön a napi praktikumból, bár a korábbi kutatások során olyan, méltatlanul

feledésbe merült kitűnő elméleti szakmunka készült, mint Baranyai Erzsébet és Lénárt Edit *Az írásbeli közlés gondolkodáslélektani vonásai* című könyve (Akadémiai Kiadó, Bp. 1959. 315).

A gyermeki fogalmazások vizsgálatát még a 6-os kutatási főirány keretében működő egyetemközi témabizottság irányítása alatt kezdtük el 1979-ben, és kapcsolatba kerültünk a szegedi egyetemen Deme László által elindított nagyszabású vizsgálatokkal, melyek keretében B. Fejes Katalin foglalkozott a kisiskolások munkáival (Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása. Kandidátusi értekezés, 1986.). Ez a munkánk érintkezett a kaposvári komplex anyanyelvi kísérlettel is. A továbbiak során a M 20/84. sz. kutatásunk keretében a kötőszók megjelenését mértük fel 3–4. osztályosok fogalmazásaiban, ennek már összegzése is van Tóth Andrea tanulmányában.

Az alsó tagozaton folyó anyanyelvi nevelés színvonalának emelése azonban nem merülhet ki az egyes részdiszciplínák feltáratlan területeinek a kimunkálásában. Ez csak akkor lehet sikeres, ha történetileg is megalapozott, számba veszi az eddig elért eredményeket, kellő távlatban szemléli jelenünk problémáit. Tanszékünkön Adamik Tamásné volt az, aki kandidátusi disszertációjában (Budapest, 1984.) — elemezve a dualizmus kori népoktatás századelőig tartó szakaszának olvasó- és nyelvtankönyveit — megszívlelendő tanulságok sorát tárta fel, és sokat eloszlatozott a tantárgytörténeti babonák ködéből. Ezt a munkáját folytatva Könyves-Tóth Lillával és Fleckenstein Sándornéval egy ábécétörténet kéziratát készítette el a Tankönyvkiadó számára, és egyéves külföldi ösztöndíjat nyert el a kérdés alaposabb, nemzetközi szintű tanulmányozására.

Ehhez az oktatói munkához kapcsolódik a tudományos diákköri mozgalom (TDK) keretében folyó munka, melynek során nyelvtanírók kismonográfiái készültek el. Közülük Cserenyecz Ágnes „Árvay József nyelvtanírói munkássága” című dolgozata a Magyar Nyelvtudományi Társaság pályázatán második díjat nyert, Kapitányné Dertil Edit pedig „Komáromy Lajos nyelvtanírói munkássága” című 66 oldalas dolgozatával ugyancsak díjazásban részesült (MNY. 81 [1985.]: 508–12).

Ha a tanszéki műhelymunka külső eredményeinél tartunk, nem mehetünk el az OTDK sikerei mellett, melyek jól mutatják, hogy az oktatói érdeklődés és főiskolánk lehetőségei milyen irányú nyelvészeti bűvárműködést tesznek még lehetővé. Ez a terület a névtan. Cs. Nagy Lajos nyelvjárási és névtani diákköre részt vesz a Pest megyei földrajzi névgyűjtésben. Jónéhány község névanyaga készült el. Közülük Császi Ildikó „Dabas földrajzi nevei” c. dolgozata az 1985. évi OTDK-n első díjas lett. Adamik Tamásné inkább a személynévgyűjtés felé irányítja tanítványait. Közülük Kovács Andrea „Alsórákos személynévei” c. munkája lett szintén első díjas 1985-ben.

Csak elismerés illeti tanszékünk munkájába bekapcsolódó hallgatóinkat, hiszen a tanítóságra készülve matematikával, énekekkel stb. éppolyan intenzíven kell foglalkozniuk, mint a magyarral magas heti óraszámok mellett, ami sokszor éppen kiöli az egyéni kezdeményezést, és erősen csökkenti a hallgatói vállalkozói kedvet.

Ez a fejlesztést is vállaló nyelvészeti oktató munka intézményünkben szorosan kapcsolódik a módszertani képzéssel. A két kategória nem is választható el egymástól, s éppen ez teszi lehetővé az igazi munkakapcsolatot tanár és hallgató között. Ezen az úton vagyunk kapcsolatban a kisiskolásokkal is, így nyelvhasználatuk kutatása nem ad hoc felmérésekre támaszkodhat, hanem

adva van a közvetlen megfigyelés lehetősége is. S nem utolsó sorban a szakvezető tanítókkal kialakult munkakapcsolat is igen gyümölcsözővé válhat a tan-széki műhely számára.

Sajátos, intenzív nyelvművelő tevékenységként kapcsolódik az 1970-es években önállósult beszédművelés-oktatás a nyelvi és módszertani képzéshez. A hiányos előképzettség ugyanis nagyon megterheli az oktató munkát, pedig ez magyar nyelvből tartalmában és céljában is más, mint a középiskolai, ahol a magyar az általános műveltség szempontjából kiemelkedő fontosságú humán tantárgy. A tanítóképzőben: a magyar s z a k t á r g y. A tanítónak igen alapos nyelvi szakmai ismeretekre van szüksége, hiszen a magyar nyelv tanítása jórészt rajtuk áll vagy bukik. Egy gyerek, aki tizenkét évig jár iskolába, a magyar nyelv óráinak valamivel több mint 40%-át az általános iskola alsó tagozatában kapja, a következő nyolc év magyartanáraira nem jut az órák 60%-a. Ezért jelent sokat a beszédművelés léte: kiegészíti és teljessé teszi a tanítójelöltek nyelvi képzését. Feladatkörének kimunkálásában széles körű publikációs tevékenységével nagyban részt vett Maleticsné Riba Magdolna.

A grammatika mellett tehát a szinkrón nyelvészet minden ága megjelenik az intézményünkben folyó nyelvfejlesztő tevékenységben. Jelenleg még csak a kezdeti stádium vége felé vagyunk. Valószínű, hogy a felgyűlt eredmények értékesítése új fejezete lesz ennek a munkának.

Hangay Zoltán

Szaknyelv és szubjektivitás*

Mind az előadás címe, mind a vizsgált nyelvi anyag kezelési szempontjai megkívánják, hogy röviden vázoljuk azt az elméleti hátteret, amelybe a szaknyelvvel kapcsolatos mondanivalónk ágyazódik. Utalni kívánunk a nyelvtudomány legutóbbi, néhány évtizedre visszamenő mozgására, véleményünk szerint kettős tudományos paradigmaváltást hozó eredményeire, mivel meggyőződésünk, hogy bármely nyelvhasználati típus vagy nyelvi variáns bármely aspektusból végzett elemzése — legyen szó akár történeti anyag feldolgozásáról, akár lexikográfiai jellegű célkitűzésről, akár a grammatikai struktúra meghatározott elemeire irányuló vizsgálódásokról — megkívánja az általános nyelvészeti szempont érvényesítését, az elemzés meghatározott elméleti keretekbe való beillesztését. Az elméleti háttér vázolása után arról szólunk részletesebben, hogy mit értünk a szubjektivitás nyelvi megnyilvánulásain egy lazább, illetve egy szűkebb értelmezésben, és pedig a megnyilatkozások jelentést hordozó elemei vonatkozásában, illetve a szövegszerveződés szintjén, amelynek egyes jellemzőit ugyancsak a nyelvi szubjektivitás sajátos kifejeződésének tekintjük. Szubjektivitás-felfogásunk plasztikusabbá tétele érdekében kísérletet teszünk arra, hogy elhelyezzük azoknak a vele szoros összefüggésben álló jelenségeknek a körében, illetve részben elhatároljuk azoktól, amelyek finom és rendkívül igényes leírását Péter Mihály végezte el, többek között „Érzelemkifejtés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben” című tanulmányában.

Dolgozatunk a továbbiakban számot ad a fenti szempontok alapján végzett elemzéseinkről, különböző típusú, magyar és francia nyelvű, külkereskedelmi, illetve közgazdasági jellegű szakszövegeken. A munka megkezdésekor abból a feltételezésből indultunk ki, hogy nincs olyan szakszöveg, amely ne viselné magán kisebb vagy nagyobb mértékben a szöveg — beszélő, író alkotójának —, a szubjektumnak a jegyeit. A szakmai kommunikáció egyik igen elterjedt fajtája, a szakmai dialógus esetén ez nem is lehet feltételezés, hanem evidencia. Az egyéb szóbeli, illetve az írott szakmai szövegek szubjektív elemekkel való telítődése — azaz egy, szükség esetén meghatározható szubjektivitási index — pedig szoros korrelációt mutat a kommunikációs kontextus egyes tényezőinek, különösen a partnernek vagy hallgatónak a (nem kizárólag szociális) státuszával, illetve minőségével.

1. Elméleti szempontból nem tudunk eltekinteni attól a forradalmi változástól, amelyet Chomsky 1957-es könyve, illetve Katz és Fodor 1963-as dolgozata hozott a XX. századi nyelvtudomány történetében. Ebben a vonatkozásban csupán annak megállapítására szorítkozunk, hogy a) A generatív nyelvelmélet már kibontakozásakor azzal az igénnyel lépett fel, hogy nyelvelmélet legyen, szemben a korábbi behaviorista, illetve pozitivistá nyelvelfogással és pszichológiával, valamint a nyelvi jelenségek empirista

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1986. március 18-i ülésén elhangzott előadás.

szemléletével; b) Forradalminak kell tekintenünk a mondatszemantika problémájának felmerülését, szemben a korábbi, még Lyons munkáira is jellemző strukturalista szemantikával. „Maradandónak bizonyult az a felismerés, hogy a szemantikának szervesen kell épülnie a szintaxisra, hogy a mondatok szemantikai értelmezése lehetetlen a szintaxis által nyújtott információk nélkül” (Telegdi 356); c) A generatív nyelvelmélet elkötelezettsége a realizmus mellett, s az az igény, hogy egy elmélet általában „ne csak a tényekkel, hanem a rivális hipotézisekkel összehasonlító formában nyerjen kidolgozást” (Kelemen 195), olyan ösztönző erővel ruházta fel a generatív nyelvelméletet, amely végső soron a lökést adta a hatvanas és hetvenes évek újabb forradalmi változásainak a nyelvtudomány területén.

A Chomsky-féle kompetencia- és performanciafogalom merev elkülönítése, az a tény, hogy sem Chomsky, sem Katz és Fodor nem veszi figyelembe a jelentés meghatározásában a külvilág, a társadalmi környezet, a kultúra és egyéb tényezők hatását, tehát valamennyi nyelvi produktum vizsgálatát magára a nyelvre, a kizárólag informatív vonásokkal rendelkező kód vizsgálatára korlátozzák, heves vitákat váltott ki és újabb kutatási területeket tárt fel a nyelvészet számára. Bourdieu-re hivatkozunk az említett elméleti álláspont hiányosságainak érzékeltetésére: „Chomsky kizár minden kapcsolatot a nyelvi kifejezések funkciói és azok strukturális jellemzői között, a nyelv formális tulajdonságait helyezi előtérbe a funkcionális kötöttségekkel szemben, a struktúrát a használattal szemben, felértékeli az egészen az abszurditás határáig elfogadhatónak tekintett beszéd belső koherenciáját a maga »nem grammatikális«, pusztán formális logikájával a szituációhoz való alkalmazkodással szemben, holott ennek a hiánya a legteljesebb mértékben koherens beszédet is abszurdá minősíti. Chomsky így egy olyan nyelvész örök idők óta táplált illúziójának esik áldozatul, aki elfelejti, hogy a nyelv rendeltetése az, hogy beszéljék, hogy csak akkor van beszéd, ha valakihez szól egy bizonyos helyzetben: Chomsky csak a cél nélkül való és ezért minden célra megfelelő beszédet ismeri, illetve ismeri el (legalábbis implicite), és azt a kimeríthetetlen kompetenciát, amely elégséges a beszéd létrehozásához; ez a fajta beszéd valamennyi szituációban működik, mert a valóságban egyikhez sem igazodik” (Bourdieu 23). Hasonlóképpen nyilatkozik Strawson is, de hivatkozhatnánk Hymes-ra, Labovra, s a beszédaktus-elmélet és a „francia nyelvészeti iskola” képviselőire egyaránt: „Nem is remélhetjük, hogy megértjük a nyelvet (. . .), ha nem értjük meg a beszédet. Nem remélhetjük, hogy megértjük a beszédet, ha nem vesszük figyelembe a kommunikációs célt”, s ha nem törekszünk annak felismerésére, „hogyan hat a megnyilatkozás kontextusa arra, amit mondunk” (Strawson 32).

A nyelv megismerése terén eredménnyel munkálkodó nyelvészeti irányzatok közül ma már egy sem mellőzheti a beszédszituáció, a diskurzus kontextusának számbavételét, integrálását valamilyen szempontból a nyelvreírásba. Az irányzatok a változatosság ellenére rendelkeznek néhány olyan közös vonással, amelyek lehetővé teszik rokonításukat. A nyelvet nem csupán az információközlés eszközének tekintik. Például Ducrot így fogalmaz: „A nyelvet már nem a Saussure-féle kód értelmében határozzuk meg, mint a kommunikáció eszközt, hanem játéknak tekintjük, pontosabban olyasvalaminek, ami játék-szabályokat állít fel, és pedig a való élettel nagymértékben egyező játék szabályait” (Ducrot 1972. 5). Továbbá, a verbális kommunikáció Jakobson által meghatározott elidegeníthetetlen tényezői közül valamennyi irányzat számon tartja bizonyos mértékben a beszélőt és a hallgatót, akik, ha nem is azonosíthatók minden esetben, virtuálisan mindig részesei a beszédnek, jelenlétük, tevékenységük beszűrődik a nyelvi anyagba is. A beszéd — s ez alól a szakmai tárgyú beszéd, a szakmai célú nyelvhasználat sem kivétel — olyan esemény, amely a beszélő felek között zajlik le, melynek során kimunkálódik a jelentés, amelyhez részben tudatosan, részben nem, de mindkét fél hozzájárul. Ez, a nyelvi leírásnál a beszéd tényezőire is hivatkozó, így többnyire pragmatikainak tekintett nyelvészet egyik

irányzata Benveniste utódának vallja magát, amikor a szubjektivitás megnyilvánulásait veszi számba a beszédben (Benveniste 1966). Dolgozatunk is ezt a fajta megközelítési módot teszi magáévá, mert úgy ítéljük meg, hogy túlzás nélkül állítható: ez hatott a legtermékenyítőbben napjaink legfrissebb kutatásaira és eredményeire, a logikai szemantika problémafelvetéseire, a referálással kapcsolatos kérdéskör kiterjeszkedésére, az igeidők és igemódok pragmatikai vetületeinek előtérbe kerülésére, stb. egyaránt. Úgy véljük, hogy a szubjektivitás ilyen irányú felfogása a szaknyelv vizsgálatának sem mellőzhető szempontja.

2. A megnyilatkozással kapcsolatos álláspontok, s a nyelvi szubjektivitás vonatkozásában belőlük adódó következtetések megvilágítása érdekében ismételten Jakobsonra és Benveniste-re, illetve Anscombre-ra és Ducrot-ra kell hivatkoznunk. Az igei kategóriák osztályozása alkalmával Jakobson a következő, alapvető megkülönböztetést teszi: „Különbséget kell tennünk a megnyilatkozás és annak tárgya, a nyilatkozat között” (Jakobson 181). Benveniste véleménye a következő: „A megnyilatkozás nem más, mint a nyelv működtetése az individuális alkalmazás során” (Benveniste 1970. 12). Anscombre és Ducrot így fogalmaz: „A megnyilatkozás számunkra nyelvi tevékenység, amelyet a nyelvhasználó gyakorol abban a pillanatban, amikor beszél” (Anscombre—Ducrot 18). Nyilvánvaló, hogy a nyilatkozat realizálásának ténye nem ragadható meg a nyelvészeti vizsgálat eszközeivel; megragadhatóak viszont azok a nyomok, azok a nyelvi jelenségek, amelyek a nyelvi termékben a megnyilatkozás bizonyos tényezőire utalnak. Lazább értelemben a beszéd kereteinek bármely elemére utalhatnak ezek a nyelvi tények, szűkebb értelemben pedig arra, hogy milyen módon nyilvánul meg a beszélő jelenléte, állásfoglalása, egyéni attitűdje az általa létrehozott nyilatkozatokban, amit a Benveniste-féle meghatározás szerint nyelvi szubjektivitásnak nevezünk. Kerbrat—Orecchioni megfogalmazása szerint ez a fajta vizsgálat azoknak a nyelvi vonatkozásban konvencionált eljárásoknak és eszközöknek a regisztrálását jelenti, „amelyekkel a beszélő rányomja saját bélyegét nyilatkozatára, explicit vagy implicit módon beírja magát az üzenetbe” (Kerbrat—Orecchioni 32).

Felmerül most az a kérdés, hogyan határolható el a fenti értelemben felfogott szubjektivitás a szöveg vagy beszéd affektív és expresszív vonatkozásaitól, illetve stílustól. Az elhatároláshoz segítségül hívjuk Péter Mihály említett tanulmányát s a stílussal foglalkozó egy korábbi dolgozatát. Egyetértünk véleményével, miszerint „a szó jelentésében mint az adott nyelvközösség által megformált kollektív tudati tartalomban a valóság visszatükrözésének és értékelésének mozzanatai szoros egységet alkotnak” (Péter 1978. 223). Az affektivitást a szubjektivitás egyik kifejeződési területének tekintjük, s arra próbálunk törekedni, hogy osztályozzuk az értékelő mozzanat különböző fajtáit, illetve megállapításokat tegyünk előfordulási gyakoriságukkal kapcsolatban a külgazdasági jellegű szakmai diskurzustípusokban. Az affektivitás tehát szűkebb terjedelmű, mint a szubjektivitás, s jóval behatároltabb, mint a stílus, ami „a tág értelemben vett kontextusnak, azaz a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvi változat” (Péter 1978. 223).

Nem véletlen, hogy a szaknyelv megnevezésére széles körökben elterjedt a *funkcionális stílus* kifejezés; Péter Mihály is így határozza meg a társadalmi élet jelentősebb szféráiban használatos nyelvi változatokat. Sem terjedelemben, sem a vizsgált nyelvi jelenségek lefedésében nem azonosítható tehát a stílussal az, amit a szubjektivitás körébe tartozó nyelvi tényeknek nevezünk. Szorosan kapcsolódik az előbbiekhöz a nyelvi expresszivitás, a nyelvi eszközök olyan használata, amely „a kommunikáció hatékonyságának fokozása érdekében a jelenlévő(k) figyelmét magukra a nyelvi eszközökre, a nyelvi megformálás módjára is vonja”, s gyakran „a nyelvi közlemény érzelmi-értékelő mozzanatai kiemelésének szolgálatában áll” (Péter 1984. 231–3). Nyilvánvaló, hogy az általunk

— Benveniste nyomán — nyelvi szubjektivitásnak tekintett jelenség ennél jóval szélesebb körű, s bár nem nélkülözi a felhívó szándékot, nem is kíván arra különösebb hangsúlyt helyezni.

3. A szubjektivitás — azaz a beszélőre-beszélőkre utaló nyelvi elemek — fajtáit és gyakoriságát nagymértékben meghatározza az, hogy milyen formát ölt a partner jelenléte: jelen van-e fizikailag vagy sem, alkalma van-e a válaszadásra vagy nincs. Ennek értelmében négyfajta partneri minőség határolható el, s valamennyi típus gyakran fordul elő a gazdasági életben, a külgazdasági tevékenység során:

a) Jelen van és bekapcsolódik a kommunikációba a gazdasági tárgyú megbeszélés, interjú, kerekasztal-beszélgetés, üzleti tárgyalás stb. alkalmával.

b) A partner jelen van, de nem kapcsolódik be a kommunikációba, mint például egy gazdasági jellegű előadás hallgatósága. Megjegyzendő viszont, hogy ez a részvétel többnyire csak látszólag passzív. Így Roland Barthes többek között a következőket állapítja meg beszélői státuszával kapcsolatban a „szemináriumon”: „Akár akarom, akár nem, véleménycsere metszéspontja vagyok” (Barthes 52).

c) Nincs jelen, de bekapcsolódik a kommunikációba, erre az esetre szolgáltat példát a telefonbeszélgetés.

d) A partner nincs jelen, s nem részese a kommunikációnak: ide sorolható a legtöbb írásbeli közlés, a levélváltás kivételével, amikor a partner válaszol, de reakciója késleltetett a fizikai távolság és az időkülönbség miatt.

Két olyan, közös töről fakadó jelenségre kívánjuk felhívni a figyelmet aktuális mondanivalónk margóján a partner jelenlétével kapcsolatban a beszélői megnyilatkozásokban, amelyek argumentációs szándékok hordozói: „Amikor beszélünk valakivel, akarva-akaratlanul is mindig arra törekszünk, hogy megtaláljuk vele a közös hangot — vagy azért, hogy elnyerjük partnerünk tetszését, vagy egyszerűen csak meg akarjuk értetni magunkat, . . . mindenestre felhasználjuk a címzett szavait” — mondja Jakobson, s így csatlakozik a hallgatóság megnyerését fontosnak tartó szerzők és szónokok sorához (Jakobson 33). Az említett jelenség figyelemre méltó változata a polifónia, amelyről Bahtyin fejti ki első ízben nézeteit, többek között „Le marxisme et la philosophie du langage” című munkájában (Bahtyin 1977.). Ez a többszólamúság, a valódi vagy vélt partner szavainak bennfoglalása a beszélői beszédben kiváló eszköz az argumentációs célzatú konkatenáció indítására.

A beszélő, illetve a hallgató milyensége megszabja továbbá azt, hogy ezoterikus szövegről van-e szó vagy egyéb, olyan szakmai tárgyú szövegről, amely az ismeretterjesztés körébe sorolható, s szélesebb közönség számára írta szakember vagy a szakmai kérdésekben tájékozott szerző.

4. A beszélőre való utalás valamilyen formában mindig jellemző a megnyilatkozásokra. Ez a tény, illetve az utalás intenzitása, mint mondtuk, módot nyújt a diskurzustípusok elkülönítésére. Van olyan megközelítés, amely az explicitnek vagy autonómnak nevezett típust állítja szembe az implicittel, a szituációs diskurzustípussal. Ezzel a megkülönböztetéssel találkozhatunk a Prágai Nyelvészeti Kör téziseiben is, amely két alapvető kategóriára hívja fel a figyelmet. Az egyikben a nyelvhasználat a szituációhoz kötődik, a nyelven kívüli tényekre utaló elemekkel egészül ki; itt elsősorban a mindennapi nyelvhasználatáról van szó. A másik kategóriára az jellemző, hogy kizárólag nyelvi tényezők alakítják ki a szöveget mint a lehetőségekhez képest zárt egységet. Pontosságra, a leírás teljességére törekszik a szövegalkotó, elsősorban terminus értékű szavak és ítélet értékű mondatok alkalmazásával; ez a meghatározás főképp a tudományos jellegű nyelvhasználatra illik. Érdekes figyelembe vennünk a tézisekben megfogalmazott oppozíciót,

bár nem szükségszerű ezt a mindennapi konverzáció és a tudományos szöveg szembeállítással azonosítanunk. Ennek értelmében, a merev szembeállítás létjogosultságának elvitatásával azt igyekeztünk megvizsgálni a külgazdasági tárgyú szövegekben, hogy mennyire telítettek a beszélőre való utalás megnyilvánulásai és annak különböző fokozataival.

A beszélőre, annak időbeli és térbeli elhelyezkedésére utaló nyelvi elemek kettős természetét elsőként Peirce amerikai szemiotikus írta le (Peirce 1975.): ezek az elemek — *én, te, itt, most* stb. — egyidejűleg szimbólumok, azaz a nyelvi kódhoz tartozó szavak (az említett szavak a magyar nyelv lexikai állományához tartoznak), s ugyanakkor indexek, azaz olyan jelek, amelyek a beszédsszituáció valamely elemére utalnak (az *én* arra utal, aki ebben a pillanatban, ezen a helyen beszél).

Ezek az indexikális nyelvi jelek különböző grammatikai kategóriákba rendezhetők. Így a következőkre hívhatjuk fel a figyelmet: a személyes névmások első és második személye, a harmadik személyt eltávolítjuk (mint deiktikus forma, anaforikus szerepet tölt be, valamely, az adott megnyilatkozást megelőző elemre utal); a mutató névmások; az időre és helyre utaló határozószók; a jelen körül szerveződő igeidők (a francia igeidőket Benveniste nagyszerű párhuzamba állította, a besorolás kritériuma az, hogy a „történeti” vagy a „beszédhez tartozó” időt jelölik-e); a lexika egy meghatározott rétege: az igék közül ide tartoznak a performatív, valamint a vélekedést kifejező igék; a főnevek és melléknévek közül azok, amelyek szemantikai jegyei között szerepel az affektív vagy az értékelő jegy; továbbá azok a modalizáló elemek, amelyek mondathatározóként a beszélő állításával kapcsolatos értékelésre utalnak; végül a szintaktikai funkciók, vagyis az alany — állítmány páros közül az utóbbi különböző módozatokban utal a megnyilatkozás körülményeire. Ennek értelmében a beszélői állásfoglalásra utaló valamennyi grammatikai elem az állítmányhoz tartozik, sohasem az alanyhoz. Ez a tény módot nyújt arra, különösen a francia nyelvben, hogy kiemeljük az integrált modalizáló részeket. Így gyakorta figyelhetők meg kiemelt, illetve integrált grammatikai szinonimaváltozatok, ha megfelelésük nem is köthető szigorú szabályokhoz.

5. A fenti kategóriák közül egyeseket előtérbe állítottunk, hiszen valamennyi vizsgálata messze meghaladná jelenlegi lehetőségeinket. Ezek alapján több magyar és francia (kül)gazdasági tárgyú szöveget vizsgáltunk meg. A korrelációs adatok gyűjtése során nem törekedtünk szigorú, számszerű dokumentálásra. Inkább a tendenciaszerűség meghatározását tekintettük feladatunknak, azt, hogy a beszélőre utalás mely fajtái lehetők fel nagyobb előfordulással az egyes szövegtípusokban. A vizsgált szövegek a következők voltak: a gazdasági sajtóban közölt interjúk magyar és francia gazdasági szakértőké, valamint rádió- és tv-viták. Leszűkített szövegkorpuszunk címjegyzéke:

- A. Le très vain crédit sélectif (L'Express, 1984. aug. 10.)
- B. Le véritable horizon de notre industrie, c'est le monde (Le Monde, 1983. nov. 16.)
- C. L. Jospin és S. Veil tv-vitája, 1983. nov.
- D. A külkereskedelem helye a gazdaságban (Külkereskedelmünk 40 éve: Külgazdaság, 1985/4.)
- E. A kelet–nyugati kapcsolatok (Közgazdasági Szemle, 1985. febr.)
- F. HVG-interjú (1985. ápr. 27.)

A szövegválogatás során különös tekintettel voltunk az interjúkra és vitákra, mert megfigyeléseink szerint ebben a diskurzustípusban kitüntetett szerep jut a beszélőre utaló elemeknek. Esetenként maga az információ is ennek a célnak, a beszélői állásfoglalás

hangsúlyozásának, érvényre juttatásának szolgálatában áll. Megfigyeltük továbbá, hogy a magyar ajkú partnerek eszmecseréje elsősorban mérsékelt beállítottságú, a megértésre, többnyire megértetésre törekvő szakemberek beszélgetéséről ad képet; az alkalmazott lexikai elemek szubjektív vonásai nem annyira az emotív szemantikai jegy kategóriája köré csoportosíthatók, mint inkább a különböző minőségekkel, illetve az állításokkal kapcsolatos explicit vagy implicit beszélői becslés körébe tartoznak. A francia partnerek a vita során gyakran ütnek meg polemikus hangot is, s ilyenkor nem csupán az affektív és expresszív elemek tömege figyelhető meg, hanem az alkalmazott kifejezőmód nemegyszer a vita megszakításának veszélyével jár.

A magyar és a francia szövegek összevetése a markánsabban megnyilvánuló grammatikai kategóriák szerint a következőkre enged következtetni:

— A személyes névmások és birtokos jelzők általában jóval gyakoribbak a hangzó, mint az írott szövegben, a franciában azonban elsősorban a mozgósító szándékú szövegekben domináns a használatuk. Így például a B szöveg jellemző fordulatai a következők: *notre commerce extérieur, notre balance commerciale, chez nous, telle mesure . . . pourrait nous permettre, il nous faut exporter, faire comprendre à nos entreprises*, stb. A tárgyszerűbb, emotív szempontból semlegesebb magyar szövegek mégis jóval nagyobb számban tartalmaznak deiktikus elemeket, aminek okai részben a nyelvi rendszerek különbözőségéből, részben pedig mentalitásbeli eltérésekből adódnak. A birtokosra utalás gyakorisága a magyarban az utóbbi kritériumhoz köthető. Ez pontosabban azt jelenti, hogy sűrűn jut szóhoz a kollektív feladó az egyéni beszélővel szemben, gyakoribb az intézmény nevében beszélés, mint az egyéni nézet hangoztatása a gazdasági jelenségek megítélésében. Így a D-vel jelölt magyar írásban nagyszámban fordulnak elő a következő szerkezetek: *külkereskedelmünk, gazdaságunk, külkereskedelmi forgalmunk, gazdaságpolitikánk*, a nemzetközi munkamegosztásban való *részvételünk*, stb. A személyes névmással alkotott igei szerkezetek összevetésénél a számszerűség elsősorban a nyelvi-strukturális kötöttségek miatt tolódik el a magyar javára, hiszen a francia nyelvben a szenvedő szerkezet kiváló eszköz arra, hogy háttérbe utaljuk az egyéni beszélőt. Figyelembe véve azonban, hogy a gazdasági tárgyú szöveg többnyire ideológia hordozója is az ismertető szándék mellett, a szövegegész irányultsága, valamiért vagy valami ellen érvelő jellege döntheti csak el egyes esetekben, hogy a kollektív feladó előtérbe állítása a szövegalkotó azonosulásaként fogható-e fel az elmondottakkal, vagy éppen ellenkezőleg, a felelősség elhárítására tesz így kísérletet. Úgy tűnik, hogy az utóbbi értelmezés mellett voksol Ducrot, amikor a beszélői állásfoglalás háttérbe állításának egy sajátos esetét, a forrásra való hivatkozást elemzi (Ducrot 1977. 42). Véleménye szerint ez az eljárás az állítás modalizálására szolgál, s azonosítható a sugallt jelentéssel, mivel törölhető. Következésképpen nem a beszélő felelős az értelmezésért, így érthetően nő a távolság a beszélő és a beszéd tárgya között. Erre szolgáltatnak példát a D és E szöveg következő fordulatai: *gyakran mondjuk; gyakran történik utalás arra; a felek úgy értékelték a helyzetet, hogy, . . .* stb.

A deiktikusok egyéb kategóriái közül a mutató névmások és névmási jelzők gyakran fordulnak elő mind a hangzó, mind az írott szövegben. Szerepükről csupán annyit tartunk szükségesnek megemlíteni, hogy többnyire anaforikusak, szövegelőzményre utalnak, kevésbé szolgálnak a beszélők vagy a beszéd tárgyának térbeli elhelyezésére, különösen az utóbbi szövegtípusban.

Az időre és helyre utaló határozószók számszerűleg kisebb vagy nagyobb mértékű előfordulása szoros korrelációt mutat a szöveg aktualizáltsági fokával. Főleg a hangzó szövegben, pontosabban a párbeszédben találhatók nagyobb mennyiségben.

— A névszók: a főnevek és mellénevek, valamint az utóbbiakhoz társítható határozók a szubjektív állásfoglalás kifejezésének gazdag tárházát alkotják. A szakmai szövegben a legtöbb főnév és melléknév a szakmai referenciavilág objektumainak és azok tulaj-

donságainak leírására szolgál. Ám egyben más, az előbbiektől elválaszthatatlan információt is tartalmazhatnak: a szöveg alkotójának értékelését, pozitív vagy negatív becslését, illetve emocionális reakciójának, affektív attitűdjének kifejezését.

A főnév önmagában lebecsülésre vagy éppen ellenkezőleg, felértékelésre utaló szemantikai jeggyel rendelkezik. A vizsgált szövegekben nem találtunk izolált formában is elemeket e jegyekkel, ami arra enged következtetni, hogy stílusmeghatározó jelentőséggel bírnak. A korpusz viszonylagos változatossága ellenére is azonos stílusérték hordozóinak tekintjük az egyes szövegeket, mivel nem foglalkoztunk sem a reklám körébe tartozó nyelvi anyaggal, sem olyan polemikus jellegű beszéddel vagy írással, amelynek alkotója kizárólag a partner diszkreditálására vagy megsemmisítésére törekszik.

A gazdasági tárgyú kommunikáció során használt denotatív lexikai elemeket többnyire a társuló melléknév affektív jegye tágítja s ruházza fel a beszélői becslésre utaló szubjektív értékkel. A melléknévek szemantikai jegye a nagyságra vagy mértékre, jóra/rosszra, a helyénvalóságra, illetve az igazra/hamisra vonatkoztatható. Vizsgálataink során megállapítottuk, hogy a francia nyelv jelzői szerepet betöltő lexikai állománya ebben a szövegtípusban gazdagabb az értékelt mozzanatot rejtő elemekben, mint a magyar nyelv, például: *l'indexation des salaires, irrationnelle et dangereuse, urgente* nécessité, une présentation un peu *abusive*, stb. A magyar a mértékkel kapcsolatosan tesz több észrevételt: *egyszerű* követő, *jelentős* befolyásoló, *meglehetős* egyoldalúság, stb.

Gyakori jelenség az, hogy önmagában a jelzős összetétel egyik eleme sem telített a szubjektív megítélés jegyével, viszont az adott összetétel már gazdagodik ezzel a vonással. A tartalmi gazdagodásra sor kerülhet a kapcsolódás pusztá ténye következtében, vagy a tágabb szövegösszefüggésből adódó értelmezés segítségével: *objectif premier, un enjeu majeur, une importante bureaucratie*, illetve a *külgazdasági politika egyéni* arcúlat, a *gazdasági tömörülés vezető* ereje, stb. A szövegkörnyezet hatása következtében válhatnak metaforákká az ilyen, elsősorban két vagy több elemből álló lexikai egységek, amelyeknek változatos, színes tömege a gazdasági nyelvhasználat egyik meghatározó stílusjegye az általunk ismert valamennyi európai nyelvben.

A nyelven kívüli valóság tényei, a dolgok vagy fogalmak megnevezésével kapcsolatban fel kell hívunk a figyelmet egy olyan jelenségre, amelyre nem szolgáltat ugyan példát korpuszunk, mégis jellemzőnek tekinthető a gazdasági szaknyelvben. Így bizonyos gazdasági jelenségek vagy gazdaságpolitikai összefüggések ismertetése során találkozhatunk a magyarban az *árkiigazítás*, az *egyensúlyi helyzet javítása*, az *olajtermelés mérséklődése*, stb. kifejezésekkel, akárcsak a szemantikailag hasonlóan jellemezhető *politique de rigueur, dérégulation, indexation des prix sur* . . . , stb. kifejezésekkel a francia nyelvben. Az esetek többségében nem tekinthetők szakszavaknak, a szakterminológia részének ezek a megnevezések, hanem inkább eufemizmusok, amelyek a gazdasági nehézségek keserű pirulájának könnyebb lenyeletését segítik elő. Gyakran előfordul az is, hogy szakszavakká válnak, amikor a bevezetésüket megkövetelő gazdasági valóság tartósnak bizonyul, s tendencia- vagy törvényszerűség nyelvi kifejeződését biztosítják. Megjegyzendő, hogy a kifejezés magvát alkotó főnév legtöbbször képzett, deverbális származék, így az ígéhez tartozó szemantikai jegyekkel jellemezhető, azok affektív vagy emotív vonatkozásaival egyetemben.

— Viszonylag homogén csoportot alkotnak azok a határozók, amelyek igei konstituensek, s többnyire jelzős szerkezetté transzformálhatók mind a francia, mind a magyar nyelvben: *altérer arbitrairement, résolutement* tourné vers, une économie *largement* ouvert, vagy *meglehetősen* egyoldalú, *lényegesen* nagyobb, stb. Értelemszerűen jellemzőjük az, hogy az alapjukat képező melléknév szemantikai jegyeinek hordozói, így rendelkezhetnek a becslés, értékelés mozzanatával.

Valódi modalizáló elemeknek kell viszont tekintenünk azokat a mondathatározó-

kat, amelyek sajátos szintaktikai eszközökkel kiemelhetők az adott megnyilatkozásból, s vagy explicit, vagy implicit módon utalnak a beszélői állásfoglalásra az állított tartalommal kapcsolatban. Így a francia gazdasági szakszövegekben gyakran fordulnak elő a személytelen szerkezettel kiemelhető *vraiment*, *évidemment*, *certainement* stb. határozók, illetve a *természetesen*, *kétségtelen*, *köztudott* stb. magyar alakok.

Külön csoportként vizsgálhatók azok a határozók, amelyek argumentatív funkciót töltenek be: *en réalité*, *en fait*, *de fait*, *forcément*, a magyarban *alapvetően*, *valóban*, *mindenképpen* stb. Ezek a határozók többféle vizsgálati szempontnak is alávetethetők: lehetnek konstituensek vagy mondathatározók, modalizáló elemek vagy argumentatívok stb. Ez utóbbi szerepükben értékük nem vizsgálható elszigetelten egy megnyilatkozásban, mivel korábbi állításra utalnak, a szövegelözmény egyes részeihez kötődnek. Következésképpen konklúziót erősítenek vagy konklúziót vetnek el.

(A szöveg) La sélectivité permettrait de respecter les priorités souhaitables. Qu'en est-il en fait?

(F szöveg) — Kik jelenthetnek konkurenciát egy olyan nagyvállalatnak, ahol közel négyezer embert foglalkoztatnak?

— Szerelőkapacitásunkat tekintve *valóban* mi vagyunk a legnagyobbak a szakmában, *ám ugyanezt ipari hátterünkről nem mondhatjuk el*.

— Az ígék több vonatkozásban is lehetnek a beszélői becslés, a szubjektív véleményalkotás hordozói az állított tartalommal kapcsolatban. Eltekintünk itt az ígék szemantikai jegyek szerinti vizsgálatától, mivel pusztán a szöveggörnyezet ismeretében, a tágabban értelmezett beszédszituáció adatai nélkül nem áll módunkban helytálló megállapításokat tenni azzal kapcsolatban, hogy a beszélő vagy a partner szubjektív megítélésével szoros összefüggésben álló performatív, pontosabban lokució — verbális viselkedést jelölő — vélekedést vagy érzelmi attitűdöt közvetítő ígék milyen jelentésárnyalatok, azaz feltételezések vagy sugallt jelentések hordozói az adott megnyilatkozásokban. Megfigyelés tárgyává tesszük viszont a szubjektív állásfoglalásra par excellence utaló modális ígéket, illetve az azok funkcióját beöltő igemódokat.

A propozicionális tartalomra vonatkozó beszélői becslés a bizonyosságtól a bizonytalanságig, a fenntartásig vagy elutasításig terjed. Ennek kifejezésére szolgálnak egyes igemódok és módbeli segédigék, alkalmazásukra a beszélői szándékok és a mondat szintaktikai kötöttségei függvényében kerül sor. Az állítás-elfogadás és fenntartás kifejezésére egyszerűen tudja felhasználni a francia a kijelentő és a feltételes módot, amit az A szöveg egyik részlete példáz:

En réservant des avantages à certaines catégories d'emprunteurs, le gouvernement *serait* autrement perspicace que le marché, qui, s'il existait, *serait réputé* „aveugle”. Cette forme d'économie dirigée *est*, en outre, appréciée par les syndicats, car elle *rend* nécessaire une importante bureaucratie. En un mot, la sélectivité *permettrait* de faire respecter, dans la distribution des fonds disponibles, toujours insuffisants, les priorités souhaitables. Qu'en *est-il* en fait?

Az állítások és fenntartások váltakozása a korábban említett polifóniára utal. A kijelentő mód lehetővé teszi a szerzőnek, hogy saját hangját ruházza fel az evidencia erejével, míg a feltételes módban álló ígék mások állítását reprodukálják, éspedig a szerző részéről a kétség, az elutasítás érzékeltetésével.

Néha a magyar nyelv is él a feltételes móddal a kételkedés kifejezésére, de jóval ritkábban, korpuszunkban erre nem találtunk példát. Megfigyeléseink szerint az igemódok szegénysége mellett gazdag határozói készlettel rendelkezik a magyar nyelv a beszélői fenntartások kifejezésére, így az *esetleg*, *talán*, *a tervek szerint* stb. alakok emelhetők ki elsősorban a megnyilatkozásokból.

Míg a francia az igemódokkal, illetve a *devoir* és *pouvoir* módbeli segédigékkel jut-

tatja érvényre a szubjektív megítélés finom árnyalatait, a magyar a határozók mellett a *-hat*, *-het* módosító toldalék alkalmazásával is hozzájárul a viszonylag csekély mértékben felhasználható modalizáló igemódok pótlásához. Az E szöveg tanúsága szerint: ellensúlyt is *jelenthetnek*, a problémák *megoldhatók*, a politikai ciklusok egyetlen központi döntés útján *kormányozhatók*, stb. Az ígéhez kapcsolódó morféma a jelentésárnyalatok tömegét viseli, s esetenként többféle értelmezést is lehetővé tesz a kontextustól függően. A magyar gazdasági szaknyelvben rendkívül gyakran fordulnak elő ezek az alakok.

6. A szubjektum döntésének az eredménye az, amit a világról mond, amit partnereivel közölni akar. Szubjektivitás kifejezése az, ahogyan ennek érdekében saját állásfoglalását is tükrözteti a nyelv lexikai készletének és grammatikai eszközeinek célszerű megválogatásával.

Az egyéni álláspont kifejezését erősítik továbbá a szövegszervezés módozatai, amelyek vizsgálatát sokan már nem a nyelvészet, hanem a stilisztika érdeklődési körébe utalják. Véleményünk szerint a nyelvtudomány előrehaladásával egyre kevésbé tarthatják magukat a kettő merev elhatárolására irányuló erőfeszítések. Az előfeltevések elmélete, a sugallt jelentés problematikája és a nyelvi argumentáció vizsgálatának kibontakozása eleven kapcsolódási pontokat tár fel a nyelvtudomány korábban egymástól távolosónak tekintett területei között. Így az ismétlés, a felsorolás, a példa adása, a fokozás, az oppozícióba állítás stb. vizsgálata ma már a szövegegészből kiindulva, a szövegszerveződés problémáinak feltárása mentén történik. Nem csupán jellemző stílusjegyként tartjuk már számon ezeket a jelenségeket, hanem a szervezett szöveg olyan egységeiként, amelyek a nyelvi produktum közvetítésével az „univers du discours” főbb tényezőiről is tudósítanak. Így a beszélőről mint szubjektumról, a beszélő szándékairól, végső soron a partnerről is mondanak valamit, akihez igazodik a beszélő, akit befolyásolni akar. A szöveggrammatika tárgykörébe tartozó, korábban többnyire csak a stilisztikus vagy logikus érdeklődésére számot tartó nyelvi jelenségek szerepe esetenként meghatározó a gazdasági tárgyú kommunikációban. Ez mindenképpen érthető, hiszen a szigorú értelemben vett gazdasági szakszöveg szerzője is a közvélemény formálására tart igényt, s ezt a hiteles adatok és a hiánytalan okfejtés mellett azzal szolgálja a legjobban, ha a rendelkezésére álló nyelvi eszközökkel kontrapontozza, sűríti vagy hangsúlyozza mondanivalóját.

IRODALOM

- Anscombre, J.-C.—Ducrot, O.: L'argumentation dans la langue. In: *Langages* 42, Párizs, 1976. 5—27.
- Barthes, R.: Au séminaire. In: *L'Arc* 56, Párizs, 1974. 48—56.
- Bakhtine, M.: Le marxisme et la philosophie du langage. Minuit, Párizs, 1977.
- Benveniste, E.: Problèmes de linguistique générale I. Gallimard, Párizs, 1966.
- Benveniste, E.: L'appareil formel de l'énonciation. In: *Langages* 17, Párizs, 1970. 12—8.
- Bourdieu, P.: L'économie des échanges linguistiques. In: *Langue Française* 34, Párizs, 1977. 17—34.
- Ducrot, O.: Dire et ne pas dire. Hermann, Párizs, 1972.
- Ducrot, O.: Présupposés et sous-entendus. In: *Stratégies discursives*. Presses et Universitaires de Lyon, 1977. 33—43.
- Jakobson, R.: Essais de linguistique générale. Minuit, Párizs, 1963.
- Kelemen J.: A modern nyelvészeti irányzatok néhány filozófiai aspektusa. In: „A nemes hölgy és a szolgálóleány”. Gondolat, Budapest, 1984.
- Kerbrat-Orecchioni, C.: L'énonciation — de la subjectivité dans le langage. Armand Colin, Párizs, 1980.
- Peirce, C. S.: A jelek felosztása. In: *A jel tudománya*. Gondolat, Budapest, 1975. 19—42.

Péter M.: Jegyzetek a funkcionális nyelvhasonlításról. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 221–31.

Péter M.: Érzelemkifejtés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 219–35.

Strawson, P. F.: Phrase et acte de parole. In: *Langages* 17. Párizs, 1970. 19–33.

Telegdi Zs.: Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972.

Berényi Pálné

Német jövevényszavak a hosszúperesztegi nyelvjárásban

Vajon hány német eredetű jövevényszó él egy nyugat-dunántúli magyar község, nevezetesen szülőfalum, Hosszúpereszteg nyelvjárásában? A kérdés feltételére és megválaszolására az ötletet Szabó Józsefnek *A nagykoványi nyelvjárás jövevényszavai* című tanulmánya adta (Nyr. 110 [1986.]: 197–201). Bőngészgetve az írásban szereplő német jövevényszavak felsorolását, meglepődve tapasztaltam, hogy túlnyomó többségüket jól ismerem, mivel ezek a hosszúperesztegi tájnyelvben is előfordulnak, s bizonyos beszédhelyzetekben — például amikor hazalátogatok, és magamnál idősebb emberekkel elegyedem szóba — én is használom őket még ma is.

De hát mi van azon meglepődni való, hogy két dunántúli település lakosságának szókincsében rengeteg az azonosság? Mindenekelőtt az, hogy a két falu meglehetősen távol esik egymástól, légvonalban is nagyobb a távolság százötven kilométernél. S van rá még egy okom: Szabó József elmondja, hogy Nagykoványiban már a XVIII. században is éltek német ajkú lakosok, a XIX. század közepe óta pedig számottevő a közvetlen német nyelvi hatás, amikor is a „német nyelvű lakosok betelepülése a Bach-korszakban öltött nagyobb méreteket, de a helybeli magyar lakosság létszámához viszonyítva ez sem volt olyan nagy arányú, hogy a falu etnikai, nyelvjárási arculatát lényegesen megváltoztatta volna”.

Hosszúperesztegen viszont közvetlen német hatással nem számolhatunk sem újabban, sem a régebbi századokban, mivel a falu lakossága, legalábbis az utóbbi négy-száz évben, amelyre adataim vannak, folyamatosan színmagyar. Igaz, hogy Ausztriához viszonylag közel esik, most — vagyis Trianon óta — mintegy hatvan kilométerre, ám a hosszúperesztegi népek, a katonákon kívül, sohasem kerültek rendszeres kapcsolatba németül beszélőkkel. Honnan hát akkor a német eredetű szavak viszonylag nagy száma? A szavak rétegnyelvi elhelyezkedése szerint más és más válasz adható a kérdésre. Azt hiszem, hogy a katonaelettel összefüggő szavak elterjedésének magyarázatát a legkönnyebb megadni, mert annak idején, vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása alatt a hosszúperesztegi legények is zömmel közös ezredekben szolgáltak, amelyekben a vezénylés nyelve a német volt. Az ide sorolható szavakat egytől-egyig öreg bakáktól és huszároktól hallottam, amikor katonaidejükről meséltek; a mai fiatalok szókészletéből természetesen már hiányoznak az olyan szavak, mint *akrikatul*, *faszul*, *cukszfirer*, *frájer* stb.

Könnyen magyarázható a falusi ipari mesterségek szerszámainak német elnevezése is. Ismeretes, hogy az ipar meghonosításában évszázadokon keresztül döntő szerepük volt a közvetlen német kapcsolatoknak. Mindezt figyelembe véve is marad persze jövevényszó jócskán a hosszúperesztegi tájnyelvben, amelyeket egyes-egyedül a köznyelvvel való erőteljes kölcsönhatásból kell származtatnunk.

Úgy vélem, hogy mind a nagykoványi, mind a hosszúperesztegi tájnyelv német eredetű szókészlete zömében azonos a köznyelvi szókinccsel. Emiatt aztán nem kis fejtörést okoz, hogy az ember milyen szavakat soroljon be a listába. Abban teljes mértékben egyetérték Szabó Józseffel, hogy „azokat a német eredetű elemeket, amelyek már nagyon

régén meghonosodtak nyelvünkben (*borbély, farsang, gallér, herceg, torony* stb.)”, ne vegyük föl a szójegyzékbe. Ő azonban kihagyta az olyan szokat is, mint a *cucli, dözni, kapszli, pakli, smirgli, tromf* stb., mivel ezek szerinte országszerte ismeretesek. Egyedül itt van vitám a szerzővel.

Azt gondolom, hogy ez a csoportosítás nem szerencsés, mert semmiféle hiteles mércénk sincsen annak eldöntésére, hogy melyik szó minősüljön országosan elterjednek. Mert ha a *kapszli*, a *dözni* és még sok más társuk közismertnek tekinthető, akkor ugyanilyen megfontolásból például a *dunsztol*, a *kukker*, a *maródi* stb. miért tájnyelvi szó? Hiszen lépten-nyomon használjuk őket a mindennapi beszédben. Tolnában éppúgy, mint Budapesten vagy Szabolcs-Szatmár megyében.

Én a saját szójegyzékem összeállításakor a szülőfalumban ismert, illetve használt német jövevényszavak közül elsősorban azokat lajstromoztam, amelyek szerepelnek — megfelelő alakban — Bakos Ferenc Idegen szavak és kifejezések szótárában. Egyebek közt azért is, mert ezeknek a hangalakjukról közismertségük ellenére is lerí az idegen eredet.

A gyűjteményembe fölvetett szavak másfél—két emberöltő nyelvhasználatát tükrözik. Egy részük régies, illetve ritkán, csupán kevesek által használt szó. Gyerekkoromból még élénken emlékszem bizonyos szavakra, amelyek már akkor is csak az idősebb férfiak elbeszéléseiben fordultak elő, ilyenek voltak a régi katonalélet szavai egytől egyig. Ezek közül egyik-másik manapság már csak a szőlőhegyen, elvétve, borozás közben hangzik el, amikor valamelyik régi öreg viselt dolgai vagy nevezetes mondásai kerülnek szóba. Negyven-ötven évvel ezelőtt Hosszúperezstegen még mindenki a *himpér* szót használta, én például az egyik tanító úrtól hallottam először: „A *himpért* úgy kell mondani, hogy *málna*.” Ma viszont már mindenki a *málnát* ismeri, legföljebb a nagyon öregek, a nyolevan év fölöttiek beszédében fordulhat elő a *himpér*. Hasonlóképpen számos német eredetű szó (*snapszli, sufni, alpakka* stb.) meg csak a fiatalabb nemzedék körében él; az öregek talán meg sem értik ezeket.

Ilyenformán is igazolódik, hogy a nyelv nem stabil képződmény, folytonos változásban van, naponta új szók keletkeznek, régi szók elhalnak benne. Eszébe jut aztán az embernek az is, hogy a társadalmi rétegződés milyen mély nyomot hagy a nyelvhasználatban is, hiszen más-más szavak bukkannak elő a különböző foglalkozású emberek beszédében, ezen kívül bizonyos differenciák az életkor szerint is adódnak; még egy ilyen egyszerű felmérésben sem kerülhető ki a történeti rétegződés, mint ez a mostani.

A hosszúperezsteigi tájnyelv német jövevényszavainak listája a következő (a csillaggal jelöltek Szabó Józsefnél is szerepelnek):

abcug 'fuj! le vele!'

abriktul* 1. 'ujoncot kiképez', 2. 'gyereket megver'

agyusztul 'ruhát átalakít'

akkurátus 1. 'pontos', 2. 'szórszálhasogató'

alezánc 'mindegy'

állé 'széles erdei út'

alpakka 'ezüstözött evőeszköz'

ándung* 'kedv, hangulat'

angin 'belső vánkoshuzat'

ánizslag* 'kénlap'

attak 'roham, vágta'

avanzsúl* 'előlép'

avizál* 'értesít'

bajné 'szurony'

bakter* 1. 'éjjeliőr', 2. 'vasúti őr'

ballon 1. 'ruhaanyag', 2. 'nagy üvegedény'

bankett 'díszvacsora'

bászli 'ügyefogyott'

bekáfful* 'berüg'

berliner* 'kötött nagykendő'

berukkul* 'katonának bevonul'

betli 'játszmafajta az ultiban'

bezupál 'továbbszolgáló katona marad'

bicikli 'kerékpár'

biléta 'jegy'

birgeri 'csizmafajta'

blanketta 'szelvény'

blattot ver 'kártyázik'
boksz 1. 'cipőkrém', 2. 'ökölvívás'
bokszul 'verekedik'
bukksza* 'pénztárca'
bunker 'óvóhely'
buzeráns 'homoszezszerű'
buzerál '(valakit) bosszant'

cajni* 'ruhaszegély'
cakompakk* 'mindenestül'
cal '2,5 centiméter'
calostag* 'összehajtogatható mérőeszköz'
cejj* 'férfimunkaruha anyaga'
cekk 'számla'
cekker 'kukoricacsuhéból készült szatyor'
cenzár* 'ügynök'
cibak* 'katonakenyér'
cidrízik 'fázik'
ciha 'vánkoshuzat'
cikkcakk 'zegzugos vonal, összevisszaság'
cilinder 'lámpaüveg'
ciment 'cement'
coff 'hajfonat'
cucli 'szopóka csecsemő számára'
cukszfírer 'szakaszvezető'
culáger 'segédmunkás kőművesek mellett'
curikk* 'hátra, visszakozz!'
curikkul* 'hátrafelé megy'
cvikipuszi 'a csók egy fajtája'

cséza 'hintőszerű lovaskocsi'
csicsedli* 'aprópénz'
csuszpejz 'főzelék'

dajjer 'hajhullám'
dajjerol 'hullámosít'
dekung 'fedezék, bunker'
derkedli 'zsírban süített tésztaféleség'
dinsztül* 'párol'
dózni 'cigarettatárca'
dragonyos 'lovaskatona'
drapp 'homokszín'
drukker 'szurkoló'
drukkul 'szurkol'
dunsztos* (üveg) befőttes (üveg)
durkmars 1. 'jászfajta az ultiban', 2. 'hasmenés'

egál 1. 'egyforma, mindegy', 2. 'döntetlen a tekében'

egrecéroz* 'erőszakosan irányít, ugráltat (valakit)'
eleváter 'felvonókészülék a cséplőgépnél'
elriferál 'elszerez'
encvejre* 'egykeftőre'
eszácjg* 'evőeszköz'

fájintos* 'nagyon finom'
fájjer 'kártyajáték'
fájjerozik 'fájert játszik'
falc 'horony'
fándli 'a kőműves serpenyője'
farmatring 'lőszerszám'
fars* 'hamis'
fasérozott* 'vagdalthús'
fásli 'köttözópólya'
(be)fásliz 'beteker'
faszul* 'a katonaságnál vételez'
fatigra megy 'tönkre megy'
fatter 'apa'
fazon 'minta'
fecni 'papírdarab'
féderes kocsi* 'rugós kocsi'
fédervejsz 'sikpor'
fejront* 'vége a munkának'
felcsér 'egészségügyi katona'
ferbli 'kártyajáték'
férc 'cérna'
fércül 'ölt'
férhang* = függöny
férslag* 'nagy láda'
fertál* 'negyed'
fertig 'kész'
fess 'csinos'
feszt 'folyton, szüntelenül'
fiplikus 'ravasz'
finánc 'pénzügyőr'
fináncsláb 'a dohány gerébje, azaz vastag szála (a cigarettában)'
firnejsz 'ragasztó, csiriz'
fiks 'biztos'
fikszumfertig* 'teljesen kész'
flancul 'divatozik'
flanel 'bolyhos ruhaanyag'
flaszter* 'kövezet'
flekk '(a cipő talpára vert) bőrdarab'
flótás 1. 'fúvós hangszerezen játszó zenész', 2. 'ügyetlen ember'
forhant* 'használt'

jölöstököm* 'reggeli'
frász* 'nyavalya'
frászkarika 'enyhe szitkozódás'
frájer 'örvezető'
frottír 'törölközőfajta'
fuccs '(valami) tönkremegy'
(be)fuccsul 'a huszonegyezésben elsokall'
fuga '(két téglá közötti) rés'
furnér 'falemez'
furvézer* 'csaló, lódító'
fuserál 'összetákol'
fuszekli 'zokni'

gálic 'rézgálic'
garnérung 'köret'
gatter 'körfűrész'
geller 'vissza- vagy oldalra pattanó (lövédék)'
gibic 'a kártyásokat figyelő személy'
gibicül 'beleszól a kártyajátékba'
(ki)glancul 'kifényesít'
glatt 'fényes selyem'
gléda 'sor'
gojzer (varrott) csizma 'vízhatlan csizma'
grenadérmars 'krumplis tészta'
gültül* '(a tekészésben) fogadást köt'
gvittek (vagyunk) 'rendben van a dolog'

háklis 'nyűgös'
haltverda 'állj! ki vagy?'
hángedli 'előke (a kisgyermek nyakában)'
haptág* 'vigyázzállás'
héber* 'borszívó, lopó'
hecc 'ugratás, bosszantás'
heccül 'ingerel, ugrat'
hergott* '(hétszentségít) káromkodás'
himpellér 'gazember'
himpér* 'málna'
hobli 'a kőműves simítója'
hozentróger 'nadrágtartó'
hullkör 'a vakolat lekerekítése'

istráng 'lószerszám'

jáger* 'erdész'
juszt 'csak azért is'

kalucsni 'sárcipő'
kamásli 'cipőre gombolható lábszárvédő'
kamerád 'német katona'

kantín 'üzlet a laktanyában'
kapli 'a cipőfelsőrész kemény eleje'
kapszli 'gyutacs'
kaput 'elromlott, vége van'
karmonádli 'sertéskaraj'
kászli* 'alacsony szekrény'
kateszter '1600 négyszögöles hold'
kírukku 1. 'a katona kivonul', 2. '(valaki) kitesz magáért'
kiszni* 'kisebb láda, rekesz'
klappul 'egyezik'
klofful 'kiver'
klozet 'vécé, árnyékszék'
komandéroz 'vezényel'
konfeg 'csemege'
kontó 'számla'
koszt 'élelem'
kosztul 'étkezik'
kóter* 1. 'fogda a laktanyában', 2. 'kisgyerek járókája'
koton 'gumióvszer'
kovártél 'szállás'
kovártéloz '(katonát) elszállásol'
krampusz 'ijesztő, maskarába öltözött ember'
kráfli 'hajas tészta'
kravál 'felfordulás, rendetlenség'
kredenc 'konyhai szekrény'
krupp 'virágágy'
kucséber 'kereskedő'
kuffer* 'katonaláda, bőrönd'
kugli 1. 'teke', 2. 'kalács (kuglóf)'
kujon 'nőcsábász'
kukker* 'távcső'
kukkerul* 'távcsővel néz (valamit)'
kuncsaft 'vevő'
kunszt* 'ügyesség'
kupleráj 'bordélyház'
kuplung 'tengelykapcsoló'
kurbli 'hajtókar'
kurugla 'szénvonó'

láger 'tábor'
lajbi 'mellény'
lajt 'vízszállító kocsi'
langaléta 'hosszúra nőtt ember'
lénung 'zsold'
línzer 'omlós sütemény'
lóden 'vastag kabátanyag'
loknis 'hullámos'

lump (fráter) 'részeges (ember)'
lutrányos 'protestáns'
lutri 1. 'szerencsejáték, 2. 'bizonytalan'

madrac 'derékalj'
májszter 'mester'
májter* 'habarcs'
májteroz 'bevakol'
marmaládé 'német katonák lekvárja'
maródi 'beteg'
mars 'lódulj'
masni* 'szalagsokor'
mauzerpuska 'német lőfegyver'
medália 'érem, kitüntetés'
megkrepál 1. 'elromlik', 2. 'megdőglik'
menázi 'élelem a katonaságnál'
monér* 'baj, gond'
mór 'pelyvás sár'
móring* 'hozomány'
móroz '(a falon, a lakás padlózatán) lyukat
 mórral betapaszt'
muff 'kézmelegítő'
mutring 'gombolyag'
mutter 'anya'

necc 'horgolás'
neccül 'horgol, kézimunkázik'
nitt 'laposfejű szeg'
nittül 'szegeccsel'
nokedli 'galuska'
nudli 'burgonyás főtt tészta'

őbester 'ezredes'
obsitos 'kiszolgált katona'
oktál 'nyolcad része (valaminek)'
őnéász 'bemondás a huszonegyjátékban'
ordenánc 'küldőnc a hadseregben'

pakli 'csomag, tasak'
pallér 'munkavezető'
pánvádli* 'kisvasút'
parget 'meleg, bolyhos pamutszövet (barhent)'
parola* 'kézfogás tenyérbe csapással'
parolázik* 'kezet fog'
paroli 'fegyvernemet jelző ruhacsík (a zubony hajtókáján)'
partéka 'áru'
partfis 'kefesepró'
passzent 'odaillő

passzió 'szenvedély'
passzul 'illik (valamihez)'
patent 'kapocs'
patron 'töltény'
patrontáska 'tölténytáska'
patrul 'járőr'
 (savanyú) *pejsli** 'szalontüdő'
pekk 'balszerencse'
penzli 'ecset'
percent 'százalék'
pertli 'keskeny szalag'
pilinga* 'késpenge'
pint 'ürmérték (másfél liter)'
placc 'üres terület'
platni 'tűzhely lapja'
plé 'bádog'
polhert* 'tűzhely'
porkoláb 'katonai fogda óre'
prezbors 'disznósajt'
prezent 'ajándék'
prezli 'zsemlemorzsa'
priccs 'deszkából összeütött fekhely az istállóban'
prófunt 'katonakenyér'
pucer 'tisztiszolga'
puder 'hintőpor'
pult 'elárusztóhely'
puruszlí* 'ujjas mellény'
pusli 'köteg széna'
puspánt 'örökzöld díszcserje, bukszus'

rabsic* 'orvvadász'
ráf 'keréksín'
ramazuri 'felfordulás, rendetlenség'
raplis 'rigolyás'
rászli 'melegítőrács a tűzhely fölött'
rébezli 'ribizli'
réf* 'rőf (hosszmérték)'
regiment 'ezred'
reguta 'katonának besorozott fiatal'
rékli* 'női blúz'
reszkér 'kockázat'
reszkéroz 'megkockáztat'
resztütt 'pirított'
reterál 'hátrál'
reterát 'véce, árnyékszék'
riferál* 'elszerez'
rigli 'tolózár'
 (be) *rigliz* 'bezár'
ringlis 'körhinta'

ripszropsz 'összecsapva, hirtelen'
roló 'redőny'
rumli 'rendetlenség'

sablon 'minta'
saccul 'számszerűleg becsül'
salabakter 'rozzant, vén ember'
saller 'gumifolt'
sámedli* 'zsámoly'
sarcsi 'katonai rang'
satiroz 'ceruzával sűrűn vonalaz'
seft 'üzlet, haszonszerzés'
seftül 'üzletel'
serbi 'éjjeliedény'
sifon 'vászonzéleség'
sifonér* 'ruhásszekrény'
silinga 'füles fűzfakosár'
simfül* 'ócsárol'
simléder 'sapkaellenző'
sindő* 'tetőcserép'
sindölöz* 'cserepez'
sláger 'új nóta'
slájer 'fátyol, uszály'
slampos 'elhanyagolt külsejű'
slingül 'gomblyukat kivarr'
slukk 'szippantás'
slussz 'kész, vége'
smérgli 'dörzspapír'
smucig 'kicsinyes, fukar'
snapsz 'pálinka'
snapszli 'kártyajáték (hatvanhatos)'
spakli 'simítókés'
spacéroz 'sétál'
spejz 'éléskamra'
speditér (kocsi) 'gumikerekes kocsi'
spekulál 'töpreng, kigondol (valamit)'
spekulánt 'furfangos, ravasz ember'
spicevas 'sarokvas'
spicli 'besúgó'
spiller 'nagy kártyás, hamiskártyás'
spiné 'nőszemély'
spion 'kém'
spórmejszter 'nagyon takarékos'
spóru 'takarékoskodik'
spriccul 'fröcsköl'
spulni 'orsó'
srág 'saroglya'
srég 'ferde'
srét 'sörét'
srétes 1. 'apró, bogyós', 2. 'sörétes puská'

sróf 'csavar'
staferung 'hozomány'
 (ki) *staferungoz* 'hozománnyal ellát'
stampedli 'pálinkás pohárka'
staneszli* 'papírzacsó'
sterc 'pirított lisztből és burgonyából készített étel'
stíglie 'tengelice madár'
stimmül* 'hozzáillik (valamihez)'
stokedli 'támla nélküli szék'
stupli 'üvegbe való parafadugó'
stoppul 'harisnyát javít'
stráj 'vonal'
stramm 'beleváló (ember)'
strapa 'fáradozás'
strici 'gazember'
studéroz '(valamin) töri a fejét'
stuka 'zuhanóbombázó'
sturmlénia 'rohamvonal'
suber* 'tolódeszka a szekér elején'
subickol 'fényesít, tisztít'
sublat* 'fiókos szekrény'
sufni 'fészer'
sujszter* 'cipész'
suviks 'cipőkrém'
svadron 'lovasszázad'
svindli 'csalás'

szaft 'mártás, lé'
szanítéc 'sebesültszállító katona'
szekál 'bosszant'
szekánt* 'másokat bosszantó (ember)'
szoldát 'katona'
szossz 'mártás'
szufla 'levegő, erő'

tasli 'pofon'
tauglik 'alkalmas'
telázsi* 'polcos állvány'
tipli 'faék'
tislér* 'asztalos'
trampli 'esetlen'
trappul 'vágat'
trén 'vonatoszlop'
tromf 1. 'dac', 2. 'adu (kártyában)'
tromful 'dacol'
trottyli* 'puhány, tehetetlen, ügyefogyott'

umberlát 'hordozható díszes sátoztető a körmeneten'

<i>vándli*</i> 'tekepálya oldallapja'	<i>vinkli</i> 'derékszög'
<i>vándlizik</i> 1. 'a golyó a pálya oldallapjához ütődik', 2. 'csavarog'	<i>virtigli</i> 'derék ember, tősgyökeres férfi'
<i>vejling*</i> 'nagy mosogatótál'	<i>zacc</i> 'kávéüledék'
<i>vekker</i> 'ébresztőóra'	<i>zupa</i> 'leves a katonaságnál'
<i>vekni</i> 'hosszúkás alakú kenyér'	<i>zupás</i> 'továbbszolgáló a hadseregben'
<i>vertáful*</i> 'éjjelez'	<i>zsalugáter*</i> 'ablaksötétítő-tábla'
<i>vigéc</i> 1. 'ügynök', 2. 'szélhámos'	<i>zsanér</i> 'sarokpánt'
<i>vikszul*</i> 'fényesít'	<i>zsenéroz</i> 'feszélyez'
<i>vindó*</i> 'zsirosbödön'	<i>zséter</i> 'fejősjátár'

P. Kovács Imre

Az autonóm nyelvészet empiriavitája

1. Empirikus tudomány-e a saussure-i hagyományokon nyugvó „autonóm nyelvészet”? E kérdés áll annak a vitának a középpontjában, amely a hetvenes évek kezdetén bontakozott ki, és mindmáig változatlan hevességgel, egyre szélesebb körben folyik nyelvészek, nyelvfilozófusok és tudományelméleti szakemberek részvételével. A vita kialakulásában jelentős szerepet játszottak az autonóm nyelvészet kiteljesedésének tekintett transzformációs generatív grammatika korai változatának módszertani nehézségei; így, noha a vita résztvevői megállapításaik érvényességét kiterjesztik az autonóm nyelvészet egészére, az általános következtetések alapjául szolgáló elemzések elsősorban a generatív szintaxis területéről származnak.

A vita jelentősége kettős. Egyrészt, a kérdésfelvetés háttérében meghúzódó tudományfelfogás szerint a tudományos elméletek igazolásának szempontjából alapvető annak eldöntése, hogy tételeik az „anyagi valóság” folyamataira vonatkoznak-e, vagy sem.¹ Másrészt, az autonóm nyelvészet empiria-vitája sarkított formában hozott felszínre egy sor olyan — a tudományág alapjait érintő és ezért a nyelvészek szélesebb körének érdeklődésére is számot tartó — problémát, amelyek megoldása elengedhetetlenül szükséges a nyelvészeti megismerés sajátosságainak megértéséhez. Ide tartozik mindenekelőtt a nyelvi szabályok logikai szerkezetének kérdése, a nyelvész rendelkezésére álló adatok jellemzése, a nyelvi intuíciónak szerepe a nyelvtan felépítésében, vagy az a kérdés, hogy az autonóm nyelvészet magyarázó vagy explikatív tudomány-e.

A jelen dolgozat célja, hogy röviden összefoglalja az autonóm nyelvészet empirikus tartalmáról folyó eszmecsere során elhangzott legfontosabb érveket és ellenérveket (anélkül, hogy részletes történeti áttekintést kívánna nyújtani), majd megfogalmazza azokat a tanulságokat, amelyek a vita jelenlegi állásánál egy lehetséges megoldás irányába mutatnak és — ezzel összefüggésben — egy, a nyelvészeti elméletek módszertani jellegzetességeit az eddiginél pontosabban láttató tudományelméleti szemléletmódot körvonalaznak.

2. A vita kirobbanásában a következő tényezők játszottak szerepet.

Először, Chomsky és követői messzemenőkéig hangsúlyozták ugyan, hogy a generatív nyelvészetet a modern empirikus természettudományok mintájára kívánják fel-

¹ A logikai empirizmus számára az empirikus ellenőrizhetőség a tudományosság alapvető feltételét jelentette; a matematika és a logika tételein kívül értelmetlennek minősült minden olyan kijelentés, amelynek empirikus tartalma nem volt igazolható. Ezért az empirikus ellenőrizhetőség megfelelő kritériumának kidolgozása szükségképpen a tudományelmélet egyik központi feladatává vált. Bár az empirikus igazolhatóság és a tudományosság merev azonosítása a későbbiekben feloldódott (s a jelenleg elfogadott tudományelméleti nézet nem is fogadja el), nyilván jelentős szerepet játszott abban, hogy Chomsky és követői egy, a tudományosság normáit minden tekintetben kielégítő empirikus elmélet kidolgozására törekedtek az autonóm nyelvészet hagyományainak szellemében.

építeni, de elmulasztották a természettudományos elméletek és a nyelvtanok közti feltételezett analógia pontos kifejtését és bizonyítását. Így joggal merül fel az a kérdés, hogy a nyelvtanok tényleges felépítése, a kutatás eljárásai, az ellenőrzés módja mennyiben felel meg az eredeti célkitűzéseknek.

Másodszor, Chomsky műveiben számos, egymásnak ellentmondó módszertani megállapítás mutatható ki: pl. a nyelvtan és a jelenségek magyarázatára törekvő empirikus természettudományos elméletek közötti analógiára utaló megjegyzések mellett olyanok is előfordulnak, amelyekből az előbbiek explikatív, nem empirikus, társadalomtudományos jellege következik.²

Harmadszor, még ha el is fogadjuk, hogy a generatív nyelvészet fejlődésének kezdeti szakaszában a megfigyelhető tényeknek valóban fontos szerep jut, a későbbiekben kétségtávolgyan egyre inkább a közvetlenül meg nem figyelhető jelenségek kerülnek az érdeklődés homlokterébe (pl. a kompetencia, vagy a nyelv elsajátításának képessége). Ez a folyamat — bár önmagában nem jelent érvet a generatív nyelvészet empirikus tartalma ellen — a tudományelméleti szempontokra is tekintettel lévő indoklás hiányában támadási felületet nyújt azok számára, akik kétségbe vonják a generatív nyelvészet tudomány-módszertani előfeltevéseinek helyességét.

Végül, az autonóm nyelvészet empirikus jellegével szemben elhangzott véleménynyilvánítások fontos elemét alkotják annak az érvrendszernek, amely a generatív nyelvészetet nem tekinti az emberi nyelv működésének megismerését megfelelően szolgáló eszköznek. Bizonyos tudomány-módszertani problémák megoldatlansága természet-szerűleg megkérdőjelezheti a tárgytudományos eredmények jelentőségét.³

‘A következő két idézet jól szemlélteti azokat az ellentmondásokat, amelyek a nyelvészeti elméletek tudomány-módszertani tulajdonságainak megállapítása során felépnek. Chomsky egyfelől párhuzamot von a nyelvészeti és a természettudományos elméletek között: „Alapvető kérdésünk, amely a nyelvi szerkezet egész taglalásán végigvonnul, a nyelvtan igazolásának problémája. L nyelvтана lényegében L nyelv elmélete. Minden tudomány véges számú megfigyelésen alapszik, s a megfigyelt jelenségeket összefüggésbe hozni, az új jelenségeket pedig előre megmondani oly módon próbálja, hogy általános törvényeket szerkeszt, olyan hipotetikus konstruktumok fogalmait használva fel (pl. a fizikában), mint a ‘tömeg’ és az ‘elektron’. Az angol nyelv egy nyelvтана hasonlóképpen a megnyilatkozások (megfigyelések) véges korpuszán alapszik, s bizonyos nyelvtani szabályokat (törvényeket) tartalmaz, amelyek konkrét fonémák, fráziscsoportok stb. egységeiben vannak megfogalmazva. Ez utóbbiak az angol nyelv hipotetikus konstruktumai. E szabályok strukturális összefüggéseket fejeznek ki a korpusz és azok között a végtelen számú mondatok között, amiket a nyelvтан a korpuszon túl generál (predikciók). Feladatunk azoknak a kritériumoknak a kidolgozása és megvilágítása, amelyek segítségével kiválaszthatjuk minden egyes nyelv helyes nyelvтанát, vagyis e nyelvek helyes elméletét.” Másfelől elismeri a nyelvi adatok és a nyelvтанok értékelésének intuitív alapjait, a nyelvi szabályok normatív jellegét és a nyelvész fő feladatának az intuitív ismeretek ex plikálását tekinti, ami semmiképpen sem egyeztethető össze azzal a fenti idézetben megfogalmazott kijelentéssel, hogy a nyelvтан megfigyelésekre épülő törvények alkotják, s ezek igazolása megegyezik a természettudományokban szokásos gyakorlattal: „... tételezzük fel, hogy rendelkezünk az angol nyelv nyelvтані mondatainak intuitív ismeretével, és kérdezzük meg, miféle nyelvтан lesz képes ezeket hatékony és tanulságos módon létrehozni. Ily módon az az ismerős feladat áll előttünk, hogy intuitív fogalmakat magyarázzunk [we thus face a familiar task of ex plication of some intuitive concept] — a jelen esetben a ‘nyelvtani’ az angol nyelvben, és általánosabban, a ‘nyelvtani’ fogalmát.” (N. Chomsky: Szintaktikai struktúrák. In. Antal L. szerk.: Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI/1, Tankönyvkiadó, 1986. 49. és 14. Kiemelés tőlem, K. A.)

³ Ugyanis az autonóm nyelvészetben, ahogy azt többen kimutatták, a meta- és a tárgytudományos szint nem különül el egymástól. L. mindenekelött W. Oesterreicher: Sprachtheorie und Theorie der Sprachwissenschaft. Heidelberg, 1979.

3. Az eltelt egy-másfél évtizedben az egymással összezsapó két érvrendszer és a mögöttük meghúzódó kétféle szemléletmód lényegét tekintve nem változott: a tudományos kutatás egységét hirdető, a logikai empirizmusban gyökerező analitikus tudományelméleti felfogás áll szemben⁴ azzal a hermeneutikai és neowittgensteiniánus elemeket tartalmazó nézettel, amely alapvető különbséget lát a természet folyamatait és az embert vizsgáló tudományágak között.⁵ Azonban, míg a vita első szakaszában jobbra olyan szakemberek hallatták hangjukat, akik valójában nem ismerték a generatív nyelvészeti kutatómunka gyakorlatát, s vagy a tudományelmélet felől, vagy pedig egy rivális nyelvészeti elmélet szemléletével közeledtek hozzá, addig a második szakaszban, melynek kezdete a nyolcvanas évek elejére tehető (tehát némi lemaradással követi a generatív nyelvelméletben a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján bekövetkezett döntő változásokat), gyakorló nyelvészek is szóhoz jutottak, s így az elemzések, érvek és ellenérvek — az alapkoncepciók változatlansága mellett — jóval árnyaltabbá váltak..

A vita folyamán az empirikus tartalom kérdését mindkét tábor az empirikus elméletek szerkezetéről, funkciójáról és értékeléséről kialakult és hosszú időn át érvényesnek tekintett ún. „elfogadott nézet” háttérére vetítve tárgyalta. E nézet szerint egy ideális empirikus elmélet szerkezete olyan axiomatikus rendszerként építhető fel, amely egyértelmű módon kapcsolja össze az elméleti (tehát megfigyelhető) jelenségekre közvetlenül vissza nem vezethető fogalmakat és a megfigyelhető folyamatok leírásait; az axiómák és a belőlük levezetett tételek alkotják az elmélet általános törvényeit. Az elméletek értékelésének legfőbb elve, hogy minden elméletnek meghatározott módon empirikusan ellenőrizhetőnek kell lennie. Bármilyen eltérők voltak is az empirikus ellenőrizhetőség kritériumának megfogalmazására tett kísérletek, az autonóm nyelvészet empiria-vitája során Karl Popper javaslata vált általánosan elfogadottá: e javaslat szerint csupán a térben és időben lejátszódó események alapján cáfolható kijelentések empirikus tartalmának ellenőrzése lehetséges. Ugyancsak egyetértés alakult ki arról, hogy az empirikus elméleteket alkotó általános törvények fő funkciója a tények, események, folyamatok magyarázata és a magyarázatok bár vitatott, de kellően megalapozott alternatíva hiányában mégis legmegfelelőbbnek tartott ábrázolása a deduktív-nomologikus magyarázatok Hempel—Oppenheim-sémája.⁷ Az empiria-vita középpontjában tehát szükségképpen a cáfolható-

⁴ Ebben az értelemben foglalnak állást az autonóm nyelvészet empirikus jellege mellett pl. a következő munkák: D. Wunderlich: Grundlagen der Linguistik. Reinbek bei Hamburg, 1974; H.-H. Lieb: Rekonstruktive Wissenschaftstheorie und empirische Wissenschaft. In: D. Wunderlich szerk.: Wissenschaftstheorie der Linguistik. Kronberg, 1976; R. P. Botha: The conduct of linguistic inquiry. The Hague—Paris—New York, 1981; H. Janssen: Linguistische Erklärung und Begründung, Frankfurt/M., 1983. A sor természetesen folytatható, részletes bibliográfiára terjedelmi okokból nem törekedhetünk.

⁵ E. Bense és E. Itkonen később bemutatásra kerülő munkái mellett érdemes megemlíteni a következő jellemző műveket: K.-O. Apel: Noam Chomskys Sprachtheorie und die Philosophie der Gegenwart. In: Uő: Transformation der Philosophie. Frankfurt, 1973; H. Andersen: Der Erklärungsgehalt linguistischer Theorien. München, 1974; Oesterreicher i. m.; H.-U. Boas: Formal versus explanatory generalizations in generative transformational grammar. Tübingen, 1984.

⁶ Ilyen árnyalt elemzést nyújt pl. Boas a hermeneutika és Janssen az analitikus tudományelmélet keretében.

⁷ A Hempel—Oppenheim-séma szerint a deduktív-nomologikus magyarázatoknál a magyarázandó tényt rögzítő kijelentés (explanandum) logikailag következik a magyarázatot adó összefüggésekből (explanans):

	$T_1, T_2, \dots T_n$	(általános törvény-kijelentések)
Magyarázó	$F_1, F_2, \dots F_n$	(a kezdeti vagy előzetes feltételekre vonatkozó kijelentések)
Magyarázandó	E	(az adott tényt vagy eseményt leíró kijelentés)

ság áll, mely egyaránt kapcsolódik a nyelvészeti hipotézisek ellenőrzésének és a nyelvészeti magyarázatok szerkezetének kérdéséhez.

Mivel a Hempel–Oppenheim-séma szerint a tudományos magyarázatok akkor helyesek, ha mind a magyarázó részben szereplő általános kijelentés, mind a magyarázandó tényt vagy eseményt rögzítő kijelentés empirikus tartalommal rendelkezik, az autonóm nyelvészet empiria-problémája így is megfogalmazható: amennyiben a nyelvészeti magyarázatok szerkezetét — elfogadva a generativisták állítását — a Hempel–Oppenheim-séma mintájára képzeljük el, igazolható-e a magyarázó és a magyarázandó kijelentések empirikus tartalma?

E kérdésre többek között azért nem könnyű válaszolni, mert a generatív nyelvészeti munkákból nem derül ki egyértelműen, hogy mi tekinthető „magyarázandó nyelvi ténynek”: mondatok; mondatok helyességét állító kijelentések; az anyanyelvi beszélőnek az a képessége, hogy jól formált mondatokat hozzon létre; szabályok; szabályok rendszere; stb. Az eddigi elemzések nem térnek ki az összes lehetséges esetre, ám a hermeneutika képviselői elegendőnek tartják két gondolatmenet alapján bizonyítani, hogy a generatív grammatikában nem elégíthetők ki a magyarázható empirikus tényekkel szemben támasztott követelmények. Az egyik gondolatmenetet E. Bense fogalmazta meg elsőként,⁸ aki két lehetőséget vizsgál meg: a mondatokat és az anyanyelvi beszélő mondatalkotó képességét. Mind a „mondat”, mind a „képesség” olyan absztrakció azonban, amely a popperi értelemben véve semmiképpen sem tekinthető térben és időben lejátszódó eseménynek. Ezért a következő dilemma vetődik fel: vagy valamilyen absztrakt fogalmat adunk meg magyarázandóként és akkor helyes következtetési sémához jutunk ugyan, de a magyarázat nem lesz empirikus; vagy pedig a magyarázandót a beszélő térben és időben elhangzó nyilatkozataival azonosítjuk, ami kétségtávol biztosítja a magyarázandó tények empirikus jellegét, azonban helytelenné teszi a következtetést, mivel nem világos, hogy azok a nyelvtani szabályok, amelyek ezeket a tényeket magyarázzák, milyen kapcsolatban állnak az említett beszélői megnyilvánulásokkal. A másik gondolatmenetet E. Itkonen dolgozta ki,⁹ aki szerint a generatív magyarázatok mondatok helyességét magyarázzák (pl. „Az x mondat nyelvtanilag helyes”), ezért a magyarázandó mindig egy *n o r m á t* fogalmaz meg; ám a normák nem térben és időben végbemenő folyamatok, tehát ismét le kell mondanunk arról, hogy empirikus tények magyarázatáról beszéljünk.

Térjünk most rá a generatív magyarázatok magyarázó részében szereplő szabály-kijelentések empirikus tartalmának kérdésére!¹⁰ A hermeneutikai keretben gondolkodó tudományfilozófusok elemzéseinek eredményét E. Itkonen foglalta össze, és ötvözte egységes gondolatmenetté. Itkonen mindenekelőtt élesen megkülönbözteti egymástól a törvényszerűségeket és a normákat, s a nyelvi szabályokat az utóbbiak közé sorolja. Ugyanis az elfogadott nézet szerint a törvényszerűségek ellenpéldák segítségével cáfolhatók, ezzel szemben a normákat nem cáfolják meg az esetleges ellenpéldák, s így — mivel

A helyes magyarázatoknak a következő feltételeket kell kielégíteniük: (a) A magyarázandónak logikailag helyesen kell következnie a magyarázóból. (b) A magyarázónak legalább egy törvény-kijelentést kell tartalmaznia. (c) A magyarázónak empirikus tartalommal kell rendelkeznie. (d) A magyarázónak igaznak kell lennie. Az (a) és a (c) feltételből következően az empirikus tartalom követelménye a magyarázandóra is vonatkozik.

⁸ E. Bense: *Die Beurteilung linguistischer Theorien*. Tübingen, 1978.

⁹ E. Itkonen: *Grammatical theory and metascience*. Amsterdam, 1978.

¹⁰ A „szabály” fogalma általában kétféleképpen érthető. Egyrészt az emberi viselkedést, magatartást, cselekvést, gondolkodást irányító normaként, mely éppen e cselekvésben, magatartásban, gondolkodásban testesül meg. Másrészt olyan kijelentésként, amely az iménti értelemben vett „szabályokat” jelöli. Ez utóbbiakat nevezzük szabály-kijelentéseknek.

az ellenpélda, vagyis a norma megsértése a norma érvényességének szempontjából lényegtelen — a normákat mindig a teljes bizonyosság erejével ismerjük. Tehát, ha egy deduktív-nomologikus magyarázat magyarázandója hamis, ez szükségképpen cáfolja a magyarázó részben szereplő törvényszerűséget, de egy nyelvtani magyarázat magyarázandójának helytelensége nem vezet a szabály-kijelentés cáfolásához. Ezért a szabály-kijelentések szükségszerűen igazak és így igazságuk megállapításához nincs szükség térben és időben lejátszódó események vizsgálatára, hanem csupán arra, hogy tudatosítsuk mindazt, amit már eleve ismerünk. Így a nyelvészeti megismerés alapján véve nem más, mint a nyelvi intuíción tudatosítása, azaz elméleti szabály-kijelentésekké való átalakítása. Ez a folyamat pedig a carnapi értelemben vett explikációval azonos, mely olyan „a priori” tudományágak eszköze, mint pl. a logika. Következésképpen a generatív grammatika nem magyarázó, hanem explikatív elmélet.¹¹

A nyelvtan és a logikai vagy aritmetikai rendszerek közötti analógiának fontos szerep jutott abban a gondolatmenetben is, amely a nyelvtanok ellenőrzési eljárásainak elemzése alapján próbálja meg bizonyítani a generatív nyelvészet nem-empirikus jellegét. E tekintetben Itkonen szerint az analógia lényege a következő. Egy nyelvtan ellenőrzése során azt vizsgáljuk, hogy elő tudja-e állítani az adott nyelv összes helyes mondatát, és csak a helyes mondatokat. Ugyanezt a követelményt támasztjuk a logikai rendszerekkel szemben is, azzal a különbséggel, hogy a kulcsfogalom nem a helyesség, hanem az érvényesség kategóriája. J. D. Ringen az analógia bizonyításánál egy további szempontot vet fel. Abból indul ki, hogy állításaik ellenőrzésénél a generatív nyelvészek sohasem folytatnak széles körű vizsgálatot az informánsok körében, az ellenőrzés elégséges feltétele egyetlen informáns töredékes nyelvi intuíciónak rögzítése. Az elemi aritmetikában szintén egy megbízható informáns (pl. saját magunk) intuícióna támaszkodva ellenőrizzük kijelentéseink (pl. $3 + 4 = 4 + 3$) helyességét.¹² Az analógia kimutatását követően Itkonen és Ringen gondolatmenete azonos vágányon halad tovább, és a következőképpen foglalható össze:

- (1) A nyelvtanok és a logikai, ill. aritmetikai rendszerek szerkezete, valamint az ellenőrzés módja között analógia áll fenn.
- (2) A logikai és az aritmetikai rendszerek az elfogadott kritérium szerint nem empirikusak.
- (3) Tehát a nyelvtanok sem empirikusak.

E gondolatmenet végkövetkeztetése — vagyis a generatív (és ezzel együtt az autonóm) nyelvészet empirikus jellegét tagadó kijelentés — akkor válik hamissá, ha vagy a nyelvtan és a logika (aritmetika) közötti analógiát sikerül megcáfolni, vagy pedig azt az állítást, hogy az utóbbi az elfogadott fogalommeghatározás szerint nem empirikus.

4. Vizsgáljuk most meg azokat az érveket, amelyekkel az analitikus tudományelmélet talaján álló kutatók — az imént ismertetett kihívásokra válaszolva — az autonóm nyelvészet empirikus tartalmának védelmére keltek.

E. Bense-nek a magyarázandó nyelvi tényekre vonatkozó elemzésével kapcsolatban H. Janssen fejtette ki ellenvéleményét. Ennek lényege, hogy túl szigorúnak ítéli az empirikus ellenőrizhetőség popperi fogalmát, és Hempel egyes írásaira támaszkodva azt hangsúlyozza, hogy a magyarázandóban megengedhetők bizonyos absztrakciók. Ez az érvelés azonban azért nem mérvadó, mert nem a magyarázandó empirikus tartalmát

¹¹ Explikációnak azt a folyamatot szokás nevezni, amelynek során egy intuitíve ismert fogalmat egy precíz és pontos kifejezéssel helyettesítünk. Az előbbi többnyire egy természetes nyelv, az utóbbi pedig egy (formális) elméleti nyelv része.

¹² J. D. Ringen: Linguistic facts. In: D. Cohen—J. Wirth (szerk.): Testing linguistic hypotheses. New York, 1975.

bizonyítja az a d o t t feltétel mellett, hanem ezt a feltételt megváltoztatva jut a Bense-ével ellentétes következtetésre — az empirikus tartalom kritériumának gyengítésével természetesen triviálisan hamissá válnak a hermeneutikusok következtetései. Ezen túlmenően azonban Janssen azt is állítja, hogy amennyiben a beszélőnek a mondatok helyességét vagy helytelenségét megállapító ítéletét tekintjük magyarázandó nyelvi ténynek, a szűkebb értelemben vett empirikusság-fogalom mellett is helyes deduktív-nomologikus magyarázathoz jutunk. Ezzel Janssen hallgatólagosan elismeri a magyarázandó normatív jellegét, s így Itkonen tételének cáfolásához azt kellene kimutatnia, hogy a beszélői ítéletek megfogalmazásai olyasmire utalnak, amelyek normativitásuk ellenére is térben és időben lejátszódó eseményeknek tekinthetők. Ezzel azonban adós marad.¹³

Janssennel ellentétben I. Niiniluoto egyszerű példák¹⁴ alapján érvel mind a mondatok helyességét állító vagy tagadó beszélői ítéletek, mind a szabály-kijelentések empirikus ellenőrizhetősége mellett. Így pl. az a szabály-kijelentés, hogy „A magyarban a határozott névelő a főnév előtt áll” (= D) empirikusan igazolható a következő, megfigyelt rögzítő kijelentés alapján: „Egy megbízható magyar anyanyelvű beszélő azt mondja, hogy egyetért D-vel.” (Hasonló módon érvelhetünk a beszélői ítéletek esetében is, kiegészítve ezzel Janssen fenti gondolatmenetét.) Itkonen válaszában elismeri ugyan, hogy az igazolhatóság tekintetében a normákat megfogalmazó szabály-kijelentések és a térben-időben bekövetkező események induktív általánosításaiként megadott törvény-kijelentések hasonló módon viselkedhetnek, de gyökeresen másképp ítéli meg cáfolhatóságuk kérdését.¹⁵ Itkonen ezzel kapcsolatos érvelését az a vita hozta a legvilágosabban felszínre, amely közte és Ö. Dahl között zajlott le a hetvenes évek végén.¹⁶ Vegyük a következő példát:

- A 1 Hipotézis: Melegítéskor minden fém kitágul.
 2 Ellenőrzési szituáció: Az y objektum fém.
 3 Az ellenőrzés eredménye: Melegítéskor y nem tágul ki. Tehát a hipotézist megcáfoltuk.
- B 1 Hipotézis: A határozott névelő minden magyar mondatban a főnév előtt áll.
 2 Ellenőrzési szituáció: A *Lány a bejött* szerkezet magyar mondat.
 3 Az ellenőrzés eredménye: A *Lány a bejött* szerkezetben a határozott névelő nem a főnév előtt áll.

A kérdés tehát az, hogy a B esetben az ellenőrzés eredménye megcáfolja-e hipotézist? Dahl itt azt hangsúlyozza, hogy az az állítás, amely szerint a *Lány a bejött* szerkezet magyar mondat hamis, és ezért az ellenőrzési szituáció valójában nem áll fenn. Abból a pusztán tényből, hogy a *Lány a bejött* szerkezet elhangzott, nem következtethetünk a szabály-kijelentés hamisságára, hanem csupán arra, hogy vagy a hipotézis hamis, vagy a szóban forgó kifejezés nem magyar mondat. De ugyanez érvényes a törvény-kijelentés esetében is, ha nem tudjuk, hogy y fém. Az ellenőrzési eljárás végeredménye ebben az esetben sem tenné lehetővé a hipotézis cáfolását, mindössze arra következtethetnénk, hogy vagy a hipotézis hamis, vagy y nem fém, hanem valami egyéb. Ezért a törvény-kijelentés és a szabály-kijelentés a cáfolhatóság szempontjából azonos módon viselkedik.

Itkonen mindenekelőtt elfogadja Dahl azon megállapítását, hogy a nyelvi szabály-kijelentés ellenőrzését szolgáló szituáció nem áll fenn, mert ha B3 igaz, ami B1 cáfolása-

¹³ Janssen i. m. 46—50.

¹⁴ I. Niiniluoto: Language, norms and truth. Acta Philosophica Fennica 32. 1981.

¹⁵ Itkonen új könyvében válaszol részletesen Niiniluoto érveire. L. Itkonen: Causality in linguistic theory. London, 1984. 56—61.

¹⁶ A vita anyaga megtalálható a következő tanulmánygyűjteményben: Th. A. Perry (szerk.): Evidence and argumentation in linguistics. Berlin, 1980.

nak előfeltétele, akkor B2 szükségszerűen hamis. A lényeg ezért az, hogy míg A2 és A3 együttes igazságának lehetősége kétségkívül fennáll, addig — ahogy azt Dahl, teljes összhangban az elfogadott tudományelméleti nézettel, maga mutatta ki — B2 és B3 nem lehet egyidejűleg igaz, ami azonos B1 cáfolhatatlanságával.

Azzal az érveléssel szemben, amely a nyelvtan és a logika, ill. aritmetika értékelési eljárásainak analógiájából kiindulva következtet az előbbi nem-empirikus jellegére, az ellenvélemények kizárólag Itkonen és Ringen gondolatmenetének (1) premisszáját veszik célba, és az analógia tarthatatlanságát kísérlik meg bizonyítani. Így pl. Niiniluoto abban látja a nyelvi és a logikai szabályok közti alapvető különbséget, hogy az előbbiek történelmileg változatlanok és akarattunktól függetlenek, a természetes nyelvek szerkezetét meghatározó szabályrendszer azonban egy adott közösség történelmileg változó társadalmi terméke. Itkonen válaszában — Wittgensteinra hivatkozva — elutasítja a logika ilyen jellemzését, kiemelve, hogy a logikai szabályok — csakúgy, mint a nyelvek — tanulás során elsajátított társadalmi meghatározottságú ismeretek, sőt bizonyítható a mi logikánktól vagy aritmetikánktól gyökeresen különböző logikák vagy aritmetikák létezése. E tekintetben tehát nincs különbség a logika és a nyelv szabályai között. De a logika és a nyelvészet mégsem tekinthető empirikusnak, mert attól kezdve, hogy egy normát megtanultunk, intuíciónk révén ismerjük azt, így a normákat vizsgáló tudományágakat intuitív jellegük állítja szembe a tények, folyamatok, események megfigyelésére épülő tudományágakkal.¹⁷

Az elmondottakat összegezve tehát megállapíthatjuk azt az alapvető ellentmondást, amely a vita jelenlegi állását jellemzi. Egyfelől, az analitikus tudományelmélet szellemében gondolkodó szakembereknek nem sikerült elég hatékony érveket kovácsolniuk az autonóm nyelvészet nem empirikus jellegét kimondó tétellel szemben. Másfelől, a hermeneutikusoknak az a következtetése, amely a nyelvi szabályrendszer kutatását a pusztá fogalomelemzésre szűkíti, szöges ellentétben áll az autonóm nyelvészet célkitűzéseivel, kívánalmaival, a gyakorló nyelvészeknek a saját tevékenységük tudománymódszertani alapjaira vonatkozó felfogásával. Az ellentmondás nyilvánvalóan akkor oldható fel, ha megtaláljuk a hermeneutikai állásponttal szemben elhangzott gondolatmenetek kudarcának okát. Ez feltehetőleg abban rejlik, hogy az ellenérvek mindegyike Itkonen és Ringen következtetéseinek (1) premisszáját támadja, mely a nyelvtan és a logika/aritmetika rendszerei közötti analógiát mondja ki. A helyes megoldás ezért vélhetően a másik premissza tagadása lesz.

Ezen a ponton — úgy vélem — Itkonen maga adja kezünkbe azt az érvet, amelyvel az autonóm nyelvészet empirikus tartalmát — az empirikus ellenőrizhetőség kritériumának megváltoztatása nélkül — bizonyítani lehet. Ugyanis abból, hogy különböző logikák és aritmetikai rendszerek léteznek és hogy a közöttük fennálló különbségek társadalmi okokkal magyarázhatók — éppen a wittgensteini felfogás következetes értelmezése alapján —, az következik, hogy e tudományágak kialakulása végső soron visszavezethető a környező valóság folyamatainak tapasztalati megfigyelésére és az anyagi tárgyakkal való érintkezés konvencionálizált formáira. Ezt a következtetést azonban, mely egyenesen adódik fent ismertetett álláspontjából, Itkonen semmiképpen sem fogadhatja el. Egyrészt azért nem, mert önmagát cáfolná meg, hiszen az empirikus és a nem empirikus tudományágak éles megkülönböztetése itt már nem lenne tovább fenntartható — legalábbis, ha az utóbbiak paradigmatis példáinak a logikát és az aritmetikát tekintjük. Másrészt, el kellene ismernie, hogy a tudományos megismerés kognitív, fogalmi összetevői minden esetben a tapasztalati valósággal bonyolult kapcsolatban álló társadalmi tényezők termékei. Ez pedig ellentmond az elfogadott nézetnek. Az auto-

¹⁷ L. a 15. jegyzetet.

nóm nyelvészet empiria-problémájának megoldására ezért akkor találhatunk rá, ha sikerül egy olyan jól megalapozott tudományelméleti rendszert találni, amely a logika vagy az aritmetika sajátosságait nem az empirikus tartalom hiányával magyarázza, hanem az adott konvenciók sajátos és csak e tudományágak fogalomalkotását jellemző szerkezetével, ill. ez utóbbinak az anyagi valósághoz fűződő viszonyával.

5. A tudományelméletben az utóbbi évtizedben kibontakozó (tudás)szociológiai fordulat, mindenekelőtt annak D. Bloor és mások nevéhez fűződő ún. „erős programja”, mely egyes értékelések szerint egy — az eddig elfogadott tudományelméleti nézetet felváltó — új paradigma kialakulásához vezethet,¹⁸ lehetőséget nyújt arra, hogy rákérdezzünk a hermeneutikusok kulcsfogalmainak (mint pl. „norma”, „szabály”, „intuíció”) pszichológiai és szociológiai alapjaira. E program alap gondolata az, hogy a tudományos racionalitás követelményeit nem a priori alapelvek szerint kell igazolni, hanem a létrejöttükben konstitutív szerepet játszó szociológiai tényezők vizsgálatával kell magyarázni. Ez a szemlélet a tudományos megismerést wittgensteini értelemben vett nyelvjátéknak tekinti, annak összes — tudásszociológiai szempontból lényeges — következményével együtt. Az autonóm nyelvészet empiria-vitájával kapcsolatban e szociológiai keret következő mozzanatait kell kiemelni.

Bloor rendszerében fontos helyet foglal el J. S. Mill matematika-felfogásának újraértékelése. Mill kiindulópontja az, hogy az aritmetikai műveletek alapját tárgyakkal végzett műveletek (ezek elrendezése, osztályozása, csoportosítása), s így a tárgyak tulajdonságaival és viselkedésével kapcsolatos megfigyelhető tapasztalatok alkotják. Ez a kiindulópont azonban Millnél egy olyan pszichologista álláspontba torkollik, amely önmagában tarthatatlannak bizonyul. Bloor kimutatja, hogy Mill pszichologizmusa — egy szociológiai komponenssel kiegészülve — megalapozhat egy olyan koherens elméleti keretet, amelyben egyértelműen kidomborodik az aritmetika (logika) empirikus tartalma anélkül, hogy a Mill felfogásával szemben elhangzott jogos kritikai észrevételek érvényüket vesztenék. A tárgyak viselkedését Bloor olyan modellnek tekinti, amely gondolkodásunkat bizonyos társadalmilag rögzült, ritualizált sémák formájában irányítja és mely — mint általában a modellek — analogikus és metaforikus folyamatok révén kiterjeszthető a közvetlen tapasztalaton túlmutató esetekre is. Ily módon az aritmetikai szabályok normatívítása nem mond ellent annak, hogy e szabályok, csakhogy, mint az, amit aritmetikai intuíciónak tekintünk, a közvetlen empirikus tapasztalatban gyökereznek.¹⁹

Amennyiben elfogadjuk Bloor következtetését, az aritmetika (logika) és a generatív nyelvészet (autonóm nyelvészet) közötti analógia egyértelműen az utóbbi empirikus jellegét igazolja. Bár ez elvben elegendő lenne a vita lezárásához, mégis érdemes röviden megmutatni, hogy a tudományelmélet szociológiai fordulatának tükrében hogyan értelmezhető a vita másik sarkalatos pontja, a nyelvi normákat megfogalmazó kijelentések állítólagos cáfolhatatlanságának kérdése.

Az „erős program” magáévá teszi azt a wittgensteini nézetet, amely szerint az aritmetikai szabályok egyes tapasztalatait megfigyelések szociológiailag meghatározott kiválasztására vezethetők vissza, s így a tapasztalat más elemeinek kiemelésével mindig

¹⁸ A tudományelméletben bekövetkezett szociológiai fordulatot több magyar nyelvű tanulmány is ismerteti, ezért részletesebb bemutatására itt nem térünk ki. L. mindenekeelőtt: Fehér M.: Naturalizált vs. szocializált episztemológia. *Filozófiai Figyelő* 1985/3; Uő: A tudásszociológia mint tudományelmélet. *Janus* I. 3.

¹⁹ D. Bloor: *Knowledge and social imagery*. London, 1976.

²⁰ A *szociális*, ill. *szociológiai* terminussal arra kívánok utalni, hogy azok a tényezők, amelyeket a 4. pont végén megfogalmazott következtetés „társadalminak” nevez, nem azonosíthatók a tudányszociológia jól ismert és gyakran vulgarizáló megállapításaival, hanem a tudásszociológia „erős programjának” szellemében érten-

cáfolhatók. A szabályok jelentése nem kötelezhet arra, hogy a szabályban foglalt ismert esetek mintájára kezeljük az új eseteket is, csupán azon feltevés létjogosultságát támaszthatja alá, hogy az új esetek is a korábbiakhoz hasonló módon viselkednek majd.²¹ De a feltevés nem bizonyosság. Így egy szabály kényszerítő ereje nem jelentésében, hanem abban a társadalmilag kialakult szokásban vagy hagyományban rejlik, hogy a *z a d o t t* tapasztalatot alkalmazzuk modellként, s nem másokat.

A nyelvészet és az aritmetika (logika) analógiája alapján tehát a nyelvészet szabály-kijelentései konkrét tapasztalati eseményekben gyökereznek (modellek) és a szabályok elfogadhatósága mindig a tapasztalatok *b i z o n y o s* összetevőinek kiemelésével függ össze.²² Ezért az a kijelentés, hogy a magyarban a határozott névelő a főnév előtt áll, mindig cáfolható lesz, ha a rendelkezésre álló tapasztalati anyagot más célok, más érdekek tükrében értelmezzük (de ugyanez áll a többi tudományra is). Ha történetesen más modelleket választunk ki (sarkított példaként megemlíthetjük pl. a konkrét költészet egyes műveit), s ezek analogikus és metaforikus kiterjesztéseit használjuk fel, a fenti szabály egyértelműen cáfolható lesz: azaz, fennáll annak lehetősége, hogy — az 5. pontban említett példánál maradva — B2 és B3 egyidejűleg igaz legyen.

6. Végeredményben az elmondottakból azt a megállapítást szűrhetjük le, hogy az autonóm nyelvészet empirikus tartalmáról folyó vita egyértelműen eldönthető, s lehetőség nyílik arra is, hogy tisztázzunk olyan alapvető kérdéseket, mint pl. a nyelvtani szabályok, vagy a nyelvész intuíciónak viszonya az anyagi valósághoz, ill. a társadalmi-szociális-szociológiai folyamatokhoz. Ennek előfeltétele, hogy a tudományelmélet feladatának ne az egyes tudományos eljárások minősítését tekintsük, hanem ezek oksági magyarázatát. Ezen az úton haladva talán eljuthatunk egy olyan — régóta várt — tudományelméleti gondolkodásmóddhoz, amely közelebb vihet a nyelvészeti megismerés sajátosságainak megértéséhez, mint az eddigi próbálkozások.²³

Kertész András

dők. A kettő közötti különbséget Fehér M. így jellemzi: „A mindmáig elfogadott . . . tudományfilozófia . . . a mindenkorai tudósközösségeket úgy tekintette, mint egymással felcserélhető absztrakt individuumok egyszerű aggregátumát, strukturálatlan halmazát. A tágabb közösséget, a társadalmat pedig, ami körülvette a tudósokét, teljesen figyelmen kívül hagyta — s ezt a senki földjét azután a vulgárszociológizálók (köztük a vulgár-marxisták) vehették birtokukba, nagy eredményként könyvelve el, hogy rámutattak arra a . . . tényre, hogy a társadalom megrendeléseket ad a tudósoknak és finanszírozza őket. Vagy azt, hogy egyes tudósok . . . politikai, gazdasági, erkölcsi, vagy fizikai kényszer, illetve érdek folytán hajlandók voltak . . . elferdíteni az igazságot. A tudásszociológia viszont szándéka szerint arról akar számot adni, hogy mi szabja meg azt, hogy mi számít valódi tudásnak, racionális gondolkodásnak, konkluzív érvelésnek egy adott korban, továbbá, hogy miért változnak meg a racionalitás standardjai.” A tudásszociológia mint tudományelmélet, 50 — 1.

²¹ Ez a tétel összefügg Wittgenstein „finitizmusával”: azzal a nézetével, hogy egy szó vagy kifejezés adott jelentése nem határozza meg későbbi alkalmazásait. Vö. még D. Bloor: Wittgenstein: A social theory of knowledge. London, 1983.

²² Ez a megfogalmazás egyfajta relativizmust sejtet, melyet azonban a tudásszociológia „erős programja” — legalábbis részben — mégis elkerül. E kérdés tárgyalására azonban a jelen összefüggésben nincs mód.

²³ És talán megszívelhetjük Vekerdi László tanácsát is: „. . . ha valóban meg akarjuk érteni a tudományt s szerepét a társadalomban és történelemben, nem állhatunk meg a falszifikacionalizmus, empirizmus vagy racionalizmus többé-kevésbé sablonosított tudományképeinél, hanem sokkal teljesebb kontextusban, világképekkel, valóságokkal, mítoszokkal, babonákkal és áltudományokkal együtt, az emberi fejlődés teljes történeti dimenziójába ágyazottan kell vizsgálni. Nem tudománycentrikusan, hanem embercentrikusan.” (Vekerdi L.: A „falszifikációs módszertől” a „módszeres módszerelenségig”. In: A tudományfejlődés-elmélet problémái. A filozófia időszerű kérdései. Budapest, 1980. 113.)

Szent Amerigo = Szent Imre

Martin Waldseemüller geográfus 1507-ben javasolta, hogy nevezzék el a nyugati féltekén fekvő földrészt fölfedezőjéről, *Americus Vespucciról* *Ameriká-nak* azon az alapon, hogy *Europa* és *Asia* is latin nőnemű alak. Régi keletti és széles körben elterjedt meggyőződés nálunk, hogy ez a keresztnév és így a földrész neve valamiképpen a mi *Emericus*-unkból származik.

Ha az ember a nagy, sok kötetes olasz és spanyol lexikonokat lapozza, és ennek a kérdésnek akar utánanézni, nem lehet azt mondani, hogy tagadják ezt az állítást. Egyszerűen semmit sem tudnak róla. A névtudományi munkák¹ pedig Vespucci keresztnévét az *Amalrich* germán névből eredeztetik; az *Emerico*-, *Emericus*-ról ebben a vonatkozásban szó sincs, sőt ezt is ugyanezzel a germán névvel hozzák kapcsolatba.² Sajnos nem tudom, hogy ez névtörténetileg (elsősorban olasz nyelvészeti szempontból) megalapozott tétel-e, vagy csak egyszerű feltevés. Ezért nem tudom cáfolni; ellenben megpróbálom más oldalról megközelíteni a dolgot, és igazunkat megvédelmezni.

Mint már említettem, a nevezetes utazó és földrajztudós, *Vespucci* (1453–1512) keresztnévének korabeli latin formája *Americus* volt, olasz formája pedig *Amerigo*, illetve *Amerigho* — általában az előbbi. Olaszul — nem latinul — van följegyezve a neve a firenzei Battistero afféle keresztelési anyakönyvében³ 1453. március 18-án, hétfőn. Eszerint *Amerigho* és *Matteo* az ő két keresztnéve, atyja *Nastagio* (*Anasztáz*), nagyapja szintén *Amerigho*. Ugyanezt a leszármazást igazolja Giuseppe Richa jezsuitának Firenze templomainak történetéről 1754-től 1762-ig megjelent 10 kötetes műve⁴ hozzátéve, hogy a dédapa, mint az apa, megint *Stagio* (*Anasztáz*).

Mint látjuk, a *Vespucci*-családban öröklődő név az *Amerigo*. Nem mondható, hogy gyakori név az akkori Firenzében, de tudunk néhány kortársról, akinek ez volt a keresztnéve. Közülük a legnevezetesebb *Amerigo Corsini* firenzei érsek (†1433), nagyjából kortársa az említett idősebb *Amerigo Vespucci*-nak, a felfedező nagyapjának. (Most csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ő egy 1414-es latin nyelvű oklevélben nem mint *Americus*, hanem mint *Aimerigus de Corsinis* szerepel.⁵)

Látnivaló, hogy a kialakult kétnévűség korában vagyunk, és a felsorolt nevek keresztnévek. Az egyház, amely az ókorban teljes érdektelenséget mutatott a nevek tekintetében, és amely a középkor derekáig a névadás területén semmire sem kötelezte híveit, a XIV. századtól kezdte egyre inkább kívánni a keresztség alkalmával valamely szent névének felvételét. Különösebb erőlyre nem volt szükség, mert ez az előző száza-

¹ L. pl. Egger, Carolus: *Lexicon nominvm virorvm et mvliervm*. Roma, 1963². 15.

² Uo. 81.

³ Opera Santa Maria del Fiore, Firenze. Registri atti battesimali del Fonte di S. Giovanni di Firenze (1450–60), 94.

⁴ Notizie storiche delle chiese Fiorentine. IV. 26.

⁵ Richa i. m. V. 220–1.

dokban úgyszólván magától megvalósult. (A középkor vége felé kezdődik a védőszent tisztelete és a névnap ünneplése is.)

Ilyen körülmények közt el sem képzelhető, hogy egy ilyen előkelő, jómódú és Firenze vallási életében is kiemelkedő szerepet játszó családnak, mint amilyenek a Vespucciak voltak, a tagjai ne szentek nevét viselték volna keresztnévül. És ki az a szent, akit ott és akkor *Amerigo* néven ismertek? A mi Szent Imrénk. Van erre kétségtelen bizonyítékunk.

Firenze közelében van — ma ennek külvárosa — Ponte a Mensola. Temploma, illetve a mellette épült kolostor Szent Mártonnak van szentelve: *San Martino a Mensola*. Főoltárának képe — Wolf Rózsi fedezte fel és ismertette először 1930-ban — triptichon, amely minden bizonnyal az adományozó család tagjainak védőszentjeit ábrázolja: balról Szent Mária Magdolnát, Szent Miklóst és Szent Katalint, jobbról Szent Mártont, Szent Gergely pápát és Remete Szent Antalt. Középen magának a donátornak, Giuliano Amerigo Zatinak a védőszentjei: a Madonnától jobbra (a szemlélőnek balra) Szent Julianus, a másik oldalán pedig Szent Imre. Szerencsénkre a szentek neve is oda van írva. Ami bennünket érdekel: *Sco* (a többi esetekben is így rövidítve) *AMERIGHO D UNGHERIA* — és a dátum is *MCCCLXXXI Ottobre*. Hogy Szent Imre az ábrázolt szent, azt az ő életéből vett, lejjebb a predellán látható jelenet is bizonyítja: Feszület előtt térdel, mögötte imádkozik a jegyese, Szent István pedig nézi őket az ajtó résén át.

Mindez perdöntően igazolja, hogy a XIV–XV. századi Firenzének a számára az *Amerigo* név a magyar Szent Imrére utalt. A vitás kérdést így nézve nem lehet kétség a mi Szent Imrénknek és Amerika nevének a kapcsolatáról. Ám a vázolt gondolatmenet nem nyelvészeti fejtegetés semmit sem mond ki arról, hogy hogyan lett a magyar földön kialakult névből, illetve annak latinósított alakjából az olasz *Amerigo*, illetve ennek latinósított formája, az *Americus*. (Valószínű, hogy névkeveredés történt a magyar és a nyugati nyelvészekről hangoztatott *Amalrich* germán név között.) Az is további kutatást igényelne, hogy Szent Imre kultusza hogyan, mikor, milyen mértékben terjedt el hazánk határain kívül, így elsősorban Itália földjén.

Fekete Antal

Népetimológias névalakulatok Kunszentmárton XVIII–XIX. századi anyakönyveiből

A névtan tudományának még az avatottabb művelői közül is sokan vélekednek úgy, hogy a kételemű személynevek kialakulása és megszilárdulása a XVI–XVII. századra az alsóbb néprétegek körében is befejeződött, ezért aztán a családnevek későbbi változását kevésbé vizsgálják.

A Kunszentmárton anyakönyveiben található nevek névélettani szempontú vizsgálata arról győzött meg, hogy ott — és minden bizonnyal más, településtörténeti szempontból hasonló helyeken is — később is változik a nevek jelentős része, és mert ezek a változások az utóbbi 300 évben történtek, már írásban, összefüggésükben vizsgálhatók.

Nem is lehet ez másként, hiszen a XVIII. században és a XIX. század elején a történelmi Magyarország legészakibb megyéiből (Trencsén, Turóc, Árva, Liptó, Szepes, Sáros stb.) az Alföldre települő, többségükben szlovák, kisebb számban lengyel parasztoknak, német, morva kereskedőknek, iparosoknak, az erdélyi vidékekről érkező vlach pásztoroknak, örmény kereskedőknek, a letelepülő zsidóknak stb. nem volt mindig családnevük, vagy ha

volt is, az új közösség nem fogadta el, mert sokszor ki sem tudta ejteni. Talán a név viselője sem ragaszkodott nevének eredeti alakjához, mert titkolni akarta származását, hisz akadályozta a beilleszkedésben, már kivívott társadalmi rangához nem tartotta méltónak.

Az anyakönyvezés bemondás alapján történt, s a szomszéd, ismerős; bába természetesen azt a nevet mondta be, amelyen a bejegyzettet emlegetni szokták, ezért aztán némelykor a névváltozatok tömege mutatható ki ugyanazon személyre, s olykor éppen ezen változatok valamelyike rögződött, vált „ősi” magyar névvé.

Az itt következő névalakulatokat a szakirodalomban a népetimológiás jelenségek körébe sorolják. A közösség a számára jelentéssel nem bíró hangalakot a népetimológiával úgy formálja, hogy az jelentsen valamit.

A szlovák *stoklas* ~ *stoklasa* 'gabonarozsok (*Bromus secalinus*)' növény-névből magyarázható *Sztohlás Károly* (1773) családnéve. Érdekes azonban, hogy a szlovák nyelvet otthonról beszélő Dobrosi Dénesné kartársnőm e név alapjának a szintén szlovák *stokráska* 'százszorszép (*Bellis perennis*)' virágnevet gondolta. E családnévnek a következő változatait találtam: *Stoklása* (1774) ~ *Sztochosz* (1777) ~ *Szász* (1784) ~ *Ezer Kalas* (1774) ~ *Száz* (1776) ~ *Százkalász* (1778) ~ *Sok* (1811)? ~ *Kalász* (1783) ~ *Kalászska* (1811) ~ *Kalászký* (1803) ~ *Halász* (1790) ~ *Kárász* (1782). A változatok sokaságában azt a szándékot kell látnunk, hogy a közösség a számára legalkalmasabb névalakot keresi. Végül a *Tóth* név rögződött.

Hruby János lánya házasságot köt 1761-ben, de rendszeresen *Rubin*, *Rubint Anná*-nak születnek gyermekei a házasodáskor bejegyzett apától. A szlovák *hruby* szó jelentése 'vastag'.

A *Dropa* ~ *Tropa* családnév előzménye lehet a szlovák *drob* 'apróság' jelentésű főnév (Kiss Lajos közlése), én inkább a szlovák *drop* 'túzok' madárnévre gondolok. Ennek a névváltozatnak mintegy 40 évig (1775–1815 között) gyakran található *Topa* alakja is, 1820-ban pedig *Roka*.

Hirgus János (1773) már korábban is szerepel *Horgosként* (1764), lánya pedig *Horgas* (1788). *Novotta Rozália* (1815) korábban *Nóta* (1814); *Mendrál Mária* (1778) *Hernád* (1780) lesz. A *Kaló* (1720) családnévet *Kalpag*-nak (1725) ~ *Kalapos*-nak (1733) alakítják, de itt az sem zárható ki, hogy viselője kalpagot, kalapot is árult, hiszen kereskedő (görög) volt.

Gyakran változnak népetimológiával a közösség számára ismeretlen helynévből származó családnévek. A *Borsik*-ből (1805) *Borsa* (1813) ~ *Borsó* (1820) válik; a *Gedei*-ből (1801) *Gedvai* (1826) ~ *Geda* (1813); a *Maczonkai*-ből (1749–1772) *Maczy* (1755) ~ *Maczó* (1752) ~ *Maczkó* (1758); a *Kaszavits*-ből (1799) – e családnév *Kasza*-tővét az egykori Trencsén megyei *Kasza* kisközség nevéből származtatom – *Kaszaviszi* (1827) ~ *Kasznyi* (1828) ~ *Kaszlis* (1831); a *Murányi*-ből (1763-tól) *Muhar* (1802); a *Paraszakai*-ből (1763) *Poroszkai* (1767) és *Poroszlay* (1778); a *Profetzkai*-ből (1834) és *Pruszkai*-ből (1827) *Pruszlík* (1834); a *Sávoiyi*-ből (1763) *Savó* (1757); a *Szbirovszki*-ből (1770) *Bizovszki* (1774) ~ *Bisztöny* (1776) ~ *Pisóczki* (1824) s ebből *Pisa* (1788); a *Viglás*-ből (1826) *Villás* (1828); a *Stibrik*-ből (1825) ~ *Zsibrita*-ből (1792) *Ibrik* (1795). Minden bizonnyal a Nyitra megyei *Sissó* helynévből származik a *Sisah* (1805) ~ *Sisak* (1828), hiszen van *Sissay* (1810) alakja is; íráshiba is lehet a *Gutai* (1731-től) *Guta* (1776) változata.

A csak szórványosan jelentkező adatok nem teszik lehetővé a vitathatatlan etimológiát, de talán mégsem járunk távol a helyes magyarázattól, ha

a *Mondok* (1764) ~ *Mongyik* (1776) névalakulatokat a *Mándok* helynévvel hozzuk kapcsolatba (lehet szavajárási név is); a *Karvas* (1771–1800) nevet, amely később *Vas*-sá is rövidült, a Zólyom megyei *Alsó-* vagy *Felsőkarvacz* helynévből származtatjuk, a ma is élő *Meleg* családnevet pedig a *Mellek* Bars megyéből.

A népetimológiás alakok létrejöttében nagy szerepet játszik az az igény is, hogy olyan típusú név keletkezzék, amelyből viszonylag sok van. A kisnemes *Wladár András* (1744) neve *Ladányi*-vá (1760) alakul, egyik utóda pedig 1803-ban *Zsadány*. A szlovák *vladár* jelentése 'uralkodó'. Szlovák főre (*hlad-*) vezethető vissza a *Halada* (1796) is, amelynek található *Vadlaki* (1780) változata is. A cigány *Puzma* (1810) ~ *Pusama* (1839) *Pusamay*-vá (1831), végül *Pozsonyi*-vá (1839) alakul, a lengyel jövevény *Kalimbák* (1736) neve pedig *Kalifai*-vá (1752).

Ha nem tudják a teljes névalakot jelentést hordozóvá tenni, megelégednek annak egy részével is: *Klein Pint*-et (1741) írnak a korábbi *Klempin* (1740) helyett, amely a német *Klempner* 'bádogos' jelentésű szóból származik; *Kéklóvics*-ot (1812) a *Klinkovics* (1792) helyett; s a bajorországi *Pettenkofen* helységnév származéka az anyagomban található *Pettenkuffer* (1762) ~ *Pettenkoffer* (1764) ~ *Pethnikuffer* (1762) serfőző családneve (szintén Kiss Lajos közlése, akinek itt köszönöm meg lektori megjegyzéseit).

Tudálékosan elemző írásnak látszik a *Kis Marky* (1797) írása az általános *Késmárky* helyett.

Nem dönthető el, hogy a *Reltegh* (1812) és *Retek* (1814) váltakozása ide tartozik-e, mert fordítás is lehet: a német *Rettich* jelentése ugyanis valóban 'reték (*Raphanus sativus*)'. A németben otthonos *Mayer* ~ *Meier* név *Majerin*-né (1779) ~ *Majorinó*-vá (1778) válik, mert anyakönyvünkben nőt jelöl.

A horvát vagy szerb *Draž* családnév lehet az előzménye a Kunszentmártonban 1733-ban feljegyzett *Drás*-nak ~ *Darás*-nak (1735), illetve *Rádás*-nak. A *Rádás* napjainkig az egyik *Tóth* nevű család ragadványneve 'ráadás (*Draufgabe*)' jelentésben.

Néha éppen az alakok változatos sokasága miatt nehéz a pontosabb származtatás. A *Kubason* (1823) a következő fontosabb alakokban fordul elő: *Kubucz* (1755) ~ *Kupis* (1751) ~ *Kupecz* (1759) ~ *Gubó* (1799). A magyarázatot nehezíti, hogy volt Trencsénben *Kubási* nevű település, de a *Jakab* keresztnév szlovák alakja is *Kubó*.

Még az ismert családnevek is változhatnak. A *Márkus* (1758–) családnévnek ilyen alakulatait találtam: *Markoss* (1778) ~ *Máros* (1787). Kérdés azonban, hogyan hangzottak ezek az alakok, és a bejegyző milyen jelentésre gondolt. Ide tartozik a *Karkus* (1734) ~ *Karikás* (1742) is.

Már állami jóváhagyással történhetett a következő névváltozás: az 1852-ben nősülő *Gersenbrandt József* lánya 1877-ben *Gemesbernát Terézia* néven megy férjhez.

E névalakulatok elemzése során hasznos településtörténeti, nyelvtörténeti, néprajzi stb. tanulságokat vonhatunk le, másrészt a fenti példák is jól bizonyítják népünk névalkotó találékonyságát, gyakran humorát, de arra is utalnak, hogy magyarnak vélt névanyagunk egy részének alapját a körülötünk élő — most már bennünk is továbbélő — nemzetiségek szolgáltatták.

Kakuk Máttyás

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje 1975—1976

Ez az összefoglalás folytatása a Nyr. alábbi évfolyamaiban megjelent szemléknek: 1953: 229—35; 1954: 26—33, 191—6; 1955: 242—6, 359—65, 466—73; 1956: 161—73, 381—6; 1957: 496—503; 1961: 356—65; 1963: 477—89; 1967: 80—91; 1969: 147—59; 1972: 105—30; 1975: 95—110; 1976: 479—98; 1981: 236—51; 1984: 108—26.

38 újságból 902 közleményt dolgoztunk föl. Megosztásuk a következő (zárójelben a továbbiakban használandó rövidítés, utána az 1975-ben és az 1976-ban megjelent nyelvi cikkek száma):

a) **N a p i l a p o k**: Esti Hírlap (EH — 49 — 51), Magyar Hírlap (MH — 26 — 37), Magyar Nemzet (MN — 37 — 19), Népszabadság (Nszb — 10 — 12), Népszava (Nszv — 18 — 6); Észak-Magyarország (ÉM — 3 — 0), Dél-Magyarország (DM — 63 — 28), Hajdú-Bihari Napló (HBN — 30 — 15), Kisalföld (Ka — 4 — 7), (Veszprémi) Napló (N — 7 — 22), Somogyi Néplap (SN — 10 — 8), Vas Népe (VN — 1 — 0)

b) **H e t i l a p o k**: Élet és Irodalom (ÉI — 8 — 6), Élet és Tudomány (ÉT — 95 — 97), Hétfői Hírek (HH — 3 — 4), Magyar Ifhúság (MI — 1 — 0), Magyarország (M — 18 — 10), Rádió- és Televízióújság (RTv — 13 — 18)

c) **F o l y ó i r a t o k**: Alföld (A — 0 — 1), Életünk (É — 0 — 0), Jelenkor (J — 3 — 0), Kortárs (Kt — 0 — 1), Kritika (Kr — 23 — 9), Napjaink (Nj — 0 — 2), Palócföld (P — 1 — 2), Tiszatáj (Tt — 0 — 0), Valóság (V — 5 — 4)

d) **S z a k l a p o k**: Gyorsírók és Gépirók Lapja (GyGL — 2 — 1), Könyvtáros (Kv — 0 — 2), Közalkalmazott (Kal — 0 — 1), Köznevelés (Kn — 12 — 9), Magyar Pedagógia (MP — 0 — 1), Magyartanítás (Mt — 13 — 8), Magyar Tudomány (MT — 15 — 10), Műszaki Élet (MÉ — 5 — 0), Népművelés (Nm — 20 — 13), Pedagógiai Szemle (PSz — 3 — 2), Typographia (T — 0 — 0).

1975-ben 497, 1976-ban 405 cikk jelent meg. E nagy mennyiség miatt szemlénkben külön nem foglalkozunk azokkal a rövidebb írásokkal, hírekkel, amelyek a nyelvművelés szempontjából kevésbé fontosak, vagy egyedi voltak miatt nem illeszkednek témáink sorába. Töröltük a nyelvészeti munkák ismertetésével kapcsolatos utolsó fejezetet.

Az anyaggyűjtést Novotny Júlia irányította, az összeállítás Zimányi Árpád munkája.

I. A nyelvművelésről általában

Grétsy László kimerítően válaszol arra a kérdésre, hogy van-e foganatja a nyelvművelésnek (ÉI 1975. máj. 3. 1). — Hajdú Péter bemutatja a 25 éves Nyelvtudományi Intézet tevékenységét, újabb terveit (MT 1975. 199), és beszámol az Akadémia közgyűlésére való fölkészülésről (MT 1976. 257). — A DM hasábjain Végh J. Mihály részletesen elemzi nyelvünk három évtizedes változásait (1975. jún. 29. 7), és társadalmi ügynek nevezi a valódi nyelvművelést (1975. ápr. 27. 7).

A nyelv és a társadalom összefüggését többféleképpen is megközelítik. Bárczi Géza szerint egész műveltségünk anyanyelvünkön alapszik (Kn 1975. 2. 3). — Ugyanerről a témáról ír Sebestyén Árpád (HBN 1975. ápr. 13. 9) és Szabolcsi Anna (Kn 1976. 35. 12). — Az MTA másfél évszázados nyelvápoló munkásságáról közöl összegzést Benkő Loránd (MH 1975. jún. 28. III) és Szabolcsi Miklós (M 1976. máj. 9. 23). — A nyelv-művelés hatását, eredményeit mutatja be Szántó Jenő (Nszb 1976. márc. 21. 8). — Bernáth László az előbeszéd fontosságára hívja föl a figyelmet (EH 1976. márc. 19. 2).

Néhány cikk érinti az általános nyelvészet témakörét, valamint szemlélteti a nyelvészet és más tudományágak egyre szorosabb kapcsolatát. Olvashatunk a nyelv-hasonlításról (Hary Györgyné; V 1976. 10. 94), a szociolingvisztikáról (Kelemen János; V 1976. 1. 113), a szövegtanról (Erdei Grünwald Mihály; M 1976. febr. 8. 26 és Nagy Ferenc; Kn 1976. 11. 9). — Két cikk bizonyítja a matematika és a nyelvészet összefüggéseit (Trencsényi Tamás; Nszv 1975. ápr. 4. 24 és Papp Ferenc; Kn 1976. 14. 11), és megtudhatjuk, hogyan alkalmaznak nyelvészeti módszereket a kriminálisztikában (Nagy Ferenc; MN 1975. jan. 12. 13).

II. Kiejtés

A helyes kiejtés és a szép magyar beszéd követendő példának terjesztésében fontos szerep jut a rádióknak, a színházknak. Nem véletlenül bemondók és színművészek a jó ügy szolgálatának élharcosai. Péchy Blanka vállalta az azóta már mozgalommá nőtt „Beszélni nehéz” című rádióműsor megszervezését és vezetését, amiről két cikket írt (RTv 1975. 4. 6 és RTv 1976. 9. 2). — A sorozatra hamar fölfigyelt a DM (T. L.; 1976. szept. 3. 5). — Bánffy György bírálja egyes színészek érthetetlen beszédét (MH 1975. márc. 29. III). — Fischer Sándor a nyilvánosan megszólalók felelősségét hangsúlyozza, majd példákkal ecseteli a beszédromlást (EH 1975. júl. 8. 2). — Bózsöny Ferenc rádióbemondó arról nyilatkozik, hogyan kell ügyelnünk a helyes magyarságra és az idegen szavak kiejtésére (EH 1975. máj. 23. 4). — Kiskalmár Éva tévébemondó a hangsúlyozás nehézségeit és buktatóit mutatja be (MH 1975. okt. 23. 6). — A rádió és a tévé riport-alanyainak beszéde gyakran érthetetlenül gyors, hadaró. Vajon a rohanó élet tehet erről? — teszi föl a kérdést Kálmán Béla (MN 1976. nov. 14. 13).

A tévében hallott idegen nevek (pl. *Brescia*, *Ecevit*) kiejtéséről írnak a következő cikkek: Szombathy Viktor: MH 1975. máj. 24. III; (-nt): Nm 1975. 4. 38; Ivanics Mária; ÉT 1975. 3. 105; Ladó János; ÉT 1976. 22. 1014. — Az idegen eredetű betűszók, rövidítések kiejtését (*BBC*, *CGT*) a magyar nyelv szabályaihoz kellene igazítani (Rozslyai György; ÉT 1976. 24. 1133). — Sok nehézséget okoznak az angol szavak (Ungvári Tamás: RTv 1975. 5. 5 és Földényi; RTv 1976. 41. 8), de gyakori a pontatlanság olyan, közkeletű idegen szók esetében, mint pl. a *meteorológia*, *kooperál*, *koordinál*, *ideológia* (Kálmán Béla: ÉT 1975. 44. 2096).

Az ÉT — amely mindig kiemelkedő nyelvművelő tevékenységet végzett — új sorozatot indított 1975-ben „Hogyan írjuk — miképp mondjuk?” címmel. Botos Imre tollából másfél év alatt 50 kiejtési magyarázatot olvashattunk. Csupán példaként néhány időszerű név: *Berlinguer*, *Martin Dzur*, *Le Duan*, *Thatcher*. Szerepeltek még földrajzi nevek és nyelvünkbe újonnan érkező angol közsók.

Az MN rovatában vita bontakozott ki a zárt é használata körül még 1974 utolsó negyedében. A lezárás után a két év alatt mindössze egyetlen cikk foglalkozott ezzel a témával, mintegy utóhangként számol be a hang tanításáról (Gerencsér Éva: MN 1975. febr. 9. 13).

A tánadalénekesek dalszövegkiejtése nem megfelelő, mert sokszor elnyelik a hosszú magánhangzókat és hadarnak (Szombathy Viktor: ÉT 1975. 40. 1910). — Az MTA támogatásával fizikusok kutatják beszédhangjainkat (Tarnóczy Tamás: MH 1976. márc. 6. 6). — Csupán egy cikk szól a nyelvjárásokról, ebben Szabó Károly a mai palóc sajátosságokat taglalja. Hatásuk az ország beszédkulturájára pozitív és negatív (P 1976. 2. 23). — A következő szavak kiejtéséről és helyesírásáról esik szó: *Széchenyi*, *Cházár*, *Dessewffy*, *Wesselényi* (Kálmán Béla: ÉT 1975. 1. 18), *Rákóczi*, *Bartha* (Pásztor Emil: ÉT 1976. 17. 814), *Roosevelt* (Péter László: DM 1976. okt. 26. 4).

Tábori András tanácsokat ad a helyes lélegzetvételtől (RTv 1975. 8. 5). — Szoros kapcsolatban van ezzel a mondatok tagolása. Néhány félreértelmezhető példát mutat be T. Lovas Rózsa (MH 1976. aug. 14. 6). — A hanglejtsési hibák már fölsem tűnnek napjainkban — állapítja meg Péchy Blanka. Sajnos túl nehéznek bizonyul az írásjelek érzékeltetése (MN 1975. jan. 18. 7). — A felszólító mondatok kérdő hanglejtését helyteleníti Szende Tamás (MN 1975. dec. 14. 13). — A metró hangosbeszélőjén naponta megfigyelhető hangsúlyozási hibákat pellengérez ki Kovalovszky Miklós (MN 1975. nov. 7. 7).

Többen kifejtik azt a gondolatot, hogy egyes felnőttek a gyermekek beszédét utánózzák. A szabálytalan kiejtés mellett találkozhatunk hibás nyelvtani szerkezetekkel, mindez azonban árt a beszélni tanuló kisgyerekeknek (Mizser Lajos: KM 1975. nov. 1. 6). — Az SN cikkírója gügyögőknek nevezi azokat, akik a beszélni tanulóknak mintájára elnyelik a hangok egy részét: „Négyéa kukoricát — négyért a kukoricát” (I. L.: 1975. aug. 30. 5). — A gyermek beszédhibáit logopédus segítségével minél hamarabb orvosolni kell, ajánlja Palotás Gábor (MH 1975. febr. 8. III). — G. Tímár György kifogásolja a fiatalok túl hangos beszédét. Ezzel szemben naponta azt is tapasztalja, hogy az iskolában érthetetlenül halk a tanulók felelete. „Egy magyartanár jegyzetfüzetéből” címmel sürgeti a helyes artikulációt, a szavak teljes kiejtését (MH 1975. júl. 5. III).

III. Szókincs

A gazdag cikkanyag felöleli a szókincsen minden területét. Általános kérdésekkel foglalkozik az EH: áttekinti szókészletünk nagyságát és rétegződését, meghatározza a lexikai egység fogalmát (szerző nélkül: 1976. márc. 27. 3). — Ugyanerről, valamint az egyéni szókincs terjedelméről közöl fejtegetést az N (szerző nélkül: 1976. aug. 15. 5).

1. Szaknyelvek

Az EH szól az elektronika terminus technicusairól (szerző nélkül: 1975. jan. 23. 6), megmagyarázza a legújabb kémiai elemek nevének eredetét (Gauser Károly: 1975. jan.

28. 4), beszámol a szabványosítás és a műszaki nyelv kifejezéseinek egységesítéséről (cs. b. j.: 1976. nov. 30. 4) és a jövőkutatás szaknyelvéről (szerző nélkül: 1976. dec. 22. 6). — Nyelvújító pályázatot hirdetett a Magyar Kereskedelmi Kamara a piacszervezés és kapcsolatos idegen szók magyartására. A kezdeményezés nem hozott lényeges változást, hiszen egy évtized elteltével is gyakorta találkozunk ezekkel a kifejezésekkel: *marketing*, *public relations*, *image* (szerző nélkül: MN 1975. ápr. 22. 9). — További példák bizonyítják, hogy ez a téma az érdeklődés homlokterébe került: írt róla az EH (szerző nélkül: 1976. dec. 11. 6), és kifejtette gondolatait Pusztai István. Szerinte nem lenne szabad megengedni, hogy a sokakat érintő terület csupán keveseknek legyen érthető, mivel elszaporodtak az idegen szavak (MH 1975. aug. 23. 6).

Pusztai István tanulmányozta az ü z e m e k n y e l v é t. Elemezte az öntészek (MH 1976. nov. 20. 6) és a motorszerelők szókészletét (MH 1975. nov. 22. 6). Utóbbi cikkében szemlélteti a jól sikerült szaknyelvi metaforákat, amelyek műszaki nyelvünk virágai. — Kolozsvári Grandpierre Emil úgy látja, hogy a szakmai nyelv eltávolodik a köznyelvtől (Kr 1975. 11. 12). — Azonban másként vélekedik erről Földesi József: ő a két nyelvi réteg gyors összefonódásával jellemzi korunkat. A politikai és a közgazdasági szakkifejezések hamar megjelennek a mindennapok szóhasználatában (MH 1975. aug. 17. 5). — Kolozsvári G. E. szabászati nyelvről szóló fejtegetése (Kr 1975. 10. 6) bírálatot kapott, mivel Török Gábor vitába száll több megállapítással (DM 1975. dec. 7. 8).

Keszeg József fölhívja olvasóit a vezetéstudományi szakszókészlet magyarosítására (MÉ 1975. 1. 6). — Bozsik Valéria javaslatokat tesz, és a szakfordítás nehézségeit elemzi (MÉ 1975. 14. 7). — Keszeg József újabb cikkben igyekszik meggyőzni a szakembereket arról, hogy az idegen kifejezések helyett magyar elnevezéseket használjanak (MÉ 1975. 17. 7).

2. Idegen szavak

Szilágyi Ferenc a megfelelő stílusértékű magyar szó használatára biztat az idegennel szemben (MN 1976. dec. 12. 13). — Nyirkos István arra keres választ, hogy miképp lehet a magyar megfelelőt szélesebb körben terjeszteni (HBN 1975. ápr. 13. 10). — Az idegen szavak fölösleges használatáról olvashatunk Gábor István tollából (Kn 1975. 39. 7) és az ÉM hasábjain (hej: 1975. máj. 25. 4). — Kovalovszky Miklós példáit a vendéglátás és a szórakozás köréből meríti. Szállodák, éttermek, zenekarok idegen nevét sorolja és sokallja (MH 1975. aug. 9. 6).

Az ÉT hét írása illik témánkhoz. Kemény Gábor fölveti a szómagyarító pályázatok lehetőségét, és megállapítja, hogy nem az idegen szavak elleni harc a nyelvművelés legfőbb feladata, bár sok a tennivalónk (1976. 1929 és 2234). — Kifogásolják a következőket: *ulminisztráció* (Huszár Ágnes; 1975. 881), *komplex* (Kronstein Gábor: 1976. 861), *poloveci* (táncok) (Kálmán Béla: 1976. 1005), *Alpesek, annalesek* (May István; 1976. 1478), *stand, puceráj* (Szilágyi Ferenc: 1976. 2174). — Példák más lapokból: *infrastruktúra* (Péter László MN 1976. jún. 13. 7), *shop, shoppingol* (szerző nélkül: ÉI 1976. 51. 9). — Vajk Vera más témák mellett említi az idegen szavak használatát (Nszv 1976. márc. 21. 8). — Rada Tibor hibáztatja a *black-box*-nak *fekete doboz*-ként való fordítását (MÉ 1975. 8. 7).

A M lapjain közérdeklődésre számot tartó írások vallanak a nyelvnművelő terület népszerűségéről: Karácson Jenő: 1975. márc. 23. 31; Szalkai Pál: jún. 8. 31; K. M.; aug. 24. 31; Fischer Sándor: 1976. ápr. 25. 21; Kiss Márió: júl. 4. 31.

3. Rövidítések

E. Kiss Sándor cikkei a m o z a i k s z a v a k alkotásának módjait mutatják be (HBN 1975. márc. 1. 5 és ápr. 19. 5). — A túlságosan is elszaporodó rövidítések között számos furcsa vagy rossz hangzású található, pl. *BÉKÖT, TOVAFÉM, MŰKI, MAK* (szerző nélkül: EH 1975. máj. 26. 5). — A betűszók kiejtését és helyesírását foglalja rendszerbe Molnár József (RTv 1975. 6. 9).

4. Nevek

a) s z e m é l y n e v e k. Családneveink nagy része mesterségek emlékeit őrzi (Mizser Lajos: ÉT 1975. 59). — Bedecs Éva ismerteti a nők névviselési szabályait (M 1976. 7. 29). — Női utónevek jelentését tudhatjuk meg az SN-ből (B. I.; 1976. márc. 15)

8). — Czippán György beszámol arról, hogy változnak a naptárba kerülő nevek (HH 1975. ápr. 6. 6). — Ugyanó részletesen áttekinti a névváltoztatás és -magyarosítás történetét, szokásait, szabályait (M 1975. júl. 20. 24). — Hajdú Mihálynak a becenevekről szóló munkásságát három lap ismerteti (EH 1975. jan. 29. 12; DM 1975. febr. 4. 4 és SN 1975. febr. 5. 5). — A Péter és a Pál beceneveiből származó családneveket Mizser Lajos gyűjtötte össze (ÉT 1976. 894). — A *Soós* elválasztását hibáztatja Pásztor Emil (ÉT 1976. 1101). — Ladó János tanácsokat ad az utónév kiválasztásához (EH 1976. aug. 14. 2). — A HBN azt fejtegeti, hogy az írók miként keresztelik el hőseiket műveikben (— y —: 1975. ápr. 13. 11). — Az idegen eredetű, ritkább utónevek elterjedését nehezményezi a DM (Sz. M.: 1976. nov. 21. 8). — Olvashatunk a német névadás divatjáról (Polgár András: EH 1976. okt. 27. 6) — Végül két jelentésmagyarázat: *Bertalan* (Mizser Lajos: ÉT 1975. 823), *Hankó* (Ladó János: RTv 1976. 38. 9).

b) földrajzi nevek. A nyelvészeti és helytörténeti értékű földrajzi névgyűjtésről számol be a Veszprém megyei N (Molnár Zoltán: 1976. ápr. 14. 4 és Hoffmann Sándor; 1976. ápr. 28. 6). — Palkó István a Szombathelyi Tanárképző Főiskoláról irányítja a megyéjükben folyó gyűjtést (EH 1975. ápr. 3. 16). — Ugyanezzel a céllal alakult a város honismereti bizottsága (szerző nélkül: EH 1976. dec. 30. 2). — Kovalovszky Miklós a Tolna megyei névgyűjtés kapcsán mondja el gondolatait a mozgalom jelentőségéről (ÉI 1975. jún. 7. 1). — Hasonló értékmérés kezdődik Kecskeméten is (szerző nélkül: EH 1976. máj. 19. 8). — Szegeden a régi városrészek nevének megőrzésére buzdít Péter László (DM 1976. nov. 21. 6).

Etimológiai magyarázatok és egyéb névtani kérdések: *Szovát* eredete (Juhani Nagy János: HBN 1976. júl. 13. 5), magyar helynevek keletkezése (szerző nélkül: EH 1976. dec. 9. 4 és Csorna Béla: DM 1976. dec. 28. 4), legrövidebb nevű hazai településeink szófejtése (Sz. T.: DM 1975. jún. 28. 4), a *Lóczy-temető* elnevezés magyarázata (Kecskés Tibor: N 1976. jan. 7. 4), új városrészek megnevezése (A. Kovács Tamás: EH 1976. dec. 10. 4), a *bolív*—*bolíviai* helyessége (Takács Géza; MH 1975. júl. 12. III).

A hasonló vagy azonos megye-, megyeszékhely- és folyónevek összefüggését idézi föl Szilágyi Ferenc (ÉT 1975. 974). — A lap egy másik cikkében Vásárhelyi Tamás arra hoz példát, hogy mikor nem kell lefordítani az idegen tulajdonneveket (1975. 662). — Híres emberek doktorátusát is kiteszik a róluk elnevezett intézmények neve elé. Ezt a gyakorlatot helyteleníti Szabó Ernő (Nm 1975. 4. 34).

c) egyéb nevek. Az új utcanévrendeletet ismerteti Pethes Sándor (HH 1976. ápr. 5. 5). — Vele kapcsolatos véleményeknek ad nyilvánosságot az M (Szakolyi Endre: 1975. jún. 8. 20 és Nagy Károly; 1975. aug. 10. 31). — Az *Őrs vezér tere* elnevezést nyelvtörőnek minősíti az EH glosszafője (A. Kovács Tamás: 1975. jan. 18. 5).

Az intézménynevekben föllelhető helyesírási hibákat javítja ki Hernádi Sándor (ET 1976. 2530). — A hosszú és bonyolult megnevezéseket kifogásolja Kovalovszky Miklós (MH 1976. júl. 31. 6).

Huszár Ágnes jellegzetes állatneveinket idézi föl (ÉT 1976. 1316). — Feledésbe merülő virág- és növénynevekről szól Márkus Zoltán (N 1976. máj. 19. 5).

5. Szóalkotásmódok

Az elmúlt három évtized politikai, társadalmi és tudományos változásai új szavainkban is tükröződnek. Végh J. Mihály bőséges példaanyagot mutat be ennek szemléltetésére (DM 1975. júl. 27. 7 és aug. 24. 8). — A túlságosan hosszú szavakról megállapítja, hogy az új szónak nem kell meghatározást tartalmaznia, hanem elég megneveznie a fogalmat (DM 1976. febr. 29. 8). — Grétsy László szerint a nyelv gazdagodásának fő forrása az ifjúság nyelve (HH 1976. márc. 29. 3), és a televíziónak is sokat köszönhetünk

új szókapcsolatok közismertté válásában (RTV 1975. 15. 6). — Az MH foglalkozik a jelöletlen szóösszetételekkel (Szilágyi Ferenc: 1976. jan. 10. 6), a logikátlanak tűnő kifejezésekkel (Kovalovszky Miklós: 1976. febr. 14. 6) és az igeképzéssel (Szilágyi Ferenc: 1976. jún. 5. 6). — Nyelvi infantilizmusnak nevezzük azt az új szóképzési divatot, amikor közneveinket gyermeknyelvi hatásra agyonbecézzük, pl. *Balcsi, szabi, hüsi* (-k: EH 1976. máj. 13. 8).

IV. Szavak jelentése és használata

A jelentéstan kapcsolatos cikkek száma elég nagy, megközelíti a 120-at. Az ÉT több írását szenteli ennek a témának: Mizser Lajos bemutatja a jelentéstapadást (1976. 515), a túlzott sűrítést (uő: 1976. 1905), Novotny Júlia pedig az *olaj* szó egyre terebélyesedő családját (1975. 1365), Hernádi S. Kálmán a játékos szóteremtést veszi szemügyre (1975. 2462).

1. Szótörténet

A *szendvics* és a *bojkott* eredetét mutatja be az SN (szerző nélkül: dec. 28. 8). — Berzsenyit olvasva Szilágyi Ferenc elgondolkozik az *ácsorog*, a *cimbora* és néhány egyéb szó múltján (MH 1976. okt. 9. 6). — Lőrincze Lajos a *borravaló* szavunkról ír (MN 1975. febr. 9. 13). — Ugyanő elemzi a *metssze* és a *messe* különbségét, kialakulását, és megállapítása szerint napjainkban már inkább csak az első alak tekinthető helyesnek (MN 1975. ápr. 13. 13). — Tompa József a múltunkban kutat, amikor a *szittyá* elnevezésünket vizsgálja (MN 1975. aug. 10. 13).

Börcsök Vince népünk hagyományvilágát igyekezett összefoglalóan föltárni háromrészes sorozatában. Ezzel hozzájárult tájnyelvi szavaink, szólásaink megismertetéséhez, megőrzéséhez (DM 1975. szept. 13. 4; okt. 18. 4 és okt. 29. 5). — Kiss Lajos főként szláv eredetű jövevény- és tükörszavaink származásának felderítésével és jelentésmagyarázatával foglalkozik (DM 1975. jún. 21. 4). — Az ÉT a következő szavak kialakulását követi nyomon: *bölcsselem* (Mizser Lajos: 1976. 518), *tallér* (Posgay Ildikó: 1976. 1430), *meghibásodik* (Tiszamarti Antal: 1976. 1620), *bajorka*, *lengyelke*, *tatárka* (Ladó János: 1976. 1677). — Honnan származik a *pacák*? A szó múltját Kiss Lajos fedi föl (EH 1975. febr. 21. 4). — A *Waterloo* helynév latin eredetű utótagjáról Szerb Elek és Vittay Győző mond véleményt (M 1975. 9. 31).

2. Szólásmagyarázat

Régi közmondást elevenít föl Végh J. Mihály (DM 1975. nov. 2. 7). — Olvashatunk a szüreti időszak bölcs mondásairól (szerző nélkül: EH 1976. nov. 4. 4). — Manapság is időszerűek a munkával kapcsolatos szólások (szerző nélkül: DM 1976. jan. 9. 8). — Raisz Rózsa arra figyelmeztet, hogy meg kell tanulnunk szólásaink pontos jelentését és hangulati értékét (ÉT 1976. 2037). — Egyes szavak köré csoportosuló szólások: *kutya* (Rozslyai György: ÉT 1975. 2264), *macska* (Varga Katalin: ÉT 1976. 1246), *csillag* (Heltainé Nagy Erzsébet: ÉT 1976. 2485). — Történelmi vonatkozású szólásaink magyarázata sokszor érdekfeszítő (Sándor Györgyné: RTV 1975. 18. 3).

3. Jelentésmagyarázat

Az ÉT rovatában gazdag jelentéstani anyaggal találkozunk. Az alábbiakat mind ez a lap dolgozta föl: *nőm — nejem* (Tiszamarti Antal: 1975. 333), *őnjáró* (Fekésházy

Géza: 1975. 460), *legoptimálisabb* (Horváth István: 1975. 1187), *karambol*, *éllovas* (Mizser Lajos: 1975. 1814), *darab — egész* (Tiszamarti Antal: 1975. 2167), *egyhangúan* (Tompai József: 1976. 9), *szentjánoskenyér* (Erdélyi Sándor: 1976. 322), *intendáns* (É. Kiss Sándor: 1976. 351), *szolgálatom* (Szombathelyi Viktor: 1976. 1166), *pamflet* (Kálmán Béla: 1975. 551), *a gyerek — gyermek* stílári és hangulati különbsége (Rozsly György: 1976. 2447).

Az MN hasábjain megjelent témák: az étkezéssel kapcsolatos kifejezések jelentés-tana (T. Lovas Rózsa: 1975. jan. 12. 13), *kerület* (Péter László: 1975. márc. 9. 13), *néném — nővérem* (uó: 1976. jan. 11. 13), *úr* (Huszár Ágnes: 1976. jún. 13. 13), *szák* (Morvay Péter: 1976. szept. 7. 13).

Bajor Nagy Ernő a fiatalok nyelvében megfigyelhető jelentésváltozások szemléletességét bizonyítja. Szűkebb használati körben elfogadja a *megpattan*, *jó fej*, *menő* kifejezéseket, szavakat (MH 1975. nov. 15. 6). — Fölvetődik a kérdés, hogy miért kell a *jegylyukasztó* készüléket *jegyérvényesítő*-nek nevezni (L. F.: DM 1976. jan. 13. 5). — A szavak átvitt értelmű használatába beleérződik az eredeti jelentés, ami sokszor vezethet képzavarhoz. Huszár Ágnes jól érzékelteti mindezt a *tolmácsol* ige példájával (ÉT 1975. 1042).

Az Nm lapjain értelmezett szavak: *mobilitás* (Z. Fodor: 1975. 1. 25), *motiváció* (uó: 1975. 2. 12), *életmód*, *életvitel* (uó.: 1975. 4. 34), *szakkör* (Harangi László: 1975. 11. 16).

Ancsel Éva szavaink filozófiájáról elmélkedik. Foglalkozik a beszéd közösségi jellegével és az üres szavakkal (RTV 1975. 6. 5). — Kaposy Miklós terjengős magyartalan kifejezések megfejtését adja (uo. 1975. 32. 8). — Vargha Balázs a *hát* töltelékszó szerepéről ír (uo. 1976. 8. 6), Péter Rózsa az *eredő* és az *eredet* fölcserélését kifogásolja (uo. 1976. 10. 6).

További jelentésmagyarázatok: *monopólium* — a „marxizmus monopóliuma” kifejezés kapcsán (H. R. G.: Kr 1975. 6. 12), *fajta* — összehasonlítva a *faj*-jal (Podani János: M 1975. júl. 13. 31), *műlik* (Kovalovszky Miklós: MH 1976. szept. 25. 6), *homlokzat* (Pusztai István: MH 1976. jún. 12. 6), *mészárlás* (MH 1976. júl. 3. 6).

4. Szóhasználat

Már az előző pontban bemutatott jelentésmagyarázatok egy része is érintette a helyes szóhasználat kérdését, de az alábbi, bőséges anyagot szinte teljesen a nyelvhelyesség szempontja jellemzi.

Az SN kifogásolja a *bonyolít* szót a *lebonyolít* helyett (M. G.: 1975. aug. 30. 8), általában szól a helytelenül használt magyar és idegen szavakról (Paál László: 1976. márc. 25. 5), elemzi Berzsenyi költői nyelvének tájszavait (Szilágyi Ferenc: 1976. júl. 8. 5).

Az MN rovatában nyolc cikk jelent meg ehhez a témához kapcsolódva. Tiszamarti Antal a *felett* névutó hibás használatát ostromozza (1975. ápr. 13. 13), Péter László ellenzi az *-os*, *-es*, *-ös* melléknévképzőnek a számnevekkel együtt történő alkalmazását, pl. az *1975-ös év* (1975. máj. 11. 13). — Szij Rezső a divatos idegen szavak közül bírálja a *delegációt*, a *szituációt* és a *tendenciát* (1975. máj. 11. 13), Kovalovszky Miklós sokallja a töltelékszóvá silányult *feltétlenül* alakot (uo.). — Újfajta névutó a *terén*, de Péter László nem fogadja el ebben a nyelvi szerepben (1975. aug. 10. 13). — Elharapódzott *magas* szavunk abban a beszédkörnyezetben, amikor átvitt értelemben, más szinonimák helyett mondják (Tompai József: 1975. nov. 7. 13). — A „Vigyázat, magasfeszültség!” helyett egyszerűbb megfogalmazást ajánl Péter László „Vigyázat, áram!” formában (1976. okt. 11. 13) — I. Gallasy Magdolna a köznyelvi használatból kikopó szavakat idéz (1976. dec. 13. 13).

A névutók vadhajításait nyesegeti Molnár Zoltán (N 1975. okt. 11. 7). — A *munka-erő* hibás használatát mutatja be a magyar nyelv hetére készített nyelvművelő írás (J. N. J.: HBN 1975. ápr. 18. 5). — Csapó György erőteljesen sürgeti a fölösleges idegen szavak használatának megszüntetését és a pontos szóhasználatot (MH 1975. júl. 9. 9). — Nikolényi István megfigyelte, hogy az *amatőr* újabban rosszálló értelmű jelentésárnyalatot vett magára (DM 1975. jan. 11. 5).

A megszokottól eltérően használt vagy a túl gyakran fölbukkanó divatszavak ellen többen szót emeltek. Kifogásolták az alábbiakat: *odafigyel* (Sámbokréthy Péter: MH 1975. okt. 18. 6), *zanzásít* (Bakos József: MH 1975. dec. 13. 6), *megelőzően, követően* (Török Gábor: MH 1976. dec. III), *informálódik* (Szabó Magdolna: DM 1976. nov. 14. 8), *történelmi, csúcs-* (Mizser Lajos: MH 1975. jún. 14. III). — A divatszavakkal kapcsolatos általános megjegyzéseket olvashatunk az EH cikkében (szerző nélkül: 1976. szept. 28. 4).

A DM sokszor kipellengérezte az igényes beszédben kerülendő fordulatokat: általános megjegyzések (Szabó Magdolna: 1976. máj. 9. 8), *megelőzően* (Török Gábor: 1976. jún. 13. 8), *újszerű, látványos* (Szabó Magdolna: 1976. júl. 4. 8), *folyik vmi* (T. B.: 1976. júl. 17. 8), *emberanyag* (Szabó Magdolna: 1976. okt. 10. 7).

Tompa József megfigyelése szerint a sorszámnevek helyett mind többször használják a tőszámneveket, holott ez hiba (ÉT 1975. 1076). — Nem egyszerűen ragozási helytelenség a *szeretnők* igealak alkalmazása azokban a mondatokban amikor alanyi ragozású formára lenne szükség. Pásztor Emil már divatszónak tekinti, annyira elszaporodott ez az egykor választékos szóalak (ÉT 1975. 1246). — Az Nm szót emel a *centrum* és az *Úgy tűnik* ... mértéktelen túlburjánzása ellen (-int: 1975. 1. 24 és Szabó: 1975. 5. 26).

A diáknyelv divatos kifejezései között válogatott Mizser Lajos (ÉT 1975. 17). — A semmitmondó töltelékszavakról mond lesújtó véleményt Papp Ferenc (ÉT 1975. 165). — Rádióriportokban hálható szóhasználati vétségek szerepelnek Rozslay György írásában (ÉT 1975. 285). — A *szint* nem *színvonal* — állapítja meg Gőz József (HBN 1976. jún. 3. 4). — Ugyanitt É. Kiss Sándor arra int, hogy ne cseréljük föl az *időben* és az *idejében* szavakat (1976. dec. 11. 5).

Az ÉT rovatában számos konkrét példa jelent meg; *téma* (Szombathy Viktor: 1975. 1276), *alutáplált* (Tiszamarti Antal: 1975. 1615), *értékszelvény, kiszereelés* (Kálmán Béla: 1975. 1766), *körülbelül, valószínűleg* (Hernádi Sándor: 1976. 102), *napirend — napi-rendi pont* (Cserhádi Péter: 1976. 158), *siker* (Rozslay György: 1976. 442), *közös nevező* (Mizser Lajos: 1976. 1445), *hosszúság — magasság* (Hernádi Sándor: 1976. 1855), *vízzerőmű* (Ladó János: 1976. 2375).

Hasonlóan gazdag az RTv cikkanyaga, ahol Fischer Sándor „Kár a szóért...” című rovatában elkoptatott szavainkat veszi számba, helyettük értékesebb szinonimát ajánlva: *probléma* (1976. 4. 7), *biztosít* (1976. 8. 6), *téma* (1976. 14. 6), *hatékony* (1976. 24. 8), a mondattöltelékekről általában (1976. 32. 7), *rendelkezik* (1976. 36. 8), *nagyágrend* (1976. 47. 6), *igény* (1976. 52. 5). — Az iméntiekén kívül Fischer Sándor egy másik cikkében szól az igekötők helytelenségeiről, valamint a finomkodó beszédstílusról is (M 1976. 15. 21).

Közéleti beszédmódunkat a kölcsönvett nyelvi sztereotípiák használata jellemzi — állapítja meg Halda Aliz —, majd kifogást emel a *tulajdonképpen* gyakorisága ellen (Kr 1975. 1. 19). — Végh J. Mihály harminc esztendő tükrét tartja elénk a szóhasználat kérdéskörét elemezve (DM 1975. júl. 6. 7). — Az MH bírálja a következő szavak, kifejezések túl gyakori használatát: a *többi között* (Sámbokréthy Péter: 1976. ápr. 10. 6), *ugyanakkor* (Török Gábor: 1976. júl. 24. 6), *eufória* (Bakos József: 1976. szept. 4. 6).

V. Szóalaktan

A nyelvművelésnek ezzel a kevésbé látványos területével indokolatlanul szerény mennyiségű írás foglalkozik, holott fontos témákról van szó, sőt tennivaló is akadna bőven.

Az általános iskolai tankönyvek *igékkel* kapcsolatos megállapításait veszi szemügyre Kopácsy Béla (PSZ 1976. 10. 938). — A régies, ma már ritkán használt személyragos igenévét mutatja be Tompa József. Illő lenne megőriznünk nyelvünk ez ősi ékességét (MN 1975. ápr. 13. 13). — Az igekötős igékből képzett névszók továbbképzett alakjainak nehézségeit válaszolja föl Varga Zsigmond (ÉT 1975. 1407). — A szenvedő és a visszaható igék helyes használatára buzdít T. Lovas Rózsa (MN 1975. jún. 8. 13). — Pásztor Emil a műveltető igék és a múlt idejű alakok toldalékait hasonlítja össze, s közben helyesírásunkat is bemutatja (ÉT 1975. 1472). — A ható igékből létrehozott, névszói jellegű, népies ízű szóalakok nyelvtani jellegzetességeiről olvashatunk Tompa József jóvoltából. Kifejező, árnyaló szerepet tulajdonít az ilyeneknek: *táncolhatnékom/futthatnékom/aludhatnékom van* (MH 1975. jún. 7. III). — Választ kapunk arra a kérdésre, hogy mikor kerülendő az *-andó, -endő* (Szabó Ernő: Nm 1975. 3. 40). — Az alanyi és a tárgyas ragozás összefügg a határozott névelő használatával (J. N. J.: HBN 1975. szept. 16. 5). — A tárgyatlan jelentésű igét főlöseleg ellátni visszaható képzővel. Kálmán Béla a *nyílódik* helyett a *nyíló* és a *nyitódó* alakokat ajánlja (ÉT 1975. 381). — Az ikés igék ragozásának témájában Pásztor Emil vitába száll az ÉI 1974. okt. 5-i számában közölt cikkel, amelyben R. Hutás Magdolna az ikés ragozás haláláról szól. Pásztor Emil példái bizonyítják a kérdéskör bonyolultságát (MH 1975. ápr. 12. III). — Egyesek téves álláspontjával szemben meg kell védeni a jövő idő *fog* segédigéjét, ami teljesen szabályos, belső fejlemény, és egyáltalán nem germanizmus vagy latinizmus (Rácz Endre: MH 1975. jan. 18. III).

A birtokos személyrag egy szóalakban történő halmozása bizonyos mondathelyzetben elkerülhetetlen, pl. élete első május *elsejéje* (Tompa József; ÉT 1975. 2054). — Alaki kettősség figyelhető meg néhány köznév és tulajdonnév tárgyragos alakjaiban, pl. *vizet* — *Hévízt* (uő.: 1976. 2289). — A címek idézésében előforduló félreértések egyik oka a birtokos személyragok helytelen használata (Molnár Zoltán: N 1975. nov. 29. 6). — A vegyes hangrendű idegen szavak toldalékolásának bizonytalanságait a nyelvi ismeretek hiányossága okozza, de vannak ingadozó alakok is (Fecske Pál: MH 1975. jan. 25. III). — A melléknévképző is létrehoz kétalakúságot, de ennek jelentésbeli különbsége is van, pl. *tanyai* — *tanyasi* (Péter László: MN 1976. júl. 11. 13). — Híres családneveink többes számának kétalakúsága árnyalatnyi jelentéskülönbséget takar, mint az *Adyk* — *Adyak* esetében (Tompa József: MH 1975. okt. 4. 6). — Ugyanilyen eltérés van a sorszámnevek kétalakúságánál is — *huszonharmadikán* vagy *huszonharmadikon* (Kálmán Béla: ÉT 1976. 1756). — Tompa József helyteleníti azt az utóbbi évtizedekben elterjedt szóalakot, amely a *hol* kérdésre így válaszol: a *Dunántúlon*. Itt nincs szükség határozóagra (MN 1976. okt. 11. 13).

Az MH két cikkének a címe pontosan megfogalmazza a témát: Naivak-e a naivok? (Szilágyi Ferenc: 1976. febr. 7. 6); Elsejei? — Elseji? (Kovalovszky Miklós: 1976. ápr. 24. 6). — Szakcikk foglalkozik a szóalaktannal abban a vonatkozásban, ahogyan az összehasonlító nyelvészet vizsgálja ezt a témát (Hans Sörel: GyGL 1975. 8. 226). — Az indokolatlan szóvéghagyásokat veszi számba Szabó Ernő (Nm 1975. 6. 40).

VI. Mondattan

Népszerűsítő nyelvművelésünk második nagy adóssága a mondattannal foglalkozó terület. A több mint 900 közleményből alig 30 tartozik ide! Ebbe a feldolgozásba nem került bele Kemény Gábornak az ÉT-ben megindított sorozata, mivel az elsődlegesen rejtvénypályázat. Viszont megjegyzendő, hogy a „Mondhatta volna szebben?” rovat a feladott példamondatokat sokoldalúan elemezte, a hibákat kijavította, megmagyarázta. A sorozat 1976-ban indult a lap 4. számában, és kéthetente jelentkezett (a 48. szám kivételével).

A névelők használata visszatérő téma. Tulajdonnevek és személynevek előtti kitevésével foglalkozik Szilágyi Ferenc (MN 1975. márc. 9. 13). — Raisz Rózsa példái a városrész- és egyéb földrajzi nevek előtti alkalmazására vonatkoznak (ÉT 1975. 2225). — A közneveket érintő általános szabályokat Molnár Zoltán gyűjtötte össze (ÉT 1976. 591). — Fordítási nehézségeket taglal Fischer Sándor (RTv 1975. 50. 7). — Egyedi hibákat javít Pálffy Katalin (DM 1976. júl. 8. 5).

A határozatlan alany kifejezésére magyartalan és terjengős kifejezéseket használnak (Budavári Márta: ÉT 1976. 2157). — Az állítmánnak a mondatban elfoglalt helye befolyásolja a tartalmat és az érthetőséget (Pásztor Emil: ÉT 1975. 728 és Szabó Ernő: Nm 1976. 4. 13). — Egyeztetési hibák: az alany és az állítmány (Rácz Endre: MN 1975. szept. 14. 13), valamint az alany és a tárgy között (Kálmán Béla: ÉT 1975. 1125). — Az a hiba, amikor a birtokra vonatkozó jelző a birtokos elé kerül, inkább mulatságos, semmint félreértésre okot adó eset (Takács Géza: MH 1975. dec. 6. 6). — A befejezett melléknévi igenév jelzői szerepéről ír G. Varga Györgyi (ÉT 1976. 1582). — A jelzős szerkezet jelentéstani és helyesírási vonatkozásait érinti É. Kiss Sándor (ÉT 1976. 2319).

Szabó Ernő háromszor tárgyalta a helyes szórend témáját. A jelzői értékű hátravetett határozó értelemzavaró helytelenségeit veszi sorra (Nm 1976. 6. 23), majd meghatározza a főnévi igenév mondatbeli helyét (Nm 1976. 7. 40). Megállapítja, hogy a jelzők, a határozószók és a módosításhoz, valamint más, mellérendeléshez kapcsolódó kötőszavak helye nem lehet esetleges, hiszen az előrevetés sokszor értelmetlenséget szül (Nm 1976. 8. 23).

A kötőszók tudnivalóit Kálmán Béla és Tiszamarti Antal foglalta össze (HBN 1975. ápr. 13. 10 és ÉT 1976. 201). — Az előbbi érinti a névmásokat is, de igen részletesen szól róluk Huszár Ágnes. Bemutatja a hozzájuk fűződő nyelvi babonákat és az állógika tévútjait (MH 1975. márc. 1. III). — Az *aki*, *ami* és *amely* szabályai szerepelnek a következőkben. Rácz Endre: MH 1975. szept. 20. 6; Rozsly György: ÉT 1975. 1327; Szentkirály János: ÉT 1976. 2100. — A feltételes mód és a modoros, túlságosan is udvarias mondat szerkesztés visszataszító (Hernádi András: ÉT 1975. 1933). — A kérdő mondatokat mondhatjuk felszólító értelemben, ilyenkor nyomatékosabbnak tűnnek (Mizser Lajos: ÉT 1975. 2408). — Másképp kell használnunk az azonos alakú igekötőket és határozószókat — figyelmeztet Pásztor Emil (ÉT 1975. 1677). — Az igekötők helyét keresi Szabó Ernő is (Nm 1976. 5. 23). — Ugyancsak az ő tollából jelent meg az értelmező jelzőről és a határozói igenévről szól eszmefuttatás (Nm 1975. 1. 25 és 2. 12).

VII. Fogalmazás, stílus

Bőséges és tanulságos a rendelkezésünkre álló anyag, és sok szállal kapcsolódik a nyelvművelés más területeihez is.

Anyanyelv és demokrácia összefüggését világítja meg Gulya János. A megszólítás, a stílusrtegek, az agresszív beszéd mód jellegzetességeit kutatja (Nszb 1975. ápr.

13. 7). — A nyelv és a demokrácia rokonságát azzal bővíti Szalay Antal, hogy a hivatalok nyelvét, stílusát, gondolkodását bírálandó példákkal szemlélteti. Van tehát még tennivaló ezen a téren (Ka 1976. márc. 20. 3).

A nyelv védelme nem csupán egy tudományág feladata, mögötte a társadalom áll. A nyelvi zavar legtöbbször valami társadalmi rendellenességet tükröz — állapítja meg Reményi József (MH 1975. aug. 31. 5). — Beszédünknek sok ilyen kirívó rendellenessége van, például a pongyolaság, a szószaporítás, a helytelen szóhasználat (Török Gábor: DM 1975. nov. 23. 8; Simon Emil: RTv 1976. 45. 7; Biró Ágnes: MH 1975. febr. 1. III). — Az értelemzavaró hibák föltárását sürgeti Kemény Gábor (MN 1975. febr. 9. 13). — A semmitmondó általánosságokkal túlsúlyolt hivatali nyelv a tartalom hiányát próbálja ily módon palástolni (F. Nagy István: DM 1975. máj. 15. 5).

Az MH hasábjain sűrűn tárgyalta a helyes stílussal kapcsolatos témákat: a rádió és a tévé hivataloskodó stílusa (Fischer Sándor: 1976. jan. 24. 6), a hivataloskodás és a képzavar (Szombathy Viktor: 1976. febr. 21. 6), sportnyelvünk botlásai (É. Kiss Sándor: 1976. máj. 29. 6), pongyolaságok a telefonálás mondataiban (B. Lőrinczy Éva: 1976. máj. 22. 6), a közéletiség stílusa (Kemény Gábor: 1976. jún. 19. 6), a jogi nyelv (Graf Rezső: 1976. júl. 10. 6), a hivatalos nyelv helytelen igekötő-használata (Biró Ágnes: 1976. júl. 17. 6), a terpeszkedő kifejezések (Kovalovszky Miklós: 1976. aug. 7. 6), a hivatalos levelek stílustalanságai (Grétsy László: 1976. szept. 18. 6), az értekező stílus üressége (Török Gábor: 1976. jan. 17. 6).

Az értekező stílus és az irodalomkritika egyaránt eltávolodott az érthető köznyelvtől, és sokan „saját nyelvi gazdagságuk, igényességük idomtalan fitogtatásának” vélik. Hernádi Miklós megjegyzéseit a szerkesztőség is kiegészíti (Kr 1975. 1. 8). — Kovalovszky Miklós a hirdetések nyelvében hivataloskodásra utaló elemeket talált (MH 1975. nov. 6. 6), Mizser Lajos pedig az egészségünkkel és betegségeinkkel kapcsolatos helytelenségeket gyűjtötte csokorba (MH 1975. nov. 13. 6). — Egyes tudományágakban a szerzők egyéni véleményüket többes szám első személyben fogalmazták meg — veti a szemünkre Kálmán Béla (MN 1976. júl. 11. 13).

Tompá József fölhívja a figyelmet arra, hogy a szövegszerkesztéskor vegyék figyelembe a jó hangzást, és ajánlatos elkerülni az *e* hang bántóan sűrű ismétlődését (ÉT 1975. 588). — Amíg Ladó János a *maga* helyett az udvariasabb *ön* névmást javasolja (ÉT 1976. 2013), Tompa József az *ön* fölösleges elszaporodása ellen emel szót (ÉT 1976. 555).

Az értekezletek és a mozgalmi zsargon stílustalanságait többen kipellengéreztek. Szakszervezeti nyelvünk a hivatali stílusnak és a mozgalmi nyelvnek a keveréke, általános hibái: a bőbeszédűség, az idegen szavak használata és magyartalan szerkezetek alkalmazása (MH 1975. aug. 2. 6). — Az előadóknek nagyobb gondot kell fordítaniuk a választékos beszédre, hiszen a stílus maga az ember (DM 1975. máj. 10. 3). — Sokat beszélünk, keveset mondunk — állapítja meg Pusztai István. A nyelvi igényességet nemcsak az írott művektől kell megkövetelnünk (MH 1975. márc. 8. III). — A körülírás, a személytelenség egyre gyakoribb fordulatait hibáztatja Szabó Magdolna (DM 1976. jan. 4. 8). — A nyilvánosság előtt megszólalók rosszul és pontatlanul fogalmaznak. Kolozsvári Grandpierre Emilnek föltűnt, hogy a Mit csinálnak a cigánygyerekek? című filmben megszólaltatott fiatalok többsége színesen, kifogástalan magyarsággal beszélt. Ez a romlatlan köznyelv a felnőtteknél már hiányzik (Kr 1975. 1. 18).

Fischer Sándor bőséges példaanyagot tár olvasói elé a nyilvános megszólalás hibái közül. Ártalmasnak nevezi a gondolatlan közhelyeket, a köznyelvbe áramló argószavakat, a helytelen szóhasználatot (M 1976. 16. 21). — Deme László a közéletiség, a beszédmód és a nyelvi műveltség összefüggéseit elemzi (ÉI 1975. 17. 3).

A hirdetések megfogalmazásában is van mit javítani. A szóismétlések elkerülése végett egyszerűen kihagynak nélkülözhetetlen, de megismétlendő szavakat, így mulatságos

félreértések történhetnek (Hernádi Sándor: ÉT 1975. 959). — Konkrét hibát javít az SN (név nélkül: 1975. febr. 26. 8). — Az 0 éves . . . kifejezést pellengérez ki az MN (Lehner János: 1975. okt. 12. 13).

A nyomtatványok és típuslevelek stílusával foglalkozik Báthonyi János (M 1975. jan. 26. 25). — Az idegen nyelveknek a magyarra való hatását elemzi Szilágyi Ferenc. Kifigurazza a nyelvünk szellemét sértő idegenszerűségeket (MN 1976. jan. 11. 13). — A nyelvi hibák legfőbb veszélyét abban látja Szende Tamás, hogy félreérthetik a közlendőt (MN 1976. ápr. 11. 13). — A meteorológiai jelentések szövegét vizsgálja a szakértő, Aujezsky László (MN 1975. ápr. 19. III).

Tévében és rádióban elhangzott hibákat gyűjtött csokorba Szabó Ernő (Nm 1975. 12. 23; 1976. 1. 23; 2. 22; 3. 23). — Többen bírálják a riportalanyok stílustalanságait (Gyórfy Miklós: RTv 1975. 7. 8; Fischer Sándor: 1975. 15. 6; Sugár András: 1976. 8. 6). — A tömegtájékoztató eszközökben elhangzó bakikat és hibákat veti össze egy írás (Ka 1976. jan. 10. 5). — Juhász Előd és Koncz Zsuzsa slágerszövegeink stílusáról beszélget (Kr 1975. 9. 19). — Pálovics Miklós arra keresi a választ, hogy mi a szórakoztatóípar szerepe a nyelvi igénytelenség és pornográfia terjesztésében (Ka 1976. máj. 20. 4).

Gyárfás Endre a nyelvi nyegleséget ostromozza (ÉT 1975. 704). — Ladó János az árnyalt fogalmazásra int (ÉT 1975. 797). — Molnár Zoltán az idézés nyelvi hibáit tárja elénk (ÉT 1975. 2339).

A durva beszéd és a káromkodás ellen tiltakoznak a következők: Kovalovszky Miklós: MN 1975. jan. 12. 13; Koppányi István: HBN 1975. nov. 5. 4; Rákóczi István: N 1976. máj. 8. 6; Mihályi Margit: SN 1975. szept. 4. 5.

A cikkírók számot vetnek arról, hogy az o k t a t á s területén a stilisztikai ismereteket hogyan kamatoztatják az ifjúság épülésére. Harsányi Zoltán tankönyveink stílusát elemzi (Kn 1976. 20. 11), Kiss Albertné pedig sajnálattal szól a tanárok kifejezőképességének romlásáról (Kn 1976. 33. 10). — G. Tímár György iskolában elhangzott nyelvhelyességi hibákat javít ki (MH 1975. febr. 22. III). — A tíz év alatti korosztály kiejtéséről és fogalmazásáról közli gondolatait Czingráber János (N 1976. ápr. 1. 5). — Kovalovszky Miklós arra a furcsa ellentmondásra hívja föl a figyelmet, hogy az ifjúság birtokába hatalmas és mind gazdagabb ismeretanyag kerül, viszont nyelvi készségük egyre sorvad, szürkül (MH 1975. jún. 21. III). — Ennek az is az oka — véli Büky Béla —, hogy romlik a családtagok közti közvetlen beszédkapcsolat, és a fiatalok a beszéd helyett egyéb, egyezményes jelzésekkel élnek (MH 1975. júl. 19. III). — G. Varga Györgyi úgyszintén elégedetlenségét hangoztatja, amikor felvételiző fiatalok beszédstílusát elemezte. Főleg a szóhasználat terén találkozott kirívó helytelenségekkel, sutaságokkal (MH 1975. okt. 11. 6).

A sok rossz példán kívül követésre méltóakat is találunk azokban a cikkekben, amelyek az irodalommal, egy-egy író stílusával foglalkoznak. Könczöl Csaba tanulmányai Lukács György írásművészetét (V 1975. 3. 48) és Bahtyinnak a nyelvi tudatról szóló teóriáját elemzik (V 1975. 7. 10). — Nemes István Radnóti Miklós költészetének vitatott motívumait boncolgatja (J 1975. 11. 1020). — Bárczi Géza Jókai és a nyelvi realizmus témaköréből idéz értékes példákat (MH 1975. febr. 15. III). A képszerű kifejezőmód lényegét magyarázza meg Kemény Gábor (MH 1975. ápr. 26. III). — Keskés András verselemzése: Ady: A csillag-lovas szekér (N 1976. ápr. 10. 6), Weöres Sándor: Majomország (N 1976. máj. 8. 7), Veress Miklós: Szerelmesének (N 1976. jún. 5. 7). — Ismertetés jelent meg Lengyel Dénesnek Berzsenyi Dániel stílusáról szóló előadásáról (EH 1976. márc. 25. 2). — Kölcsény nyelv művészetének szépségeit idézi Pásztor Emil (ÉT 1976. 2. 69). — Benkő Loránd nyelvműveinkben előforduló stíláriis jegyeket sorol föl, és jellemzi a magyar irodalmi nyelvet (MT 1975. 12. 726). — A szabálytalan mondatok stilisztikuma a témája Barla Gyula írásának, fölhasználva Móricz Boldog ember című

művét példáihoz (HBN 1976. okt. 10. 12). — Szabálytalan mondatokat talált Arany János verseiben is Pásztor Emil (MN 1975. jún. 8. 13).

* A szokatlanság a költői nyelvnek velejárója, de beszélhetünk nyelvhelyességről a versek kapcsán is (Barla Gyula: MN 1975. ápr. 13. 13). — Horpácsi Sándor az Írószemmel 1974 című antológia kritikája kapcsán elmondja véleményét arról, hogy mitől lesz szép egy riport (P. 1975. 5. 28). — Az idegen szavak stílusértékéről szólva Harsányi Zoltán nagy nyelv művészeinket idézi, hogy ők miképpen éltek velük (MN 1975. máj. 11. 13). — Grandpierre K. Endre szövegtani vizsgálatokat végzett (Kt 1976. okt. 1617). — Petőfi verseit elemezte Szigethy Gábor (J 1975. 3. 266).

VIII. Helyesírás

Fábián Pál „A helyesírás a nyelvi nevelés szolgálatában” című tanulmányában elkülöníti a helyesírási hibákat a nyelvhasználatiaktól, és beszámol az általános iskolai helyesírási kézikönyvön dolgozó munkacsoport terveiről (Mt 1976. 1. 13). — Másik cikkében a helyesírás és a szaktudományok kapcsolatát világítja meg (Kn 1976. 15. 11). — A helyesírás reformjáról szól két vitacikk (Koncz Endre: Kn 1975. 30. 7 és Pásztor Emil: 1975. 36. 9). — Élesebben fogalmaz Erdős László és Szántó Jenő. Szerintük a szabályokat csak különleges absztrahálóképességgel felruházott emberek érthetik meg; az új szabályzatnak figyelembe kellene vennie az élet és a nyelv változásait (Nszb 1975. júl. 27. 8).

A k ö t ő j e l használatának különféle eseteit és hibáit taglalja Szabó Ernő. Kitétele értelemzavaró is lehet (Nm 1975. 9. 23). — Az idegen köznevekre és tulajdonnevekre vonatkozó szabályokat tekinti át egy másik írásában (uo. 1975. 10. 23). — Az összetett szavakkal kapcsolatos tudnivalókat foglalja össze két cikk (Szabó Ernő: NM 1975. 8. 23 és É. Kiss Sándor: HBN 1976. 33. 5).

A k ü l ö n - és a z e g y b e í r á s kérdésköre helyesírásunk legnehezebb területe — mondják sokan. Fábián Pál szerint a problémák forrása a nyelv állandó fejlődése, s emögött gyakran társadalmi okok állnak (MH 1975. aug. 16. 6). — T. Urbán Ilona felhívja a figyelmet az anyagnévi jelzős összetételek írásmódjára (ÉT 1975. 1693). — Tompa József az összetett kötésszavak közül válogat (ÉT 1975. 429). — A mesterszakmunkás szót egybe kell írunk (Plaszkony László: ÉT 1976. 1965).

A z e l v á l a s z t á s témáját dolgozzák föl a következők: az egyszerű és az összetett szavak elválasztásának különbsége (Tompa József: ÉT 1976. 784), régies írásmódú magyar tulajdonnevek (Pásztor Emil: ÉT 1976. 957), az idegen szavak (uó: MN 1976. máj. 9. 13), egy konkrét hiba bírálata (D. T.: SN 1975. szept. 19. 8).

Pásztor Emil ismerteti a betűrendbe soroláskor alkalmazott szabályokat (MN 1975. márc. 9. 13), valamint a számjeggyel írt számok toldalékos alakjainak írását (ÉT 1975. 210).

Csak az ÉT rovata tárgyalta következetesen az í r á s j e l e k használatát. Huszár Ágnes rosszul ír arról a gondolkodásmódról, amely egy kézlegyintéssel elintézi a vesszők alkalmazását, és fölteszi a kérdést: Csak egy vessző? (ÉT 1975. 1541). — Az értelmező jelzős kifejezéseket is vesszővel tagoljuk (uo. 1975. 1855). — Sok múlik a vessző kitételén, hiszen téves használata értelemzavaró, vagy más jelentést kölcsönöz a szövegnek (Ladó János: uo. 1975. 2129). — Pásztor Emil két nyelv művelő írásában összehasonlítja a nagy- és a kiskötőjel használatát (uo. 1976. 405 és 1976. 1382).

Szabó Ernő figyelmét nem kerülték el az élet különböző területén föllelhető helyesírási hibák. Foglalkozott a metró kiírásaival (Nm 1976. 9. 23), az áruszövegek nyelvével (uo. 1976. 10. 23), az emléktáblák helytelenségeivel (uo. 1976. 11. 37) és a plakátok hibáival (uo. 1976. 12. 35).

Számos esetben egyedi hibákat észrevételeznek a cikkírók. Kovács Attila nem tud megbékélni az egyetemi jegyzetek típushibájával, azzal, hogy a magánhangzók hosszúságát a nyomda Dabason továbbra sem különbözteti meg (ÉI 1976. 42. 9). — A kaposvári Tanítóképző Főiskola cégtábláján olvasható vétségre figyelmeztet egy glossza (L. P.: SN 1975. nov. 1. 8). — Más helyütt fölteszi a lap a kérdést, hogyan kell írni a *Küián* tulajdonnevet (L. P.: SN 1976. szept. 9. 8). — Pásztor Emil megállapítja, hogy a nyomdászok nemritkán kijavítják a versszövegek régies szóalakjait (MN 1976. ápr. 11. 13). — Egy szegedi utcanévtáblán hosszú *ő*-vel szerepel a *körút* (F. K.: DM 1975. nov. 2. 7). — Az ékezetek hibáit elemzi a HBN (-nyos: 1975. ápr. 13. 11). — Visszatérő téma a géppel írott vagy a nyomtatott szövegek magánhangzóinak problémája (Emödi Béla: GyGL 1976. dec. 293).

Szó esik az intézménynevek és a nevezetes napok, hetek, rendezvények írásmódjáról (Szabó Ernő: Nm 1975. 7. 23 és 11. 32). — Szántó Jenő fölfigyelt arra, hogy sokszor rosszul írják az irodalmi művek címét (Nszb 1975. febr. 23. 8). — A spanyolországi *Sevilla* város nevét csak eredeti formában ajánlatos használnunk (-int: Nm 1975. 3. 40). — *Napoleon* nevének írása kavart nagyobb vitát (Feleki László és Bajomi Lázár Endre: M 1975. febr. 2. 31; febr. 16. 31; márc. 30. 31; ápr. 20. 31; ápr. 27. 31). — *Echó* vagy *ekho* — teszi föl a kérdést Nagy György (M. 1975. jún. 15. 31). — Az ízig-vérig és az *izzé-porrá* helyesírását tűzi tollhegyre Kálmán Béla (ÉT 1976. 765).

Helyesírásunk történeti kérdéseivel két cikk foglalkozik. Régi nyelvemlékeink szolgáltatnak alapot arra, hogy a szavak írásmódjának változását érzékeltessék (név nélkül: EH 1976. ápr. 24. 4 és Kósa Csaba: Nszb 1976. okt. 17. 13).

IX. Egyéb

1. Hírek, tudósítások, riportok

a) A magyar nyelv hét ének rendezvénysorozatáról hosszabb-rövidebb hírekben tájékoztatnak az újságok. Fontosabb írások 1975-ből: DM márc. 26. 5; ápr. 11. 8 és ápr. 20. 12; EH ápr. 10. 2; ápr. 12. 12; Nszv ápr. 11. 5; ápr. 15. 3; HBN ápr. 15. 5; ápr. 17. 5; Ka ápr. 26. 7; ápr. 29. 1; Nszb jún. 1. 7

1976: Nszb febr. 21. 6; MH márc. 23. 10; Nszv márc. 23. 5; máj. 1. 7; EH febr. 20.; márc. 17. 2; márc. 20. 2; márc. 22. 2; márc. 23. 2; márc. 26. 8; márc. 27. 2; márc. 27. 8; N márc. 18. 5; SN ápr. 20. 8; okt. 27. 5; HBN ápr. 21. 5; Ka ápr. 30. 2; máj. 8. 8; Kal márc. 6

b) Beszámolók a IV. nemzetközi finnugor kongresszusról (1975): MN szept. 7. 7; MH szept. 9; Nszv szept. 6. 7; szept. 10. 1; szept. 11. 5; EH jún. 5. 1; szept. 4., 9., 10., 11., 12., 15., 16.; MT 1975. dec. 717; DM aug. 14. 6; aug. 16. 4; szept. 10., 11., 13., 16.; SN szept. 14. 5; N szept. 4. 5; szept. 10. 1; H szept. 5., 10., 11., 12., 13., 23.

c) Tudósítások az Édes anyanyelvünk versenyről: DM 1975. okt. 21. 8; okt. 26. 3; Nszb 1975. máj. 11. 12; 1976. máj. 26. 6; dec. 22. 7; EH 1975. ápr. 24. 8; okt. 23. 2; okt. 28. — Más versenyek: tanárjelöltek beszédversenye Szegeden (DM 1975. márc. 19. 12). — A dr. Hajdú Gyula emlékére hirdetett beszédverseny Pécsen (EH 1976. nov. 9. 12). — A Csongrád megyei verseny (DM 1976. okt. 26. 5). — A Somogy megyei iskolai versenyek (SN 1976. márc. 17. 5). — Beszédverseny az ELTE-n (Nszv 1976. ápr. 6. 5).

d) Egyéb témájú hírek: az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi osztálya ünnepi ülést tartott Székesfehérvárott abból az alkalomból, hogy Fejér megyében befe-

jeződött a földrajzi nevek gyűjtése (EH 1976. okt. 19. 12). — Kihirdették a Magyar Reklámszövetség nyelvi témájú pályázatának eredményét (EH 1976. jún. 1. 12). — Megtudhatjuk, hogy mivel foglalkozik a szegedi Juhász Gyula Művelődési Központban a rejtvényfejtők klubja (DM 1976. nov. 7. 4). — Híradás a TIT nyelvi játékok klubjáról (EH 1975. aug. 8.). — A várostörténeti címterek jelentősége (DM 1975. ápr. 26. 4). Riport a Mihályiban megtartott nyelvi előadásokról (Nszv 1975. júl. 6. 9).

A nyelvvél vagy a nyelvészettel kapcsolatos riport készült Bánffy György szín-művésszel (EH 1976. márc. 24. 2), Lőrincze Lajos nyelvessel (Nszv 1976. ápr. 9. 5), Durkó Zsolt zeneszerzővel a Halotti Beszéd földolgozásáról (EH 1975. jún. 26. 2), valamint nyomdászokkal (EH 1975. jún. 28. 3).

2. Nyelvrokonaink

Hajdú Péter ismerteti a finnugor nyelvcsalád kialakulásával foglalkozó különféle elméleteket (MH 1976. márc. 27. 6). — Ugyanezt a témát fejti ki egy hosszabb tanulmány Utak és módok a finnugor hagyományokban címmel (Lakó György. MT 1975. dec. 732). — Gulya János összehasonlítja nyelvcsaládunkat az indoeurópaival, sorra veszi a mondat-szerkesztés és a szóalaktan jellemző vonásait (ÉT 1975. 1251). — Budai János főleg finnugor művelődéstörténeti hagyományainkat dolgozza föl (MH 1975. szept. 6. 6). — A lap másik száma a finnugor nyelvek közös szókincsének földelésére irányuló kísérletekről közöl összefoglalást (B.-Nagy Marianne: MH 1975. szept. 13. 6). — Janurik Tamás arra keresi a választ, hogy mióta beszélünk magyarul (DM 1975. jún. 1. 7 és jún. 15. 8). — Cs. Nagy Ibolya közelebb hozza olvasóihoz a lapp és a vogul népet és nyelvet (HBN 1975. febr. 15–16. 5).

Péter László szerint a kun Miatyánk nem lehetett kun ember műve (ÉI 1975. 2. 2), viszont Mándoky István eredetinek tekinti ezt az alkotást (ÉI 1975. 11. 2). — Cseres Tibor kétségeinek ad hangot, és fölteszi a kérdést, hogy valóban rokonaink-e az Urálon túli ugorok. Javasolja, hogy a mai nyelvtudósok kutassák a nyelvcsere lehetőségét is (ÉI 1976. 12. 3). — Kálmán Béla az embertan felől közelíti meg e területet (ÉI 1976. 15. 2).

A sumér–magyar kapcsolatokat két írás cáfolja (Komoróczy Géza: V 1976. 10. 102 és Gergely András: HBN 1976. 12. szám 5).

3. Az anyanyelvi oktatás ügye

Az anyanyelvi oktatás ügyének fontossága különösen a fiatalok számára szorul magyarázatra (Nagy János: MI 1975. máj. 30. 24). — Szende Aladár példái rávilágítanak arra, hogyan lehet a költészetet megjeleníteni a nyelvtanórákon (MN 1975. febr. 9. 13). — Földváry Gyuláné az alsó tagozatos tanulók anyanyelvi nevelésének miskolci tapasztalatait idézi (Nj 1976. 7. 6). — Gosztonyi Jánosné az új tanterv követelményeit ecseteli (Nj 1976. 7. 6).

A magyartanítás múltjába enged betekinteni az EH (szerző nélkül: 1976. júl. 8. 4). — A lap hírt ad az új tantervekről is (szerző nélkül: uo. 1975. dec. 1.). Helyeslik azt a tervet, hogy egy könyv több osztály számára készül (szerző nélkül: uo. 1976. nov. 2. 12). — Diós József azt emeli ki az új tantervből, hogy az jobban hangsúlyozza az anyanyelv nemzeti értékének megbecsülését (DM 1976. jún. 5. 4). — Csak támogatható, hogy az új olvasókönyvekben tiszta nyelvezetű irodalmi szemelvények lesznek a korábbi tan-szövegek helyett (szerző nélkül: N 1976. okt. 28. 5).

A Magyartanítás fontosabb cikkei: a felvételi vizsgák anyaga, középiskolások nyelvi versenye (Kováts Dániel: 1975. 1.); nyelvi szakkörök az általános iskolában, a

középiskolások órán kívüli nyelvi nevelésének lehetőségei (Hoffmann Ottó és Abai Ilona: 1975. 2.); kísérleti nyelvtanóra hetedikben, a beszéd kutatás eredményei az anyanyelvoktatásban (Tóth Imre és Szende Tamás: 1975. 3.); anyanyelvi szakkör a középiskolában, a számnév és a melléknév fogalmának kialakítása, a korszerű nyelvtani példatár és alkalmazása (B. Porkoláb Judit és Chikán Zoltánné: 1975. 4–5.); beszédművészet középiskolás fokon, anyanyelvoktatás a szakmunkásképző intézetekben (Graf Rezső és Fényes Zoltánné: 1976. 1.); a 8. osztályos nyelvtani munkafüzet újdonságai és a vele kapcsolatos bírálatok (Takács Etel: 1976. 2. és 3.).

Válogatás a Köznevelés címeiből: a teljes tantervi tervezetek ismertetése (1975. 7.); a gimnáziumi kísérletek (P. Kovács Imre: 1975. 10.); nyelvi nevelés a magyarórán kívül (Tuza Tibor: 1975. 11.); új utakon a fogalmazás tanítása (Belyei László: 1975. 15.); helyesírás és tantárgyi reform (Konecz Endre: 1975. 30.); az OPI munkatársainak nyilatkozata az anyanyelvi tantervekről (1975. 34.); korosztályokra bontott feladatok az anyanyelvi nevelésben (Rét Rózsa: 1976. 11.); a nyelvi kommunikációs készség fejlesztése (Sugárné Kádár Júlia: 1976. 18.); integrált nyelvi nevelés (Lovász Gabriella: 1976. 33.).

Szépe György tanulmányában kijelenti, hogy a nyelvi nevelés elsődleges feladata az anyanyelv igényes használatának megtanítása (MT 1975. márc. 130.) — Gergely Mihály statisztikai adatokkal támasztja alá megállapítását, miszerint az információ és a kommunikáció válságban van (Kr 1976. 6. 14.).

A Kritika bőszes teret szentelt a nyelv ügyének. Két év alatt összesen 12, témánkba vágó írás jelent meg a lapban. Válogatás a fontosabbakról: Pásztor Emil határozottan javasolja, hogy a tanárképző főiskolákon állítsák vissza a nyelvtörténet kötelező oktatását (1975. 2. 2.). — Sarkadi László elemzi az új nyelvtani munkafüzeteket, és abban látja legfőbb erényüket, hogy nem a szabályokra, hanem a nyelvhasználatra épülnek (1975. 6. 31.). — Vita bontakozott ki az anyanyelvi oktatás és a nyelvtanulás témaköréből (Gergely Mihály, Illyés Gyula és Tamás Lajos: 1976. 6., 10. és 11.).

Bellér Béla arra válaszol, hogy miképpen tanítsuk a magyar nyelvet a dolgozók gimnáziumában (PSZ 1976. 4. 300.). — Kopias Sándor arra figyelmeztet, hogy ne csupán az iskolától várjuk az anyanyelvi nevelés megoldását, hanem a családnak is van mit tennie ezen a téren (Nszb 1976. okt. 20. 7.). — Sarkadi László külföldi tapasztalatairól ír és megállapítja, hogy nem szégyen átvenni a nálunk is hasznosítható jó ötleteket (Nszb 1976. márc. 17. 7.). — Tompa József a magyar és az idegen nyelvek kontrasztív tanításának módszertani lehetőségeit boncolgatja (MH 1976. szept. 11. 6.). — Lengyel Zsolt a nyelvészet és a nyelvoktatás kapcsolatának lényegét rajzolja meg (HBN 1976. márc. 7. 15.).

4. Megemlékezések

1975. november 7-én elhunyt Bárczi Géza. A róla szóló fontosabb megemlékezések a következők — a teljesség igénye nélkül: Benkő Loránd: MT 1976. ápr.—máj. 316; Kr 1975. 12. 21 és 1976. 1. 3; Nszb 1975. nov. 10. 5; EH nov. 17.; DM nov. 10. 8 és nov. 16. 7; Pál Ottó: Kv 1976. 1. 42.

A következő személyiségek munkásságát, életművét, nyelvészeti tevékenységét mutatják be a lapok: Apáczai Csere János (Benkő Loránd: PSZ 1975. 10. 887); Fogarasi János (szerző nélkül: EH 1976. ápr. 18. 8); Földi János (szerző nélkül: EH 1976. ápr. 6. 8); Kőrösi Csoma Sándor (Pataki Béla Pál: Nszv 1975. febr. 15. 8); Pápai Páriz Ferenc (Für István: DM 1976. szept. 11. 4); Reguly Antal (Pataki Béla Pál: Nszv 1975. febr. 22. 8); Rubinyi Mózes (szerző nélkül: EH 1976. ápr. 1. 8); Vámbéry Ármin (Soproni: MN 1975. jan. 3. 8); Veres Péter (Görömbei András: Nszv 1975. máj. 3. 5).

5. Anyanyelvünk a világban

a) Az Anyanyelvi Konferenciáról: a külföldön élő magyarság számára meghatározó jelentőségű rendezvények az Anyanyelvi Konferencia védnökségének sokoldalú szervezőmunkájának köszönhetőek. Lőrincze Lajos az első konferencia ötéves jubileumán összegzi az eddig elért eredményeket (HBN 1975. aug. 7. 5). — Az anyanyelvi konferencia védnökségi ülésén értékelték a végzett munkát, és a külföldről érkezett vendégek tájékoztatást adtak a náluk folyó magyaroktatásról (DM 1975. aug. 12. 8 és aug. 16. 5). — Az anyanyelvi konferencia védnöksége nyári egyetemet és kollégiumot, valamint továbbképzéseket rendez (Ráthonyi János: EH 1975. máj. 15. 3). — Olvashatunk a Magyarok Világszövetségének terveiről is (VN 1975. jan. 7. 5), és a későbbi táborok szervezéséről (MTI; DM 1976. dec. 15. 3). — A külföldön élő magyarok számára (1975. aug. 12.). — A határainkon túl élő fiatalokban is megvan a belső indíttatás a magyar nyelv és művelődéstörténet iránt (Ruffy Péter: MN 1976. febr. 1. 11).

Milyen programok várják az érdeklődőket? A külföldön magyar nyelvet tanítók részére anyanyelvi tanfolyamot indítottak Debrecenben (szerző nélkül: HBN 1975. aug. 7. 1). — Nagy Károly New York-i egyetemi tanár értékeli a képzést (HBN 1975. aug. 30. 5). — A debreceni nyári egyetem kapcsán Kálmán Béla arról nyilatkozott, hogyan járul hozzá ez a hagyományos rendezvénysorozat az anyanyelv megőrzéséhez (HBN 1975. júl. 23.). — A résztvevőkkel riport készült, amelyből megtudhatjuk, hogy ki miért tanul magyarul (Juhani Nagy János: HBN 1975. aug. 29. 5). — Jakab István pozsonyi nyelvész azt elemzi, hogy milyen nehézségek merülnek föl egy nyelvi kisebbség esetében anyanyelvük ápolásában (HBN 1975. aug. 3. 5). — A lap örömmel számol be a magyarul tanuló külföldiek számának emelkedéséről (szerző nélkül: HBN 1976. okt. 24. 1). — Mindez az erősödő magyarságtudat jele — fűzi hozzá Lukácsy András, és fontosnak tartja a fiatalok megnyerését e nemes cél érdekében (MH 1975. aug. 15. 3).

Magyar szülők külföldön született 14–18 éves gyermekei Sárospatakon tanulhatnak. A magyar nyelv mellett megismerkednek hazánk történelmével és néprajzával is (Bende Ibolya: EH 1975. júl. 29.). — A pécsi Népek Barátsága elnevezésű nyári egyetem külföldi hallgatóinak kis nyelvtanfolyamot rendeztek (MTI; EH 1975. máj. 22. 8).

A külföldi magyarság klubokat, szervezeteket hoz létre az anyanyelv ápolása céljából. De lehetőségük van hazai sajtótermékek, kiadványok, könyvek olvasására is (R. J. T.: Kr 1975. 12. 16). — Bármilyen fontosságot tulajdonítanak is a nyelvnek, az csupán egy az emberre ható tényezők közül. Nem feledkezhetünk meg az etnikai és a kulturális hatásokról sem, amikor az anyanyelv megőrzéséről beszélünk (Kustaa Vilkuna: MT 1975. dec. 752). — Zöldi László bemutatja a nyugati magyarság nyelvművelő újságjait, valamint szól a rádió anyanyelven sugárzott műsorairól (Kr 1975. 12. 17).

b) Nemzetiségek — nemzetközi együttműködés. Nemzetiségi klubot hoztak létre Szentgotthárdon a szlovén és német anyanyelvűek művelődésének és szórakozásának érdekében (szerző nélkül: EH 1976. márc. 24. 2). — A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége azon fáradozik, hogy minden délszláv gyerek határainkon belül jól elsajátíthassa anyanyelvét (szerző nélkül: DM 1975. okt. 7. 8 és DM 1976. nov. 21. 4).

Nemzetközi bizottság egyeztetti a különböző országok történelem- és földrajz-könyveit. Hazánkat az Országos Pedagógiai Intézet egy munkatársa képviseli (m–y: EH 1976. dec. 24. 8). — A magyar–olasz kulturális és nyelvi kapcsolatok fejlesztésére példa a József Attila Tudományegyetem kezdeményezése (szerző nélkül: DM 1976. nov. 5. 8). — Bepillanthatunk a Katowicében folyó gimnáziumi nyelvoktatás hétköznapijaiba, ahol a lengyel tanulók a magyar elsajátításán fáradoznak (Magda Urzon: HBN 1976.

aug. 1. 13). — Ausztriában anyanyelvi szavazást tartanak, hogy megállapítsák az országban élő nemzetiségek létszámát (O.: EH 1976. nov. 12. 1).

A népek közötti barátság és együttműködés egyik lehetséges eszköze az *esperanto* nyelv. A 26. magyar esperantó kongresszus kapcsán többen vizsgálták, hogyan lehetne bővíteni a nyelv lehetőségeit (szerző nélkül: DM 1975. szept. 7. 6; HBN 1975. szept. 7. 12; Mészáros Béla: HBN 1975. szept. 30. 4; szerző nélkül: N 1975. okt. 4. 7; Virizlay Gyula: N 1975. ápr. 22.; szerző nélkül: DM 1976. jún. 9. 6).

Zimányi Árpád

On signs. Edited by Marshall Blonsky. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland, 1985 [reprinted 1986]. LI + 536 oldal

1. A kötet negyvenhat tanulmányt foglal magában. Mindegyik, ahogy a kötet címe is jelzi, a jelekről szól. Jó részük első közlés, legalábbis (egy kivételével) angol fordításban az. Tartalmuk a jelek tárgykörét is tekintve, mint látni fogjuk, nagyon változatos. Erről előljáróban már a különböző szakterületekhez tartozó szerzők neve is jól tájékoztat: Roland Barthes, Michel de Certeau, Guido Crepax, Daniel Dayan és Elihu Katz, Jacques Derrida, Edmundo Desnoes, Umberto Eco, Michel Foucault, Jean Franco, Milton Glaser, Wlad Godzich, A. J. Greimas, Geoffrey H. Hartmann, V. V. Ivanov, Roman Jakobson, Fredric Jameson, Matthew Klein, Jan Kott, Julia Kristeva, Jacques Lacan, Louis Marin, Susan Meiselas, Christian Metz, Robert Scholes, Thomas A. Sebeok, Ronald Weintraub.

A kötetet szerkesztője egyedülálló szemiotikai kiadványnak szánta, olyannak, amely szerinte szórakoztat, bámulatba ejt, de ugyanakkor sok mindenről felvilágosít. A szerkesztő szándékáról az Előszóból azt is megtudjuk, hogy a szemiotikai vizsgálatok sokféle jegyét, sajátosságát szándékozta összegezni, hogy egy széles olvasókörönség eltérő igényeit tudja így kielégíteni. Azt véli ugyanis, hogy a jelekről szóló eddig megjelent legtöbb kiadvány nem számolt kellőképpen a szemiotikai vizsgálatok tág körével, és emiatt sok minden, többek közt a nehéz, a problematikus vagy épp a mitikusnak, titokzatosnak tartható vonatkozások elsikkadtak. Más szemiotikai kiadványtól eltérően a tanulmánykötet segíteni akar az egyetemi hallgatónak, provokálni akarja a tudóst, hasznára akar lenni az üzletembernek, a politikusnak, a tömegjájékoztatás szakembereinek, emellett szórakoztatni szándékszik mindegyik érdeklődő olvasót (VII).

2. Valóban változatos tartalmú tanulmányokat olvashatunk. Erre már a különböző tanulmánycsoportokat magukba foglaló fejezetek témakörei is utalnak. Az első fejezet tanulmányaiban maga a jel hangsúlyozódik. Ahogy ezekről a tanulmányokról szólva az Előszóban a szerkesztő állítja, a világ jelekkel ellátott nagy „üzenet”. A valóság dolgaira való utalás mellett a jelek becsaphatnak és hazudhatnak, félrevezethetnek a világ állapotáról. Ennek oka az, hogy a jelek teljes mértékben függetlenek a dolgok és állapotok objektív, természetes sajátosságaitól, azoktól, amelyekre tulajdonképpen utalnak (VIII). A második fejezet tanulmányainak közös témája a jelek jelentésének megértése. A harmadik fejezet témája: az élet jelei. Itt kötődik a szemiotika az élethez, itt merül el a szerkesztő szavai szerint a tiszta elmélet a „zavargó” alkalmazásban, és ezek a tanulmányok tájékoztatnak arról is, hogy a jelutomány ellentétes iskolákra bomlott, az egyik a másik képviselői számára szinte érthetetlen fogalmi rendszert és szakterminológiát alakított ki.

A változatos tartalom legfőbb hordozói természetesen az eltérő természetű jelekről szóló eltérő tárgykörű tanulmányok. Az irodalmi (pl. Ezópus fabulái, Plinius levelei,

Wordsworth egyéni stílusa, Poe egy elbeszélésének szövegelemzése), illetőleg művészi jellegű témák (pl. Tiffany ablakai, a Casablanca című film, Eizenstein montázsa a hieroglifákról, fényképészet, tévé) mellett sok más található (pl. pszichoanalízis, szexualitás, divat, kultúra és a színek, egy szívinfarktus dramaturgiája, hogyan lehet egy hetet Párizsban tölteni, a nagyáruházi formatervezés szemiotikai alátámasztása, Castro szakálla, cowboyok és indiánok egy fehér házbeli sajtóértekezleten).

A jel felfogásából adódó párhuzamosságoknak és a szemiotikai kutatásokban való hasznosításuknak bő példatára a kötet változatos tárgykörű negyvenhat tanulmánya.

Így például Eco Nixon 1973. április 30-i tévébeszédét a bizonytalanság vizuális megjelenítéseként elemzi (11). Ugyanő azt próbálja bizonyítani, hogy a Casablanca filmben a sok banalitás a fenséges megpillantását teszi lehetővé (38). Ivanov tanulmányának egyik következtetése szerint Eizensteinnek a filmnyelvre vonatkozó kutatásai közvetlen segítséget jelentenek az antropológiának, nyelvtudománynak és a művészet-történetnek (234). Metz az elmésség vizsgálatában a társadalmi gyakorlatot egy (nyelvi és pszichoanalitikus) szimbolikus gyakorlattal kapcsolja össze (265). Scholes párhuzamot von a biológia és a költészet tanulmányozása, a természettudós és az angoltanár munkája között (311). Kott azt állítja, hogy az időélmény az idő megsemmisítése, és ezt az infarktusélményből vett drámai analógiákkal világítja meg, továbbá azzal a megfigyeléssel, hogy az infarktusos beteg úgy olvassa Proustot, mint saját történetét (81). Eco korunkat több hasonlóság (pl. a zarándokutak és a mai turizmus, a vágánsok és a mai hippik, a egykori kolostor és a mai amerikai campus) alapján a középkorral azonosítja, egy új középkornak tartja (488).

3. A kötet tanulmányainak nagy száma, valamint a tárgykörök sokasága nem enged meg részletező ismertetést. Amit az egészből kiemelhetünk és a továbbiakban tárgyalhatunk, csakis a szemiotika fontosabb kérdései lehetnek, amelyeket egy-egy elméletibb jellegű tanulmány fejt ki, vagy pedig a különböző tanulmányokban olvasható megjegyzésekben fedhetünk fel, és ezekből kiemelve összegezhethetjük őket.

Van a kötetben néhány kimondottan elméleti, pontosabban a szemiotika elméleti vonatkozásaival foglalkozó tanulmány. Ilyen mindenekelőtt a szerkesztő, Blonsky bevezető tanulmánya. Témája a szemiotika agóniája, illetőleg újraértékelése, amihez a keret a szemiotika vázlatos története. Barthes véleménye (és ezért szerintünk tulajdonképpen csak a jellegzetes francia „szemiológia”) alapján állítja, hogy a szemiotika túlon túl elvont jellege, történetiségellenessége és a valóságtól távol álló nyelvezete miatt „(osztály)ismétlésre van utasítva” (XV). Ezt próbálja igazolni Blonsky a szemiotika eddigi (szerinte zsákutcát jelentő) fejlődésének három szakaszával.

Az első szakaszról szólva Saussure-tól eltérően állítja, hogy a nyelv nem tiszta jel, hanem „dolog” is, emiatt a szó részben tárgy, részben pedig jel (XVI). A saussure-i felfogásból következik szerinte az, hogy az ötvenes évek szemiotikusai (pl. Barthes, Eco) igazi Saussure utódként a nyelvészeti jel alapján vizsgáltak társadalmi szimbólumokat és egyáltalán mindent, ami nem nyelvi, tehát képeket, tárgyakat, viselkedéseket. A második szakaszban (a hetvenes évek elejétől) nagymértékben csökkent a társadalmi jel iránti érdeklődés, előtérbe került az építészet, festészet, költészet és narráció, film, gesztus, rítus vizsgálata, és már nem annyira a jel jelentése, hanem inkább a jelentés létrejötte a téma (XVII). Az előbbivel párhuzamos harmadik szakaszra a fentebb jelzett helyzet következménye, a szkepticizmus jellemző, amit Blonsky több példával igyekszik megvilágítani, többek között azzal, hogy csak félreérteni lehet egy szimbólumot akkor, ha formális funkcionálását kívülről figyelik meg (XV–XVIII).

A szemiotika, állapítja meg Blonsky, választút elé ért. A továbbhaladás lehetőségét a fentebb említettek tagadása jelzi, azaz Blonsky szerint az, hogy a világ megfigyeléséhez

nem elégséges csak a nyelvi jel hasznosítása. Hogy még mi szükséges ehhez, azt Blonsky a kötetben közölt tanulmányok szerzőinek idevágó véleményével világítja meg. Ezek közül hármat idézek. Eco a jelláncolatot, a szöveget, tehát a jelentések egymásutániségét hangsúlyozza. Marin úgy véli, hogy nemcsak arra kell figyelniünk, hogy a nyelv mit „mond”, hanem arra is, hogy a nyelv mit „tesz”, ami a társadalmi háttérre is utal. Ez utóbbit Jameson a szándéokra és a hatásra, sőt a hatalomra való utalással teszi teljesebbé (XVIII–XIX). Ezeket és az ezekhez hasonlókat Blonsky a „kultúra véráramaként” összegezi.

Hogy mi is a szemiotika, arról a legrészletesebben Blonsky bevezetőjével együtt három tanulmány szól. Helyét, rangját tekintve Sebeok három lehetőségét említi: a jelek, doktrínája, tudománya, elmélete (466). Godzich ugyancsak három lehetőséget feltételez igaz, mindegyiket (másoktól idézett) kérdésként: tudomány, tudományág, illetőleg tudományszak (diszciplína) vagy pedig a jelentéssel való foglalkozás sok tudománnyal érintkező (kereszteződő) módozata (421). Ennél is fontosabb kérdés a szemiotika tartalmának megítélése. Sebeok szerint a szemiotika az egységesített (integrált) kommunikáció-tudomány vezérága, amelynek tárgya bármilyen jellegű és bármilyen jelrendszerű üzenetek cseréje (451, 460). Blonsky szerint a szemiotika arra tanít, hogy minden tényre úgy kell figyelniünk, hogy megkérdézhessük: mit jelent? A szemiotikában az az újdonság, hogy a dolgok jelentésének az ereje, sőt hatalma kerül az előtérbe, ami társadalmi helyzetek figyelembevételét feltételezi. És azt is állítja, hogy a szemiotikai szemléletben nem az a lényeges, hogy egy jel mit jelent, hanem azt, hogy h o g y a n jelent valamit (XXVII).

Godzichnál a jeltudomány lényege egy ugyan bonyolult, de kétségtől érdekes és a szemiotika mai fejlődési szakaszáról sokat mondó fejtegetésből következethető ki, amelynek már a címe is figyelemfelhívó: a szemiotika szemiotikája. Egy divattörténeti eseményből indul ki (a New York-iak az 1970-es években felújították a cowboycsizma divatját), és ezt egy közgazdasági kérdéskörhöz, az új (és egyben a különböző) termelési módhoz kapcsolja. Lényegében e közgazdasági kifejezésnek az új csizmadivatral konkretizált jelentésének a státusát, a termelt áru új jelentésének a megállapodását tárgyalja, azaz az új divat értelmezését, társadalmi és lélektani indítékainak a magyarázatát adja (a férfias, magabizó, szabadon kószáló stb. jelleg kifejezése). Godzich megállapítja, hogy egy ilyen kontextusban jön létre a szemiotika mint egy új jelentés megállapodásának a tanulmányozása (432), más műszóval az „ábrázolás (representation) szemiotikája”, amit a kötet szerkesztője idevágó lapalji jegyzetében „egyszerű szemiotikának” tekint (446). Számunkra talán ennél is többet jelent Godzich magyarázatának velejárója, az, hogy az így felfogott szemiotika tulajdonképpen az „ismétlődés ábrázolása” (hisz a cowboycsizma új divatjáról van szó), ami a szemiotikában eddig elhanyagolt „történetiséget” és a vizsgálatokba való bevonását feltételezi (433). S mi több, a történetiséggel azonosított összefüggéseket, az ismétlődések láncolatain belüli lényegét (439), illetőleg ennek helyét az ábrázolásbeli jel foglalja el, ami a szemiotika területét jelzi (446).

A szemiotika felfogása mellett nagyon érdekel alapkategóriájának, a jelnek az értelmezése, pontosabban az, hogy mi az új ebben. Az idevágó kérdésekről a leginkább Ecónak a jelalkotásról szóló tanulmánya tájékoztat. Megtudjuk, hogy ma a szemiotikusok vitatják egyrészt a jel eddigi értelmezésének a lényegét (azt ti., hogy jel az, ami valami helyett áll), másrészt pedig magának a jel fogalmának a tarthatóságát. Eco szerint a kódok és alkódok sokasága arra figyelmeztet, hogy az úgynevezett „jelek” a jelölő és jelölt egységeknek nem állandó, nem tartós kapcsolatai, hisz a két alkotóelemet képviselő egységek a különböző rendszerekben vagy pedig ugyanazon rendszer különböző kontextusaiban sokféleképpen kapcsolódhatnak össze. És amit ennél is fontosabbnak tarthatunk, a szerző mindezt szövegnyelvészeti kérdésként fogja fel. Eco ugyanis arra figyelmeztet,

hogy a jelentésalkotás kontextuális és textológiai (ezen belül is elég nagy mértékben pragmatikai) stratégiákhoz kötődik.

Mindebből Eco a jeltipológiát érintő következtetést von le, azt, hogy Peirce három jeltípusa értelmezési nehézségekbe ütközik, mert — mint állítja — tulajdonképpen nincs igazi, reális ikon, index vagy szimbólum, hisz mindegyik jeltípus inkább csak eredménye a típusoknak megfelelő folyamatok (tehát például a szimbolizálás) komplex egymásba fonódásának. Eszerint Peirce régóta számon tartott egységei nem jeltípusok, hanem olyan szemiotikai kategóriák, amelyek segítségével a jelentés bonyolultabb stratégiai írhatók le (177). Szerényebb igények alapján Eco egy új tipológiával áll elő, amelyet csak a jelalkotás osztályozásának tekint, és amelynek szempontjai sokfélék, például: a jel és a típus viszonya, egy tárgy vagy esemény összekapcsolása egy tartalommal, ilyen új egységek felismerése, felfedése stb. (179.). Ilyen és ehhez hasonló, lehető tipológiákról Eco azt állítja, hogy segítségükkel a szemiotika meg tud szabadulni az eddigi (kizárólagos) nyelvészeti modell „zsarolásától”, hisz ezek most már önálló szemiotikai kategóriák, amelyek egyaránt megmagyarázhatnak nyelvi vagy nem nyelvi kommunikációs folyamatokat (183).

Mindemellett sok más érdekes, figyelemreméltó kérdésfeltevést, véleménykifejtést vitát olvashatunk. Érdekes felfogását alakította ki az irodalmi mű elemzésének Barthes, amiről egy Poe-elbeszélés szövegelemzése tájékoztat. Barthes úgy véli, hogy az elemzés célja nem egy mű struktúrájának a leírása, hanem inkább a szöveg mozgékony strukturalása, ami olvasónként más és más lehet. Az elemzés előterében a jelölő és a jelentős áll, pontosabban a sok és sokféle, olvasónként különböző jelentéseket lehetővé tevő (pl. metanyelvi, társadalmi, művelődési, közlési, időrendi stb.) formák, kódok. Az elemzés technikájára, a jelentések megállapítására könnyedség és lazaság jellemző. Az elemzés módszere Barthes szerint végső fokon az emberek és a jelek közötti harcban alakul ki, hisz „a jelentésfelfedés nyitást jelent más szövegek, más kódok, más jelek felé.

4. A kötet tanulmányai a szerkesztő szándékának megfelelően valóban sok újat mondanak a jelekről, a szemiotika nagy kérdéseiről. Itt-ott a szerkesztőnek oly annyira tetsző „provokatív” vagy legalábbis „meghökkenítő” jelleg is nyilvánvaló. Különösen feltűnőek azok a részletek, amelyek a jeleknek az erővel, erőszakkal, hatalommal avagy a hazugsággal való összefüggéseiről szólnak.

Mindezekon túlmenően a kötet igazi értékét abban látjuk, hogy sok új és hasznos információt nyújt, hogy elolvasása után valóban többet tudunk a jelek tudományáról, a szemiotikáról, mint eddig, hogy fel tudjuk fedni benne a jelek, tárgykörök sokaságát, és hogy nyilvánvalóvá válik: az eltérő tárgykörök egymásra vannak utalva, vizsgálatukban a párhuzamosságok, analógiák felfedése nagyon is produktív lehet.

Szabó Zoltán

Tóth Imre: Ipoly menti palóc tájszótár. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 176. sz. Bp., 1987. 290 oldal. Szerk.: Balogh Lajos

Tóth Imre Ipoly menti palóc tájszótára, amely elsősorban Bernecebaráti (és néhány szomszédos község) helyi nyelvjárásán alapul, ahogy a bevezetésben a szerző megjegyzi, már nem is a huszonnegyedik, hanem szinte a negyvennyolcadik órában íródott. Ez a munka azért is felbecsülhetetlen értékű, mert a rendkívül gyors gazdasági-társadalmi változások, a műveltség emelkedése egyre inkább a köznyelvet teszi általánossá, ami akarva-akaratlan a nyelvjárási jelenségek színtelenedését, pusztulását eredményezi. Mint

Kálmán Béla már évtizedekkel ezelőtt megállapította, „ez természetes és szükségszerű folyamat, amelynek megállítása nem áll módunkban, és oktalanság is volna. De nyelvünk tanulmányozása és a törvényszerűségek felismerése végett okvetlenül szükséges, sőt kötelességünk is nyelvjárásaink lehetőség szerint minél gazdagabb felgyűjtése” (Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai. Bp., 1949. 13).

A késlekedésnek az a magyarázata, hogy a nyelvjáráskutatás maga is hosszú ideig a magyar nyelvújvárlat legelhanyagoltabb területei közé tartozott. A fejlődés nagyobb méreteket csak az 1930-as évek közepe táján kezdett öltetni. A korszerűnek számító dialektológia megalapozása főként Csúry Bálint érdeme. Kétkötetes Szamosháti Szótára (1935—36.) példa és minta a szótárfírók számára.

Azóta — öröndetes módon — mintegy tizennégy nyelvjárási szótárunk látott napvilágot. Legyen elég az utóbbi időben megjelentek közül Imre Samu Felsőőri tájszótárára (1973.), Kiss Jenő Mihályi tájszótárára (1979.), Markó Imre Lehel Kiskanizsai szótárára (1981.), vagy éppen Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótárára (1984.) hivatkozom, nem is szólva az Új Magyar Tájszótár 1. kötetről (1979.). Eredmények tehát vannak ezen a téren. Mégis sajnálatos, hogy éppen az egyik legérdekesebb, leggazdagabb, számtalan régiséget megőrző nyelvjárástípusunkból, a palócból nem jelent meg eddig terjedelmesebb és igényesebb tájszógyűjtemény.

A korábbi tágabb és szűkebb időszakokban Szeder Fábián (Tud. Gyűjt. 6 [1819]: 26—46), Bartha József (Nyr. 21 [1892]: 553—62), Berze Nagy János (NyF. 16 [1905]: 46—52), Sima Ferenc (MNy. 5 [1959]: 140—46. stb.) és Fülöp Lajos (Nyr. 101 [1977]: 95—101 stb.) is közölt már mutatótáblát ebből a kimeríthetetlen anyagból, de ide sorolhatjuk a Magyar Nyelvjárások Atlaszában (1968—78.) jelentős adatgyűjtését is. Mindezek-től függetlenül: csak elismeréssel adózhatunk Tóth Imre áldozatos tevékenységének; azért is, mert napi középiskolai tanári munkája mellett vállalkozott ennek a hézagpótló műnek az elkészítésére.

Az Ipoly menti palóc tájszótárhoz a munka inspirátora és tanácsadója, Imre Samu akadémikus írt előszót (7—8). Ezt a bernecebaráti születésű Zsóka István és felesége, Somkúti Erzsébet tiszteletreméltó felajánlásának a közlése követi (9). A szerző és a szerkesztő mellett — egyre szigorodó gazdasági körülményeink között — a kiadás költségeinek a vállalásával ők tették a legtöbbet a munka időbeni megjelentetése érdekében.

A bevezetés (11—28) a tájszótár szülőföldjének, Bernecének (ma Bernecebaráti) a földrajzi fekvéséről és történeti-társadalmi fejlődésének állomásairól tájékoztatja az olvasót, majd a terület nyelvjárási határát rögzíti, elsősorban is Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere (Bp., 1971.) című munkájának ide vonatkozó fejezetei alapján (l. A közép-palóc nyelvjárástípus, illetve Az Ipoly vidéki nyelvjárástípus, i. m. 349—53). Ez a terület csak egy része a palócok elég nagy kiterjedésű földjének, amely a Vágtól keletre, a Dunától és a Pest—Cegléd—Szolnok vonaltól északra a Tiszáig és Borsod megye szegélyéig terjed, vagyis magába foglalja a történeti Hont, Nógrád, Gömör, Heves, Borsod keleti és Pest megye északi részét, a járságot és a szlovákiai magyarságot a Vágtól a Hernádig (vö. Kálmán: Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 80).

A szerző — szótárának forrásaként — felhasználta édesanyjának, feleségének, rokonságának, volt osztálytársainak és öt adatközlő parasztembernek a segítségét, nem utolsósorban saját nyelvi tudatára, nyelvhasználatára támaszkodott, hiszen szülőfalujának, anyanyelvjárásának a szókészletét dolgozta fel az 1930/40-es évek fordulójának a nyelvi állapota szerint. Az írásos források közül elsősorban Ikvai Nándornak A Börzsöny néprajza (1977.) című könyvét, valamint Hála József: Földrajzi nevek az Ipoly mentén (1974.) című munkáját vette figyelembe.

A bevezetés nagyobb része a tájnyelv jellemzőit mutatja be; a hangtani jelenségek sorában a fonémarendszert és a hangtani törvényszerűségeket (gyakorisági hivatkozások-

kal), az alaktani vonatkozások közül a szótöveket és a járulékelemeket, néhány mondat-tani sajátosságot, valamint az adattárban részletezett szókinsz jellemző vonásait.

A szerző az utóbbi évek gyakorlatának megfelelően elsősorban a valódi és a jelentésbeli tájszavakat rögzítette, de — mivel a nyelvjárás hangtani és alaktani szempontból jelentősen eltér a köznyelvtől — igen nagy mértékben vett fel alaki tájszavakat is. Ez a törekvése a hangtani kutatások szempontjából külön értéke a szótárnak, bár — mint Imre Samu megjegyzi az előszóban (8) — „az alaki tájszavak közlésében követendő kritériumok pontos meghatározása, és... a szótár használójának megfelelő eligazítása nem egyszerű, és nem könnyű.” Az eddigi vállalkozásokban igazán kevés példa akad rá.

A nyelvjárás jellemzését a szótári rész szerkezeti felépítésének bemutatása (a szócikkek szerkezete, jelmagyarázat, a rövidítések jegyzéke) követi (25—8). A szócikkek szerkezete is a tájszótárak szerkesztésének az utóbbi években szokásos gyakorlatát vette alapul (a címszó félkövér betűtípussal, tájnyelvi ejtészváltozat dőlt szedéssel, a címszó szófaja, majd jelentése, a jelentéseket kiegészítő magyarázatok, stílusminősítések, illetve nyelvhasználati és néprajzi jellegű megjegyzések). A szómagyarázatokhoz példamondatok, itt-ott példaszövegek, szövegrészletek, népi szómagyarázatok kapcsolódnak. Ezek számát — érdekességük és hasznosságuk miatt — még lehetett volna szaporítani. Íme, ízelítőül egyetlen szócikk a szótárból:

„**ahaj-hu** *aháj-hu* msz, farkasriogató idulatszó. *Kegyetlen té vān. Hājnālba mēgy ā mezōn házāfele ā bērnēceji cigān ā tēsāji muzsikālāsbō. Hāt ēccēr csāk āszt lāttyā, hogy hārom ēhēs fārkās gyōn ā nyomājīn ā nāgy hōbā. No, elykezgyi ā cigān hānnyi ā kērēsztlēkēt: — Jēzus, Mārijā, szent Jōzsēf, segicēs! — Elymonygyā mān ezerszēr is, de ā fārkāsok csāk gyōnnēk. Ēggyik mān mājnem belehārāp ā cigān sovānkā seggibe. No hātrāfordō erre hirtelen ā mērrēmōt cigān, elordíttýā mājāt: — Aháj-hul! — De mos mān ā hārom fārkās rēmō mē! Māj kitōrik ēgymāson ā nyākōkot, uty szālānnāk ijettyēkbe ā Nātyhīdekhēgy felē. Fō-szólāl ā cigān: — Tōbbet ēr ēgy āháj-hu, mind ezser Jēzus-Mārijā. — Mj. Így mesélte el az 1910-ben született tēsai Ilon nēni ā tréfās szólāsmondās szūletésének törtēnetét.” (I. m. 31.)*

A szótár természetesen nem lép fel a teljesség igényével. Mint Imre Samu — ugyan-csak az előszóban — írja (7), a munka jellegét tekintve ez nem „nyelvjárási szótár”, hanem „tájszótár”. Érdekességként és az anyag szélesebb körű érvényességének a hangsúlyozása végett hadd említem meg, hogy Mátra vidéki kéziratos gyűjtéssel összevetve a szótári szókészlet igen sok szava egyezést, vagy pedig csak alig eltérő alakváltozatot mutat.

Mindent egybevetve: Tóth Imre az Ipoly menti palóc tájszótárban — lelkiismeretes és megbízható munka eredményeképpen — értékes és gazdag anyagot tett le a nyelvtudomány (főként a dialektológia) és a társtudományok (helytörténet, néprajz stb.) asztalára, — olyan nyelvi kincset, amelynek jelentős részét ma már igen nehéz, szinte lehetetlen összeszededegetni, megmenteni. Ezért is tarthat számot mindazoknak a figyelmére, akik a palócság történetével, nyelvjárásával vagy néprajzával foglalkoznak, de bárki számára élvezetes és tanulságos olvasmány lehet.

Fülöp Lajos

Claude Hangège: *Le français et les siècles*. Paris, 1987. 271 oldal

E mű témája a nyelvművelés és nyelvvédelem a franciát illetően. A szerző szakterülete ettől távol esik, az általános nyelvtudományi tanszék vezetője a Sorbonne-on, e minőségben André Martinet utóda, számos kötet szerzője (pl. *L'homme de parole: contribution linguistique aux sciences humaines*, 1985.; *La structure des langues*, 1986.²), igen széles nyelvtudású (egy keveset tud magyarul is). Érdeklődéssel vesszük kézbe legújabb művét, hogy mi mondanivalója lehet erről a problémáról. Első olvasásra felfogása ellentétet tükröz: pozitív a francia nyelvvédelem, azaz e nyelv nemzetközi használata, de negatív a nyelvművelés, azaz a nyelvtisztaság irányában. Tüzetesebb tanulmányozás után az ellentét föloldódik, ti. Hagège a nyelvművelés szükségességét nem tagadja meg, csupán nem lát veszélyt a túlnyomóan amerikai eredetű angol hatásban.

A könyv első része (9–145) éppen az anglicizmusok elharapódzásával foglalkozik, ami ellen R. Étiemble (*Parlez-vous franglais? Paris, első kiadás 1964.*), P. Trescases (*Le franglais vingt ans après. Montréal—Toronto, 1982.*) és mások vészharangot kongatnak. Hagège szerint az angol hatás nem haladja meg az idegen nyelvi befolyás elfogadható mértékét, nyelvi-társadalmi eszközökkel szükségtelen és meddő küzdeni ellene. E következtetését sokoldalú nyelvtörténeti és szinkronikus elemzések után vonja le.

Megállapítja, hogy a francia nyelv szerkezete az angol jövevényszavak beáramlásától nem szenved változást. A *de* és *à* prepozíciós szerkezetek pl., amelyek kétségtelenül megnövekedtek az utóbbi évtizedekben, mint *assurance (de) maladie* 'betegbiztosítás', a régiségben szintén előfordultak: *l'hôtel-Dieu* mint bizonyos kórházak neve, szó szerint: Isten-fogadó(ja) stb. (39–40). A szórendi változásokat illetően az új forma gyakran kifejezésbeli hiányt tölt ki, tehát hasznosnak mondható, pl. *Américain du Sud*, a régi forma egyaránt jelenti az Egyesült Államok déli részének és valamely dél-amerikai országnak lakóját, az angol eredetű *Sud-Américain* viszont csak az utóbbira vonatkozik (41). Az angolos tükörszerkezetek bővítik a kifejezésmódot, de nem rontják a nyelvet, pl. *du haut de la tour Eiffel on peut voir Paris* 'az Eiffel-torony tetejéről látni Párizst', ahol a *peut* angolos többlet az *on voit* helyett (50–1). A hangrendszer semmi ártalom nem éri a jövevényszavak betédelése által, mert a műveltebb (és gyakran sznob) beszélők kivételével franciásan ejtik őket, tehát a *charter* szót *s* hanggal (nem *cs*-vel), a *job* szót *zs* hanggal (*dzs* helyett) mondják (67).

A szerző árnyaltan vizsgálja a lexikális átvételeket is. Jó részük francia eredetű az angolban, tehát a visszakölcsönzéssel — gyakran módosult jelentésben — nem történik károsodás a francia szókinszben, pl. *actuel* 'valóságos' jelentésben az angol *actual* szóból a korábbi *véritable* mellett, a *demande* azonos helyesírással 'követelés, követelmény' jelentésben a korábbi *exigence* mellett stb. (57–8). A nem francia eredetű angol elemek esetében pedig a fonetikai adaptáció következtében megtörtént a beolvadás, tehát már kölcsönző-vá váltak, s nem tekinthetők idegen elemeknek.

Az anglicizmusok jelentős hányaga új fogalmat jelöl, a rohamosan fejlődő technika és tudomány nélkülözhetetlen kifejezései. Ezenkívül a kereskedelem és a vele járó reklámozás kapja föl az idegenszerűségeket mint a vevőközönségre ható vonzóerő eszközeit. Hagège tehát megmagyarázza és megérti az anglicizmusok elharapódzásának okait. Orvosságot a francia tudomány és technika fejlődésében lehetne megtalálni, ha az felvonná a versenyt az amerikaival. A francia számítástechnikusok pl. évekkel ezelőtt kitérő számítógépeket szerkesztettek, s gyártásukkal szinte egyidejűleg születtek meg új szak kifejezések: *ordinateur* 'számítógép', *matériel* 'hardver', *logical* 'szoftver' stb. (125).

Könyvének második részében (147–) a szerző a francia nyelv mai elterjedését, vagyis inkább visszaszorulását mint nemzetközi (diplomáciai és tudományos) közvetítő nyelv, továbbá a határon túli franciák (főként Kanadában) nyelvi veszélyeztetettségét

ecseteli. Igaz ugyan, hogy számos országban, ahol korábban e nyelven egyáltalán nem tudtak, egyre többen tanulnak, így Kuwaitban, Indonéziában, Kenyában, Japánban, sőt újabban ismét Vietnámban, nem beszélve a volt gyarmatokról, ahol a hajdani gyarmatosítók nyelvét kulturális értéknek tekintik (241–6). A francia térvessztését Hagège sokkal fájóbbnak tekinti, mint az angol nyelvi hatást, s aktívabb nyelvi politika mellett tör lándzsát. De ebben is elsősorban a technikai és tudományos versengés eredményétől vár sikert. Megemlíti (183, 234), hogy a francia matematikusok nemzetközi viszonylatban élen járnak, és számos más tudományágtól eltérően jelentékeny számú francia nyelvű közlemény jelenik meg, amelyeket nem francia matematikusok is elolvasnak (a képletek ismeretében a viszonylag egyszerűbb magyarázó szöveg miatt ez könnyebben lehetséges). Ám tennivaló van más téren is, így a franciák túlnyomó egynyelvűségét kellene megszüntetni, a középfokú iskolában a világnyelveken kívül más nyelvek fakultatív tanítását bevezetni.

Habár közvetlen tapasztalatátvételi lehetőség aligha adódik, nem árt párhuzamot vonni a francia és a magyar nyelvi gondok közt.

Az angol hatás nálunk is növekvőben van, noha „hunglish” nyelvről még kevésbé lehet szó, mint „franglais”-ról. De Országh László 1977-ben megjelent művének (Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. NytudÉrt. 93. sz.) listáját azóta jó néhány jövevényszóval kell kiegészíteni: *aerobic*, *break-dance*, *encounter*, *hot dog* sőt sajnos *aids*, hogy csak kapásból soroljak föl párat. A rendszert illetően a magyart még kevésbé kell féltetni, mint a franciát, hisz az angol és a magyar nyelvi struktúra sokkal inkább különbözik egymástól. Ezzel szemben közös latin elemeik nincsenek (a csekélyebb számú nemzetközi elemeket figyelmen kívül hagyva), tehát az anglicizmusok meghonosodásának nagyobb akadályja van, mint a franciában.

A magyar nyelv határon kívüli fennmaradása viszont sokkal nagyobb veszélyeknek és nyomásnak van kitéve, és ez a helyzet annyiban riasztóbb, hogy a magyar soha nem volt nemzetközi nyelv, legfeljebb közvetítő nyelv a Kárpát-medencében fél évszázaddal ezelőtt. A tengerentúli francia lakosság nyelvi sorvadása természetes társadalmi erők következménye, erőszakos beolvasztó törekvések francia kisebbséggel szemben nem mutatkoznak. Az is igaz, hogy az elnyomás gyakran váltja ki a kisebbségek tudatos ellenállását, és ez erőt nyújt az asszimilációval szemben. Mindez nem vigasz az elnyomott nemzetiségeknek, amelyek sorsában magyarok is osztoznak napjainkban.

Hagège azok közé az általános nyelvészek közé tartozik, akik a nyelvművelés, nyelvvédelem kérdésében a nyelvszokást, a nyelvi változást tekintik döntő ismérvnek. Laziczius Gyula volt ilyen felfogású a magyar nyelvészek közt. Az elmélettel szemben a legtöbb nyelvész maga is nyelvművelő, vagyis igyekszik szép stílusban beszélni és írni, akárcsak más tollforgató. Hagège műveinek szövegében alig akad anglicizmus, társalgás közben sem használja őket. Laziczius írásai magyarosak, olykor túl választékosak, ez jellemezte egyetemi előadásait is.

Hagège új könyve a tulajdonképpeni tárgyán túlmenően bővelkedik nyelvtörténeti, szociolingvisztikai adatokban, az érdeklődőnek széles kitekintést nyújt a francia nyelv problémájától távolabb kérdésekre, párhuzamot keres más nyelvek hasonló körülményeiben, többször hivatkozik magyar nyelvi problémákra (100, 117, 166, 204, 231).

Fodor István

A *mini* szó terjeszkedése

Az igen körültekintően szerkesztett Könyvvilág című, havonként megjelenő folyóirat 1986. évi márciusi számában érdekes cikk számol be arról, hogy milyen kiadványok láttak napvilágot az utóbbi időben Békés megyében. Szerzője utal többek között a következőkre. A (békéscsabai) Kner Nyomdának különösen figyelemre méltó a „*mini*-sorozata”, amelynek az egyes darabjai 400 számozott példányban készülnek a könyvgyűjtők és könyvbarátok szűkebb tábora számára. A továbbiakban megemlíti a cikk írója azt is, hogy a „Klasszikusok *miniben*” című másik sorozatban eddig olyan műveket kaptak kézhez az olvasók, mint Puskin „Anyegin”, Madách „Az ember tragédiája”, Schiller „Az orleans-i szűz”, Ibsen „Peer Gynt”, és Petőfi „Az apostol” című alkotása.

Nos, a *mini* szónak az említett sorozatok címében való használata ellen van kifogásom. Valójában nem odavalók. Miért? Röviden: a *mini* szó hangulata, stílusértéke miatt. De haladjunk sorjában. Ismeretes, hogy a hatvanas években, főként az angol hatására nálunk is elterjedt a *mini* szó, amely a latin 'legkisebb' jelentésű *minimus* szóra és származékaira megy vissza. Az európai nyelvekben elsősorban az angolba átkerült formáiból rövidült le. Az Értelmező Kéziszótár a *mini* szó jelentését így írja körül: melléknévként: 'az átlagosnál, a szokásosnál sokkal kisebb méretű'; szóösszetételek előtagjaként pedig: 'nagyon kicsi, nagyon rövid'. És ilyen példákat említhetünk: *miniszoknya* 'térden jóval felüli szoknya', *miniautó* 'kisméretű autó', *minicsónak* és így tovább. A szó elterjedtségét mi sem igazolja jobban, mint az, hogy már önállósodott: a *mini* előtag például önmagában is vonatkozhat a miniszoknyára.

A felsorolt és hasonló esetekben helytelen volna ellene szólnunk. Színt, hangulatot képvisel sajátos hangalakjával, bizalmas, gyakran tréfás stílusértékével — amihez a 'miniszoknya' jelentés is belejátszik —, sőt még divatos voltával is. De éppen ezért inkább a beszélgetés, a könnyed társalgás szava maradt.

Plyenformán az még elképzelhető, hogy egy kis alakú könyvet *minikönyv*-nek mondunk, becézünk, de a 400 számozott példányban megjelenő munkák sorozatát nem neveztem volna „minisorozat”-nak. Azt viszont semmiképpen sem tudom elfogadni, hogy Puskin, Schiller, Ibsen, illetve Madách, Petőfi művei „Klasszikusok miniben” címmel kerüljenek a könyvesboltokba. Ez utóbbi sorozatcímbe ráadásul a *klasszikus* és a *mini* szó — jelentésénél, stílusértékénél fogva — szinte kizárja egymást, vagy ha egymás mellé kerülnek — mint az idézett kifejezésben —, akkor ellenkező, de legalábbis vegyes érzelmekeket válthatnak ki.

Szatlmári István

Beszámoló az Anyanyelvi Bizottság 1987. évi tevékenységéről

1. A bizottság megkezdte a komplex szemlélet és az interdiszciplináris módszerek alkalmazásának állapotára vonatkozó helyzetelemzés előmunkálatainak szervezését. A résztanulmányok elkészítésére három bizottsági tagunk kapott felkérést: K o v a l o v s z k y M i k l ó s az anyanyelvi közműveltség és a korszerű szaktudományos eredmények viszonyával foglalkozik, S z e n d e Aladár a nyelv művelés és az iskolai anyanyelvi oktatás kapcsolatát méri fel, végül a bizottság titkára, e sorok írója vállalta a nyelv művelés és a stilisztika egymásra hatásának, együttműködési lehetőségeinek áttekintését. Az elkészült résztanulmányokat a bizottság a jövő év folyamán meg fogja tárgyalni, s a szűkebb szakmai érdeklődésen túlmenő fontosságának bizonyuló gondolatok és megállapítások ötvöztetésével készíti el az I. Osztály számára benyújtandó helyzetelemzést.

2. Az év folyamán az Anyanyelvi Bizottság két ülést tartott (a másodikat a Helyesírási Bizottsággal közösen).

Első idei összejeövetelünkön két témát vitattunk meg: egy új nyelv művelő kézikönyvsorozat tervezetét és a számítástechnika idegen szakkifejezéseinek magyarítását.

Az új tematikus nyelv művelő kézikönyvsorozat tervezetét T o l c s v a i N a g y G á b o r nyelvész, az ELTE adjunktusa terjesztette elő. Erre az új sorozatra az előadó szerint azért van szükség, mert „hiányzik a nyelv helyességi tanácsadó könyveknek egy olyan tematikus sorozata, amely a lehető legteljesebb mértékben napra készen s a lehető legkisebb egységekre bontva eligazítja a magyarul beszélőt (de a külföldit is) egy-egy kérdésben”. Mivel a tervezetet a Magyar Nyelvőr előző száma teljes egészében közölte, itt csak az előterjesztésben javasolt kötetcímeket, ill. -témákat soroljuk fel: nyelv művelő szótár, nyelvtani nehézségek és jellegzetességek, kiejtési szótár, helyesírási szótár, idegen szavak szótára, magyar stíluszótár, értelmező szótár. A jelenlevők érdeklődéssel fogadták T. Nagy Gábor tervezetét, méltatva annak rugalmasságát, nyitottságát (ti. hogy építeni kíván a már meglevő kézikönyvekre is, s egyúttal megoldást kínál folyamatos korszerűsítésükre). Többek véleménye szerint a sorozatot azoknak a kézikönyveknek a megalkotásával kellene kezdeni, amelyek a leginkább hiányoznak a magyartanároknak, szerkesztők, kiadói lektorok stb. könyvespolcáról: a stíluszótárral, a frazeológiai vagy idiómaszótárral, a fogalomköri szógyűjteménnyel és a vonzatszótárral. Abban minden hozzászóló egyetértett, hogy egy ilyen kézikönyvsorozat („a magyar Duden”, ahogy többen is emlegették) nagymértékben segíthetné az anyanyelvi közművelődés ügyét, de abban is, hogy elkészítésére és folyamatos korszerűsítésére külön munkacsoportot, sőt intézményt kellene szervezni. G r é t s y L á s z l ó társelnök a vita eredményét abban összegezte, hogy a bizottság elvi támogatását adja a merész és fontos tervhez, de a részleteket még alaposan át kell gondolni, figyelembe véve a természetszerűen felvetődő tudományszervezési és szerzői jogi vonatkozásokat is.

3. Márciusi ülésünk második napirendi pontjaként a számítástechnikai szakszókincs idegen elemeinek magyarításával foglalkoztunk. A vita-indítót Szabó Iván, a Magyar Távirati Iroda Számítógép Adatbankjának igazgatója tartotta. Rámutatott, hogy a számítástechnika súlya egyre nő más szakterületekéhez képest, de éppen a gyors fejlődés miatt megsokasodtak a terminológiai gondok is. Ezek leküzdésében az MTA (és ezen belül az Anyanyelvi Bizottság) is segíthetne a számítógépes szakmának. Ki kellene alakítani egy olyan szervezetet, amely figyelne az újonnan felbukkanó szakszavakat, kifejezéseket, és döntene a szómagyarítások, szaknyelvi metaforák használhatóságáról. A számítástechnikai terminológia szabványosításának és magyarosabbá tételének támogatására Szabó Iván egy közös pénzalap létesítését javasolta. Ezt az alapot a számítástechnikával, mikroelektronikával foglalkozó jelentősebb hazai intézmények és néhány állami, ill. társadalmi szerv hozzájárulása teremtené meg. E reménybeli pénzalap felhasználása fölött egy nyelvészekből és számítástechnikai szakértőkből összeállított ad hoc bizottság gyakorol majd szakmai felügyeletet. A befolyó összegből segíteni lehet a terminológiai kutatást, meg lehet gyorsítani ilyen célú szakkiadványok megjelentetését, tovább lehet képezni a szakmai és iskolai oktatókat, fordítói és lektori klubokat lehet szervezni, s ami talán a legfontosabb: fel lehet kelteni az érdeklődést (pl. pénzdíjas magyarító pályázatok útján) a számítástechnikai terminológia gondozása iránt.

Bizottságunk és a meghívott szakértők egyetértettek a javaslattal. Azóta már meg is alakult a számítástechnikai egységesítés és magyarosítás ügyében illetékes ad hoc bizottság (elnöke: Grétsy László, titkára: Seregy Lajos). Reméljük, hogy az érdekelt intézmények is felismerik, hogy a mai nehéz gazdasági körülmények közepette is érdemes áldozni erre a célra, mert ebben az esetben a nyelvi szabályozás valóban közvetlenül „anyagi erővé” válik.

4. Második ez évi bizottsági ülésünkön, melyet az MTA Helyesírási Bizottságával közösen rendeztünk meg, az orvosi helyesírás helyzetét és a tervezett Orvosi helyesírási tanácsadó szótár alapelveit vitattuk meg. Keresztury Dezső akadémikus bevezető szavai után Fábíán Pál, a Helyesírási Bizottság társelnöke ismertette a kérdés történeti előzményeit, majd Zelles Tivadar egyetemi tanár (SOTE) számolt be az orvosi helyesírás ügyének megvizsgálására 1985-ben alakított albizottság tevékenységéről. Ez az albizottság, munkáját befejezve, javaslatot terjesztett az MTA Orvosi Tudományok Osztálya elé, melynek képviselőjében Halász Béla akadémikus vett részt az ülésen. Az orvosi osztály az említett előterjesztést néhány módosítással jóváhagyta. Így a javaslat határozathozatal céljából a Helyesírási és az Anyanyelvi Bizottság együttes ülése elé került. A két bizottság — az orvosi osztály képviselőinek bevonásával — részletesen megvitatta az orvosi helyesírás alapelveit és a készülő Orvosi helyesírási szótár tervezetét. A vita során egyetértés alakult ki abban a tekintetben, hogy továbbra is kettős helyesírással kell számolni, mivel a csak latin vagy a csak fonetikus írásmód megvalósíthatatlan. A fonetikus írásmódnak kell érvényesülnie akkor, „ha egy orvosi szakszó vagy szakkifejezés már a köznyelvben is meghonosodott, azaz a mindennapi nyelvben is széles körben ismert, illetve a köznyelvben való meghonosodás útján van”. Ezzel szemben a hagyományos, latinos írásmód következetes érvényesítésére kell törekedni a szakmabeli olvasóknak szánt kiadványokban (szakeikkekben és -könyvekben, felsőoktatási tananyagokban, a kórházi és a klinikai praxisban stb.). Még az ilyen típusú szövegekben is lehet azonban fonetikusan írni bizonyosfajta szavakat: a tudományágak és szakterületek nevét, az orvosi technikai eljárások és műszerek nevét, a kémiai vegyületek és gyógyszerkészítmények nevét (kivéve természetesen a védett gyógyszerneveket), végül a társtudományoknak (a biológiának, a kémiának, az állat-

orvostannak stb.) azokat a szakkifejezéseit, melyek e tudományokban már fonetikusan irandók. A nem szakember olvasóknak szánt ismeretterjesztő művekben pedig lehetőleg a magyar nyelvű megnevezéseket kell használni. Fontos szempontként emelte ki a tervezet, hogy egy írásművön belül ragaszkodni kell az e g y s é g e s és a k ö v e t k e z e t e s írásmódhoz.

A fentiekben vázlatosan ismertetett orvosi helyesírási tervezetet a két bizottság és az orvosi osztály jelenlévő képviselői elfogadták, és néhány — a lényegét nem érintő — módosítás végrehajtása után a szakajtóban való közzétételre javasolták.

Kemény Gábor

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. október 26. — Terjedelem: 11,2 (A/5 ív)

88.17062 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

Szemle

<i>Zimányi Árpád</i> : Nyelvművelő cikkek sajtószemléje (1975–1976).....	100
<i>Blonsky, Marshall</i> : On signs (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>).....	117
<i>Tóth Imre</i> : Ipoly menti palóc tájszótár (Ismerteti: <i>Fülöp Lajos</i>)	120
<i>Claude Hagège</i> : Le français et les siècles (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	123

A Nyelvőr postája

<i>Szathmári István</i> : A <i>mini</i> szó terjeszkedése.....	125
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Kemény Gábor</i> : Beszámoló az Anyanyelvi Bizottság 1987. évi tevékenységéről	126
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADEMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185–881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémia Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudomány Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról ..... 1 Ft
[A 2–3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben
végrehajtott változások egyezékével)] ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértés O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencédy József*–*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László*–*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos*–*Kovalovszky Miklós*–*Lőrincze Lajos*–*Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft.
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimasztár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó, 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1978. Akadémiai Kiadó, 727 oldal, 175,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó, 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó, 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelv földrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Török Gábor: Cselekvésmélet és nyelvművelés

Varsányi György: Argó nyelvi elemek szépirodalmi és publicisztikai szövegekben

Erdős Gábor: Újabb jelentésváltozások az ifjúsági nyelvben

Beke József: A szereplők megnevezései a Bánk bánban

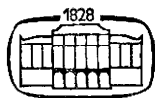
Susan J. Vajda: A mozzanatos és a hangfestő igék Radnóti költészetében

Kecskés András: A versszerzés fogalmköre a régi magyar irodalomban

Wacha Imre: Beszédművelés az irodalomórán

Szikszai Lajosné: A transzformációs elemzés felhasználása a tanítóképző főiskolákon folyó nyelvtanításban

Petőfi S. János: A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Török Gábor</i> : Cselekvéscelmélet és nyelvművelés	129
<i>Varsányi György</i> : Argó nyelvi elemek szépirodalmi és publicisztikai szövegekben ...	136
<i>Erdős Gábor</i> : Újabb jelentésváltozások az ifjúsági nyelvben.....	143

Íróink nyelve

<i>Beke József</i> : A szereplők megnevezései a Bánk bánban	149
<i>Susan J. Vajda</i> : A mozzanatos és hangfestő igék Radnóti költészetében.....	161
<i>Kecskés András</i> : A versszerzés fogalomköre a régi magyar irodalomban.....	174

Nyelv és iskola

<i>Wacha Imre</i> : Beszédművelés az irodalomórán.....	185
<i>Szikszai Lajosné</i> : A transzformációs elemzés felhasználása a tanítóképző főiskolákon folyó nyelvtanításban	207

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Petőfi S. János</i> : A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum.....	219
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Büky László</i> : adefpes	230
------------------------------------	-----

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

112. ÉVFOLYAM

*

1988. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

Cselekvéselmélet és nyelvművelés

1. Összekapcsolta-e már valaki Lenin és Humboldt tanait? Ha nem volna is elődöm, megteszem. Lenintől idézem: a lényegeket maguk is ellentmondásosak, és ennek folytán „nemcsak a jelenségek múlnak el, vannak mozgásban, folynak, hanem a dolgok lényegei is” (Filozófiai Füzetek 241). A nyelvészek meg — ha nem tudnak is annyit Humboldtról, mint pl. Telegdi Zsigmond az ÁNyT. egyik nem régi kötetében közölt tanulmányában — azt hangoztatják, hogy a nyelv (Sprache, nem Rede!) nem termék, nem *ergon*, hanem tevékenység, *energeia*.

Így tehát folyó tevékenységek, folyamatok a fonémaoppozíciók, az igei sajátságok (vonzatszerkezetek), a szemantikai használati szabályok, a szöveg-típusok; tevékenység, folyamat a nyelvhelyesség is (nemcsak a nyelvművelés!), a többféle normarendszer is. Hogyan tevékenység mindez? Belekezdünk a válaszba azzal, hogy hozzáfogtunk a nyelvművelés elméletének kidolgozásához, egyre inkább az „elasztikus stabilitás”-nak, a rugalmas állandóságnak a szemléletmódjával műveljük a nyelvet és elméletét. Persze, kielégítő eredményektől még távol vagyunk. Ha a cselekvéselméletet kiaknázzuk a nyelvművelés-elmélet számára, remélhetően közelebb kerülünk a felelethez.

Nem a beszédaktus-elméletről kívánok értekezni (ezt is jó írás ismerteti az ÁNyT. valamelyik kötetében).

Mást szeretnék. A Humboldtra is visszavezethető irányzatok, diszciplínák közt ott van ugyan a beszédaktus-elmélet is, de nemcsak az. A Humboldt halála óta eltelt (1835.) másfél évszázad második felében főleg a szociológusok fejlesztettek ki minket is érdeklő tudományágakat. Kiderült, hogy a nyelvi normák filozófiai elmélete ugyan szegényes, de a jogiakon kívül a társadalmi cselekvés normáival is szembetalálkozik a szociológus: akár Max Weber-t említhetem, akár Talcott Parsonst.

2. Az akcióelmélet és a cselekvésteória (nem azonosak!) művelői lényegében szétválasztják az elszigetelt természeti cselekvést a társadalmiától, és tulajdonképpen ez utóbbira összpontosítanak. A cselekvés társadalmiságában megkülönböztetik az intézményesült és a nem intézményesült kereteket, s ennek tudtában mérlegelik:

- hogyan hatnak a társadalmi egységek a cselekvőre és tetteire;
- hogyan hat közvetlenül vagy közvetve a cselekedet a társadalomra.

Eleinte hajlottak rá, hogy csakis az akaratlagos, szándékos tevékenységeket minősítsék cselekvésnek: ezzel azonban valami mérhetetlen-meghatározhatatlan, ellenőrizhetetlen szubjektívát vegyítettek az objektívba. Ma már a szándékosság nem tartozik az ismérvek közé, hangsúlyozza a később bőveb-

ben elemzendő Georg Henrik [így!] von Wright (Handlung, Norm und Intention. Untersuchungen zur deontischen Logik. Walter de Gruyter. Berlin—New York, 1977. 108).

Az intézményesülő tevékenységfajok közt ott a nyelvi cselekvések halmaza is. Az intézményesített cselekvésekben (institualiszierte Handlungen) nem lehet megkerülni a normák problémáit. Némely korai behaviourista úgy egyszerűsíti a kutatási problematikát, hogy leszűkíti vizsgálatait a „szub-institucionális”, nem intézményesített magatartásformákra (pl. G. C. Homans: Social Behaviours. It's Elementary Forms. New York.). Nyilvánvaló azonban, hogy az intézményesített magatartásmódok és cselekvésfajták átszövők a kevésbé intézményesítettek, tehát ezt az egyszerűsítést nem fogadhatjuk el (kb. így Hans Haferkamp: Soziologie als Handlungstheorie³. Westdeutscher Verlag. Opladen, 1976. 17). Bonyolítja a helyzetet, hogy ugyanazon a terepen a szokássá válási, intézményesülési folyamatok egész sora verseng egymással. Bár nem szükségképp szövédnék egybe (vö. Peter Berger—Thomas Luckmann: The Social Construction of Reality... Garden City, New York. 1967. 63), lehetetlenség, hogy ne hassanak egymásra valamelyest. Maga ez a keresztződési lehetőség is gyöngíti az egyirányú intézményesülést, kényszerítő szokássá alakulást.

Az is igaz, hogy a kevésbé intézményesült tevékenységi módok lazítják az intézményesültek kötöttségét. Mindkét tevékenységfajta hatását keresztezi az eredményét tekintve produktív cselekvés, illetve a helyzetet, állapotot őrző, változást akadályozó preventív tevékenység. Egyikük is, másikuk is hat a társadalmi struktúrára: gyorsítja vagy fékezi módosulását. Adódik ez deduktívan is a dialektikus materializmusból, de tőle igen távol állók is leszögeznek, köztük olyan jelentős modern nyelvész, mint C. W. Morris (1967.) és őt idézve Haferkamp is (i. m. 35—6; Wright i. m. 135—6).

Az említett keretekbe illik a nyelvi cselekvés is: erősen intézményesített a jellege, a produktív oldalával szemben túlteng a preventív. Produktivitása mégis visszahat önmagára: módosul. Védhetetlen az ortodox chomskystáknak az a tétele, hogy véges számú szabállyal végtelen új mondatot generálhatunk. Képtelenség már az előzetes föltevés is: az ti., hogy a szabályok csakis stabilak, változatlanok, nem pedig szabály voltukban is változóak. Képtelenség a végtelen számú mondatot elképzelnünk: ha valódi, eleven, közleménybeli mondatra gondolunk, nem pedig holmi laboratóriumi, szituációtlán, kontextus-talan metamondatra. Hisz ahogy sokszorozódnak az eleven mondatok, úgy törnek meg az intézményes kereteket. A mennyiség növekedvén, szükségképp változik a nyelv is. Generatív alapon nemcsak teljes nyelvtan nem készülhet, hanem elmélyült nyelvművelés-elmélet sem.

3. Egy kicsit előre szaladtam — a valóságot őrző vagy változtató interakciók felé. Térjünk vissza a személyiségnek, az egyénnek az akcióihoz — a személyiség önfenntartása felől nézve! E témáról tavaly jelent meg Erdős Géza könyvecskéje, az Akcióelmélet (Gyorsuló Idő. Magvető. 1986.). Tudományos ismeretterjesztő mű ez? Nincs szakirodalma, nem említi elméleti elődeit. Szokványos tudományos jellegét el lehet vitatni. De ha gondolkodásra, következtetésekre ingerel, nem dobhatjuk félre meggondolatlanul. Erdős tévedhet — de jól, ihletően tud kérdezni. Kérdéseit nem nehéz lefordítanunk a nyelvművelés-elmélet kérdéskörére, és nem nehéz helyesbítve továbbgondolnunk.

A szerző alighanem pszichiáter, de ez mellékes. Ott lép tovább az eszmei örökség feldolgozásában, hogy nemcsak besorolja a cselekvések közé a beszédet és írást, hanem vizsgálja mint személyes igényt is. Az embereket jellemzi bizonyos tevékenység-halmaz, cselekvéskészlet, s ebben van szabott fontossági sorrend. Igaz, ez a hierarchia nem állandó: befolyásolja az alkati fejlődés, a folyamatnak felfogott életszituáció, a sors. Erdős meggyőző olvasóit, hogy az egyéni cselekvésigény egyik vetülete:

a) a kellő mennyiségű akció. Megakadályozása károsítja a személyiséget;

b) kellő minőségű akciók. Ha meggátolják kielégítésüket, szintén torzul a személyiség. A minőségi rendben megvan a helyük a nyelvi cselekvéseknek: a beszédnek és írásnak is. A sorozatosan elhallgattatott, leintett vagy akár csak meg nem hallgatott személy lelki beteggé válhat.

Az ember önvédelmi mechanizmusa úgy működik, hogy ha nem tudja kielégíteni minőségi cselekvésigényeit bármely akadály miatt, akkor alsóbb fontossági rendű pótcselekvéssel helyettesíti őket.

Nyilvánvaló, hogy a pótcselekvés is károsítja mind a személyiséget, mind a társadalmat. Elvégre csakis a kielégítő, az igazi cselekvés építhet igazán, távlatosan. Káros az elfojtott nyelvi tevékenység is, de káros-kóros az a kényszerhelyzet is, amelyben álbeszéddel, mellébeszéléssel kell helyettesíteni a valódi, az őszinte, közlő és önfeltáró beszédet (vagy írást). Kórtünet maga a beszéd — bármily szabályos is —, ha egészében valami mást helyettesítő folyamat, ha maga a beszéd válik pótcselekvéssé. (A *ius murmurandi*-val élni: csak ideig-óráig vezet le a feszültségeket.)

A nyelvi etikett sérelme csupán, ha másokat rendszeresen letorkolunk vagy agyonbeszélünk, vagy nem hallgatunk meg? Erdős alap gondolataiból is következik, hogy van beszéderkölcstan, vannak beszéderkölcsh-normák! De az Erdős-féle akció másképp is összefügg a nyelvi normákkal. Idézem (18): „az a ... tevékenység, melyet az ember önként választ, szívesen, kedvvel végez...” — Ha tehát beszélhetek, kifejezhetem magam, de csakis általam elítélt, tévesnek tartott nyelvi álnormák korlátaiban (helyesírás!): vajon mennyire elégül ki akcióigényem? Ha tudásommal bírálhatatlanságokba ütközöm — aligha!

Megvallom, Erdős elmélete sok helyen kidolgozatlan. Mi történik, ha az egyik személyiség cselekvésigénye ütközik a másikéval? Tűrjön-e a társadalom olyan minőségi akcióértékrendet, amely torz, vagyis nem a nembeliség, az emberi lényeg felé emelkedik? De kiderül-e egyáltalán azonnal, hogy az individuum akcióigénye, igényhierarchiája egészséges-e vagy beteg, társadalmassult-e vagy emberellenes? A szerző ilyen kérdésekre nem felel. A leckét azonban nekünk főláda: a nyelvészetre, nyelv művelésre jutó kérdéseket válaszoljuk meg mi!

Az ő gondolataiból is következik, hogy a nyelv művelés még „emberközpontúan” sem maradhat formális: nagyon is a nyelv művelésre tartozik a nyelvi „hogyan?”-on kívül a „mit?” is. Ezzel eljutottunk a nyelvkritikához: a manipuláció nyelvi leplezésének kötelességéhez. (Ez ügyben — finoman fogalmazva — túlságosan óvatosak a szerkesztők! Elkélne némi harcosság!) Amíg ezt a kötelességünket nem teljesítjük, nem moshatjuk a kezünket, hogy az Igazság megfeszítettetésében vétlenek vagyunk. Hisz lassanként mindnyájan rájöttünk: sokkal nagyobb nyelvi vétek az agyonbeszélés, időrablás, untatás,

fölbosszantás, korlátolt manipulálás, mint néhány hitvány *-szuk/-szük* nyelvi igealak elkövetése!

A hagyományos nyelvművelés tehát két irányban bővíthet:

1. a beszéd tartalma felé, így lesz belőle nyelvkritika;
2. a beszéd tág kontextusa, szituációja, hatása felé, s a nyelvi illemtant közlési erkölcstanná emelve végül találkozni fog a nyelvkritikával.

Megtalálhatja nyelvművelésünk a kapcsolatot a logika felé is, de ezt már nem Erdős segítségével.

4. Ezt a kapcsolatot még a közelmúltban is inkább oldozgatták a nyelvművelők, el akarták nyesegetni. A formális logikával szembeni autonómia védelmének megvoltak a történelmi okai. Csakhogy közben kibontakozott a *m o d á l i s* logika is, ennek a *d e o n t i k u s* logika elnevezésű ágazata is. Ez utóbbi diszciplína foglalkozik

a) az állítás, tagadás, implikáció, konjunkció és diszjunkció hagyományos műveletei mellett

b) a parancs, felszólítás, előírás kategóriájával;

c) az engedéllyel, megengedettséggel, társadalmi lehetőséggel;

d) a tilalommal, tiltással, elítéléssel.

Az előírás, engedély, tilalom alfajait is feltárja, megfogalmazza viszonyait, kidolgozza a velük végezhető következtetéseket. Pl. — nyelvművelői látókörre szűkítve — minden nyelvi megengedett-e, ami nincs tiltva? Ha valaminek a használata „előíratik”, mennyire foglal ez magában kifejtetlenül más nyelvi követelményeket is? A nyelvművelés bizony érdekelt a deontikus logikában!

Mivel parancsolni, megengedni, tiltani nem dolgokat lehet, hanem tevékenységeket, magatartásfajokat, a deontikus logika nemcsak a formális (matematikai, modális) logikához kapcsolódik, hanem a *c s e l e k v é s e l m é l e t h e z* (Handlungstheorie) is. Az utóbbinak is foglalkoznia kell a megengedett, parancsolt, tiltott cselekvésekkel, e kategóriák kapcsolataival, árnyalataival, viszonyaival. És nyilván: a cselekvéselméletnek magában kell foglalnia a nyelvi cselekvéseket is. A deontikus logikának és a cselekvéselméletnek ez az egymásba szövődő egysége jóval tágabb, mint a viszonylag új keletű beszédaktuselmélet.

A már említett Georg Henrik [!] von Wright a deontikus logika felől világítja meg a cselekvéselméletet. Tisztázva a tevékenység határait, fajait, jellemzi a tevékenységek rendszerét is. Fölteszi a kérdést: mikor zárt, mikor nyitott egy cselekvési rendszer (pl. egy nyelvi cselekvési rendszer)? Így felel (28, 122):

— ha a cselekvésekhez föltételek kellenek, és megvannak mind a szükséges, mind az elégséges föltételek, akkor

— az engedélyezettséget megszabja a kötelezettségek halmaza. Köznapiban: ha minden parancsnak eleget tett valaki, a többi mind, amit tesz vagy nem tesz, meg van engedve. Ez a *z á r t* cselekvésrendszer;

— ha nincs előírva valamitől tartózkodni, tehát ha nincs tiltva: akkor már engedélyezve is van? Ahol kérdéses ez az engedélyezettség, sőt ha erősen kétes: *n y i t o t t* a rendszer.

Némelyek szerint tartalmazhat a jog — akár a tőkés államokban, akár a mienkben — „joghézagokat” (Lücken im Rechtssystem; gaps in the law). Wright tagadja ezt a lehetőséget, illetve leszögezi: ha van ilyen hézagos-

nyitott rend, az nem a logikára tartozik, hanem magának a rendnek és normarendszerének a jellegéből következik. Peschka Vilmos is tárgyalja ezt a kérdést (A modern jogfilozófia alapproblémái. Gondolat. Bp., 1972.), de sem ő, sem Wright nem veszi észre, hogy meg kell különböztetnünk az illető tudatforma egészét, itt épp a jog egészét a kifejtett, kodifikált jogtól.

Elkanyarodtunk a nyelv művelés elméletétől? Dehogy!

Csakis azt volna szabad használni, amit a nyelv művelők, nyelv tan- és szótárszerzők engedélyeznek? Nyilván nem!

És viszont: csakis az volna tilos, hibás, helytelen, amit már hibáztatott illetékes nyelv művelő? Nyilván szintén tágabb a hibák köre is.

A kifejtett nyelvi normarendszerhez viszonyítva a nyelvi cselekvések halmaza nyitott rendszer; a bennfoglaltan létező, általános-lényegi-szükség-szerű, „elasztikusan stabil” normarendszer szerint viszont zárt cselekvési rendszer.

A zárt rendszerekre nézve a deontikus logika is teljes normarendszert tesz föl (Wright 99, 105); e formális szinten viszont föl sem vetődik, hogy kodifikált-kifejtett vagy bennfoglaltan objektív normarendszer az alapja mindannak, ami parancsnak, tiltásnak vagy engedélynek — látszik.

A magyar jogászok nem tétováznak sokat: azonosítják a jogi normákat részleges kifejtésükkel, a jogszabályokkal (így Peschka i. m. 295). Mintha minden „kiskaput” lezárhatnának a jogszabályok alkotói, és nem maradna feladata itt a „jogalkalmazó” bírácoknak... Polgári oldalról is megkérdőjelezzük a jogi normarend = jogszabályrendszer képletet. A jogos elégedetlenséget azonban igencsak zavaros formába öntik. J. Frank (Law and the Modern Mind. New York. 1960. 127—8) így vélekedik: „A normák — akár bírók, akár statutumok, tudós szerzők véleményei, vagy *text-book*-ok állapították meg őket — nem jelentik a jogot, hanem csak egyikét a sok forrásnak, amelyhez a bíró az eléje kerülő jogeset megítélésekor fordul.” A bíró nem alkalmazza, hanem alkotja a jogot. Ismét idézem Frankot: „A jog... döntésekből, nem pedig szabályokból (ti. kodifikált jogszabályokból) áll...” Frank nézetei mélyén nem nehéz meglátni az ésszerű magot. Nagyon igaz, hogy a jog sem azonos a kodifikálásával. Szerinte a jogalkalmazásban alkotják, teremtik a jogi döntések meghozói. Ezzel ugyan már nem értek egyet, mert az objektív jog nyilván a magatartásoknak bizonyos objektív oldalában rejlő általános, lényegi és szükségszerű (az államérdekhez mérve!).

Megint nem tértünk ki a saját ügyünk feladatai elől. Akik szerint a joggyakorlatban alkotják, teremtik a jogot a jogi döntésekkel, annyit fölismernek, hogy az ítélet, fölmentés kinyilvánító illokutív beszédaktus perlokutív színezettel és célzattal (így Searle, vö. Mary Louise Pratt: *Helikon* 29 = 1983: 164—73). Ha ezt elfogadjuk: a nyelv művelőnek a nyelvhelyességi ítélete, véleménye (*helyes, ajánlatos, jobb — helytelen, nem szép, terjedős, idegenes* stb.) szintén kinyilvánító illokutív beszéd tett performatív színezettel. No, persze, a nyelv művelő véleménye nem azonos sem a nyelvhelyességgel, sem a nyelvi normák egyikével-másikával.

Hogy hol és hogyan léteznek a nyelvi normák? Erről szóló tanulmányomat máshol teszem közzé. De további szempontokat zsákmányolhatunk a cselekvéselmélettől. Objektívan ugyan a nyelvi cselekvésben léteznek, de társadalmi és egyéni tudati tükröződésükben „interpenetrál”, átjárja egymást a közösségi kényszer érzése és az ész- és célszerű, hatékony nyelvi cselekvése. Ez az interpenetráció a vezérgondolata Talcott Parsons cselekvéselméleti normáinak

(kifejti Richard Münch: Theorie des Handelns. Zur Rekonstruktion der Beiträge von Talcott Parsons, Emile Durkheim und Max Weber. Suhrkamp. Frankfurt am Main, 1982. 37, 39, 43—4). Mivel az intézményesség, a szokássá válás foka-mértéke változik, cselekedeteink belső, intern és külső, extern meghatározottsága sem állandó, merev. (A helyes nyelvi formákat is hol több belső meggyőződésből, hol több alkalmazkodásból használjuk.)

Magának a társadalomnak a jellege is erősítheti a külső determinációt (vö. Wright i. m. 135). Soktabus társadalmi rendben, rituális életformában a legapróbb részletekig meghatározhatják az emberek tetteit a külső, extern determinánsok. Nem is kell mondanom, hogy „soktabus” társadalmi rend nemcsak a „primitív”, egzotikus népeké! Ilyen soktabus rend volt a sztalinizmusnak minden változata, még inkább ilyen a hitlerizmus, francóizmus. Ilyen soktabus társadalmi rend az iszlám feudálmopolkapitalizmus is.

Kár, hogy Talcott Parsons józanabb felfogásával szemben Wright a külső cselekvésdeterminánsok összességét nevezi *normatív nyomásnak*. A jó normák — legalábbis homogén társadalmi csoportban, a csoportterekkel harmonikus normák! — belsővé válnak, belső kényszerként hatnak. De van rendszer Wright tévedéseiben: az állami törvényeket minősíti inkább normatívnak, a társadalmi szokásszabályokat (Regeln) pedig „deskriptív”-nek (i. m. 131). Abszurd dolog ez a szembeállítás, torzan értelmezi a *norma* szót: de fölhívja a figyelmet rá, hogy normaelméleti olvasmányainkban kiderülhet: vitánk alapja olykor szavak eltérő értelmezése csupán.

A szociológus cselekvésteoretikus, Haferkamp (i. m. 34 stb.) sokkal inkább a mi nyelvünkön beszél. Tömören így vázolhatnám cselekvéseméletét:

a) a produktív vagy preventív nyelvi cselekvés, közlés egyaránt *produkción*;

b) mivel interakcióban zajlik le tipikusan, tudatosítja ezt a produkciót a társ vagy társ csoport. A tudatosítás egyúttal értelmezés: a produkció tartalmának meghatározása, elhelyezése a szűkebb-tágabb szituációban és kontextusban. Ez együtt: értékelés;

c) a nyelvi rendszert is, a tágabb társadalmat is őrző vagy módosító nyelvi produkció beleilleszkedik a rendszerbe, integrálódik vele;

d) a produkcióval gazdagodott nyelvi és társadalmi rend az interakció pólusain visszaalanyiasul. És újból, előről...

Haferkamp ebben az egységesült folyamatban szemléli a normák sorsát is:

a) vagy megerősödnek a (nyelvi) cselekedettől;

b) vagy lazulnak,

c) vagy másra váltódnak.

Ha az interakció folyamatába nem kerül bele semmiféle új elem, a valaha intézményesült folyamat fönnmarad. Ez az egyensúly azonban elméleti határeset szerinte. Valójában mindig belejut valami új, nem volt a személyközi érintkezésbe — hirdeti maga Haferkamp (i. m. 36), és hivatkozik Talcott Parsons, valamint Robert F. Bales művére (Economy and Society. London, 1956. 71).

A nyelv művelés-elmélet szempontjából fontos, hogy a szociológiai cselekvéseméletben

— mennyire nem csupán divat a *kreativitás*, hanem alapelv! Az alkotó mozzanatok állandóan befolyásolják az intézményesült cselekvés-fajokat is: tehát a beszédet is;

— méltó helyére kerül, hogy a nyelvi cselekvések nemcsak követik vagy sértik a normát, hanem aktívan erősítik-lazítják-módosítják. Mivel e hatások igen gyakran kiegyensúlyozzák egymást, az állandóság látszatát kelthetik, de ebben az állandóságban erők feszülnek egymásnak.

De ha az általános cselekvéseméletben több szerző is középpontba állítja a megnyilvánulás — tárgyasulás — belsővé válás dialektikáját (pl. Berger és Luckmann), a nyelv művelés-elméletnek is lesz keresnivalója a nyelvlelektannál. A szociológus Bales és Parsons a megnyilvánulásban is, szinte helyette is hangsúlyozzák a fönnállóhoz való idomulást. Igaz, erős ez a folyamat, de ez a szerzőpár sem állítja, hogy teljes az alkalmazkodás az intézményekhez. Ott azonban vitára ingerelnek, ahol a belsővé válást mindig *normaszilárdító* mozzanatként látják a partnerban. Elvégre a nyelvi produkcióban is összegződik az új és régi, az újnak és a réginek az összege, együttese válik belsővé! Hogy volna ez azonos csak a produkció előtti normaszilárdításával? Szerencsére következtelen e két szerző: határozottan hirdetik, hogy az új megnyilvánulás, beszédcselekedet integrálódik mind az objektív, mind az egyéni-szubjektív rendszerbe (értékelésükre l. Haferkamp i. m. 59).

5. Kissé önkényesen vonatkoztatom az általános cselekvésemélet megállapításait nyelvre, nyelvi cselekedetre, nyelvhelyességre, nyelvi normarendszerre. Nem volt lehetőségem még rá, hogy földerítsem: épült-e híd az általános cselekvésemélet és e közt. Objektívan természetesen van köztük összefüggés.

A nyelv művelés-elméletet aligha érdekelheti, hogy lehet-e a beszédaktus-elmélet segítségével, de az esztétikumot mellőzve határt vonni a gyakorlati-elméleti beszédaktusok és a szépirodalmiak között. A Helikon 1983. évi 2. számának tanúsága szerint egyébként használhatatlan erre a beszédaktus-elmélet.

Korábban némileg nagyvonalúan söpörtem le az asztalról Searle normafelosztását is, mondván, hogy a nyelvi normák lényegükben konstitutívak, a nyelvi jelenség létalapjai, létfeltételei. Ma már úgy gondolom, a nyelv művelés-elméletnek latolgatnia kell, hol és mikor válnak bizonyos nyelvi normák regulatívakká, olyanokká, amelyek nélkül így-úgy elvegetálhat egy-egy nyelv változat (pl. szaknyelvek, műszókincsek gondozása, egységesítése nélkül). Végso soron — úgy sejtem — a regulatívak mégis átsapnak konstitutív normákká. Lezáratlan kérdés.

Fontos hozadéka a beszédaktus-elméletnek, hogy az előzményekhez képest jobban ráirányítja a figyelmet a nyelvi cselekvés eredményességére. (Valahogy a vegetáló retorikát pótolja.) A perlokúció mellett másik gyümölcsöző kutatási területe a beszéd tárgy kontextusának, tárgy értelemben vett műfajának az elemzése, a műfaji értelmezés.

Az a kérdés, hogy milyen feltételek, milyen intézményesített előzetes műveletek kellenek hozzá, hogy valamely beszédaktust kellőképp értsen a címzett: már a mi nyelv művelői kérdésünk is, tárgya a nyelv művelés-elméletnek is.

6. Vannak hézagok Erdős Géza akcióelmélete, az általános cselekvésemélet, a deontikus logika és a beszédaktus-elmélet közt. Nem próbáltam most ezeket a hézagokat önértékből betömni. De ha komolyan vesszük közös

feladatunkat, a nyelvművelés-elmélet kidolgozását, a kor¹ sugalmazza, hogy fogadjuk el az új nézőpontokat! Tekintsünk tárgyunkra ezek felől! Az a meggyőződésem, hogy gazdagodunk vele, gazdagítjuk vele saját elméletünket is. (Előadás szövege.)

Török Gábor

Argó nyelvi elemek szépirodalmi és publicisztikai szövegekben

1. A nyelv társadalmi alapon végbemenő rétegződésében és a szókészlet megoszlásában minden felosztás megemlékezik az argóról, többnyire anélkül, hogy pontosabban felsorolná jellemző jegyeit. Van egy viszonylag hagyományos rövid meghatározás: „alvilági elemek (titkos) csoportnyelve; tolvajnyelv,” (ÉKsz.) de ez sem visz lényegesen közelebb hozzá. Ha ugyanis elfogadjuk a két alapkritériumot: alvilági és titkos, akkor könnyen úgy vélhetnénk, hogy a mi társadalmi viszonyaink között nincs alapja az argónak. Mivel azonban lépten-nyomon találkozunk e megjelöléssel, szükségesnek tartom annak vizsgálatát, hogy milyen jól kitapintható jegyei vannak az argónak nevezett nyelvi rétegnek, s ezt miként ítélik meg mértékadó nyelvészeink.

2. A fent idézett meghatározásnál sokkal árnyaltabb a Nyelvművelő kézikönyvé. Az argó utaló szócikkben ezt írja: L. ifjúsági nyelv, nagyvárosi nyelv, stílusárnyalatok III.2., stílusrétegek I.1.c, szókincsünk stilisztikai rétegződése III.4. Ha azután a jelzett szócikkeket tanulmányozzuk, két igen lényeges árnyaló jellemzőre bukkanunk: az argó nagyvárosi nyelv, amely gyorsan változik ugyan, de szellemisége állandó; másrészt a társalgási stílus sajátos rétege, amelynek elemei „bekerültek a bizalmasabb, kevésbé igényes és választékos társalgási nyelvbe, főként a nagyvárosok beszélt nyelvébe és a diáknyelvbe is.”

Ez utóbbi kitétel újabb fontos mozzanatra irányítja figyelmünket: az argó sok ponton érintkezik az ifjúsági nyelvvel, sokszor pedig el is mosódik különbségük, leegyszerűsítő használatban szinte szinonimaként használják őket. A kézikönyv stiláris szempontból is minősíti az argót: „a jassz-nyelvi elemek többnyire rendkívül expresszívok, mert nagyfokú környezetfelidéző, jellemző erejük van, friss szemlélet nyilvánul meg bennük. Nem véletlen, hogy a szépirodalom is szívesen merít az argóból” (2: 710–1).

Szűts László értelmezésében is elmosódik az argó és az ifjúsági nyelv különbsége (Argó és írói nyelv, NytudÉrt. 83. sz. 605): „jasszos elemek irodalmi felhasználására” egyaránt idéz argó nyelvi és ifjúsági nyelvi elemeket. Véleménye szerint a jellemrajz és a miliő indokolja az irodalmi szövegben a használatát. De int a túlzás veszélyeire is: „Az argó elemek funkcionális használatát természetesen nem kifogásoljuk, viszont a fölöslegesen gyakori előfordulásukat nem helyeselhetjük, mivel gátolják a megértést... A magyar írónak magyar irodalmi nyelven kell írnia” (uo.).

Kovalovszky Miklós elsősorban az ifjúsági nyelvet jellemezve gazdagítja az argó fogalmát: „A mai ifjúság nyelvének a régebbi alsóbb réteg- vagy csoportnyelvekkel való rokonságát, ill. kapcsolatát mutatja az argó erős

hatása . . . Ezt a lázadó-vagányos magatartást és szemléletet tükrözi a fiatal-ság beszédmodora is, sokszor kevésbé rokonszenves módon: *c i n i z m u s b a* hajló életszemléletet kifejező fölényeskedő hangban, az érzéseket, illetőleg az érzelmi őszinteségnek még a látszatát is leplező s gyakran megszokássá rögződő durvaságban, az *é r t é k e k e t* és tekintélyeket lebecsülő tiszteletlenségben . . . A másik ember, az élet, a nő és a szerelem lebecsülését meghök-kentően mutatják az olyan *a r g ó í z ú* megnevezések, mint *hapsi, ürge, pók, farok, muki, pofa; kiprűttyen, fejdreáll, kinyúlik; spiné, tojó, tyúk, áru, bőr, dög, pézsma, kobrabűvölő*” (Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség, 118).

Bárcki Géza a *n é p n y e l v* fogalmába beleérti az argót is: „Magával a népnyelv szóval általában azokat a nyelvváltozatokat foglaljuk össze, melyeket az irodalmi és a köznyelv hatása viszonylag legkevésbé érintett, akár *v á r o s b a n*, akár falun beszéljük.

A jassznyelvi szavak sokkal hangsúlyozottabban kívül esnek az irodalmi nyelven, mint a nyelvjárásiak, s ezért használatuknak lényegesen szűkebb körre kell szorulnia; Szinte kizárólag a szereplő személyek és környezetük nyelvi jellemzésére használhatók. Egyetértek abban, hogy ajánlatos alkalmazásukat még a szereplők beszéltetésében is szűkebb körre szorítani, hiszen — hacsak nem valóban tolvajok, betörők, utcai nők beszélnek a titkosság szándékával — a valóságban sem szoktak halmazódni, s azonkívül jelentékeny részük az átlagos olvasó számára teljesen érthetetlen” (A magyar nyelv múltja és jelene, 407).

Még egy lényeges megállapítása van Bárcki Gézának erről a nyelvi rétegről: „E nyelvre jellemző, hogy erősen *a k u s z t i k u s* jellegű, nem áll mögötte íráskép, sem irodalmi hagyomány.” S éppen emiatt, hogy *b e s z é l t* nyelv, vizsgálata, megfigyelése sem könnyű. Elsősorban nem is nyelvészek, hanem a bűnözőkkel mindennapi kapcsolatban álló rendőrtisztek az argósztárak készítői.

Deme László *f u n k c i o n á l i s* szempontból ítéli meg az argót, és elég szigorú vele szemben. „Az argó és a zsargon elsősorban szókincseivel jellemezhető. A szóanyagban — a szakszókincsekétől eltérően — gyakoriak az olyan elemek, amelyek a közös nyelvben is jó, kifejező erejű szót helyettesítenek, általánosan ismert fogalmat jelölnek *f ö l ö s l e g e s e n e l t é r ő* nyelvi eszközzel. Létrejöttükben sem a szükség, hanem az *e l k ü l ö n ü l é s i* *s z á n d é k* a fő tényező. Saját nyelvtanuk természetesen nincsen. Így semmiképp sem tekinthetők sem külön nyelveknek, sem külön beszédformáknak. S mivel *n e m s z ü k s é g e t e l é g í t e n e k k i*, és fölösleges elkülönülést eredményeznek, nem hasznos, s nem is pozitív irányú eltérések az általánostól” (A beszéd és a nyelv, 156).

Az idézett nyelvészeken kívül íróink közül Kolozsvári Grandpierre Emil foglalkozott az argóval, és tett figyelemre méltó megállapításokat. Ő is érzékelteti azt a bizonytalanságot, amely az argó értelmezése és megítélése körül kialakult. „Az angol *s l a n g* és a francia *a r g ó* szó szerint tolvajnyelvet jelent, az idők folyamán azonban jelentése elmosódott; angolban annyira, hogy a tolvajnyelvre már külön szó született — *c a n t*. Magyarban több elnevezés járja, a régi jassz-nyelvtől a mai vagány-, illetve huligánnyelvig, valamennyi megtevész” (Utazás az argó körül. Kritika, III. 5). A továbbiakban kiemeli az általa fontosnak vélt jellemzőket: városi népnyelv; alkotásai tiszavirágéletűek; nem választható el a köznyelvtől; szemléletességre törekszik. E megállapítások találóak és helytállóak. Következtetése: „a szavakkal

szemben sem jogos a faji diszkrimináció alkalmazása, pusztán azon az alapon, hogy valamely szó az argóba tartozik, nem rekeszthető ki a közhasználatból s nem az irodalomból." Ő tehát az írói szabadság elvét vallja abban, hogy az író mely nyelvi rétegből merít. Még azt is kiemeli, hogy az argó elemek gazdagítják a nyelvet szemléletességükkel: *becsavarodik, becsajoz, bekrapekol* többet mond köznyelvi megfelelőjénél.

A felsorakoztatott argóértelmezésekben közös az, hogy beszélt nyelvként tartják számon. Tanúi lehetünk viszont annak, hogy az utóbbi időkben az argó megjelent nyomtatott szövegekben is. A továbbiakban néhány olyan művet vizsgálók, amelynek szerzője merített ebből a nyelvi rétegből is.

3. Az általam vizsgált művek a következők:

A) Csörsz István: *Sírig tartsd a pofád*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971. A mű előszavában írja a szerző: „Az alvilágnak is vannak rétegei, van filozófiája, sőt művészete is. Szereplőim a legjelentéktelenebb, lenézett réteg képviselői: ennek a csoportnak van azonban a legtöbb köze sodródó ifjúságunkhoz . . . A könyvben közölt elbeszélések és párbeszéddek nagy része eredeti magnetofonszöveg.”

A könyv tehát dokumentumregény, nem tisztán szépírói alkotás. Szerzője egy hosszú hajú társaság tagjait beszélgette hónapokon keresztül, ebből kerekedett ki a könyv. Ezek a fiatalok a hippiség és a bűnözés határán élnek, többen összeütköznek a törvénnyel. Életelvüket meg is fogalmazzák: „Ami szabályban van lefektetve, nálam nem stimmel. Minden szabályt utálok, minden formaságot és mindenkinek a véleményét . . . Soha senkihez sem alkalmazkodtam, egy kivétel talán ez a társaság” (Bórlábú); „... a monoton, undorító munkát nem bírom, én akkor akarok dolgozni, amikor jólesik. Nem akarok semmit. Annyit dolgozom, hogy kajám és ruhám legyen, a többi nem érdekel” (Patkány); „ne higgyenek az embereknek, senkinek, még a legszebbnek sem, ne legyenek őszinték, tartsák a pofájukat, mert úgyis visszájára fordul a dolog” (Zord Khán).

A könyv jellegéből következik, hogy nyelve nem az író egyéni alkotása, hanem a csövező, csavargó fiatalok szociális érvényű nyelve.

B) Kolozsvári Grandpierre Emil: *Arcok napfényben*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1967. A novellák között van olyan, amelynek ifjú hősét egyes szám első személyben, argó nyelvi elemekkel színesítve szólaltatja meg az író. Mivel szépirodalmi szövegről van szó, jogos a kérdés, hogy mennyi benne az egyéni írói lelemény, és mennyi a szociális érvényű nyelvhasználat.

Legjellemzőbb a vizsgált szempontból A fekete bula, amely már címében is utal az argó jellegre. A szándékolt írói hatást jól szolgálják a szemléletes kifejezések: „már az idézés befűtött nekik; kitört a nagy családi balhé; állati jó a szerelése; ott szedtem fel a fekete bulát a lében; állati klassz bige volt; betájtoltam magam az árura; pofára estem a becsúszó szerelésnél; vágytam egy kis békés koegzisztenciára; pipás lettem, hogy ilyen dinnye; újítottam egy üveg vodkát; mialatt és ettem a kezét, ő elfűtötte a csajt; a gőz elvitte a fekete bulához; a smasszer állatian átrázott; héráza van neki is a családi bulitól.

Amint a felsorolásból is kitetszik, a novella terjedelméhez képest sűrítetten tartalmaz argó elemeket, ami meghaladja a természetes használatot.

C) Horváth Péter: *Szabad vegyértékek*. Kozmosz Könyvek, 1984.

Az öt részből álló regény (Máté könyve; Szinyák könyve; Koza könyve; Lukács könyve; Katalin könyve) büntetőzáslólajba, majd börtönbe került

katonafiatalok tragédiába torkolló történetét mondja el, kinek-kinek saját szemszögéből. A cselekmény felbontása módot ad az írónak arra, hogy hősei látásmódján keresztül, velük beszéltesse el a történetet. Középpontjában egy mindenre elszánt vagány, Koza áll, akinek gátlástalansága egy társa halálát okozza. Koza könyvének néhány jellemző részlete: „Nagy koncert volt a Tabánban, hát kimentem, gondoltam, *beújítok valami libamájat, mer le akartam cserélni*, amelyik megvolt . . . Aztán *kiszúrtam* a nőt, ott guggolt egy bokor alatt, himbálta magát . . . Ej, mondom magamban, mi a furcsa ezen a *rinyán*”; „Az élet törvénye két dologból áll. Az egyik: erősebb kutya *kamatyol*. A másik: *kamatyolni* jó. A többit már minden ökör kiszámíthatja.”

D) Zombori Attila: Szexpiaci körséta. Idegenforgalmi Propaganda és Kiadóvállalat, 1986.

Riportkönyv az ősinek nevezett mesterségről, amelynek úzóí „prostituált, franka, céda, cafka, szajha, utcarongya, cemende, kéjnő, lotyó, örömlány, kurva, luvnya, kokott, bárcás, kurtizán, utcanő, rima. Irodalmi és alvilági, jogászok alkalmazta és széles körben elterjedt kifejezések ama ősi foglalkozást űző nőkre, akik anyagi ellenszolgáltatásért áruba bocsátják testüket” (i. m. 7).

A könyv szövege riportokból áll, tehát publicisztikai jellegű szövegekkel találkozunk benne. A kérdés–felelet formájában megírt riportok hitelesen adják vissza egy zártnak mondható, a bűnözés határán álló vagy azt át is lépő társadalmi mikroközösség tagjainak nyelvhasználatát. Életformájukat tudatosan vállalják, különbözőségüket hangsúlyozzák a társadalom többi tagjától. Rájuk leginkább illik az „alvilág” megjelölés, noha ők maguk nem tartják büntetendőnek életmódjukat. Önmaguk jellemzése néhány utcalány szövegéből: „Innen csak kiöregszenek a lányok, de új emberré válni nem soknak sikerül. Ebben a világban átrendeződnek az emberi viszonyok, nincsenek szerelmek, az anyaságot is csak kevesen ismerik meg . . . Egy értékmérő van csak, a pénz, amiből sokat kell keresni, hogy sokat lehessen elkölteni, s minél többet költ az ember, annál jobban hajt, hogy másnap még többet szórhasson el. Ez egy mókuskerék”; „Én még soha nem loptam, nem csaltam, nem gyilkoltam. Én kurva vagyok, aki ezt a mesterséget becsületesen csinálja. Úgy, ahogy azt az é j s z a k á b a n kell. Már a Rákóczi tér is más. Mi a legtöbbet nyelveket beszélünk, ápoltak vagyunk, kulturáltan csinálom, amit csinálunk . . . Mi kiszolgáljuk a hozzánk látogató külföldiek szexuális igényeit. A Rákóczi tériek pedig könnyítenek azon a rengeteg nemi nyomoroncon, aki oda jár.”

Tehát még ez a látszólag homogén világ sem egységes, itt is van „szakmai góg” a szállodákba és bárókba járók részéről, akik eléggé megvető módon beszélnek utcai sorstársaikról. Kétségtelen, hogy műveltségben, kultúrában felette állnak az utcaiaknak, de életmódjuk azonos.

A riportalanyok között az utcalányokon kívül van homoszexuális és strici is.

4. Megkísérlem összefoglalóan jellemezni azt a nyelvi réteget, amelyet e művekben argó jellegűnek minősíthetünk.

4.1. E nyelvi réteg megteremtője és hordozója egy társadalmi csoport, így ez a nyelvváltozat mindenképpen hozzátartozik a nyelv t á r s a d a l m i a l a p o n végbemenő tagozódásához.

4.2. Sajátosan n a g y v á r o s i j e l e n s é g, a gyors társadalmi változások okozta nyelvi változások egyik megjelenési formája.

4.3. Ha nem is a titkosság, de a beavatottság, az együvé tartozás kifejezésének igénye teremtette meg és táplálja.

Ennek az igénynek többféle megnyilvánulása is van ezekben a művekben. Amint korábban idéztem is, tudatában vannak a maguk „másságának”, a társadalom többi tagjától való különbözésüknek. Ennek kifejeződése az is, hogy egymást a legritkábban szólítják valódi nevükön, hanem olyan becenevet használnak, amely kapcsolatban áll viselőjével. Csörsz István szereplőinek jellegzetesen egyelemű neve használatos egymás között: *Bórlábrú, Surranó, Gerenda, Calvados, Ótvaros, Lord, Pipás, Mandula, Trubadur, Max, Patkány, Cinege, Köpi, Tüzes, Nixi, Hentes, Szives, Húszkilós, Veréb, Kuka; Huncut, Csutak, Egérke*. A három utolsó lánynév, a többi fiú.

Ez a névhasználat annyira kizárólagos, hogy amikor hivatalos eljárás során valódi nevükön nevezik a fiatalokat, néha még saját nevük hallatán sem reagálnak rá.

4.4. Sajátos életmód alapján él tovább ez a nyelvváltozat, az ide tartozók ha nem is bűnözők, a társadalom periferiájára szorult elemek, akiknek életútja kisiklott. Csövező fiatalok, intézetből szökött állami gondozottak, prostituáltak és stricik a hordozói. Az általános társadalmi normákat elvetik, életmódjukat tudatosan vállalják. Nyelvhasználatukban elmosódnak az egyéni különbségek (műveltség, iskolázottság), s az argó elemeket sajátos életmódjukkal kapcsolatban egységesen használják. Korukat tekintve a többség fiatal ugyan, de nem ezt tartom meghatározónak, hanem az életmódot, mert van nem egy 30–40 év közötti is a szereplők között.

4.5. E művekben az argó nyelvi elemek használata funkcionálisnak minősíthető, vagyis a szereplők jellemzésére és az őket körülvevő miliő érzékeltetésére szolgál. A szövegek kizárólag egyes szám első személyben íródtak egyenes vagy szabad függő beszéd formájában, mivel az argó beszélt nyelvváltozat.

4.6. Használói alapvetően a köznyelvi norma szerint nyilatkoznak meg, s az argó jelleg elsősorban a köznyelvitől eltérő szókincsben nyilvánul meg. Nem szűkíthető azonban le kizárólag erre, hanem nyelvi magatartást jelent, amely az argón kívül a köznyelvi nyelvhasználatban is kifejeződik a lebecsülő szóhasználatban. Ennek néhány jellemző megnyilvánulása: *lerobbant csajok; be volt gyulladva a fater; Mi a hézag, fater?; Húzzon innen a pélóba, minuszkám!; beújtok valami libamáját; Kumma jól sóderolt a fater; állati klassz bige; nyomja a vakert; Ki után caplat a zsernyák?; kutyaütő bányarém; Kölyök forog a hasában, hathónapos a majom; Ötven éves nőket akar nekem felajánlani, hát a temető kinek van?; Úgy foglalkozz egy csajjal, hogy érezze a tetves állatja, mégis te vagy a férfi; Balról tüllruhás lány lépett kényeskedve a körömcipőjében: a fűrészpóros aréna legcsillogóbb kancája, sötét öltönyös ménje oldalán; nagyokat hallgattunk, amíg a bunkók ettek. Elvett egy bűdös paraszt kurvát, aki frankón üldözött a házban engem is; Ha akarom, ott a fűtyike szeme láttára dörgölöm meg a csaját.*

Az effajta nyelvhasználatban benne van a beszélő szerepének felnagyítása, saját személye fontosságának kiemelés.

5. Az argó nyelvi elemek használata a szöveg megértését kevés kivételtől eltekintve nem gátolja. A szűkebb vagy tágabb nyelvi környezet még az argó szót nem ismerő számára is többnyire világossá teszi

a jelentést. Különösen így van ez akkor, ha egy köznyelvi szónak más jelentésben való használatáról van szó. Ilyenkor az alapjelentés ismereté és a szövegkörnyezet megkönnyíti a megértést. Pl.: „Csak éppen büdös neki ez a pálya, azért akart *dobbantani*”; „Nem kötöttem *üzletet*, pedig hárman is *kivirították* a három százast [márkát]”; „Szép pénzt *leakasztottak* ott a bárban rólunk”; „Nem alaptalanul gyanakodott rám, hogy *lenyelek* a pénzből”; „A mai napig is *lóg* 15 ezer forintommal”; „Aztán a Kati *megbukott*, írogatta nekem a leveleket a sittről”; „Így dumálgattam neki, *oltogattam* a szöveggel”; „Mások fiatalelként kerültek börtönbe vagy zárt nevelőintézetbe, ott *melegedtek be*.” (A tágabb szövegkörnyezetben a homoszexuálisokról van szó, ez teszi pontossá a jelentést.)

Hasonló módon nem nehezíti a megértést az olyan köznyelvi szók más jelentésben való használata, mint *agyas* 'fogyatékos'; *dög* 'nő'; *dug* 'közösül'; *fal* 'látszólagos, hamis'; *fazon* 'személy'; *feldob* 'feljelent'; *fuvar* 'egy alkalomra szóló, pénzért végzett közösülés'; *hajt* 'prostituált módon él'; *hazavág* 'megöl'; *hús* 'lány'; *kiló, kilós* 'száz forint'; *kiéget* 'kifizet'; *lágér* 'munkásszállás'; *lé* 'pénz'; *lepucol* 'pénzétől megfoszt'; *megeszik* 'elhisz'; *meleg* 'homoszexuális'; *nagyasszony* 'a homoszexuálisok vezéregyénisége'; *privát* 'nem prostituált'; *rongy* 'ezer forint'; *szobáztat* 'alkalmi pároknak helyet ad'; *tűz* 'siet'; *üzlet* 'pénzürt végzett nemi aktus'; *újt* 'szerez'; *mák, griz* 'baj'.

Némileg más a helyzet a nem köznyelvi eredetű argó szavakkal. Ezek pontosan körülhatárolt jelentése csak az argó ismeretében lehetséges, ezért Zombori Attila szótárt is mellékel munkájához. A többnyire *i d e g e n e r e d e t ű* argó szavakat az olvasó a szövegkörnyezet hatására csak részben értheti meg. Pl.: „Én nem *ciciztem*, elmondtam neki”; „A Keleti *cink*, pláne ha a Kovács van szolgálatban”; „Másfél órája *dekkolt* a csajjal a kapuban”; „Bejön egy rendőr, nem is kér *flepni*”; „Mindjárt nekiláttunk *halózni* a hazai kajából”; „Találkoztam egy gyerekkel, azt mondja, nincs *hédered*?”; „Tizenhat éves koromban bekerültem a *kóterba*”; „Éjjel legalább nyolcszor *megpariztuk* négyen”; „Mindjárt bevágnak a *pandázshu*”.

Az idegen eredetű vagy annak látszó argó szavak: *befalcol* 'felvágja az ereit'; *befről* 'hatalmába kerít'; *biluxol* 'tekintget'; *ciciz* 'bizonytalankodik'; *cidáz* 'férfiak nemi vágyát nem hagyományos módon elégíti ki'; *cink* 'baj, bajos'; *csávó* 'fiú'; *flepni* 'igazolvány'; *hadova* 'mellébeszélés'; *hadovázik* 'mellébeszél'; *habokra* 'ingyen'; *haló* 'ennivaló'; *halózik* 'eszik'; *hapacsol* 'hiteget'; *héder* 'lakás, alvási lehetőség'; *héderéz* 'lakik, tartózkodik'; *kamu* 'hamis'; *kóter* 'nevelőintézet'; *ledelláz* 'lefizet'; *lejmol* 'kéreget'; *lejmolós* 'ajándékba kapott'; *lejmre* 'ingyen, potyára'; *leperkál* 'leszámol, lefizet'; *letélakol* 'megszökik'; *télakot vesz* 'ua.'; *majrézik* 'megijed'; *manus, manusz* 'férfi'; *odák* 'aki alkalmilag fizet, vendégül lát'; *pandázs* 'fogda'; *péló* szitokszó; *prala* lebecsülő megszólítás; *risztel* 'felesben osztozik'; *roda* 'utcai ismerkedési hely'; *rodás* 'utcán ismerkedő'; *rodáz* 'utcán ismerkedik'; *rupó* meghatározatlan pénzegeység; *sitt* 'börtön'; *smasszer* 'börtönőr'; *spangli* 'cigaretta'; *spanglizik* 'dohányzik'; *surmó* sértő megszólítás; *tré* 'rossz'; *vaker* 'szöveg'; *vamzer* 'besúgó, áruló'; *zamekol* 'kidob'; *zsernyák* 'rendőr'; *rinya, luvnya* 'nő'; *kajakra* 'erőszakkal'.

Sem a szűkebb, sem a tágabb szövegkörnyezet nem segít a pontos jelentés tisztázásában a következő szavak esetében: *herót* „Olyan *herót*ot kaptam az egésztől”; *dzungó* „Végignézték rajtam, olyan oltári *dzungó* fejek”; *falcolva* „A csaj meg hülye, mert mindig összeviszza van *falcolva*”; *szovázik* „Nagyban *szovázunk*, jön egy rendőr, azt mondja, mi van, gyerekek?”;

sukár „Hú, mondom, kasa. *Sukár* nadrágod van”; *mórázik* „Mi már rég fenn *móráztunk* a dombon, ez még mindig olvas”; *mallér* „Legalább egy *mallérunk* lenne, beugranánk a Trojkába”; *snapperes* „Tizenötéves korában megdugta egy kútfúró, azóta döglének utána, mert *snapperes*”.

5.1. Az argó nyelvi elemeknek az eloszlása, gyakorisága is befolyásolja a szöveg jellegét és megértését. Mint már korábban jeleztem, ezek a szövegek alapvetően köznyelvi, terjedelmükhöz képest nem tartalmaznak annyi argó elemet, amely ezt megváltoztatná. Az átlagosnál gyakoribb előfordulásra is van azonban példa. Kifejezetten az írói szándék következménye az argó elemek halmozása, amellyel a tanyáról hirtelen Budapestre kerülő lányt jellemzi: „Mert hát tudja, *elcsúsztam*. Már harmadik éve *melóztam* a sorviban, amikor a Kati mellém került. Ő *fűtötte az agyamat*, hogy az olyan jó *bigére*, mint é, *harap az ürge*... Egy kocsis *fej*, az kéne neked, mondta a Kati. Ő tud is egyet, világoskék Opel Rekorddal. Csak hallottam: *begerjedtem*. Őne *zsinor*, mondtam, hogy hozza. Kétszer is megszervezte, *almás lett*. Már azt hittem: *hadova* az egész. Aztán megint jött a Kati, hogy nagy *dajdaj lesz*, *letöprünk egy éjszakát*” (Kolozsvári G. E. i. m. Utazás nyelvünk körül. 456).

Ehhez hasonló gyakoriság egyik műben sem fordul elő, legfeljebb egy bekezdésnyi Zombori A. riportszöveg idézhető ide. „Intézeti *csávó* voltam, anyámék meghaltak, az öcsémnek *mákja volt*, a nagymutter magához vette. Engem meg becsaptak a *zaciba*. Persze, nem *smakkolt* az intézet. Hamar rájöttem, hogy a nagymutterhoz nem mehetek, mert a *yard* mindig ott keresett először. Csöveztem. Nyáron a Balatonra *tipliztem*” (i. m. 218).

6. Végül szólnom kell az argóra jellemző kétarcúságról, mely ezekben a szövegekben is föllelhető. Egyrészt az állandó változás következtében ugyanazt a fogalmat többféle nyelvi jellel jelöli, s ezáltal gazdag szinonimitást hoz létre, másrészt a valóság különféle elemeire alkalmazza ugyanazt a nyelvi jelet, ami által jelentését indokolatlanul kitágítja, illetve elhomályosítja. Mindkét jelenségre álljon itt néhány példa.

A férfi szinonimái: *aranyapám*, *apuskám*, *alak*, *csávó*, *bunkó*, *fater*, *fej*, *fazon*, *hapsi*, *haver*, *krapek*, *manus*, *manusz*, *muksó*, *mókus*, *romagyerek*, *pali*, *pasas*, *prala*, *pralinkó*, *pasi*, *surmó*, *szivar*, *tag*, *fütyi*, *pofa*.

Ennek ellenkezője a gyakori használat következtében a szó pontos jelentésének elhomályosulása:

link: „... éppen úgy voltak link csajok; a nadrágom is link volt; link szöveg volt; link címetek írtunk; megcsalta a férje, link volt hozzá; visszamegyünk Budapestre, link egy ilyen kisváros; később jöttem rá, hogy link az egész.”

frankón: „frankón kéregettem az utcán; frankón teleíttam vízzel; három napig nem ettem, de frankón; még elrontanak frankón; az frankón nem hallott semmit; frankón feltette magára; frankón egy lavórban mosakodtunk; aztán frankón hanyatt dobta magát és bedilizett; hazajövek, frankón ott vár a levél; én most frankón az eszemnél vagyok; frankón azt mondtam.”

simlis: „simlis hely; irtó simlis szöveg volt; már messziről mondták, jönnek a simlisek; a világba simlisek voltunk; bemegyek a legsimlisebb vállalathoz; az a sok simlis tetű, intézetből szökött; a simlis lányodhoz menjek haza?; simlisen, züllötten, akkor még bennünk volt a rossz.”

Varsányi György

Újabb jelentésváltozások az ifjúsági nyelvben

Az ifjúsági nyelv tanulmányozásakor a szemantikai vizsgálatok igen fontosak. Ennek a nyelvi rétegnek a köznyelvtől való eltérése mondattani szempontból csekély, általában elmondható, hogy csak rá jellemző nyelvtana nincs. E dolgozat kísérlet annak érzékeltetésére, hogy milyen jelentéstani változások mentek végbe az ifjúsági nyelvben 1965 és 1987 között. Ehhez Boros Tiborné 1965-ös gyűjtése szolgált kiindulópontul.¹ E munka felhasználásával alakítottam ki gyűjtésem módszerét is. Boros Tiborné cikkében 270 szó szerepel, mindegyik jelentésmeghatározással.

Általánosságban megállapítható, hogy e jelentéstartalmak túlnyomó részének kifejezésére az ifjúság ma is ugyanazokat a szavakat használja, mint 1965-ben. Ennek megfelelően a vizsgálatba azt a mintegy 70 jelentésmeghatározást vettem be, amelyekről feltételezhető volt, hogy ma más szavakkal fejezik ki őket.

Ezt a módszert az indokolja, hogy lehet — s mint a vizsgálat is mutatja, bizonyos is — hogy egy-egy szó kihál az ifjúság nyelvéből, s helyét egy vagy több másik szó foglalja el; a kifejezendő tartalom azonban állandó. E módszernek egyébként éppen az volt az egyik legnagyobb érdekessége, hogy az egy-egy jelentéshez tartozó szavaknak milyen gazdag tárházát nyújtotta; mennyiségben és változatosságban fölülmulta a Boros Tiborné által gyűjtötteket. Ennek több oka van. Egyrészt az 1965-ös anyag közlésében egy bizonyos szemérmesség figyelhető meg (amelyről később még szó lesz, és amit én nem tartottam helyesnek követni). Fontosabb azonban ebből a szempontból az, hogyan valósult meg a mostani gyűjtés: egy elsős és egy negyedikes gimnáziumi osztálynak (ELTE Ságvári Endre Gyakorló Iskola, Budapest) kellett a kérdőívekre vett 70 jelentésmeghatározásra — lehetőség szerint minél gazdagabban — szavakat asszociálni — természetesen személyenként külön-külön.

Az, hogy az adatközlők kizárólag tanulók voltak, nem rejtí magában azt a veszélyt, hogy az eredmény valamiféleképpen torz vagy egyoldalú legyen. Régen megállapított, hogy „a diákn nyelv tanulmányozása ma már egyet jelent az ifjúsági nyelv tanulmányozásával”.²

A módszer előnyei mellett természetesen hátrányairól sem szabad megfeledkezni. A jelentésmeghatározások a tesztapon mesterséges csoportosításban szerepeltek, illetve a tanulók ezekre adott megoldásai, a szavak is, eredeti környezetükből, a beszédhelyzetükből kiragadva, ennek a csoportosításnak a keretei közé kényszerülve kerültek oda; ami az árnyalatnyi különbségek felismerhetőségének problematikusságán túl egyes esetekben félreértésekhez is vezethetett. Kisegített azonban az, hogy az ifjúsághoz tartozván, korban is közel vagyok az adatközlőkhöz, így saját nyelvérzékekre hagyatkozva — e szavak döntő többségét ismerem, én is használtam, használom — magam is tudok differenciálni, illetve bizonyos nyilvánvaló tévedéseket korrigálni.

Bár a magyar nyelv területi és társadalmi rétegzettségével az utóbbi időben meglehetősen behatóan foglalkoztak, az ifjúsági nyelv, illetve a köznyelv periferiáján élő különböző nyelvváltozatok vizsgálata azonban úgy tűnik, még nem kapott megfelelő hangsúlyt. Ezek vizsgálatának fontosságára

¹ Boros Tiborné: Zsargon és magatartás. Nyr. 89 (1965.): 147.

² Bachát László: Az ifjúsági és a diákn nyelv kérdései. Anyanyelv, közelet, műveltség. Szerk.: Péter Mihály. Bp., 1975. 107–122.

pedig Bárczi Géza már 1931-ben felhívta a figyelmet,³ ugyanis — mint írja — ezek a nyelvváltozatok a nyelvtudomány szempontjából igen fontos tulajdonságokkal bírnak: a változásokat felgyorsítva, mintegy vegykonyhaként szolgálnak, melynek megfigyelésével általánosítható a jelentésváltozások természetete a köznyelvi változásokra is, ezekhez fontos szocio- és pszicholingvisztikai adalékokkal szolgálva. Ugyanitt hívja fel arra is a figyelmet — az angol és a francia nyelv példájából kiindulva —, hogy az argó elemek a magyar köznyelvbe is be fognak olvadni. Ahogy Péter Mihály megállapította, ez a változás napjainkra végbement,⁴ illetve a kapcsolat folyamatosan szoros.

Fontosnak tartom Sipos Pál megfigyeléseit,⁵ melyek a praktikussági okon túl szintén az általam választott gyűjtési módszert indokolják. Állítása szerint napjainkban nem beszélhetünk önálló, elkülönült, egységes ifjúsági nyelvről. Kétségtelen, hogy a fiatalok nyelvteremtő fantáziája fokozottan érvényesül a más korosztálybeliekéhez képest. Azonban a fiatalság által alkotott, és először körükben elterjedt szavaknak jó része átkerül a felnőttek nyelvhasználatába is (ez erősen hozzájárul a familiáris köznyelv, az otthon, családi vagy baráti körben használt felnőtt nyelvi változat kialakulásához), és csak egészen kis hányaduk az, ami végképp eltűnik. Ezt az is bizonyítja, hogy az 1965-ös szóanyagból nem azok helyett teremtett újat az ifjúsági nyelv, melyek jelen vannak a mai familiáris köznyelvben, hiszen azokat is minden további nélkül, „ifjúsági nyelvként” használja. Vagyis egyértelmű elkülönülési, önállósulási törekvésekről nem beszélhetünk.

A fiatalok szóhasználata a normatívan szabályzott köznyelvre és saját kialakulóban levő, illetve átvett szleng szókincsre, ezeken túl a társadalmi állástól és kortól függetlenül széles körben alkalmazott „köznyelvi” trágár szavakra épül. Számunkra ezekből most csak a saját, kialakulóban levő szleng szókincs az érdekes, a fiatalok nyelvteremtő fantáziája, nyelvi leleménye. Itt figyelhetők meg leginkább azok a jelenségek, amelyek a jelentésváltozásokat létrehozzák. Mi indítja el a szleng elemek kialakulását, és használatuk elterjedését?

Eric Partridge szerint⁶ az alábbi 15 ok közül egy vagy esetleg több együtt játszhat szerepet a szleng használatában: 1. Pusztá jókedvből, mert fiatal a lelkeben, vagy mert fiatal az évei számát tekintve. 2. Azért, hogy bemutassa szellemességét, eredetiségét, és csillogtassa humorát. 3. Azért, hogy különbözzék, hogy minél újszerűbb legyen. 4. Hogy minél látványosabb legyen a beszéde. 5. Hogy mindenképp lekösse, esetleg megdöbbsse hallgatóit. 6. Azért, hogy kikerülje a közhelyeket, hogy tömör legyen és érthető. 7. Hogy gazdagítsa a nyelvet. 8. Hogy kifejezze az összetartozás érzését. 9. a) Hogy csökkentse a visszautasítás, az elutasítás fájdalmasságát, b) hogy csökkentse a beszélgetés ünnepélyességét, pompázatosságát, c) hogy eufemizáljon tragédiákat. 10. Hogy a hallgatóság akár alacsonyabb, akár magasabb színvonalán megfeleljen (köznyelvi szövegben). 11. Hogy megkönnyítse a társadalmi érintkezést. 12. Hogy jelezze a barátságot (annak fokát), vagy a beszélők közti viszony intimitását. 13. Hogy kifejezze, hogy valaki egy bizonyos iskolához, iparágához, szakmához, művészeti, intellektuális csoportozhoz, társadalmi

³ Bárczi Géza: A „pesti nyelv”. Bp., 1932.

⁴ Péter Mihály: Szleng és költői nyelvhasználat. Nyr. 104 (1980.): 273.

⁵ Sipos Pál: Ifjúsági nyelv, familiáris köznyelv napjainkban. Pedagógiai Szemle. 1984/7—8.

⁶ Eric Partridge: Slang To-day and Yesterday. London, 1979.

osztályhoz tartozik. 14. Hogy kifejezze, hogy mindezek közül valamelyikhez nem tartozik. 15. Hogy titkos legyen, ne értse meg a környezete.

Az itt következő táblázat tartalmazza azokat a jelentésmeghatározásokat — a nekik megfelelő szavakkal 1965-ben, illetve 1987-ben — melyekről feltételezhető volt, hogy a '65-östől eltérő szavakat asszociálnak. Zárójelben azok a szavak állnak, melyek megtalálhatók Boros Tiborné gyűjteményében is. A familiáris köznyelvben is megtalálható, sőt már-már a köznyelvben is polgárjogot nyert szavakat elhagytam a listáról.

JELENTÉSMEGHATÁROZÁSOK

	1965	1987
'vezető, jóállású, jómódú'	<i>ajser</i>	(<i>menő</i>), <i>diri</i> , <i>fejes</i> , <i>góré</i> , <i>burzsuj</i> , <i>nagykutya</i> , <i>főmufti</i> , (ritk.) <i>nagyfejú</i>
'nagyképűsködik, fölényes'	<i>ajserkodik</i>	<i>felvág</i> , <i>teszi a fejét</i> , <i>tépi a száját</i> , <i>játssza az esztét</i> , <i>nagypofájú</i>
'helyes, tréfás'	<i>angyali</i>	<i>jó fej</i> , <i>baba</i> , (ritk.) <i>csecsinkó</i> , <i>nagy fej</i>
'becsap'	<i>áthintáz</i>	(<i>átver</i>), (<i>átráz</i>), (<i>átdob</i>), <i>átvág</i> , <i>megszívat</i> , <i>leszívat</i> , <i>kiszívat</i> , <i>megetet</i> , <i>átbasz</i>
'megijed'	<i>besztremál</i>	(<i>bekrepál</i>), <i>becsinál</i> , <i>beszarik</i> , <i>berezel</i> , <i>begazol</i> , <i>majrézik</i> , <i>fosik</i> , <i>össze csinálja magát</i>
'berúg'	<i>betintázik</i>	<i>betintázik</i> , (ritk.) <i>bezordul</i> , <i>beszív</i> , <i>bepiál</i> , <i>beszlopál</i> , <i>elázik</i> , <i>leszopja magát</i> , <i>bekokkizik</i> , <i>beseggel</i> , <i>bebaszik</i> , <i>benyal</i>
'disszidens'	<i>bokorugró</i>	<i>dobbantott</i> , <i>megugrott</i> , <i>megpattant</i>
'küzd, verekszik'	<i>brusztól</i>	(<i>balhézik</i>), <i>bunyózik</i>
'erős, bátor'	<i>brusztos</i>	<i>bika gyerek</i> , <i>baba csávó</i> , <i>nagyfiú</i> , <i>bika csávó</i> , <i>vitéz</i> , <i>badi</i> , <i>badis</i>
'vezető állásból kjesik'	<i>bukfencet csinál</i>	<i>hullócsillag</i> , <i>kipottyán a zsákból</i> , <i>csúszdázik egyet</i>
'cipel'	<i>cigöl</i>	—
'táncol'	<i>csurglizik</i>	(<i>csörög</i>), (<i>ráz</i>), <i>mozog</i> , <i>löttyög</i> , <i>riszálja magát</i> , <i>rázza magát</i> , <i>ugrál</i>
'menza'	<i>éhezde</i>	<i>éhezde</i> , (<i>koplalda</i>), (ritk.) <i>moslékos</i> , <i>kajállda</i> , <i>önki</i> , <i>zabállda</i>
'elver'	<i>elhirigel</i>	<i>meggyepál</i> , <i>megagyal</i> , <i>meztöm</i> , <i>betakar</i>
'elmegy'	<i>elkúszik</i>	(<i>lelép</i>), (<i>lelécel</i>), (<i>elvonul</i>), <i>elhúzza a belét</i> , <i>elcsámpázik</i> , <i>eltalpal</i> , <i>elhúsz</i> , <i>lekopik</i> , <i>felszívódik</i> , <i>eldzsal</i> , <i>dobbant</i>
'megszedi magát'	<i>felég</i>	(ritk.) <i>zsírosodik</i> , (ritk.) <i>nyúlik a takarója</i> , <i>meztömi magát</i>
'felír (rendőr)'	<i>felrajzol</i>	—
'dolog, helyzet'	<i>figura</i>	<i>szitu</i> , <i>téma</i>
'iszákos'	<i>fuvalás</i>	<i>piás</i>
'iszik (szeszies italt)'	<i>fuvalázik</i>	<i>szlopál</i> , <i>benyal</i> , <i>öblít</i>
'buta, ügyefogyott'	<i>gagyás</i>	<i>bunkó</i> , <i>lökött</i> , <i>tahó</i> , <i>fasz</i> , <i>beütéses</i> , <i>béna</i> , <i>zokni</i> , <i>segg</i> , <i>sötét</i> , <i>higagyú</i> , <i>egytekervényű</i>
'nadrág'	<i>gátyó</i>	<i>gatyá</i> , <i>naci</i>
'házi buli'	<i>hábé</i>	<i>hábé</i> , <i>dizsi</i> , <i>buláj</i>
'bolondos, bogaras'	<i>hangyás</i>	<i>hangyás</i> , <i>lökött</i> , <i>beütéses</i>
'haj'	<i>háré</i>	(ritk.) <i>háré</i> , <i>séró</i> , <i>sörény</i>
'elalszik'	<i>bedobja a hédert</i>	(<i>bevágja a szunyát</i>)
'orr'	<i>hefti</i>	(ritk.) <i>hefti</i>
'megtévesztő beszéd'	<i>híló duma</i>	(<i>sóder</i>), <i>rizsa</i> , <i>hanta</i> , <i>kézigáz</i>
'hazudik, félrevezet'	<i>hílózik</i>	(<i>hantál</i>), (<i>megetet</i>), <i>beetet</i>
'verekezés'	<i>hírig</i>	(<i>balhé</i> ,) (<i>bunyó</i>)
'lármázik, veszekszik'	<i>kiveri a huppot</i>	(<i>balhézik</i>), <i>kivágja/kiveri a balhét</i> , <i>csinálja a fesskót</i>
'dolgozik'	<i>űzi az ipart</i>	<i>gürizik</i> , (<i>hajt</i>), <i>gürcöl</i> , <i>keménykedik</i>

	1965	1987
'kabát'	<i>jakó</i>	<i>jakó, (ritk.) surkó</i>
'szabályellenesen tesz'	<i>kalózkodik</i>	<i>kibas, megszivat, gecizik</i>
'mond, elmond'	<i>kifejt</i>	<i>(közöl), mesél, tépi a száját</i>
'kidöglük, nem bírja'	<i>kipukkad</i>	<i>bekrepál, lerohad, tré lesz, kifing</i>
'jelenetet rendez'	<i>bedobja a kirakatot</i>	<i>pattog, (ritk.) reklámál, rinyál, (ritk.) feldobja a surranót, műsort ad, arénázik</i>
'fej'	<i>kokó</i>	—
'pénz'	<i>korpa</i>	<i>suska, bagó, dohány, mani, lóvé, lé, ruppó</i>
'néz, megnéz'	<i>kukál</i>	<i>guba, steksz, tőke, zsozso, zseton, zsuga, leves, skubál, kukkol, skubiz, stíról</i>
'szem'	<i>látóka</i>	<i>(ritk.) glikker</i>
'pórol jár'	<i>lefázik</i>	<i>(pofára esik), megszívja, leég, koppan, lebög, rábaszik, szarban marad, ráfarag</i>
'felpofoz, elver'	<i>lemér</i>	<i>elagyal, megagyal, benyom, megpakol, meggyepál, besom</i>
'lecke'	<i>lenyó</i>	<i>lenyó, házi, höfő, lecek, lecó, lenya, lecaj, háéf</i>
'kitölt (büntetést)'	<i>levág</i>	—
'italbolt'	<i>lordok háza</i>	—
'láb'	<i>mankó</i>	<i>pata, (virgács), csámpa, futómű</i>
'ellop'	<i>megléptet</i>	<i>megfúj, elcsakliz, meglovasít, elbugáz, (ritk.) trombitának nézi</i>
'ember (férfi)'	<i>mufurc</i>	<i>(manusz), (hapsi), (krapek), hapi, pasi, muki, pacák, csávó, mukso, manus, fickó, faszi, fazon, haver, ipse, mokus, pofa, (mandró), (ürge), (szivar), (tag), (pali)</i>
'lány'	<i>moha</i>	<i>pipi, (bigé), csajsz, csibe, gádzsi, ribanc, liba</i>
'nő'	<i>spinkó</i>	<i>spinkó, (spiné), mami, nyanya, tyúk, anyus, nyanyus, bőr, pica, muff</i>
'hiszékeny ember'	<i>naiva</i>	<i>(mazsola)</i>
'nyugdíj'	<i>nyögdi</i>	<i>nyögdi, éhbér, (ritk.) kockacukorpénz</i>
'nagyképűsködik'	<i>óberkodik</i>	<i>teszi a fejét/agyát</i>
'megtévesztő beszéd'	<i>óhéber duma</i>	<i>köret, fal szöveg, píuder, bla-bla, (ritk.) félreduma, hanta</i>
'kedvet kap valamire'	<i>ráhúz</i>	<i>begerjed, beindul</i>
'sikkaszt'	<i>sikít</i>	<i>(ritk.) sikít</i>
'enyeleg, hízeleg'	<i>smúzol</i>	<i>nyalizik, benyal, csöpög, pedálozik, betolja a piros biciklit</i>
'tetszik neki'	<i>szúr</i>	<i>(csíp), (bír), komálja, jó nála</i>
'táska'	<i>tanyó</i>	<i>tanyó, szütyó</i>
'cipő'	<i>topogó</i>	<i>surranó, topán, (ritk.) tufti</i>
'elesik'	<i>törül</i>	<i>(eltaknyol), (elnyal), elpercel, eltanyáz, elzúg, kabátol, tanyál, bezakózik, nyal, talál valamit</i>
'fizetésnap'	<i>úrnapja</i>	<i>(ritk.) apák napja</i>
'dühössé válik'	<i>begyújt</i>	<i>(begerjed), (bepörög), elindul, felhúzza magát, bezsong, sir a szája, eldobja az agyát, beborul az agya</i>
'pénzösszegek'	<i>kiló, rongy</i>	<i>kiló, rongy, bélás, lepedő, ady, bartók, lila, zöld, dollár = dezső, márká = marczi</i>
'rendőr'		<i>zsaru, zsernyák, jakabát, hekus, hé, jard, (ritk.) pingvin</i>

A kérdőívtől teljesen függetlenül, spontán adatokkal is szolgáltak a tanulók:

almás: 'érdektelen, nem megfelelő, kellemetlen';

berág: 'szomorú vagy mérges lesz';

elme: 'még éppen megfelel';

fosik: 'fél';
geci: 'rosszindulatú, nem a megegyezés szerint tesz';
gönc: 'ruha';
kérő: 'lakás';
megzenéstt: 'ellop';
szarik: 'fél';
vartyog: 'beszél, közbeszól';
zsinnnyeg: 'belebeszél';
tré: 'rossz, nem megfelelő'.

A szókészleten túl a vizsgálatnak külön területét képezhetik a frazeológiai egységek. Jelen dolgozatnak ezek bemutatása nem volt célja — fontosságuk és kiterjedtségük egyébként is megérdemli, hogy más, nekik megfelelő szempontok szerint, külön foglalkozzunk velük — ízelítőképpen mégis érdemes néhányat ezek közül is megemlíteni:

Kevés vagy, mint mackósajjtban a brummogás.
Kevés vagy, mint vöröshangyában a proletár öntudat.
Kevés vagy, mint vöröshangyában az engedélyezett ételfesték.
Mire vagy nagy? Anyádnak egy foga van, azt is a tombolán nyerte.
Átváglak, mint szart a palánkon.
Ez egy ilyen dolog. 'ha valami nem úgy sikerül'
Azt hiszi, hogy ő a bakter. 'fölényeskedik'
Örül, hogy két füle van, mégsem szatyor. 'fölényeskedik'

Mint már szó volt róla, azt gondolom, hogy szemérmességnek nincs helye egy ilyen jellegű munkában. A trágár szavaknak — sajnálatos módon igen széles körben elterjedt, és „funkciótlan” használata attól nem fog visszaszorulni a köznyelvben, hogy a nyelvészeti munkák mellőzik ezek vizsgálatát. Sőt, visszaszorításuk érdekében éppen hogy foglalkoznunk kell velük, mint ahogy az utóbbi időben megfigyelhetők erre bizonyos törekvések.⁷ Az általam kiindulópontnak vett anyag nem ilyen jellegű. Pedig a mai állapottal való összehasonlítás minden bizonnyal ezeknél a szavaknál is tanulságos lehetne. Első ránézésre megmutatná, hogy terjedt, avagy esetleg bizonyos tekintetben visszaszorult használatuk, mennyiben tompult élük, milyen új jelentéseket vettek fel. 1965-ben persze valószínűleg hevesebben csaptak össze az indulatok ebben a kérdésben, ráadásul az akkoriban zajló „Rozsdatemető-vita” árnyéka is rávetülhetett a vizsgálatra.⁸

A szógyűjtemény (egyelőre csak vázlatos) jelentéstani vizsgálatánál — az egyszerűség és az áttekinthetőség kedvéért — Gombocz Zoltán művére⁹ támaszkodtam. Az ő kategóriáit használva négy fő szemantikai csoportra tagolható az anyag.

⁷ Tolcsvai Nagy Gábor: Nyelvi durvaság indulatból — és anélkül. Nyelvi divatok. Szerk. Bíró Á. és Tolcsvai Nagy G. Bp., 1985. 147—61.

⁸ A vita 1964—65-ben zajlott a Nyr., a Kritika, az Új Írás, az Alföld és más folyóiratok hasábjain. A vitát Kovalovszky Miklós tanulmánya váltotta ki (Nyr. 88 [1964.]: 421—38).

⁹ Gombocz Zoltán: A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV. Jelentés tan. Pécs., 1926.

1. Névátvitel a tárgykép hasonlósága alapján (metafora). Pl. *sörény* 'haj'; *pata, virgács* 'láb'; *moslékos* 'menza'; *bika* 'erős'. 2. Névátvitel érintkezési képzettársulás alapján (metonímia). Pl. *tyúk, picsa, muff* 'nő'. 3. Jelentésátvitel a nevek hasonlósága alapján. Gombocznak ez a sokat vitatott kategóriája a mi esetünkben is problémát okoz. Ténylegesen a nevek hasonlósága alapján csak nagyon kevés esetben megy végbe teljesen a jelentésátvitel. (Mint például a *képernyő-kép* 'arc' esetében.) Legtöbbször a két név egyikének csak a jelentésárnyalata szivároog be az alakjában torzuló másikba, (mint például a *megkúrál-megkúr* 'közösül' esetében). 4. Jelentésátvitel a nevek szintagmatikus kapcsolata alapján. Pl. (Házi feladat) *házi* 'lecke'.

A szakirodalom különböző módokon vélekedik a fiatalok beszélte nyelvről. Magam legmegfelelőbbnek az egyetemi tankönyv szemléletmódját tartom, melyben Fábián Pál írja a következőket: „... a szó a lélek tükre, a gondolkodásmódnak helyes irányba terelése tehát az első lépés; ha ezt megtette valaki, nyelvi nyegleségei maguktól el fognak maradni. Azt is tudomásul kell vennünk, hogy az ifjúsági nyelvet kiirtnai, elfojtani lehetetlenség.”¹⁰

A most gyűjtött anyag feldolgozása közben számos olyan kérdés merült fel, amelyeknek részletezésére itt nincs mód. Ezekkel a problémákkal érdemes lenne a továbbiakban foglalkozni. Ezen kívül szükséges volna a vizsgálatot különböző rétegekre, csoportokra kiterjeszteni, az anyaggyűjtés folytatásával, 14–18 éves szakmunkástanulók, szakközépiskolások stb. segítségével; esetleg a kérdőíveken szereplő jelentésmeghatározások bővítésével. A részletesebb anyag további elemzése hozzájárulhatna a teljesebb kép kialakulásához.

Erdős Gábor

¹⁰ Benczédy—Fábián—Rácz—Velcsóvné: A mai magyar nyelv. Szerk.: Rácz Endre. Bp., 1976. 479.

A szereplők megnevezései a Bánk bánban*

„A színművészet közegében az a mozzanat, hogy X miként szólítja meg Y-t, nemcsak a megszólítás tényét jelzi, hanem sejlennie kell belőle X és Y kapcsolata természetének, ilyen értelemben: előzményének is.”

(Pándi Pál: Bánk bán-kommentárok)

Minden igazi művész világot teremt. Különösen igaz ez a drámaíróra, aki kort, helyszínt, helyzetet s abba embert álmodik. Alakjait az életből ellessett tulajdonságokkal ruhazza föl, ezek a lények valós emberi kapcsolatokba kerülnek egymással és a körülményekkel. Nemcsak cselekedeteik, hanem az is jellemző rájuk, ahogyan mondanak valamit, ugyanúgy az is, amit más mond róluk. A jó drámában a szó is cselekvés: jellemzi a nyilatkozót, a helyzetet, a kialakult viszonyokat, megvilágítja az addig csak sejtett összefüggéseket, és ezáltal előreviszi a cselekményt. A jó drámában minden szereplő valóságos, önálló ember, s bár „csak” az alkotó teremtménye, mégis úgy viselkedik, mint tudatos, érző lény, aki adottságai, eszményei és a körülmények többszörös, bonyolult szorításában éli sajátos életét.

Katona jó drámaíró, tudja, hogy embertársunk megszólítása nem csupán egyéni szóhasználatunktól függ (tehát attól, hogy kik vagyunk), hanem attól is, ki nekünk az, akiről beszélünk, hogy ki számunkra a harmadik, akinek emlégetünk valakit, meg attól is, mi a szándékunk egyikkel vagy másikkal, sőt attól is, hogy éppen a szemébe mondunk valakinek valamit vagy a háta mögött.

Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy a Bánk bán szereplői milyen nyelvi eszközökkel jelölik meg egymást vagy önmagukat. Az idézeteket a mű kritikai kiadásából veszem.¹

A nyelvi jel megválasztásának tényezői

Abból kell kiindulnunk, hogy a megnevezés megválasztásának alap-tényezői kétségtelenül a megnevező és a megnevezett. Mindkettő a maga egyéniségével, a szereplők rendszerében, a dráma családi és társadalmi összefüggéseiben elfoglalt helyzetével értendő itt. Természetes tehát, hogy a 4. szakasz elején, Gertrudis és Izidóra kettősében az utóbbi így szólítja a királynét:

Kegyelmes Nagy-aszszonyom (6. sor),
Nagy-aszszonyom (30.),
Királyné (58.),

¹ Katona József: Bánk bán. Sajtó alá rendezte Orosz László. Budapest, Akad. Kiadó, 1983.

* Ez a dolgozat arra a cédulaanyagra épül, amelyet a szerő készülő Bánk bán-szótárhoz állított össze. (A szerk.)

tehát hivatalosan, éreztetve a kettejük közötti rangkülönbséget, sohasem így: *Gertrudis*. Ugyanebben a jelenetben a királyné ezeket a megnevezéseket használja Izidórára: *Leány* (kétszer), *Izidóra* (háromszor). „Lefelé” tehát helyén van a név használata, „fölfelé” elképzelhetetlen. Ugyanezt tapasztaljuk az 5. szakaszban is: Endrét senki sem szólítja a nevéen, csupán a rangján.

Megjegyzendő itt, hogy a két alaptényező, tehát a megnevező és a megnevezett lehet azonos is. Izidóra a fentebbi jelenetben így emlegeti önmagát:

egyj Aszszonyi / szép Érdemünkkel büszke L'ány (13.)
a büszke Német L'ány (22.)

A megnevezés megválasztásának további tényezője az, hogy kinek mondja a megnevező: másként fogalmaz, ha a megnevezettnek, másként, ha harmadik személynek. Mint említettem, szemtől szembe a király szinte senkinek sem Endre, pedig 22-szer fordul elő neve a műben. Egyedül a bujdosásba induló Mikhál bán fogalmaz így a király elé vezetve Bánk kisfiát: „csak *Endre* az, kinek kezére bízni | bátorkodok” (5: 147) Mások előtt, maguk között azonban többen használják az Endre nevet, Petur nyolcszor, Bánk hatszor.

Az eddigiekben a megnevezés megválasztásának olyan tényezőiről beszéltünk, amelyek természetesenek mondhatók. Befolyásuk a nyelvi jel kiválasztására stilisztikai szempontból viszonylag elhanyagolható, hiszen elsősorban a társadalmi vagy a családi viszonytól függ.

Figyeljük meg most azt, hogy a pillanatnyi drámai szituáció, az adott színpadi élethelyzet, a szereplők érzelmi telítettsége hogyan tükröződik a megnevezésben.

Példámat Bánk és Gertrudis 4. szakaszbeli nagyjelenetéből veszem. Bánk szájából (a drámai összecsapás élesedésének megfelelően) így következnek a királynét megjelölő kifejezések:

Nagy-Aszszonyom (453.)
Aszszonyom (454.)
Aszszonyom (467.)
büszke Lélek (505.)
Aszszonyom (507.)
Szörnyeteg (572.)
Kerítő (589.)
Kígyó (590.)

Ugyanakkor milyen jól jellemzi egyrészt a drámai szituáció mozgását, az erőviszonyok hullámzását, másrészt Gertrudis egyéniségét, hogy ugyanebben a jelenetben ő hogyan szólítja ellenfelét:

Bánk (409.)
Leventa (416.)
Istentelen (449.)
Jobbágy (454.)
Bánk (460.)
Ember (472.)
Hazug (480.)
Bánk (510.)

Leventa (545.)
 Gonosz Hazug (553.)
 Hitvány (589.)

A nyelvi jel minősége

Egy ember megnevezésének legtermészetesebb eszköze az illető neve. Ez legtöbbször csupán az azonosítást, a többitől való megkülönböztetést szolgálja, de az irodalomban előfordulnak ún. beszélő nevek, amelyek jelentésük-nél fogva jellemzik viselőjüket. Pl. Eötvös *A falu jegyzője* c. regényében vagy Shakespeare *Szentivánéji álom* c. művében is találunk ilyeneket. Katona drámájában a nevek nem ilyenek, nem hordoznak jelentésükben jellemző erőt, a szerző a Jegyzésben maga is arra utal, hogy a nevek megválasztásában fő szempontja a történeti hűség volt. Vizsgálódásom szempontjából elhanyagolható, hogy a nemre és a nemzeti hovatartozásra utalnak; más kérdés, hogy a mai olvasó-néző számára milyen történelmi levegőt árasztanak. (Vö. Tolnai Vilmos: Katona J. Bánkjának régies személynevei. MNY. 1925. 203.)

Egy-egy szereplő megnevezésének másik lehetősége az illető rangjának, beosztásának megfelelő szó. Ilyen a közismert *király*, *királyné*, *herceg* stb. kifejezés. A *bán* szóról maga Katona mondja meg a Jegyzésben: „annyi volt, mint most Gróf, vagy Báró.”² A két legfőbb szereplőnek a néven és a rangon kívül harmadikként amolyan protokolláris ízű, hivatalos megszólítása is van: Gertrudisnak a *királyné*-n túl kijár a *nagyasszony*, Bánknak pedig a *nagyúr* megszólítás (ez utóbbi mint a király helyettesét illeti meg).³ Ezek használatát korántsem csupán a változatosság indokolja, inkább a tiszteletadás kifejezői. Mint már szó volt róla, alacsonyabb rangú csak ezeket használhatja szemtől szembe. Az egyenrangúak általában a névvel felváltva alkalmazzák. Pl. a címszereplő megnevezésére a következők fordulnak elő: *Bánk* (41-szer), *Bánk bán* (16-szor), *bán* (10-szer), *nagyúr* (30-szor). Érdekes megvizsgálni, kik hogyan emlegetik vagy szólítják. Bánk önmagát *Bánk*-nak vagy *Bánk bán*-nak nevezi, a *bán* és a *nagyúr* kifejezést nem használja. Katona tudja, hogy az ember önmagát még romantikus nyelvezetű drámában sem szólíthatja a rangján (az életben is csak tréfásan vagy ironikusan fordulhat ez elő), ám egyszer kitűnően felhasználja, amikor az államférfi és a férj szembeállítását így érzékelteti:

Bán ébredezz, mert meglopattatik *Bánk*! (1: 230.)

A címszereplő nyelvi megjelöléseit vizsgálva további érdekes megfigyeléseket tehetünk. Szinte hihetetlen, de a király soha nem nevezi meg Bánkot sem a néven, sem a rangján, mindig csak a személyes névmás vagy az igei személyrag utal rá. Gertrudis sohasem alkalmazza a *Bánk bán* kifejezést, a *Bánk* és a *nagyúr* szavakat ötször-ötször mondja, de korántsem véletlenül felváltva. Igen jellemző rá, hogy mások előtt csak *nagyúr*-ként emlegeti. Egy kivétel van, de ez olyan beszédhelyzet, amikor megdöbbenéssel

² Krit. kiadás 156.

³ Krit. kiadás 29. és 442., ill. Tompa József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp., 1972.: A *nagyúr* szó tanulságos múltja.

ismétli Izidóra szavait: „Bánk itthon” (4: 58.). Ezzel szemben négyszemközt csak a *Bánk* kifejezést használja.

A dráma címszereplőjével legközelebbi személyes kapcsolatban levő Melinda 11-szer *Bánk*-nak szólítja vagy emlegeti férjét (még örületében is), s csupán egyszer, a királyné és egész kísérete előtt nevezi *Bánk bán*-nak, a *nagyúr* kifejezés pedig végképpen nem illenék kapcsolatukhoz. Az a szinte anakronizmusnak számító, s csak a szerző felvilágosult szemléletével szinkrón házastársi egyenlőség, amely a műben hangsúlyt kap, nem viselné el a hivatalosan rideg *nagyúr* szót:

„Szabad tekintet, szabad szív, szabad
Szó, kézbe kéz, és szembe szem, — mi nállunk
így szokta a' Szerelmes: . . .” (1: 444.)

Petur, aki rangja és múltbéli személyes kapcsolata révén közel áll Bánkhoz, szinte vegyesen, egyenlő arányban alkalmazza a név és a rang szerinti megnevezéseket. Ha Biberach Bánkra vonatkozó megjelöléseit vizsgáljuk, hasonlóan vegyes képet kapunk, de itt is célszerű figyelembe venni, hogy megszólításról van-e szó. Biberach ugyanis ötször használja a puszta *Bánk* kifejezést, de sohasem szemtől szembe, arra (ugyancsak ötször) a *bán* rangjelölést alkalmazza. A *nagyúr* kifejezést akkor használja, ha Bánkról annak jelenlétében beszél. Aligha véletlen, hogy Izidóra teljesen Biberach mintájára bánik Bánk megnevezésével.

Tiborc drámabeli helyzetét is világosan tükrözi az, miként nevezi meg a címszereplőt. Mint jobbágy mérhetetlen mélységben áll a nádor alatt, azonban múltja, szinte családi összetartozása indokolja, hogy az összes eddig említett kifejezést használhassa. Természetesen a *Bánk* így önmagában csak idézetképpen kerül ajkára:

(Melinda) csak azt mondá: Bánkomhoz (5: 386.)
él még Bánk, Atyánk — fogom kiáltani (3: 276.)

Megszólításként leginkább kettős kifejezéseket használ:

Bánk bán — Nagy-úr!
vagy:
Bán! — Bán! — Nagy-úr

Mind a név, mind a rang a megnevezés természetes, közvetlen, egyszerű eszköze. Ide sorolhatók még a nemre, a családi összefüggésre utaló kifejezések is: *öcsém, húgom, fiam, apám, néném, férj, feleség, hitves, gyermek, asszony, leány, férfi, testvér*. De csak akkor tartoznak ide, ha valóságos családi kapcsolatot jelentenek, vagyis ha elsődleges értelmükben használják őket. Ha ugyanis jelentésük speciális, nem csupán azonosító szerepű, akkor a megnevezések másik nagy csoportjába tartoznak, amelyekről később lesz szó.

Példának vegyük az 5. szakasz egyik jelenetét, ahol néhány soron belül kiderül a *fiú* szónak előbb említett kétféle használata. Itt Myska bán fia, Solom éppen meg akar vinni a király helyett Bánkkal, a királyné gyilkosával. Amikor Myska bán így szól:

Fiam, hová? (5: 281.)

akkor a szó elsődleges jelentésében szerepel. Amikor Solom vállalja a párbajt, a király így kiált fel:

Fiam! (5: 270.)

Ez már a szónak más értelmére utal: e megszólítással köszöni önfeláldozását, az idősebb és a magasabb rangú jogán megtiszteli vele. A következő sorban a szónak ismét más jelentését érhetjük tetten: Bánk, aki előbb „merően nézi” a fiatal vitézt, így szólal meg:

Kedves Fiú! miért
 akarod fejed' bezúzni egyj gonosz
 Aszszony miatt? Szánd e' tüzet Hazánknek. (5: 271.)

Itt a *fiú* szó az idősebb, tapasztaltabb, az igazságot jobban ismerő férfi fölényével jóindulatú figyelmeztetést hordoz, jelentése messze jár a családi kapcsolattól.

A megnevezések stilisztikája

A fentebb említett jelenetből hozhatjuk példánkat a megnevezések legösszetettebb s egyben legművészebb fajtájára. Itt a személy megnevezése csak a helyzet, az összefüggések ismeretének függvényében tölti be azonosító szerepét. Amikor Solom a figyelmeztetés ellenére is ragaszkodik a párbajhoz, Bánk így szól:

Gyerünk szegény Buzgólkodó! (5: 280.)

Ez már „beszélő” megszólítás: a rossz ügyért fölöslegesen kockáztató, a királyhűséget túlzásba vivő fiatalembernek szól.

Katona kedveli és bőven alkalmazza az ehhez hasonló személymegnevezéseket, amelyeket csak a jellem és a szituáció, a beszélő és a hallgató pillanatnyi viszonya hitelesít, amelyeket csak a dráma összefüggéseinek ismerete világosít meg. Mondhatnánk: ezek igazán művészi alkotások, mert egyszerre jellemzik a megszólalt, a megnevezettet és a drámai viszonyokat, ugyanakkor asszociációt kívánnak a műélvezőtől is. Némelyikük ugyanakkor igazi nyelvi bravúr is, mint a *lévnyalók* kifejezés.

Ha a drámában előforduló megnevezéseket stilisztikai értékük szerint osztályozzuk, bizonyára ezek kerülnek a legértékesebb csoportba. Az ilyenek hordozzák a legerősebb gondolati és képi töltést, ezek keltik és igénylik a legszélesebb gondolatársítást. Aligha véletlen, hogy Katona a mű egyik jelenetében éppen ezt használja fel az Ottó és Biberach közötti szellemi szintkülönbség érzékeltetésére. Ottó itt (1: 259) felajzott reménykedéssel kérdezi a Melindáról hírt hozó Biberachot:

Frissen — beszélj — találhattad magát?

Biberach: (jelentőleg) Találtam — a' galamb helyett oroszlánt.
 A „lézengő Ritter” itt — tudva a hallgatkozó Bánkról — virágnyelven próbálja a csábító tudomására hozni a férj megérkezésének veszélyét. Ám Ottó nem

érti a képletes beszédet, elméjének asszociatív határa csak Melindáig terjed, ezért visszakérdez:

Talán haragszik?

Katona tehát e jelenettel, az itt alkalmazott két szimbolikus állatnévvel egyszerre világítja meg Biberach ravaszságát, Ottó korlátozottságát és a helyzet veszélyességét.

Az író nyelvének páratlan gazdagságát bizonyítják a hasonló kifejezések, de megjegyzendő, hogy ilyen nagy számban csak a Bánk bánban találhatók. Katona egyéb drámai művei nemcsak gondolat- és érzelemgazdagságban, hanem a nyelvi eszközök tekintetében is messze elmaradnak. (Vö. Pollák Á. József: Katona stílusa és nyelve. Bp., 1911.)

Álljon itt most egy olyan összeállítás, amely bizonyíthatja az előbb mondottakat. A felsorolás természetesen mellőzi a fentebb természetesnek mondott megnevezési formákat, csupán azokat tartalmazza, amelyek különleges stilisztikai értékűek az adott drámai helyzetben. (A kifejezéseket a megnevezett, majd azon belül a megnevező szerint csoportosítottam.)

Bánk megnevezései: (önmagától): Szerelmes (1: 218.), Szerelme-féltő (1: 244.), Lélek (1: 580.), Gyenge Lélek (4: 97.), Boszszú álló (4: 592.). (Gertrudistól): a' Sértő (4: 409.), Leventa (4: 416.), Istentelen (4: 449.), Jobbágy (4: 454.), Ember! (4: 472.), Hazug! (4: 480.), Gonosz Hazug! (4: 553.), Hitvány! (4: 589.). (Biberachtól): szerelmes Bánkbán (Pr: 45.), az áldozat' kipótoló (Pr: 41.), izmos Bánkbán (Pr: 74.), Ország első Nagyja (2: 368.), illy Rikoltó (2: 421.). (Peturtól): szegény Lélek (2: 106.). (Izidórától): Ki-álhatatlan! (3: 66.), Gyalázóm! (3: 67.). (Myska bántól): orozva gyilkoló (5: 284.). (Mikhál bántól): Pártütő (5: 322.). (Udvorniktól): Királyi-gyilkos (5: 328.).

Gertrudis megnevezései: (önmagától): a' Királynak a' Hitvesse (4: 543.), Aszszony személy (4: 545.). (Bánktól): ez a' Királyos Aszszony (1: 221.), e' Meráni Aszszony (2: 129.), a' Kerítő Aszszony (2: 442.), Meráni Aszszonyom! (3: 46.), nézd az árnyékot... az a' Királyné (3: 78.), jó Királyném (4: 388.), bőkezű Adakozó (4: 489.), büszke Lélek (4: 505.), Szörnyeteg (4: 572.), Kerítő! (4: 589.), Kígyó (4: 590.). (Peturtól): illy Hazánk' Nagy aszszonya (1: 118.), édes Aszszonyom! (2: 37.), olly Teremtés, a'kinek nem ez hazája (2: 38.), ez a' derék Aszszony (2: 135.), Meráni Aszszony (2: 153.), Rabló (2: 225.), ez a' Rabló (2: 297.), földi Istenné (2: 463.). (Melindától): te Nagy Királyné! (3: 43.), kevély királyi Aszszony (4: 116.), a' — Rabló! (4: 119.), Koronák' bemocskolója! (4: 154.). (Mikhál bántól): nagy sorsodban elvakultt kevély-eszű (4: 315.).

Ottó megnevezései: (Bánktól): parázna Bíboros (2: 402.), Szentségtörő (2: 408.), Bíboros gazember (: 409.), gyáva Herczeg (2: 441.), ... egy Bujának, a'kinél még drágább, 's becsesb előttem a' Kutám (2: 488.), pokolbeli kísértet (3: 90.), a' Bujálkodó (4: 549.), Fattyú! (4: 574.), örökre átkozott (4: 587.). (Gertrudistól): Bíborunk' Be-mocskolója (1: 146.), a' nagy Berchtold' vére (1: 470.), beteg testvérem (1: 475.), Gyűlöltetett (1: 481.), árva bíboros Teremtény (1: 530.), átkozott (4: 113.), az a' kölyök, kit | gyalázatomra szült Meránia (4: 555.), Gyilkosom! (4: 605.). (Biberachtól): kegyes Herczeg (Pr: 11.), kegyelmes Űr (Pr: 73.), illy keszeg, sovány Fiú (Pr: 74.), kegyelmes Ottóm (1: 320.), a' Bíbor (2: 416.), a' gyáva Herczeg (3: 294.), Édes Herczegem (3: 316.), Átkozott! (3: 421.). (Izidórától): Ottót, a' vitézt (4: 20.), félénk-gyilkos (4: 26.). (Melindától): undok ember! (1: 376.), Ámitó

(1: 448.), ezzel [Ottóra mutat] (1: 458.). (Peturtól): ördög (4: 621.). (A királytól): átkozott! (5: 354.).

Melinda megnevezései: (önmagától): szerencsétlen személy (3: 15.), bűntelen (3: 27.), tökéletesen megrontatott beteg Lelkem (4: 124.). (Bánktól): semmi Aszszony (3: 9.), Szegény szerencsétlen (3: 16.), Boldogtalan (3: 40.), Áldozat (4: 550.), Istennek Remekje (5: 361.). (Gertrudistól): a' kis Majom (1: 460.), szép Győzedelmes (1: 482.), Eszelős! (4: 117.), Eszeveszett! (4: 119.), Szegény Melinda (4: 146.), szegény tébúlt (4: 171.). (Biberachtól): szép egyjűgyű Feleség (2: 370.). (Ottótól): az a' szemérmes angyal (Pr: 2.).

Biberach megnevezései: (önmagától): szabad ember (3: 325.), Szabad Vitéz (2: 343.), szegényke Német (2: 353.). (Bánktól): Kóbor! (2: 361.), Ember! (2: 372.), Német (2: 423.). (Ottótól): megúntt fagyos személy (Pr: 8.), Embertelen! (Pr: 59.), indulat nélkül való Teremtmeny (1: 271.), Tanácsadó (3: 318.), csavargó (3: 320.), Ördög! (3: 414.), alávaló (3: 419.). (Izidórától): Leselkedő! (1: 338.), érzéketlen ember (1: 345.), szemtelen (1: 364.).

Petur megnevezései: (önmagától): Bolondos agyvelő! (1: 76.). (Bánktól): Haza- 's Felség-áruló (2: 314.), kedves Bátyám (2: 318.), Pártosok' feje (5: 209.). (Solom mestertől): Gyilkos (5: 39.).

Izidóra megnevezései: (önmagától): Királynénak barátja a' nevem (3: 77.), egyj Aszszonyi szép Érdemünkkel büszke L'ány (4: 13.). (Gertrudistól): ártatlanság (4: 416.). (Bánktól): irgalmas Lélek (3: 84.), Kigyói Nyelv! (3: 88.).

Tiborc megnevezései: (önmagától): ősz Fő, kiszáradtt Kar (3: 119.). (Bánktól): Úton-álló! (3: 94.), becsületes Paraszt (4: 389.), Éktelen lakossa a' Pokolnak (5: 340.).

Mikhál megnevezései: (Gertrudistól): Pártos! (4: 206.), Balgatag (4: 214.), Ősz ember (4: 234.), Oktalan! (4: 298.), Esztelen (4: 304.). (Peturtól): Átkozott Jámor (1: 92.).

A király megnevezései: (önmagától): Szegény, szegény Király! (5: 251.), te gyenge Endre (5: 263.).

Solom megnevezései: (Bánktól): Kedves Fiú! (5: 272.), Szegény Buzgólkodó (5: 280.).

Simon megnevezései: (Peturtól): e' Szórszálhasító (2: 29.). (Zászlóstól): Pártos (5: 82.).

A fenti változatos, fantáziadús, mindig jellemző egyéni megnevezések mellett érdemes azokat is szemügyre venni, amelyek a szereplők vagy említettek egy-egy csoportját jelölik. Katona ilyenekkel is páratlanul gazdagon él. Az idegenekhez húzó, a királyné multságában részt vevő magyarokat így jellemzi:

Bizon Majom
mind egyjről egyjig. — Oh te szép nevű
Magyar — Magyar? — (2: 73.)
Lévnyalóvá
lettél dicső Árpád gyümölcse te? (2: 80.)

Tibornak sorstársaira vonatkozó megnevezéseiben valósággal megelevenedik a parasztság nyomorúsága: a' Metéltetett (3: 168.), szegény Nyomorúlt (3: 232.), a' Szegény (3: 249.), Élhetetlen (3: 254.), szűkölködő (3: 261.).

A nemesi összeesküvők csoportjának is változatos, a beszélőre mindig jellemző megjelöléseit találjuk: (Bánktól): setétben ólalkodó csoport (1: 195.),

Hazátok Elbúsúltjai (2: 210.), rosz Társaság (2: 252.). (Peturtól): gyáva Lelkek! (2: 33.). (Mikháltól): Haramiák (2: 91.), Vitézi Társaság (2: 98.), Haza'szabadító (4: 202.). (Gertrudistól): békétlenkedők (4: 234.), pártosok (4: 286.), öszve-esküdték (4: 291.). (Solomtól): Zendítők (5: 42.).

Amennyire bizonyos a felsorolt kifejezések stilisztikai töltése, ugyanolyan kétségtelen, hogy a stilisztikai értéksorrend ellenkező pólusán a nevek, a rangok, a családra, a nemre vonatkozó kifejezések állnak. Ám csak akkor, ha jelző nélkül fordulnak elő. Amint bővülnek valamilyen jelzővel, azonnal értékesebbé válnak, hiszen a találó jelző minősítő szerepe már széles lehetőségeket ad a beszélő jellemének, szándékának, a megnevező és a megnevezett viszonyának érzékeltetésére.

Vizsgáljuk meg ebből a szempontból Gertrudis megnevezéseit. Izidóra *Kegyelmes Nagy-Aszszonyom*-nak szólítja, Ottó *Kegyés Néném*-nek, s e jelzőket a jóindulat elnyerése adja szájukba. Bánkban az alattvalói hűség mögött még csak a rossz sejtés lappang, amikor a mű elején *Meráni Aszszony*-nak, *Királyos Aszszony*-nak emlegeti. Egészen másként hangzanak Petur ironikus felhangú jelzői:

le onnan édes Aszszonyom! (2: 37.),
majd
ez a' derék Aszszony (2: 135.).

Lehet a jelző nyíltan támadó is, mint Bánknál:

... a Kerítő Aszszony (2: 442.)
Melindánál:
... ez a' kevély királyi Aszszony (4: 116.)

Katona bőven él a hasonló jelzős kifejezésekkel, a példákat folytathatnánk. Csupán egyre hívom még föl a figyelmet. Azért különleges ez, mert a jelző és a jelzett szó között bizonyos ellentét feszül, a stilisztika oximoronnak nevezi. Egy helyütt a mindig ingadozó Mikhálra, aki a lázadozók között a békességet emlegeti, így kiált rá Petur:

Átkozott Jámbor te! (1: 92.)

A Bánk bánban az egyes szereplőkre vonatkozó megnevezések között nem a jelzős kifejezések vannak többségben, hanem azok, amelyek formailag egyetlen szóból állnak, s tulajdonképpen egy jelzős kifejezés jelzői részének önállósulásával ráértés, névátvitel útján keletkeznek. Így lesz az előbb említett *Kerítő Aszszony* kifejezésből az indulat hevében pusztán *Kerítő*. Hasonló a helyzet a Bánkra vonatkozó egyik jelző önállósulásával. A prológusban mondja Biberach:

szerelmes Bánk-bán szemének illy titok nehéz (Pr: 45.)
Az első szakasz elején Bánk önmagátó kérdezi:
S ugyan továbbra láttak ők,
mint a' Szerelmes? (1: 217.)

Az író feltűnő bőséggel alkalmazza az ilyen kifejezéseket, melyek között főnevet, melléknevet, melléknévi igeneveket egyaránt új, önállósult szerepben

találunk. Stilisztikai értékük szerint ezek a metafora csoportjába tartoznak, a megnevezettet azonosítják a megnevezés minőséget kifejező fogalomkörével. (Vö. Fábíán—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1958. 90.) Így lesz a királyné nemcsak *kerítő*, hanem *árnyék*, *szörnyeteg*, *rabló*, *kígyó*, így lesz Melinda a szituációtól és a megnevezőtől függően szemérmes *Angyal*, *áldozat*, *kis Majom*, *szép Győzedelmes*, *Istennek Remekje* stb.

Hogy Katona milyen tudatosan, mennyire világos stilisztikai szándékkal használja ezeket a megnevezésformákat, azt egy látszólag mellékes, de korántsem elhanyagolható tény bizonyítja. Az író ugyanis ezeket a metaforikus személymegnevezéseket következetesen nagy kezdőbetűvel írja. Orosz László a kritikai kiadás jegyzetében így ír Katona helyesírásának e vonatkozásáról: „Nagy kezdőbetűt a kor szokásának megfelelően lényegesen többször használ, mint a mai írásmód szerint kellene. Nagy kezdőbetűvel találjuk... a népneveket, a tulajdonnévből képzett mellékneveket, továbbá számos főnevet, elsősorban a személyre vonatkozókat (pl. *Szülők*, *Fiúk*, *Öccse*, *Sógorom*, *Pohárnok*, *Király*, *Királyné*, *Társítoknak* stb.)” (Krit. kiad. 390—1).

Vizsgálódásom alapján hozzá kell ehhez tenni, hogy az említett metaforikus kifejezéseket is a nagy kezdőbetűs írás segíti igazi stíluslemmémé minősíteni. Nemcsak az *Aszszony*, *Herczeg*, *Jobbágy* megnevezések, hanem az ilyenek is nagybetűsek a műben: *Tanácsadó*, *Sértő*, *Lévnyaló*, *Nyomorult*, *Gyűlöltetett*, *Esztelen*, *Élhetetlen*, *Pártos*, *Eszelős*, *Szerelmes*, *Győzedelmes* stb. Egyes helyeken az olvasó számára kifejezetten eligazító jellege lehet az ilyen helyesírásnak. Amikor Bánk — Melinda elcsábításáról értesülve — első felháborodásában a császárhoz és a pápához akar fordulni elégtételért, monológja így végződik:

... ha a'
Vesztő-piarczra hurczolnak, kiáltom:
azért jutott Hóhér' kezébe Bánk, mert
Hitvesse virtusát boszszúlta meg! (2: 409.)

Később Biberach rádöbbeneti elhatározásának oktalanságára, s így utal vissza Bánk szavaira:

... vesztő-helyet se fogsz te látni, hogy
ottan rikólt hassál — az illy Rikoltót
titokba szoktuk ám eloltani. (2: 420.)

Hasonlóképpen a nagybetű teszi világossá, hogy Tiborc e szavaiban:

Éhezettek szegény Férgek: nem ért
még a' lopáshoz ősz Tiborc Apátok. (1: 257.)

a saját gyermekeiről van szó.

Mint az utóbbi példa mutatta, nemcsak melléknevek, melléknévi ige-
nevek fordulnak elő metaforikus értelemben és nagy kezdőbetűvel írva, ha-
nem főnevek is: *Ártatlanság*, *Áldozat*, *Szörnyeteg*, *Majom*, *Ördög*, *Kígyó* stb.

Külön kell szólnunk azokról a megnevező kifejezésekről, amelyekre
a stilisztika a metonímia, ezen belül a szinekdoché szakkifejezést használja (A
m. stilisztika vázlata 108). Olyan szóképez, amely két fogalom közötti asszociá-
ción alapszik, gyakorlatilag két név cseréje, s a fölcerélés alapja a két fogalom

érintkezése. Katona művében aszinekdoché alapjaként előfordul a nem- és fajfogalom cseréje. Itt arról van szó, hogy az egyént azzal a csoporttal azonosítja a kifejezés, amelybe tartozik. Gyakran szólítanak a műben valakit *embernek, asszonynak, teremtménynek*. Természetesen ilyen esetekben fontos szerepe van a kifejezés jelzőjének, amint ezt a későbbiekben éppen az *asszony* szóval kapcsolatosan látható. Ide sorolható ez az Ottóra vonatkozó kifejezés is:

... illy keszeg, sovány Fiú (Pr: 74.)

vagy az a kifejezés is, amelyet „csalfa alázódással” használ önmagára Biberrach:

egyj Magyar csak egyjik
bajúsza végével pokolba úzhet
egyj illy' szegényke Németet. (2: 351.)

A névcseré másik alapja a rész—egész fogalom egymásba játszása lehet. Ide tartozik a gyakran előforduló *lélek* kifejezés, amely különböző jelzőkkel szerepel egy-egy személy megnevezéseként, s amelyről később még lesz szó. Még jellemzőbbek azok, amelyek az illetőt egyik testrészével azonosítják. Petur önmagára mondja:

Bolondos agyvelő! (1: 76.)

Bánk Tiborcnak:

Oh buzogj vér! csak buzogj! (3: 213.)

Tiborc önmagát így jellemzi:

ősz Fő, kiszáradtt Kar, — hová megyek? (3:119.)

A legtalálhatóbb e stílusesszemből talán az, amely Izidórára vonatkozik. Amikor az Bánk kérdésére Melindát illetően gúnyos célzással felel, Bánk ezt mondja rá:

Kigyói Nyelv! (3: 88.)

Mondani se kell, hogy a két utóbbiban a nagybetűs írás önmagáért beszél.

A megnevezések szófaja

A műben szereplő megnevezések alakját nézve találhatunk közöttük egyetlen szóból állókat és szószervezeteket. Az utóbbiak lehetnek minőségjelzős (*bőkezű Adakozó, szemérmes angyal, szép Győzedelmes*) vagy birtokos szervezetek (*Istennek Remekje, Hazátok' Elbűsültjai*). Szófajukat tekintve lehetnek főnevek, ezek állhatnak önállóan vagy jelzővel. Érdekes közülük két olyant szemügyre venni, amelynek sok jelzője akad a műben.

Az egyik a *lélek*, amely háromféle jelentésben is látható. Lehet az önmegszólítás eszköze, mint Bánknak az első szakaszt berekesztő nagy monológjában kétszer is:

Vond ki, Lelkem, most magad' ... (1: 560.)

majd:

Szedd rendbe Lélek magadat ... (1: 580.)

Bánk szövegében kétszer is előfordul megszólításként, Gertrudist *büszke Lélek*-nek, Izidórát *irgalmas Lélek*-nek szólítja. Biberachnál az egész megvetett emberi nem megjelölése:

A repkedő kicsinyke Lelkek olly'
sokan donognak a' világba, mint
a' szúnyogok... (1: 312.)

Ez a főnév a következő jelzőkkel fordul elő a műben megnevezésként: *beteg, büszke, gyáva, gyenge, irgalmas, kicsinyke, repkedő, szegény*.

A másik hasonlóan sok jelzővel előforduló főnév az *asszony*. A példák nagy többsége Gertrudisra vonatkozik, a felsorolt jelzők is órá jellemzőek, de a legkülönlegesebb jelző a férje által megvetett, bukott Melindát illeti ebben a párbeszédben:

Melinda: Bánk! ölj meg engemet —

Bánk: 'S egyj semmi Asszonyt! (3: 9).

Az *asszony* szó jelzői a műben: *büszke, derék, édes, fertelmes, gonosz, kerítő, kevély, királyi, királyos, meráni, semmi, szerette*. (Ez utóbbi különleges zamatú régies igenévi alak, Katona nagyon kedveli, összesen kilencszer használja a műben, míg a mai *szeretett* alakjában egyszer sem fordul elő!)

Míg az előbb részletezett két főnévnek főként a jelzők adják meg a kifejező erőt, jónéhány olyan főnevet is találhatunk a megnevezések között, amely önmagában is „beszédesebb”: *ördög, angyal, szörnyeteg, kígyó, áldozat, ártatlanság, majom* stb. Ezekhez hasonlóan, markáns módon jellemző Katona a következő melléknevekkel is, amelyek természetesen önállóan, megszólításként vagy megnevezésként (tehát az említett metaforikus értelemben) állanak: *balgatag, hazug, hitvány, jámbor, kóbor*.

Feltűnő, hogy drámaírónk különös szeretettel alkalmaz megszólításként bizonyos képzett mellékneveket. Az egyik ilyen csoport az *-s* képzősöké: *bíboros, eszelős, gyilkos, pártos* stb., de hasonlóan népes a fosztóképzősök serege is: *ártatlan, esztelen, élheterlen, embertelen, oktalan, szemtelen* stb.

Az alábbi példák a *-t* képzős alakok gyakori használatát bizonyítják: *átkozott, elbúsult, eszeveszett, metéltetett, öszveesküdt, tébult*. Ezek többsége ma is így használatos, némelyike azonban olyan szenvedő tőalakból származik, amely Katona korában még nem csengett régiesen: *gyűlöltetett, metéltetett, számunkra azonban ódon zamatú*.

A műben megnevezésként használatos igenevek legnépesebb csoportja kétségtelenül az *-ó, -ő* képzősöké. Mint az előzőek esetében, itt is mindegyik mögé a dráma egy-egy szereplőjét kell képzelünk: *adakozó, alávaló, ámtó, békétlenkedő, bujálkodó, bosszúálló, gyalázó, szőrszálhasító, tanácsadó, zendítő* stb.

A szereplők megnevezésének kézenfekvő eszközei a névmások is, hiszen szófaji lényegüknél fogva az azonosítás a szerepük. A személyes névmások sajátos használata miatt — ti. hogy nyelvünkben többnyire elhagyhatók — alkalmazásuk rendszerint hordoz valamilyen stilisztikai töltést. Kitételüknek leginkább érzelmi, hangulati oka van: felindultság, eltökéltség, esetenként gúny, irónia. Funkciójuk a nyomósítás, kiemelés, az azonosítás vagy szembeállítás.⁴

⁴ A m. stilisztika vázlata 200.

Amikor a békétlenkedők, főként Petur, nem hallgatnak Bánk csillapító szavára, ő így fogalmazza meg elhatározását, parancsát:

Ezen Haza'- 's Felség-árulót
lánczokba verjétek — parancsolom,
én, a Király' személye, én — maga
parancsol Endre a' Király! (2: 314.)

Ehhez hasonló kiemelő-nyomósító szerep mellett a következő jelenetben a szembeállító jelleget is érzékelhetjük: amikor Biberach felfedi Ottó előtt kétkulacsos játékát, annak jogos dühét így hűti le:

Én elmegyek. Te megfogathatol.
De jól tudod, hogy én, egyedül, tudom:
ki volt Fülöp Királynak gyilkolója! (3: 415.)

Ugyanilyen tudatos felhasználás látszik abban a jelenetben is, amelyben a szundikáló Mikhál a *Pártütés!* kifejezésre fölriadva kérdezi:

Simon! Simon! te is közöttök? (2: 73.)

Petur így felel:

Ő is Fegyveres | társunk

Mikhál válasza ez:

Csalárd vagy Bán: az én öcsém ő!!!

Itt a személyes névmást Katona maga is kiemeli az írásmóddal.

A tudatosság másik bizonyítéka, hogy a dráma egy másik helyén — amikor a szembeállítás a cél — a nagy kezdőbetűs személyes névmás húzza alá a két testvér, Ottó és Gertrudis rangkülönbségét:

Ki vagy te? és ki Én? (1: 468.)

Nemcsak a személyes, hanem a mutató névmások használatával is finom árnyalatok érzékeltetésére képes a szerző. Az *az*, *ez* névmást elsősorban tárgyra alkalmazzuk nyelvünkben, így ha személyre vonatkozik egy szövegben, akkor az illetőt mintegy lefokozza. Ez a lekicsinylés már akkor is érezhető, ha jelzőként áll ez a névmás:

ez a' Királyos Aszszony (1: 221.)
e' Meráni Aszszony (2: 129.)

de még inkább érződik, ha önállóan állva vonatkozik a személyre. Melinda szövege kétszer is érzékletes példáját adja ennek. Gertrudis iránti megvetését így fejezi ki, amikor belép hozzá:

Ez a Magyar Királyné? (4: 115.)

Ugyanezzel a nyelvi eszközzel él akkor is, amikor Gertrudis előtt így utal annak öccsére (kifejezve azt is, hogy átlátja kettejük aljas mesterkedését):

Köszönöm Nagy-aszszonyom,

hogy olly' kegyes valál . . .
 's alkalmatosságot szerzél nekem
 ezzel (Ottóra mutat) sok édes mulatságra is (1: 453.)

Nemcsak a főnévi, hanem a melléknévi mutató névmás is állhat a lekicsinylés eszközeként: Petur is, Bánk is alkalmazza a királynőre:

Petur: — a' Magyar
 csak hátul áll, 's sohajt az *illy'* Hazánk'
 Nagy aszszonyán. (2: 117.)
 Bánk: És *illyen* Aszszony
 öröz meg, oh Magyar Hazám? (1: 563.)

*

A mű ismeretében nem nehéz egy-egy idézett szó, szókapcsolat alapján ráismerni a megnevezettre, esetleg a megnevezőre is, talán fölrémlik előttünk valamelyik drámai szituáció is. Katona azért nagy művész, mert nemcsak a színház világában van otthon, nemcsak a színpadi élethelyzetek teremtésének mestere, hanem otthonosan mozog az életszerű nyelvhasználatban és a művészi nyelvteremtésben is. Tudja, hogy a színpadi szó olyasmi, ami pillanatnyi elhangzása ellenére is nyomot hagy bennünk, ha elég súlyos. Tudja, hogy a szó, ha jellemet tükröz, helyzetet ábrázol, akkor bár láthatatlan, de nélkülözhetetlen szövevénnel fűzi össze az élővé álmódott szereplőket; s a művészi szó az, amelynek titokzatos szálai szétáradnak a műből. A jó dráma egy-egy kifejezése megmozgatja képzeletünket, bekapcsol nézőt és olvasót egy varázsolt világ áramkörébe, részesévé tesz a műnek, mely ezáltal egyszerre XIII. századi is, Katona korabeli is, s tőlünk sem idegen.

Mert minden igazi művész világot teremt. Különösen igaz ez Katona Józsefre, aki mindmáig legnagyobb nemzeti drámánkat teremtette meg.

Beke József

A mozzanatos és hangfestő igék Radnóti költészetében

Radnóti Miklós munkásságát a halála óta eltelt több mint négy évtized alatt sokan és sokféle szempontból elemezték, de költői nyelvének gazdagsága, verseinek képszerűsége és megrázó ereje még mindig tartogat új, eddig fel nem tárt területeket a kutató számára. Ezen területek egyikét vizsgálom jelen frásomban: a mozzanatos és hangfestő igék szerepét és jelentőségét Radnóti költészetében, gyakoriságukat és a hozzájuk fűződő képzettársítások alakulását a költői fejlődés egymást követő szakaszaiban.

Amikor Radnóti igehasználátának elemzéséhez hozzáfogtam, még nem is sejtettem, milyen nagy fába vágtam a fejszémet. Mindjárt az első lépés, az elemzés alapjául szolgáló igék összegyűjtése és valamiféle rendszerbe foglalása során több probléma merült fel. Először is: az igék igei alakjukon kívül számtalanszor előfordulnak képzett szavakban, igéből képzett főnévi, mellék-

névi és határozói alakban. El kellett tehát dönteni, hogy ezeket a képzett szavakat is felhasználjam-e az elemzésben. Mivel célom elsősorban az igék jelentésbeli, esetleges szimbolikus értékének és jelentésváltozásának vizsgálata volt, úgy éreztem, hogy nem hagyhatom figyelmen kívül őket, ha átfogó képet akarok nyerni. Hasonló probléma a mozzanatos igék folyamatos párja, és a teljességre való törekvés megkívánja a köztük levő esetleges párhuzamok vagy ellentétek feltárását is. Ezért tehát, ha pl. a *villan* igeről lesz szó, akkor az abból képzett *villanó*, *villanás* és *villanva* alakokat is megvizsgáltam, valamint a folyamatos *villog* igét és annak változatait is.

Radnóti költészetének egyik legjellemzőbb vonása a képszerűség. T. Lovas Rózsa a következőkben határozza meg a képszerűség célját: „Az egyik — s talán fontosabbik — célja az, hogy kapcsolatot teremtsen egy-egy érzékeink számára kevésbé hozzáférhető s egy érzékletesebb, szemléletesebb jelenség között, s így kiemelje, megvilágítsa, szemléletessé tegye azt, ami elvont. A másik célja, hogy egy jelenséget — akár elvont, akár érzéki jellegű — hangulati szempontból aláfessen, kifejezési formájának expresszív értékét emelje.”¹

Radnóti költészetének a szóképek gazdag színskálája kölcsönöz érzéketes, szemléletes jelleget: képzettársításai, gazdag hasonlatai, tündöklő megismerésesítései és sűrített metaforikus képei. Ezek közül is első sorban állnak a rendkívül mozgalmas igei metaforák.

Amikor képszerűségről beszélünk, akkor önkéntelenül is festményre, fényképre, diapozitívrá, tehát állóképre gondolunk először. Természetesen ez is bennefoglaltatik a szó értelmében, de a költészetre vonatkoztatva csak mint kiindulópont. Induljunk ki tehát egy ilyen, Boucher- vagy Fragonard-képre emlékeztető állóképből:

Itt még vizet fodroz a tóra lépő
apró pásztorleány
s felhőt iszik a vízre ráhajolva
a fodros birkanyáj.²

Az idézet a második Razglednicából való, amelynek neve maga is képes levelezőlapot jelent. A költői nyelv azonban ennél sokkal többre is képes. Vegyük például a már említett *villog*—*villan* igepárt, abból is először a folyamatos alakot: „Nézd csak, az árnyban a som fanyar ékszere *villog* a bokron / *s villog* a fényben a kis füvek éle öreg remegéssel” (Októbertévi hexaméterek, 1942). Mintha megelevenedve a kép, szinte látjuk a fény villódzását, amit a remegés képzete még érzékletesebbé tesz. Ugyanígy „a feketén *villogó* Duna vize” (A Duna partján, 1925) vagy a „fehér csuklója *villogva* hintált” (Szerelmes volt a kis hugom nagyon, 1928) is mozgásélménnyel bővíti a vizuális élményt. Már nem festményt vagy diát nézünk, hanem mozgóképet, filmet. A következő idézet még tovább megy:

És fordul már a hallgatag
virágok szára, jár a fény

¹ Idézi Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. Bp., 1965, 7.

² Birnbaum, Marianna D.: Miklos Radnoti — A Biography of His Poetry. München, 1983, 4.

s megvillan rajtuk néhol,
 nesz támad itt, toll villan ott
 s kakaska kukkorékol³

A kétszer előforduló mozzanatos *villan* ige, amelynek a *meg* igekötő még markánsanb jelleget ad, kihangsúlyozva a történés egyszeri és hirtelen voltát, valamint a *fordul* és *támad* igék olyan érzékletessé teszik ezt a pár sort, hogy már nem is egyszerű moziban, hanem kör alakú, cinerama-színházban érezzük magunkat, ahol a benyomások minden oldalról egyszerre érnek és vesznek körül. És ha eddig csak némafilmet néztünk, a hangutánzó *kukkorékol* ige már akusztikai élményt is nyújt. A mozzanatos ige legfelfokozottabb, legelevenebb megjelenési formája a kettős igekötő alkalmazása: „*meg-megvillan* a hold, szálldos a hőszinü rém s rázza a fákat” (Mint a halál, 1940). Itt a folyamatos és a mozzanatos cselekvés sajátos kombinációjával találkozunk, vagyis egy időközönként ismétlődő hirtelen, egyszeri cselekvéssel. Olyan ez, mint amikor a világítótorony fénye újra és újra végigpásztazza a tengert.

Radnóti fiatalkori verseit az útkeresés jellemzi. Megismerkedik az összes formabontó irányzatokkal, és mintegy költői ujjgyakorlatként ír azok mintájára verseket. Korai versein tehát egyaránt megfigyelhető szimbolista, impresszionista, szürrealista és expresszionista befolyás. Különösen erős volt a Nyugat-nemzedék, elsősorban Ady hatása a fiatal Radnótira. A versek ekkor még csak egy-egy pózt, hangulatot vagy irodalmi élményt tükröznek kamaszcs, ötletszülte képekben. Még nem alakult ki a sajátos, Radnótit mindenki mástól megkülönböztető egyéni látásmód és nyelv. Mindazonáltal már zsengeiben is feltűnik sok olyan vonás, amely későbbi, érett költészetének sajátja lesz. Más szóval, amit a különböző „izmusoktól” tanult, azt továbbviszi és beépíti, letisztult és kikristályosodott formában, későbbi klasszikus korszakának termésébe is.

A Radnóti verseiben leggyakrabban előforduló igepárok egyike, a *csillog-csillan*, már 1927-től kezdve rendszeresen megjelenik, néha még erősen Adyra emlékeztető, csupa nagybetűs szimbólummal teli szövegkörnyezetben: „A Mosoly... morzsáiból gyúrtál csillogó, szépszinű, fürge Kacajgolyókat” (Szerelmi ciklus 7., 1928), máskor viszont már autentikus érzést tükröző sorokban, jelezve a költőben rejlő mélységet: „Csodalátó szeme kicsillan kamaszévei unt undorából” (Szerelmi ciklus 2., 1928). A *villog* ige, képzett alakban, ugyancsak megtalálható a már említett 1925-ös A Duna partjánban, majd a Szerelmi ciklus 7.-ben: „két nagy ajkad megfeszült villogó fogaidon”, ahol a korai versekben erotikus asszociációjú *feszül* ige is hozzá társul. A mozzanatos *villan* csak az 1931–33 között íródott Előhang-ban bukkan fel: „izzad a késem s ugrálva *villan* át a harci poron”; ugyanitt folyamatos alakja is kétszer előfordul, szintén a késre vonatkoztatva. 1927-ben jelenik meg először a *csattan* az erősen adys hangulatú Futottál már-ban, a mozgalmasságot még fokozó igekötős alakban: „néhány régi, szent szerelem / egy rég várt csókban össze*csattan*”, és ismét: „*csattanó* csókok éji delén.” Ugyanitt a *csillan* és *surran* mozzanatos igék is szerepelnek. A folyamatos *csattog* 1929-től kezdve többször felbukkan érzéki vonatkozásban, a madarak szárnycsattogásával magát a szerelmi aktust jelképezve (Az áhitat zsoltárai 1, 7, Tavasz

³ Hajnali kert, 1938.

vers).⁴ Ugyancsak Az áhítat zsoltárai 6. versében jelenik meg először a *pattan* jelzői alakja: „*Pattanó* virágú bogaras réten”, a madaraknak prédikáló Szent Ferencsel kapcsolatban. Egyébként ez lesz Radnóti egyik leggyakoribb mozzanatos-hangfestő igéje, amelyet leginkább az állatvilág és általában a természet dinamikájának ábrázolására használ. A szöcske háromszor, a mókusz kétszer, a bolha, az őzbak és a tücsök egyszer *pattan* verseiben, de *pattan* a felleg zsákja, az ég, és a tócsa is. Az ifjú erővel, vidáman felzendülő induló, a tavasz, a rügyfakadás, a megújódás örömét sugározza a verssor: „*Pattan* a fákon dallal a hajtás” (Tavaszi vers, 1929). És később, az elembertelenedett, háborúra készülő, felfordult világban is fel tudja még idézni az elveszett paradicsom, az áhított „könnyüléptű béke” vízióját: „Arany napoknak alján *pattanó* labdák” (Himnusz a békéről, 1938). Ugyanakkor a *pattan* egyike lesz azoknak az igéknek, amelyek az utolsó évek verseiben szinte teljesen ellenkező előjelű, harcias töltést kapnak. A folyamatos *pattog* csak a Férfinaplóban jelenik meg 1931-ben, a legkézenfekvőbb képzettársítással a tűzhöz kapcsolva, a hasonlatban szereplő *köpní* ige azonban már itt is a düh, a dac, a lázadás jelképévé teszi: „*Pattogni* és köpní szerettem volna, mint a tűz” (Férfinapló, 1931. december 8). A Tűzhimnuszban is kétszer szerepel hagyományos kapcsolatban: „*Pattogó* szavú tűz, te”, és forradalmi asszociációja az Ifjú szívekben élék című Ady-vers motívumát idéző sorokban válik világossá: „hogyha lázadsz, jövedő / fiatal koroknak embere hirdet / s *pattogó* hittel számot ad életedről” (Kortárs útlevelére, 1934).

A *pattan* ige továbbra is fontos szerepet tölt be. A friss, fiatalos erőt sugárzó, a természet, az állatvilág dinamikus mozgását érzékeltető ige a második periódusban még többnyire pozitív jellegű, a táj apró részleteinek találó megfigyelésekre épített, realista megérzékítést szolgálja. Az egyéni menekülésnek a „Mint a biká”-ban felcsillantott lehetősége után a kollektív megváltás, a „könnyüléptű béke” reményét idézi meg a korszakot mintegy lezáró 1938-as Himnusz a békéről című költeményben: „A szöllőszemben alszik így a bor / ahogy te most mibennünk rejtezel. / *Pattanj ki hát!*” Ez Radnóti egyik utolsó optimista hangú verse; utána már az Eklogák következnek, és mindenfelől a halál közelgő lépteit halljuk.

Az 1936-os év új igéi közül említésre méltó a *pendül*. Színesztéziás kapcsolatokban jelenik meg először: „Halk hangot ad a fény, / a párkány éle *pendül*” (Bizalmas ének, 1936); itt a természettel való azonosulást érzékelteti. Ezenkívül még csak egyszer fordul elő, de ott rendkívül fontos szerepet tölt be, elsőként ábrázolva a lélek különválását a világtól, menekülését a költészet fellegvárába, „a *pendülő*, kemény / szabadság tágas és / széles tetőire” (Huszonnyolc év, 1937).

Itt kell szólnunk még a *lebben* mozzanatos és hangfestő igéről, amely szintén korán megjelenik, ugyancsak egy Ady-ihletésű versben: „Régi titkok illata *lebben*” (Levél, 1927), majd a szerelem témakörébe vallási illúziókat vegyítő Az áhítat zsoltáiraiban (7. vers, 1929): „apró vércseppek koszorúja / *lebben* a homlokunk felé”. Ezután egy időre eltűnik, csak 1936-ban bukkan fel újra, hogy felvegye végleges képzettársítását a lélekkel. Folyamatos párja, a *lebeg*, 1932-ben lép be Radnóti költészetébe egy a természetből vett megismerés keretében: „a fák fázó bokájuk bugyolálják a *lebegő* levelekkel”

⁴ Hasonló színezetet nyer a *csörgő* is az 1930-as Kis kácsa fürdik-ben: „és engem kíván ő *csörgő* / fogakkal két énekes combja közé”.

(Tavasza jósolk itt, 1932). Ezután nem találkozunk vele 1938-ig, de akkor az Első ekloga utolsó sorában olyan markáns metaforában találjuk, amely meghatározza egész további asszociációs körét: „alkonyi lepke *lebeg* már s *pergeti* szárnya ezüstjét”. Minden a halálra utal itt: az alkony, amely az éjszaka közeledtét, az elmúlást jelzi, a *pergeti* ige melankolikus, az idő szüntelen és feltartóztathatatlan múlását felidéző hangulata, és végül az ezüst, amely a harmincas évek végétől már a halál színe volt Radnóti költészetében, s amely „mintegy mindent lezárva, most már rendszeresen a vers végén szerepel”.⁵

Radnóti sajátos jelrendszerében a mozzanatos igék is meghatározott és világosan kimutatható szerepet töltenek be.

A szegedi évek alatt jelent meg Radnóti első három verseskötete, a Pogány köszöntő (1930), az Újmódi pásztorok éneke (1931) és a Lábadozó szél (1933). E korszakából származó verseinek legtöbbje az expresszionizmus stílusjegyeit viseli magán: a költő tetszés szerint, belső ingerektől fűtve, szubjektívan változtatja a realitást, és az impresszionizmus passzivitásával ellentétben aktívan, szenvedélyesen, szinte robbanó dinamikával alkotja képeit. Szakít a kötött versformával, mert a szabadverset alkalmasabbnak találja egyéni látásmódjának kibontakoztatására.

Milyen Radnóti látásmódja? Ráillenek Hermann Bahr szavai: „az expresszionista költő lelki szemeivel lát, és mást lát, mint testi szemeivel. Továbbá mást lát, mint amit egy másik ember a maga lelki szemeivel.”⁶ Radnóti ezen is túlment egy lépéssel: nemcsak a szemeivel látott, hanem egyszerűen minden érzékszervével, és ugyanígy, az összes érzékekre egyszerre hatva tudott láttatni is. Mintha valami csodálatos komputer dolgozott volna az agyában, amely az érzékszervek ötféle nyelvén érkező információáradatot úgy integrálta egységes egészévé, mindig abból a nyelvből véve szavait, amely a helyzetnek a legjobban megfelelt, hogy a végterméket még az is meg tudja érteni, aki „nem beszél az összes nyelveket”. Más szóval, Radnóti mestere az érzékek eszperantójának: tapintásérzettel illusztrálta a fényt, színnel a hangot vagy az illatot: „felhő telepszik asztalomra / s arcomra *nedves fény* pereg” (Hispania, Hispania, 1937); „Táncosmedrű, *fehérnevetésű* patak” (Októbervégi hexameterek, 1942); „Szirom borzong a fán, lehull; / *fehérítő* illatokkal alkonyul” (Naptár, 1941). És végül az egymást kiegészítő és kidomborító különféle érzéki benyomások együttesével elvont fogalmakat és bonyolult lelki folyamatokat tud érzékeltetni anélkül, hogy azokat nevükön nevezné. A félelmet így illusztrálja: „Fekete tájak tükröződnek / sötétén *összecserenő* fogaimon” (Szerelmes vers, Boldogasszony Napján, 1930).

Az alkalomszerűen kialakított szinesztéziás áttételek világát már csak egy lépés választja el a prousti állandósult asszociációktól, amikor egy-egy szín, hang vagy illat mindig ugyanazt a múltbeli képet, jelenetet, hangulatot vagy személyiséget idézi fel. Valószínűleg éppen azért volt Proust olyan erős hatással Radnótira, mert szemléletében a költő saját lelki beállítottságát látta tükröződni. Birnbaum Marianna így ír erről: „Az *I k r e k h a v á n a k* témájában is érezhető a prousti behatás, hiszen a kötet témája múltbeli eseményekre való visszaemlékezés. A z e m l é k e z é s a k t u s á t b i z o n y o s v i s s z a t é r ő s t i m u l u s o k v á l t j á k k i, vagy éppen az emlékezés

⁵ Birnbaum Marianna: Radnóti színei.

⁶ Idézi Nemes István i. m.

váltja ki ezeket. . . ritkán idézik a gyermekkort a maga teljességében, hanem inkább *pars pro toto*, kiragadva egy-egy ízt, illatot vagy mozdulatot. . . És megfordítva, egy pillanatra nyíllat vagy érintés felidézi egész lényüket és a velük kapcsolatos élményeket.”⁷ Radnóti gyermekkori élményeit, nevelőanyjának, kishúgának vagy Eduárdnak alakját bármikor elő tudja hívni egy-egy érzéki impulzus segítségével, akárcsak barátja, Jean Citadin, orrának támasztott mutatóujjával, vagy Proust a madeleine-nel. Munkaeszköze, a szó is gyakran új, állandósult érzelmi tartalommal bír. Egyes szavakat szokványos jelentésüktől eltérő vagy intenzívebb evokatív értékkel ruház fel, úgyhogy a szó legszorosabb értelmében saját nyelvet alakít ki. Nem szimbólumokról beszélünk itt: ilyen Radnótinál a Nap = élet, szél = forradalom képzettársítás. Inkább arról, hogy Radnóti költői nyelve rejtjeles írás, amelyben az ábécé ismert betűit felcserélték, és azok igazi jelentését csak az összes kontextusban való előfordulásuk összevetésével állapíthatjuk meg. Lesz olyan „betű” is, amely saját magát jelenti, és a kód időről időre megváltozhat. Ezt a rejtjeles írást, Radnóti magateremtette költői világának belső jelrendszerét segít megfejteni szóhasználatának, jelen esetben mozzanatos igéinek vizsgálata.

A harmincas években, expresszionista korszakában, Radnóti költészete még kiforratlan. Stílusa kifejező és dinamikus, de korántsem egységes. Tudatos különbözni vágyása miatt hangja nemegyszer erőltetett, szándékosan megdöbbentő vagy éppen groteszk: „*burukkoló galamb*” (Hont Ferenc, 1932); „*alkarján billenő sólymaival*” (Kedd éji groteszk, 1931); „*vidám csvargók ölelnek most a reccsenő ágú bokrok alatt*” (Tavaszi vers, 1930); „*Két felhő az égen összecsikordult*” (Taj, 1932); „*zuttanó ág*”, „*összekocódtak*” (Ének a négeréről, aki a városba ment, 1932). Másutt őszintén igyekszik magáévá tenni a vidék szókinsét, a tájszavakat. Ez persze nem mindig sikerül, így például a *kammog* esetében sem, amely 1931-ben két versében is szerepel teljesen azonos környezetben, de utána soha: „megőszült fákat mutatok néktek hogy lássatok és / *kammogó* hegyeket akik letérgyepelnek” (Most fölfújom, 1931–33) és „— Nézz körül, *kammogva* jönnek / a környező hét-hegyek és / elédtérgyepelve áldoznak könnyü porral” (Három részlet egy nagyobb lírai kompozícióból, 1931). Egyébként ez a jelenség, egy-egy szó hirtelen többszöri felbukkanása néha alig egy-két nap különbséggel íródott versekben, Radnóti szóhasználatának jellemző sajátossága. Én *idényszavak*-nak nevezném őket.

Ebben az időszakban kerül kapcsolatba a költő a szegedi fiatalok falukutató mozgalmával — ezzel is magyarázható, hogy verseiben megjelenik a vidék. A tájrajz ekkor még nem hordoz mélyebb társadalmi-politikai mondanivalót, de erőteljes, mozzanatos igéktől duzzadó képei magukkal ragadnak: „*csillanó földeken csörren / ütődő szárba szökkenve a búza*” (Köszöntsd a napot, 1929). A *sikolt/sikongat* igepár itt az érzéki öröm, illetve az életöröm kifejezője: „*napbadobált / csókjaink után boldog torokkal / így istentelenül fölsikoltunk!*” (Pogány köszöntő, 1930); „*a tarlón / már sikongva jár a lány ha fúj a / szél szoknyák alatt kemény a combja*” (Játékos vers aratás után, 1930); „*kedvesem arany farkocsán sikongat a napfény*” (1931 április 19). (Mind a nap, mind az arany szín az életet jelképezi Radnótinál.) Az 1928-as Sirálýsikolyban viszont forradalmi színezetet kap: „*Vészes sirálýsikollyal ha fölsikoltok / nem*

⁷ Birnbaum, M. i. m. 8, 16 (kiemelés: V. Zs.).

hallja senki pedig / testvéreim / a milliók / *sikoltanak*”.⁸ A *sikolt* ige nem kapcsolódik tartósan egyik területhez sem; később is felváltva fejez ki életörömöt (Hajnali kert, 1938), lázadást (Törvény, 1935), végül pedig, mint Radnóti egész szókincse az utolsó években, a rémületet érzékelteti: „Körülnéz néha s *felsikolt* az év” (Tajtékos ég, 1940).

Más mozzanatos igék is megjelennek forradalmi töltésű sorokban: „zsebeikben *pattanva* kinyílnak a bicskák” (Kerekedő mítosz, 1931–33); „gazdagok *szusszanó* tálai fölött még mindig pára leng” (Szerelmes keseredő, 1931); „féloldalt *billen* gazdag zsákokban a zsákmány” (Kedvetlen férfiak verse, 1931). A városi zsargont, a prolibeszédet, a „pesti dumákat” is megpróbálja Radnóti beépíteni szókincsébe, de ez sem jár több sikerrel, mint a tájnyelvvvel kapcsolatos igyekezete. A munkásmozgalom és a forradalom alapján véve éppoly idegen tőle, mint a falu és a vallás. A „szemes pofával figyeli *suhanásom*” (Előhang, 1931–33) vagy az „égnék *puffantja* dühös hajunkat a nemzetes / kórság, mert szuronyok közt élünk *pukkadásig*” (Betyárok verse, 1933), vagy a „*szotyogva* egymásra hajló” és „*rotyogva* növvő” virágok nem tartoznak maradandó értékű képei közé. Vadhajítások ezek, amelyek gyorsan el is tűnnek, amint a költő megtalálja önmagát, elsőnek a Férfinapló című ciklusban.

A Férfinapló a szegedi évek termésének legjava: benne kikristályosodik a költő egyénisége, tematikája és stílusa. Kezdi átlátni sorsának realitásait: a sehová sem tartozást (Személy harmadik, 1932), a vihar (forradalom? háború?) közeledtét (Fütytel oszlik a béke), és megérinti — még csak másokra vonatkoztatva — a költőhalál gondolata is. Ennélfogva a forradalmi gondolatot képviselő *patnog* kivételével mozzanatos igéi is halkabbak és hétköznapiak. *Biccent, huppan, pottyán, zuttyán* — mintha illúzióinak elvesztése tükröződne a passzív, lefelé irányuló mozgásban: „Huszonhárom évem *huppan le* súlyosan” (1932 május 5); „mint szekérről *lepottyant* hatalmas kutyakölyke” (Ének a négerről, aki a városba ment, 1932). Érdekes vonás még a sok részhangos hangutánzó ige megjelenése, amelyek korábbi harsány hangját is letompítják: *setten, szuszog-szusszan* (1931); *suhog, zötyög, zuttyán* (1932), *sziszeg-szisszen* (1933).

Radnóti költészetének második, realista korszakát következő három kötetének versei képezik: az Újhold (1935), a Járkálj csak, halálraítélt (1936), és a Meredek út (1938). Kiindulási pontja az Újhold első verse, az 1933-as Mint a bika, amelyben a költő mérlegeli addigi életét és felméri az előtte álló lehetőségeket. Az első szakasz a múlt, s erőteljes, robbanó igéinek sora a költő előző korszakát idézi: „*fordul*, szarván a sűrű / *repedő* levegővel és *dobbantása* nyomán / gyötrött fű s föld *fröccsen* a rémült legelőn szét.” A második szakasz a válaszüti (*megtorpan*), a menekülés lehetősége (*elpattan* a széllel) a közeledő veszély (*sziszegve*) elől és a költő elhatározása, hogy nem menekül. Ez a döntés a továbbiakban ott van mindennek a mélyén, és meghatározza a költő életérzését, amelynek elemeit újonnan megjelenő igéinek kontextusa is híven tükrözi: „*lepotyognak* a kert / fészkei rémülten a fák tetejéről / s minden *összetörik*” (Vihar előtt, 1934); „immár a félelem sokszor szíven *érint*” (Háborús napló, 1935–36); „csiklandós lábam szára csontján / *összeforrt* szilánk is újra *roppan*” (Egy eszkimó a halálra gondol, 1935). Rémület, szorongás, és a halál víziója, amely a múlt idejű igealakokkal balsejtelemből a befejezett tény

⁸ Radnóti azonosulni próbál a tömegekkel, de ez egyelőre csak pőz.

bizonyosságává válik az 1942-es Ha rámfigyelsz-ben: „hogy bordán *roppantott* a rémület”.

Ugyancsak 1935-ben jelenik meg két, a mozzanatosság határát súroló ige, amelyek csak igekötős alakban válnak igazán mozzanatossá, a *borul* és a *zuhan*: „s most *béborult*” (Július, 1935), „s a hó *kezd* mindenhol a hóra *zuhanni*” (a *zuhan* igét itt a *kezd* teszi mozzanatossá). A két ige először a tájrajz ártatlan eszközeknek tűnik, de valójában a külvilágban és a költő „belső tájain” egyaránt végbemenő elborulást, elkomorodást, a lefelé ívelő, negatív folyamatok meggyorsulását jelzik. A Háborús napló már jobban érzékelteti ezt a kettősséget, a költő befelé fordulását, a világtól való elszakadását és a lélek magaslataira való költözését: „Magasban élek s kémlelek: / körül *borul*.” Az utolsó, végsőkéig letisztult versek egyikében, ahol már egyetlen felesleges szó sincs, egymás mellett szerepel a két ige: „szemed kékjét csodáltam épp az égen, / de *elborult* s a bombák fönt a gépben / *zuhanni* vágytak”; majd ismét: „ha kell, *zuhanó* lángok közt varázslom / majd át magam” (Levél a hitveshez, 1944). És végül a költő legutolsó versében, a közvetlenül halála előtt írt 4. Razglednicában eléri a mélypontot, ahonnan tovább zuhanni már nem lehet: „*Mellézuhan*tam, átfordult a teste / s *fesz*es volt már, mint húr, ha *pattan*.”

A „fent” és „lent” a Huszonnyolc évben felcsendülő kontrasztja is viszatérő motívummá válik, pl. „a fényben *föllebeg* / a nap felé egy rózsaszín flamingó” (maga a költő) (Huszonkilenc év, 1938); „az *összetört* világ a föld felett lassan *lobog*” (Negyedik ecloga, 1943); „Ó, de te *lobbanj* föl az ősz, a halál fölé” (Nyugtalan őszül, 1944). A *lobban* ige 1937-ben szerepel először, míg folyamatos párja már 1932-től előfordul, egyszer-kétszer a kedves hajára vonatkoztatva (Téli vers, Este a kertben, Bizalmas ének), de legtöbbször valamilyen indulat kifejezőjeként: „Folyton *lobog*. Zászló ő az ájtatos / zenék fölött” (Hont Ferenc, 1932); „rögeszméim között ím *lobogva* futkosok” (Csodálkozol barátném, 1941); „így él benned a düh? ilyen égi, konok *lobogással*?”; „indulat úz, s a szemedből *lobban* a villám” (Nyolcadik ecloga, 1944).

Radnóti érett költészetében a tájrajz allegorikus szerepet tölt be. A költő természeti képekbe burkolja társadalmi-politikai mondanivalóját, mindazt, amit nyíltan kimondani nem lehet. Már a Lábadozó szél kötetben is beszél „hős nyár”-ról és „harcis fenyők”-ről, az 1935-ös Törvényben pedig következetesen végigvezeti a természet és a társadalom ciklikus változásának párhuzamát, a lázadás törvényszerűségét.⁹ Az Októberi erdő (1937) már nyílt ellenállásra szólítja azt, aki nem akar úgy járni, mint a „bogárpáncél, mely *széthasadt*”. Az 1938-as Hajnali kert impresszionista elemekkel keveri a realista ábrázolást, szép példája annak, hogyan őrizte meg és építette későbbi verseibe Radnóti korábbi korszakaiban összegyűjtött stílárís „kincseit”: füvek *sikongnak*, virágok szára *fordul*, megvillan a fény, toll *villan*, kakaska *kukkorékol*, rigó *pityeg*, a kert *susog*, *felfénylik* egy szalmaszál. A táj költészetében emberi tulajdonságokkal rendelkezik, vagyis antropomorf: „felhőiből kilép a nap, tört lábát hűvös vízbe mártja, szinte *loccsan*” (Parton, 1936); „fölte *összehajolnak* / a hallgatag hó s a *plettyka* szél” (Ballada, 1936); „puha / földet kaparász az ezerjű gyökér / és a tücsökugrás kicsi zaja *pattan*” (Lomb alatt, 1936).

Radnóti utolsó korszakában költészetéről mindensallang lehullik, versei klasszikusan egyszerűek és tömörek. A költő a realitás két szintjén mozog:

⁹ Vizsgált igéink közül a *potyog*, *kopog*, *pillant*, *sikolt*, *bólint* igék fordulnak elő benne.

egyrészt a „látott” valóság, a természet, a táj részleteinek plasztikus ábrázolásában remekel, másrészt a „tudott” valóság lelkében tükröződő képeit örökíti meg, lelkének „belső tájain” barangol.

A két világ először párhuzamosan, egymás mellett jelenik meg Radnóti költészetében. Ahogy azonban a boldogság és béke emlékei egyre távolodó álmokké válnak, és a jelen nyomasztó realitásai, a háború, az ember elaljasulása, „az öklök érvei” egyre komorabb és fenyegetőbb formát öltenek, az élet és álmok viszonya sajátos metamorfózison esik át. A „La vida es sueño” calderóni gondolata, Walter von der Vogelweide „O we war sint verschwunden alliu miniu jar?” és Ronsard „Il faut laisser” motívuma uralkodik el Radnóti gondolatvilágán.¹⁰ Költészetének utolsó, 1937-től haláláig terjedő periódusában az élet és az álmok helyet cserél, a már nemcsak a társadalomból, de az élethől is kirekesztett költő egyre inkább befelé fordul, ismerkedik a halállal, a test helyett a lélekre koncentrálni, egyéni sorsa helyett versei és az emberiség jövőjére.

A test és a lélek különválási folyamatának kezdetét¹¹ a *rebben* ige megjelenése jelzi 1937-ben, ekkor még a Kosztolányi halálára írt Ének a halálról: „felrebbenő madár fenn sírdogál! / A lélek oly ijedt és *lebbenő*, / akár a hús, könnyüszárnyu felleg, / melyre forró csillagok *lehelnek*” (Ének a halálról, 1937). Nem is kell a sorok között olvasnunk, Radnóti világosan kimondja a kettéválás tényét: „mi egy világ volt, kétfelé kering!” És nem is a testért aggódik, hiszen az a természet örök körforgásában „zöld *lobogással* tér majd vissza”, csak a lélekért: „Őrizd Uram, a lélek útjait.” Mind a *rebben*, mind a már említett *lebben* ettől kezdve a lélek igéje lesz. A kétfelé válást jól érzékeltetik a következő sorok is: „Szálldos az úton a láng / s *lebben!* fele fény [lélek], fele vér! [test] / *lebben* a szélben az égő / barna levél” (Nyugtalan őszül, 1941). A *lebben* átalakulásának utolsó állomását, a költő teljes befelé fordulását jelzik a kísérteties szépségű sorok, egyben az élet és álmok szerepcseréjét is példázva:

most bujdokolsz a tájban és szememre
belülről *lebensz*, így vetít az elme;
valóság voltál, álmom lettél újra,
kamaszkorom kútjába visszahullva¹²

A *lebeg* inkább a halállal van hangulati kapcsolatban: „fölttem nedvesen / egy kondorpár *lebeg*” (Dal, 1939); „aknák *lebegnek* mindenütt, virraszt az érzékeny halál” (Lángok lobognak, 1939), de egy helyen a *lebegő* lélek is szerepel, a Babitsról szóló Csak csont és bőr és fájdalom-ban. Úgyszintén a *lobog* is a lélekkel kerül kapcsolatba ezekben a sorokban: „Lángok *lobognak* és kihunynak lassan s mindörökre / katonák lelke száll most a fényes délkörökre” (Lángok lobognak, 1939).

Radnóti utolsó költői periódusára a letisztult érzésvilág, a klasszikus metrumhoz való visszatérés és „a világ apró rebbenéseinek” finom ábrázolása jellemző. A színek szinte teljesen eltűnnek az utolsó évek verseiből, helyettük a fény és árny játékával és hanghatásokkal dolgozik a költő,¹³ mint például

¹⁰ Calderon: Az élet álmok; Walter von der Vogelweide: Ó jaj, hogy feltűnt minden (Radnóti fordításában); Ronsard: Utolsó szonettek, No. VI.

¹¹ Bori Imre: Radnóti Miklós költészete. Novi Sad, 1965, 143.

¹² Levél a hitveshez, 1944.

¹³ Bori i. m. 145.

ezekben a finoman árnyalt képekben: „A holdtól cirmos éj *mozdul* fejem fölött / s *zizzenne röpönnő* kis álmokat vadász” (Tétova óda, 1943); „Az este *loccsant* és a hosszú fák / *elúsztak benne*” (Két töredék, 1939); „Az *ellebegő* fény hulló ködbe harap” (Nyugtalan őszi, 1941). A táj nem csupán hangokban nyilatkozik meg, hanem a „beszédes csend”-ben is: „Már *csöppen* a csönd a falakról” (Szerelmes vers, 1939); „*beleharso*g a szívbe a csönd s a jaj kirepül” (Egyszer csak, 1942).

A negyvenes évek új igéi finom, halk hangokat és mozgást fejeznek ki: *csöppen, kaccan, koccan, toppan, zörren, csobban*. És még valami: kitörve a szóképek burkából, az eklogákban most először, leplezetlenül megjelenik a *rettegés*. Miért váratott magára ilyen sokáig ez a szó, amikor az érzés már csaknem egy évtizede élt a költő szívében? Radnóti lelki alkatanak tipikus vonása mutatkozik meg ebben: a rosszat, a félelmetest mindig csak valamiféle védő mechanizmuson, szűrőn keresztül engedi magához, és kerüli a közvetlen szembesülést.¹⁴

Az utolsó években, az átélt testi és lelki gyötrelmek hatására, Radnóti egész szókincse drasztikus változáson esik át. Az igék érzelmi töltése is (kevés kivétellel) megváltozik. Vizsgáljuk meg például a mozgás alapigéjét, a *mozdul*-t, amely annyira általános, hogy nem várnánk tőle árnyaltságot, újabb hangulati jelentést. Eleinte természeti képekben találkozunk vele: „Semmit sem *mozdul* az égen / mégis szirmokban hull a vaksötét” (Délről estig, 1935); „fészében *megmozdul*, nőni akar, s puha / földet kaparász az ezerujju gyökér” (Lomb alatt, 1936). De az 1939-es Köszöntő eszkatologikus „a csillagrendszerek hona *moccanni* néki szűk lehet” szóhasználatáról 1944-re már minden romantikus sallang lehullik, csak a puszta, félelmetes tény marad: „A semmiségbe lép, / ki most *mozdulni* mer” (Ó, régi börtönök, 1944). Az eleinte pozitív hangulati erővel bíró, dinamikus *pattan* metamorfózisa is teljessé válik. A tótágot álló világban pozitívumok helyett negatívumokból ál a realitás; a boldogság, a béke, a nyár már csak emlék, és rügyfakadás helyett jégvirágok nyílnak az ablakon: „Lassan játszik a fagy s mint a halál komoly / jégből gyöngö virág *pattan* az ablakon” (Mint a halál, 1940). S végül az utolsó akkordban az élet ellenpólusaként a halált leíró „mint hús, ha *pattan*” pontot tesz a költő életművére.

A mozzanatos igék közül nyilvánvalóan sok az egyben hangutánzó vagy hangfestő is, s ezért szinte lehetetlen külön tárgyalni e két kategóriát. Az emberi vagy állati hangot utánzó igék nagy számban és változatos alakban vannak jelen Radnóti költészetében, gazdagítják stílusának érzékletességét, de ritkán rendelkeznek a szokványostól eltérő jelentéssel vagy érzelmi töltéssel. Annál inkább a hangfestő igék! Ki ne érezné pl. a halál lehellését a *suhog* ige hallatára, amelynek réshangjai a fuvallat fizikai érzetét keltik? A szövegösszefüggés önmagáért beszél: „Ó *suhogó*, feketeszárnyú háború, / szomszédból szálló rémület” (Hispania, Hispania, 1937); „És *suhogó*, teli csönd hallgat utána” (Mint a halál, 1940); „angyal *suhog* át a sötéten. / Nesztelenül közelít, / mély havon át a halál” (Naptár, 1941); „újra *suhog* ma a tél vad jóslata” (Ötödik ecloga, 1943); és „száll a halál fehér, szép *suhanással*” (Nyugtalan őszi, 1941). És ki ne borzongna meg a *pereg* melankolikus szépségétől már akkor is, amikor még csak szokványos értelemben, gyöngysorra vagy homokra vonatkoztatva halljuk? Hogyan is születhetett a borzalom éveiben ilyen

¹⁴ Birnbaum, M. i. m. 9.

csodálatosan békés, idilli kép: „alszik a pergő búzaszemekben a nyár” (Éjszaka, 1942)? Azért az elmúlás gondolata soha nincs túl messze, az egyetlen mozzanatos igealak a halálhoz fűződik: „S halott-e már a *perdülő* szírom / ha *hullni* kezd? / Vagy akkor hal meg, hogyha földet ér?”¹⁵

Radnóti leggyakoribb hangfestő igéje a *hull*. Változatlan frekvenciával vonul végig az életművön, és a *halál* szóéval azonos mássalhangzói szemantikai, a különösen lágy kettős *l* pedig hangtani szempontból kölcsönöz az ígének lankadt, bánatos hangulatot: „Az égből fáradt fények *hulldogáltak* hunyt szememre” (Huszonkilenc év, 1938); „szirmokban *hull* a vaksötét” (Déltől estig, 1935); „avarra *hull* le ma már a dió, / nem *koppan*. S bomlik az értelem (Nyugtalan őszül, 1941).

Az első versek egyikében még a wertheri világfájdalmat érzékelteti: „a fájdalma kertjéből jöttem / könnyes folyókon *hullató* ligeteken / és zokogástól *rengő* réteken át” (Variáció szomorúságra, 1929), de vannak derűs vonatkozásai is, pl. az „április aranyként *hull* a fán át” költői képe (Április II, 1935). És végül, mintha minden kedves igéjétől elbúcsúzna Radnóti, az utolsó hetek-hónapok hangulatát társítva hozzájuk: „az éber lét útjára visszahullva”, „a 2×2 józansága *hull* rám” (Levél a hitveshez, 1944).¹⁶

Végül a hangfestő igék még egy csoportjáról szeretnék szólni, az egyezőtagú, nazális *ng* kettős hangzót tartalmazó *leng*, *ring*, *kong*, *zeng* stb. csoportról. Közülük a *ring* a leggyakoribb, 29-szer fordul elő, hol magát a ringató mozdulatot, hol az általa kiváltott hangulatokat idézve. Ez a hangulat egy korai versben kissé ríktó, expresszionista köntösbe öltöztetett őszinte életöröm: „nyíló ölében *ring* a füvek füttyökbe fakadása” (Vihar után, 1930); máshol a Decemberi reggel munkáséletből vett, de nem túl találó metonímiája: „hat érdes reggel gondja *ring*” (1936); a Tajtékos ég disszonáns, össze nem illő, mégis (vagy éppen ezért) hatásos képe már Radnóti mesteri alkotó szellemét dicséri: „Tajtékos égen *ring* a hold, / csodálkozom, hogy élek” (1940); és végül a már álommá vált boldogságot idézve halk határozóival: „s úgy *ringatott* szelíden” (Tarkómon jobbkezzeddel, 1941); „Két karodban *ringatózom* csöndesen. / Két karomban *ringatózol* csöndesen” (Két karodban, 1941). Érdekes a helyzet a Koranyárban, melyben az analógiát a *zizegve* segítségével teremti meg:

Kis réten ülök, vállig ér a fű
s *zizegve ring*. Egy lepke kószál.
S *zizegve* bomlik bánatom.¹⁷

Gyakran fordul még elő a *leng* (27-szer) és a *zeng* (19-szer). A *leng* legtöbbször a szomorúság egy árnyalatához kapcsolódik: „kalapja körül a kedve *leng* ijedten, mint . . . a méla bánat” (Advent, kései ember, 1929); „*lengetem* hajnali szomorúságom” (Jámbor napok, 1929); szítálva *leng* a szomorúság” (Változatok szomorúságra, 1930); de *leng* „a fölajánlás áhítata”, a halál, „a halál zászla, ősz haj”, és az árnyék is. A legsötétebb tónusú kép kétségtelenül: „az utcán béke *lengett*, s valami borzalom” (Béke és borzalom, 1938). A *zeng*,

¹⁵ Ikrek hava, utolsó oldal.

¹⁶ A *hull* összesen 71-szer fordul elő, ez kb. háromszorosa a leggyakrabban előforduló, tárgyalt igéknek.

¹⁷ Koranyár, 1939.

bár gyakran előfordul, nem alkot szokatlan vagy meglepő kombinációkat, kivéve talán a Tétova óda e sorait:

a tárgyak összenéznek
s téged dicsérnek, zeng egy fél cukordarab
az asztalon és csöppje hull a méznek¹⁸

A kevésbé gyakori egyszótagú nazálisok közül érdekes a *dong*, a napfényt illetőleg az estét anyagszerűsítő megszemélyesítésekben: „*dong* és csomókban hull már a napfény” (Hőség, 1933); „az este a fák ága közt forog / és egyre *dong*” (Háborús napló, 1935–36). A *zsong* és a *zöng* ritka előfordulásuk ellenére is emlékeztetések, mert a költői életmű tragikus záróakkordjainak komorságát oldják fel egy-egy pillanatnyi boldogsághangulattal, a kedves haját vagy a békét idézve: „hát hallgatok, míg *zsong* körém felállván / sok hűvös érintésű büszke páfrány” (Levél a hitveshez, 1944); „a régi hús verandán / a béke méhe *zöngne*, míg hűl a szilvalekvár” (Erőltetett menet, 1944).

Az anyag elemzése során észrevettem, hogy egy-egy ige rövid időre feltűnik Radnóti költészetében, mint a meteor, ugyanabban az évben, hónapban, néha egy-két napon belül írt versekben is előfordul, azután eltűnik. Röviden már utaltam erre a jelenségre *i d é n y s z a v a k* címszó alatt, és most ezekből szeretnék néhányat felsorolni: *cseng, csöppen, didereg, feszül, guggol, kammog, kaccan-koccan, pereg, pislant, potyog, rebben, ropog, roppan, setteng, süpped, zizzen*. A lista csak a ritkábban előforduló „idényigéket” tartalmazza, általában 3–6 alkalommal szerepelnek a költői műben, és ebből néhányszor egymáshoz rendkívül közeli időpontban. Részletes vizsgálatukra itt nincs lehetőség, de táblázatba foglalva kommentár nélkül is bepillantást nyújtanak a költészet, a vers születésének műhelytitkaiba. A költő képzelete időnként feldob egy-egy szót, játszik vele, kipróbálja különböző helyzetekben. Az eredmény vagy az, hogy az idényszót a költő „kiírja” magából, s azután, mint alkalmatlant, elveti és nem használja többet (*kammog, guggol, pislant, setten*) — vagy pedig kulcsfontosságú szóról van szó, amely hirtelen robban be Radnóti tudatába egy-egy adott pillanatban, és megjelenésének időpontja a kort, és azon belül a költő lelkiállapotát regisztrálja. Ilyen pl. a *feszül*, amely 1928–30 között hétszer szerepel a korai versekben, aztán eltűnik, és csak 1944-ben, az utolsó versekben jelenik meg újra, megváltozott töltéssel. A *pereg* igének három egymástól élesen elhatárolt időszaka van, Radnóti mindegyik korszakára jut egy. A *süpped* a halálsejtelem szorongató valósággá válásáról ad számot 1939-ben, a *rebben* pedig a test és lélek különválásának kezdetét rögzíti 1941-re.

Radnóti mozzanatos és hangfestő igéinek vizsgálata után általános tanulságként azt vonhatjuk le, hogy azok a költőnél, ha nem is mindig tudatosan, de rendszert képeznek. Állandósult vagy időszakos fogalmi, képzettársítási kapcsolatokat, alapjelentésüktől különböző vagy intenzívebb fogalmat, gondolatkört vagy lelkiállapotot reprezentálnak. Előfordulásuk gyakorisága, megjelenésük és eltűnésük időpontja mindig jellemző az adott költői korszakra.

¹⁸ Tétova óda, 1943.

FÜGGELÉK

I. A leggyakrabban előforduló mozzanatos és hangfestő igék megjelenési sorrendje
Radnóti költészetében*

1925	<i>villog</i>
1927	<i>csillog, csillan, csattan, feszül, lebben, suhan, csikorog, csörren, harsan, lehel, reped, surran</i>
1928	<i>sikolt, hull, leng, zeng, kong, csordul, dobog, hasad</i>
1929	<i>csattog, csurran, füttyül, pattan, röpiül, ring, cseng, csöpög, reng, szökken</i>
1930	<i>fordul, jajdul, kondul, mozdul, peng, reccsen, retten, topog, virrad</i>
1931	<i>pattog, villan, biccent, billen, fröccsen, huppan, illan, setten, szuszog, szusszan, kammog</i>
1932	<i>csorog, lebeg, röppen, suhog, bólint, csikordul, dong, forog, kopog, lobog, pottyán, zuttyán, zötyög</i>
1933	<i>fütttyent, sziszeg, szisszen, dobban, fortyog, rikolt</i>
1934	<i>csörög, locsog, potyog, ropog, billeg</i>
1935	<i>érint, pislant, roppan, zuhan, borul</i>
1936	<i>loccsan, pendül, pislog, rogygán, zizzen</i>
1937	<i>csobog, lobbán, rebben, rezzen</i>
1938	<i>surrog, süpped</i>
1939	<i>csöppen, zizeg</i>
1940	<i>jajong, kaccan, koccan, toppan</i>
1941	<i>retteg, rezeget, zörög, zörren</i>
1942	<i>csobban, virul</i>
1943	<i>csendül</i>
1944	<i>fortyan</i>

II. „Idényszavak” Radnóti költészetében

Ige	Összes előfordulás	Vers	Időszakos előfordulás	Időpont
<i>csöppen</i>	4	Szerelmes vers Két töredék		1939. okt. 2. 1939. nov. 23.
<i>cseng</i>	5	Variáció szomorúságra Ó fény, ragyogás, napszemű reggel		1929. jún. 8. 1929. dec. 23.
<i>didereg</i>	3	Papírszeletek/Tél Zsivajgó pálmán		1944. febr. 7 1944. ápr. 5.
<i>feszül</i>	9	Az áhítat zsoltárai 1. Az áhítat zsoltárai 2. Szegénység és gyűlölet verse Meditáció Szerelmi ciklus 7. Szerelmi ciklus 9. Szombat éji groteszk Hetedik ecloga 4. Razglednica		1929. aug. 27. 1928. dec. 10. 1928. okt. 11 1929. ápr. 15. 1928. jún. 16. 1927. dec. 18. 1930. szept. 28. 1944. július 1944. okt. 31.

* Az összehasonlítás kedvéért a táblázat a mozzanatos igék folyamatos párját is tartalmazza.

Ige	Összes előfordulás	Időszakos előfordulás Vers	Időpont
<i>guggol</i>	3	Tavasza jósolok itt Ének a négerről, aki ...	1932 1932
<i>kammog</i>	2	Most fölfújom Három részlet ...	1931–33 1931
<i>kaccan-koccan</i>	1 + 4	Együgyű dal a feleségről Mint a halál Naptár/November	1940. jan. 5. 1940. febr. 27. 1939. jan. 14.
<i>pereg</i>	13	5 alkalommal 5 alkalommal 3 alkalommal	1927–29 1937–38 1941–42
<i>pislant</i>	3	Változó táj Július	1935 1935
<i>potyog</i>	3	Vihar előtt Férfivers 2.	1934 1933
<i>rebben</i>	6	Veresmart Eső esik ... (2×) Tarkómon jobbkezeddel Bájló	1941. jan. 17. 1941. jan. 30. 1941. ápr. 6. 1942. febr. 1.
<i>ropog</i>	6	Férfinapló Férfinapló	1932. ápr. 24. 1932. máj. 5.
<i>roppan</i>	3	Naptár/Január Ha rámfigyelsz	1941. febr. 5. 1942. jan. 15.
<i>setteng</i>	3	Három hunyorítás 1. Hajnaltól éjfélig	1935 1938
<i>süpped</i>	3	Hajnaltól éjfélig Ősz és halál Dal	1938 1939 1939. jún. 7.
<i>zizzen</i>	3	Lomb alatt Parton	1936 1936
Teljes képek:			
„kammogó hegyek — letérgyepelnek”		Most fölfújom Három részlet ...	1931–33 1931
„Szirmokban hull a vaksötét”		Déltől estig Történelem	1935 1931–33

Susan J. Vajda

A versszerzés fogalomköre a régi magyar irodalomban¹

A *vers* (versus) fogalma kettős latin közvetítés nyomán honosodott meg középkori nyelvünkben és műveltségünkben. Az iskolai oktatás által közvetített klasszikus latin értelmezésben a *vers* 'kötött formájú, hagyományos időmértékes verssort' jelentett. Az egyházi, középlatin szóhasználat ugyanakkor a szertartásénekek többnyire párhuzamos mondattani szerkezetű, énekelt mondatsorait nevezte versnek. A 16. században, főként a reformáció

¹ Részlet A magyar verselméleti gondolkodás története című, kiadás előtt álló monográfiából.

nemzeti nyelvű énekkultusza kapcsán a vers (mégpedig a „magyar vers”) fogalma ütemhangsúlyos verselésünkre vonatkoztatva is megjelent.

A versfogalom hazai történetével kapcsolatos vizsgálódásainkat a *versírás* folyamatának és a *versíró* személyének nyelvi megjelenéseire is kiterjeszthetjük. Manapság a verset (költeményt) *költők* írják, ill. *költik*. E szóhasználatnak azonban meglehetősen szerteágazó előzményei vannak.

15–16. századi emlékekben előforduló, mára teljesen kiveszett igealak a *törlejt* v. *törlt*. A szótörténészek szerint jelentése így alakult: 'dörzsöl' (vö. *töröl*) — 'csiszol' — 'farag' — 'ügyesen készít' — 'alkot' (szellemi terméket).² Átvitt értelmű használatát a latin *comparo*-val hozzák kapcsolatba ('elkészít, felszerel, előteremt, elrendel, szerez, megnyer'). Ez utóbbinak magyar megfelelői közül a *rendel* és a *szerez* is jelentős szerepet játszott a verssel kapcsolatos kifejezések történetében.

A középkorban — bizonyos tárgyakon, kisipari mesterdarabokon kívül — már *beszédet* és *verset* is törlejtettek. Legkorábbi adatunk Szent Ferenc egyik példázatában fordul elő (Jókai-kódex, 1448 körül). Egy „szemérmetlen szemű” szolga a királynétől a királyhoz visszatérvén, „királyné asszonynak szépségéről hosszú *szerbeszédet törölj*te”.³ A Guary-kódexnek „a rágalmasságról” szóló részleteit „*törlejtötte és szerzötte Vilhelmos doctor*” (1483 körül).⁴

Szalkai László iskolai füzetének széljegyzeteiben is szerepel a *törlejtett beszéd*.⁵ Valószínűleg 'ünnepélyes, hangzatos szónoklat' értelemben. Egyes kódexeink „*írás-törlejtő mestereket*” emlegetnek.⁶

E gazdag jelentésskálájú kifejezést a versszerzés fogalomkörében is régtől fogva használták. A Guary-kódexnek (1483.) a pokol kínjairól szóló fejezetében van egy rímes (!) latin idézet, megfelelő magyarázattal: „Kiről úgy mond, *vers törlejtő* mestör Qui servit deo, regnat ut leo, Valaki istennek szolgál, országl úgy mint oroszán.” Ugyanez a szövegrész megtalálható a Nádor-kódexben is (1508.).⁷

A latin idézetet bevezető megjegyzés közkeletű fordulat lehetett az egyházi beszédstílusban, mert több helyütt felbukkan csaknem ugyanebben a formában. Alexandriai Szent Katalin prózai legendájában (Debreceni-kódex, 1519 körül) „így mond, *vers terlejtő* mester, Te ha okossággal bírod magadat, hát kerál vagy, ha testeddel, hát szolga vagy”.⁸ Az Érsekújvári-kódexben (1530.) megőrzött verses Katalin-legenda 1454–55. sorára már Horváth János is felfigyelt: „mindezekről így beszélek / És imilyen *szörzést törlít*ek” (1530.).⁹

E kéttagú kifejezésből (*szerzést törlít*) a *törlít* mindenfajta értelemben kiveszett nyelvünkől. Nyomait legfeljebb a *versfaragás*, *rímfaragás* elhomályosult szóképeiben vélhetjük fölfedezni. Megmaradt és köznyelvivé lett viszont a *szerzés* (mint művészeti vagy szórákóztató-ipari alkotásfolyamat) fogalma. Kezdetben a vers szövegére és dallamára egyaránt vonatkozhatott, mai nyelvérzékünk viszont már inkább a zenei alkotómunkához köti (zene-

² TESz. 3: 971.

³ Nyelvenmléktár 7: 60(122)

⁴ Nyt. 15: 119(21).

⁵ Szamota István: Szalkai László magyar glosszái 1490-ből. NyK. 1895. 353.

⁶ Pl. Winkler-kódex (1506.), Nyt. 2: (133); Nádor-kódex (1508.), Nyt. 15: (67).

⁷ Nyt. 15: 115(11); 15: 194(134).

⁸ Nyt. 11: 249(537).

⁹ Régi Magyar Költők Tára I., Bp., 1921² (RMKT, I²): 288; Horváth János: A középkori magyar vers ritanusa. Berlin, 1928. 97.

szerezés). Igaz, hogy a szerző számunkra is egyaránt lehet költő, író (pl. drámaíró) vagy komponista.

Mintegy „zenei közjátéknak” tekinthetjük fogalomtörténetünkben a *modulor* (‘ütem szerint mér, ütemre dalol, ütemez, ritmizál, hangszeren játszik’) latin igének és származékainak pályafutását. „*Modulantis carmina plectri* — ides szavú kintornának szavait” — bukkan eléink a Szalkai-glosszában (1490.).¹⁰ A zenei rendezettség itt már — az *ides* jelző tanúsága szerint — esztétikai értéként jelentkezik. Gisquardus és Gismunda históriáját (1574.) — mint latin címszövegéből megtudhatjuk — az erdélyi Enyedi György szabályos összhang szerint ültette át magyarra („hungarum... *modulamine*... *concinnata*”).¹¹

A *modulatus* kifejezés előfordul Vergilius Aeneisének (állítólag Suetoniustól származó, nem hiteles) kezdősorában is. Két 17. századi, prózai magyar fordítás tanúskodhat a korabeli értelmezésről: „együgyű énekkel verset dúdoltam” (1624.); ill. „kedves verseket, nótákra énekettem” (1679.).¹²

Kolosi Török Istvánnak a toronykakasról mint vallási jelképről szóló éneke (*cantiuncula*-ja) 15. századi latin eredetiből készült, formakövető (7/6-os, trochaizáló, négyes rímű) fordításban. Címszövegében a *latiné modulata* nyilván a forrásául szolgáló latin énekvers szabályos szerkesztettségére vonatkozik (1642.).¹³ Ide sorolhatjuk a Szilágyi István Comenius-fordításában említett, „bizonyos számmal egyben mérsékelt nótás versek”-et is (1643.).¹⁴ Az *egyben mérsékelt* itt a *modulor* (‘mérték szerint, dallamra szerkeszt’) megfelelője.¹⁵

A *modulator* már a klasszikus latinban is énekmondót, énekes zenészt jelentett. A mi *versszerző* kifejezésünket azonban régi szójegyzékeink nem ezzel, hanem a *poeta*-val hozták kapcsolatba. Ez utóbbi hosszú időn át egybemosódott a ‘látnok, jövendőmondó, proféta’ jelentéssel. Jellemző ebből a szempontból a Szalkai-glosszák néhány adata (1490.): *Calcantis more* — *kalcans poeta kippen* (Calcás v. Kalkhasz görög jó volt Trójánál); *Musas, tales mulieres* — *ez ily vers szerző asszonyokat*; *Talis poeta* — *ily vers szerző mester*.¹⁶

Figyelemre méltó, hogy Murmelius szójegyzékének 1533-as kiadásában (és később, Szikszai Fabricius Nomenclaturájában, 1590., 1619.) nemcsak a *poeta*, hanem a *vates* (‘látnok, jövendőmondó’) magyar értelmezése is *versszerző mester*. A korabeli jelentésnek ez az összetevője a költőiségre mint tartalmi mozzanatra utal (‘kitalálás, fikció’ értelemben), míg a már említett *vers*

¹⁰ Szamota, 1895. 8. sz.

¹¹ Régi Magyar Költők Tára (RMKT.) 8: 222.

¹² „Ille ego qui quondam gracili modulatus avena / Carmen et egressus, sylvis, vicina coegi”. Vasady kódex, I. Stoll Béla: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Bp., 1963. 27. sz.; Mihály deák kódexe, uo. 106. sz.; Dézsi Lajos: Régi magyar verseskönyvek ismertetése (Irodalomtörténeti Közlemények 1915: 432).

¹³ RMKT. 17. század, 4: 505.

¹⁴ Comenius, J. A.: *Janua Linguae Latinae*... in Hungaricam Linguam translata. Kolozsvár, 1673 (Várad, 1643.): 163.

¹⁵ Szarvas Gábor — Simonyi Zsigmond: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Bp., 1893. 3: 1079.

¹⁶ Szamota, 1895. 244 (211. sz.); Mészáros István: A Szalkay-kódex glosszáinak helyesírása. MNy. 62 [1966]: 81.

törlejtő mester talán inkább a szövegformálás mesterségbeli, technikai oldalát emeli ki.¹⁷

Nyelvünkben máig fennmaradt — emelkedett hangulatkörrrel — a *poéta* kifejezés. Vizsgált időszakunkban is előfordul magyar szövegben, bár nem különösebben gyakori. Kolosi Török István „Az asszonyi nemnek nemességéről, méltóságáról és dicséretiről való rythmusok” verses függelékét e megszólítással kezdi: „Ki versirő *poéta* vagy...” (1630.).¹⁸ A Balassa-kódexben — melyet 1650 táján másoltak egy kb. 40 évvel korábbi kéziratból — ilyen cíMLEÍRÁS szerepel: „Kezdennek itt már különb különb féle szép énekek, melyeket ez mostani *poéták* szerzettek.”¹⁹ Egy vallási vitairat szerint a jezsuiták „*fűz-fa poeta* módjára” gondolják ki verseiket (1669.).²⁰

Énekmondóinkat a kortársak gyakran valóságos vagy jelképes *hangszerűk* nevével emlegették. Zolnay László zenetörténeti szempontú adatai között az ismertebb *igric, regős, dalos, énekes* kifejezések mellett ilyenekkel is találkozhatunk: *kobzos* (1237 — 1325 között), *hegedűs* (1394.), *lantos* (1427.), sőt, *cigány* (nem mint népfaj, 1402.).²¹

Különösen népszerű lehetett nálunk a *hegedű* és a *lantos* valamely korabeli formája. Bán Imre joggal hívta fel a figyelmet a Karthausi Névtelen költői szépségű, töismétlő alakzatára: „és az szöveget kit hallék, mint ha sok *hegedősök* *hegedőlnének ő hegedőjökben*” (1526.).²²

Jellemző hungarizmusnak tarthatjuk, hogy Károli Gáspár a 80. (nála LXXXI.) zsoltár fordításában (1590.) „gyönyörűséges *hegedőt* és *lantos*” emleget ott, ahol a Vulgatában „psalterium jucundum, cum cithara” (tehát két pengetős hangszer neve) áll.²³

Szkhárosi Horvát András prédikátorköltő egyik énekében így intette jóra hallgatóit: „Nem mondhatjátok, hogy nem tudtátok Isten akarátját, mert mind pap, deák, gyermek, *hegedős* nagy nyilván kiáltják” (1546.).²⁴ A „*hegedős*” itt még szöveget is mond, később ezt a szerepet a „*lantos*” veszi át. Közismert az énekmondó Tinódi Sebestyén *Lantos* mellékneve. Bornemisza Péter — minden prédikátori szigorúsága mellett — úgy vélte, hogy a lakodalmon „históriákat és isteni dicséreteket a *lantosok* énekelhetnek” (1574.).²⁵

Mind a „*hegedősök*”, mind a „*lantosok*” művelődéstörténeti rokonságban álltak Európa más népeinek hasonló szerepű hangszereivel, a jocularokkal, spilmanokkal, igricekkel.²⁶ A lantos költészet térhódításával a „*hegedős*” szerepköre leszűkült: megmaradt szórakoztató zenésznek: „*cigánynak*”.

Gyöngyösi István Palinodiájának ajánlásában „a vén *hegedűs*” már csak hatáskeltő szókép, önmagára vonatkoztatva, szinte Vörösmarty nagy

¹⁷ Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. NyelvtÉrt. 15 (1958.): 73, 80. L. a 7. és 8. sz. jegyzet!

¹⁸ Régi Magyar Könyvtár (RMK.), szerk. Szabó Károly, 1: 593. sz.

¹⁹ Stoll, 1963. 175 (76. sz.)

²⁰ Réthei Prikkel Marián: Fapap, fajankó, fapénz és társaik. Nyr. 44 [1915.]: 104.

²¹ Zolnay László: A magyar muzsika régi századaiból. Magvető, Bp., 1977. 271 — 309.

²² Nyt. 4: 268(21). Idézi Bán Imre: A Karthausi Névtelen műveltsége. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 111.

²³ Vizsolyi Biblia, 573b.

²⁴ RMKT. 2: 207.

²⁵ RMK. 1: 115, 99. Idézi Varjas Béla: Heltai Gáspár: Cancionale azaz históriás énekeskönyv. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. (Kolozsvár, 1574.), 8.

²⁶ Petz Gedeon: Magyar és német *hegedősök*. Irodalomtörténeti Közlemények 1891. 31.

versének alaphelyzetét előlegezve. „Régi magyar mondás: a vén *hegedűs* minden nap egy nótát felejt, és amit von, azt is hibásan vonja. Kihez képest az idős poéta sem szökdécseltetheti oly kényes lábokon az verseket, mint a gyermekded Apolló” (1681.).²⁷

A 16–17. század szóhasználatában a *poeta* magyar megfelelőjeként a *verssszerző* kifejezés terjedt el leginkább. Az Erdy-kódex (1526–27.) egyik részlete Szent Ágostonról írja, „hogyan az ő elméjének élős voltáért mondhatatlan nagy értelmes ember lén, jó *vers szerző*, kilemb kilemb írásoknak megfejtője, könyv szerző, és valamit ember meggondolhat, mindenben nagy, hatalmas”.²⁸

E gondolatsorban a verssszerzés inkább a képzettség, a tudás, a tudományokban való jártasság megnyilvánulása.²⁹ Murmelius „Vocabulái” (latin–magyar szójegyzéke) szerint is a „poesis: *verssszerző tudomány*” (1533.).³⁰ Más természetű munkákból idézve azonban kibontakozik előttünk a kifejezés korabeli jelentésárnyalatainak teljes gazdagsága.

Verbőczy István Magyar decretumában (a Tripartitum magyar fordítása) „az *vers szerzőt* említi Homerust” (1565.).³¹ Többen önmagukat nevezték így adatközlő záróstrófájukban. Pl.: „Több kérdések más napra haladjanak, | ma az *verssszerzőnek* innya adjanak” (Ilosvai: Ptolemeus királynak históriája, 1570.);³² „Sok gond forga *vers szörző* elméjében, | Nemzetének sok jót kíván szüvében” (Valkai András: Hariadenus tengeri tolvaj históriája, 1571.);³³ „A *verssszerző* neve fel vagyon jegyezve, | Könnyhullatásiban rendelte ezt egybe” (Balassi: Bizónnyal esmérem... 1584 előtt). Baronyai Decsi János: Az Caius Crispus Salustiusnak két históriája (1596.) szerint „sokat hazudnak a *vers szörzők*”.³⁴ Szilágyi Benjámín István pedig így fordítja Comenius meghatározását A latin nyelv kitárt aranykapujában (Janua linguae Latinae reserata aurea, 1643.): „A *vers szerző* menyekzői verseket, halálra való verseket, útra bocsátó verseket, dicsérő és szomorú verseket kigondol.” Figyelemre méltó itt a korabeli alkalmi költészet jellegzetes műfajainak felsorakoztatása (epithalamium, epitaphium, propemticum, panegyricum, elegia).³⁵

A *verssszerző* (mester) kifejezés egyeduralkodó — adataink szerint — 1590-ben, Calepinus 11 nyelvű szótárának magyar részében tört meg. Itt a *poeta* magyar megfelelője már *versstró*.³⁶ Gyöngyösinél a latinos *versificator* szóalak is előfordul (1693.).³⁷

A költői mesterség fogalomköréből az alkotó folyamat megjelölésére van a legtöbb adatunk. Közülük is kiemelkedően gyakori a *verset szerez* kifejezés.

²⁷ Gyöngyösi István: Válogatott Poétai Munkái I [1864.]: 157.

²⁸ Nyt. 5: 282(519).

²⁹ Szarvas—Simonyi, 1893. 3: 1079.

³⁰ Hexendorf, 1958. 80.

³¹ Szarvas—Simonyi, 1893. 3: 1079.

³² RMKT. 4: 224.

³³ Heltai, 1962. (1574.): EIIIIa.

³⁴ Szarvas—Simonyi, 1893. 3: 1079.

³⁵ Comenius: 1673. (1643.), 163. Idézi Szarvas—Simonyi, uo.; Calepinus: Dictionarium undecim linguarum, Basel, 1590. 104.

³⁶ Hexendorf, 1958. 80.

³⁷ Gyöngyösi, 2. [1865.]: 6.

Legkorábbi nyelvemlékeinkben ez a fordulat még valószínűleg zsoltár típusú, mondatsoros, recitált régi szabadversre vonatkozik: Assisi Szent Ferenc „kórságát elfeledvén, szerze egy rövid verset” (Virginia-kódex, 16. sz. eleje);³⁸ „Néminemű bölcs . . . szerze ez verseket ezenképpen mondván” (Példák könyve, 1510.); „Ez verseket szerzette néminemű meghalando bölcs” (uo.).³⁹

A 16. század első felétől kezdve azonban a verset már rimes-szakaszos, énekelhető, kötött formában szerzik. E körülményről gyakran maga a szerző tájékoztatja közönségét. Néhány példa: „Farkas András szerze ezeket énekbe” (1538.); „Ezt Batizi András szerzötte énekben” (1541.); „Ezt az éneket nem régen szerzék, | az Bibliából kiszedegeték” (Csikei István, 1542.); „az Batizi András ezt szerze versekben” (1544.);⁴⁰ „Más história az Nabugodonozor királyról, . . . Dániel próféta irásából énekbe szerzetett . . .” (Batizi András, 1544.); „énekbe szerzetteték az Jersze emlékezzünk nótájára” (Fekete Imre, 1546.); „Ez éneket az ki szerze egy jó kedvében, | és az ő nevét el bé szerze ő az vers-főben” (Biai Gáspár, 1549.); „Ezeket énekbe az mely ember szerze, | nevét versejekben szépen kijelenté” (Dézsi András, 1550.).⁴¹

Idézeteink sorozata arról tanúskodik, hogy a szerzés itt bemutatott értelmezése a szöveg énekelhetővé alakítása, a dallamsorokhoz való hozzáigazítás technikai művelete. Zene és költészet a korabeli felfogás szerint egymástól elválaszthatatlan: az éneket versekben szerzik, a verseket énekben, ének szerint vagy éppen meghatározott „nótára”.⁴²

Fogalomtörténeti szempontból külön figyelmet érdemel a Döbrentei-kódexben következetesen használt igeneves szóalak: a *szerzett ének* ('hymnus', illetve 'carmen' jelentésben). Pl. „Isten, szerzett inek téged illet Siomba” (Ps. 64,2: „Te decet hymnus, Deus, in Sion”).⁴³ Tarnai Andor — Hexendorf Edit nyomán — e jelzős megkülönböztetésben a latin énekköltészet írásbeliségének, illetve a magyar világi dalok szóbeliségének szembeállítását látja.⁴⁴ Az sem lehetetlen azonban, hogy 15. századi zsoltárfordítónk a himnuszok és egyéb közének kötet, strófikus jellegét, tudatos megformáltságát kívánta érzékelteni a recitáló, mondatsoros, beszédszerű (és mindig névtelenül tovább hagyományozott) szertartásának ellenében.

A „szerzés” fogalmát ritkábban ugyan, de rímtelen klasszikus versformák kapcsán is alkalmazták. Heltai Gáspár pl. Krónikájában így méltatta

³⁸ Nyt. 3:267(16).

³⁹ Nyt. 8: 113(56), 115(64).

⁴⁰ RMKT. 2: 24, 95, 158, 113.

⁴¹ Hoffgreff-énekeskönyv. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. (Kolozsvár, 1554–1555), I4a, a2b, f3b, tb, q4a. További példák: „versekben szereztetett Ilosvay Péter deák által” (1564., Mihály deák kódexe, 1679. 185a); „énekbe szöröztetett Bornemisza Miklós által” (1568., RMKT. 8: 22); „egy ifjú szörzé vesztég ültében Szöndörő várában” (1571, RMKT. 7: 370); „A ki szörzé most ezeket versekben” (Valkai András, 1571., Heltai, 1962/1574., EIIa); „versekbe szépen szörzetett” (Valkai András, 1571. uo. Ala); „História, ének szerént szereze” (Valkai András, 1580., Régi Magyarországi Nyomtatványok [RMNy], 1971. 467. sz.); „végyed ez verseket, szeretettel néked szerzettek” (Bornemisza Péter, 1582., Bornemisza: Énekek három rendbe. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964., Detrekő, 1582., CCXX); „Szerzém ezeket ilyen versekben” (Balassi: Bécsi Zsuzsannáról . . . , 1589.); „Szörzék ezt versökben az Szent Jóbnak napján” (Cantio optima, 1606, Dézsi, ItK. 1913. 17); „Szerzém ez éneket versekben” (Kuun-kódex, 1611., Dézsi, uo. 1916: 62).

⁴² Zolnay, 1977. 77.

⁴³ Nyt. 12: 59(123).

⁴⁴ Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik.” Akadémiai Kiadó, 1984. 255, 306.

Janus Pannoniust: „Drága és jeles tudós ember vala ez a Pannonius János, . . . kiváltképpen az versek szörzésébe” (1575).⁴⁵

Különös figyelmet érdemelnek Balassi Bálintnak a versszerzésre vonatkozó megjegyzései Szép magyar Comoediájának ajánlásában, illetve Prologusában (1588.). Az erdélyi nemes asszonyokhoz szólva elégedetten állapítja meg, „hogymind ott benn Erdélben s mind itt kinn Magyarországbán az versszerzést igen elővették, és közdologgá is tötték”.⁴⁶ A költő azt szeretné, ha a komédiaszerzés új formájában is úgy követnék a fiatalabbak, mint a versszerzésben.

A Comoedia bevezetése mintegy vitairatként veszi védelmébe a tudományt, a költészetet és a szerelmet mindazokkal szemben, akiket csak a fegyver, a hadakozás, az írások közül pedig legfeljebb a história és a szentírás érdekel: „nem tudom micsoda bolond szokás és pór szemérmesség bánt bennünket, hogy azt csak mi szégyenljük, az mivel egyéb nemzet dicsekedik és tisztelkedik, úgymint Diáksággal, jó nyelvvel s elmével, s versszerzéssel, mely dolgok Istennek fő ajándéki az emberekben”. Közismert történelmi személyek (köztük Mátyás király) példájával bizonyítja, hogy „az jó s böles tudomán”, a „diákság” senkinek sincs kárára, még „szablája élet” sem tompítja, hanem „igen megjobbítja”.

Ami pedig a szerelmi témát illeti, „mennyi olasz, franczus, német vagyon, ki az féle dolgokrul szerez vagy verset vagy Comediát, kit nem botránkozásnak, hanem szép találmánynak dicsírnek egyéb nemzetek!”

Átfogó, a hazai szellemi élet egészét érintő végkövetkeztetése: „hogymagyar nyelven is meglehetne ez, az mi egyéb nyelven meglehet.”⁴⁷

Ugyanennek az alapgondolatnak képszerű, költői megjelenítése a „Nyolc ifjú legén . . .”, az olasz humanisták módján Ekhóval játszadozó nyolc fiatal költő, „Kik a magyar nyelven való versszerzésen egymással vetekedtek”.⁴⁸

A verses mű készítésének folyamatát azonban nemcsak a „szerzés” fogalmával fejezték ki 16–17. századi elődeink. Már latinul is több szó állt rendelkezésükre, pl. *concinno* (‘összeilleszt, megszerkeszt’), *concupio* (‘megfogalmaz’), *comparo* (‘szerez, rendel, elkészít, terem’), *comprehendo* (‘összefoglal, előad, kifejez’), valamint a zenei vonatkozású *modulor* (‘ütemre dalol, ütem szerint mér’). A részletes szótörténeti kutatásokat, származtatásokat és egyeztetéseket a nyelvészet körébe utalva itt csupán tényszerűen vesszük számba a versszerzés korabeli magyar szórokonságát.

A versekbe rendel gyakorisága szinte az előbbiével vetekszik. A *rendel* jelentése természetesen eltér a maitól: a szövegösszefüggésből kikövetkeztethetően inkább ‘szabályosan, szabályos rend szerint megszerkeszt, megfelelően elrendez’. Például: „A Bibliából írta magyar nyelvre | Batizi András és *rendölte versekben*” (1540.)⁴⁹; „Az ezer és öt száz ötven két esztendőben, | az Tarnay Mihál pap ezt *rendelé énekben*” (Sztárai Mihály, 1552.)⁵⁰; „Juta bús elmémben

⁴⁵ Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. — Háló. Magvető, Bp., 1979. (Kolozsvár, 1575.) 367.

⁴⁷ Balassi Bálint és a 16. század költői. Szépirodalmi, Bp., 1979. 1: 191.

⁴⁸ Uo. 197, 198.

⁴⁹ Kardos Tibor: Az Árgirus-széphistória. Akadémiai, Bp., 1967. 246.

⁵⁰ Hoffgreff-énekeskönyv, 1966. (1554–1555.), R3b.

⁵¹ Uo. q3b. További példák: „az ki ezeket *rendelé versekben*” (Pesti György deák, 1560., Csereyné-kódex, 50a, id. Dézsi Lajos, Irodalomtörténeti Közlemények 1911. 61; „Az ki ez énököt *röndölé versekben*” (Dóczi Ilona éneke, 1567., Vasady-kódex, 1667, id. Dézsi, uo. 1913: 20; „Ez éneket *rendelé bé versekbe*” (Ilosvai, 1570, RMKT. 4:224; „Ezeket ki *bérendelé versekben*” (Valkai András, 1580., Balassi, 1979.: 912.

ez ennehány *versben rendeltetett* kis ének". (Balassi: Te szép fülemile...); „Fű vala Linus az *vers rendölésekben*, | Herculesnek sokat kedveskődék ebben" (Kőrösi Radó István, 1649.); „Citherákkal pengő *rendelt szép versei*" (Pápai Borsáti Ferenc, 1656.).⁵¹

Ez utóbbi, igeneves szóalak (*rendelt vers*) megerősíti feltételezésünket, hogy e fogalomkör kiemelkedő tartalmi jegye a 'rendezettség, megformáltság'.

Szórványosan azonban (a *szerzés* és a *rendelés* mellett) más kifejezések is előfordulnak a korabeli gyakorlatban. A verseket már a 16. század végén is *írták*, miként napjainkban. Például: „Sok krónikákból *írák ezt versekben*" (Hunyadi Ferenc, 1569.); „A ki *írá versül* istóriában, | Nem vala szűve akkoron bánatban" (Valkai András, 1573.); „igen szép *versekben* sok jámborok az mint *megírták*, itt nyomtatva bocsátom ki" (Bornemisza Péter, 1582.).⁵²

Ez utóbbi mondatához Bornemisza figyelemre méltó megjegyzést fűzött a mai kutatóknak is sok bosszúságot és bizonytalanságot okozó szövegromlással kapcsolatban: „Kiket nem kicsiny nehézséggel kellett össze szedegetnem holmi tudatlanoknak írásiból, ki miatt sok helyen némely verseket én magamnak kellett megváltoztatnom" (1582.). Valkai András így tervez és fohászkozik: „Több históriákat *adok ki versül*, | Csak legyen szent felsége segítségül" (1573.);⁵³ Balassi ragyogó költői képben jelenítette meg az ihlet állapotát: „Forr gerjedt elmémre mint hangyafészekre sok új vers, mint sok hangya" (Balassi: Engemet régolta...). Máshol meg a verses műfordítás munkájáról nyilatkozik: „Török szép versekből szerelmese felől csak nem régen fordítá, | Igérül ígére nem szinte teheté, de hertelen jobbítá" (Balassi: Kegyes vidám szemű...).

A zsoltárfordító Szenci Molnár Alberttől még többet tudunk meg a tartalmi és formai hűség elkerülhetetlen feszültségéről. A Psalterium ajánlásában így ír: „Bémutatom azért... az Dávid Soltárit, melyeket nagy munkával magyar nyelvre fordítottam, és az franciai nótákra s az Lobwasser Ambros doktornak német versei szerint formáltam és özveszorítottam... Annak-okaért meggondolhatja minden, minemő nagy munkával kellett énnékem ez hosszú magyar igéket az franciai apró igékből álló versekre formálnom, holott egy syllabával sem tettem többet hozzá, sem az sensustul (értelemtől) nem kellett eltávoznom (azaz: nem térhettem el az eredeti jelentéstől sem). Mert nagyobb gondom volt az fundamentombéli igaz értelemnek fordítására, hogy nem az verseknek ékesgetésére" (1607.).⁵⁴

Wathay Ferenc Énekes könyvének (1603–1606) egyik históriája a címszöveg szerint „hallásra iszonyú, szörnyű veszedelmeknek rövideden való megírása és *versekben előszámlálása*". Ez utóbbi kifejezés talán a latin *comprehendo* magyar fejleménye.⁵⁵

„Csepreg városának... keserves romlásáról" szólnak azok a „históriai versek, melyeket ugyanazon veszedelemtől megmenekedett szegény deák, könyvező szemmel s szívvel öszvő rakott..., Anno 1621.”⁵⁶

⁵¹ RMKT. 17. század, 9: 71.366.

⁵² RMKT. 8: 118; Heltai, 1962(1574), MIIb; Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964. (Detrekő, 1582.), ajánlás.

⁵³ Heltai, 1962. (1574.), MIIb.

⁵⁴ RMKT. 17. század, 6: 9, 16.

⁵⁵ RMKT. 17. század, 1: 175.

⁵⁶ RMKT. 17. század, 8: 563.

A „Bírák, nektek szólok . . .” kezdetű szombatos éneket — a Lugossy-kódex tanúsága szerint — szerzője „*versökben foglalta*” (1629–35.).⁵⁷

Köröspataki János adatközlő sorai Az havasalföldi harcról való históriában (1656.): „Mezőcsávas az hol *versekben formáltam*”, illetve „Ez éneket *írák egy fő úr kedvéért*”.⁵⁸

„Szűz szent martyr Julianna élete” — címlapja szerint — „most újonnan kibocsátatott és *versekre csináltatott*” (1685.).⁵⁹

Berekszászi Pál pedig — ma is használatos kifejezéssel — „gyötrelmit *versekben szedte*” a „Keservesen zokogó sírással teljes história” lapjain (1696.).⁶⁰

Sokat elárul a korabeli versszerzés műhelytitkaiból Gyöngyösi István utószava a „Porábúl megéledett phoenix avagy . . . Kemény János . . . emlékezete” című verses elbeszéléséhez (1693.).⁶¹ Gyöngyösi a versek „szoros rendit” szembeállítja „a folyóírásnak tágasabb mezejével”. A magyar versekben a latin metrika szokásos licenciáit véli felfedezni, de nem időmértékes értelmezésben. Figyelembe veszi, hogy a sorokat nálunk *termináltatni*, azaz rímeltetni kell. Bizonyos szavakat „a közönséges magyar beszédnek jó rendi ellen”, megváltoztatott formában kénytelen használni, főleg rímhelyzetben. Ennek kapcsán szinte már verselméleti igényű fejtegetésbe bocsátkozik. „Végre a magyar versek regulás rendi kiváltképpen a végső szóknak egyenlő kimenelele lévén, akit cadentiának szoktunk híni; azt pedig, aki szorosan meg akarja tartani, nem lehet, hogy minden dolog kimondásához olyan szót vehessen a versíró, aki annak tulajdon kimagyarázására egyenesen szolgálna, hanem sokszor másféle szókkal kelletik azt kimondani a cadentiának megtartása kedviért. Noha egyébképpen is a versekben (akik bizonyos mértékű szókból szoktak állani) nem lehet úgy megtartani akármely dolog kimondására a tulajdon szókat, mint a tágasabb mezejű folyóírásban.”

A „bizonyos mértékű szók” alighanem a kötött szótagszámot jelentik, így bizvást állíthatjuk, hogy Gyöngyösi itt a versújítás korának tudós költőit (Földit, Csokonait, Pálczi Horváthot) megelőzve fogalmazta meg „a végezetes versek” fő sajátosságait. (Más kérdés, hogy még ők sem hangsúlyos ütemekben, hanem csak rímben és szótagszámban gondolkodtak.)⁶²

Végül arról panaszkodik Gyöngyösi, hogy a képzetlen olvasó, „aki fundamentumosan nem ért a versekhez”, gyakran elrontja, eltorzítja („megvesztegeti”) „a verseknek jó rendit”.

Ez az előszó — erőltetett latinossága, logikai kuszátsága és önisméltelése ellenére is — fontos mozzanata a versről, közelebbről az ütemhangsúlyos magyar versrendszerről való gondolkodás történetének. A költői gyakorlat, a versírás közvetlen tapasztalatai szinte „fülünk hallatára” csapnak át benne elméleti megfogalmazásba.

A versszerzés folyamatát és körülményeit érzékeltető, szemléletes kifejezések furcsa példatárát találjuk Koháry István 1720-ban megjelent, 5 füzetbe gyűjtött verses munkáiban. Címei hosszadalmasak, körmönfontak, néhol

⁵⁷ Stoll, 1963, 47. sz.; Dézsi, 1914: 81.

⁵⁸ RMK. 1: 917. sz.

⁵⁹ Stoll, 1963. 116. sz.

⁶⁰ RMK. 1: 1492. sz.

⁶¹ Gyöngyösi, 2: 1865, 196–203.

⁶² Földinél: „A végezetes vers avagy a *rhythmus* az, melyben a szótagoknak bizonyos számok, és bizonyos számú rendeknek egyező végezetek térszi a versnek külső formáját.” Földi János: A versírásról. Tankönyvkiadó, 1962. (1790.), 60.

rímeselek, ritmusosak, végigvonul rajtuk egyes betűk (római számjegyek) egybeolvasható kiemelése, későbarokk szokás szerint.⁶³ Néhány részlet a tartalomjegyzékből:

„Sok ohaltás közben inség viselésben éhség szenvedésben keserves rabságban Munkács kővárában szerzett versek”; „Üdönk múlására, bűnk távoztatására verseinket koholjuk”; „elkeserült s elepedett szívnek pihenésére szerzett versek”; „A meggyökerezett rabságos bánatnak keserves búsulással elterjedett ágain kinőtt fűzfa versek, melyeket egy ügyefogyott rab hevertében vett rendekben”; „Keseredett rabnak . . . álma”, melyet „szunnyadozása közben leíra versekben annak szíves jóakarója”; „Sokféle kereszttel elkeseredett embernek kikoholt verse”; „Hol egyszer, s hol másszor kifaragott, s öszvedzett rongyokból leírt fűzfa versek”.

A „koholt”, sőt „kifaragott” versek mintha középkori szövegeink „törlejtett” verseire emlékeztetnének. Az pedig külön fogalomtörténeti érdekesség, hogy valaki saját írásaira alkalmazta a *fűzfa vers* megjelölést. A „fűzfa poeta” elmarasztaló, lekicsinylő jelentésárnyalatára ugyanis már a 17. század közepéről is van adatunk.⁶⁴

Áttekintésünk végére kívánczok — témakörünk némi kitágításával — mai szóhasználatunk legtermészetesebb, legelterjedtebb kifejezése: a *költés* szócsaládja. A TESz.-ből megtudhatjuk, hogy *költ* szavunk a *kel* igető műveltető képzős származéka. Régi előfordulásai közül bennünket a *hírt kelt* szókapcsolat érdekelhet, mert adataink szerint ebben kereshetjük az irodalmi vonatkozású jelentésréteg előzményét. Az 1395-ben készült Besztercei szójegyzék a *grammaticus*-t (írástudó, írással foglalkozó nyelvész) tartotta *új hír keltő*-nek.⁶⁵ A Guary-kódex pedig (1483 körül) így határozta meg a *rágalmasság* egyik változatát: „mikoron másra valaki hamisan gonosz *hírt költ*.”⁶⁶

Egy 1467-ben leírt oklevélen a *Költő* családnév szerepel (*Blasius Kewlthew*). 1602-ben is említenek egy bizonyos *Költő Jánost*.⁶⁷ Nem tudjuk, hogy a nevezettek ősei pénzt költöttek-e (*impendo*) vagy netán hazugságot (*finco—fictio*). Verset aligha. Szenci Molnár Albert magyar—latin szótárában a *költött beszéd*, a *költés* nyilvánvalóan hamis közlést, kitalált dolgot jelent (1604.).⁶⁸

Csak sejtethetjük, hogy a *költés* szócsaládja valamikor a 15. század vége felé csatlakozott a 'versszerzés' fogalomköréhez. A jelentésváltozás így alakulhatott: 'hírt kelt' — 'kitalál (valamit)' — 'elképzelt dolgokról ír' — 'verset szerez'. Sztárai Mihály Az istenfélő Eleazár papról és az kegyetlen Antiochus királyról való história zárószakaszában megjegyzi: „Nem régen *költötték* ezeket be éneken” (1546.).⁶⁹ Székelyhárosi Horvát András pedig az Emberi szerzésről szóló versek végén arról tudósít, hogy „Ez éneket *költé* egy barátból lött pap” (1550 körül).⁷⁰

⁶³ Petrik Géza: Magyarország bibliográfiája 1712—1860. Bp., 1968². (1890.), II/1. 424.

⁶⁴ Réthei, 1915. 104.

⁶⁵ TESz. 2: 607.

⁶⁶ Nyt. 15: 115(11).

⁶⁷ Szamota—Zolnai: Magyar Oklevél-szótár. Bp., 1902—1906. 534.

⁶⁸ TESz. 2: 607.

⁶⁹ Hoffgreff-énekeskönyv, 1966 (1554—1555), Ggb.

⁷⁰ RMKT. 2: 230.

Mindkét adatunk kétségtelenül versszerzésre vonatkozik, és mintegy 100 évvel korábbi a TESz.-ban feldolgozott, ilyen értelemben legrégebbnek minősített Comenius-idézetnél. Ez utóbbi Szilágyi István Benjámint Januárfordításában szerepel, mely szerint „a *költő* énekes verseket, bizonyos számmal egyben mérsékelt nótás verseket énekel” (1643.).⁷¹ A *költő* Páriz-Pápai 1708-as Dictionariumában is versköltőt, versszerzőt, versíró-t jelent.⁷²

A szócsalád mindegyik tagjának története kétfelé ágazik. Az egyik ág a közönséges hazugság (*commentum*), a másik a művészi képzelet (*fictio*) irányába mutat. Közös gyökerük a 'kitalálás', a hajdani 'hírkeltés'. Jó példa erre Gyöngyösi István megnyilatkozása a Márssal társalkodó Murányi Vénusz ajánlásában: „s mivelhogy az régi versek csinálók írásából így tanultam, holmi poëtai költeményekkel is szaporítottam írásimot: Vénusznak és Mársznak tulajdonítván az murányi dolgoknak szerencsés végben menetelét” (1644.).⁷³

A *költemény* itt 'fikciót' jelent, a verses formától lényegében függetlenül. E szó mai értelmezésére ('poema', többnyire 'verses műalkotás') a TESz. csak 1750-ből hoz bizonyító adatot.⁷⁴

A „költés, költemény, költeményesség” szavakat mint a „*poésis*” magyar megfelelőit még Földi János is erős fenntartással említette (1789.).⁷⁵

A versről való gondolkodás hazai történetében csak a 18–19. század fordulóján lett a versíróból *költő*, a versszerzésből (és a „poézisből”) *költészet*, a versekből *költemény*. A két fogalomkör összefonódása azonban sohasem vált teljessé.

Kecskés András

⁷¹ TESz. 2: 607; Comenius, 1673. (1643.), 163.

⁷² Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára, I. Bp., 1902. 185.

⁷³ Gyöngyösi, 1: 1864. 35.

⁷⁴ F. Wagner: *Universae phraseologiae latinae corpus*. Nagyszombat, 1750. Id. TESz. 1: 81. Vö. Szily: 1, 1902. XIII; TESz. 2: 607!

⁷⁵ Földi, 1962. (1790.), 11.

Beszédművelés az irodalomórán

Az irodalomórán a magyar és a világirodalom (alkotásainak) megismer-tetése, megszerettetése, az irodalmi alapfogalmak megvilágítása, az irodalmi művek elemzése során nemcsak az „irodalmat” tanítjuk meg, nemcsak az irodalmi műveltség alapjait rakjuk le, nemcsak az irodalmi művek olvasására, megértésére nevelünk és szoktatunk, hanem egyúttal az anyanyelvet, a nyelv használatát is tanítjuk, és gondolkodásra is nevelünk. Megtanítjuk az irodalommal kapcsolatos alapfogalmakat és azok nevét is, hogy tudjunk az irodalomról beszélni.

Érvényes azonban a gondolat fordítottja is, hogy ti. a nyelv művelése, a beszédképesség fejlesztése, az anyanyelvi kultúra fokozása egyúttal az irodalmi nevelés, az irodalmi kultúra fokozása is, hiszen az ismeri és érti igazán az irodalmi alkotást, aki értelmesen tud róla beszélni, a benne rejlő gondolatokat, érzelmeket, érzéseket — az író, költő mondanivalóját — saját szavaival is meg tudja fogalmazni. S ki tudja fejezni azokat a gondolatokat, érzéseket, melyeket az irodalmi mű benne keltett. Nem véletlenül mondotta Tarkovszkij filmjének, az Andrej Rubljovnak egyik hőse: „Minden dolognak lényegét akkor érted meg igazán, ha jól tudod kifejezni.” S mivel az árnyalt gondolatok, érzések kifejezésének, átadásának — s korábban az ismeretek, gondolatok átvételének — legtökéletesebb eszköze a nyelv, saját gondolatait, érzéseit ki-k csak akkor tudja jól kifejezni, mások gondolatait akkor tudja megérteni és jól visszaadni, ha birtokában van — mégpedig a használat képességének fókán van birtokában — a nyelvnek.

Nagyon sok cikk, tanulmány, kézikönyv tárgyalja a beszédművelés kérdéseit, típusait, formáit, s nyújt segítséget a tanórán alkalmazható módszerek-hez¹. Sok közzé nem tett módszert ismer és alkalmaz a „köztanári” gyakor-

¹ Így például Chikán Zoltánnének A gondolkodás fejlesztése az anyanyelvi nevelésben, Hegedűs Ferencének Műelemzési ujjgyakorlatok, Hoffmann Ottónak az Anyanyelvi szakkör az általános iskolában, Magassy Lászlónak A szóbeli kifejezőképesség fejlesztése, Rudolfné Galamb Évának a Helyzetteremtés az általános iskola 6—8. osztályában, Uray Juditnak A beszédművelés lehetőségei az általános iskola felső tagozatában és Zsolnai Józsefnek Beszédművelés kisiskolás korban című kötete (mindegyik a Tankönyvkiadónál A tanítás problémái sorozatban jelent meg), azután Hernádi Sándornak Beszédművelés, című tankönyve, Hoffmann Ottó Mondatszerkesztés, szövegalkotás (Tankönyvkiadó, 1982*) című könyve, Rónai Béla—Kerekes László főiskolai tankönyve a Nyelvművelés és beszédtechnika és még sok más munka. Így például Péchy Blankának Beszélni nehéz! című könyve és az 1987-ben Deme László, Grétsy László és a magam szerkesztésében megjelent Nyelvi illetnan.

lat. Mégis tisztázni kell néhány szempontot, és tudatosítanunk kell néhány elvet.

Az irodalomórán zajló beszédművelő és beszédnevelő munka több nagy csoportba osztható.

Beszédművelés a példamutatás által

Az egyik leghatékonyabb forma. Nagyon gyakran összefonódik a tudatosítással. Több főbb formáját figyelhetjük meg az irodalomórán.

Az irodalmi mű néma, befogadó olvasása. A tágabb értelemben vett beszédművelést szolgálja — bár főleg csak passzív nyelvi ismereteket nyújt — maga az irodalmi mű és annak néma megismerő, befogadó olvasása. A tankönyvi szemelvények és a tankönyv szakszövegei szóhasználati, mondatszerkesztési és szövegalkotási, szövegszerkesztési mintákat adnak a diáknak, aki azonban — különösen a néma olvasás során — csak a megismerés, a megértés, később a fel- és ráismerés passzív fokán sajátítja el őket. A tankönyvi szövegben, az irodalmi szemelvényben, alkotásban levő nyelvi anyag — éppúgy, mint az a gondolatosság, melyet hordoz — csak rejtetten munkál az olvasóban. Passzív ismeretet ad neki. Ezt a passzív befogadást és ismeretet teszi előbb azonosító-felismerő, majd tudatos, később aktív ismeretté az irodalmi művek tartalmi — szerkezeti és nyelvi — stilisztikai feldolgozása (például a tankönyvben megadott szempontok alapján).

A mű értő-értető megszólaltatása, mintaadó felolvasása. Ugyancsak a példamutatás által, rejtetten végzi a beszédművelés feladatát a tanár, ha az irodalmi művet értve-értetve szólaltatja meg. Ennek azonban már nemcsak verbális hatása van (a szavak, mondatok befogadása által), hanem speciális beszédművelő feladatot is betölt. A helyes megszólaltatás ugyanis nemcsak a szöveg értelmét, mondanivalóját adja át a tanulónak. A beszéd hangzó oldalát, az akusztikumot is műveli; és természetesen a szóhasználatot, mondatszerkesztést is befolyásolja.

Az irodalmi mű példamutató megszólaltatása — akár a pedagógus kelti életre a művet, akár előadóművész tolmácsolja hangfelvételtől — a gondolkodás fejlesztése, az irodalmi mű megismertetése mellett akusztikus mintát ad a tanulónak az adekvát beszédre, arra, amely illik a mondanivalóhoz és az ezt hordozó, a jól megfogalmazott szöveghez, a megszólaltatás helyéhez, alkalmához. Ilyenkor ugyanis az igényes, helyes hangképzés mintáját hallja a diák a beszéd folyamat egészében. (Erre a gyors, hadaró beszédű, gyakran beszédhibás tanulóifjúságunknak van nagy szüksége, mert a beszéd elsődleges meghatározója az akusztikai élmény.) Másrészt a tanuló mintát kap a bonyolultabb, kötött szövegeknek értelmes-értelmező — tehát nem mechanikus — hangsúlyozására, azután a mondat értelmét szolgáló, a kiemelés szolgálatába állított — és nem öncélú — beszéddallamra, valamint a mondat szerkezeti tagolására, azután az összetartozó részeknek (szerkezeti egységeknek) kapcsolására a mondaton belül és a mondaton túl.

A nyelvtanórákon más rendszerben elsajátított ismeretanyag így épül ki, így válik szerves egésszé, mert beleépül egy — némiképpen — másfajta ismeretkörbe, más szempontú rendszerbe. Ezáltal szervesen kapcsolódik össze

az anyanyelvi és irodalmi kultúra. S mert más területen használjuk fel, az ott, a nyelvtanórán megszerzett ismeretanyag beleépül az irodalomtanításba, s ez utóbbi megtermékenyíti a nyelvtanítást. A kettő együtt így válik: anyanyelvi kultúrává.

A nyelvtanórákon megtanultakat kiegészítheti s kifejező beszéddé tágíthatja a tanár példamutató felolvasása, bemutató előadása. Ehhez persze arra is szükség van, hogy a tanár — otthoni felkészülése, elemző munkája során — maga is alaposan elmélyedjen az irodalmi alkotásban, s tartalmának, mondanivalójának, szerkezetének, főleg nyelvezetének, stílusának felfejtése után megérezze az irodalmi alkotás nyelvi formája mögött és benne meghúzódó rejtett muzsikát: a mű dallamvilágát, összetett ritmikáját, hogy ennek megfelelően szólaltathassa meg az irodalmi művet.

Csak így következhet be az az eredmény, melyet Fónagy Iván ekképp fogalmazott meg: „Amikor a gyerekek az általános iskola első osztályában elsajátították már valamennyi betűt, a tanító néni a következő egyszerű, világos »programot« helyezi a gyerekek memóriájába: »Pontnál eresszétek le a hangot, vesszónél emeljétek meg.« Ha gyerekek ennek ellenére megtanulnak idővel helyesen felolvasni (ami az eseteknek viszonylag csekély hányadában következik be), akkor ez csak annak köszönhető, hogy ezek a gyerekek olyan teljesítményre is képesek, melyekre jelenlegi kibernetikai berendezéseink nem tudnak még vállalkozni. Ez esetben például tapasztalataink alapján a hallott felolvasások és az élő beszéd hanglegjtéséből kiindulva, maguk dolgozzák ki öntudatlanul a mindenkori szöveghez illő dallam programját.

Nagyon is érthető egyébként, hogy a tanító néni nem tudott egy valóban érvényes szabályt megfogalmazni. A központosítás dallammá alakításának, az összetett mondatok zenei tagolásának nemcsak a kézikönyvekben, de magában a tükrözött valóságban sincsen egyértelmű szabálya.”²

A példamutató felolvasáshoz, ahhoz, hogy a pedagógus jól, kifejezően, értve és értetően szólaltassa és szólaltathassa is meg a szöveget, az irodalmi alkotást, — felelevenítve, átértékelve, alkalmazva a helyes kiejtés szabályait, megismerkedve a beszédkutatás újabb eredményeivel — magának a pedagógusnak kell túllépnie a szokásos agyonhangsúlyozó, szájbarágó felolvasói stíluson. Ez utóbbi ugyanis nem a szövegmű gondolatait, csak a szavait szólaltatja meg írásjeltől írásjelig terjedő egységeket mondván ki egy-egy szólamban, széttörvén magát a gondolatot. Nem érezteti — alapfokon sem — a szöveget alkotó mondatok szerkezetét, a szerkezetek tagolódását és kapcsolódását, s így logikáját sem. Ezáltal elmossa — magasabb fokon — a szöveg egészének szerkezetét. Ugyanakkor pedig a hangsúlyozási szabályok mechanikus alkalmazása következtében nem árnyal, hanem kiegyenlít: elmossa a gondolatok súlyát.

A pedagógus spontán beszéde, élőszava mint beszéd minta. Tulajdonképpen a beszédművelés legfőbb tényezője! A tanító, tanár spontán beszéde, természetes élőszava azonban nemcsak az irodalom- és a nyelvtanórán adhat — és ad — példát a tanulók számára. A történelem, ének, matematika, fizika tanárának beszéde, minden megvilágkoztatása éppúgy lehet jó — vagy kevésbé jó vagy éppenséggel rossz —

² Fónagy Iván—Magdics Klára: A magyar beszéd dallama. AkK 1967. 128. A kiemelés tőlem: W. I.

beszéd- és magatartásminta, mint azé a tanaré, aki a biológiát, kémiát vagy az idegen nyelveket, illetőleg az irodalmat tanítja. Ennek tárgyalása azonban szétfeszítené egy cikk kereteit. Éppen ezért tárgyalásába itt nem bocsátkozom. Megemléktését, meghatározó szerepének hangsúlyozását azonban mégsem mellőzhetem.³

Az irodalmi művek példamutató megszólaltatása

A mű adekvát megszólaltatása érdekében, ha nem is túlzottan, de figyelembe kell vennie a pedagógusnak az előadó művészet szempontjait, s merítenie kell az előadó-művészet eszköztárából is; még akkor is, ha csak korlátozottan használja fel a pódiumon szokásos eszközöket.

1. A vers megszólaltatása — a versmondás⁴

Verset sokféleképpen lehet szépen és jól mondani. Másféle versmondást kíván a szűk baráti kör, mint az iskolai tanterem, mást a kisebb és nagyobb előadóterem, mást a stúdiómikrofon és a szabadtéri hangszóró. A hangvételben azonkívül minden jó versmondó a költő egyéniségéhez, a költemény mondanivalójához, stílusához, műfajához, versformájához igazodik. Korunk ízlésének nemigen felel meg az évtizedekkel ezelőtt szokásos „szavalás”, bár van a versnek egy fajtája, mely megkíván bizonyos pátoszt, s így némi túlzással mondhatjuk: vannak versek, melyeket mondani, s vannak, melyeket szavalni kell.

Az értelmező megszólaltatás és a versforma harmóniája. A legfőbb szempont: össze kell egyeztetni a vers értelmező

³ Elégge részletesen foglalkozik ezzel a kérdéskörrel a pedagógiai és nyelvészeti szakirodalom. Itt csak Bakos Józsefnek egy-két idevágó cikkét említem meg: Kiejtés és „tanári beszéd” a felsőoktatásban. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 1967. 85—9, A „tanári beszéd” nyelvi formálása. Nyr. 91 (1967): 52—72, A „tanári beszéd” hangalakja. Nyr. 91 (1967): 161—7.

⁴ A versmondásról szóló rész kidolgozásához felhasználtam Elekfi Lászlónak a Nyelvművelő kézikönyv II. kötetébe a *versmondás* szócikkhez írt kéziratát. Bizonyos részeket — a szerző hozzájárulásával — szó szerint átvettem a kéziratból, másokat átdolgoztam, kibővítettem. Mivel azonban a kézirat nem a kötetbe kerülő végleges változatot tükrözte, az időzőjeleket elhagytam. W. I.

A versritmus érzékeltetésére a hagyományos verstani jelölést használom, a sorok felett: hosszú szótag: —; rövid szótag o; hosszúnak is rövidnek is tekinthető szótag: u; hangsúlyos hosszú szótag: —; hangsúlytalan rövid szótag: o; ütemhatar |; sornetszet: .; A hangsúlyozásra, tagolásra utaló jeleket a sorok alatt, illetőleg a szavak között adom meg a Beszélni nehéz adásainak jelölési rendszere szerint: főhangsúly =; szakaszhangsúly: —; szakaszhangsúly, ha kissé erősebb: —; szakaszhangsúly, ha kissé gyengébb: ....; pillanatnyi, hangváltással jelzett szünet: |; rövid szünet |; hosszabb szünet: ||; szavak kapcsolása: ^ vagy ~; kapcsolva tagolás: ↑; lassítás: ritkítás. Hangsúlyjelölés még: gyengébb hangsúly: *dőlten* szedett szótag; erősebb hangsúly: *félkövérrel* szedett szótag. A hangsúlyozás jelölésének alapja a logikai, nyelvi, grammatikai szövegelemzés. A jelölés kezdetben szükséges segítség, később mankó lehet a jó megszólaltatáshoz. Kellő gyakorlás, a felolvasási készség kialakulása után végül el is hagyható. — Az is természetes — úgy gondolom —, hogy a jó versmondáshoz szükséges a versformák és a verstan ismerete is, ehhez pedig legalább Gáldi László Ismerjük meg a versformákat (Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó 1987), Kecskés András A vers hangzásvilága (Tankönyvkiadó 1981) és Kecskés András, Szilágyi Péter, Szuromi Lajos Kis magyar verstan (OPI 1984) című munkájának ismerete. De alapforrás lehet Gáti Józsefnek A versmondás című könyve is. (Gondolat Kiadó, több kiadás.)

megszólaltatását, azaz értelmes hangsúlyozását, tagolását az olyan előadásmóddal, mely a vers formáját, ritmusát és rímelését érezteti.

Gondolati költeményben a tartalmi elemek kiemelése, verses színpadi műben a drámai feszültség, epikus költeményben a cselekmény érzékeltetése jobban kidomboríthatja az értelmi hangsúlyokat. Nem helyes azonban, ha a verses forma (a ritmus és a rím) emiatt teljesen észrevehetetlen marad. Érzelmi, hangulati jellegű műben, formai játékra épülő versben a ritmikai, formai elemek kerülnek előtérbe: a versritmus erőteljesebb lehet, a rímek összeecsengése fokozottabban szolgálhatja a verszenét. Olykor a versritmus el is uralkodhat a vers egyes részei felett, és — természetesen szükség esetén csak — a kifejezés érdekében el is nyomhatja az értelmi hangsúlyozást. Így például Petőfi Egy gondolat bánt engemet című versének következő részletében:

— — | *u u* —
Ott essem el én
u — | *uu* —
A harc mezején,
— — | *u u* — | *uu* — | *u u* — | *u*
Ott folyjon az ifjui vér ki szivemből,
u — | *u u* — | *uu* — | *u u* — | *u*
S ha ajkam örömteli végszava zendül,
— — | *uu* — | *uu* — | *uu* —
Hadd nyelje el azt az acéli zörejt,
u — | *uu* — | *u u* — | *u u* —
A trombita hangja, az ágyudörejt,
— — | *u u* —
S holttestemen át
— — | *uu* —
Fújó paripák
— — | *u u* — | *uu* — | *uu* — | *u*
Száguldjanak a kivivott diadalra,
— — | *u u* — | *u u* — | *uu* — | *u*
S ott hagyjanak engemet összetiporva.

Gépies skandalássá, értelmetlen darálássá, tartalmatlan énekléssé, kántálássá, üres hangjátékká, a rímek csengő-bongó hangoztatásával azonban ekkor sem válhat a versmondás. Különösen nem tanteremben a tanórán, mely visszafogottabb hangot kíván.

A versmondatok értelmi és formai elemeinek érzékeltetése. A jó versmondás a hangsúlyok, a hangszín(ezés), a hanglejtés, a fekvés-, hangerő-, és a tempóváltások által hallhatóvá teszi a vers értelmi és formai elemeit, rávilágít rejtett belső összefüggéseire. A versben általában több és árnyaltabb a hangsúly, a szünet, a tempóváltás, mint az (értekező) prózában, de nem helyes, ha minden szót, s ráadásul ha minden szót egyformán hangsúlyozunk, s nem engedjük érvényesülni a verszene más elemeit.

A költeménynek éppúgy a mondat az alapegysége, mint a prózának vagy a természetes beszédnek, de a mondaton belül az értelmi tagolással együtt a ritmikai tagolásnak is érvényesülnie kell. Ez utóbbi azonban nem nyomhatja el az előbbi és fordítva: alig érezhető lassítása vagy kis szünet-

tel, de mindenképpen kapcsoló tagolással éreztetjük — ha mondat belsejébe esik — a sor végét, (kissé megnyomva és lelassítva esetleg) a sorvégi rímet, majd legalább egy kis hangsúllyal vagy hangszínváltással az új sor elejét. Szünet nélkül kötjük az új sort, ha áthajlás (enjambement) van a két sor vagy a versszakok között, azaz a szószerkezet vagy a (tag)mondat nem fejeződik be a sor- vagy a szakaszhatáron, átível a következő sorba. A rímet azonban ekkor sem nyelhetjük le. Mindezek mellett hangváltással, fekvésváltással és finom szünetekkel érzékeltetjük a (vers)mondatok szerkezeti tagolódását. Ugyanakkor azonban nem tördeljük szét mondatokká vagy sorokká a szöveget! Megfelelő módon kapcsoljuk is a vers összetartozó (például szakaszon belüli) mondatait.

Tóth Árpád Árilisi capriccio című, játékos, csupa libegés versében (7. oszt. 26. o.) sok áthajlást találunk, többek között a 3—4., 5—6. és a 8—9. sorban, s összetartozik áthajlásokkal a 11—15. sor is. Az áthajlások egy része versszakokat köt össze. Több mondat- és tagmondathatár kerül a sor közepébe. Az áthajló szerkezeteket azért nem szabad itt teljesen simán kötni, mert az áthajlás indító tagja egyúttal rímhívó vagy rím is. Célszerű e szavakat kissé lelassítva, elsőszótag-hangsúllyal kötni:

Az útszél: | csupa pittypang,
 A bokrok: | csupa füttyhang.
 Rigó fuvoláz; | rája t t z
 Zúgól is | felcsivog^a csíz.
 Hallgatja még^a | rest é j
 Félálmában^a | kastély,
 Emelve tornyát álmatag,
 Mint nyújtózó kart, | bár^a nap ?
 Elönti friss arannyal. |
 A parkban | — rőt aranyhal — ?
 Kövér úr sétál l e b e g ő
 Hassal az édes l e v e g ő
 Árjában, | sport r u h á j a
 most szelídség csuhája, ...

A magyaros ritmus és az értelmi hangsúlyok. A magyar ritmusú versek ütemeinek határát, ha nem esnek egybe a természetes beszéd ütemeivel, pillanatnyi lassítással vagy a mellékhangsúly enyhé felerősítésével szintén jelezzük, ha csak a mondanivaló súlya, sodró lendülete el nem mossa itt-ott a formai egységeket. Egy kis lassítással és alig észrevehető hangerőtöbblettel emeljük ki a rímeket és egyéb játékos összecsengéseket.

Balassi Bálint Hogy Júliára talál című versében (6. oszt. 33. o.) a magyaros ritmus erőteljes érzékeltetése, az ütemhatárokon tartott szünet éneklő, kántáló versmondáshoz vezet, s széttöri a verset:

Ez világ sem | *kell* már nekem | nálad nélkül, | *szép* szerelmem, |
 Ki állasz most | én mellettem. | *Egészséggel!* | *édes* lelkem. |
 Én bús szívem | *vidámsága*, | *lelkem* édes | *kívánsága*, |
 Te vagy minden | *boldogsága*, | *veled* Isten | *áldomása*.

A mellékhangsúlyok, illetőleg az értelmi hangsúlyok felerősítése és egyes ütemek kapcsolása megőrzi a versenét, -ritmust, ugyanakkor sajátos lüktetést, értelmi többletet ad a versnek:

Ez világ sem kell már nékem | pálad nélkül, szép szerelmem,
 Ki állasz most én mellettem. | Egészséggel! édes lelkem. |
 Én bús szívem vidámsága, lelkem édes kívánsága,
 Te vagy minden boldogságom, | veled isten áldomása.

Ugyancsak nem sérül meg a magyaros ritmus, ha az értelmi hangsúlyokat felerősítjük, a verstani mellékhangsúlyokat pedig gyengítjük a Kőmíves Kelemen című ballada (6. oszt. 9. o.) megszólaltatásakor; melynek mechanikus ritmizálása így fest:

Tizönkét kőmijes | ésszetanakodék
 Magoss Déva várát | *hogy* fölépittenék,
 Hogy fölépittenék | *félvéka* ezüstér,
 Félvéka ezüstér, | *félvéka* aranyér.
 Déva várossához | *meg* is megjelönte,
 Magos Déva várhoz | *hezzá* is kezdöttek,
 A mit raktak délig, | *leomlott* estére,
 A mit raktak estig, | *leomlott* röggére.

E mechanikus ritmizálás helyett sokkal szebb, s a versritmust sem mossa el, ha 3 + 3 | 3 + 3, esetleg az (itt nem jelölt) 4 + 2 | 4 + 2 tagolású sorokat az értelmi hangsúlyok segítségével ritmizáljuk:

Tizönkét kőmijes | ésszetanakodék, |
 Magos Déva várát | *hogy* fölépittenék, |
 Hogy fölépittenék | *félvéka* ezüstér, |
 Félvéka ezüstér, | *félvéka* aranyér. |
 Déva várossához | *meg* is megjelönte, |
 Magos Déva várhoz | *hezzá* is kezdöttek, |
 A mit raktak délig, | *leomlott* estére, |
 A mit raktak estig, | *leomlott* röggére.

Az időmértékes vers megszólaltatása. Időmértékes versben különösen ügyelnünk kell a szótagok hosszúságára, rövidségére, mégpedig az olyan változatokban is, melyek a költő szándéka és a metrum szigorúsága szerint olykor eltérnek a mai köznyelvi normától

vagy helyesírástól. A költemény jellege megengedheti vagy megkívánhatja, hogy egy-egy részletben az értelmes, a tartalom szerinti hangsúlyozás elnyomja a verstani elemeket; de nem helyes, ha az egész mű előadásából nem veszi észre a hallgató, hogy időmértékes verset hallott.

A Petőfitől idézett részlet utolsó előtti sorában például a verstanilag súlytalan (elvileg rövid) szótag helyén az értelmileg fontos *kivivott* és *diadal* szó kezdődik, ezt tehát nem szabad az értelem rovására elhangsúlytalanítani:

ú - | ú ú - | ó ú - | ú ú - | ú
Száguldjanak a *kivivott diadalra*; viszont a verstanilag hosszú szótag helyén az *a* névelőt meg szabad, sőt a rá következő mássalhangzót kissé meg is kell nyújtani, mert ebben a korban a *z* nélküli névelő még lehetővé tette a *z-t* pótló mássalhangzonyúlást; ezáltal a főnév meg is kapja a mondatban szükségessé súlyt: „Száguldjanak a (k)kivivott (d)diadalra”. Hasonlóan a Himnusz kezdősorában: „Isten, áldd meg a (m)magyart...” Ugyanígy a Szózatban: „A nagy világon e(k)kivül”, „Ez a (f)föld, melyen annyszor”.

Janus Pannoniusnak Pannonia dicsérete című, a 6. osztályos irodalomkönyvben is olvasható versében például verstanilag súlytalan, értelmileg pedig hangsúlyos, sőt olykor megemelt vagy főhangsúlyú az *Itália*, *Pannonia*, *dal*, *becsülnek*, *hazám*, *dicsőbb* szó:

ú ú ú | - ú ú - | - | - | ú ú - | ú
Eddig Itália földjén termettek csak a könyvek,

ú - | - ú ú | ú || - ú ú - | ú ú | ú
S most Pannónia is, ontja a szép dalokat.

ú ú ú | - - | - | ú ú | - - | - | ú ú | - ú
Sokra becsülnek már, a hazám, is büszke lehet rám,

ú ú ú | - ú ú | - || - | ú ú | - ú ú | ú
Szellemem egyre dicsőbb, s általa híres e föld:

Az értelmi és a ritmikai (verstani) hangsúly egybeesése, illetőleg egybe nem esése sajátos feszültséget ad a versnek.

József Attila *Levegőt* című versének (8. oszt. 139. o.) első szakaszában az értelmi és verstani (ritmikai) hangsúllynak „szembenállása”, egybe nem esése feszültséget ad az 1–2. és a 6. sornak, nem pontos egybeesése „döccenést” az 5. sornak; az egybeesés viszont harmóniát, könnyedséget visz a 3–4. sorba:

ú - | ú - | - | - | - | - | ú - | ú
Ki tiltja meg hogy | elmondjam, mi bántott

ú - ú | - | ú -
hazafelé menet?

szembenállás

ú - | ú - | - | - | - | - | -
A gyepré éppen | langy sötétség szállott,

- | - | - | - | -
mint bársony-permeteg

egybeesés

— — <u>ó ó</u> — — <u>ó</u> — <u>ó</u>	
és lábom alatt álmatlan forogtak	döccenés
<u>ó</u> — — — — — <u>ó</u> — <u>ó</u> — <u>ó</u>	
Ütött gyermekként csendesen morogtak	szembenállás
<u>ó ó</u> — <u>ó ó</u> —	
a sovány levelek.	

A versmondatok és a vers szerkezetének érzékeltetése. Természetesen mindezek felett erőbeli változásokkal és más eszközökkel — pl. egy-egy szó, szó szerkezet erőteljesebb kiemelésével, a hang-erő vagy hangmagasság váltásaival — kell érzékeltetnünk a versmondatok és a vers szerkezetét és gondolati gerincét.

A 6. osztályos irodalomkönyvben találjuk Balassa Bálint Búcsúja hazájától című versét (33–36. o.). Ennek szokásos megszólaltatási formája az, hogy a versmondó — a költővel együtt — sorokban gondolkodik. Ezt úgy érzékelteti, hogy minden sor végén s minden írásjelnél (vesszőnél, pontnál) egyforma hosszú szüneteket tart, így tagolja a verset és a versmondásokat. Hangsúlymegoldásaiban a versmondók többsége általában egyforma hangsúlyokkal él, mégpedig ismét egy szokásos megoldást és a tankönyv sugalmazását követi. „A lehangsúlyosabb a jelző: jellemez, kiemel, értékel” (6. oszt. 37. o.), ezért — értelmileg ugyan helyesen — inkább a jelzőhangsúlyok a dominánsak:

Ó én édes hazám, te jó Magyarország,
 Ki keresztyénégnek' viseled paizsát,
 Viselsz pogány vérrel festett éles szablyát,
 Vitézlő oskola, immár Isten hozzád. stb.

Ha azonban mondat szerkezetekben és versszakokban gondolkodunk megszólaltatásakor is, akkor a verset nem csak soronként s nem csak az írásjeleknél fogjuk szünettel tagolni, s nem a szavak, szó szerkezetek hangsúlyviszonyaira figyelünk jobban. Azt fogjuk kiemelni, hogy ahány szakasz, annyi búcsú: annyi megszólítás a szakaszok első sorában, és annyi kívánság, óhaj a szakaszok utolsó sorában. A szakaszok második és harmadik sora pedig — közbevetésnek is tekinthető — vonatkozó névmási kötőszóval bevezetett (jelzői) mellékmondat. Ez alól persze van kivétel. Így pl. a negyedik szakasz, melyben két-két párhuzamosan mellérendelt sor található, a hatodik szakasz, melyben csak a harmadik sor tartalmaz alárendelést, stb.

Mindez azonban nem változtat azon, hogy a vers megszólaltatásakor a dőlt betűkkel szedett megszólítást és a hozzá csatlakozó óhajtó-felkiáltó tagmondatot célszerű összekapcsolni: nagyobb hangerővel és lassabban, tagoltabban, erőteljesebben hangsúlyozva elmondani. Az álló betűkkel szedett, közbevetésszerű (értelmező-jelzői) alárendelt tagmondatokat érdemes mintegy közrezárni: halkabban, gyorsabban, tagoló szünetek nélkül mondva ki őket. Így hanggal is érzékeltetjük a mondat szerkezeteket, amelyeket sematikusan így ábrázolhatnánk:

- Az 1—3. szakasz azonos szerkezetű:
1. —, — + —, —! A közbevetés két mellérendelt mondat.
2. —, — + —, —! A közbevetés két mellérendelt mondat.
3. —, — — — A közbevetés áthajlás!
4. —, —, —, — Nincs közbevetés. Új szakasz-szerkezet!
5. — + —, — + — A közbevetés az első és második sorban van, a harmadik-negyedik: óhaj, kívánság.
6. — + —, — — Csak a harmadik sor a közbevetés. Az 5—6. szakasz nagyjából fordított szerkezetű.
7. —, —, — A közbevetés a második, harmadik sor; némi módosulással az 1. szakasz szerkezetének felel meg.
8. — + —, — — Csak a harmadik sor a közbevetés; teljesen a 6. szakasznak felel meg a 8—9. szakasz.
9. —/— + — / — — Csak a harmadik sor az igazi közbevetés.
10. — + — — — A második és negyedik sor közbevetett (alárendelt) mellékmondat; teljesen új fajta mondatszerkezet a versben.

Finomabb-durvább átírással így mutathatjuk be a vers „kottáját”:

*Ó-én édes hazám, | te jó Magyarország, |
 Ki keresztyénségnek viseled paizsát,
 Viselsz pogány vérrel festett | eles szablyát, |
 Vitézlő iskola, | immár Isten hozzád. ||*

*Egriek, | vitézek, | végeknek tüköri, |
 Kiknek vitézségét | minden föld beszéli, |
 Régi vitézséghez dolgokat veti |
 Istennék ajánlva legyenek immár ti! ||*

Ti is | rárószárnyon járó hamar lovak, |
 Az kiknek hátokon | az jó vitéz ifjak
 Gyakorta kergetnek s hol pengig szaladnak, |
 Adassék egészség már mindnyájatoknak! ||

Fényes sok szép szerszám, | vitézlő nagy szépség, |
 Katonatalálmány, új forma ékesség, |
 Seregben tündöklő és fénlő frissesség, |
 Éntülem s Istentül legyen már békeesség! ||

Sok jó vitéz legény, | kiket felemeltem, |
 S kikkel sok jót tettem, | tartottam, | neveltem, |
 Maradjon nálatok jó emlékezetem, |
 Jusszon esztekbe jó tőtemül nevem! ||

Vitéz próba helye, | kiterjedt sík mező |
 S fákkal, kősziklákkal bővös hegy, völgy, erdő, |
 Kit az sok csata jár s jószerencse leső, |
 Legyen Isten hozzád sok vitézt legellő! ||

Igaz atyámfia | s meghitt jó barátim, |
 Kiknél nyilván vadnak | keserves bánatim, |
 Ti jutván eszembe | hullnak sok könyveim, |
 Már Isten hozzátok, jó vitéz rokonim! ||

Ti is anygalképet mutató szép szüzek, |
 És szemmel öldöklő | örvendetes menyek, |
 Kik hol vesztettetek s hol élesztettetek, |
 Isten s jó szerelem maradjon veletek! ||

Sőt te is, | ó én szerelmes ellenségem, |
 Hozzám háládatlan, | kegyetlen szerelmem, |
 Ki érdemem . . .
 . . . . . ||

Ti pengig szerzettem átkozott sok versek, |
 Búnál kik egyebet nekem nem nyertetek, |
 Tűzben mind fejenként égjétek, | vesszétek, |
 Mert haszontalanok, | jót nem érdemletek. | |

A hangerőnek, hangfekvésnek és a ritmusnak ezek a váltásai már akusztikus úton is felhívják a figyelmet a vers mondatszerkezeteire, a versben levő gondolatrítmusra, a vers szerkezeti építkezésére, és így eleve (az akusztikum által) megkönnyítik azt az elemző munkát, melyet a tankönyv 37—8. oldalán a tankönyvi szöveg is megkíván és végigvisz.

A vers gondolati gerincének kiemelése. A vers gondolati gerincének érzékeltetéséről belső összefüggéseinek megszólaltatási módjáról Deme László részletesen ír a Hangsúlyozási problémák a Szózat szaválásában, illetve A versolvasástól a versmondásig című tanulmányában.⁵ Egyetlen rövid példán mégis megpróbáljuk bemutatni. Példánkat ezúttal nem a tankönyvből vesszük. Dsida Jenő Arany és kék szavakkal című, egyetlen, hasonlító mondatból álló versének elmondásakor hangosabban, tagoltabban célszerű megszólaltatni az itt dőlt betűkkel szedett sorokat. A többi — finom átmenettel — kissé halkabban, gyorsabban és mélyebb fekvésben mondjuk. Így a vers mondanivalója sokkal inkább kiemelkedik, mint ha hangváltás nélkül adjuk elő. A hangerő, a hangmagasság és a tempó váltásai mellett természetesen nem feledkezhetünk meg a különböző erejű, árnyalt hangsúlyokról és a hanglejtés kapcsoló, tagoló szerepéről sem:

*Miképpen boltíves,
pókhálós vén terem
zugában álmodó
középkori barát,
ki lemosdotta rég
a földi vágy sarát
s már félig fent lebeg
a tiszta éteren, –
ül roppant asztalánál,
mely könyvekkel teli
s a nagybetűk közébe
kis képecskéket ékel,
Madonnát fest örökké
arannyal s égi kékkel
mígnem szelid mosollyal
lelkét kileheli:*

*úgy szeretnélek én is
lámpásom esteli,
halovány fénye mellett
megörökíteni, drága
arany és kék szavakkal
csak Téged festeni,
míg ujjam el nem szárad
mint romló fának ága
s le nem lankad fejem
a béke isteni
ölebe, én Szerelmem,
világ legszebb Virága.*

A vers megszólaltatójának tehát nem elegendő ismerni a vers mondanivalóját, tartalmát, létrejöttének körülményeit stb. El kell sajátítania a helyes kiejtést, a helyes értelmezést és a jó kifejező előadásmódot is. Birtokolnia kell a kötésettani és irodalmi vonatkozásokat is. Mindezek felett még értenie kell a verstan alapjaihoz is, hogy a különféle verselési elvek és formák tudatában, sőt a költő verstechnikájának ismeretében minél meggyőzőbben érzékeltesse a mű tartalmi és formai egységét.

2. A prózai művek bemutatása

Sajátos gondot jelent a prózai művek példamutató megszólaltatása is. Miként a verset, a prózai műveket is sokféleképpen lehet szépen és jól fel-

⁵ Nyr. 83 (1958): 185—95, valamint Iskolai Nyelvművelő (szerk.: Lőrincze Lajos) Tankönyvkiadó 1959. 198—211.

olvasni, elmondani, előadni. Mint a versmondásban is, a prózamondás esetében is a hely, az alkalom és a hallgatóság nagymértékben megszabja az előadás módját. A hangvételnél azonkívül minden jó előadó az író egyéniségéhez, a prózai mű mondanivalójához, hangulatához, műfajához, nyelvi formájához, szerkesztésmódjához, azaz kifejezési formájához és stílusához igazodik. Természetesen belejátszik mindebbe az is, hogy mi az előadó vagy az előadás célja a mű megszólaltatásával. Megjegyezzük, hogy — mint a versmondásban — a prózamondásban sem felel meg korunk ízlésének az évtizedekkel ezelőtt szokásos patetikus, prelegáló vagy deklamáló előadói mód, melyben a beszéd emelt hangfekvésben nagy, szinte kiénekelte dallamívű hanglejtéssel szólal meg. Sokkal inkább a természetes élőszóhoz közelítő hangsúlyozású, hanglejtésű és ritmusú szövegmondást igényli a korszerű prózamondói stílus.

A műfaj meghatározó szerepe. A prózai művek megszólaltatásakor a legnagyobb gondot az értelmet és az érzelmet kifejező mondat- és szövegfonetikai eszközök helyes arányának megtalálása jelenti. Annál is inkább, mert a prózai műveknek változatos és széles a skálája. Sokféle prózai mű megszólaltatása besorolható a prózamondás körébe az elsősorban az érzelmeket bemutató, ezekre hatni akaró (elbeszélő, leíró, ábrázoló) szépprózától a racionális értekező prózáig, az egyszerű-egynemű műfajtól az összetettig, az epikus (történetet feldolgozó, elmondó) regénytől, novellától a missilis és fiktív levélen, az önéletírásokon, a karcolaton, krockin át a gondolati prózáig, az esszéig, a dokumentumszerű írásokig, nem feledkezve meg a riportról, riportázsról sem.

Mindenesetre fontos megjegyeznünk, hogy a gondolati művek megszólaltatásakor az értelmi-tartalmi elemek kiemelése a fontosabb; az érzelmileg színezett, érzelmeket kifejező művek interpeetálásakor a drámai feszültség, az érzelmi telítettség jobban kidomboríthatja az értelmi-érzelmi hangsúlyokat, ugyanakkor nagyobb teret enged az érzelmeket kifejező hangsúlyozási, hanglejtési, ritmikai elemeknek. Azonban semmilyen körülmények között nem válhat a prózamondás gépies, monoton darálássá vagy a hanggal való üres játékká, tartalmatlan énekléssé, csak a fület gyönyörködtető hanghatássá, de agyonhangsúlyozó szájbarágássá sem.

Nagy gondot jelent az is, hogy az irodalmi igényű a dekvát megszólaltatás csak annyira legyen „emelt beszéd”, amennyire azt a hely, az alkalom és a szövegstílus (és természetesen a mondanivaló) megkívánja. Egyúttal arra is vigyázni kell, hogy ne pongyola, elnagyolt beszéddel szólaljon meg a mű, hiszen ilyen esetben sokszor az előadói terem adottságai miatt sem tud eljutni a hallgatóhoz.

Az értelmi és érzelmi elemek kifejezésének alapjai. Az előzetes és alapos tartalmi, szerkezeti, szöveg- és mondattani értelmezésen alapuló helyes és jó prózamondás a hangsúlyok, a hangszín, a hanglejtés, a mondat szerkezetét is érzékeltető beszédritmus (tempóváltások) által hallhatóvá teszi a prózai mű értelmi és érzelmi (indulati) elemeit. Rávilágít rejtett (tartalmi és szerkezeti) összefüggéseire. A prózában általában kevesebb (ugyanakkor nagyon is árnyalt) a hangsúly, a szünet, és több a ritmusváltás, mint a verses művek megszólaltatásakor. Éppen ezért nem helyes, ha minden szót külön hangsúlyozunk, még kevésbé, ha minden szót vagy lényeges elemet egyformán hangsúlyozunk. Vigyáznunk kell, hogy a hangsúlyokat az értelemnek megfelelően, kifejezően árnyaljuk a mondaton, sőt a mondatláncon, illetőleg a szövegegységen és a szövegegészen belül. Az erő-

fajának, de közeledjék a mindennapi beszédhez is. Gyakori hibája a prózamondás dallamvezetésének, — és éppen ez a hiba a versmondásban is megfigyelhető —, hogy a szövegmondó nem értelmezi, következképpen nem értékeli át az írásjeleket. Egyrésről minden vesszőt szünetjelnek tekint, s a beszéddallamot minduntalan a magasba rántja mind a mellérendelt tagokat szétválasztó írásjelnél, mind a tagmondatok határát jelző vesszőnél. Ugyanakkor nem tart szünetet a szószerkezeteknek vesszővel nem jelölt határán. Ezáltal a szószerkezeteket széttöri, s nem használja ki a beszéddallam kapcsoló és tagoló szerepét. Következményként az egyes szólamok, hangsúlyszakaszok dallama nem ereszkedő lejtésű, hanem a végén emelkedő, esetleg szökőzáras. A helytelen dallamvezetés egy másik gyakori jellemzője, hogy a prózamondó egyáltalán nem meri igazán lezárni a mondatdallamot az egyes mondatok végén — még ha a gondolati egység lezárult is. Ez az oka, hogy a prózai mű megszólaltatásakor a mondatok végén többnyire csak lebegtetett, ún. „jelzett pontot” hallunk. Az igazi lezáró értékű pont-hanglejtést a prózamondók többsége a mű végére, az ún. „slusszpont”-hoz tartogatja.

A mondat szerkezetek érzékeltetése. Ugyancsak gyakori hibája a prózamondásnak, hogy a szöveg megszólaltatója nem érzékelteti hangterjedelmével (hangfekvésváltással) a szöveg- és a mondatok szerkezetét: hanglejtése csaknem mindvégig egyetlen, emelt fekvésben mozog. (Az emelt hangfekvésben való beszéd egyébként gyakori jellemzője a versmondásnak is!) Következképpen a prózamondó beszéde szép lesz, kellemes, dallamos hanglejtésű, de mégsem eléggé kifejező. Pedig a prózamondás legfőbb feladata: a prózai mű adekvát megszólaltatása, kifejező tolmácsolása. (Hacsak valamilyen előadói vagy rendezői megfontolás, különleges szándék más megoldást nem kíván, pl. ellenpontozást, szembeállítást, karikírozást, tagadást.) Mindez pedig csak akkor érhető el, ha a megszólaltató a műből indul ki, s az értelmi oldal felől közelíti meg a művet. A műből bontja ki az eszközöket, nem kívülről viszi rá a műre a megszólaltatási formát.

A gondolatiság ábrázolása. Az adekvát megszólaltatás érdekében a gondolati jellegű vagy dokumentumszerű írásokat (értekező prózát, esszét, tudományos vagy tudománynépszerűsítő írást stb.) alapos szövegelemzés után úgy kell megszólaltatni, hogy elsősorban a szöveg értelmi mondanivalója domináljon. Ennek érdekében világosan kell érzékeltetni a szöveg logikai, szerkezeti építkezését, gondolati egységeit, s azok kapcsolódását. A tétel- és szöveghangsúlyos részek kiemelésével kell megfoghatóvá tenni a hallgató számára a mű gondolati gerincét. Nem szabad viszont — az értelmi-érzelmi azonosuláson, vagy éppen a tagadáson túl — érzelmi színezőeszközöket (feleslegesen) felhasználni, nem szabad a szövegmondással olyan érzelmeket megszólaltatni, melyek nincsenek benne a szövegben.

Tinódi Lantos Sebestyén Cronikájának előszavában (6-os irodalomkönyv 22—3. o.) például a mondanivaló szempontjából fontos és kevésbé fontos részek váltakozva követik egymást. Ezeket érdemes a hangerő és ritmus megváltoztatásával (a tételhangsúlyos — kurzivált — részek emeltebb hangerejével, lassabb, tagoltabb tempójával) elkülöníteni.

„Éz jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébert gondolám, hanem hogy a hadakozó, bajvivó, várak-, várasok-rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanuság, üdvességes, tisztösséges megmaradásokra (...). Én azt meg-gondolván, és látván ez szegin Magyarországbán, mely csuda veszödelmes

hadak kezdének lennie: *ezöknök megírására*, hogy ki lenne vég emléközet, *senkit nem hallhaték*. Mindezők meggondolván, és uraimnak barátimnak erre való intésöket gyakorta hallván: *készörítettém én magamat ez szegin eszömmel ezöknök gondviselésére foglalnom, és ez egynehány istóriát megírnom*, öszveszednöm, és az községnek kiadnom, ki lenne az több krónikák között vég-emléközet, kinek munkájába sokat fáradtam, futostam, tudakoztam, sokat es költöttem. Igazmondó jámbor vitézőktül, kik ez dolgokba jelön voltanak, értéköztem; *sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem irtam*, — *az mit keveset irtam, igazat irtam*; ha valahol penig vétök volna benne, azt ne én vétkömnek, hanem az kitől értéköztem tulajdonítsátok; és kérlek titöket énneköm megbocsássátok. (...)”

A z é r z e l m e k t ü k r ö z é s e. Az érzelmeket is kifejező (elbeszélő, leíró, ábrázoló) szubjektívabb hangvételű széppróza (regény, novella, elbeszélés, karcolat, humoreszk, kroki, riport, riportázs stb.) és az efelé tartó egyéb írások (pl. levél, napló, önéletrajz, azután jegyzet stb.) megszólaltatásakor több feladat vár a mű tolmácsolójára. Ilyenek pl. a mű hangulatának, atmoszférájának megteremtése, érzékeltetése, a hangulati, érzelmi változások kifejezése, tolmácsolása.

A mű síkjainak érzékeltetése; jellemábrázolás hanggal. Vigyázniia kell az előadónak arra is, hogy megfelelően különítse el egymástól a narratív (leíró, elbeszélő, ábrázoló) részeket azoktól a részek-től, amelyekben a prózai mű szereplői beszélnek. Ez utóbbiakon belül a beszél-tetéssel el kell különítenie a dialógusok résztvevőit, érzékelteni kell, hogy elmondott vagy belső monológról van-e szó, és szükség esetén a beszéltetéssel egyéníteni (karakterizálni) az egyes szereplőket. Pl. hangszínváltással, hang-színezéssel, ritmusváltással, eltérő hanglejtéssel és nem utolsósorban artikulá-ció-s sajátosságok érzékeltetésével. Ugyanezekkel az eszközökkel ábrázolhatja érzelmeiket, indulataikat, azok változását. — A narratív részek megszólalta-tásakor a prózamondónak legfőbb eszköze az igényes, az irodalmi igényű kiejtésnek megfelelő, tiszta artikulációjú — bár érzelmileg színezett — értel-mes beszéd lehet. A beszéltető részekhez a prózamondó bátran felhasznál-hatja, gyakran fel is erősítheti, de nem túlozhatja el az élőszó karakteres jel-legzetességeit (mind a hangképzésben, mind a mondatfonetikai eszközökben), köztük az érzelmeket tükröző (emfatikus) formákat; szükség esetén — ha az író ezekkel ábrázolta alakjait — a vulgáris, pongyola, familiáris vagy táj-nyelvi beszéd sajátosságait is. Mindenképpen óvakodni kell azonban attól — különösen a narratív részek elmondásakor —, hogy az érzelmek, indulatok megszólaltatása helyett egyes szavakat játsszunk meg (jelentéstartalmuknak megfelelően).

A mű témahálózatainak kiemelése. Sánta Ferenc emlí-tett novellájának megszólaltatásakor például — a már idézett — bevezető sorok árnyalt, kifejező megszólaltatása nemcsak a mű hangulatát adhatja meg. Felhívhatja a figyelmet a műben később fontos szerepet játszó jelkép-szerű elemekre, szembeállításokra, ellentétekre is; így a fent—lent, a fény—árnyék, közel—távol ellentétpárookra, a lassú, puha mozgásnak és az erőszakos, hirtelen cselekvésnek, a búzakévéknek és a messze erdőnek szembeállítására. A novella megszólaltatása során pedig a párbeszédekben célszerű elkülöníteni az öreg ember nyugodt megfontolt beszédét a gyerekeknek csengőbb, pergőbb

tempójú, lendületes, de érzelmi hullámzásokat tükröző beszédétől. E két végét, az öreg ember nyugodt, lassú szava és az unoka élénk, változatos ritmusú-hangerejű beszéde között szinte középarányosként hangzanak el a narratív részeknek átlagos tempójú, értelmes hangsúlyozású és tagolású, tárgyilagos dallamvezetésű mondatai.⁶

A stílus egység gondolja. A prózai művek megszólaltatásakor az egyik legfontosabb szabály, hogy a prózamondó tanár ne kövessen el stílustörést: ne játssza se túl, se alul sem a szöveget, sem az érzelmeket; az elmondás módjával alkalmazkodjék a szöveg nyelvi és korstílusához; igyekezzék megtartani a mű stílusegységét. (Így például a mesét meseként mondja, az értekező prózát pedig a neki megfelelő hangvétellel.)

A stílus egység, helyesebben szólva a stílusharmónia különösen fontos akkor, ha egymás után (pl. ugyanazon műsorban) több különböző prózai mű vagy több különböző hangvételi vers, illetőleg több(féle) verses és prózai mű hangzik el. Ilyenkor fölöttébb kell vigyázni arra, hogy mindegyik mű megszólaltatása önmagán belül adekvát legyen ugyan (tehát a benne rejlő sajátosságok megszólaljanak), mégis mindegyik hangzásvilága harmonizáljon a többi mű megszólaltatásával, különösen az előtte és utána elhangzóéval. (Természetesen csak akkor, ha a tanári elképzelés vagy éppen az egymás után következő két műnek a mondanivalója nem kíván mást [pl. szembeállítást, tagadást, karikírozást és így tovább].)

A pedagógus spontán beszéde mint beszédminta

Ugyancsak a beszédművelést szolgálja a pedagógus spontán beszéde, természetes élőszava. Több irányban is hat ez példájával azon túl, hogy lehet jó példa, ha a pedagógus tisztán és értelmesen beszél, és lehet rossz, az irodalmi műveknek és megszólaltatásuknak jó hatását lerontó példa, ha a pongyola kiejtéssel, beszédhibával, rossz intonációval vagy rosszul fogalmazva mondja el gondolatait. A pedagógus beszédének „normájával” viszonylag kevés tanulmány foglalkozik, leírására, jellemzésére is kevesen vállalkoztak. (Csak Bakos Józsefnek idevágó, már idézett cikkeit említhetjük.) Mindenképpen fontos beszédművelői „eszköz” a pedagógus beszéde. Ugyanis egyrészt (jó vagy rossz) mintát ad a spontán élőszó hangképzésére és artikulációs folyamatára, azután az egész beszéd folyamatban megmutató hangszínre, hangadásra. Másrészt — rejtve — mintát ad az élőszavas szövegalkotásra. Éppen ezért veszélyes a pedagógusok beszédére oly nagyon jellemző emelt, oktatói hangvétel, mely nagyon gyakran agyonhangsúlyozással, szöközárás hanglejtéssel párosul. A szöközárás hanglejtés nemcsak a beszéd, az élőszó dallamvilága tekintetéből érdekes, hanem a megfogalmazás, mondat szerkesztés szempontjából is. A szöközárás hanglejtésnek legfőbb oka ugyanis az, hogy a pedagógus a beszéd és magyarázás hevületében eléggé ritkán zárja le mondat tanilag, szerkezetileg a gondolatait, mondatait. Így mondanivalójának nyelvi megszerkesztetlensége könnyen ellentmondhat egy kiejtési tételnek (hogy ti. a magyar beszéd — mondat —

⁶ Segítséget nyújthat a gimnáziumok IV. osztályának nyelvtani anyagához az Országos Oktatástechnikai Központ által készített Szövegtan és szövegvizsgálat című hangszalag és ennek nyomtatásban is közreadott szövege. (Tanért).

dallama ereszkedő), és egy fogalmazási szabálynak (hogy ti. kerek, lezárt, és viszonylag egyszerű mondatokban fogalmazzunk).

A tanár helyes előszavas szövegalkotása és az ilyen nyelvi köntösben megjelenő beszéd viszont érzékeltetheti az írásos és az élőszóbeli mondatalkotás különbségeit, bemutathatja a kettő közelítésének helyes arányát.

Még egy szempontból lényeges a pedagógus spontán beszéde. Mivel mindig élő, közvetlen kommunikációs helyzetben, élő interakcióban zajlik le, mintát ad a szituációnak, az attitűdöknek és a mondanivalónak, valamint a beszédpartnereknek megfelelő nyelvi magatartásához, és a réteg- vagy regiszterváltásokhoz mind a szóhasználatot, mondatszerkesztést, mind pedig a hangzást, sőt a metakommunikációs eszközök használatát (gesztus, mimika stb.) illetően.

Beszédművelés az irodalomórán a tudatosítás által

Az irodalomórán zajló beszédművelő munka másik nagy területe a tudatosítás.

1. Az irodalmi mű elemzése

Az irodalomórán zajló tudatosító beszédművelés egyik formája az irodalmi mű sokoldalú elemzésére épül. A mű tartalmának, mondanivalójának, szerkezetének, szóhasználatának, mondatszerkezeteinek, azaz nyelvének, stílusának a tankönyv által megadott és egyéb szempontok alapján történő elemzése, megbeszélése során tudatosulnak a tanulóban a nyelvhasználat (kifejtés, jellemzés, beszélgetés stb.) módjának különböző eszközei, formái. Megismerkedik a kommunikációs szituációkkal és műfajokkal — természetesen párhuzamosan az irodalmi műfajokkal. Megvilágosodnak előtte a nyelvi rétegváltás, a nyelvi regiszterváltás módjai. Tudatosulhat benne az irodalmi és köznyelvi norma, a nyelvi rétegeződés. Megismerkedik a nyelvről és az irodalomról szóló szak kifejezésekkel (tehát szakmai nyelvi ismeretekre is szert tesz) stb.

Mindezekkel párhuzamosan megismerkedik a szerkesztés, kifejtés, érvelés, szemléltetés, szemléletesség stb. eszközeivel. A tartalmi elemzés ugyanis nem más, mint annak megfigyeltetése, tudatosítása, hogy a mondanivaló és a tartalom miképpen realizálódik a nyelvi formában, és ez milyen szöveg mögötti, a verbális tartalom túli üzenetet hordoz az adott kor és a ma emberének. Ezzel jár a kifejezési formák-műfajok ismertetése és tudatosítása is.

A szerkezeti elemzés célja annak tudatosítása, miképpen gondolkodik a szerző, milyen sorrendben (pl. konkrét→absztrakt vagy egyedi→elvont, illetőleg fordítva) mondja el gondolatait. Ennek megértése egyúttal a minta tudatosulása is. A nyelvi-stilisztikai elemzés célja pedig a kifejezési eszközök tudatosítása, egyúttal az eszköztár bővítése, a kifejezőképesség fokozása.

2. A tanulók beszédprodukcióinak elemzése, tudatosítása

Az irodalomórán tudatosító beszédművelés másik formája tulajdonképpen „visszacsatolás”. Ez már a gyakorlati és gyakorló jellegű beszédműveléshez kapcsolódik és tartozik is. Formája a tanulók beszédprodukcióinak (feleleteinek, fogalmazásainak, dolgozatainak és egyéb szóbeli megnyilvánulásai-

nak) többirányú elemzése. Kritika és vélemény a tanulók beszédéről, írásáról, tartalmi, szerkezeti-szerkesztési, szóhasználati, nyelvhelyességi (pl. mondszerkesztési), stilisztikai és bizonyos mértékig retorikai szempontok (pl. bizonyítás, érvelés, dokumentálás) alapján, beleértve természetesen a helyes kiejtés, megszólaltatás gondjait is. A véleményt, kritikát egyaránt elmondhatja mind a diák, mind a pedagógus. A jó megoldások és a hibák egyaránt kerüljenek szóba, s csak a valóban meglevő vagy elhangzott konkrét jelenségeket említsük meg. Csak így fejleszthető a felismerés, a kritika és önkritika képessége, s így kerülhető el a beszédgátlások kialakulása.

A gyakorlati beszédművelés az irodalomórán

Az irodalomóra beszédművelő munkájának harmadik nagy területe a gyakorlás és a gyakoroltatás: olyan valóságban lezajló (verbális) interakció, melynek főszereplője a tanuló vagy a tanulók kisebb-nagyobb csoportja. Ennek legfőbb célja a nyelvhasználat gyakoroltatása azért, hogy a tanuló az irodalmi művek vizsgálata, elemzése alkalmával tudatosított nyelvi eszközöket a saját gondolatainak, érzéseinek kifejezésére használja fel, méghozzá adekvát módon.

Ennek több formája van. Legkevésbé célszerű a szűkszavú, igen-nem döntés és tesztlapok kitöltése. Ez ugyanis csak a ráismerő, felismerő, azonosító (nyelv)tudást segíti elő.

1. A felolvasás/felolvasztatás szerepe a beszédművelésben

A beszédművelés és az elhangzó beszéd szempontjaira figyelve az egyik leginkább alkalmazható eljárás a hangos olvastatás. Ez azonban csak akkor hatékony, ha a megszólaltatást néma, szövegelemző olvasás előzi meg, s a felolvasást közben is, utána is javító bírálat és javító újrafelolvasás követi. Csak így érhetjük el, hogy a tanuló ne csak írásjeltől írásjelig terjedő egységeket, jobb esetben mondatokat hangosítson, hanem gondolatokat szóaltasson meg. A kötött, irodalmi értékű szöveg ugyanis példát, mintát ad a logikus gondolkodásra, a helyes mondszerkesztésre, a helyes, kifejező szóhasználatra. Megszólaltatása pedig lehetőséget nyújt a tudatosan értelmező, értelmes hangoztatásra, valamint nyelvi, artikulációs és az akusztikus formák tudatos gyakorlására, motorikus rögzítésére. A tanuló azonban nemcsak tudásával és fülével érzékeli a helyes beszédet, hanem fiziológiailag is: szájának, gégejének izmaival, sőt egész testi-lelki közérzetével. A szavak, kifejezések, mondszerkesztési akusztikus formák mintegy „bejáratódnak” izmaiba, beszéd-automatizmus alakul ki benne. Ennek eredményeként később, a spontán beszéd alkalmával majd nem „lehívnia” kell tudatából a szavakat, kifejezéseket, mondszerkesztési és hangzási formákat, hanem azok „automatikusan előjönnek”. Nem keresgélés, hanem csak válogatás eredménye lesz később a tudatos(an igényes) beszéd. A formailag — például hangsúlyozásában, a kiemelésekben — is helyes beszéd pedig éppen a tanuló gondolkodásának fejlődését, tudatosodását tükrözi: a szöveg helyes hangsúlyozása azt mutatja, mennyire tudta megragadni a tanuló a szöveg egészének és egyes mondatainak lényegét.

A felolvasás fokozatai. a) Legkevésbé megfelelő változata az ún. „iskolás olvasás”. Aki így olvas fel, tulajdonképpen nem is tudja igazán megszólaltatni a szöveg gondolatait, legfeljebb az írott szöveget hangosítja. Híjával van a szövegelemző és a felolvasási készségnek. Mivel nem tud előre olvasni, rendszerint csak szavakat, szó szerkezeteket mond ki: írásjeltől írásjelig látja-fogja át a mondatokat.

Ezt a felolvasási módot az jellemzi, hogy a felolvasó a hangját megemeli, s bizonyos kiejtési álszabályok értelmében minden szót egyforma erővel hangsúlyoz. Rendszerint minden vesszőnél fel is viszi a hangot, szünetet is tart, elnyújtva, megnyomva a szünet előtti utolsó szótagot. Minden pontnál azonos — lebegő — magasságba ereszti le a hangját, akár kapcsolódik az elhangzottakhoz a következő mondat, akár lezárult a gondolat.

b) Az iméntinél egy fokkal jobb az ún. „idéző jellegű felolvasás”. Aki így szólaltatja meg a szöveget, az tulajdonképpen közömbös a szövegben foglaltak iránt: kívülálló. Az így felolvasó hangja magas fekvésben, szűk hangterjedelemben szól; hiányzik az erőteljesebb értelmezés és értetés. Hangsúlyai tehát egyformák, tempója egyenletes. Noha célszerű kerülni, ez a felolvasási mód színezője lehet az értető felolvasásnak: így módon lehet elkülöníteni a szövegbe illesztett idézeteket.

c) A helyes felolvasási mód az „értelmező vagy kifejező felolvasás”. Ennek az a célja, hogy a felolvasott szöveg megértését, mondanivalójának megjegyzését minél inkább megkönnyítse a hallgatónak. Ebben az esetben a felolvasó hangképzése mindig tiszta, hangsúlyozása, hanglejtése árnyalt, s a változatos ritmussal együtt a szöveg tartalmának megértését szolgálja. Következésképpen a szöveg tételgondolatai, -mondatai kiemelkednek, a mondatokban pedig a fontos elemek kapnak súlyt.

E felolvasási módnak kerülendő változata, amikor a felolvasó — rendszerint eltúlozva — meg- és túljátssza a szöveget, nem a gondolatot, érzelmet bontja ki, hanem csak a szavak hangulatát érzékelteti. Helyes változata a „tárgyilagos, tényszerű felolvasás”. Ennek célja a gondolati mondanivaló kiemelése, megvilágítása. A mondatfonetikai eszközök együttes, árnyalt alkalmazásával kiemelkedik a lényeges és az új, s elkülönül az ismert, a magától értetődő vagy a lényegtelen. Az ilyen megszólaltatás világosan érzékelteti a mondatok és a szövegek szerkezetét is. Vigyázni kell, hogy az ilyen felolvasás ne csússzon át didaktikus agyonhangsúlyozásba.

Ugyancsak helyes a „szubjektív hangvételi felolvasás”, melyben nagy a kifejező erő. Vigyázni kell azonban, nehogy az élőbeszéd pongyolaságai, el-túlzott érzelmi formái vegyék át az uralmat.

2. A memoriter szerepe a beszédkultúra fejlesztésében

Hasonló célt szolgál a memoriter, a „könyv nélküli”: verseknek, prózai művek részleteinek, idézeteknek megtanultatása. Arra kell vigyázni, hogy fel- és elmondásukkor a tanuló értelmezve, természetes hangon mondja el a szöveget, ne kántálva, „felelő hangon”, lélektelenül darálja le, de a verset, részletet ne is „szavalja”. Vegye figyelembe azokat a szempontokat, melyekről a verses és a prózai művek megszólaltatása kapcsán már beszéltünk. A „könyv nélküli” az anyanyelvi beszédművelésben ugyanazt a szerepet tölti-töltheti be, amit az idegen nyelv tanulásában: bővíti a szókincset, a kifejezőkészséget, s az igényes beszédre nevel.

A színművek megszólaltatása és a színjátszás. A drámai művek megszólaltatásakor több összefonódó és egymást olykor keresztező gonddal kell megbírkózni. Egyrészről gondot jelenthet a színműnek (vagy részletének) ismertető bemutatása a tanórán. Ez nemigen lehet más, mint a művek értő-értető, de mindenképpen kifejező tolmácsolása. A legnehezebb ezen a szinten az egyes szereplők beszédének jelzésszerű elkülönítése; egyénítése hanggal, beszéddel a tanórai bemutatás során mellőzhető. Érdeemes azonban szólni az órán arról, hogy hangzásában milyen beszédmóddal lehetne jellemezni az egyes szereplőket.

Sokkal nehezebb a megszólaltatás, ha a diákok előadják a színpadi művet. Nem könnyű a megfelelő hangzó forma megtalálása, kikísérelése. Több szempontot kell figyelembe vennie és egyeztetnie az egyes alakok (szereplők) életre keltőjének: a) beszéltté, könnyen gördülővé kell tenni a színműnek írott szövegét, mely nagyon gyakran nehezen mondható, mert a beszélt nyelvnek (az élőszónak) nem mindig felel meg. Ez azt jelenti, hogy egyrészről tiszta, erőteljes hangképzéssel, a természetes élőszónál lassabb tempóval kell mondani a szöveget; másrészről az írott forma dallamvilágát közelíteni kell a természetes élőszóhoz, de annak pongyolaságai nélkül; harmadrészről el kell kerülni az iskolás, kántáló szövegmondást. (Ez a műkedvelői színjátszásra jellemző.)

b) A szereplőknek a beszéd által jellemezniük, karakterizálniuk kell a színmű egyes alakjait — mégpedig a tiszta, érthető szövegmondás megtartása mellett. (Erről a prózamondás kapcsán már szoltunk.)

c) Mindezekén túl a szövegmondásban tekintettel kell lenni arra is, hogy bizonyos drámai művek (a Shakespeare-színművek, a Bánk bán, a Csongor és Tünde stb.) versben — többnyire drámai jambusban (blankvers, blank verse) — íródtak. Ezek megszólaltatásakor nem szabad prózává tördelni a versformát, noha a szövegmaradást a természetes beszéd hangzásához kell alakítani.

3. A természetes beszéd

A beszédművelés egyik legfontosabb próbája a felelés. Ennek során a diák számot ad a tanult és megtanult anyagról és annak feldolgozásáról, alkalmazásáról. Már nem szó szerint mondja fel a tankönyv és a tanári magyarázat szövegét, hanem az elsajátított szakszókincs segítségével, mégpedig szabad, kötetlen beszédben. Mégis különbséget kell tennünk a felelés két fő formája között: az egyik tulajdonképpen reprodukció, mely az otthoni készülésre épül: a diák a tanult (megtanult!) anyagot (pl. egy mű tartalmának ismertetése, verselemzés, a lecke más szempontú elmondása) „fordítja le” saját nyelvére. Ha jól tanulta meg, az eredmény: a szerkezet jó követése, kerek nyelvi forma, folyamatos beszéd, jó hangzásformák. A másik az a felelési forma, melyet alkotó beszédnek is nevezhetünk. Ennél a diák a megtanult anyagot felhasználva tulajdonképpen saját véleményét, saját nézeteit mondja el: irodalmi és egyéb élményeiről számol be, jellemez stb. Ennél a formánál megengedhető a szaggatottabb beszéd, a kevésbé pontos nyelvi forma, hiszen itt a felelet nem otthoni fel- és előkészülés alapján születik meg, hanem rendszerint spontán válasz a tanári kérdésre.

Természetes, hogy az ilyen beszédprodukciót a legnehezebb megragadni, bírálni és főleg irányítani. Mégis szükség van ilyenkor is valamiféle vissza-

jelzésre, pár szavas elemzésre. Hiszen a feleletnek, mint a hosszabb ideig tartó összeszedett, kerek egész beszédműnek a megalkotása a legnehezebb feladat a tanuló számára. A tartalmi, szerkezeti megjegyzések mellett bizony ilyenkor utalni kell pl. a mondatszerkesztés, szóhasználat hibáira. Ezeket pedig a hezitálások, a lezáratlan mondatdallamok jelzik a „legfülbetűnőbben”.

4. Beszédművelés és fogalmazás

Az írásos fogalmazás beszédművelő szerepe szempontjából mindenképpen fontos, hogy a tanulók; írásos fogalmazványaik, dolgozataikat elkészültük után hangosan — vagy ha erre nincs mód, legalább néma szájmozgással; — fel- vagy elolvassák. Ez begyakoroltatja a szöveget, az artikulálást. Ami ennél is fontosabb: a lelassított olvasás sokkal inkább felhívja a figyelmet a szóhasználati, mondatszerkesztési, nyelvhelyességi hibákra, mint a csak szemmel való, néma olvasás. Így jöhetünk rá arra is, hogy a szemnek (olvasónak) szóló írott szöveg megalkotása mellett miként kell „szájra” és „fülre” fogalmazni úgy, hogy szövegünk a hallgatóhoz szóljon:

5. A „helyzetgyakorlatok”

Az irodalomórán, az anyanyelvi órán és a szakkörökben folyó gyakorlati és gyakorló beszédművelés legváltozatosabb lehetőségeit az ún. „helyzetgyakorlatok” kínálják. Ezek során — részben létrehozva, részben elképzelve egy-egy mindennapi vagy rendkívüli beszédhelyzetet, utánózva egy-egy irodalmi stílust, egy-egy történelmi helyzetet — hangulatosan, játékosan gyakoroltathatjuk a természetes élőszót éppúgy, mint az írásos vagy élőszóbeli műfajokat. Alkalmazkodva a tankönyvben és a tantervben megadott anyaghoz és követelményekhez, a gyakorlatokat spontán módon is végeztethetjük, színjátékszerűen meg is rendezhetjük, sőt elő is készíthetjük.⁷ E helyzetgyakorlatokon külön gondot fordíthatunk a beszédviselkedés (Gósy Mária kifejezése) és a beszédmagatartásra, valamint a nyelvi illemtanra.

6. A beszédművelés legfőbb szempontja a komplex jelleg

Az irodalomórán folyó beszédművelő munka formái, lehetőségei és szempontjai közül csak néhányat vetettünk fel. Soha nem szabad elfeledkezni arról, hogy a beszéd komplex jelenség: a gondolkodásnak, a nyelvi forma megteremtésének és a hangzásforma létrehozásának egysége a gondolat és érzelm kifejezésének, átadásának, cseréjének, tehát a kommunikációs interakció sikerének érdekében. A beszédművelő munka akkor lesz igazán eredményes, ha sikerül tanítványainkban kialakítani a gondolat (mondanivaló), érzelm és ezt hordozó nyelvi és akusztikus forma iránti érzékenységet, majd ennek harmonikus érvényesítését mindennapi beszédünkben.

Wacha Imre

⁷ Hoffmann Ottónak, Uray Juditnak, Zsolnay Józsefnek említett könyvében és még sok más munkában azonban bőséges anyagot találhatunk helyzetgyakorlatok kidolgozására. A beszédművelés problematikájára lásd Wacha Imre: Beszédművelés a tudományban és az iskolában. Ny. 107 (1983): 434–53.

A transzformációs elemzés felhasználása a tanítóképző főiskolákon folyó nyelvtanításban

1. A tanítóképzős főiskolai hallgatókat olyan módszerek birtokába kell juttatnia funkcionális szemléletű grammatikatanításunknak, amelyek — majd a végzés után, a tanítói munkában — hozzájárulhatnak az alsó tagozatos tanulók nyelvhasználati képességének, kreativitásának tudatos és rendszeres fejlesztéséhez. Ehhez hatékony lehetőségnek tartom a modern nyelvtudomány eredményeinek megismerését, különösen a transzformációs generatív grammatika műveleti szabályainak alkalmazását nyelvtanításunk egészében.

Ezért nem tudok egyetérteni jelenlegi tankönyveinkkel, hiszen az egyik (a Farkas Ferenc szerkesztette) teljesen kihagyja ezt az anyagrészt, a másik (az Adamikné Jászó Anna szerkesztette) pedig a szövegtan után veszi, legalábbis ezt sugallja a tankönyvi anyag elrendezése; illetve a programjavaslat is — a tankönyv szellemét követve — világosan a negyedik félév tudnivalói közé sorolja. Holott a XX. századi nyelvtudományról szóló tájékoztatók nem tekinthetők a nyelvi ismereteket valóban summázó szövegtani fejezet után összegzésnek. Ezt a sorrendet elvi, módszertani, gyakorlati szempontból is vitatom, mert elképzelésem alapján egy stúdium elkezdésekor tisztázni szükséges, mit jelent a tantárgy elnevezése: nyelvtan, és ennek mi a tárgya. Tehát a grammatikáról tartott általános bevezetőhöz közvetlenül kapcsolódnia kell elvi okokból a leíró nyelvtan három legjelentősebb fajtája bemutatásának. Sőt meggyőződésem szerint nemcsak lehetséges a tanítóképzős tankönyvi anyagnak az átrendezése, hanem módszertani megfontolásból kívánatos is, mivel a transzformáció fogalmának ismeretében a négy féléves stúdium alatt sokszor tudunk rámutatni általában a nyelvek, illetve nyelvünk sajátos működésének, mozgásának jellemzőire. Logikátlan ezért a hagyományos nyelvtanról az első, a strukturalista és a transzformációs generatív grammatikáról pedig a negyedik félévben szólni.

Élve a tanári szabadsággal, előadásaimon évek óta az elsőéveseknek a tanév kezdetekor a deskriptív nyelvtanokról a következő sorrendben beszélek: hagyományos, strukturalista, transzformációs. Eddigi tapasztalatom azt igazolja, hogy a szemináriumokon a hallgatóink értik és élvezik a modern nyelvészeti eljárásokkal való operálást, a műveletekkel történő „játékot”.

Kollégáim között voltak olyanok, akik bizonyos fenntartásokat fogalmaztak meg ezzel a tananyag-átcsoportosítással kapcsolatban. A hallgatók előképzettségének hiányaira, az új elemzési mód befogadásának, megértésének nehézségeire, e nyelvtani típus tanítási-módszertani kidolgozatlanságára hivatkoztak. Elismerve e megjegyzések relatív jogosultságát, mégis a következőkre kell gondolnunk. A generatív nyelvtan megszületése korántsem gyökértelen a magyar grammatikában, ellenkezőleg: szervesen épül erre. Hiszen a transzformáció előzménye a nyelvtani szinonimika, a generálás előtörténete pedig a nyelvi produktivitás gondolata. Így a tanítóképző főiskolákon tanított, alapjában véve hagyományos nyelvtanba szervesen beépíthetők az új tudományos nyelvészeti eredmények.

Továbbá: igaz, hogy a transzformációs generatív nyelvtannak sem iskolai tananyaga, sem tanítási módja nincs pontosan körülhatárolva, de a szaktudomány már sok részterületen föltárta a transzformáció jellegzetesen magyar nyelvi szabályait. Célszerű tehát ezeket felhasználni nyelvtanításunkban, ugyanis ezek az új elméleti megközelítések, tudatos szabályalkotá-

sok anyanyelvünk alaposabb megismeréséhez vezetnek el. Az ismert, aforisztikus gondolat — „Nem tudják, de teszik” — itt is igaz abban a formában, hogy a mindennapi nyelvhasználatban a generálás is, a transzformáció is egészen közönséges nyelvi eljárás, miközben alkalmazói teoretikusan mit sem tudnak ennek a nyelvi tevékenységnek elméleti, nyelvlogikai háttéréről.

Az aggályoskodásra rácsófol az a tény is, hogy a Nyelvi—Irodalmi—Kommunikációs kísérlet 4. osztályos nyelvtani munkáltató tankönyvének 13. oldalán ilyen feladatok megoldását várják el a tízéves gyerekektől:

- „6. a) Alakítsd át a következő minőségjelzős szerkezeteket elemi mondatokká!
 a bömbölő oroszlán: .....
 a szelíd kecske: .....
 a nagyétkű Micimackó: .....
 c) Próbáld meg az alábbi elemi mondatokat birtokos jelzős szó szerkezetekké átalakítani!
 Az asztalnak lába van. ....
 A szomszédnak van tyúkjá. ....
 A kerékpárnak van pedálja. ....
 7. a) Kísérelj meg az alábbi bonyolult mondatot most már egyedül elemi mondatokra bontani!
 A bömbölő oroszlán gyorsan elkapta a menekülő egeret.”

A transzformáció alapszabályait tehát mindenképpen érdemes hallgatóinkkal megismertetni. De sajnos, a generatív nyelvtanról írott tanítóképzős tankönyvi rész és a szöveggyűjteményben közölt tanulmányrészlet tisztán elméleti jellege miatt éppen a transzformációs generatív grammatika által nyomtatékosan hangoztatott nyelvelsajátítás szolgálatában funkciótlan. Transzformációra konkrét példákat szinte csak a szemelvénygyűjteményünk alapfogalmai között találhatunk, ezek viszont kis számuk miatt nem adnak meggyőző képet ennek a nyelv műveletnek széles körű felhasználási lehetőségeiről. Olyan — legfeljebb a nem szakos képzés miatt leegyszerűsítettebb — ismeretetésnek lenne értelme, mint amire Nagy Ferenc A transzformációs nyelvtan egyetemi oktatásáról című cikkében példát mutatott (In: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatana köréből 23—34).

Transzformációs alapszabályok elsajátítását említettem fentebb, vagyis alapelvekre gondolok, ugyanis még nem született meg a minden nyelvi szintet átfogó magyar generatív grammatika; sőt eddig a szakirodalomban nem jegecesedett ki egyértelműen a transzformáció fogalma sem. Hiszen nemcsak a hagyományos nyelvtan által ismert átalakítások, strukturális átrendeződések (vö. Károly Sándor: MNy. 67: 276; Balogh Péter: Nyr. 20: 446; Balázs János: MNy. 65: 154—60), nemcsak a strukturalista transzformáció értelmezése tér el a generatív grammatika felfogásától, hanem a Chomskyt követők is tágabban vagy szűkebben értelmezve a transzformációt, más és más fajtáit állapítják meg (Károly Sándor: ÁltNyT. 6: 179; Fülei-Szántó Endre: ÁltNyT. 9: 111; Mihályi József: A mondatból való kiindulás a jelzős szerkezetek tanításában. In: Idegen nyelv — anyanyelv, 101). Sok kutatónkkal együtt transzformációnak tekintek minden olyan eljárási módot, amely mai nyelvhasználatunk helyes alakjából egy másik, ugyancsak helyes formát hoz létre.

Nem feladatom ebben a dolgozatban elvi álláspontok tisztázása, inkább csak néhány olyan példát mutatok, amely rávilágít arra, hogy a transzfor-

mációs viszonyok elemzése a nyelvi valóság eddig nem vizsgált relációit tárja fel. Ez módot nyújt a különböző nyelvi szinteken történő vizsgálódások közötti kapcsolatteremtésre. Mert bár a hagyományos nyelvészetben régóta ismert az egyirányú vagy kölcsönös átalakítás fogalma, de csak bizonyos területeken. Ezzel szemben a transzformációs generatív grammatika a transzformáció jelenségét kiterjeszti az egész nyelvi rendszerre anélkül, hogy bármiféle erőszakot követne el a nyelvi struktúrán.

2.1. Nézzük tehát a példákat! Először is a szófajok közül az igét, amely a mondat szerkezetben a szükséges és a fakultatív vonzatokat illetően irányító szerepű, és ezáltal — a szófaji kereteket átlépve — érinthetjük a tárgy és a határozó kapcsán a mondatant is.

Nyelvi anyag alapján kimutatható (vö. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. NytudÉrt. 115. sz.), hogy tranzitív igéink egyik fajtájához a mondatstruktúra sajátos zárt transzformációs csoportokat alkotó váltakozása kapcsolódik, miközben nem módosul a denotatum és a lexikai elem.

A leggyakoribb transzformációs igitípus tagjai a következő mondatformákat alkotják:

terít + abroszt + az asztalra
teríti + abrosszal + az asztalt

terít + $\frac{\text{valamit}}{\text{valamivel}} + \frac{\text{valamire}}{\text{valamit}}$

Ennek a mondatpárnak az ún. egyszerű transzformációs szerkezeti összefüggései így általánosíthatók:

$I + F_{1/-t/} + F_{2/hely/}$
 $I + F_{1/-vel/} + F_{2/-t/}$

Néha mondathármas is létrejön:

túr + ujjakat + a hajába
túrja + ujjakkal + a haját
túr + ujjakkal + a hajába

Ekkor a mondat a következő szintaktikai viszsonnyal egészül ki:

$I + F_{1/-vel/} + F_{2/hely/}$

Ezekben az a sajátos, hogy ún. antropomorf transzformációval (vö. Zsilka János: Nyelvi rendszer és valóság 58–60) belőlük újabb mondatok generálhatók:

túr + az ujj + a hajba
túrja + az ujj + a haját

Az előbbi mondathármas tárgya, eszközhatározója (*ujjakat, ujjakkal*) az utóbbi példákban az alany szerepét tölti be.

A tárgyalt igecsoporttal kapcsolatosan a szemantika területére is elkalandozhatunk szemináriumi foglalkozásokon — mint ahogy ezt teszi Hor-

váth Katalin is (i. m. 68–71) —, mert a cselekvést konkrétan jelölő igeik metaforikus jelentésűvé transzformáláskor szokásos módon tárgyi mellékmondatokkal egészülnek ki, és ilyenkor az a furcsaság jelentkezik, hogy az átvitt értelmű ige a *mond* szinonimája:

$$\left[\begin{array}{l} \text{szúrta} + \text{tűjét} + \text{az} \text{ ujjhegybe} \\ \text{szúrta} + \text{tűjével} + \text{az} \text{ ujjhegyet} \end{array} \right] \rightarrow \text{közbeszúrta azt, hogy} \dots$$

$$\left[\begin{array}{l} \text{húz} + \text{huzatot} + \text{a} \text{ paplanra} \\ \text{behúzza} + \text{huzattal} + \text{a} \text{ paplant} \end{array} \right] \rightarrow \text{aláhúzta azt, hogy} \dots$$

Ebből jól látható, hogy az ige jelentésének konkrétból elvonttá válása bonyolult mondat szerkezetet von maga után, illetve észrevegethetjük tanítványainkkal azt is, hogy a poliszémia és a rokonértelműség jelentése között milyen rejtett, de szerves összefüggés van.

2.2. Az ige tárgyi és határozói vonzatát transzformációs kapcsolat köti a mondat alanyához. Ennek a leggyakoribb átalakítási lehetőségeit H. Molnár Ilona Az igei csoportok, különös tekintettel a vonzatokra (ÁltNyT. 6: 229–70) című tanulmánya alapján érdemes tanítóképzős hallgatóinkkal ismertetni.

2.2.1. A szenvedő mondatot már a régi nyelvtanok is a megfelelő cselekvő mondat átalakításaként értelmezték:

Még ma átadja a fiú a küldeményt.
Még ma átadatik a fiú által a küldemény.

Ekkor az aktív mondat alanyából eszközhatározó lesz a szenvedő szerkezetben. Nyilvánvaló, hogy ennek a két mondatnak teljesen azonos az értelme, egyszerű transzformációval létrehozható szinonimái egymásnak. Azonban ilyen jellegű megfordíthatóság sem mindig lehetséges cselekvő–szenvedő mondatpárok között, mert a passzív formájú mondat minden esetben átalakítható aktívvá, ám ez fordítva nem mindig lehetséges.

Noha a mai magyar nyelv alig használja az ige szenvedő alakját, mégis célszerű megemlítenünk a lehetséges passzív formát is, mert ennek ismeretében könnyebb tudatosítani hallgatóinkban az idegen nyelvekben jóval gyakoribb aktív ↔ passzív átalakítást.

2.2.2. Az alany és bizonyos *-val*, *-vel* ragos határozók közt is transzformációs viszony áll fenn, mint ahogy az alábbi két mondat is csak ebben különbözik:

Tudata fölfogta a hallott szavakat.
Tudatával fölfogta a hallott szavakat.

2.2.3. A kölcsönös cselekvést kifejező visszaható igeik sajátja az, hogy kétféle módon szerkeszthető velük mondat szinonim tartalom visszaadására:

mérkőzik valaki valakivel
mérkőznek valakik = mérkőzik valaki és valaki

Az első változatban az egyes számú állítmányhoz egy alany és egy társhatározó kapcsolódik, a másodikban az előbbi kifejezés társhatározójából is alany lesz: vagy többes számú, vagy két egyes számú.

2.2.4. Az átalakulást jelentő igék azért alkotnak jellegzetes szófajcsoportot, mert velük két helyes mondat is szerkeszthető. A bizalmas nyelvbe illő tréfás, gunyoros árnyalatot érzékeltető *átvedlik, visszavedlik* igénk a példám arra a variálási lehetőségre, hogy az értelmi azonosság megőrzésével az eredethatározó alannya alakítható át:

A színész félénk kisemberből rettegett királlyá vedlett át.

A félénk kisember rettegett királlyá vedlett át.

A színművész hatalmas királyból hétköznapi emberré vedlett vissza.

A hatalmas király hétköznapi emberré vedlett vissza.

Az alany transzformációja révén alkalom kínálkozik bemutatni hallgatóinknak azt, hogy szinonimika nemcsak a szavak szintjén létezik; és a stílus árnyalati különbségei vagy a választékos kifejezőmód miatt élhetünk nyelvünknek azzal a sajátosságával, hogy bizonyos határozók alannya alakíthatók a tartalmi azonosság megsértése nélkül.

Fontosnak tartom ezzel kapcsolatban a tartalmi azonosság tisztázását. A transzformáció bár alapvetően nyelvi-formai mozzanat, de nem hagyja érintetlenül a jelentést sem. Azonban ez a hatás eléggé széles skálán mozoghat a radikális stílusváltástól a diszkrétén megnyilvánuló hangulatmódosulásig. A mindennapi beszédben a transzformációs eljárás a jelentést alig észrevehetően befolyásolja. Beszélhetünk könnyed, elegáns, nehézkes stb. gondolatki-fejtésről, amely látszólag nem érinti az elemi gondolatmagot (bár összetett tartalom esetében ez már korántsem ilyen egyszerű). Azonban az irodalom művészetében és mindenekelőtt a versben a transzformáció tartalmat módosító szerepe döntő jelentőséget kap. (Számptalan példa helyett hadd hivatkozzam csupán költők műfordítási „versenyére”, amelynek eredményeként az azonosság és nem-azonosság termékeny paradoxonja nyilvánvaló.) A közhelyeszerű szállóige — A stílus maga az ember — szétfeszíti a pedánsan értelmezett formahatárokat, és egy szélesebb felfogású tartalmiságot tételez fel.

2.3. A mondattan területén maradva célszerű foglalkoznunk egy érdekes és hasznos kérdéssel: az *-n* ragos állapot- és módhatározó elkülönítésével, ugyanis a hagyományos ágrajzos elemzésből nem világlik ki, hogy az állítmány vonzataként feltüntetett határozó melyik típusba tartozik. Ezért a diák gyakran tippeléssel dönt, noha ő is ismeri a törvényszerűséget: az állapot-határozó a cselekvő állapotát jelzi, a módhatározó viszont a cselekvés módját. Ennek a két határozófajtának a biztos megkülönböztetésére ajánlja Rácz Endre a beágyazásos transzformációt egyik cikkében (MNy. 70: 385–96). Tanítsuk meg hallgatóinknak ezt az eljárási módot már csak azért is, mert ugyanaz a szó más-más szövegkörnyezetben hol állapotot, hol módot fejezhet ki, mint a következő példákban is:

A gyermek melegen kanalazta a levest.

A művésznőt melegen üdvözölte a közönség.

A „bizonyító eljárás” kiindulópontja az elemi mondatokra bontás. Az első megállapítás a következő elemi mondatokból származtatható:

A gyerek kanalazta a levest. (Ez a keretmondat.)

A leves meleg. (Ez a beágyazott mondat.)

Mivel az elemzendő mondat határozója (*melegen*) ragtalan formájában a keretmondat alanyával vagy tárgyával (*levest*) hozható állítmányi viszonyba, ezért állapothatározóról van szó.

Viszont a második kijelentés az alábbi elemi mondatokból eredeztethető:

A művésznőt üdvözölte a közönség.

Az üdvözlés meleg.

Ebben az esetben a keretmondat igei állítmányából képzett főnévvel mint alannyal hozható hozzárendelő viszonyba az alapmondat rag nélküli határozója, és ilyenkor módhatározóról beszélünk.

Komplex mód- és állapothatározó esetén mindkét transzformáció végrehajtható, amint azt az alábbi példa is igazolja:

A játékosok fáradtan mozogtak.

A játékosok fáradtak.

A mozgás fáradt.

Az ilyen jellegű transzformációs elemzésnek az a haszna, hogy segít a rokon jelentésű szerkezetek tudatos grammatikai elkülönítésében.

2.4. A transzformáció gyakori módja a jelző és az állítmány egymásba való átalakíthatósága. Chomsky és más kutatók is a predikatív szerkezet átalakításából származtatják a jelzőt, és ilyenkor a mondatból szerkezet jön létre.

Bár a gimnáziumi tankönyv kijelenti, hogy „a jelző az állítmány nyelvtanilag módosult változata” (II, 53), és példákat hoz föl ennek bizonyítására, mégis szükséges főiskolásainknak alaposan megmagyarázni azt a megállapítást, hogy a jelző miért nem mondatfunkciós rész, csak szerkezettag, és mint nem közvetlen összetevője a mondatnak, mindig csak mondat szint alatt állhat. Én ugyanis Deme László nézetét vallom: „Az állítmány azért nem állhat a mondat szintje alatt, szerkezettagként, s a jelző azért nem állhat mondat szinten, mondatfunkciós részként, mert egymással transzform viszonyban vannak; azaz mert a kettő egyazon elemnek kétféle — de egymástól már elkülönült — állapota, s így a két fő szinten kölcsönösen képviselik, egyazon szinten belül azonban kizárják egymást” (A beszéd és a nyelv 80). Vagyis nem osztom az Adamikné Jászó Anna szerkesztette tankönyvünk vélekedését: „Ez a történeti szempont azonban nem indokolja még, hogy egy leíró szempontú rendszer harmadik szintjére állítsuk a jelzőt” (320). (Ráadásul ennek ellent is mond a tanítóképzősök szövegyűjteményében a Mondatfunkciós részek. Szerkezettag, Szinteződés I. fogalmak magyarázata a 348–9. oldalon.) Felfogásom szerint ugyanis nemcsak a mondat történetileg feltéte-

lezett tagolódása szerint helyezhető a jelző a harmadik szintre, hanem a felszíni szerkezetek átalakításai is ezt mutatják:

A fű harmatos; A harmatos fű pedig átnedvesíti a cipőt.

A fű harmatos. Sajnos, a harmatos fűben átázik a cipő.

A fű harmatos, mégis lekaszálják a harmatos fűvet.

Látható tehát, hogy a szórendcsere szórendi kötöttségével funkció- és szintváltást eredményez. A nominális állítmányú mondatot szintagmaszintre szálítottuk le a generalizált transzformációval: vagyis az egyik alapmondatot beépítettük a másikba. A keretmondat állítmányától függően a beágyazott mondatból keletkezett jelző a legkülönbözőbb mondatrészek bővítőmennyévé válik, amelyekhez hozzátapadva, csakis velük együtt mozdul el. Tehát nemcsak a jelzős szerkezet kialakulása, hanem szórendjének kötött használata is jelzi mondat szint alatti jellegét, szerkezettag szerepét.

A finnugor hagyományokat őrző névszói állítmányunk kijelentő mód jelen idő többes szám harmadik személyben is használatos, és a melléknév ekkor, állítmányi funkcióban többes számú:

A hordók üresek:

De jelzővé alakított formában nyelvünk jellegzetességét mutatja: nem veszi föl a többes szám jelét a jelzői szerepű melléknév:

Az üres hordók konganak.

2.4.2. Nemcsak a névszói állítmányok jó része (a melléknévi mind, a főnévi, számnévi, névmási állítmány azonban értelemszerűen csak bizonyos korlátok között) transzformálható jelzővé, hanem az ige is. A jelző szerepét ilyenkor melléknévi igenév tölti be, amely átmeneti szófaji jellege miatt sokféle igei tartalom kifejezésére alkalmas. Az alábbi példában a kiinduló két alapmondat két azonos alanyú tőmondat, amelyen a beágyazásos transzformáció kétféleképpen is végrehajtható az egyidejűség miatt, vagyis mindkét elemi mondat tekinthető magmondatnak:

<u>Az öreg gyalogol.</u>	} 	<u>A bámészkodó öreg gyalogol.</u>
<u>Az öreg bámészkodik.</u>		<u>A gyalogló öreg bámészkodik.</u>

A következő két mondat egységgel — miközben koncentrikus transzformációval egyszerű mondatból formáljuk át — előidejűséget és szenvedő jellegét érzékeltetünk:

A főiskolás, miután elolvasta a könyvet, visszavitte a könyvtárba.
A főiskolás az elolvasott könyvet visszavitte a könyvtárba.

Érdeemes a szófaji váltással együttjáró transzformáció alkalmával megfigyeltetni hallgatóinkkal az idejűség érzékeltetésén kívül azt is, hogy az igei sajátosságként megtartott vonzatok mind az igenév elé kerülnek, illetve a

beágyazott mondat egyik mondatrésze (*levelet*) a keretmondat igei állítmányának bővítményeként a mondatösszevonásban más funkciót tölt be (*levélen*):

Skóciába angolul kell megírnom a levelet.

Sokat törtem a fejem ma délután a Skóciába angolul megírandó levélen.

Nagyon gyakori jelenség az, hogy mondatátalakításkor új szófajt generálunk. Így például igei állítmányú tagmondatot nominalizációval névszói stílusúvá változtatunk:

Látom, hogy a madár repül. → *Látom a madár repülését.*
Látom a madarat repülni.
Látom a repülő madarat.
Látom reptében a madarat.

2.5. A hagyományos nyelvtan tanítása közben tanulságos lehet a tanító-képzősök számára is Radics Katalin egyik tanulmánya nyomán elkülöníteni a személyes, birtokos, visszaható és kölcsönös névmásokat (A névmások egy csoportjáról. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből 75–89), mert akkor fognak igazán rádöbbsenni arra, hogy mennyire ösztönösen használjuk nyelvünket, és mi, magyar emberek a fent említett néhány névmásnak az alkalmazási szabályait csak nagyon hiányosan ismerjük. Most csupán a személyes és a visszaható névmássá transzformálás törvényszerűségeire mutatok példát a következő mondat alapján:

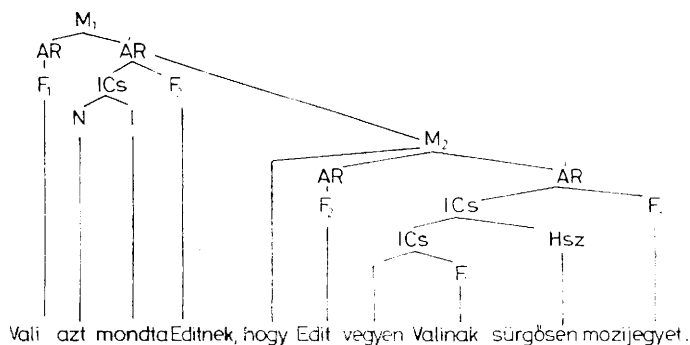
Vali azt mondta Editnek, hogy sürgősen vegyen neki mozijegyet.

A pronominalizáció a következő mondatok összekapcsolásakor vált szükségessé:

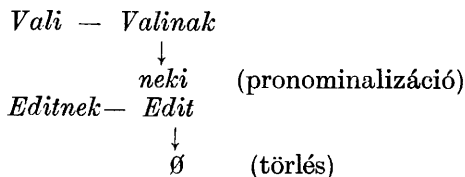
Vali mondta Editnek.

Edit vegyen Valinak sürgősen mozijegyet.

A közvetlen összetevők szerinti elemzéssel az alapmondatnak a kiindulási és a végpont közötti fázisa így szemléltethető:

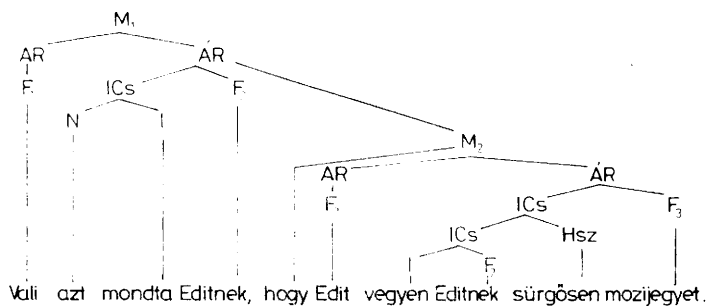

Nyilvánvaló a szimbolikus jelekkel történő ábrázolásból, hogy a keret- és a beágyazott mondatban azonos személyekre vonatkozó tulajdonnevek szerepelnek. Ezek a tartalmi egybeesések kétféle transzformációval szüntethetők meg:

Tehát a beágyazott mondatban névmásítással helyettesíthető a keretmondat alanyára (F_1) utaló részeshatározó (F_1), illetve a második tagmondatból a redundáns elem, az alany (F_2) törléssel iktatható ki. A miatt a feltétel miatt, hogy nem ugyanabban a tagmondatban szerepelnek a koreferens főnevek, hanem a fő- és a mellékmondatban is előfordulnak, és ezek más ige függvényei, lehetséges a törlés és a személyes névmással történő átalakítás.

Ha a következő gondolatnak a keletkezését kívánjuk levezetni: *Vali azt mondta Editnek, hogy vegyen magának sürgősen mozijegyet*, ebből a szemantikai mélyszerkezetből kell kiindulnunk: *Vali azt mondta Editnek, hogy Edit vegyen Editnek sürgősen mozijegyet*. Ennek a gondolatnak az ábrája az IC analízis segítségével a következő:

A transzformáció ebben az esetben is a referenciális azonosságok miatt hajtható végre: a beágyazott mondatbeli koreferencia ($F_2 = F_2$) következménye a referenciális transzformáció. Ekkor a nem alanyi F_2 alakul át visszaható névmássá (*Editnek* → *magának*), illetve mivel mind a két tagmondat koreferens főnevei más ige vonzatai, a második F_2 -t törölhetjük (*Edit* → $\emptyset$).

2.6. A transzformációs analízis felhasználható a szóalkotásmódok és így a szóképzés levezetésére is. A képzett szavak osztályozását és modellezését aszerint végzi el Károly Sándor több tanulmányában (A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában. ÁltNyT. 4: 91–104; A magyar intranszitiv–transzitiv igeeképzők. ÁltNyT. 5: 189–218), hogy mi az egyes képzők szintaktikai szerepe, milyen szintagmákból származtathatók, és milyenekkel állíthatók párhuzamba.

Képzett szavak szintaktikai (egyszerű és beágyazásos), illetve lexikai (elliptikus) transzformációval alkothatók. Az egyszerű transzformációkor az igei állítmány a kiindulási mondatban alapszó, míg a transzformáltban képzett:

A víz jól oldja a cukrot. → *A cukor jól oldódik a vízben:*
A férfi festi a lakását. → *A férfi festeti a lakását.*

Az összes igenemképzővel ez a transzformáció-típus hajtható végre.

A beágyazásos transzformáció esetében a képzett szó egy feltételezett alapmondatból eredeztethető, amelynek transzformációja után képzett szóként helyezendő — esetleges bővítményeivel együtt — egy másik mondatba:

Az asszony kukoricát kapált. }
Az asszony felegyenesedett. } *A kukoricát kapáló asszony felegyenesedett.*

Befejeződött a világháború. }
A frontról hazaérkeztek a katonák. } *A világháború befejezte után a frontról hazaérkeztek a katonák.*

Az első mondatpár esetében a beágyazott mondat az egyidejűséget és a cselekvő jelleget fejezi ki a folyamatos melléknévi igenévvé történő átalakítással. A második példában az első mondat főnévi csoporttá transzformálódva épül be a másodikba úgy, hogy annak igéje nomen actionisszá vált.

Az a művelet során elemi mondatokból bonyolultat szerkeszt az ember, az anyanyelvét beszélő számára ösztönös, és nem ügyel az ige és az igenév idejűségének kapcsolatára, az igenév vonzatának szórendi helyére, mert ezeket a nyelvi szabályokat automatikusan alkalmazza.

Az elliptikus transzformációval, amely az átalakítások speciális módja, a szóképzés két típusa valósul meg. Ennek megfelelően egy jelentésszónak képzővel történő helyettesítése kétféle irányból történhet. Lehet a szintagma meghatározó tagja képzővel azonos jelentésű:

'halkan, hosszasan sír' — *sírdogál*
 'kissé zöld' — *zöldes*;

vagy a képző lehet a szintagma alaptagjával azonos értelmű:

'fehérré tesz' — *fehért*
 'képes futni' — *futhat*.

Berrár Jolán elnevezéseivel (Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből 99—124) a transzformálhatóság, a produktivitás és a jelentés együttes figyelembevételével a képzésnek három fajtáját különítjük el: a szintaktikait, a lexikait és a szemantikait.

A szintaktikai képzés szintaktikai transzformációval vezethető le, ilyenkor a képzőnek általában nincs szótári értékű jelentése, mint például a műveltető, visszaható és szenvedő igéknek. A szótárak így általában

nemigen tüntetik föl ezeket a formákat, bár az alap- és a képzett szó más disztribúciójú:

A gyerek a játékot a falnak üti.
A gyerekeknek a játéka a falnak ütődik.

A **lexikai képzés** lexikai transzformációval érhető el, és ekkor a képző egy szótári szóval azonos értékű, amely ellipszissel eltűnik. Az ilyen származékszó és a kiindulási alapnak tekinthető szintagma kapcsolatában az a sajátos, hogy nem jellemző rá a szintaktikai átrendeződés:

A lány többször kiintett a vonat ablakából.
A lány kiintetett a vonat ablakából.

A **szemantikai képzés** a kutatók szerint transzformációval levezethetetlen, mert a képzett szó egyedi jelentésű: *kaparint, csalogat, menyecske* stb.

A látszólag nagyon világosan elhatárolt képzési típusok közötti különbségtétel mégsem minden esetben magától értetődő pusztán a képzők szerint, mivel ugyanaz a képző egyaránt alkalmas lehet szintaktikai, lexikai és szemantikai képzésre is. Szabó Zoltán éppen ezek elkülönítésére ajánlja a transzformációs analízist (NyIrK. 9–10; MNy. 65: 39–45) például a műveltető képző esetében: mert az *épített* szintagmából transzformálható (szintaktikai képzés), de a *vágtat* nem (szemantikai képzés).

Mint a fenti példák is tanúsítják, a képzők transzformációs levezetése jó lehetőséget nyújt a különböző nyelvi szintek összekapcsolására, annak bizonyítására, hogy a szóképzés összefügg a szintagmák, a mondatok vizsgálatával, sőt módot ad a képzők kifogástalan tipizálására.

3. Ha ismerjük a nyelvi transzformáció szabályait, közelebb kerülhetünk a költői alkotások megértéséhez is. Ady A Halál lovai című versében az első strófa információhalmazában az eligazodást a szórendi transzformációk számbavétele segíti:

Mikor az égi pásztorok / Kergetik felhő-nyájokat /
Holdvilágos, fehér uton, / Patkótlanul felénk, felénk /
Ügetnek a halál-lovak.

Mikor az égi pásztorok / Holdvilágos, fehér uton /
Kergetik felhő-nyájokat / Patkótlanul felénk, felénk
Ügetnek a halál-lovak.

Patkótlanul felénk, felénk / Ügetnek a halál-lovak /
Holdvilágos, fehér uton, / Mikor az égi pásztorok /
Kergetik felhő-nyájokat.

Patkótlanul felénk, felénk, / Ügetnek a halál-lovak, /
Mikor az égi pásztorok / Kergetik felhő-nyájokat /
Holdvilágos, fehér uton.

Ehhez hasonlóan folytatható a szórendi változatok sora. De mi lehetett a költő célja a maga variánsával?

Holdvilágos, fehér uton.
Mikor az égi pásztorok

*Kergetik felhő-nyájokat,
Patkótlanul felénk, felénk
Ügetnek a halál-lovak.*

Érzésem szerint az előrevetett, szerkezetes helyhatározó (*Holdvilágos, fehér uton*) megteremti a címeli *halál* szóhoz társuló kísérteties hangulatot, amelyet tovább is részletez a közlés szempontjából lényegtelen időhatározói mellékmondat. A lényegi mondandót: az érzelmi megrendülést a szórend árulja el, ugyanis a mechanikusan megállapított topikalizációt igazolja a személyes halálélményt sugalló *felénk* személyragos határozószónak a fókusz-helyzetbe, vagyis az ige elé kerülése és ismétlődése.

4. Dolgozatomban a transzformáció felhasználásának számtalan módját nem említettem, mivel inkább csak az volt a szándékom, hogy ráirányítsam a figyelmet a transzformációnak a tanítóképző főiskolai nyelvtanításban is jelentkező alkalmazási területeire, módszereire, hasznára.

Szikszai Lajosné

A nyelvtudomány műhelyéből

A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum

(A szövegtani kutatás mai állásáról)

Ebben az írásban a szövegtani kutatás mai állásáról kívánok vázlatos képet nyújtani. Először azokat a kérdéseket tárgyalom, amelyek a szövegtani kutatásban központi szerepet játszanak, majd azokról a diszciplinákról szólok, amelyeknek együttműködése egy optimális szövegtan létrehozása szempontjából elengedhetetlennek látszik. Írásomat bibliográfiai tájékoztatóval zárom.

1. A szövegtani kutatás központi kérdései

1.1. Ahhoz, hogy a szövegtani kutatás központi kérdéseit világosan láthassuk, mindenekelőtt a nyelvi objektumoknak mint jelkomplexusoknak az összetevőivel kell foglalkoznunk.

Egy nyelvi objektumnak mint jelkomplexusnak ($= \Sigma$) az összetevőit az első ábra mutatja. Az ebben az ábrában található szimbólumok alábbi értelmezésénél Vas István „Második párbeszéd két ismeretlen között” című verséből veszem a példákat, lásd (1). — E vers teljes szövegtani elemzését egy ezt követő tanulmányban szándékozom bemutatni.

(1) *Második párbeszéd két ismeretlen között*

Hogy állsz? — Készen vagyok.

— Ebben a nyári alkonyatban?

— Épp most. — Remontálnak a rózsák.

— Nem utólszor ezen a nyáron.

5. — A szerelem? — Az is remontál.

— És koponyádban a ragadozó?

— Legszívesebben abbahagyná.

Lomhán figyel, de készülődik

Szemében az új tigrisugrás.

10. — És mégis? — Akkor kell búcsúzni,

Amikor legjobban szeretjük,

Amitől búcsúzni kell.

— Még győződ? — Győzve abbahagyni.

— Sok csatát kell még nyerned ahhoz,

15. Hogy elveszítsd a háborút.

— Háborúmat elveszítve

Nyerhetem csak meg a békét.

— Kettőnkön áll a vásár.

— Ha majd kettőnkön a sor.

relációk. — Az (1) 14–15. sorában található megnyilatkozásra vonatkozóan a szintaktikai struktúra alapján tudjuk pl., hogy a „megszólítottnak” („nyerned”) sok csatát kell nyernie, s hogy ezt ahhoz kell nyernie, hogy elveszítse a háborút; az 1. sor két megnyilatkozására vonatkozóan a kérdőjel és a pont, a *hogy* és a *készen*, valamint az *állsz* és *vagyok* szópárok alapján tudjuk pl., hogy közöttük kérdés-felelet reláció áll fenn; az egész vehiculumra vonatkozóan a gondolatjel következetes használata alapján tudjuk pl., hogy annak melyik megnyilatkozása melyik „ismeretlen” beszédtevékenysége eredményének tekintendő;

$\mathfrak{D}_{inf}$ (inferenciális dictum): az a nyelvi-logikai értelem, ami a relacionális dictum és értelem-szemantikai ismereteink alapján kikövetkeztethető. — Az (1) 4. sorában található megnyilatkozásra vonatkozóan a 3. és 4. sorban található megnyilatkozások között fennálló dialógus-reláció alapján pl. kikövetkeztethetjük, hogy a „rózsák remontálnak” *nem utólszor ezen a nyáron*; attól függően, hogy a „nem utólszor ezen a nyáron” kifejezést hogy értelmezzük, arra a következtetésre juthatunk, hogy ezen a nyáron fognak még remontálni, vagy arra, hogy az elkövetkező nyáron/nyarakon (is); tudjuk továbbá, hogy milyen értelem-szemantikai ismereteket kapcsolhatunk a *rózsák*, *remontálnak*, *nem utólszor*, ... szavakhoz/kifejezésekhez, és hogy ezek alapján milyen következtetéseket vonhatunk le, stb.;

$\mathfrak{D}_{cnt}$ (configurációs dictum): az az által a sorrend által kifejezésre jutó értelem, amiben a relacionális dictum konstituensei a vehiculumban felsorolásra kerülnek. — Az (1) 14. sorában található megnyilatkozás állhatna pl. a következő formákban is: „Még sok csatát kell nyerned ahhoz”, vagy „Ahhoz még sok csatát kell nyerned”, vagy „Ahhoz sok csatát kell még nyerned” stb., de nem ezekben a formákban áll;

$\mathfrak{A}$ (apperceptum): a vehiculumhoz a dictum közvetítésével hozzárendelhető vizuális/auditív, ... „kép”. — Vizuális kép rendelhető pl. az (1) *nyári alkonyatban*, *remontálnak a rózsák*, stb. kifejezéseire/megnyilatkozásaihoz;

$\mathfrak{E}$ (evocatum): a vehiculumhoz a dictum és/vagy apperceptum közvetítésével hozzárendelhető tényleges vagy előrevetített tapasztalat/érzelem. — A mindenkor olvasó állapotától/helyzetétől függ, hogy az (1) melyik kifejezéséhez/megnyilatkozásához milyen tapasztalatot/érzelmet tud hozzárendelni;

Azt a kérdést, hogy az apperceptummal és/vagy evocatummal kapcsolatban is lehet-e/szükséges-e a dictumra vonatkozóan megkülönböztetett aspektusokat/konstituenseket megkülönböztetni, itt nem kívánom tárgyalni.

Se_{Re} : az arra a tényállás-konfigurációra (relatumra) utaló értelem, amiről a szöveg feltehetően szól (ezt az értelmet az első ábrán az „ $\mathfrak{R}$ ” szimbólum jelöli). — Az (1) „Készen vagyok” megnyilatkozásának vehiculummal kapcsolatos nyelvi-logikai értelme (Se_{v_0}) nem több és nem kevesebb, mint az, ami ebben a megnyilatkozásban értelem-szemantikailag közvetlenül kifejezésre jut; az adott nyelvi kontextusban (lásd pl. „Akkor kell búcsúzni, ...”) és az adott kommunikáció-szituációban (párbeszéd két ismeretlen között) ez a „Készen vagyok” megnyilatkozás arra a tényállásra (Re) utal, hogy az ezt nyilatkozó „ismeretlen” kész az élete befejezésére; bár szimbolikus interpretációs-lépéseket is alkalmazva, de lényegében hasonló módon alkotható meg az értelemnek ez a fajtája az „És koponyádban a ragadozó?”, valamint más hasonló jellegű megnyilatkozással kapcsolatban is; Az $\mathfrak{R}_{rel}$, $\mathfrak{R}_{inf}$, $\mathfrak{R}_{cnt}$ aspektusok/konstituensek az előzőekben tárgyalt $\mathfrak{D}_{rel}$, $\mathfrak{D}_{inf}$, $\mathfrak{D}_{cnt}$ aspektusok/konstituensek értelmezésével analóg módon értelmezhetők.

Az $\mathfrak{R}_{rel}$ voltaképpen egy olyan feltételezett világfragmentumra utaló értelem, amely különféle részvilágokhoz tartozó (hozzárendelhető) tényállások konfiguráció-

jából áll — az (1)-ben az „egyik ismeretlen” tudja, hogy $p_1, p_2, \dots$, feltételezi, hogy $r_1, r_2, \dots$, meg van győződve arról, hogy $s_1, s_2, \dots$ stb., s hasonló attitűdökkel viszonyul a „másik ismeretlen” is a különféle tényállásokhoz.

Az $\mathcal{R}_{\text{int}}$ azoknak a következtetéseknek az összessége, amiket az egyes részvilágok tényállásai alapján a szóban forgó részvilágokra és/vagy magára az egész világfragmentumra vonatkozóan levonhatunk.

Az $\mathcal{R}_{\text{ext}}$ az egyes részvilágokhoz rendelt tényállások vehiculumbeli manifesztációinak lineáris egymásutánja.

Az Se_{Re} -vel kapcsolatban végül azt a kérdést is vizsgálni kell, hogy lehete/szükséges-e az Se_{Ve} -re vonatkozóan értelmezett $\mathcal{R}$ és $\mathcal{S}$ konstituensek Se_{Re} -beli analogonjait értelmezni. Ezzel a kérdéssel azonban itt nem kívánok foglalkozni.

Re (relatum imago): annak a (világfragment-specifikus) tényállás-konfigurációnak az alkotóban és/vagy befogadóban létrehozott/létrejött mentális képe, amiről a szöveg szól vagy szólhat. — Az (1)-gyel kapcsolatban a befogadóra vonatkozóan annak a tényállás-konfigurációnak a mentális képéről van szó, amit a dialógust olvasva az (1) vehiculumához hozzárendelhető relátumként el tud képzelni;

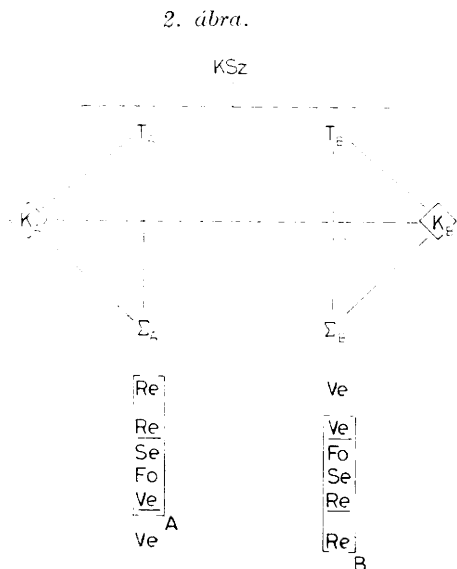
Re (relátum): maga az a tényállás-konfiguráció, amiről a szöveg feltehetően szól.

Sm (significatum): a jelkomplexus jelölt komponense, azaz az értelem és a relátum együttesen. Több (itt részletesen nem elemezhető) érv szól amellett, hogy a significatum komponenszt célszerű jelentésnek tekinteni.

Az első ábrában található, de a fentiekben nem explikált szimbólumok értelmezését a későbbiek során fogom megadni.

1.2. Jeletet/jelkomplexusokat különféle kommunikáció-szituációkban szoktunk alkotni és befogadni. A szövegtani kutatás alapkérdéseinek tárgyalásához ezért elengedhetetlenül szükséges a kommunikáció-szituációkat alkotó tényezők elemzése is.

Egy kommunikáció-szituáció leegyszerűsített sémáját a második ábra mutatja. Az ebben az ábrában található szimbólumok értelmezése a következő:

Egy kommunikáció-szituáció összetevői

K_A : az alkotó (közlő) szerepét játszó kommunikátor;

Σ_A : az alkotó által létrehozott nyelvi objektum mint jelkomplexus;

T_A : az a téma, amiről intenciója és meggyőződése szerint az alkotó a Σ_A vehiculumát létrehozva kommunikál;

K_B : a befogadó szerepét játszó kommunikátor;

Σ_B : az alkotó által létrehozott nyelvi objektum (mint jelkomplexus) befogadó által történő rekonstrukciója, pontosabban a Σ_A vehiculumához a befogadó által rendelt interpretáció;

T_B : az a téma, amiről a befogadó Σ_B -re alapozott meggyőződése szerint az alkotó kommunikál;

KSz: a kommunikáció-szituáció; a kommunikáció-szituáció két konstituensét „egységbe foglaló” vonal szaggatott volta azt kívánja kifejezésre juttatni, hogy a két fél-szituációnak nem kell sem azonos térben, sem azonos időben egymással összekapcsoltnak lennie.

A Σ_A és Σ_B nagy valószínűséggel minden esetben különböznek (ezt kívánja kifejezésre juttatni az a mód is, ahogyan konstituenseik a második ábrán ábrázolva vannak); egy kommunikáció eredményes végrehajtása csupán azt kívánhatja meg, hogy Σ_A és Σ_B az adott kommunikáció-szituáció szempontjából releváns konstituensekben egyezzenek meg. Adott esetben T_A és T_B is különbözhetnek egymástól.

A második ábrához szükségesnek tartom továbbá megjegyezni a következőket: A nyelvi objektumok mint jelkomplexusok egy része olyan tágabb értelemben vett jelkomplexus, amelyben egy teljes kommunikáció-szituáció manifesztálódik. Ha ez az eset áll fenn, a második ábra Σ_A és Σ_B szimbólumai helyére közvetlenül nem e jelkomplexusok konstituenseit, hanem egy KSz-szel analóg kommunikáció-szituáció szimbólumait kell behelyettesíteni. Nevezzük ezt a szituációt „másodlagos vagy kommunikált kommunikáció-szituáció”-nak, és jelöljük KSz $_A^2$ és KSz $_B^2$ -vel. Erre a másodlagos kommunikáció-szituációra vonatkozóan értelemszerűen beszélhetünk K_A^2 , T_A^2 , Σ_A^2 , stb. konstituensekről. — Az (1) egy ilyen másodlagos kommunikáció-szituáció manifesztációja: K_A^2 és K_B^2 a két „ismeretlen” (a dialógusnak megfelelően váltakozva, Σ^2 vehiculumát az egyes dialógusrészek vehiculumai alkotják; K_A Vas István, K_B az (1) tetszőleges befogadója, Σ (Σ_A és Σ_B) vehiculumát maga az (1) alkotja.

1.3. A szövegtani kutatás központi kérdései a „szöveg”-fogalom értelmezésével, a kommunikáció-szituációt meghatározó tényezőkkel, a jelkomplexus konstituenseivel, az intertextualitás aspektusaival és a lehetséges interpretáció-típusokkal kapcsolatosak.

1.3.1. A szövegtani kutatás alapkérdése — tárgyának, céljának, módszereinek nagy mértékben meghatározója — a szöveg-fogalom értelmezése.

Az értelmezés során először arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy magát a jelkomplexust, vagy csupán annak vehiculum-konstituensét nevezzük-e szövegnek. A szakirodalomban mindkét értelmezési mód megtalálható, a legtöbbször következetesen egyik értelmezéshez se alkalmazkodva. Én azt tartom célszerűnek, ha magát a jelkomplexust nevezzük szövegnek, feltéve, hogy vehiculuma bizonyos követelményeknek eleget tesz. A következő kérdés tehát az, hogy milyen típusú vehiculum esetén nevezzünk egy jelkomplexust szövegnek. Más szóval, hogy csak írott/nyomtatott vagy hangzó fizikai manifesztációjú és jól formált megnyilatkozásokból álló természetes nyelvi vehiculum esetén, vagy más típusú vehiculumok esetén is; hogy eltekinthetünk-e a jólformáltságtól, tartalmazhat-e a vehiculum képeket/ábrákat/képleteket/stb., a vehiculumhoz tartozónak tekinthetők-e (tekintendők-e) a gesztusok, mimika stb. Ezeket a kérdéseket figyelembe véve célszerűnek látszik „dominánsan nyelvi szövegek”-ről beszélni, ahol a dominancia (intuitíve) azt jelenti, hogy domináns információ-hordozóknak a vehiculum lexikai elemeit tekintjük. Az utolsó kérdés végül az, hogy tekintsünk-e egy kommunikáció-szituá-

ciótól elvonatkoztatott jelkomplexust is szövegnek, vagy csupán egy kommunikáció-szituációba beágyazottat. Ezt a kérdést illetően a kommunikáció-szituáció figyelembevétele látszik célszerűnek.

E válaszok alapján azt mondhatjuk, hogy alkotója vagy valamely befogadója számára egy nyelvi objektum akkor minősül szövegnek, ha egy tényleges vagy feltételezett kommunikáció-szituációban egy tényleges vagy feltételezett kommunikatív funkció betöltésére alkalmasnak tekinthető. Ez általában azt jelenti, hogy egy az adott vagy feltételezett kommunikáció-szituációt tekintve összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető) tényállás-konfigurációt juttat kifejezésre, aminek következtében nyelvi konstitúciója is valamiképpen összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető). Minthogy adott időben és szociokulturális környezetben a legtöbb esetben létezik arra vonatkozó konvenció, hogy milyen nyelvi objektum milyen kommunikáció-szituációban képes kommunikatív funkció betöltésére, a fenti explikáció alkalmazása nem tekinthető teljesen szubjektív faktoroktól függőnek.

1.3.2. Egy kommunikáció-szituációt meghatározó tényezők a következők: valamikor, valahol, valaki, valaki(k)nek, valamilyen okból/célból, valamiről, valamilyen formában, valamit kommunikál. E tényezőket — a „valamilyen okból/célból” tényező kivételével — explicit vagy implicit módon tartalmazza a második ábra. A „valamilyen formában” részben magára a kommunikáció-szituációra, részben a létrehozott nyelvi objektum konstitúciójára utal, a „valamit” a nyelvi objektum jelentésével (significatum komponensével) azonosítható.

A kommunikáció-szituáció ismerete (egy kommunikáció-szituáció feltételezése) azért fontos, mert ez határozza meg döntő módon azokat az operációkat, amiket egy szövegnek minősített nyelvi objektum vehiculumával és/vagy vehiculumán végrehajtunk. Másképpen interpretálunk egy tudományosnak, másképpen egy népszerűsítőnek, másképpen egy hivatalosnak, másképpen egy irodalminak minősített szöveget, stb.

A kommunikáció-szituáció kutatásával kapcsolatos főkérdések a következők:

- milyen tényezők határoznak meg egy alkotó és/vagy befogadó szerepét játszó kommunikátort.
- a kommunikáció-szituáció mely tényezőit alapul véve milyen szituációtípológia hozható létre, és mi az egyes típusok interpretációt meghatározó jellege/funkciója.
- milyen kihatással vannak az alkotót meghatározó tényezők az általa alkotott szöveg konstitúciójára stb.

E kérdésekkel kapcsolatban hangsúlyozni szeretném azt a különbséget, ami egy tipológia (és következményei) ismerete és e tipológia alkalmazása között fennáll: a tipológiai ismeretek általában nem garantálják ez ismeretek adekvát alkalmazását, az interpretáció szempontjából viszont az a döntő, hogy milyen típusba soroljuk az interpretálandó nyelvi objektumot, milyennek minősítjük a szöveg alkotója és a saját kompetenciánk relációját arra a témára vonatkozóan, amiről véleményünk szerint a szöveg szól, hogyan járunk el, ha másodlagos kommunikáció-szituációval is van dolgunk, stb.

1.3.3. Egy jelkomplexust — akár kommunikáció-szituációba beágyazva, akár anélkül — vizsgálhatunk statikus vagy dinamikus szempontból. Statikus szempontból egy jelkomplexust olyan relációhálónak tekintünk, amely nem tartalmaz információt e háló (időbeli/térbeli) létrejöttére vonatkozóan, dinamikus szempontból pedig olyan hálónak, amely ilyen információt tartalmaz. E hálók létét, a jelkomplexusok (és kommunikáció-szituációk) belső organizációját feltételezzük, s explicit reprezentálásuk céljából teoretikus konstruktumokat hozunk létre, amiket struktúráknak (statikus szempont) illetve procedúráknak (dinamikus szempont) szokás nevezni. Reprezentálásról szólva természetesen nem szabad valami interszubjektív módon feltárható organizáció

reprezentálására gondolni; pontosabban itt arról van szó, hogy a jelkomplexusokhoz különféle struktúrákat és procedúrákat rendelhetünk.

Minthogy a szövegszerűsége vonatkozó elvárás az összefüggőségre és teljességre irányul, centrális kutatási téma ezek vizsgálata. Mindenekelőtt szükséges különbséget tenni a szövegkonstitúció és a szövegben feltételezetten kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció összefüggése és teljessége között.

Ami a szövegkonstitúciót (a Ve/Ve , Fo és Se_v konstitúcióját) illeti, célszerű különbséget tenni textúra (a konstitúció horizontális/lineáris szervezettsége) és kompozíció (a konstitúció vertikális/hierarchikus szervezettsége) között. A szövegkonstitúció összefüggésére vonatkozóan többféle terminus használatos. Véleményem szerint a vehiculum (és formáció) összefüggőségével kapcsolatban célszerű a *konnektás*, az Se_v (és $\mathfrak{A}_{int}$) összefüggőségével kapcsolatban pedig a *kohézió* terminust alkalmazni, mégpedig mind a textúrára, mind a kompozícióra vonatkozóan. A szövegkonstitúció teljességének a kérdése részben nyelvészeti, részben stilisztikai-retorikai kérdés, de döntő módon függ a szövegben (feltételezetten) kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció teljességének a megítélésétől is. (A bekezdések és annál magasabb fokú kompozícióegységek szintjén általában már nem a nyelvi organizáció dominál.)

Egy tényállás-konfiguráció (Re) összefüggőségének és teljességének a kérdése még bonyolultabb kérdés. Az, hogy mikor minősül egy tényállás-konfiguráció összefüggőnek és teljesnek, egyrészt attól függ, hogy milyennek ítéli meg az alkotó/befogadó annak a kommunikáció-szituációnak a típusát, amibe a szóban forgó szövegvehiculumot beágyazza, s hogy ebben a szituációban mit tart relevánsnak. Egy relátum mentális képének (re -)konstruálásánál világra vonatkozó ismereteink és hiedelmeink azon része játszik döntő szerepet, amit a szóban forgó vehiculummal kapcsolatba hozhatónak tartunk. Ezt az ismeret- és hiedelemrendszert *modell*-nek szokás nevezni; ezt jelöli a második ábrán az „ $\mathfrak{M}$ ” szimbólum. Saját ismereteink és hiedelmeink alapján éppúgy alkothatunk modelleket, mint azok alapján, amiket az alkotóra, az alkotó kortársaira vagy bármely tetszőleges befogadóra vonatkozóan feltételezünk.

A *koherencia* terminus — az 1.1. pontban bevezetett terminológiát használva — az Se_{Re} és Re/Re relációjának a minősítésére szolgál. Ha az Se_v és az alkalmazott modell(ek) alapján létre tudunk hozni olyan Se_{Re} -t, amit egy általunk Re -ként elfogadható tényállás-konfiguráció mentális képével egybehangzónak (az ezt a mentális képet „fedő”-nek) tarthatunk, akkor azt mondjuk, hogy a szóban forgó szöveg koherens. (A második ábrán az „ I_v ” szimbólum a nyelvre vonatkozó ismereteket, az „ $[I \& H]_v$ ” szimbólum a világra vonatkozó ismereteket és hiedelmeket jelöli.)

Az előzőekben felsorolt aspektusok/kérdések vizsgálatánál jelentős kérdés annak eldöntése is, hogy kívánunk-e (szükségét látjuk-e) különbséget tenni egy úgynevezett mely, és úgynevezett felszíni szerkezet között, és hogy ezek reprezentálására mely konstitúensre vonatkozóan milyen reprezentációs (kanonikus) nyelvet kívánunk alkalmazni. E nyelvek felépítésétől függ ugyanis mind a textúra, mind a kompozíció leírása, mert ezekre a nyelvekre vonatkozóan kell értelmeznünk az úgynevezett minimális nyelvi egységeket és ezek különféle szintű hierarchikus kombinációit.

1.3.4. A nyelvre és a világra vonatkozó ismeretek határterületére esnek az interpretálás során ugyancsak fontos szerepet játszó *intertextuális* ismeretek.

Az intertextualitást illetően különbséget lehet/szokás tenni tipológiai és referenciális intertextualitás között. Tipológiai intertextuális reláció akkor áll fenn két (vagy több) szöveg között, ha vagy valamely jelkomponensük jellege alapján, vagy annak a kommunikáció-szituációnak valamely tényezője szempontjából, amelyben alkottattak/befogadtatnak, azonos típusba sorolhatók. Referenciális intertextuális reláció áll fenn két szöveg között, ha az egyik ténylegesen vagy nyilvánvalóvá tehető módon utal a

másikra. (Ennek az utalásnak a szöveg alkotója részéről sem akartnak, sem tudatosnak nem kell lennie.) E két szempont egymással összefonódva is alkalmazásra kerülhet intertextuális elemzéseknél.

Az intertextualitásnak a vizsgálatánál a fő kérdés az intertextualitás főbb megnyilvánulási formáinak felfedése és osztályozása, valamint az egyes osztályok interpretációt befolyásoló/meghatározó aspektusainak feltárása és leírása.

1.3.5. A szövegtani kutatás központi kérdései közé tartoznak végül, de nem utolsósorban az egyes interpretáció-típusokkal kapcsolatos kérdések.

Az interpretáció tárgya szempontjából különbséget tehetünk a teljes jelkomplexusra vagy annak csupán valamely komponensére/komponenseire irányuló interpretáció között.

Az interpretáció jellege szempontjából különbséget tehetünk explikatív és evaluatív, valamint mindkettőre vonatkozóan deskriptív és argumentatív interpretáció között. Az explikatív interpretáció célja egy struktúra vagy procedúra (mint teoretikus konstruktum) létrehozása és az interpretálandó szöveghez való hozzárendelése; az evaluatív interpretáció valamilyen (esztétikai, szociális, morális stb.) normarendszer felhasználásával értékeli a létrehozott struktúrák és procedúrák közvetítésével az interpretálandó szöveg feltételezett komponenseit és (belső) statikus és/vagy dinamikus organizációját. A deskriptív interpretáció célja az explikatív és/vagy evaluatív interpretáció eredményeinek puszta leírása, az argumentatív az eredmények argumentatív nyilvánvalóvá tétele.

1.3.6. Bármely központi kérdés vizsgálatánál a következő három ismeretforrásra támaszkodhatunk: (1) saját kompetenciánk és kommunikatív tevékenységünk, (2) mások kutatási eredményei, (3) saját empirikus vizsgálataink eredményei. Mindhárom ismeretforrás alkalmazásának megvannak a sajátos metodológiai aspektusai, ezekkel azonban itt nem kívánok foglalkozni.

2. A szövegtani kutatás interdiszciplináris aspektusai

2.1. A szövegtani kutatás előző fejezetben felsorolt kérdései alapján nyilvánvaló, hogy ha ugyan a nyelvészet a szövegtani kutatásban központi helyet foglal el, önmagában nem tekinthető olyan tudomány(ág)nak, amely a szövegtani kutatás valamennyi releváns kérdésére választ tudna adni. Annak természetesen mindig fennáll a lehetősége, hogy a szövegnyelvészetet olyan tága értelmesszük, hogy az a szöveg valamennyi egymással szervesen összefüggő aspektusának leírását saját feladatának tekinthesse. Ez azonban a nyelvészet fogalmának olyan kiterjesztéséhez vezetne, amihez nehezen lehetne a nyelvészek egyetértését megnyerni. Célszerűbbnek látszik tehát a szövegtant interdiszciplináris tudomány(ág)nak tekinteni.

2.2. Jóllehet érdekes és szükséges is az interdiszciplinárisan értelmezett szövegtani kutatás kialakulásának történetével is foglalkozni, itt ez nem lehet célom, s e tanulmány keretei között lehetőségem se lenne rá. A következőkben csupán azokat a diszciplinákat kívánom felsorolni, amelyek saját kompetenciájuk határai között a szöveget is kutatási objektumuknak tekintik, s azokat a főbb feladatokat említeni, amelyek e kompetenciák körébe tartoznak.

A tudománytörténeti előtörténet következtében a szövegtani kutatás centrális diszciplinája a nyelvészet. A nyelvészet keretén belül a hatvanas évek végén terjedtek el a *szöveggrammatika* és a *szövegnyelvészet* terminusok. Nyilvánvaló azonban, hogy szöveggrammatikáról és szövegnyelvészetről nem lehet olyan értelemben beszélni, mint mondatgrammatikáról és mondatnyelvészetről, bár ez utóbbiak definíciója sem

könnyű feladat. A szövegkonstitúció aspektusai közül a nyelvészet kompetenciakörébe tartozónak tekinthetők a következők: a határozatlan és határozott névelős főnévi szerkezetek (referencia, koreferencia), az ana- és kataforikusan használt határozók, névmások és főnévi szerkezetek, az igeidők és igemódok, a kötőszók, a téma-réma láncok (tematikus progresszió) szövegkonstitutív szerepe, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Hangsúlyozni szeretném ugyanakkor azt is, hogy valószínűleg a felsorolt tényezők egyike sem írható le teljes egészében kizárólag nyelvészeti eszközökkel és módszerekkel. Hogy mi írható le a nyelvészet keretében és mi nem, az részben a nyelvészet definíciójától függ (különösképpen a nyelvészeti szemantika hatókörének értelmezésétől), részben az egyes nyelvek strukturális sajátosságaitól (grammatikai nemmel rendelkező nyelvek pl. más lehetőséget adnak a szövegkonstitúció nyelvészeti leírására, mint az azzal nem rendelkezők).

A szövegkonstitúció aspektusai kezdettől tárgyát képezték a stilisztikai és a retorikai kutatásnak; e két diszciplína természeténél fogva társtudománya a nyelvészetnek a szövegtani kutatásban. Hasonló mondható a különféle filológiaiakról, amelyek kutatási körébe szövegek különböző szempontok szerinti interpretálása mindig beletartozott.

Részben a tudományelmélet, részben a nyelvfilozófia (jelentés- és interpretációelmélet, beszédaktus-elmélet), részben a különböző filozófiai logikák révén a filozófia is jelentős szerepet játszik a szövegtani kutatásban.

Mínthogy a szövegtani kutatás a formális nyelvészet eredményeiről és módszereiről sem mondhat le (akkor sem, ha egy teljes egészében formalizált szövegelmélet valószínűleg soha nem hozható létre), az interdiszciplináris szövegtani kutatásban figyelembe kell venni a formális logika és az automaták algebrai elmélete módszereit is.

Mind a mondat-, mind a szövegkutatásra áll, hogy a nyelvészethez képest a szemiotika (mint a jelek általános elmélete) és a kommunikációelmélet (beleértve a multimediális kommunikáció elméletét is) azokban fölérendelt szerepet játszanak.

Az eddigiekben felsorolt diszciplínákhoz viszonyítva más módon tekintendők a nyelvészet társtudományának a kognitív pszichológia és a kommunikációs szociológia/etnometodológia. Az előbbi a szövegalkotás és a szövegbefogadás pszichológiai aspektusaival foglalkozik, az utóbbi ezek szociológiai/etnológiai aspektusaival — már ami e tudományágak verbális kommunikációra vonatkozó érdeklődését illeti.

Végül szükséges megemlíteni az úgynevezett mesterséges intelligencia kutatását is, amelynek módszerei — ha ugyan egyelőre szűk határok között is — lehetőséget adnak különféle szövegfeldolgozási folyamatok szimulálására s ezáltal a szövegtani kutatás bizonyos eredményeinek objektív tesztelésére.

2.3. Az interdiszciplinaritás szükségessége következtében a szövegkutatás számára két lehetőség áll fenn ahhoz, hogy ökonomikus és eredményes lehessen: (1) a szövegtani kutatásban érdekelt diszciplínák kidolgoznak egy valamennyi diszciplína számára kötelező érvényű szövegkutatási metodológiát, amely lehetővé teszi egymás eredményeinek diszciplína számára kötelező érvényű szövegkutatási metodológiát, amely lehetővé teszi egymás eredményeinek diszciplínaspecifikus felhasználását, (2) a szövegtan önálló diszciplínává válik.

Bár egyik lehetőség se mondható biztosan realizálhatónak, az utóbbi lehetőség megvalósítását (megvalósíthatóságát) realisabbnak látom. Egy ilyen önálló szövegtani diszciplínára gondolva beszélek „szemiotikai textológiáról”, ahol a *szemiotika* terminussal azt kívánom kifejezésre juttatni, hogy ez a textológia mind a szintaktikai, mind a szemantikai, mind a pragmatikai aspektus elemzésére és leírására törekszik.

3. Bibliográfiai tájékoztató a szövegtani kutatás irodalmához

Abból kiindulva, hogy az olvasó a magyar nyelvű szövegtani irodalmat ismeri, e tanulmány bibliográfiájában kizárólag az idegen nyelvű szövegtani irodalomra utalok, s erre is a következő megkötésekkel: voltaképpen nem bibliográfiát, hanem elsősorban metabibliográfiát nyújtok (bibliográfiákat, periodikákat, áttekintést nyújtó műveket és újabb keletű bevezetéseket sorolok fel), és azt is csak a nyelvészecentrikus szövegtani irodalomra vonatkozóan. (Az interdiszciplináris értelemben vett szövegtani kutatásról rövid, de átfogó bibliográfiai áttekintést nyújt Petőfi 1986b.)

A szövegtani kutatásban szerepet játszó tudományokról/tudományágakról és a kutatás főbb témáiról/módszereiről átfogó képet nyújt a van Dijk által szerkesztett Handbook.

A Bevezetések egyike sem tekinthető optimálisnak; a bibliográfiában felsorolt művek azáltal, hogy más-más szempontból közelítenek a témához, kölcsönösen kiegészítik egymást.

A szövegkonstitúció egy-egy kérdésének/aspektusának részletesebb tárgyalásához a felsorolt bibliográfiákban (és periodikákban) található megfelelő szakirodalmi utalások.

Ahhoz a szemlélethez, amivel a szövegtani kutatás fő kérdéseit tanulmányom első fejezetében tárgyalom, valamint e szemlélet szövegtani elemzésben való felhasználásához lásd még a következő tanulmányokat is: Petőfi, J. S. „Language as a written medium: Text”, in: Collinge, N. E. (ed.), *Encyclopaedia of Language*, Kent: Croomhelm LTD Publishers, 1988; Petőfi, J. S. and T. Olivi: „Texture, composition, signification. Vers une textologie sémiotique”, *Degrés* 46—7, 1986; Petőfi, J. S. and T. Olivi: „Understanding literary texts. A semiotic textological approach”, in: Meutsch, D. and R. Viehoff (eds.) *Comprehension of Literary Discourse. Results and Problems of Interdisciplinary Approaches*. Berlin—New York: de Gruyter, 1988.

IRODALOM

Bibliográfiák

- Bibliographie Linguistiques de l'Année, (1939—) Comité International Permanent des Linguistes, Nijhoff, the Hague—Boston—London; since 1976 with section 2.3 'Text linguistics (Discourse Analysis)'.
- Lohmann, P. (1987) „Connectedness of Texts: a bibliographical Survey.” in: Petőfi, J. S. (ed.) *Text and Discourse Constitution. Empirical Aspects, Theoretical Approaches* (= RTT 4). W. de Gruyter, Berlin, New York, 478—501.
- Tannacito, D. J. (1981) *Discourse Studies: A Multidisciplinary Bibliography of Research on Text, Discourse, and Prose Writing*, Imprint Series, Indiana University Press, Indiana.
- Thorndyke, P. W. (1978) *Research on Connected Discourse: Structure, Comprehension, and Memory. A General Bibliography: 1900—1977*, P-6131, University, Stanford.

Összefoglaló áttekintések

- Charolles, J., J. S. Petőfi and E. Sözer eds. (1986) *Research in Text Connexity and Text Coherence. A Survey*, Buske, Hamburg.
- Dressler, W. ed. (1978) *Current Trends in Textlinguistics*, de Gruyter, Berlin, New York.
- Freedle, R. O. ed. (1979) *New Directions in Discourse Processing*, Ablex, Norwood, N. J.
- Kalverkämper, H. (1981) *Orientierung zur Textlinguistik*, Niemeyer, Tübingen.
- Petőfi, J. S. (1986a) „Text, Discourse”, in: (ed.) Sebeok, Th. A., *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, Amsterdam, pp. 100—7 (+ Bibliography) — magyarul in: *Tanulmányok/Studije. A magyar nyelv, irodalom és hungarológiai kutatások intézete 15: Szövegelmélet*. Novi Sad, Jugoslavija, 1982. 9—28.

- Petőfi, J. S. (1986b) „Report: European Research in Semiotic Textology. A historical, thematic, and bibliographical guide.” *Folia Linguistica* XX. pp. 545–71.
- Rieser, H. (1981) „On the development of text grammar”, in: Dorfmueller-Karpusa, K. and J. S. Petőfi (eds.) *Text, Kontext, Interpretation. Einige Aspekte der text-theoretischen Forschung*. Buske, Hamburg, pp. 317–54.

Periodikák és sorozatok

- Advances in Discourse Processes*, (1977–) ed. by Freedle, R. O., Ablex, Norwood, N. J.
- Discourse Processes. A Multidisciplinary Journal*, (1978–) ed. by Freedle, R. O., Ablex, Norwood, M. J.
- Discourse analysis monographs*, (1979–), University of Birmingham, English Language Research (ELR), Birmingham.
- Papiere zur Textlinguistik/Papers in Textlinguistics*, (1972–) ed. by Ihwe, J., J. S. Petőfi, and H. Rieser, Buske, Hamburg.
- Research in Text Theory/Untersuchungen zur Texttheorie*, (1977–) ed. by Petőfi, J. S., W. de Gruyter, Berlin, New York.
- Text. An Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse*, (1980–) ed. by van Dijk, T. A., Mouton, Amsterdam, Berlin, New York.
- Written Communication: A Quarterly Journal of Research, Theory, and Application*, (1984–) ed. by Daly, J. and St. Witte, Sage, Beverly Hills, London, New Delhi.
- Written Communication Annual. An International Survey of Research and Theory*, (1986–) ed. by Cooper, Ch. R. and S. Greenbaum, Sage, Beverly Hills, London, New Delhi.

Bevezetések

- de Beaugrande, R. (1980) *Text, Discourse, and Process. Toward a Multidisciplinary Science of Texts*, Ablex, Norwood, N. J.
- de Beaugrande, R.-A. and W. U. Dressler (1981) *Introduction of Text Linguistics*, Longman, London.
- Brown, G. and G. Yule (1983) *Discourse Analysis*, CUP, Cambridge.
- Dijk, T. A. van (1980) *Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung*, dtv, München.
- Dijk, T. A. van ed. (1985) *Handbook of Discourse Analysis*, Vol. 1–4, Academic Press, London.
- Gülich, E. and W. Raible (1977) *Linguistische Textmodelle. Grundlagen und Möglichkeiten*, Fink, München.
- Hartmann, R. R. K. (1980) *Contrastive Textology. Comparative discourse analysis in applied linguistics*, Julius Groos, Heidelberg.
- Hoey, M. (1983) *On the Surface of Discourse*, George Allen & Unwin, London.
- Kinneavy, J. L. (1980) *A Theory of Discourse* (2nd ed.), Norton, New York.

Petőfi S. János

adeſpes. Egy lelkiállapot nyelvi kifejezésének ötszáz évről írt dolgozatomban az AporK. következő részletét is idéztem: *es te neuedben emelem fel en kezeimet, Mikent adeſpes es kque2ſeggel be tellek en lelkem* (9; Psal. LXII, 5—6). Közöltem a zsoltárész megfelelőjét a Vulgata alapján: *& in nomine tuo levabo manus meas. Sicut adipe & pinguedine repletur anima mea*. Mindezek mellé ezt a megjegyzést fűztem: „NB. Az *adipe* fordítása alighanem téves” (Nyr. 111 [1987.]: 149). — Úgy látszik azonban: nem első-sorban fordítási hibáról van szó. A Huszita Biblia fordításáról amúgy is viszonylag keveset tudunk. Valószínűbb, hogy a másolás miatt bekövetkezett szövegromlásról beszélhetünk az *adeſpes*-sel kapcsolatban.

Az *adeſ* előfordul a MünchK.-ben is: *me2t mēden adeps tūzgel ſozatic / z mēden aianlat ſoual ſozatic*. A Nyíri Antal szerkesztette MünchK. kiadás (Budapest, 1971). ehhez lapalji jegyzetben megemlíti: „Az *adeſ* latin szó: 'zsír, hár', de ezen a helyen a rendelkezésünkre álló latin szövegben nem fordul elő” (45 vb 481 j.). Idézem azt a Vulgata szöveget, amelyet Nyíri közöl: *omnis enim igne salietur et omnis victima sale salietur*.

A MünchK. szókincsét földolgozó munkájában Szabó T. Ádám (Müncheni Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára. Décsy Gyula olvasata alapján a szöveget sajtó alá rendezte és a szótári részt készítette Szabó T. Ádám. Budapest, 1985.) az iménti idézet *adeſ*-ére 'áldozat, Opfer' jelentést ad meg. Mellékesen jegyzem meg, Décsy Gyulának nem olvasata, hanem betűhűsége törekvő kódexátírása van: Der Münchener Kodex. II. Wiesbaden, 1956. Az *olvasat*-nak a 'rendszerint régi, nehezen vagy többféleképpen olvasható szövegnek avagy valamely szavának, szókapcsolatának valószínű hangzásbeli megfelelése(i)'-t szokás nevezni (l. ÉrtSz.; ÉKsz.). — Szabó értékes könyvének korábbi kiadásában szintén 'áldozat, Opfer' jelentést rögzít; Ádám István T. Szabó: Der Müncheher Kodex. IV. Wortschatz mit vollständigem Wort- und Formenverzeichnis. Wiesbaden, 1977. E cikkem nyomdai munkálatai közben jelent meg A magyarországi középkori latinság szótára (Budapest, 1987.), ebben az *adeſ* jelentései: 'pinguamen — zsír, hárj' és „in imag.: flos, optimum — vminek a színe-jáva”.

Szavunk megvan a BécsiK.-ben is: *Von azert Daniël zurkot z adēpset z zort z egbēfoze z alkota ſalatocba z ada w farkannac // zaiaba* (175—6). Latin megfelelője: *Tulit ergo Daniel picem, et adipem et pilos, et coxit pariter, fecitque massas, et dedit in os draconis* (Mészöly Gedeon: A Bécsi Kódex. Budapest, 1916.). — Természetesen ezt az adatot is számon tartja Károly Sándor A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban (Budapest, 1965). című monográfiája: „*adeſ s.: C. *adēpse-t* 175₂₆.” Károly *-gal jelzi, hogy a tőváltozat ebben a formájában nem fordul elő a kódexben, egyéb jelzései pedig a szó alaktani fölépítésére utalnak (l. i. m. 24—6).

A Huszita Biblia másolatban ránk maradt szövegében tehát nincs mindenütt magyarra téve az *adeſ*, ezt bizonyították a fentiek. E tényt bizonyára a fordítók latin tudásának némely hiánya vagy az okozhatta, hogy nem értették meg a szöveget. Ez utób-

bíra gyanakodhatni a *mēden adeps tūzzel foztatic* esetében. Itt a számukra alighanem ismeretlen eljárású áldozati szertartásról esvén szó, nem értették meg az előttük fekvő szöveg(ek)et.

Az AporK. szóban lévő helyéhez föltehetünk egy **adeps(s)el és kövérséggel betellék* alapszerkesztményt, amely azután a másolás során torzult. A torzulásnak téves olvasás és értelmezés lehetett az oka. Talán az **emelém fel én kezeimet, miként részt olvasva a másoló úgy gondolta, hogy egy *felemelem a kezeimet, miként valaki (felemeli a kezeit)* mintájú szerkezettel van dolga. S a *Miként*-ig leírva a szöveget most már kompetenciája alapján a számára alighanem ismeretlen — ezért rosszul olvasott — **adeps(s)el* szót személynévnek értelmezte, majd pedig írta: *emelem fel en kezeimet, Miként adefpes*. — És mi magyarázza a feltételezett **adeps(s)el* átalakulását *adefpes*-sé? A jelenségben hangátvetésre és tollhibára gondolok, amelyek talán éppen azért alakítottak *adefpes*-t, mert a másolót megzavarta a számára gondot jelentő szó, hiszen annak értelmére — tudniillik arra, hogy az (tulajdon)név — összpontosított. Tulajdonnévnek azért olvashatta a szót, mert az általam fölített **adeps(s)el* magyar toldalékát nem ismerte föl, amire az *l*-nek és az *l*-nek az anyakódexbeli esetleges hasonlósága lehet a magyarázat.

A másoló nyilván számos nevet írt le munkája során (és sokat ismert is a Bibliából), ezek között több végződött *-es ~ -es-re* (vö. a BécsiK. tulajdonnév listájával, Károly i. m. 127 kk.): *Cambafes, Olofernès, Zares*. Egy efféle sorozatba beleillik *adefpes*.

Ha szem előtt tartjuk, hogy az olvasás, az írás és a megértés mennyire bonyolult folyamatok, feltételezéseim sora az *adefpes* kialakulására talán el is fogadható.

Büky László

Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete. Szerkesztette: J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre. III. N—S. Budapest, 1987. 603 oldal; IV. Sz—Zs. Budapest, 1987. 800 oldal

1. „Mindegyik költő arra törekszik, hogy új kontextusokat teremtsen, és ezek révén arra kényszerítse az olvasót, hogy sok előzetesen szerzett nyelvi készségéről időlegesen lemondjon. Ha egyes kontextusok hasonló jelentéseket generálnak, akkor az így nyert kontextuális jelentések átalakíthatók szótári jelentésekké; a szótár tulajdonképpen bizonyos alacsony mutatószámú, egyenértékű viszony föltárásának az eredménye egy szó kontextusainak halmazában. Két különböző kontextus azonban csak ritkán tekinthető teljesen egyenértékűnek, éppen ezért az ekvivalens viszonyok, melyekről beszéltünk, csupán ábrándok, illúziók, amelyekben a szókinés kutatóinak, a lexikológusoknak csak azért kell hinniük, mivel az emberi elmének szüksége van a kontextusbeli jelentés árnyalt, hullámzó és egyedi, valamint a szótári jelentés elnagyoltabb, de állandóbb és általánosabb jellege közötti ingadozásra. [Új bekezdés:] Egy költő nyelvének szótárát csak abban az esetben állíthatjuk össze, ha egyszerűen lemondunk a szótárral szemben támasztott követelményről, vagyis ha a szótárt a kontextusok leltárává alakítjuk át” — írta Solomon Marcus (A nyelvi szépség matematikája. Budapest, 1977. 141—2). Nem tekintve most a kontextuális jelentés és a szótári jelentés mibenlétével kapcsolatos gondokat (l. Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 65 és 181; Kemény Gábor: Le xikális jelentés — kontextuális jelentés — írói jelentés. NyK. 76 [1974.]: 183—98), örömmel állapíthatjuk meg: nemzeti költőnk nyelvének szótári feldolgozása közkinccsé vált. Mint emlékeztet: az I. kötet (A—F) 1167 oldalon Petőfi születésének 150. évfordulójára, 1973-ban jelent meg, a II. (G—M, 1351 oldal) 1978-ban. (Az oldalszámok közlésével jelzem, hogy fölöslegesnek látszik a kiadó eljárása: a szótár befejező részének kettő bontása; ez nemcsak a kezelhetőséget nehezíti, hanem a könyvespolcokat is.)

Annak az alapvető célnak, amelyet a PSz. maga elé tűzött még Gáldi László iránításának idején — „szótárunk elsősorban adattár kíván lenni” (I:7) — példás a megvalósulása még Solomon Marcus elvi fejtegetését szem előtt tartva is. Ezért az elmúlt évtizedek magyarországi szótárírásának legrangosabb eredményei közé, az ÉrtSz., az ÉKsz., a TESz. és a RMG1. közé méltán tartozik a PSz., amely nagy költőnk életművének szókincsét olyan kontextusok leltáraként közli (bizonyos terjedelmi korlátok között), amely szövegeknek nem kis hányada közvetlenül vagy közvetve nemzettudatunknak is része.

A PSz. munkálatairól folyóiratunk olvasói már a kezdetektől értesültek (I. Sz[űts] L[ászló]: Tanácskozás az írói szótárakról. Nyr. 89 [1963.]: 142), illetőleg másutt tájékozódhattak. (A PSz. előtörténetére vonatkozó irodalmat l. PSz. 1 : 8*j.)

Az első két kötetről számos ismertetés jelent meg a szakfolyóiratokban és a napi sajtóban is, például: Rubin Péter: A „forradalom” hússzor. Magyarország. 1973/7. 22; Grétsy László: A Petőfi-szótár. Magyar Nemzet. 1974. június 9. 13; Pásztor Emil: Petőfi Sándor életművének szókészlete a Petőfi-szótárban. Nyr. 98 [1974.]: 440—6; S. Meggyes

Klára: MNy. 70 [1974.]: 232—7; N. Horton Smith: Erasmus 27 [1975.]: 466—8; Martinkó András: ItK. 78 [1975.]: 94—8; Uő.: It. 61 [1979.]: 667—73 stb. Feltétlenül külön említendő még Fekete Sándor: Mire jó a Petőfi-szótár? című eligazító, elemző ismertetése (It. 57 [1975.]: 495—9), amely a szűkebb értelemben vett irodalomtudományi szakmán kívül állóknak, nemritkán íróknak és újságíróknak — mint írja — „csodálkozó értetlenségét törekszik eloszlatni a PSz.-ral kapcsolatban. Ez az értetlenség nem afféle megfontolásból származik, mint amilyent Solomon Marcustól idéztünk. Inkább arról lehet szó, hogy bár az irodalmi műalkotásnak, azaz a nyelvi szövegműnek éppen a nyelv (s így a szó is) az alapvető nyersanyaga, de mivel ez annyira természetes, a nyelvi műalkotás befogadása során nemritkán elfelejtődik. Minthogy a nemzetközi tudományosság a hazainál jóval előbb mutatott föl írói szótárakat (ezekre l. Benkő László: Az írói szótár. Budapest, 1979.), ezért megkésettységünk szintén e szóban forgó, csodálkozó értetlenségnek kedvezett.

A PSz. első kötetével egy évben, de a megjelenés évét 1972-nek jelezve látott napvilágot Benkő László munkájaként: Juhász Gyula költői nyelvének szótára (Budapest, i. év), a közelmúltban pedig: Pásztor Emil Toldi-szótára: Arany János Toldijának szókészlete. Budapest, 1986. Így immár három — ugyan különböző színvonalú — magyar írói szótár van, s ez önmagában is jelzi: leomlóban vannak az értetlenség falai.

2. A PSz., mint ismeretes, Petőfi minden fennmaradt nyelvi adatát számba veszi, így kísérelve meg szó- és kifejezőkészletét bemutatni s természetesen egyúttal stílusát is több jellemző jegyben megragadni. A feldolgozás a Petőfi Sándor összes művei I—VII. Budapest, 1951—1964. kritikai kiadáson alapul, illetőleg e kiadásnak már a PSz. munkálatainak idején is nyilvánvaló gyengéi miatt bizonyos szövegkritikával élt a szótár munkaközössége. E szöveg-(vissza)igazításoknak forrásait és a szövegek egyéb adatait az első kötet bevezetőjében találhatjuk (1: 19—46). A szerkesztők e kénytelen szövegkritikai munkájának egynemely hiányosságára Martinkó mutatott rá (ItK. i. h. 97). Az azonban kétségtelen, hogy az új, folyamatban lévő kritikai kiadásnak is figyelemmel kell lennie a PSz.-ra. — Elvi megfontolások alapján fölvehetők lettek volna a szótárba Petőfi német és francia nyelvű és egyéb, neki tulajdonítható szövegei is, amint erre Martinkó figyelmeztet (i. h. 94), ez azonban valószínűleg éppen azt a terjengősséget, tudálékosságot és túlbuzgóságot eredményezhették volna, amelyet Martinkó vél megtalálni a PSz. lexikográfiai eljárásaiban (i. h. 96). — A szótár mindenesetre közli a Petőfi-szövegekben előforduló idegen szavakat és szerkezeteket, a különböző tulajdonneveket és rövidítéseket is, hogy csupán néhány, szótárírási szempontból nehézséget okozó szó-típust említsünk. Mindezek közlésmódjáról megfelelő eligazítás van (Tájékoztató a szótár szerkesztéséről és használatáról, 1: 7—49). A feldolgozás nagyfokú filológiai hitelességét és pontosságát mutatja az az apróság, hogy még a Petőfinél sajtóhiba vagy elírásos szóalakokra is kitérnek a címszavakban: „**titkos** [sajtóhiba] ld. **titkos**”; **triloge** 'trilógia'; „[**tündökletes**] mn: [**sajtóhiba**:] **tündökletes**”.

3. A címszók alakja „[. . .] általában a Petőfi használta szavaknak a mai irodalmi nyelvi és egyben szokásos alakjával” (1: 9) egyezik meg. Ha Petőfi írásmódja a maitól eltér, akkor az a címszó után [ ]-be kerül. E zárjel használatát Martinkó kifogásolta részben esztétikai szempontból, részben szerkesztésiből (It. i. h. 669—70). Valóban: sok szerepben megvan a szögletes zárójel, az említett helyzet (1) mellett még akkor, ha (2) csak a címszó alcímszavára van adat; (3) ha a NSz. anyagával való összevetés ajánlatos; (4) ha prózai szövegben új bekezdés kezdődik, jele: [—]; (5) ha idegen nyelvi adatokról van szó; (6) ha a Petőfi-idézethez értelmi kiegészítés fűződik; (7) ha ( )-en belül kell ismételtlen zárójelet használni: „(167/1 : 100[2X])”, l. **zsivány** I. alatt; (8) ha valamire

figyelmeztetnek: „vīdi alios ego jam ventus[!]” és (9) ha pótlásokról, hibaigazításokról van szó (1. 4: 766 kk.). A [ ]-ek általunk összeállított használati sorából láthatjuk: végül is csaknem mindig a szerkesztők valamilyen megjegyzése, figyelmeztetése van benne. Ezt másként, mint valamilyen zárójellel megoldani aligha lehetne; félkerék zárójelben az idézetek adatai, a különféle (stílus)minősítések vannak. — Mindezzel kapcsolatban legfeljebb az megfontolandó: a Petőfi által egybe vagy kötőjelesen, de ma külön szóba írt szavak, szókapcsolatok címszóközlési eljárása nem túl bonyolult-e. Az efféle szavak és szókapcsolatok nem kerültek [ ]-be: „szemmellátó mn 1 szemmel látó 'ua.'”; „szemellátóra szragos hsz 1 szeme látóra 'ua.’” stb. Ugyanakkor a Petőfinél két szóba írtak zárőjelezve tettek címszóvá: „[egyhónapi] mn: egy hónapi 2”, mint általában a maitól elütő helyesírásúak. Az eljárásnak ugyan alapos megokolása van (1: 11), mégis szerencsésebbnek látszana egy olyan eljárás, amely formai szempontokban, illetőleg megoldásokban azonos; vö. Benkő i. m. 100.

A PSz. szófajmegadási rendszere rugalmasan igazodik az áttekinthetőség és a statisztikai adatolhatóság nézőpontjaihoz, ezért külön címszóvá teszi a szótáráírási gyakorlattól eltérően a szenvedő igét, az összetett igealakokban lévő *fog, vala, volna, volt* szavakat, az *ez, az* mutatónévmások határozóragos alakjait és egyebeket, részletesen 1. 1: 8—9. Alcímszóvá írdtak ki az igenevek, kivéve a jövő idő igenévi elemét, ez ugyanis a címszó után lévő paradigmában van; a még jelentésükben nem önállósult határozóragos melléknevek és így tovább, 1. i. h. kk. Maga a szófajmegállapítás a legtrikábban vitatható, s jobbára nem a szerkesztők véleménye, hanem a nyelvi tény az, ami a gondot okozza. Ilyen a „*napa szragos fn*”, ez az 'anyós' jelentésű szó ma inkább csak etimologice tagolható töre és toldaléokra (vö. ÉrtSz.; ÉKsz.; MMNyR. 1: 547; TESz.), hasonlóképpen az „*ipa szragos fn*”. A 'méh; Apis mellifica' jelentésű *méhe* főnév az *ipá*-val és a *napá*-val ellentétben (*nép[ies vagy népnyelvi]*) minősítést is kapott, ám nem minősült személyragos főnévnek.

A különböző tulajdonneveknek a címszók közé sorolása némi lexikon jelleget adott a szótárnak, ezt a nevekhez fűzött magyarázatok is eredményezik. A *Szeberény* címszó alatt, egyebek közt, ez olvasható: „(csn [családnév]) ~ *Lajos* 'P. selmeci diák-társa, később ügyvéd, tanár, ev. lelkész (1820—1875)'”. Az efféle „értelmezések” szűkségességén aligha kell vitatkozni. S talán azon sem, hogy számos valódi és költött egyéb nevet (köztük a fordításokban szereplőket) ugyancsak magyarázatosan adatol a szótár. Igaz, hogy esetleg semmitmondó nevek is bekerülnek, amint erre *Martinkó* körültekintő szemlecikke figyelmeztetett (ItK. i. h. 97). Azonban olyan szűrő szempontot kitalálni és alkalmazni bajosan lehetne, amilyennel bizonyos tulajdonneveket ki lehetne hagyni. Tudomásul kell vennünk: ha az írói szótár a fentmaradt teljes szövegmennyiséget kívánja földolgozni, akkor bizony sok nyelvi adat fölöslegesen kerül be a szótárba. Vagy legalábbis fölöslegesen látszón, most. Mert az írói szótár alap kutatásnak tartható; nemigen tudhatjuk, melyik adatra lesz a jövő kutató emberének szüksége. Mindez vonatkozik a sok közismert szó értelmezésére, *fej, kutya, szél* — ezek *Martinkó* példái arra, hogy húsz vagy ötven írói szótár birtokában szinte kínosan mulatságos lesz értelmezésüket olvasni (i. h. 94), s vonatkozik a szavak toldalékainak felsorolására még akkor is, ha ezek részben megegyeznek a köznyelvi toldalékolással (vö. *Martinkó* i. h. 96).

4. A jelentésleírások példamutatóan felelnek meg az írói szótári kíváncsagságnak. Az ÉrtSz.-énál általában valamivel egyszerűbbek az értelmezések, ez természetes, hiszen nincs szükség az aprólékos, a részletekbe menő meghatározásokra. A *volta* személyragos főnévnél ez olvasható: „'az a tény, hogy v[ala]ki, v[ala]mi olyan, mint a jelző mondja'”, és az idézetek jelzős szerkezetekben tartalmazzák a *volta* főneveket (*méltánytalan volta; nagy volta*). Az ÉrtSz. megfelelő jelentésmagyarázata: „1. (m[elléknév]i jelzővel, főként

egy[es] sz[ám] 3. sz[emély]ben) (kissé *vál*). Az a tény, hogy a szóban forgó személy, tárgy dolog olyan, amilyennek a jelzőként használt szó mondja, állítja”; látni való: a PSz.-t szerkesztők a tömörített, egyszerűsített jelentésleírásban némileg számítanak a szótár-forgató grammatikai műveltségére. Ez a PSz. „olyan, mint a jelző mondja”, illetőleg az ÉrtSz. „amilyennek a jelzőként használt szó mondja” megfogalmazásainak különbségében mutatkozik meg. — Egyszerű, de lényegre törő megfogalmazású a varjú jelentésmegadása: „l. 'fekete tollazatú, erős csőrű madár'”, az ÉrtSz.: „A galambnál nagyobb, fekete-acélkék színű, a mezőgazdasági területeket nagy tömegben ellepő, inkább hasznos, mint káros madár (*Corvus frugilegus*)”. A PSz. bölcs egyszerűsítése még az egyéb varjúnevek ismeretében is értékelendő (vö. ÉrtSz.; Kiss Jenő: Magyar madárnevek. Budapest, 1984. 320 kk.).

Mérsékeltlen él a PSz. az utalások lehetőségeivel. (Az adatokat l. alább.) — Meggondolandó e tárgyban: eléggé hasznos-e az a megoldás, amelyik például az *útitárs*, *játszó-társ*, *honfitárs* és *dolgozótárs* címszavakat csak a *társ* szócikkekben kapcsolja össze, a többiben nem. E mód azért is elgondolkodtató, mert az *üveg* címszó három jelentéscsoportjában semmi utalás nincs ugyanekkor, pedig van *szemüveg* és *tintásüveg* is Petőfi szókészletében, sőt: az *üveg*-nek a 'szemüveg' jelentése meg is van állapítva. — Az alkalmazott utalásmódok némelykor viszont okoznak némi bonyodalmat. S általában akkor, amikor a Petőfi által írt szóalakoktól valamilyen — egyébiránt: jól megokolt — célból eltérnek a szerkesztők. Példának okáért: a *vízbehullás* főnevet *vízbe hullás*-ra és 'ua.'-ra bontják, illetőleg értelmezik, ám a *hullás* címszóban és a *hull* igéében sincs rá utalás. A *víz* 2. alatt van: „~ *hullás* l. *vízbehullás*”, így tehát a „vízbe” értelmeződik, de a „hullás” nem. (A *hullás* címszó különben a *könny hullása* szerkezetből adódik, s egyetlen előfordulás gyanánt van számon tartva.) Hasonló problémák jelentkeznek a *szépen-nyíló* és a *széptehetségű* címszavaknál is. A „[szépemlékü] ld. emlékü” utalásnak az *emlékü* alatt olvasható anyaga kelt bizonytalanságot: „kedves v. szép ~ 'olyan (tárgy, hely), amelyre jólesik (vissza)emlékezni'”. A *kedves* címszónál erre nincs utalás, *kedvesemlékü* címszó sincsen természetesen. Kereshető mindennélfogva az *emlékü* szócikkekben megadott „+ 5: 75” locus, ez: „Néhány nap múlva indulunk Pest felé, itt hagyjuk Koltót, az örökre kedves emlékü Koltót[. . .]” (Petőfi Sándor vegyes művei. Budapest, 1956., i. h.). A *széptehetségű* Petőfi-szó „szép tehetségű 'ua.'” bontást és értelmezést kapott, s utal is rá a szép szócikke l. 4. c) pontja. Efféle még a *tisztabúza* főnév is, amely „*tiszta búza* 'ua.'” magyarázatot kapott és utalást: „vö. *búza*, *tiszta*”. (Nem oldja a rövidítés-jegyzék, sem a bővebb eligazítás, hogy pontosan mi az „'ua.'”) Maga a szó a „Helység kalapácsa”-ban fordul elő (kétszer), s tulajdonképpen egy szólás átköltésében: „[. . .] Hogy kell konkolyt hinteni Két szerető szívnek Tisztabuzája közé!”; vö. O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1966. 378: *konkoly* a. A *búza* értelmezése: „'kenyérnek való gabonanövény'” (l.) és: „'ennek sűrűn vetett, ill. nőtt tömege'” (l. a)), ez utóbbinál van utalás: „vö. még: *tisztabúza*” (így, tehát ú-val). S van egy *tiszta búza* szerkezet is idézve: „A kék virág tiszta búza közt terem”. Ennek a szerkezetnek a *búza* szavára érvényes az értelmezés, ám a *tisztabúza*-ban lévőre aligha. A *tiszta* címszó 'szennyezetlen' jelentésű csoportjában föllelhető az imént idézett *tiszta búza* szerkezet (és példamondata), amelyben a *tiszta* „'olyan búzavetés, amelyben nincsen konkoly’”. Mindezt nemcsak a Petőfi egybe írt szó fölbontása felelős, hanem az is, hogy itt egy, a közelmúlt nyelvjárásaiban még élt — s talán még ma is élő — és 'vetőmagnak tisztított mag(vak)' jelentésű *tisztabúza* szóval kellett volna számolni; vö. MNyA. I [1968.]: 2, ahol még más jelentésű *tisztabúza* is szerepel; továbbá SzegSz.; ÜMTSz.: *búza* a.

Nagy ritkán a Petőfitől fentmaradt íráskép szétagolása látszólag teljesen formai okokról vall. A V. szócikkekben rövidítések vannak, köztük több családnév és egy földrajzi név. Ezeknél „ld.” jelzés irányít az önálló címszóhoz, a V.-k összeállítására még sincs

haszon nélkül. A formai összetartozás mögött tartalmiak vannak, még akkor is, ha némely családnév (egyelőre?) ismeretlen. (A most tárgyalt szócikkben a **VHunyad** helyesen: **V Hunyad**, ahogy címszóként meg is található.)

A különféle, a fentiekhez hasonló esetek túlnyomó részében nem található pontatlanságot, mégis nehézkes némelykor megállapítani, mi is a címszó jelentése. Így a **szépen-nyíló** címszóról a **nyíló** alcímszava igazít el, pontosabban visszautal a **nyílik** 5. jelentéséhez: „'(virág) bimbójából kibomlik'”; illetőleg utal magára a **szépen-nyíló-ra**, ezért azután vissza kell mennünk a **szépen** címszóhoz. Abban az 1. jelentése: 'tetszetősen', s ennek példái után: „ld. **szépennyíló**”.

Hiányolható a **szív** és a **szű** főneveknél is az egymásra való utalás, azaz: a **szű** jelentésmegadása — „'szív² (3.), érzelemvilág'” — voltaképpen utal, nem hivatkozik azonban a **szív** megfelelő helye a **szű** alakra, amelyet választékos használatúnak és elavultnak minősítenek a szerkesztők. Éppen avultsága — bár Vörösmarty Mihály is használja A vén cigányban 1854-ben — igényelné, hogy a **szív** címszó utaljon rá, hiszen a mai — s még inkább a holnapi — olvasó egyre kevésbé ismeri. — Ugyanígy sajnálhatjuk, hogy a **venyige** 'szőlővessző' és a **borág** 'szőlővessző' szavaknál sincsen egymásra való mutató, pedig használati különbségük Petőfinél bizonyára tudatos, lévén a **borág** irodalmi használatú szó, Kazinczy leleménye (vö. Büky László: *Borág*. Népr. és Nyelvtud. 29—30 [1985—1986.]: 63—71).

5. A „kontextusbeli jelentés árnyalt, hullámzó és egyedi” jellegét ugyan némileg más vonatkozásban említette fentebbi idézetünkben Marcus, a PSz. stilisztikai minősítő-rendszerével kapcsolatosan azonban ismét utalhatunk rá. Az írói szóképzletnek magának, valamint alaktani, jelentéstani bemutatásának szükséges stilisztikai minősítéseket is adnia. Ez azzal a gonddal jár, hogy az írói szövegmű szótárrá alakítása lépten-nyomon ellene dolgozik a stilisztikai leírás munkájának. A szerkesztők a magyar stilisztikai irodalom legjobb hagyománya alapján széles körű stílusminősítési rendszert alkalmaztak. Igyekeztek rámutatni a szavaknak vagy a kifejezéseknek a különféle stílusrétegekhez való tartozására (*régies, elavuló, népies* stb., l. 1: 12—3). Az előbb szóba került **borág** főnevet a (*vál[asztékos]*) jelzés értékeli e tekintetben. — A metonímia és a szinekdoché egyaránt (*dáv[itt]*) megjelölést kapott. Ugyancsak jelzik a metaforákat, sőt (*kép*) megjelöléssel foglalják össze „[. . .] mindazon képes, képszerű szövegrészeket, amelyek valamely metafora kiszélesítése, továbbfejlesztése révén jöttek létre, és nem minősíthetők hasonlatnak, megszemélyesítésnek, megelevenítésnek, allegóriának vagy szimbólumnak” (i. h. 13). A szójelentések közötti egymásba játszatást, a ráértést szintén jelölik „hazám . . . mindent eltemet Boldogságomnak tenger-özöne, Csak szent oltárod nem önti le” (szent 2. a.). — Mindig jelzik az ismétlést, sőt ehhez vonják az anaforát, az epiforát, a szimplokét és a paromoiont is. Külön kiemelődnek a figura etimologicák, az oxymoronok, a hasonlatok, a megszemélyesítések, a megelevenítések, az allegóriák, a szimbólumok és egyebek is (részletezésüket l. 1: 13 és 48—9). Jóllehet a szerkesztők azt jelzik, hogy a különböző stílusesszközök közül csupán a legfontosabbakat igyekeznek kiemelni, a stílusesszközhatár bemutatása is gazdag. A félreértések elkerülésére (l. Martinkó: ItK. i. h. 98) talán hasznos lett volna azt is elmondani a bevezetőben, hogy milyen szempontok vezették a szerkesztőket a fontosabbnak tartott stílusesszközök kiválasztásában. — Ami azonban a legfontosabb: a stílusminősítések példásan pontosak, ennél fogva hasznosíthatók. A legritkábban találunk vitathatót. Ilyen van a **zöld** címszóban: „(*hsl*) Hadd boruljon a rideg romokra Dalunk, lelünk zöld repkény gyanánt”, itt a **zöld repkény gyanánt** inkább metafora, hiszen a **borul** 2. jelentése („'vmi, vki fölé kerül úgy, hogy azt eltakarja'”) is inkább erre vall. A **borul** címszónál az idézett részre a stílusminősítő egyébként: „(*kép*)”. (A **gyanánt** névutóval alakított határozók hasonlatnak vagy meta-

forának való értékeléséről l. Büky: NytudÉrt. 114. sz. 259–66.) — Némelykor a meg-elevenítésnek mondott stílusesszék kérdéses: „Az ősz sietve jó és nedves szárnyán Az én számomra új fájdalmat hoz” idézethez „(megelev, ráértés)” eligazítás tartozik. Nos: az ősz-szel alkotott metaforák (*az ősz jön; *az ősz nedves szárnya, *az ősz fájdalmat hoz), valamint a nedves 'csapadékos, esős' — ennek szóciikkéről van szó — figyelembevétele valóban könnyen elképzelhető leírást eredményez. Mégis: inkább a (kép) megjelölés kíváncsozónak ide. Egyszerűbb, illetőleg kisebb szövegmetaszeteknél mindez — vagyis a belső képépítés — nem is okoz gondot: „(met) Szerelmem zúgó tenger” (a tenger szóciikkéből). Itt voltaképpen a metafora tölti ki a szövegdarabot, amely szintén mondható lenne képeknek, sőt megelevenítésnek is vagy méginkább tárgyasításnak (mint a megszerlemlyesítés ellentétének). Az ilyen részletkérdések boncolgatása azonban túlvezet a szerkesztők munkáján, amelynek mellőzésével Petőfi Sándor stílusáról immár nem szabad, de nem is lehet megállapításokat tenni, kutatásokat folytatni. — E részben említjük meg azt a szépséghibát, amelyik a minősítések, megjegyzések közlésében lelhető föl. Nevezetesen: a (tőism) és (tőism:); a (fokozás) és (fokozás:); a (páros ki:) és (páros kif:) é. i. t. megoldások ugyan mutatnak a kettőspont használatában különbséget, de ennek nincs jelentősége. Ezt az apróságot megemlíteni csupán azért érdemes, mert ugyanakkor a kif és kif. rövidítések közötti egy pont különbséget fölhasználják: az előbbi rövidítés 'kifejezés', az utóbbi 'kifejezésére' jelentésű, ennélfogva a szótárforgató joggal hiszi, hogy az előbb elének tárt kettősponthasználat is valamire utal. (A kif ~ kif. rövidítéseket Pásztor Emil átvette Toldi-szótárába: ATSz. 270; vö. Nyr. 111 [1987.] 245.)

Bizonyval nagy költőnk nyelvhasználatának jellemzője, hogy meglehetősen kevés tájszót épít be szövegeibe: *tarhó, tűnejd, vonyigó* stb., több szó inkább a népies stílus jegyét hordozza a minősítése szerint: *méhe, méheraj, szárazkomaság, takaros* é. i. t. Az ezutáni kutatások deríthetik föl: melyek azok a szavak, amelyeket éppen azért nem érzünk már sem tájnyelvinek, sem népi használatúnak, mert Petőfi Sándor vonta be őket a nemzeti irodalom nyelvébe. — Több szónak a korstílussal van kapcsolata, ilyen a már többször szóba került *borág*, a *repkény* (l. NyÚSz.; TESz.), az *örkárpit* (vö. NyÚSz.: *örtüz, őrház* stb.). Bizonyval idevonható a *vér* főnévvel alkotott összetételek nagy csoportjának számos tagja: *vérfolyam, vér folyó, vérpanoráma; vérrózsa, vérszem(ü), vérszolga; vértenger, vérvirág*. Ezek egy vagy két előfordulásuk, így stílusalakító erejük különösen szembeötlő. — Petőfi eszmerendszerének a 24 előfordulású *vérpád* szó is közvetve szókinésbéli jellemzője csakúgy, mint a *szabadság* 221 előfordulása. (Az eszmetörténeti vizsgálódásoknak a PSz.-ral való kapcsolatára l. Fekete i. m. 497.)

Ma még alig jelezhető a PSz.-ra alapítható különféle nyelvi, stilisztikai vizsgálatok minéműsége, bár vannak már értékes kezdemények, mint Gáldi László: *Bús* szavunk jelentésköre Petőfinél. NytudÉrt. 40 [1963.]: 107–14; Uő.: Petőfi költői nyelve és a Petőfi-szótár. FilKözl. 19 [1973.] 250–64; Wacha Imre: Petőfi jelképrendszeréről. ItK. 77 [1973.]: 72–84. Kézenfekvő például, hogy a szótár segítségével a magyar líra képalkotásának folyamatossága az eddiginél sokkal jobban megismerhetővé lesz. Petőfi; nem egy szótársítása (a *bús* szóval például) megelőzte az újabb költőket. — a *szív + tenger ~ tó Petőfi-metafora („Üljetek föl képzeletemnek Csónakára, s ússzatok, Ússzatok szívem taván át, Szép leányok s asszonyok” — szív² 3.; „Szívem tenger, Uralkodjál e tengeren!” — tenger l.) például megvan Karinthy Frigyes lírájában: „Közelgünk már e néphez itt, szívénél | Hideg tavába dobni horgomat” (Nem mondhatom el senkinek. Versek. Budapest [1977.] 166), megvan — előképzetként — Füst Milán költészetében: „Régi szív, amelyről érzésem horgonyát | Vihar többé el nem tépheti . . .” (Napló I–II. Budapest, [1976.] 1: 212); és némi újrafogalmazással: „A tengerek a szívben, a tengerek. | Megértitek zúgását, emberek” (i. m. 2: 406). Vagy: „[képzeletem] Mint buvár, süllyed . . A legmélyebb tenger: A szív fenekére” (PSz.: tenger l. a.), és megfelelője Füstnél: „[. .]

talán sugárzó uszályod e mély csend a szívem fenekén [ti. a hajóként úszó holdnak]" (Nyugat, 1920. 1126). — A szóképhasználat az idők folyamán új jelentés kialakulásához vezethet. Továbbra is a *szív* főnévnél maradva: [egy hiéna] „combom akarta megenni; Én szívemet adtam oda” (comb és szív² 1.), Füst Milánnál: „[. . .] régi, kipróbált szived kutyáknak vettetik” (Összes versei. Budapest, 1969. 13). Ezekben a *szív* 'állati eledel' jelentése van alakulóban.

6. Pótlások, hibaigazítások címen az I. és a II. kötet anyagának javításait közlik a szerkesztők (4: 766–81). A helyesbítések miatt az első két kötet számadatai is megváltoztak (i. h. 777 és 782). A teljes szótár 22 719 önálló szócikket, 5120 alcímszót, 1890 utaló szócikket és 448 309 feldolgozott adatot tartalmaz összességében (i. h. 782). Az ÉrtSz. önálló szócikkeinek száma 58 023, utaló szócikkeié 972, ezek az egyéb adatokkal összesítve 206 878-at adnak (i. m. 7: 671). Ezekre az adatokra tekintve nemcsak az állapítható meg, hogy Petőfi Sándor életművének milyen gazdag pusztán mennyiségét figyelembe véve is a szókészlete, hanem az ugyancsak, hogy milyen hatalmas munkát végzett a PSz. szerkesztői és munkatársi csoportja, amint erre már fentebb utaltam.

A szótárt Függelék zárja: A Petőfi összes műveiben leggyakrabban előforduló szavak jegyzéke (4: 783–800). Ebben a 30 501 adattal szereplő a² névelőtől a 30 adatos szavak csoportjáig találunk értékes listát. A 30 adatnál kevesebbszer előforduló szavakról összesített kimutatást készítettek. Ez a gyakorisági szójegyzék nem pusztán a Petőfi-szókincs jobb megismeréséhez értékes segítség, hanem irodalmi nyelvünkéhez is, minthogy a magyar nyelv gyakorisági szótára valószínűleg sokáig nem lát napvilágot. — Nagyon hasznos volna az alacsony adatszámú szavak listáját is valamilyen módon közrebocsátani, hiszen ezeknek a stílusértéke többnyire magasabb, mint a nagyobb gyakoriságúaké. Persze az ilyen szavaknak és a többieknek az információelmélet értelmében vett hírértékéhez így is fogódzót nyújt a szóban lévő lista, illetőleg a címszavaknak a szótári részben megadott előfordulása. Ebből tudható például, hogy egy előfordulása van a *borág*-nak, a *kárhozott*-nak, a *szolgaföld*-nek: „Rabok voltunk mostanáig, Kárhozottak ősapáink, Kik szabadon éltek haltak, Szolgaföldben nem nyughatnak” (szolgaföld a.).

7. Az írói szótáraknak, a „kontextusok leltára”-inak, [. . .] megszerkesztése rendkívül bonyolult és nagyon összetett — elméleti és gyakorlati — feladat” — írta Szathmári István (Az első magyar költői szótárról. Nyr. 98 [1974.]: 406). A PSz. nemcsak megoldotta e feladatot, nemcsak fölzárkózásunkat félmjelzi a nemzetközi írói szótárakhoz, azok színvonalához, nemcsak példaként szolgál a jövő (magyar) írói szótárakhoz, hanem nemzeti költőnk szókészletének földolgozásával nemzeti nyelvünknek a jobb megismeréséhez és nemzeti tudatunknak az erősödéséhez is rendkívül nagy mértékben hozzájárul.

Büky László

Kovács Magda: Angol—magyar. Mikroszámítógép — mikroelektronikai értelmező szótár I. Akadémiai Kiadó — LSI Alkalmazástechnikai Tanácsadó Szolgálat. Budapest, 1987. 253 oldal

Ez a kötet az első abban a sorozatban, amelyet az Akadémiai Kiadó közösen indít az LSI Alkalmazástechnikai Tanácsadó Szolgálattal, mégpedig „Mikroszámítógép — mikroelektronikai értelmező szótárak” sorozatcímmel. Kovács Magda nem először nyúl hasonló témához, régóta foglalkozik a mikroszámítógép köré csoportosuló témák

népszerűsítésével is, s már 1977-ben kiadott egy angol—magyar mikroelektronikai értelmező szótárt, így személyében teljes mértékben illetékes egy új angol—magyar mikroelektronikai szótár készítésére.

A számítástechnika hamarosan át fogja hatni életünk szinte minden területét, ennek jeleit napjainkban is érezzük. A ma született gyerekek legfontosabb adatait már születésük után tárolják az Állami Népszegnyilvántartó Hivatal számítógépein, az egyedileg azonosító személyi szám segíteni fogja az újszülött felnőtt életében a közigazgatási és tanácsai szerveket, így pl. az adóellenőrköt, a rendőrséget. A statisztikai mutatók segítenek a közművek és az infrastruktúra jobb tervezésében, az ellátás jobb megszervezésében és biztosításában. Ma már több gmk foglalkozik az egyedülálló férfiak és nők adatainak tárolásával, s számítógéppel keresik ki és ajánlják a várakozásoknak megfelelő partnert. Szinte naponta nő azoknak a munkahelyeknek a száma, ahol a munkáltató igényli a számítástechnikai alapismereteket, s ezt jól meg is fizeti. Nem véletlenül terjedt el az a nézet, hogy minél fejlettebb egy társadalom gazdasági teljesítőképessége, annál hatékonyabbak az információfeldolgozási eszközei, s annál többen vesznek részt az információk feldolgozásában, továbbvitelében, terjesztésében. Mindez egyértelműen a számítástechnika és mikroelektronika minden területen való alkalmazásához vezet.

Hazánk jelenlegi helyzetében, amikor a többség még nem tudja, hogyan és milyen módon foglalkozzék a számítástechnikával, de már érzi ennek szükségességét, igen nagy segítséget nyújtanak azok a könyvek, amelyek az idegen nyelveket sokszor nem, vagy csak igen gyengén tudó érdeklődőket eligazítják. Ilyen, sokak számára nagyon hasznos könyvet készített Kovács Magda is.

Ebben a témában igen nehéz megválasztani azt a részletességi szintet, amelyet a szerző meg kívánhat közelíteni. Ha csak az alapfogalmakat veszi bele a szótárba, azzal nem sokat ér, hiszen szinte minden programozási kézikönyv ezekkel az alapfogalmakkal kezdí mondanivalóját, vagy függelékként közöl ilyesmit. Ugyanakkor túlságosan részletesen sem lehet a témába belemélyedni, hiszen egy szótár önmagában nem helyettesíthet egy számítástechnikai enciklopédiát. Azt hiszem, hogy Kovács Magda megtalálta azt a középutat, amely ebben az esetben elfogadható: megadja a legtöbb számítástechnikai és mikroelektronikai angol szakkifejezés pontos magyar fordítását, de nem megy bele a definíciók részleteibe. Az olvasó összesen kb. 5000 angol címszó magyar fordítását kapja kézhez.

A szerző — véleményem szerint helyesen — nem kívánt önhatalmúan magyarítani. Minden egyes szakterületnek megvan az önfejlődése, s a hazai számítástechnika és mikroelektronika is fejlődésének elején van, szakszókincse még nem kellően kiforrott. Ebben a témában is találhatunk olyan szerzőket, akik a saját maguk által használt szakkifejezéseken kívül nem használnak angol vagy angolos megnevezéseket, de a szakemberek nem értik cikkeiket. Célszerű a csakugyan alkalmas szakkifejezéseket használni az angol terminusok fordításában, azokat, amelyeket a mindennapi munka során mindenki használ. Kovács Magda éppen ezt igyekszik tenni, s fordítási javaslatai tanúskodnak egyben lelkiismeretességéről is.

Magam is hallottam olyan „magyar” kifejezéseket programozó gyerekektől, hogy valamit „elfilézünk”, olyan jelentésben, hogy a számítógép hajlékonylemezen tároljuk (valóban, ez az angol *file* egyik jelentése). Meg kellene találni a módját annak, hogy ezt a néhány fontos szót és szakkifejezést helyesen tanítsuk meg az érdeklődőknek, különösen a felnövekvő nemzedéknek. Ez az ismeretterjesztő tevékenység jelenleg elsősorban a közép- és általános iskolák matematika, fizika és technika szakos pedagógusaira hárul, de mindenkinek kötelessége, akinek óráin számítógépet is használnak. A TIT-tanfolyamokon, a művelődési házakban szervezett klubfoglalkozások vezetőinek is figyelniök kellene ilyen szempontokra.

Magától értetődik, hogy az angol szavaknak magyar betűkkel való egyszerű átírása nem hozhat áttörő sikert sem az angol nyelvet értők, sem az angol nyelvet még csak tanulók körében, hiszen a kifejezés mind angol helyesírásának, mind helyes kiejtésének megtanulását jelentősen megnehezíti. Az angol szavak magyar kiejtés szerinti átírásával csak elodázzuk a problémát; s a kiadott szótár anyagából láthatjuk, hogy Kovács Magda is ezt a véleményt osztja.

A nyelvészek által kiadott idegennyelvi szótáraktól kissé eltérően ebben a szótárban minden egyes szótári tétel mellett találunk egy betűjelzéssel kombinált azonosító számot. Ez a szám lesz majd az a kulcs, amely a sorozat tervezett három kötetében azonosítóként szolgál majd, segíteni fogja a különböző nyelvekről az angol szakkifejezés kikeresését. Nem titok, hogy a számítástechnika és a mikroelektronika fő nyelve az angol, ezekről a nyelvterületekről indultak el az újabb fejlesztések, s szinte minden gyártó — legyen az japán vagy magyar — ezen a nyelven igyekszik megadni új termékeinek leírását. Éppen ezért az angol nyelv kulcsfontosságú ebben a szótársorozatban is, s talán ennek is köszönhető, hogy éppen az angol–magyar kötet lát elsőként napvilágot.

Nagyon jónak tartom, hogy a szerző a rövidítéseket is megadja a könyvben, így azok alapján is lehet keresni. A szakterület új, s a szótárírás, szótárkiadás egy országban sem tudja kellő gyorsasággal követni a viharos fejlődést. A könyvben talált rövidítések jó részét megtaláltam ugyan Ralph De Sola Abbreviations Dictionary rövidítésszótárának bővített hetedik kiadásában (ez 1986-ban jelent meg), de a magyar olvasók egyik itthon megjelent angol szótárunkban sem találják meg az itt megjelent rövidítések nagyobb részének feloldását.

Két kritikai megjegyzésem lenne. Nem tartom szükségesnek az angol rövidítés megismétlését a magyar fordítás mellett (ahogy a szerző teszi), ha az adott kifejezésre van megfelelő magyar fordítás. Ugyanez a rövidítés az angol címszó mellett úgyis szerepel. Pl.:

F149 FMS, FLEXIBLE MANUFACTURING SYSTEM — FMS, RUGALMAS
GYÁRTÓRENDSZER

Másik kritikai megjegyzésem az angol szótári címszavak többszófajúságára vonatkozik. Sok angol szó esetében nem elegendő vagy csak az igével, vagy csak a főnévvel való fordítás. Minden esetben az összes magyar szófaji lehetőséget meg kellene adni a helyes értelmezhetőség biztosítása végett. Vegyük például a C353 jelzetű címszót, amelynek angol része a COPY, magyar része pedig a MÁSOL.

C353 COPY — MÁSOL

Itt lehetett volna szerepeltetni a MÁSOLÁS fordítást is, sőt, a MÁSOLAT is elfogadható lehetne ebben az összefüggésben. Hasonló probléma előfordul több más címszónál is (pl. COMMUNICATION, DEFAULT, SCRATCH).

Jelen kötet anyaga számítógépen van. Ez a tény lehetővé teszi a gyors módosítást és aktualizálást. Erre szükség is van, hiszen egy dinamikusan fejlődő szakterületről van szó. Fönnáll a lehetőség gyors újrakiadásra, erre lenne is igény a nagyközönség körében. Reméljük, hogy a Mikroszámítógép — mikroelektronikai értelmező szótár sorozatának további kötetei is hamarosan napvilágot látnak, s mielőbb segíteni fogják a számítástechnika iránt érdeklődő fiatalokat, valamint a szakterület elméleti és gyakorlati szakembereit.

Füredi Mihály

Norma — átlag — eltérés. Szerkesztette: Fülei-Szántó Endre. Pécsi Akadémiai Bizottság, 1986. 131 oldal

A megszokottól egy kissé eltérő szerkezetű cím egy tanulmánygyűjteményt jelöl, mégpedig egy háromnapos tanácskozás nyelvtudományi szekciójának előadásából ad válogatást. A több tudományágat egybefogó tanácskozás az átlag, a norma és az eltérés, a deviáció jelenségeit, összefüggéseit vizsgálta. A nyelvtudományi szekció 13 előadását gyűjtötte egybe ez a kötet, így öröndetes módon azok is hozzájárulhatnak, akik nem lehettek ott a tanácskozáson.

A norma és az eltérés vizsgálata manapság aktuális kérdése a nyelvtudománynak. Egy-egy nyelvi jelenség megítélésében, helyességének elbírálásában sokszor felvetődik a nyelvi norma kérdése. Egy szokatlan ragozási, képzési forma, egy új szóösszetétel sokszor idegenkedést vált ki bennünk: mi az, ami még a normán belül van, s mi az, ami már túl van a túrési határon. A kötetben közzétett tanulmányok a mai magyar nyelv több rétegét, nyelvi változatát ölelik fel.

A rétegnyelvek, csoportnyelvek köréből a szerzők vizsgálják az ifjúsági nyelvet, a nyelvjáráásokat és a szaknyelvek szókinését, nyelvhasználatát. Több tanulmány érinti a nyelvhelyességi szabályokat, a nyelvművelés és a norma kapcsolatát, az iskolai tanulók szövegalkotási problémáit, az idegenszerűségeket.

Az egyes tanulmányok bővebb ismertetésére itt nincs lehetőségünk, ezért némelyekről egy kissé bővebben, másokról rövidebben írok. (Az egyes tanulmányokról írt sorok terjedelme nem jelent semmiféle értékrendet.)

Bachát László az ifjúsági nyelv szókinését vizsgálja. Tanulmánya elemzi a szaknyelvi és a csoportnyelvi jelenségek közötti különbségeket. Az ifjúsági nyelv kialakulása a 60-as évekre tehető, ebben az időben a társadalmi, iskolapolitikai helyzet és nem kis mértékben a beatzene a fiatalokat többé-kevésbé egységes réteggé kovácsolta. Annak idején rétegnyelvként kezelték az ifjúsági nyelvet, de ma már egy kissé más a helyzet. A szerző azzal foglalkozik még, hogy az ifjúság életében beállott változások hogyan tükröződnek az ifjúság szókinésében.

Fabó Kinga a nyelvhelyességi szabályok jellegét vizsgálja, a nyelvművelésről mint a nyelvhasználat regulatív szabályozóságáról ír. Tárgyalja a nyelvművelés és a generatív grammatika kapcsolatát. A generatív grammatika szerint megalkotható egy nyelv valamennyi lehetséges mondata, s azok közül a nyelvművelés választja ki azt, ami helyes. A szerző tanulmányában leszögezi, hogy a nyelvművelés nálunk a nyelvtudomány egyik legközkedveltebb és leginkább kiművelt ágazata; a nyelvművelő tevékenység mibenlétének és a nyelvhelyességi szabályok általános szerkezetével idáig még senki sem foglalkozott." Tárgyalja a szerző a nyelvi szabályrendszer s a nyelvi megnyilatkozások szabályrendszerét. A nyelvhelyességi szabályokat az illemszabályokhoz hasonlítja, egy-egy nyelvi jelenség használatát sok esetben a szokás szentesíti. Egy-egy nyelvi jelenség helyességének igazolásakor a nyelvművelés sokszor hivatkozik a hagyományra, ezen belül egy-egy szakmai tekintélyre, közösnek vélt konszenzusra.

Füredi Mihály a nyelvi norma lexikográfiai tükröződésével foglalkozik. Tanulmányában egy képző változatainak szótári előfordulásait hasonlítja össze. Megállapítja, hogy mai szótáraink szerkesztői a kvantitatív nyelvészeti vizsgálatok eredményeit nem vették, nem is vehették figyelembe az egyes alakváltozatok szótározásában.

Hidasi Judit a nyelvi deviancia-tolerancia kérdését tárgyalja. Elemzi a grammatikai és a kommunikációs devianciákat. Vannak tudatos, szándékos nyelvi torzítások, különösen a költői nyelvben s a sajtó nyelvében. Hoffman Ottó a tanulók szövegalkotási gondjaival, sajátosságaival foglalkozik. Megállapítja, hogy a tanulók kifejezőképességének romlását az utóbbi évtizedekben nagy mértékben befolyásolta az, hogy a kifejező-

képesség gondozása kiszorult a nyelv- és irodalomórákról. Huszár Ágnes a nyelv-művelés és a norma kapcsolatát tárgyalja. Összeveti a nyelvi norma fogalmát, értelmezését az intézményesített nyelv-művelés kezdeti időszakával, Szarvas Gáborék Magyar Nyelvórával. Juhász János a nyelvészet és a nyelvi norma viszonyáról ír. Máté Jakab tudománytörténeti dolgozatában a 20. századi nyelvtudomány differenciálódási és integrálódási folyamatait elenzi. Pléh Csaba a hiperkorrekciókkal, Pongrácz Judit a fordítások nyelvvel foglalkozik.

Seregy Lajos a társadalmi jelenségek nyelvhasználatban való tükröződéséről ír, a nyelvhelyesség és a nyelvi norma kérdéseit vizsgálja szaknyelvi, hivatali nyelvi példákban. Sörös Anna a nyelvi változások és a norma kapcsolatát, Szabó Géza pedig a nyugati magyar nyelvjárások és a norma viszonyát elemzi.

Nagyon hasznos ez a tanulmánygyűjtemény, s kíváncsivá teszi olvasóit, hogy a tanácskozási nyelvtudományi szekciójának többi előadója milyen kérdésköröket érintett. Jó lett volna, ha legalább felsorolásszerűen róluk is hírt adott volna ez a kötet.

Szűts László

Wacha Imre: Közéleti beszédünk. Budapest, 1987. 149 oldal

Az elmúlt évtizedekben a nyelvtudomány könyvek, kiadványok sorával segítette a nyilvánosan megszólalók, a szónokok munkáját. Most újabb könyv jelent meg, Wacha Imre tollából, s csak örömmel lehet üdvözölni, hiszen nem olyan, mint a többi. Újdonsága leginkább abban található, hogy nem csupán összefoglalja az előadók, a szónokok legfontosabb nyelvi tudnivalóit, s nemcsak a leggyakoribb hibákat veszi sorra, hanem teljes elhangzott beszédek között és elemek között. Különösen a szövegek közlés számát eredetinek, egy-két esetben a beszéd megdöbbenő hatást kelthet az olvasóban — minden nyelvészeti felhívásnál, kérésnél erősebbet. S ez a módszer megválasztását dicséri. A szerző is tudta, hogy már nem beszélhet általánosságban, s egy-egy mondatnyi példa sem elegendő a leleplező erejű bemutatáshoz: így nem szabad megszólalni.

Wacha Imre munkája két részre oszlik. Az elsőben röviden és érthetően összefoglalja a szerző a nyilvános megszólalás kommunikációs tényezőit, viszonyait és feltételeit. Itt járt úton haladhat, e témának nagy az irodalma. Néhány gondolatot azonban hozzá kell fűznöm e részhez.

A megszólaló, az előadó megnevezésére nem tartom megfelelőnek a *propagandista*, *agitátor* szavakat. Ma a nyilvánosan felszólalók nagyobb része nem tartozik a fenti két kategóriába. Az utóbbi szó elavulóban van, míg az előbbi a párt propagandatevékenységét végzőket jelöli. De már az ünnepi beszédet tartó sem pusztán propagandista, hiszen nem csupán valamilyen időszerű és a párt vezetése által hirdetendőnek tartott tételt fejt ki. Ennél sokkal összetettebb a feladata: összefüggő gondolat- és érzelmsort kell megformálnia. Wacha Imre könyve ugyan csak ünnepi beszédek elemét (bár a címe nem ezt jelzi), de tanulságul szolgálhat mindenkinek, aki nyilvánosan megszólal, beszédet mond. S a megszólalók és az alkalmak száma — tudvalevő — erőteljesen gyarapodik, még hozzá úgy, hogy egyre kevesebb lehetőség van arra, hogy valaki előre megírja a hozzászólását. Egy vállalati tanács vagy egy parlamenti bizottság ülésén olyan új szempontok merülhetnek föl a vita során, amelyek egy gondosan előre megfogalmazott felszólalást időszerűtlenné, oda nem tartozóvá minősíthetnek. Ekkor a már megformált gondolatokat ki kell egészíteni másokkal vagy át kell alakítani ahhoz, hogy a beszélő pillanatnyi álláspontját képviselje a beszéd, és hogy kapcsolódjon az előzőekhez. E folyamat — legalább részben — spontán beszédet eredményez.

E témakörrel összefüggésben meg kell említeni, hogy a 11. oldalon nincsen tisztázva: mi a különbség közéleti személy és közéleti személyiség között.

Szintén igen fontos tényezőnek kell tekinteni az előadó személyiségét. E szempont nem kapta még meg az őt illető helyet a hazai retorikában. Wacha Imre a bevezető részben megemlíti e kérdést, konkrétan az utolsó — pozitív példaként elemzett — beszéd kapcsán mutat rá.

Éppígy ritkán esik szó a szakirodalomban az érzelmi mozzanatokról, egyáltalán arról, hogy egy beszédet mennyire hathatnak át az érzelmek. A szerző Kossuth beszédei kapcsán utal e mozzanatra (s az előbb említettre is), ám csupán általános kiveszésüket állapítja meg (56) — könyvének terjedelme nem is teszi lehetővé a részletesebb kifejtést.

Igen jó viszont az utána következő elemzés, amely a megszólításformákról szól, azok merevebb vagy emberibb formáiról (56—9). Javaslatai remélhetőleg elterjednek a gyakorlatban. Meg is érdemelte volna e téma az első részben való tárgyalást, hiszen a kommunikációs folyamatnak igen fontos része a beszéd (beszélgetés) kezdete.

Wacha Imre nagy figyelmet fordít a beszélő és a hallgatóság viszonyára is. Helyesen emeli ki annak fontosságát, hogy a beszélőnek igazodnia kell a hallgatók sajátosságaihoz: korukhoz, műveltségükhöz, pillanatnyi érzelmi állapotukhoz és még sok egyébhez. Az érthetőség nem elvont kategória, hanem pontosan meghatározható feltételrendszer minden egyes beszédhelyzetben. Elemzéseiben is megjelenik ez a szempont, de előadó és hallgatóság mai szociológiájáról valószínűleg még meglehetősen hiányosak az ismereteink.

Az arányokkal kapcsolatban azonban máris meg lehet állapítani: nemcsak az előadónak kell megdolgoznia a kommunikáció sikeréért, bár a legtöbb ezt taglaló munka — így Wacha Imréé is — ezt sugallja. Nemcsak az előadótól kell elvárni, hogy meghatározott feltételeket teljesítsen, hanem a hallgatótól is, hogy figyeljen, dolgozza föl a hallottakat, gondolkozzon. Különösen a jó beszédet tartó előadó várhatja el ez: teljes joggal. Az érthetőségnek nem az alsó határához kell feltétlenül igazodni. Tehát ne csupán a hallgatóság határozza meg egy beszéd szellemi szintjét, hanem az előadó is késztesse a hallgatóságot szellemi munkára. Ez az egészséges viszony nem korlátozódhat például az egyetemek tanár—hallgató kapcsolatára.

Határozottabban utal viszont a szerző egy másik meglevő ellentmondásra, az írott nyelvi jellemzők előadásbeli további makacs megjelenésére. Felhívja olvasója figyelmét, hogy rendszerint írásban megformált információt ültet át az előadó beszélt nyelvre, s nem mindegy, hogyan sikerül ez, ha egyáltalán tapasztalható tudatos törekvés erre. Sokszor az ellenkezője mutatható ki. Az át nem ültetés magatartásának gyökerei az iskolai oktatásban (is) keresendők, hiszen az ottani nyelvtanítás — mint ahogy tulajdonképpen minden nyelvtanunk — az írott nyelvet mutatja be. Ezt a jogos szerzői megállapítást azzal lehet kiegészíteni, hogy ez egyetlen szónokot sem ment föl e művelet megtanulása és elvégzése alól.

Az első rész befejezésének fő metaforája (a beszéd épület, mely részekből, elemekből, blokkokból áll össze) ismert kép, s nyilván a szélesebb nagyközönségnek szól, megértetés céljából. Ám kissé leegyszerűsítő, merev és csupán három dimenziós. Egy szöveg vagy szövegrészlet teljes szerkezeti és jelentéstani rendszere jóval bonyolultabb egy épület szerkezeténél.

Összes eddigi gondolatom szoros összefüggésben van a könyv második, testesebb részével, a konkrét szövegközlésekkel, elemzésekkel és az egész könyv tanulságával. Az ünnepi beszédek elolvasásakor és elemzésekor ugyanis Wacha Imre is csak néhány nagyon jellegzetes nyelvhelyességi hibát tud kimutatni, főleg az alanytévesztést, a hibás, stílustalan szóhasználatot és más hasonlót. Ezt a szerző kiválóan végzi el, hosszú évek kitartó munkájának tapasztalatával.

Az igazi gond azonban a legtöbb szöveg esetében nem a szintagma vagy a mondat,

hanem a szöveg szintjén jelentkezik. S ott már nem egyértelműen nyelvi természetű a kifogásolható elem. Az alábbi mondatot önmagában nem lehet mondattani szempontból bírálni: „Egyetemi éve alatt versírással foglalkozott, és kocsmai politizálással törhetett csak fel”. Ám ha kiderül, hogy ez Marxról hangzott el egy pártszervezeti ünnepi ülésen, a beszéd második mondataként, mindjárt máshogy kell megítélni. Grammatikai hibátlanága továbbra is megmarad, „csak” egyetlen pragmatikai és stilisztikai szempontnak sem felel meg, sem az ünnepélyességnek, sem az ünnepnek, s még kevésbé a szövegszerkesztésnek: előzmény és magyarázat nélkül áll a szövegben ez a mondat.

Jól látja ezt Wacha Imre, ahogy biztos kézzel vizsgálja a többi beszédet is. S a végkövetkeztetést is levonja, de talán nem eléggé hangsúlyosan. Az előadói beszéd megfogalmazása, a megfogalmazás módozata, helyessége, célszerűsége nem egyszerűen nyelvi kérdés, hanem mélyen műveltség, kulturáltság függvénye. Világosan kell végre látni: műveletlen, kulturálatlan ember nem tud jó beszédet, előadást, hozzászólást tartani semmilyen témáról. Nem tud gondolatokat létrehozni, nem tudja őket rendszerezni és nem tudja őket a nyelv segítségével kifejezni. Egy-egy ünnepi beszéd kapcsán tehát nem egyszerűen nyelvről, nyelvhelyességről van szó, hanem azzal szoros összefüggésben gondolkodásról, műveltségről és — mint mindig — etikáról. Ezt figyelembe véve a nyelvtudomány a nyelvművelésen túl a most formálódó korszerű, szövegközpontú stilisztikával adhatja a legtöbb segítséget.

Wacha Imre könyve azért fontos, mert bemutatja a műveletlenség, ill. a félműveltség élő példáit. Azokat az eseteket, amelyekben a képességek hiánya és a hozzá nem értés — mondjuk ki — katasztrofális terméket eredményez. S e jelenség nem csupán az ünnepi beszédek területén érvényesíti ma visszahúzó erejét.

Ez a célratörő felfogás — bár az ítéletek kissé tompítva vannak — a könyv stílusában is jelentkezik. Pontos, világos mondatokat olvashatunk — s ezt nem lehet elégszer üdvözölni még nyelvészeti írásban sem. Alapvető érdek, hogy ez a könyv a nagyközönség köreiben is hasson.

Néhány jelenséget azonban éppen a fentiek miatt nem a szövegbe illőnek érzek. Az *érezet-érzékelteti*, *szervezetét-vázlatát* típusú ál-szóösszetétel (pl. a 26. oldalon) kissé modoros, mint ahogy az a többes szám első személyű birtokos személyjel helyenkénti gyakoribb használata is, mindjárt a címben. Túl soknak tartom az egyes fejezetek előtti mottókat. Itt is érvényes a régi igazság: a több néha kevesebb, mint a kevés. S végül meg kell jegyezni, hogy a 104—5. oldalon a lábjegyzethez szükséges lett volna a forrásjelölés. A három szókép rövid magyarázata ugyanis többnyire szó szerinti idézet A magyar stilisztika útja (szerkesztette és írta Szathmári István. Bp., 1961.) lexikonrészéből (443—4, 481—3). Ez azért is elengedhetetlen, mert azóta a metaforának több más jellegű meghatározását lehet olvasni, pl. Hankiss Elemértől, Fónagy Ivántól.

Összegezve: gazdagabbak lettünk Wacha Imre könyvével. Remélhető, hogy ez a tevékenység folytatódik majd többek által rendszeresen és határozottan, s előbb-utóbb meglesz a kívánt eredmény: nem lehet majd kulturálatlanul nyilvánosan megszólalni.

Tolcsvai Nagy Gábor

Albetné Herbszt Mária: Modern nyelvészet — anyanyelvi oktatás. Budapest, 1987. Tankönyvkiadó, 198 oldal

A szerző nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy a modern nyelvészet megállapításait az anyanyelvi oktatásban érvényesítse. Ezt a célkitűzést lényegében töretlenül, didaktikailag meggyőzően végig is viszi. Ami számomra különösen rokonszenves:

az anyanyelvi oktatást hat éves kortól az érettségiig egységes és koncentrikusan bővülő folyamatnak tartja, és azt vallja, hogy be kell illeszteni — az eklekticizmus veszélyét elkerülve — a klasszikus grammatika tanításába a modern nyelvészetből jól hasznosítható, időtálló elemeket.

Könyvében azt az alapigazságot fogalmazza meg, hogy a nyelvtudomány legfontosabb alkalmazási területe az anyanyelvi nevelés, ezért a modern nyelvészet felfedezéseit és módszereit — az életkori sajátosságokra figyelve — már az alsó tagozatban használni kell a nyelvi képességek és készségek fejlesztésében. A várható, sőt jogosan elvárható eredmény a funkcionális szemléletmód lesz. De az alsó tagozatos anyanyelvi nevelés fő célját: a kommunikációs képesség fejlesztését csak jól felkészült tanítók tudják ellátni. Ezért lenne nagy szükség egész oktatási rendszerünkben egymásra épülő tantervekre. A szerzővel együtt joggal nehezményezhetjük, hogy bár „a reform bevezetése óta lényeges előrelépés történt, a különböző oktatási szintek anyanyelvi tananyaga még mindig nincs kellőképpen összehangolva” (11). Ma már elodázhatatlan az az igény, hogy a tanítóképző főiskolai nyelvtanítás az alsó tagozatos anyanyelvi oktatás-nevelés komplexumára épüljön, és ne merüljön ki öncélú ismeretelsajátításban, grammatizálásban. Albertné Herbszt Mária könyvében éppen ezért két fokozatban történik a legújabb nyelvészeti irányzatok tárgyalása: a tanítóképző főiskolán és az alsó tagozatban tanítható szinten. De ez a kettő nem határolódik el élesen egymástól, mert miközben a szerző alsó tagozatos tankönyvi feladatokat elemez, értékeli, egyben a tanítóban tudatosítja a modern nyelvtudományi ágak sajátos módszereit, ugyanakkor a tanuló feladatmegoldási lépéseit is magyarázza (lásd pl. 57).

A kötet négy fejezetből áll. Az első az Antal Lászlótól kölesőnzött „Egy új magyar nyelvtan felé” címet viseli, és több kérdéskörrel is foglalkozik. Tisztázza az anyanyelvi nevelés újszerű célját, a nyelvtudomány és az anyanyelvi oktatás viszonyát, állást foglal az anyanyelvi reform előkészületei során a grammatikával kapcsolatos vita fő kérdéseiben. Ez utóbbi témakörei: milyen mértékben és mélységben szerepeljenek grammatikai ismeretek az új tantervekben, illetve milyen grammatikamodell szolgáljon az iskolai nyelvtan alapjául. Csak néhány dologra reflektálok az itt tárgyaltakkal kapcsolatban.

A nyelvtani ismeretek elsajátításában nem választanám szét mereven az eszközt és a célt (15), mert egy megtanulandó nyelvtani tény a tanulás folyamatában mindaddig cél, amíg nem épül be az ismeretek rendszerébe, amíg nem integrálódik a tudatos nyelvhasználatba. De ha ez bekövetkezett, rögtön eszközzé válik. Vagyis a tanítás—tanulás menetében igenis cél lehet az, ami az elsajátítás után eszközzé válik. Ez az állítás egyébként teljes mértékben összhangban van az emberi megismerés általános teleologikus sajátosságával.

A fentiek miatt az ismeretközpontú szemlélet és a nyelvhasználati képesség mérése között sem érzek kizáró ellentétet (15). A használat ismereten alapul, az ismeret célja a használat. Ha a tanuló azt mondja: *Sok embereket láttam*, a használat a nem-ismereten alapul, de ez a nem-ismerés éppen a használat révén derül ki. Tehát a két tényezőt nem választanám el, nem állítanám szembe, hanem egymást feltételezve alkalmaznám. De fölöttébb ügyelnék arra, hogy melyiket illeti meg dominancia, és a grammatikai elemzések stb. kóros elszaporodását mindenképp kerülném (ebben a szerzőnek teljesen igaza van).

Messez egyetértek a szerzővel abban, hogy a funkcionális és a formális elemzés nem csupán kizárják egymást, hanem ellenkezőleg: feltételezik egymást (21), de — és talán ez a lényeg — a funkcionális primátusa a meghatározó. Vagyis a lineáris (hagyományos) elemzésnél termékenyebb a szinteződés és a tömbösödés analízisének, amely nemcsak a mondatrészek szerepére világít rá, hanem azok grammatikai és jelentéstani kapcsolatára is.

A könyv nyomtatékosan felhívja a figyelmet az alsó tagozatos anyanyelvi tárgyak

közötti integrációra. A gondolat ugyan nem új, de eddig (illetve korábban) inkább csak hangoztatták, mintsem megvalósították volna. A szerző nemegyszer éppen az integrációs lehetőségek miatt dicséri meg a tankönyvek bizonyos feladatait (96).

Noha a könyv második fejezete a modern nyelvtudományról — Saussure munkásságáról, a strukturalizmusról és a generatív grammatikáról — ad tömör ismertetést, előzőleg azonban a szerző szükségesnek érzi dióhéjban egészen az ókortól napjainkig áttekinteni a nyelvtudomány előzményeit.

Kellő szakirodalmi ismeret alapján készült könyvében a szerző új felfedezésekkel nem kíván meglepni, és nem célja egy teljes grammatika megírása sem, hanem az anyanyelvi oktatás megújításához ad segítséget. Jó gyakorlati érzékkel kiemeli alsó tagozatos nyelvtankönyveinknek azokat a feladatait, amelyek a modern nyelvészeti irányzatok elemi törvényeit érvényesítik, illetve összekapcsolják a hagyományos nyelvtant, a funkcionális nyelvszemléletet és a generatív grammatikát (76).

Albertné Herbszt Mária könyve a legjobb értelemben vett ismeretterjesztő munka. Színvonalas összefoglalása az anyanyelvi oktatásban alkalmazható nyelvtudományi törekvéseknek, ugyanakkor jó példa arra, hogyan kell a tanítóképző főiskolák nyelvészeti tananyagát megtanítani és összehangolni az alsó tagozatban folyó anyanyelvi oktatással. Ezért is kell helyeselnünk a szerzőnek azt az észrevételét, hogy ha már az alsó tagozat átveszi az ágrajzos elemzést, akkor a mondatrészek közötti kapcsolódást reálisan tükröző formát kellene használni egyrészt a tanulói logika fejlesztésére, másrészt amiatt, hogy a tanítóképző főiskolák célszerűnek és kifogástalannak tartott ábrázolási módot a működő tanítók ne érezzék feleslegesnek. Helyes tehát ez a kíváncsi: „egységes változatra lenne szükség az iskolai oktatás minden fokán, hogy az alsó tagozattól az érettségig egységes szemlélet és módszer segítségével sajátíthassák el a tanulók a mondatelemzés gyakorlatát” (63).

A szerzőnek ebben a részben tett két megállapításával a szaktudomány mai álláspontja alapján vitatkoznék. A fonémáról ugyanis a következőt írja: „A fonéma tehát nem nyelvi jel, csupán jelelem, melynek legfontosabb funkciója: jelentéskülönbítő szerepe” (43). Ezzel szemben a MMNyR. nagyon világosan az ellenkezőjét így fogalmazza meg: „A fonémának nem is az a tulajdonképpeni feladata, **n y e l v i f u n k c i ó j a**, hogy önmagában jelentést hordozzon vagy különböztessen meg, hanem az, hogy többed-magával hagyományos csoportosulásba lépve ... szavak és szóelemek hangtestének felépítésében s ezzel egyben egymástól való megkülönböztetésében vegyen részt, anélkül azonban, hogy a hangtest egésze által hordozott jelentéshez közvetlen köze volna” (1: 57).

Érzésem szerint csak a tudatosan végrehajtott transzformációkra érvényes Albertné Herbszt Mária kijelentése: „Az átalakításra általában azért van szükség, hogy a nyelvi szerkezet elemeinek összefüggéseire fényt derítsünk” (47). Ugyanis a szinonimika alapján (*Nagymama gyakran köt esténként. Nagymama kötöget esténként*), illetve a mondatalkotás révén (*A fiú kosarazik. A kosarazó fiú győz*) létrejövő mondatátalakítások többnyire ösztönösen végrehajtott műveletek, és a beszélő nincs tudatában annak, hogy ő most elliptikus transzformációt hajtott végre, vagy mondatzintről mondat szint alá süllyesztett egy szót.

„A modern nyelvtudomány interdiszciplináris kapcsolatai” című harmadik fejezet szemléletesen mutatja, hogy a nyelvtudománynak milyen szerteágazó kapcsolatai vannak más tudományokkal. Ezeket az újabban kialakult határtudományokat az anyanyelvi nevelésben betöltött szerepüknek megfelelő mélységben taglalja a szerző. Így részletesebben tárgyalja a kommunikációelméletet, a pszicho- és a szociolingvisztikát, viszont a szemiotikát, az etnolingvisztikát és a matematikai nyelvészetet csak érintőlegesen. Az oktatás színvonalának és tudományosságának segítője azzal, hogy elméleti

fejtegetéseit itt is módszeresen összekapcsolja az alsó tagozatos anyanyelvi könyvek idevágó feladatainak elemzésével.

A szemiotikai rész olvasásakor mégis kissé hiányérzetem támadt, mivel a szerző tudatosan csak a nem nyelvi jelek kérdésével és az ezekhez kapcsolódó feladatokról szól. Úgy hiszem azonban, hogy anyanyelvünk tanításakor inkább a nyelvi jelek tipizálásával és az emberi közlésben való felhasználásukkal kellene elsősorban törődnünk.

A negyedik és egyben legterjedelmesebb fejezetet a szövegtan tárgyalásának szentelte a szerző. Nagyon helyes törekvéssel a könyv közel egyharmadában tág teret biztosít ennek az anyagrésznek, amelynek alapos ismerete nagyban segítheti az alsó tagozatban naponta végzett szövegelemzést. Követhető példákat mutat arra, hogyan lehet a szöveg-tani ismereteket „felhalmozni” életkorhoz és tananyaghoz igazítva anélkül, hogy a szöveg-alkotás törvényszerűségeit fogalmi szinten tanítaná a pedagógus.

Nagy érdeme a szerzőnek az, hogy világos, logikus magyarázatokkal szakavatottan kalauzolja az olvasót a szövegtan bonyolult világában, és elméleti jellegű ismertetéseihez gyakorlati-pedagógiai vonatkozású példákat kapcsol, ugyanis többnyire a jelenleg érvényben levő nyelvtankönyvek feladatait és olvasókönyvi szövegeit elemzi. A 3. osztályos Olvasókönyvben szereplő Mátyás király és a varga című mondáról és egy ismeretértalmú szövegről sokoldalú megközelítést nyújt: szöveg- és mondat szintű elemzést, illetve a szóhasználat és a szókészlet szintjének vizsgálatát.

A szövegkoherencia grammatikai (a határozott névelő, az utalás, a hiányos mondat, a névmásítás, az egyeztetés, a konnektorok, a szórend, téma—réma, az előfeltevések) és jelentéstani mutatóit (az ismétlés, a szinonimák, a polisziémia, a felsorolás, a felosztás, nemfogalom—fajfogalom) elkülönítve tárgyalja.

A szövegtan kiforratlanságáról árulkodik az a tény, hogy a koherencia egy-egy jelének típusba sorolása eltér az egyes kutatóknál. Így a szerzőnek is a címről szóló mondandóját — mivel a cím a mű témájával nagyban összefügg — talán nem kellett volna külön alfejezetben fejtegetnie, hanem Nagy Ferenchez hasonlóan a szemantikai szabályok közé sorolhatta volna be (vö. Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Tan-
könyvkiadó. Bp., 1981. 46). Magam az előfeltevésekről frott gondolatokat is a jelentéstani jegyekhez venném, ezek ugyanis nem annyira grammatikailag közelíthetők meg, mint inkább a kontextus vagy a beszédhelyzet révén érthetők bele a szövegbe. A globális kohéziót biztosító elemek között szívesen olvastam volna magyarázatot az indító mondatról is.

A különben igen világos stílusú könyvben félreérthetőnek éreztem a 127. oldalon egy szerkesztetlen mondat sor elemzéséből következőképpen levont konklúziót: „Ezek után megállapíthatjuk, hogy egy szöveg mondatait nemcsak nyelvi (jelentéstani és grammatikai) elemek „tartják össze”, hanem egyéb, nyelven kívüli tényezők is fontos szerephez jutnak.” Ugyanis az idézett mondathalmaznak a megértéséhez a nyelvi eszközöket hordozó szövegelmények hiányának és nem a nyelven kívüli elemek.

Hasznos ez a könyv anyanyelvi nevelésünk számára. Albertné Herbszt Mária elsősorban tanítójelölteknek és gyakorló tanítóknak készítette kézikönyvként használható kötetét, amellyel ráébresztheti olvasóit, hogy a „magas” tudomány transzformálható az alsósok szintjére. Szerintem szükséges lenne erre a műre a tanítóképzőkben folyó intenzív továbbképzésben résztvevőknek is felhívni a figyelmét, mert ezen a továbbképzési formán a régen tanultak felelevenítésén kívül jórészt kommunikációelmélettel, szövegtannal, a strukturalizmussal és a generatív grammatikával foglalkoznak, és ennek a kötetnek ezek a legrészletesebben kidolgozott fejezetei. De ajánlani tudom ezt a könyvet a tanítóképző főiskolákon nyelvtant és anyanyelvi tantárgypedagógiát oktatóknak is.

Szikszai Lajosné

Gillian Brown—George Yule: Discourse Analysis. Cambridge University Press. Cambridge, London, New York [etc.], 1983 [Reprinted 1984]. XII + 288 oldal

A könyv címében szereplő szakszó, a *discourse analysis* az Egyesült Államokban leginkább általánosult, leginkább elterjedt elnevezése a szövegvizsgálatoknak, a szöveggel foglalkozó tudománynak, és így szinonimája az Európa-szerte használt *szövegnyelvészet*-nek és társainak. Az eltérő elnevezés az (ott másfajta előzményekből fakadó) diszciplína kisebb-nagyobb mértékben eltérő felfogására utal, s hogy ennek mi is a lényege, az sokunkat közelebbről is érdekel. Már csak azért is érdemesnek látszik egy ilyen témájú könyv ismertetése.

A *discourse* műszó magyar nyelvű megfelelője a nálunk alig szereplő *diszkurzus* lehetne. Jobbnak látszik azonban a Deme Lászlótól bevezetett *beszédmű*-vel fordítani, így ismertetésünkben a diszciplína megnevezője a *beszédműelemzés* lesz.

A könyv egy Előszóból és hét fejezetből áll. A fejezetek témái: (1) a nyelvi formák és funkciók, (2) a pragmatikai kontextus, (3) a beszédmű tartalma, (4) a beszédmű struktúrája, (5) a beszédműbeli információ szerkezete, (6) a referenciális funkció, (7) a beszédmű-értelmezés kohéziója.

A beszédműelemzés lényegéről a legtöbbet az Előszóból tudunk meg. A szerzők véleménye szerint feladata annak a vizsgálata, hogy a közlés során a beszélők hogyan használják a nyelvet, főleg hogy a feladó (a beszélő, az író) hogyan szerkeszt nyelvi üzeneteket a címzett (a hallgató, az író) számára, és hogy a címzettek hogyan dolgozzák fel a nyelvi üzeneteket minél jobb értelmezésük (interpretálásuk) érdekében.

Ennyiből is látható, hogy a szóban forgó diszciplína vizsgálati tárgya a (beszédművel azonosítható) üzenete mind az üzenetszerkesztés, mind pedig az üzenetértelmezés (befogadás) vonatkozásában. Maga a vizsgálat elsődlegesen leíró nyelvészeti jellegű, és az elsődleges cél annak a kimutatása, hogy a kommunikációban hogyan használják a nyelvi formákat. Mindebben — mint látni fogjuk — fontos szerepet játszik a pragmatika. Emellett a két szerző arra is figyelmeztet, hogy a vizsgálatok során interdiszciplináris (mindenekelőtt nyelvészociológiai, nyelvlelektani, nyelvfilozófiai és számítógépes nyelvészeti) kapcsolatokra is tekintettel kell lenni.

Az első fejezet a nyelvi formákat és funkciókat tárgyalja (Introduction: linguistic forms and functions). A két szerző kiindulópontja az Előszóban kifejtett tételnek megfelelően az, hogy a beszédműelemzés lényegében a nyelvnek a használatban való vizsgálata. Következésképpen a nyelvi formák elemzését (amelynek már korábban sok és sokféle formális változatát fejlesztették ki) össze kell kapcsolni a nyelvi funkciók vizsgálatával. Két alapvető funkciót különítenek el. Az egyik a közvetítési (trans-actional), ami a „tartalom” kifejezésével függ össze. A másik pedig a kommunikáló társak közötti kölcsönösséget, egymásra hatást feltételező részvevési (interactional) funkció, ami társadalmi viszonyokra és a közlésben részvevő személyek magatartására utal. E funkcionális kettősség korábbi hasonló megkülönböztetésekkel vethető egybe: ábrázoló és kifejező (Bühler), referenciális (valóságra vonatkozó) és emotív (Jakobson), fogalmi és személyek közötti (Halliday), leíró és társadalmilag expresszív (Lyons).

Ezzel a két funkcióval függ össze az alapfogalom, a beszédmű értelmezése, valamint a vele összefüggő kérdések felfogása is. Ahogy az összegező alfejezetből is kiderül, a beszédmű megismerési és társadalmi jelenség (271). Különben rövid, tömör meghatározására egyik fejezetben sem kerül sor, amit minden bizonnyal azzal magyarázhatunk, hogy a szerzők ezt fölöslegesnek tarthatták, hisz a beszédmű végül is nem más, mint a szóban forgó diszciplínának az Előszóban jelzett vizsgálati tárgya, a nyelv közlésbeli

felhasználása, amit a szerzők felfogásából, megfogalmazásából kikövetkeztethetően nyelvi üzenetként vonatkoztathatunk el. Emellett külön fogalomként tartja számon a két szerző a *szöveg*-et (text), ami nem más, mint a beszédmű ábrázolása (representation), pontosabban egy közlési eseménynek a beszéd vagy írás sokféle formájában való regisztrálása (record), így könyvünkben külön téma a beszélt és írott szövegek sajátosságai (5–6, 190).

De nemcsak alapfogalmak, hanem a vizsgálat módszere is a két funkció számontartásából következik. Azaz a beszédműelemzés nemcsak mondatтанból és szemantikából áll (mindkettő jórészt a közvetítési funkció vizsgálatát jelenti), hanem nagyon is lényeges, a szerzők szerint elsődleges összetevője a részvevési funkciót tanulmányozó pragmatika.

Mindemellett a szerzők a vizsgálat más vonatkozásairól is beszélnek. Szerintük a beszédmű elemzője a vizsgálat adatait egy olyan dinamikus folyamat regisztrálásából, egy valamilyen szövegből vett jelenséggént kezeli, amelyben a nyelvet a beszélők vagy írók jelentések kifejezésének és bizonyos célok megvalósításának, azaz beszédműalkotásának a szándékával közlési eszközként használnak. Eszerint a beszédmű folyamatként, eljárásként és nem termékként, eredményként fogható fel. Az adatok feldolgozásával az elemző azokat a szabályszerűségeket próbálja leírni, amelyek e folyamatból vonatkoztathatók el.

A második fejezet (Pragmatics and discourse context) a beszédmű kontextusát tanulmányozó pragmatika jelentőségét taglalja, ami végső fokon abból fakad, hogy a vizsgálat tárgyköre a nyelvnek a használatban való megragadása és e használatnak az író és beszélő, illetőleg az olvasó és hallgató kontextusában való elemzése. S ha ez a tárgykör, akkor nyilvánvaló, hogy nem lehet elégséges a formális mondattan és szemantikai leírás, a szöveget alkotó mondatok közötti viszonyok elemzése. Ennél fontosabb ugyanis a közlés részvevői, valamint a beszélő és a nyelvi megnyilatkozás közötti viszony elemzése. E viszonyok különböző vonatkozásait a szerzők a következő kategóriák segítségével tartják kifejezhetőnek: referencia, preszuppozíció, implikátúra és következtetés. Mint látni fogjuk, mind a négy kategóriát pragmatikai fogalomként kezelik.

A referenciát, a valóságra való vonatkozást a szerzők más felfogásoktól eltérően a beszélőhöz kötik, ő ugyanis a vonatkoztatás végrehajtója. A preszuppozíció, az előfeltétel itt elsődlegesen nem logikai, hanem pragmatikai jellegű, hisz nem a szöveg mondataihoz, hanem a beszélő és hallgató viszonyához kapcsolják, olyan feltételnek tekintik, amelyet a beszélő alkot arról, amit a hallgató valószínűleg elfogad. A Grice-ra visszavezethető implikátúra annak magyarázata, amit a beszélő valamibe beleérthet, állíthat, gondolhat, és ami különbözik attól, amit szó szerint mond. Erről szólva, a két szerző azt hangsúlyozza, hogy az implikátúrák tulajdonképpen a jelentés pragmatikai jegyei, amelyek sok mindenből adódhatnak, így például egy nyelvi megnyilatkozás konvencionális vagy betű szerinti jelentéséből vagy a beszélőnek egy bizonyos jelentést közvetítő szándékából. A negyedik kategória a következtetés. Mit jelent ez itt? Azt, hogy az elemző ugyanúgy, mint a beszélő csak (ki)következtetések révén közelítheti meg a beszélő által szándékolt jelentést. A lehető következtetések társadalmi és művelődési ismereteinken alapulnak, és éppen ezért inkább pragmatikai, mint logikai jellegűek.

Részletesen tárgyalják az idevágó legfontosabb pragmatikai kategóriát, a helyzeti kontextust, ebben azonban újat nem adnak, korábbi véleményeket, mindenekelőtt Sedock, Fillmore, Hymes felfogását érvényesítik. És idevonják a *ko-textus* (co-text) fogalmát (ugyanaz a szó más fogalmat jelöl Petőfinél). Ezen Halliday alapján egy olyan kontextust (!) értenek, amely „korlátozza” (constrains) egy beszédmű alkotóelemeinek a jelentését, a jelentések értelmezését (azaz például a szövegrész vagy egy szövegrészlet ilyen vagy olyan mértékben módosítja, a szövegösszefüggés jelentésviszonyai alapján

„megszabja” a szavak jelentését, a jelentések értelmezését). Következésképpen a szerzők hangsúlyozandónak tartják azt a vizsgálati elvüket, hogy minél több a ko-textus, annál biztosabb az interpretálás. Ugyancsak a jó és eredményes interpretálás, értelmezés érdekében vezetik be a kiterjesztett kontextus (expanding context) fogalmát, amibe elsősorban a deiktikus (rámutató) elemeket (pl. *itt, ott, most, akkor*) sorolják.

Ezzel hozzák összefüggésbe azt is, amit a helyi interpretálás elvének (principle of local interpretation) neveznek, aminek lényege az, hogy a hallgató, az olvasó ne szerkesszen nagyobb kontextust, mint amennyi egy részlet értelmezéséhez szükséges (pl. a „Csukd be az ajtót!” hallatára a hallgató a hozzá legközelebb eső ajtóra pillant, és nem feltétlenül gondol arra, hogy hol lehetnek még becsukandó ajtók). Persze az is nyilvánvaló, hogy a helyi interpretálást csak nagyon bizonytalanul lehet fogalmi úton kifejezni. Ebben a vonatkozásban — állítják a szerzők — a beszédmű elemzőjének a problémái azonosak a hallgatóéival. Ezzel függ össze egy másik idevágó vizsgálati szempont, a helyi értelmezés elve mellett az analógia elve (principle of analogy), ami az értelmező tapasztalatára vonatkozik, arra, hogy a korábbi hasonló értelmezések során szerzett tapasztalata nagy mértékben segítheti elemző munkájában.

A vizsgálatnak e két fentebb említett elvét a mondat sorozatokból összeálló beszédkohézióhoz viszonyítják. Szerintük ez a két pragmatikai elv sokkal inkább segíti az értelmezést, mint a kohézió figyelembevétele. Azzal is megpróbálkoznak, hogy magát a kohézió fogalmát tegyék pragmatikaivá. Azt állítják ugyanis, hogy egész élettapasztalatunkban és ebből következően beszédmű-tapasztalatunkban is a szóban forgó két elv alkotja a kohézió előfeltevésének az alapját.

A harmadik fejezet a beszédmű tartalmi vonatkozásaival foglalkozik (Topic and the representation of discourse content). Itt az alapkategória a *téma* (topic), ami a szerzőktől konstruált elméleti fogalom. Ez esetben is elvetik a fogalom formális megközelítését, és pragmatikai jellegét hangsúlyozzák, aminek lényege az az elgondolás, hogy témája tulajdonképpen nem a szövegnek, hanem a beszélőnek van, és ez egy ún. tematikai keretben (topic framework) fogható fel, ami egy olyan kontextuális keret, amelyben a témát alakítják, alkotják.

Részletesen taglalt kérdés a téma kapcsolata a beszédmű tartalmának az ábrázolásaival (representations of discourse content). A beszélő a szövegrészeket, a szövegen belüli egységeket a téma alapján határolja el (például egy dialógus az egymást követő két téma, időjárás és étkezés alapján szegmentálható).

Az így felfogott *téma* különbözik a mondatgrammatikákban korábban általánosított fogalomtól, a *mondattéma*-tól (sentential topic; ez minden bizonnyal összefügg a mondatban jól ismert topic-comment viszony első tagjával). Ezzel szembeállítva vezeti be a két szerző a (korábban már másoktól ajánlott) *beszédmű téma* (discourse topic) fogalmát, ami alkotóeleme a *beszédmű tartalomnak* (discourse content).

A témának nemcsak tartalmi, hanem a formát érintő kérdései is vannak. Az elemző számára ugyanis nemcsak az fontos, hogy a beszélő miről szól, hanem az is, hogy hogyan tagolja, hogyan strukturálja azt, amit mond, hogyan és mivel jelöli a belső egységek, a belső témaátváltások határait. Az egyik legfontosabb ilyen egység az írott szövegekbeli bekezdés (paragraph), a másik pedig az ennek megfelelő beszélt szövegbeli egység, a beszédbekezdés (paratone).

E fogalmak tisztázása után jutnak el a szerzők a fő kérdéshez: hogyan lehet ábrázolni a beszédműtartalmat. Elvetik az eddigi lehetőségeket, mindenekelőtt a szemantikai, logikai, főleg a logikai propozícióként, illetőleg formalizáltan például ágrajzzal, vagy „átváltási” hálózattal (transition network) való ábrázolást (l. egy erről szóló külön alfejezetet: a beszédműtartalom propozíciós alapozású ábrázolásának problémái). Mindez nem is lephet meg, hisz — mint eddig oly sok esetben láthattuk — pragmatikai elvi állás-

pontjuk nem is engedné meg ezek elfogadását. Kiderül ez többek között abból is, hogy az idevágó nézetek kritikai számbavétele során hangsúlyozzák az olvasó, a hallgató szempontjának, pontosabban az ő részükről megfigyelhető következtetéseknek a fontosságát. Különben e kérdésről szólva úgy vélekednek, hogy a tárgyalt kérdés sokkal bonyolultabb, a beszéd tartalom sokkal komplexebb jelenség, semhogy olyan szűk keretben tárgyalni lehessen, mint ahogy ezzel eddig próbálkoztak. Éppen ezért a következő fejezetekben újabb fogalmakat vezetnek be, és így próbálják tágítani a vizsgálati keretet.

A negyedik fejezetben tárgyalt fő kérdés a beszédmű struktúrájával függ össze (Staging and the representation of discourse structure). Az alapkérdés a lineasritás: az események, a leírás kognitív elrendezése vagy az ezt a kognitív struktúrát jelölő nyelvi eszközök elrendezése. Különös figyelmet fordítanak az alkotóelemek, a mondatok felépítésére, elsősorban belső tematikai szerveződésükre, téma—réma viszonyukra. Fontos elemzési szempontnak tartják ugyanis annak a vizsgálatát, hogy a tartalom hogyan rendeződik, hogyan tagolódik mondatokra és nagyobb egységekre, és hogy milyen mondat szerkezet típusok különíthetők el. Ez a szintaktikai szempont az egyik sajátos vonása a beszédművizsgálatnak.

A beszédmű szintű tematikai szerveződést, a valóságra való vonatkozás egyik elemének egy beszédmű tartalmává való kifejtését *tematizálódás*-nak (thematization) nevezik), amivel egybehangzik a *rendezés* (staging). Ez a Grimes-től származó *rendezés* a beszédmű struktúrájának döntő tényezője mind az értelmezés, mind pedig a szövegfeldolgozás folyamatában, és mint ilyen a beszélő és az író közlésbeli retorikai stratégiáját jelzi, tehát például azt, hogy egy összefüggést következtetésként vagy magyarázatként, előrehaladó vagy visszaautaló sorrendben fejez ki.

Az ötödik fejezetben a megelőzőnél továbbmenően a beszédműstruktúra legkisebb egységeire, a mondat (összetett mondat, mellékmondat) szintű kis helyi egységeire összpontosítanak, és elsősorban azt tárgyalják, hogy ezekben a kis egységekben hogyan van csomagolva az információ, és hogy a beszélők és írók hogyan jelzik címzetteiknek az információ státusát (Information structure). A topic—comment avagy téma—rémakettőséget (a prágai iskola képviselőitől átvett) *adott* és *új* szóval jelölik, és elsősorban mondat-hanglejtésbeli megnyilvánulásaira vannak figyelemmel. Emellett persze az angol nyelv más formáit is számba veszik, azokat, amelyeknek sajátos státusuk van az információ közlésében.

A referenciális funkció a tárgya a hatodik fejezetnek (The nature of reference in text and in discourse). Ezt azonban az ismertebb felfogásoktól eltérően értelmezik. Főleg Lyonsra alapozva elsődlegesen denotációként fogják fel: az a funkció, amelynek révén a beszélő vagy az író azokat az egységeket jelzi, amelyekről beszél vagy ír (205). Ebből is következően a beszédmű elemzőjét nem a vonatkoztatáshelyessége, valódisága érdekli, hanem a minden esetben elsődleges pragmatikai szempontnak megfelelően az, hogy sikeres, eredményes legyen (successful reference), azaz hogy a hallgató meg tudja állapítani, hogy a beszélő kifejezései mire vonatkoznak. Mindebben még az is fontos sajátosság, hogy egyéni jellegű: a vonatkoztatás a világnak egy-egy egyén által való ábrázolása vagy modellje (an individual's representation, or model, of the world). S hogy ez szöveghez kötődik, arra a *beszédműbeli ábrázolás* (discourse representation) szakszó utal. Az alap az egyed tapasztalata, gyakorlata.

Mindennek elismerésével a szerzők visszakanyarodnak a megelőző fejezetbeli témához, az a d o t t (a már ismert) egységekre való utaláshoz. Számba veszik az ilyen funkcióra alkalmas nyelvi formákat, főleg az anafóras kifejezéseket. Ezen belül is kiemelik és részletesen tárgyalják a névmásoknak a kohézióval is összefüggő ilyenszerű szerepét, és arra a következtetésre jutnak, hogy a névmások alaptényezői a referenciaelméletnek.

A hetedik fejezetben kerül szóba a legfontosabb szövegminőség, a kohézió. Igaz,

a fogalom köre jóval szűkebb, mint ahogy másutt szokásos: a beszédmű értelmezésére vonatkozik (coherence in interpretation of discourse). Tárgyalását a könyv egészét átható pragmatikai szemponttal egyeztetik, a hallgató és az olvasó tevékenységéhez kapcsolják: hogyan tudják megragadni a beszélőtől, az írótól szándékolt jelentést. Az értelmezésbeli kohézió lényege az, hogy következtetési műveletek és nem automatikus kapcsolatteremtések biztosítják.

A jól szerkesztett könyvből megismerhejtük a beszédműelemzés lényegét, sajátos, megkülönböztető vonásait. Kiderül persze az is, hogy ebből sok minden a hozzánk közelebb álló szövegvizsgálatokban, a szövegnyelvészet számunkra ismertebb változataiban is megvan. Valóban jócskán vannak közös vonások. Az sem lényegtelen, hogy az ismertett könyvben európai szerzők művei is gyakran szerepelnek forrásként, sőt maga az egyik szerző, Brown angliai egyetemi tanár. Mindezen túl azzal is számolnunk kell, hogy a beszédműelemzésnek, ugyanúgy mint az európai szövegnyelvészetnek, sok és sokféle változata lehet.

Brown és Yule könyve hasznos olvasmány. Érdeme az is, hogy az elméleti és gyakorlati jelleg szerencsés ötvözete.

Szabó Zoltán

Kandidátus. Az 1950-es években készült Értelmező Szótár szerint *kandidátus* szavunk egyik jelentése 'az a személy, aki valamely tudományágban elnyerte a legalsó akadémiai tudományos fokozatot'. Az 1972-ben megjelent Értelmező Kézisótár szerint az a 'tudományos kutató' neveztetik kandidátusnak, 'aki megszerezte az első akadémiai tudományos fokozatot'. Szótáraink szerint tehát a kandidátusok tudományos fokozattal rendelkező tudományos kutatók.

„Tudományos-szellemi életünk néhány központi kérdése” című írásában (Magyar Tudomány 1987: 432–44) a Magyar Tudományos Akadémia elnöke a kandidátusokat mint *tudományos utánpótlást* (439) továbbá mint *a tudomány jelöltjeit* (440) említi.

Kézisótárunk szerint a *jelölt* 'valamilyen képesítést, fokozatot nyújtó vizsgára jelentkezett, ill. záróvizsgája előtt álló személy'. Az *utánpótlás* pedig 'új, fiatal erők'-et jelent. A szótár szerint.

Az MTA elnöke által használt *utánpótlás* és *jelölt* szavak egyrészt azt implikálnák, hogy a kandidátusok fiatalok (vö. az *utánpótlás* szótári definícióját), másrészt azt, hogy még nem tudósok, csupán tudósjelöltek. A *tudományos utánpótlás* a kandidátusoknak azért újszerű elnevezése, mert átlagéletkoruk ma hazánkban 57 év, ami 22-vel magasabb az ifjúsági törvény által cezúraként kijelölt 35 éves életkornál. De egyébként is: 57 éves embereket, a nyugdíjjogosultság közelében, aligha szokás fiatalnak (vö. ÉKsz.) nevezni. Azt, hogy a kandidátusok tudósok-e (mint szótáraink írják), vagy csupán tudósjelöltek (MTud., i. h.) — nem érzem magam hivatva eldönteni. Azt viszont egyetemi indexem fellapozása nélkül is tudom, hogy azon a *tudományegyetemen* (a többi sem különb hazánkban), ahol diplomát kaptam, számos tanárom között összesen kettő akadt, akit nem a tudomány jelöltjének, hanem *tudós*-nak (= legalábbis 'a tudományok doktora'), s még néhány, akit *tudósjelölt*-nek (= kandidátus) lehetne nevezni. Tudományegyetmeink oktatóinak zöme tudósjelölt, vagy a tudósjelöltség jelöltje.

Fenti soraimat, mint a szavak inflálódásának egyik tudományos dokumentumát, tisztelettel ajánlom majdani szótáríróink figyelmébe.

— a-s

A durva és trágár beszéd ellen. Katona Rezsóné a Nyr. 1987. évi 2. számában „Mi van a szívünkön?” című tanulmányában nemcsak háborog a trágár nyelvhasználat miatt, hanem meg is próbált ellene valamit tenni. Félek, hogy a folyóirat éppen azokhoz nem jut el, akikről ír. (Azokhoz igen, akiknek tenni kellene valamit!)

Én is megkülönböztetném a csúnya beszédet és a trágárságot. Az első csoportba azokat sorolom, akik nem ismerik a nyelv szabályait. suksüköznek, vagy más módon törik kerékbe szegény magyar nyelvünket. A másik csoport az, amellyel a szerző is foglalkozik. Hogy mit tartunk trágár kifejezésnek, az a körülményektől is függ. Általános

iskolás koromban (az ötvenes évek elején) a mi paraszti környezetünkben pl. természetes volt, hogy bizonyos naturális kifejezéseket magától érthetően használtunk. Semmi kivétivelő nem volt abban, ha azt hallottam, hogy „fiam sz.ros a tehén, mosd le”, de ha arról volt szó, hogy az almot ki kell vinni az istállóból már *ganéjéről* volt szó, s ha azt kiszállítottuk a mezőre, már *trágyát* emlegettünk.

A káromkodás a férfiai "kiváltsága" volt. Ha nőktől ilyen szavakat hallottunk, azokról megvolt a véleményünk. Lányok előtt soha nem használtunk trágár szavakat, a szülők előtt sem.

Tapasztalatom szerint a felnőttek jelenléte sokkal inkább mérséklő hatással van, mint azt Katona Rezsóné tapasztalta.

A munkahelyemre utazva két megállónyi távot vonattal megyek, ahol nem ismerik egymást az utasok, lévén szó fővonalról. Itt óvakodom, hogy diákok közé kerüljek, hogy ne kelljen végighallgatnom a mocskos beszédet. Cegléden autóbuszra szálllok át, s utazom két községnyi távolságra. Itt a hasonló korú fiatalok teljesen „normálisan” beszélnek, mert csak abba a két községbe valók, ahová a felnőtt utasok igyekeznek, tehát ismerik őket.

Régi vesszőparipám, hogy a katonai szolgálat alatt kellene megtanítani a fiatalokat a szép beszédre. Egy kicsit abszurd ötlet, de ha ott a csúnyára rászoknak, miért ne lehetne ezt a jelenséget az ellenkezőjére fordítani. Körülbelül négy éve az Édes Anyanyelvünkben is olvastam hasonló kezdeményezésről. Sajnos a folytatás elmaradt, legalábbis én nem hallottam semmit arról, hogy az illetékesek reagáltak volna.

A pszichés környezetszennyezéshez sajnos a művészek is hozzájárulnak. Felháborító, hogy egy patinás színház a „szép beszéd temploma” (!!) „Kár, hogy a k...” címmel mutat be darabot, vagy úgy beszélteti a színészeit, mint ahogy az a Csirkefej című darabban történik.

Máról holnapra bizonyára nem érünk el látványos eredményeket. Remélem, hogy Katona Rezsóné közleménye lépés lesz a megoldáshoz.

Szemők Balázs

HungInfo

Hungarian Social Sciences and Humanities

Contents of Periodicals

Az évente négyszer megjelenő periodika elsősorban a külföldi érdeklődők számára kíván tájékoztatást nyújtani a magyar társadalomtudományok területén megjelent cikkekről a folyóiratok tartalomjegyzékeinek közreadásával. A folyóiratok részben idegen, részben magyar nyelvűek, de a tartalomjegyzékek minden esetben idegen nyelven (angol, francia, német) kerülnek közlésre. A folyóiratválogatás felöleli a társadalomtudományok teljes körét, így a kiadvány nem csak a külföldi érdeklődők számára biztosít átfogó tájékozódást, de hasznos segédeszköz lehet a magyar kutatók számára is az érdekelt tudományágak és határterületeik 1—1 negyedévi publikációs termésének regisztrálásában.

A folyóirat jelenleg díjmentesen kerül terjesztésre; kérjük jelezni, ha igényt tartanak rá. Egyben kérjük a terjesztésben való közreműködésüket is: szívesen veszünk olyan külföldi címajánlatokat, ahol a folyóirat érdeklődésre tarthat számot.

HungInfo szerkesztősége
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Budapest, Pf. 7.
V. Akadémia u. 2.
1361

J. SOLTÉSZ KATALIN

ARANY JÁNOS VERSELÉSE

Opus Irodalomtörténeti tanulmányok 9.

A monográfia nagy nemzeti klasszikusunk verstechnikájának részletes elemzésével egyúttal a magyar verselés klasszikus normáinak kérdését is megvilágítja. A feldolgozott anyag Arany János valamennyi fennmaradt verses műve, a töredékekkel, kétes hitelűekkel és fordításokkal együtt. A könyv felépítése a versszöveg vizuális befogadására alapozódik: első fejezete a „látható versformák”-val, az írásképpel foglalkozik, ezt követi a strófaszerkezetek és rímképletek vizsgálata, majd a prozódia és ritmika, a rím, a járulékos versdízsek és alakzatok (alliteráció, refrén stb.) fejezete. A versformák áttekintése a hagyományos felosztásra épül: magyaros versformák, időmértékes versformák, szabadversek, kombinált és keverék versformák.

A kötet függelékében — a szerző Babits Mihály költői nyelve c. könyvéhez hasonlóan — a tárgyalt költői életmű valamennyi versformájának táblázata található; a táblázat az egyes versek formájának, verselési sajátságainak meghatározására is alkalmas.

345 oldal — 14×21 cm — Kötve 58,— Ft

ISBN 963 05 4027 4

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest V., Váci u. 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest V., Városház u. 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi Osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1988. január 12. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
83.17299 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat Budapest, — Felelős vezető: Hazai György

Szemle

Petőfi-szótár (Ismerteti: <i>Büky László</i>)	232
Kovács Magda: Angol—magyar. Mikroszámítógép — mikroelektronikai értelmező szótár I. (Ismerteti: <i>Füredi Mihály</i>)	238
Fülei-Szántó Endre (szerk.): Norma — átlag — eltérés (Ismerteti: <i>Szűts László</i>) ...	241
Wacha Imre: Közéleti beszédünk (Ismerteti: <i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	242
Albertné Herbszt Mária: Modern nyelvészet — anyanyelvi oktatás (Ismerteti: <i>Szikszai Lajosné</i>)	244
Gillian Brown—George Yule: Discourse Analysis (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	248

A Nyelvőr postája

-s -a: Kandidátus	253
<i>Szemők Balázs</i> : A durva és trágár beszéd ellen	253

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185—881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémia Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudomány Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról ..... 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázatot helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások egyzékével)] ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft.
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó, 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1978. Akadémiai Kiadó, 727 oldal, 175,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó, 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó, 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó, 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelv földrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

EMBER, NYELV, TÁJ

I. Berend T. Iván: Köszöntő

II. Lőrincze Lajos: A kis Gyöngyöستől a nagy Tiszáig

III. Imre Samu: Nyelvünk a szórványságban

J. Soltész Katalin: A cégnevek magyarságáért

F. Kovács Ferenc: Gondolatok a Magyar utónév-
könyvről

Jakab István: A jelzővé süllyedt igealak — és ami
mögötte van

Pete Ágnes: Dativus ethicus

Klady Kinga: A frazeologizmusok szó szerinti
fordításáról

Horváth Iván: Újból Petrov obsitos megjegyzéseiről

Török Gábor: Újabb József Attila-kommentárjaimból I.

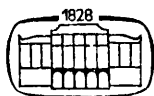
Büky László: Méheraj

Bán Ervin: Metanyelv, anyanyelv, nyelvi nevelés

H. Tóth Tibor: Nyelvjárási szövegek Pácinból

Szili Katalin: Szabályok és szabálytalanságok a meg-
igekötő kapcsolódásában

Somhegyi Gyula: Monofrazémák a magyarban

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRÉTI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

EMBER, NYELV, TÁJ	257
I. Berend T. Iván: Köszöntő	257
II. Lőrincze Lajos: A kis Gyöngyöستől a nagy Tiszáig	260
III. Imre Samu: Nyelvünk a szórványságban	270
J. Soltész Katalin: A cégnevek magyarságáért	280
F. Kovács Ferenc: Gondolatok a Magyar utónévkönyvről	287
Jakab István: A jelzővé sülyyedő igealak — és ami mögötte van	300
Pete Ágnes: Dativus ethicus	302
Klaudy Kinga: A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról	305
Horváth Iván: Újból Petrov obsitos megjegyzéseiről	314

Íróink nyelve

Török Gábor: Újabb József Attila-kommentárjainból I.	319
Büky László: Méheraj	326

Nyelv és iskola

Bán Ervin: Metanyelv, anyanyelv, nyelvi nevelés	330
---	-----

Nyelvjárásaink

H. Tóth Tibor: Nyelvjárási szövegek Pácinnál	339
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

Szili Katalin: Szabályok és szabálytalanságok a meg- igekötő kapcsolódásában	348
Somhegyi Gyula: Monofrazémák a magyarban	357

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

112. ÉVFOLYAM * 1988. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

*Ember, nyelv, táj**

I.

A magyar nyelv hete 1988-ban

Megnyitó beszéd

Tisztelt Hallgatóim, kedves Barátaim !

A magyar nyelv hete megnyitásának megtisztelő feladata ez évben reám hárulván, aligha kezdhetem mással, mint a Magyar Tudományos Akadémia és az anyanyelvi hét intézményei közötti szellemi rokonság felemlegetésével.

Az 1967-ben először megrendezett nyelvhét célja az anyanyelv tanítása-tanulása, pallérozását szolgáló művelése, a nyelvi ismeretterjesztés — azóta elmondható — valóságos tömegmozgalmának kibontakoztatása. Jól ismert, hogy a Magyar Tudós Társaság (vagy ahogyan már az 1840-es évek elejétől használták:) a Magyar Tudományos Akadémia több mint másfél évszázaddal ezelőtti alapításának célja is sokban hasonlított ehhez. Az 1827. évi XI. törvénycikk „a honni nyelv kimívelésére felállítandó tudós társaságról vagyis magyar akadémiáról” beszélt, amelynek „a honni nyelvnek nemcsak terjesztésére, de egyszersmind annak minden tudományok s mesterségek nemeiben lehető kimíveltetésére” kell törekednie. Az Akadémia ún. „Alaprajza” ennek megfelelően kimondta: cél, hogy „hazánkban a tudományok és szépművészségek honni nyelven műveltessenek, s viszont ezek által a nyelv maga . . . fennséget és bővülést nyerjen.”

A Magyar Tudományos Akadémia megszületése, majd tevékenysége a legszorosabban össze is fonódott a nyelvműveléssel, a rendszerezett, egységes nemzeti nyelv megteremtésével. Ez természetes is, hiszen a nemzeti nyelv is, a nemzeti akadémia is egyazon történelmi folyamat, a megkésett nemzetté válás folyamatának terméke volt, más össznemzeti intézményekkel, a nemzeti múzeummal, a nemzeti könyvtárral, a nemzeti színházzal, sőt a nemzeti opera megteremtésével együtt. Semmi különleges vagy egyedülálló nem volt ebben. Mindazon környező népeknél hasonló jelenségek voltak megfigyelhetők, amely

* A magyar nyelv hetének ünnepi megnyitója 1988 április 18-án volt, Szombathelyen. Az alábbiakban Berend T. Ivánnak itt elhangzott köszöntőjét, valamint Lőrincze Lajosnak a délelőtti ünnepi ülés során és Imre Samunak a délutáni tudományos ülészen elhangzott előadását közöljük.

népek történelmi megkésetttségükben mind a polgári átalakulás, iparosodás és demokratikus politikai intézményrendszer, mind az ezek attribútumát képező önálló nemzetfejlődés terén lépéshátrányba kerültek, s ettől nem függetlenül soknemzetiségű birodalmakba tagolódtak. Az önálló nemzeti lét hiányát éppen a herderi nyelvi-kulturális-történeti nemzetteremtés, a Meinecke által később kultúrnemzeti fejlődésútnak nevezett folyamatok tudatos kibontakoztatása volt hivatva pótolni. A nyelvművelés és az Akadémia tehát egyazon folyamatok édes gyermekei, s történetük már születésük körül összekapcsolódott.

Az Akadémia tudományos tevékenységének homlokterében ennek megfelelően eleinte a magyar nyelv kutatása és egységes szabályainak megállapítása állt. A szótárak, a nyelvtan, az először 1831-ben, s akkor még csupán saját tagjai számára megállapított helyesírási szabályzat megjelenése az egységes nemzeti nyelv megteremtéséért folytatott küzdelem fontos állomása volt.

Ennek során természetes módon jelentkezett a nemzeti túlbuzgalom is. Az 1844-ben Czuczor Gergely szerkesztésére bízott Nagyszótár munkálatainál eleinte alkalmazott „önállási elv”, mely minden, nyilvánvalóan jövevényszó esetében is magyar eredetről beszélt, vagy az 1872-ben létrehozott Magyar Nyelvőr hasábjain Szarvas Gábor „magyartalanságokat” írtó, nyelvpurgáló kérlelhetetlensége is jelzi ezt.

Ugyanílyan természetesen honosodtak azonban meg és hódítottak teret az összehasonlító nyelvészet nyelvtörténeti kutatásai, melyek a szigorú tudományos objektivitás jegyében tárták fel a nyelv alakulás valóságos folyamatait. Többek között Reguly Antal Akadémia által támogatott áldozatos kutatásai, vagy Hunfalvy Pál sokoldalú tevékenysége alapozta meg ezt az irányt, mely uralkodóvá és folytonossá vált tudományosságunkban.

E szigorúan tudományos szemlélet öröksége ma is élő és aktuális. Fontosnak tartom, hogy a Magyar Tudományos Akadémia és hazai nyelvművelésünk történetének ezeket a nagy értékeit a mai alkalommal is hangsúlyozzam. A „nyelvörkődés” korántsem merülhet ugyanis ki a „nyelvrontás” és „nyelvtorzítás” ostromzásában, és semmiképpen sem torkollhat a ma is felfedezhető nyelvi purifikáció indulataiba.

A magyar nyelv hete szimbóluma lehet az ideges, türelmetlen nyelvi provincializmus elvetésének, a felsőbbrendűségi, vagy éppen kisebbségi érzésektől vezérelt nyelvi „önállási elv” leggyakrabban laikus felújítási törekvései elleni küzdelemnek is. A magyar nyelv története ugyanis a toleráns befogadás, az átalakulásokkal való alkalmazkodó lépéstartás története is.

Nyelvünk egymásra rakódó rétegei közismertek. A „tisztá nyelv” vagy „tisztá faj” mítosza, jól tudjuk, nemcsak ártatlan romantikus hamisítás, de veszélyes politikai robbanószer is. Erre kár lenne a szót vesztegetni. Érdemesebb azonban talán arra utalni, hogy a nyelv — mint élő szervezet — örökké építkezik, s ez a különböző rétegek egymásra rakódását nemcsak a távoli történelmi múltban tette lehetővé. A nyelv mozgása, befogadókészsége — sokkal nehezebben követhetően és sokak szemében mindennapi megjelenésében esetleg kellemtelenül és zavaróan — a jelen ténye is.

Ahogy az *udvar* vagy az *asztal* szavak magyarságát senkinek sem jut már eszébe kétségbe vonni, s ahogy a *telefon* vagy *autó* magyarítása sem lehetett igazán eredményes, úgy a jelenben nyelvünk kétségkívül hatalmas kihívása a rock-éneklés nemzetközivé vált nyelve, a tudomány nemzetközi konferencia- és publikációs angolja, vagy a házi számítógépek internacionális nyelve, a mai kor „lingua-francája”.

A nyelvi purifikáció — csak az én generációm életében is — talán háromszor hatalmas rohamokat vezetett (és részben vezet) ez ellen. S korántsem csupán a kis népek és kis nyelvek „önállási”, izolációs törekvéseiről van itt szó. Ugyanígy jelen vannak ezek, például a „frangle” elleni tiltakozások a nagyhatalmi helyzet nyelvi alátámasztására (vagy éppen kompenzálására?) való törekvések a nagyhatalmak esetében is, néha az elveszett-elvesző nagyhatalmi (és világnyelvi) státusz fenntartása, máskor éppen e helyzet kiharcolása érdekében.

A Magyar Tudományos Akadémia az ezredforduló időszakában, ma, aligha tűzhet ki másfél évszázaddal ezelőtt célként megjelölt feladatokat: „a tudományok honni nyelven történő műveltetéséről”. A kémia vagy biológia rohanó világában a szakszavak magyarítása reménytelen és elvégezzhetetlen feladat, amint a tudomány nemzeti művelése is csak osztathatatlan egyetemességében és a nemzetközi tudományosság részeként lehetséges.

Mindezzel nem az idegen szavak használatának parttalanságát kívánom hirdetni. Ahol lehet, magam is a tartalmi és nyelvi közérthetőség híve vagyok, s engem is zavar az idegen kifejezések felesleges, olykor tudálékos, olykor a túlzottan is lapos mondanivaló elleplezésére szolgáló túlburjánzása. A rock és a komputer világa azonban nemcsak elővigyázatra és védekezésre, de toleranciára és befogadóképességre is int. Mert a *komputer* helyett még mondhatjuk, hogy *számítógép*, de használatához bizony már *szoftver* kell.

Az Akadémia feladata az elmúlt másfél évszázad folyamán jócskán átalakult. Tradícióiból és nemzeti szerepéből ugyan sok minden változatlanul él, de ma már nem az időközben lejátszódott nemzetfejlődés adja működésének tartalmát. Talán ezzel, de a nemzeti nyelv ugyancsak lejátszódott integrációs folyamataival is magyarázható, hogy a magyar nyelv szerepe és funkciója is másként jelentkezik, mint a 19. század elején, közepén.

Az akadémiai nyelvművelés mai feladatai kapcsán ugyanakkor a legnagyobb mértékig figyelembe kell vennünk, hogy lassan negyed százada él és valóságos tömegmozgalommá vált a lelkes nyelvészek, tudósok, tanárok és művészek részvételével kibontakozott nyelvművelés, mely a „nyelvörködést” már saját ügyének tekinti. A 110-es évfolyamaiban járó Magyar Nyelvőrön azonban változatlanul rajta van az alapító Magyar Tudományos Akadémia jelvénye és eszmeisége.

Tisztelt Hallgatóim !

A mai reformkor szellemében és követelménye szerint változatlanul fontos küldetés kultúránk és nyelvünk ápolása. A gondolatok és fogalmak tartalmi tisztaságához nélkülözhetetlen a nyelvi pontosság és tisztaság is. A bezárkozó izolációval szemben azonban gazdaságban, társadalomban és nemzetközi kapcsolatokban egyaránt a nyitottság és alkalmazkodás, a kifelé fordulás és befogadó tolerancia követelményeinek is eleget kell tennünk. Mindennek tudományos és nyelvi konzekvenciái jószerével ugyancsak felismerhetők.

A magyar nyelv hete ennek vizsgálatához és a felismerések népszerűsítéséhez is hozzájárulhat.

Kívánok ehhez sikeres tanácskozásokat Szombathelyen, s az ország számos más városában és vidékén. Kívánok türelmes vitákat és türelmetlen igazságkeresést. Kívánom, hogy az ünnepi hét jól szolgálja régi és új feladatait.

A magyar nyelv hetét megnyitom.

Berend T. Iván

II.

A kis Gyöngyöstől a nagy Tiszáig

Igen tisztelt hallgatóim !

A Magyar Tudományos Akadémia elnöke a tudománypolitika felől megközelítve, az akadémia történelmi szerepét és a mai feladatait is hangsúlyozva köszöntötte a magyar nyelv hetét. A délutáni tudományos konferencián a szak-tudomány hallatja majd szavát, taglalva a magyar nyelvjárások néhány fontos kérdését, tudományos kutatásának helyzetét, lehetőségeit.

Engedtessek meg nekem, hogy én egy harmadik — mondhatnám köz-bülső — utat, módot választva közelítsem meg a magyar nyelv hetének idei központi gondolatát, s tisztelegjek a bennünket szívesen fogadó megyei város és táj előtt. Ez a megközelítési forma szükségszerűen tartalmazni fog bizonyos szubjektív elemeket is, mint ezt következő mondataim is bizonyítani fogják.

Ember, nyelv és táj kapcsolatának egy életem át tartó, világot gazdagító legnagyobb élményét én egy dunántúli, bakonyi faluban, Szentgálon szereztem. Ennek emlékei, ízei kísérek ma is nyelvünkkel kapcsolatos minden foglalatosságaimban. A sors úgy hozta, hogy a falumat „átszelő” Cinca patak-tól, a falunk határában eredő Séd folyótól, majd a Bakonyér és Tapolca mellékéről (azaz Pápáról) eljutottam úgy 15—16 éves koromban a kis Gyöngyös vidékére is. Pontosabban: egy Szombathelytől néhány kilométernyire levő faluba, Egyházasrádócra kerültem egy teljes nyárra házitanítónak vagy inkább játszótársnak. Szép nyár volt, a paplakhoz tartozó nagy kert hangulata, a méhes pompás illata, de a rádóci nyelv zamata, különlegessége is bennem van még mindig. Nyelvi világom tágulásának, gazdagodásának ez volt az első nagy állomása. Ha erre a — majdnem 60 évvel ezelőtti — emlékre gondolok, legelőször az jut eszembe, hogy megkérdeztem egyszer a szomszéd kislányt — ez a kislány most már alighanem dédmama — hogy hol van a bátyja. Azt mondta: *Emēntek vērgányáznyi a nyanyávē*. Eszembe jut ezzel kapcsolatban, hogy Illyés Gyula is feljegyezte, Göcsejben így beszélnek: *kertná*, a *fiávē*, *lāncce* (kiejtésben pontosabban nyilván: *lāncē*, azaz láncsal); *rétná* (= rétnél) stb. Ebben a nyelvi formában, nyelvhasználatban a költő az ottani nép gerincességét, függetlenségre való hajlamát látta: nem szolgáian követik a hangzóilleszkedés törvényét ezekben a falukban!

Egyházasrádócról gyakran bejutottam Szombathelyre is. Ez volt nekünk ott „a város”, mint Szentgálnak — Veszprém. Sétáltunk, napoztunk a Gyöngyös partján, s megilletődve néztük a nagy költőnek, Berzsenyinek szobrát. (Egy élő költőt is láttam, be is mutattak neki; igen szép neve volt: Ősz Iván. Később megtudtam, hogy polgári nevén Mészáros Hugónak hívják.)

Aztán évek múltával, kezdő tudományos kutató koromban ismét vissza-kerültem erre a tájra, Rádócra is, máshova is a nyugati széleken; a magyar nyelvjárások térképének megrajzolásához gyűjtöttünk anyagot. Ekkor már — több ismeret birtokában — másként néztem az egykori érdekességeket, furcsaságokat. A *nyanyávē* nyelvtörténeti dokumentum lett számomra, hisz ez abból a korból való, amikor még egyalakú volt ez a rag, nem volt *-val*, *-vel* csak *-vel*, egyalakú volt a mai *-nál*, *-nél*, a *-hoz*, *-hez*, *-höz*, a *-szor*, *-szer*, *-ször* stb. is. Ennek

az egyalakúságnak az „emlékét” őrzi a mai köznyelvi *vel-em, nál-am!* Nagy öröm volt számomra, hogy ezeket „élőben” hallhatom; de nagy öröm ért egy másik Vas megyei községben — már tudniillik a régi Vas megyéhez tartozó községben — Felsőőrön, Oberwarton is, ahol pedig egy olyan szót hallottam, amely évszázadokkal repített vissza a régi időkbe. Kedves háziasszonyunk azt kérdezte tőlem ebéd után, hogy jó volt-e, amit főzött. Jó bizony, feleltem, nagyon is jó. — *Udzs is akartam, hodzs juó lédzs*, válaszolta szép ősi magyarsággal Pállné, Imre Juliska. Azaz: úgy is akartam, hogy jó *legyen*. Meghatódva, megilletődve hallgattam ezt a mondatot; a *legyen* ige *legy* formában talán csak itt él még ma is, okleveleink sem őrizték meg, csak az 1300 táján keletkezett költeményben, az első fennmaradt magyar versben, a Mária-siralomban olvashatjuk: „Keguggethuk fyonnok, ne *leg* kegulm mogomnok”. Akkor nagy valószínűséggel így hangzott: kegyüggyetük fionnok, ne *légy* (*legy*) kegyülm mogomnok. Ma így mondanánk: „kegyelmezzetek fiamnak, ne *legyen* kegyelem magamnak.”

Hadd időzzek még egy percig Felsőőrnél —, látom, több kedves vendégünk is van a hallgatóság között Burgenlandból —, s idézzek egy emlékezetes szót Imre Sándor bácsitól, Pállné nevelőapjától is.

Sándor bácsi — remek előadó és jókedvű társalgó — érdeklődve nézegette a nyelvatlaszunk kérdőívéhez készített rajzokat, s mondta, hogy melyik mit ábrázol. Az egyik rajznál egy kicsit megállt, majd kimondta annak közismert nevét (esernyő), de nyomatékkal hozzátette: *madzsarú perepli!* Azaz: m a g y a r u l — *perepli*. Megértettem Sándor bácsi „nyelvtudományi”, vagy pontosabban és idézőjel nélkül: nyelvészociológiai értékű határozóját. „Magyarul” — azaz a *mi nyelvünkön, ahogy errefelé járatos, ahogy itt a magyarok (is) mondják*. A régi latin oklevelek fogalmazása szerint: *vulgo, vulgariter, in sermone nostro* stb. De több tárgy képét nézve is tehette volna ezt a megjegyzést, mert hiszen itt a kisgyerek fejkötője *hájbli*, a mellény: *veszni*, a bádogdoboz: *pekelli*, a kunyhó: *hitli* stb. (Imre Samu sok ilyen példát idéz „Felsőőri tájszótár”-ában, valamint a felsőőri nyelvjárásról írt, s a Nyelvtudományi Értekezések 72. számaként megjelent munkájának 81–90. lapján.) S az is eszembe jutott, hogy ezek az idegen szavak a paraszti, a falusi szókincs „régi”, hagyományosabb rétegéhez tartoznak. Ahogy Szentgálon is: a cipész, csizmadia „régi”, paraszti neve: *suszter*, az asztalos: *tislér*, az evőeszköz: *eszczálg*, a gyutacs: *kapszli*, a konyhaszekrény: *kászli*, a kis borospohár: *kalázli*, a cséplőgép: *masina* stb. stb.

Nyelvi (tájnyelvi) világom aztán tovább tágult; nyelvjáráskutató, nyelvatlaszgyűjtő munkálataink során a Duna, a Tisza, a Dráva, a Maros, a Szamos, de még a Szeret vidékére is eljutottam. Sőt, ha az Anyanyelvi Konferenciákkal kapcsolatos útjaimat is ideszámolom (miért is ne, hiszen akkor is nyelvi ügyekben jártam), azt mondhatom, az Óceánig, sőt, az Óceánokig eljutottam, hiszen Amerika mindkét partján találkoztam magyarokkal. „Az Értől az Óceánig” — idézhetném szerénytelenül Adyt.

Nyelvjáráskutató útjaimról tudva, a tájszólásról, tájszavakról szóló előadásaimat hallgatva sokan és sokszor feltették már nekem azt a kérdést, hogy melyik vidéken beszélnek a legszebben, a leghelyesebben. Vagy legalább arról nyilatkozzam, hogy én melyiket tartom szépnek. A kérdés érthető és jogos, de válaszolni — legalábbis úgy, ahogy a kérdezők szeretnék, elvárnák — nem tudok s nem is tudtam sohasem. Összehasonlíthatatlan fogalmakról van szó. Melyik „szebb”, az *ő*-zés vagy az *í*-zés? A nyitódó vagy a záródó diftongus, tehát a *juó*, *sziép* vagy a *jóu*, *széip*?

Ezekre csak az egyéni — különféle szempontokból befolyásolt — ízlés alapján tudunk vagy merünk válaszolni, de az ilyen válasznak aligha volna köze a tudományos tárgyilagossághoz. Így hát én is csak azt válaszolhattam s válaszolhatom, hogy mindegyik szép és jó a maga helyén. Olyanformán, ahogy a meghívónkon olvasható irodalmi idézet is mondja. Berzsenyi Dánielnek Kazinczyhoz írott leveléből (1811. febr. 15.) választottuk ki idei ünnepi műsorrunk jellegéül ezeket a gondolatokat:

„Én, úgy gondolnám, hogy aki a magyar nyelvet ismerni akarja, az egyik szemét a Dunára, a másikat a Tiszára függeszse, és ne a nagy Dunát, de még a kis Gyöngyöst se rekessze ki, mindeniktől tanuljon, és mindeniket úgy nézze, mint az egésznek elszórt tagjait, egyéberánt igen egyoldalú lészen ismerete. Aki pedig azt nemcsak ismerni, hanem mívelni is akarja, az ezen elszórt tagokat még inkább felkeresse, összeszedje és elrendelje.”

De hadd vitázzam mindjárt magammal is, azért mégse tudjuk ilyen hüvös, józan tárgyilagossággal szemlélni a nyelvjárásokat. Mert — minden tehén a maga borját nyalja — bizony a magunké azért valahogy közelebb áll szívünk-höz. Ezt a vulgáris bölcsességet vallották a régiek is. Benkő Loránd után (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában) hadd idézzek két jellemző példát. Decsy szerint: „minden kerület maga beszédjének módját tartya leg-szebbnek, s leg-jobbnak lenni”; a Debreceni Grammatikából: „A sokféle különböző Dialektusok, a melyek közzül, minden azt ítéli jónak, a melybenn neveltetett, és a melyhez hozzá szokott” (Benkő: 286). Ez megbo csátható elfogultság. Ahogy Kazinczy is írta Aranka Györgynek 1791. április 8-án: „Ki az, a' ki magának infallibilitást vindicál, ha azt mondjuk is bár mindnyájan, a' mit az egyszeri követ a' Királynak, hogy az ő nyakára egy fő sem illik jobban, mint az övé, úgy mi sem látunk egy szemmel is jobban, mint a magunkéval.”

Nos hát hozzám is a szűkebb hazában, a gyerekkorban tanult nyelvi formák állnak legközelebb, meg ennek a nagyobb tájnak, a Dunántúlnak az enyémével azonos vagy rokon „hangzatai”.

Bizony jól esett, amikor Veres Pétertől azt olvastam, hogy milyen örömmel hallgatta az „édes dunántúli nyelven” beszélőket. És mit tagadjam, azt is szívesen olvasom a hozzám írt levelekben, hogy — hocsánat az öndicséretért — szeretik kiejtésemben a jó dunántúli hangokat. Hogy tovább folytassam a személyes dolgokat, tudományos és ismeretterjesztő munkámnak is igen fontos része — tárgya és ihletője — anyanyelvjárásom. Első nyilvános sikerem (az egyetemi kiejtési versenyen való szereplésem 1939-ben) is ehhez kapcsolódik, s nem kis mértékben ennek köszönhetem Kodály Zoltán barátságát is . . .

Egyszóval: a dunántulizmus, vagy mondjuk hazai kiejtéssel, rövid *u*-val: a dunántulizmus nekem egész életemben csak öröm forrása volt. Nem így Berzsenyinek! Neki bizony sok baja volt vele vagy inkább miatta. A továbbiakban erről a kérdésről szeretnék még néhány szót szólni, előre is elnézést kérve az irodalomtörténészekről, akiknek a dolgába egy kissé belekontárkodom; dehát a nyelvészet manapság már nemcsak grammatika, nemcsak szófejtés.

A tiszaiság, dunaiság, provincializmus kérdésében Kazinczynak írott levél nem önmagáért való szolid-szelíd esztétikai elmélkedés volt, hanem egy vitának — a mester iránt való tisztelet folytán visszafogott — elvi összegezése.

Berzsenyi maga kérte — levélben — Kazinczyt, hogy mondjon ítéletet kiadásra összegyűjtött verseiről, előre is biztosítva őt, hogy a megjegyzéseket szívesen veszi és hasznosítja. Nem egészen így történt. A provincializmusnak

ítélt dunántúli szavak, kifejezések dolgában nem jött létre egyetértés. Nemcsak Kazinczyval, hanem a Kazinczy köréhez tartozó pesti írókkal se. Amikor — 1810. március 27-én — találkozott velük, s megbeszélték Kazinczy változtatási javaslatait, Berzsényi szavá is tette, hogy Kazinczy túl sok változtatást kíván.

Íme, Szemere beszámolójából, Kazinczynak írt leveléből egy kis részlet: Az Örömhöz írt dal Kazinczynak nem tetszett, pedig az nekem kedves darabom — mondja Berzsényi. — Mondják meg az Urak, mit látott ebben Kazinczy? Az Urak, amint látom, jobban ismérik őtet nálam. Miért ellensége Kazinczy a' Duna mellyéki szavaknak? Én némelyeket meghagyok belőlök munkámban, mint p. o. ezt: *p i r h o l a g o s*. — 'S mit teszen ezt? kérdezte Szemere. — *p i r o s h ó l a g o s*-t jelent, — mondta a költő. Ez díszteleníteni fogná az igen szép gyűjteményt — volt az egyöntetű válasz. (KazLev. 7 : 401.)

A beszámolóból is, a pesti írók megjegyzéseiből is kiderült, hogy Kölcsy, Vitkovics, Szemere azonos véleményen volt Kazinczyval a dunántúlizmusok dolgában.

A velük való beszélgetés után (április 8-án) Berzsényi higgadtan tudósítja Kazinczyt: „jegyzéseidet és változtatásaidat Szemerével és Kölcsyvel együtt megvizsgáltuk, és sok szép észrevételeket találtunk benne. Használni fogom azokat, valamint csak ízlésem és poézisom természete megengedheti.”

De végül — az ő kifejezését használva — „grammaticusi hadizenés” lett belőle. Szemerének meg is írja egyenesen, sőt gorombán: „Ti a tiszai nyelvet kirekesztőleg emelítek [= kivételes helyzetbe emelítek, teszítek]. Ezt én részrehajlásnak és despotizmusnak nézem. De én nem a' Despotákat, hanem csak a' despotizmust akarom ostromolni.”

Ami pedig az ízlést illeti az egyénenként akkor is nagyon különböző volt.

Kazinczynak például nem tetszett a *nyögdécsel*, változtatást javasol. Berzsényinek más a véleménye, meg is mondja Szemerének Pesten: Miért legyen a *nyögdécsel*-ből *nyögdell*: Somogyban élnek a' *szökdécsel*, *lökdecsel*, *bukdácsol* szavakkal, 's miért nem volna a' *nyögdécsel* jó? — De nem oly szép, mint a *nyögdell* — vetik ellene Szemerének. — Miért? — Kazinczy édeskésnek mondja a *nyögdécselést*.

Kazinczy véleményét különben tudhatta már a költő, mert a Chloe című költemény e soráhog: „*Nyögdécselsz*, epedő kegyes” ezt a megjegyzést fűzte levelében: *Nyögdécselni*. Ezt a szót valaha én faragtam. Azt hittem, hogy szép. Nem az: *nyögdelleni* — az szép. Ugyanezen okból javasolja a *nyögdécselő szellő* megváltoztatását is: legyen *nyögdellő lány szellő* (A Melancholia).

A személynevek dolgában meg különösen eltérnek az ízlések. Az egyik vers (Az én kegyesem) Berzsényi fogalmazásában így kezdődött:

Az én Ilonkám nem nemes,
De kegyes és szép

Kazinczy: „... az Ilonkát Mariskának változtattam el. Az nem oly kedvetlen, mint az Ilonka” (KazLev. 6 : 164). (A *kedvetlen* itt — és másutt is — Kazinczy használatában: közönséges, színtelen, költőietlen; nem kedves.)

Legyünk azonban tárgyilagosak, Berzsényi érvelései között is akad egy-két meglepő.

A Búcsúzás Kemenesaljától című sokszor idézett szép költemény egyik sora: „*Hív szívünk* csendesebb intésit nem halljuk”. A jobb hangzás kedvéért *hű szívünk*-et javasolt Helmeccy, s így is jelent meg az első kiadásban. Berzsényi

panaszskodik is emiatt Döbrentének (1814. jan. 5.): „A *hív* helyett *hű*-t tettek s nem egyébért, hanem hogy ezen két hang: *hív*, *szív* össze ne jöjjen. De nem gondolták meg azt, hogy a *hű* rút szó, melyet én csak a marhának, disznónak szoktam mondani. Illy haszontalan a theoria ízlés nélkül.”

S amikor új kiadásra kerül a sor, meg is írja Helmecezynek, hogy állítsa vissza a *hív szívünk*-et:

— Nem *Hű szívünk*, hanem *Hív szívünk*. Én ezen *Hű*-ről superstitiose [babonásan] irtózom, s félek, hogy majd a szép *Hívem* helyett így szóltok: *Hűm*, a szívem helyett így: *Szűm* és a *Hevem* helyett: *Hóm*. Tudom én azt, hogy a paraszt mondja: *Hű*, *Szű*, *Hő*, de az ily marha szókat követni nem kell. S tudom én, hogy a monotonitást kerülni kell, de még százszor inkább kell távoztatnunk az ily fertelmes szavakat. A szép *hív* minden kapcsolatban szép, a rút *hű* minden helyzetben rút.

A Berzsenyi költői nyelvére, nyelvhasználatára vonatkozó kritikai megjegyzések között elég gyakran szerepel a mi dunántúli beszédünkben még manapság is gyakori rövid *i*, *u*, *ü* hang, amikor tehát eltérünk a köznyelvi normától, mert nekünk nem feltűnő, nem megbotránkoztató, ha ilyeneket hallunk: *biró*, *iró*, *bizik*, *bibor*, *viz*, *turó*, *bucsu*, *hus*, *lud*; *tü*, *tüz*, *füz* (mindkettő igeiként is, főnévként is); *bűnös*, *sűrű* stb. Néha a helyes írásformával is küzdünk, mert kiejtésünk „helytelen” irányba visz bennünket. Nos, Berzsenyi sok megrovást kapott ezekért a „provinciálistusokért”. Csak egy példát idézek. Egyik szép verse (A tavasz) így végződik:

Én is idvezlő dalomat kiöntöm,
S egy virágbimbót *tűzők*, édes Emmim,
Gyenge melledhez: valamint te, oly szép,
S mint mi, mulandó!

Kazinczy helytelenítette a *tűzők* szó rövid *ü* hangját. Helyesen: *tűzők*. A másik: vétkes prosodia. „Provincialismussal nem szabad élni in der Schriftsprache” (KazLev. 6 : 161).

Egyébként a *tűzők* éppenséggel nem „vétkes prosodia”; fülünk és a vers ritmusa (s a verstan szabálya) itt bizony rövid *ü* hangot kíván . . . Legalábbis az én skandalásom szerint.

De ne boncoljuk most tovább, milyen hangokat, szavakat, szótöveket, ragozási formákat kifogásolt Kazinczy, Szemere, Helmecezy, Kölcsey. És azt se fejtessük, miben volt igazuk a kritikusoknak, s miben tévedtek. Messze vezetne — bár érdekes feladat volna — annak részletezése, hogy mely esetekben fogadta el Berzsenyi a változtatási javaslatot, mikor s milyen megfontolással maradt meg eredeti szövegénél. Sommásan összefoglalva: volt eset, amikor elfogadta a javaslatot; máskor — több vagy kevesebb vita után — ragaszkodott saját fogalmazásához. Arra is van példa, hogy — talán a vitát is kerülendő — egy harmadik formát tett a vitatott kifejezés helyébe. Vagy esetleg mással cserélte fel, másként fogalmazta a vitás strófát, esetleg egészen elhagyta.

Találóan írja Berzsenyi-monográfiájában Vargha Balázs, hogy: „Kazinczy revíziója legyalulta a nyelvi különbségeket, de buzgalmában többet simított a kelleténél. Berzsenyi pedig abban hibázott — ha egy lírikust saját életműve alakításáért egyáltalán felelősségre vonhatunk —, hogy túlságosan engedett a tekintély szavának” (164).

Nos, mint mondtam, most el kell tekintenünk annak részletes vizsgálatától, milyen eredménye volt a kritikának a költeményekre nézve. Egy példát mégis megemlítek azok közül, amelyek azt bizonyítják, hogy Berzsenyi túlságosan és sajnálatosan engedékeny volt.

A Barátimhoz című („Én is éreztem, s tüzetesen szerettem” kezdetű) versről van szó. Az ifjúság idealizmusát, életörömét a csalódás, reménytelenség érzése váltja fel a költőben, amikor látja a világnak, az emberiség történetének kiábrándító valóságát:

Látja a Virtust letapodva nyögni,
Látja a Bűnnek koronás hatalmát,
Sokrates méregpoharát s Tibérnek
Trónusa mocskát;

Látja és keblét szomorún bezárja;
S mint az ősziült kor, komor és magányos
rejteket választ, s szenelője mellett
Tépi bajúszát.

Hol sötét lelkét csak az egyetérző
Karja s ácsorgó csemetéi nyitják.
S visszapillant rá köde alkonyából
A nevető múlt.

(Ma már magyarázat kell egyik-másik szóhoz. A *szenelő*: kandalló, az *ácsorgó* itt: sóvárgó, ácsingózó.)

Verseinek második kiadásához ezt írja Helmecey Mihálynak a Barátimhoz c. versről:

„Itt az egész utolsó verset [= szakaszt] vedd ki, és az utolsó előtt valót így igazítsd:

Látja, és keblét szomorún bezárja.
Nem szeret semmit, de nem is gyűlölhet . . .
Szíve ohajt még, de üres vadonba
Hal ki nyögése.

S itt legyen a darabnak vége”.

Mi volt az oka a változtatásnak?

Kezdjük azzal, hogy a Helmecey-féle első kiadás (1813.) már bizonyos változtatásokat hajt végre (a költő jóváhagyásával) az eredeti szövegen. Versünk legkritikusabb részének (a későbbieket tekintve úgy is mondhatnám: botránykövének) ez volt az eredeti formája: *szenelője mellett rájga bajússzát*.

Először is: a *bajússza* hosszú *sz* hangja provincializmus. Mint Ruzsiczky Éva is írja, Kazinczy „A sziszegő hangra végződő szók *c*, *cs*, *s*, *sz*, *z*, *zs*-jének a geminációját birtokos személyragos alakban (pl. *ketrecce*, *pipaccsa*, *koszorussa*, *kegyesse*, *csontvázza* stb.) »grammaticai crimen«-nek és »Túl a' Dunaiság«-nak tartotta” (Pais Eml. 506).

Ilyen okból kifogásolta ebben a versben az eredeti *lakosa* formát (Berzsenyi javította is: *lakója*), vagy másutt a *koszorussa* helyett a *koszorúsá*-t tartja helyesnek, mert „az *s* nem szenved meg a' kettőztetést. Nem *kedvesse*, hanem *kedvese* (— o o). Ezt megkettőztetni Túl a' Dunaiság” (KazLev. 6:

161). De egyéb (nagyobb) baj is volt ezzel a képpel: a bajuszrágás költőietlen volta. Kazinczy javaslata: *tépi szakállát*. A költő félig elfogadja, s így lesz: *tépi bajúszát*. Csakhogy . . . a szelölője mellett bajúszát tépő költő élelapokba illő figurává lett különféle irodalmi körök szemében; a műveletlen, bárdolatlan vidékiség mintaképe. (Berzsenyi — külső megjelenésével, furcsa, tartózkodó modorával maga is elősegítette ennek a képnek a kialakulását; Virág Benedek is nyilvánvalóan róla mintázta a Pontyíróról szóló gúnyversét.)

A Mondolat „Vezérszavának” első mondata ez: „Gyakran szelölöm mellett téptem bajuszomat.” Kétségtelen, hogy Somogyi Gedeon Berzsenyinek a Barátimhoz c. költeményére utal. De Kölcsény sem titkolta ellenérzését: „Tudja, Öcsém Uram . . . hogy én nem téptem bajuszomat, mint az Öcsém Uram Poétája vagy Bölcsé. Szolgálóm megrakja szelölömet, pipát töltök, rágyújtok, és nézem a füstöt ’s lángot . . .” (idézi Merényi, Nyr. 96: 12).

Másokat is idézhetnénk, akik nem kedvelték ezt a sort. Ilyen kritikusra utal Berzsenyi is egyik (1816-ban Takácsi Horváth János ev. lelkésznek írt) levelében: „Igen köszönöm, hogy az Úr recensensemet tudtomra adta. Írja meg neki, hogy azon két gáncsolt verseket: *Már keleten stb.* és *Szelölője mellett stb.* megigazítottam. Mert azokat én is helyteleneknek éreztem.”

Berzsenyi tehát elfogadta a kritikát, s alaposan megváltoztatta költeményét. Kár, nagy kár! Mert nemcsak a maga líráját szegényítette ezzel, hanem az egész magyar költészetet is; majdnem veszni, feledésbe merülni hagyván ezeket a csodálatosan férfias zengésű, hátborzongatóan szép sorokat. Mert a Berzsenyi-kiadások egy része a csonkított formában közli a verset — elvileg jogosan, hiszen a költő „rendelkezett” így. De szerencsére nem mindenki tisztelte ezt a rendelkezést, s ezért idézzük, idézhetjük ma is a teljesebb formát. Döbrentei Gábor az első kiadás szövegét közli, Horváth János ugyancsak ezt veszi fel gyűjteményébe (A magyar versek könyve).

Döbrentei már a csonka második kiadás megjelenésekor jelezte a maga és mások elégedetlenségét Kazinczynak. Ezt írja 1816. okt. 21-én: Berzsenyi „kihagyá ezzel kezdődő Ódájának: *Én is éreztem*, utolsó strófáját, ’s az nagyon rosszúl esett. B. Naláczy Pista elkérte tőlem az új kiadást, ’s minthogy Kolozsvárott megkaphatom, általadám. Annyira sajnállá az említett kimaradását, hogy az újba plajbásszal írta bé azokat” (KazLev. 14: 374).

Bizonyosan Arany János is kedvelt, emlékezetes — és az ő lelkiállapotát is pontosan tükröző — képre talált Berzsenyi versében. Ez tükröződik Tompához 1856. dec. 7-én írt levelében is: „. . . sokszor magamnak is terhére vagyok, s elmondhatná rólam Berzsenyi »szelölője mellett Tépi bajúszát.« Ez egy kényelem, ez a jó vaskemencze, melyben ropog a tűz — s barátokozik velem.”

S hadd jegyezzem meg végül, hogy — meggyőződésem szerint — Németh László is erre a változatra gondolt, amikor a „legnagyobb magyar versek” közé sorolja a Barátimhoz című költeményt is (Az én katedrám 236).

Talán a kelleténél egy kissé több időt szenteltem ennek a kérdésnek; szolgáljon mentésemül az is, hogy a magam érzését, véleményét is mondtam, amikor Berzsenyinek erről a megrázóan szép verséről beszéltem.

De menjünk tovább a provincializmusokról való viták következményeinek áttekintésében vagy inkább csak felelegetésében.

„Az író nyelve nem dunai, nem tiszai, hanem a magyar *Schriftsprache*” — idézi Berzsenyi Kazinczynak a megállapítását. S hozzáfűzi mindjárt a maga (ellen)véleményét is: „Igen. De mi a *Schriftsprache*? — Kétségkívül nem egyéb,

mint a' grammaticai *Igazságnak*, czílos *Okosságnak* és *Izlésnek* serpenyőjében felolvasztott, elválasztott és destillált magyar nyelv. Ennek hazája tehát a' tanulószoba, provinciái pedig a Duna, Tisza, Erdély stb. Ezek közül akár-mellikhez ragaszkodni, az Igazság, Okosság és Izlés' világos parancsolatja nélkül — Provincializmus" (KazLev. 8: 565). Továbbá, ugyanebből a levélből: „A' Dunai szavaknak számkivetését az Igazság nem parancsolja, az Okosság ellenben, sőt néha az Igazság is világosan tiltják. Minden két értelműszavaknak elhárítását, az Igazságnak essenciális megsértése nélkül az Okosság parancsolja. Azon szavaknak változtatását, melyeket én javallék, mind az Okosság, mind az Izlés kívánják: ez azért, hogy az egygy [= egyforma, azonos] hangzást, amaz hogy a' két értelmet kerülje" (uo. 566).

Ez a „célszerű használatát" jelenti, a világosságot, az egyértelműséget, azt, hogy az olvasót nem szabad bizonytalanságban hagynunk, nem szabad kétértelműséggel félrevezetnünk. Berzsenyi sokszor írt erről, s vitáiban, dunántúli szavait védve sokszor hivatkozik erre a nagyon helyes (Kosztolányitól is hangoztatott) elvre. Mert — mint Bajza folyóiratában, az Aurorában is megfogalmazta: „... amit az olvasó nem ért, azon nem csudálkozik, hanem boszongodik; az olvasót pedig nem boszontanunk, hanem tenyerünkön kell hordoznunk." Egyetértéssel bólintunk hát, mikor Berzsenyi a *megette* helyett a *mögötte* használatát javallja „mert amaz nemcsak monotonitás, de egyszersmind rút kétértelműség is, holott a *megette* annyi is, mint: deroravit". Ugyanígy monotonitást és kétértelműséget szülhet a *felette* használata is . . .

Hogy ilyenféle félreértés társadalmi méretekben is előfordulhat, annak bizonyítására idézhetjük a Himnusz egyik sorát: Nyújts *feléje* védő kart. Ezt bizony a legtöbb magyar ember így érti: Nyújts *n e k i* segítséget, nyújtsd neki, *feléje* védő karodat. Holott a valódi értelme: *feléje*, *föléje*, a feje fölé. Mint más helyen prózai szövegben írta is Kölcsey: „Az ég terjessze ki feletted védő karjait, szép haza" (l. Pais Károly: MNy. 39: 209).

Azt is helyeselhetjük (főként az után, hogy köznyelvünk alakulása is igazolta Berzsenyit), hogy a *magos* melléknév helyett célszerűbb a *magas*, mert az előbbi azt jelenti: magvas. (Legfeljebb azon mosolyodunk el, hogy a költő éppen ebben a „célszerű okosság"-ot szorgalmazó-dicsérő levelében a *maga* többesét — s nyilván a saját nyelvszokásának megfelelően — *magok* formában használja . . .)

Van azonban jó néhány kevésbé életrevaló, a nyelvi valóságtól, a nyelvszokástól nem támogatott ötlete is. Többször is javasolja például, hogy a mézadó bogár neve legyen a dunántúli *méhe*, a *méh* formát pedig az uterus, az anyaméh megnevezésére alkalmazzuk. Egy kritikájában meg azt írja, hogy „a *dicsért* [= dicsőséért] csatázok" a félreértés elkerülése végett jobb volna így: a *dücsért* csatázok, s a *dücs* különben is jobban illik a komoly élményhez, mint a gyermekes *dics*. Merész ötletnek érezzük az *é-ző* és *í-ző* formáknak tulajdonított vagy tulajdonítandó ilyen értelemmegkülönböztető szerepet: *ég*, *fél*: főnév, *íg*, *fil*: ige; legyen a *vélem* = énvelem, a *vilem* = gondolom; tegyünk különbséget a *vetek* = vetek, dobok és a *vítek* = bűn között; stb. (Vö. KazLev. 8: 326.)

Nem folytatom; az eddigiekből is kiderül, hogy a *j o g o s* törekvés (a közlendő világossága), a jelentéselkülönülés *m e g l é t e* a nyelv életében s továbbbi *l e h e t ő s é g e* a „szóhasadás"-ra — egy kiagyalt elmélet zsákutcájába vitte a költőt.

Még reménytelenebb vállalkozása volt Berzsenyinek az etimologizálás, amelynek eredményeit „A magyar nyelv eredetiségéről" című dolgozatában

foglalta össze. Törekvése a maga korában nem egyedülálló: hazafias érzését bántja, hogy a magyar szókincs javát idegen nyelvekből származtatják, elhatározza hát, hogy: „némely szavaink származatját minden figyelemmel megtekintsem, s nyelvünk becsületét e részben is oltalmazzam”.

Az „eredmény” nem marad el nála sem. „Bukdozásaim haszon nélkül nem maradtak, sőt örömmel tapasztaltam, hogy mindenütt többet találtam, mint kerestem, elannyira, hogy csakhamar általláttam azt, hogy a magyar nyelv tán az egész ó világ nyelveinek gyökere és anyja” (Berzsenyi Dániel Összes művei, Szépirodalmi Kiadó, 1978. 580).

Ezzel a munkával — tudtommal — nem foglalkozott még a Berzsenyi-filológia. Kegyeletből? Lehet. Én sem részletezem felfedezéseit, csak egy-két egyszerűbb példát említek szövejtései közül. A latin *tellus* a *telek* megfelelője, a *humus* a magyar *homok*-ból való. A *lacus* a *latyak*-ból érthető, a *longus* meg: *lő-nag*, azaz jó nagy . . .

De nem is az a lényeg, hogy mit érnek ezek a nyelvészeti próbálkozások, hanem az, hogy — mi helyett vannak, mit „pótolnak”, mitől vonják el az író.

Az alkotó, a költő fölösleges, terméketlen, idejét felőrlő, egészségét romboló vitákba bonyolódik. Versek írása helyett esztétizál, tudóskodik. „Elgondolható — írja Kazinczynak 1820. dec. 13-án —, mely óriási munka volt nékem, zavart fővel, dühödt szívvel s minden könyv nélkül esztétikázni, holott én Rájnis Kalauzán kívül sem esztétikát, sem poétikát soha nem olvastam.”

A „tört-mart ember” elhallgat, elhagyja múzsáját, költészetének meghitt, éteri birodalmát.

„Mennél többet olvasom Berzsenyi költeményeit — írja Naplójában Széchenyi 1828. júl. 21-én —, szívemet annál nagyobb fájdalom tölti el, hogy oly kevesen olvasnak magyarul, hogy Cr.[escence] nem olvassa ezt . . .

És Berzsenyi sem ír többé . . . Egy ilyen tehetség! Mert megkeseredett — Senki sem ismeri el érdemeit” (553).

Felvethetné azonban valaki: jogos-e, méltányos-e Berzsenyi elhallgatását a dunántúlizmus, a provincializmus vádjával, vitájával komoly mértékben kapcsolatba hozni? Közismert, hogy a költő elkedvetlenedésének, elkeseredésének és munkássága irányváltoztatásának legfőbb oka Kölcsény recenziója volt. S abban viszonylag kevés szó van a provincializmusról.

Valóban csak néhány sort ír Kölcsény a fölöslegesnek, stílustalannak ítélt tájszavakról (*méhe, pirkolagos, csatináz, döngécsel* stb.): „Értetni kell a poétának, hogy vagynak szavak és szólások, melyekkel, kivált a poezis fentebb nemeiben élnie nem lehet.”

De: egyrészt rejtetten ehhez a témához kapcsolódik a recenzió leggyilkosabb — befejező — példája, a vidéki bugrisra, a fűzfapoétára való utalás, azután meg: Berzsenyi az antirecenziókban lényegesen többet foglalkozik ezzel a kérdéssel, ami mutatja, hogy érzékenyen érintette az a néhány sor is; továbbá: a provincializmus, dunántúlizmus gyakori, szinte állandó téma leveleiben, kritikáiban, tanulmányaiban csaknem élete végéig.

A „Recenzió” óta már tizenhárom esztendő telt el, s Berzsenyi mégis a friss sebek érzetével ír Széchenyi Istvánnak, 1830-ban: „Nagy jót tett Méltóságod nyelvünkkel azáltal is, hogy egészen a dunai dialectus mellé állott, aminek én csak azért is igen örvendek, mivel engem leginkább a dunai dialectus miatt vett üldözőbe Kazinczy pártja. Ezek az urak oly kirekesztőleg uralkodóvá akarták tenni a tiszai dialektust, hogy legjobb dunai szavainkat is kizárták az írói nyelvből, s majd minden magánhangzóinkat megnyújtják, pedig éppen a sok

tiszai spondeusok fogyasztása által kell nyelvünket mind szebbíteni, mind a verselésre alkalmasabbá tenni, a dunai szavak felvétele által pedig gazdagítani.”

Aki Széchenyi Hitelét forgatja, talál benne (is) magyarázatot Berzsenyinek iránta való bizalmára, hálájára.

Védelmet kap benne például a vétkes provincializmusnak, dunántúlizmusnak ítélt *-bul*, *-bül*, *-rul*, *-rül*, *-tul*, *-tül* rag. Íme: „Kiki szeresse felebarátjában a' hazafit 's embert, 's ne kárhoztassa íróbajtársát — be jól illik ide ez a baj! — mert teszem némelykor *e-t* ír *ő* vagy *j-t* *y*, vagy *bul-t* *rul-t* *ból* *ról* helyett. . .” (226).

De nemcsak megengedi, maga is használja ezeket a formákat. „Lovakrúl” címen adja ki egyik nevezetes könyvét, a Hitel előszavában meg ezt olvashatjuk: „A Hitelrül szólok, 's a mi belőle foly, a' becsületrül, az adott szó szentségérül, a' cselekedetek egységérül. . .”

Nyilván az is jól esett a költőnek, hogy Széchenyi többször is emlegeti őt — utalással, idézéssel — híres művében. „Az a' mi valaha nemzetiségünk *talpköve* (én emeltem ki, L. L.) s ereje volt, időjáráttal elbomlott, 's jól mondja hazánk koszorus Lantosa

„Óh más magyar kar mennyiköve villogott
Atilla véres harcrai közt 's a' t.

's a' mi elmúlt, ne akarjuk azt megint életbe visszaidézni, mert lehetetlen — úgy mint elfolyt órink se térnek soha vissza többé” (72).

*

Befejezésül időzzünk még néhány percig a mánál, hogy az elkedvetlenítő képeket vigasztalóbbakkal cseréljük fel. A harcot, amelyet őseink vívtak, békévé oldja az emlékezés — mondhatnám József Attilával. De nincs is szükségünk költői metaforákra: a magyar nyelv hetén, amelynek középpontjában az idén a tájnyelv áll, másként gondolunk Berzsenyire, dunántúlizmusaira, s egyáltalán a tájnyelv és az irodalom kapcsolatára, mint ahogy gondoltak sokan a múlt század elején. Ma már aligha akadna irodalmár, aki kétségbe vonná Berzsenyi költői nagyságát. Helye szilárdan ott van a legnagyobbak között. Nem, „divatos”, nyilván nem is lesz az, de mindig lesz tábora igényes, versszerető, versértő olvasókból, akik hozzá térnek, a vers szépségéért, a soraiból kisugárzó humánumért, nyelve különleges, hatalmas zengéséért. Örömért és — megrendülésért. Egykor kárhoztatott tájszavai legfeljebb kedves színükkel, különlegességükkel hívják fel magukra a figyelmet. Ami pedig a mi rövid magánhangzóinkat illeti: él ezekkel szükség esetén (ha a nyelv zenéje kívánja, ütem, rím vagy ritmus megokolja) kelettől nyugatig minden magyar költő. Az erdélyi Áprilytól a dunántúli Keresztury Dezsőig. Vagy — Babits Mihályig. Aki jól tudja például, hogy az *út* szóban hosszú a magánhangzó:

— mennyi illet, mennyi szín!
szép az *útad*, Gretna Green

— de mégis „eltéveszti” néha:

Mennyi szín és mennyi kincs!
szebb *ut* nincs és jobb *ut* sincs.
(Gretna Green)

Következő versében a *szivem*, meg a *Dunántul* hazai hangulatú formákat olvashatjuk. Ezért is, de — talán mondanom sem kellene — főként tartalmáért idézem Babitsnak ezt a szép vallomását.

„Te vagy a táj, hová szivem
folyton epedve hazarándul:
te kék, finom, fantasztikus
Dunántul!

Ha otthon kell, ha mese kell,
feléd futok. Te vagy a dajka,
kinek tej-édes szavakat
ad ajka.”

(A szépszemű öreg tovább mesél . . .)

Lőrincze Lajos

III.

Nyelvünk a szórványságban

A magyar nyelv hete ez évi programjának központi témája az „Ember, nyelv, táj” címet kapta. Ez a viszonylag tág megjelölés — úgy gondolom — jó lehetőséget ad arra, hogy a magyar nyelv hete előadásain a hallgatóság igényeinek, illetve az előadók érdeklődési körének megfelelően nemzeti nyelvünk minden fontosabb változatának: az irodalmi nyelvnek, a köznyelvnek, a regionális köznyelveknek, a nyelvjárásoknak, sőt — az említett fogalmi hármashból az „ember”-t hangsúlyozva — akár a rétegnyelveknek a problémái is szőnyegre kerüljenek.

Úgy gondolom, hogy az „Ember, nyelv, táj” téma — különösen akkor, ha az „ember” és a „nyelv” összetevőket, ember és nyelv kapcsolatát hangsúlyozzuk — minden különösebb erőszakoltság nélkül megengedi azt is, hogy a hazai tájakon, sőt a történelmi magyar nyelvterületen kívül élő magyarok magyar nyelvi, magyar kulturális élete kérdéseinek is szenteljünk egy előadást, első-sorban azt vizsgálva, hogy mit is teszünk mi, az „óhazá”-ban élő magyarok azért, hogy szerte a nagyvilág különböző tájain, a történelmünk viharai következtében szétszóródott magyarok és leszármazottaik, tehát az ún. szórvány-magyarság körében minél tovább éljen a magyar szó, minél tovább megmaradjon kapcsolatuk a magyar kultúrával, és hogy mindezek révén minél tovább éljen bennük a magyarsághoz való tartozás érzése és tudata.

Különösen megokoltnak látom, hogy a magyar nyelv hete keretében ezekről a kérdésekről éppen itt, Szombathelyen szóljunk, hiszen ennek a városnak egyik fontos kulturális intézménye, a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola már eddig is számottevő tevékenységet fejtett ki ebben az irányban, és ezt a tevékenységet nyilván folytatni kívánja a jövőben is.

A következőkben tehát a szórványságban élő magyarokkal kapcsolatos nyelvi-kulturális kérdésekről fogok beszélni.

Az előbb már utaltam rá, hogy szerintem az „Ember, nyelv, táj” témakört ki-ki más-más módon értelmezheti, töltheti meg tartalommal. Magam,

szinte egy életen át végzett munkám, a magyar nyelvjárások vizsgálata — elsősorban a magyar nyelvátlasz anyaggyűjtése és ellenőrzése — során a történelmi magyar nyelvterület fontosabb tájainak nagy részét bejártam. 200-nál több településen ismerkedtem meg az ott lakó emberekkel, ismertem meg nyelvéket-nyelvjárásukat, életüket, szokásaikat.

Mégis — vagy talán éppen ezért — számomra „ember, nyelv, táj” összefüggésében a „táj” elsősorban szülőföldemet, a „nyelv” elsősorban szülőföldem nyelvjárását, az „ember” pedig az ezen a tájon élő, az ezt a nyelvjárást beszélő embereket, ezt a közösséget jelenti. Konkrétabban ezt a vidéket, Vas megyét, vagy még konkrétabban a történelmi Vas megye legnyugatibb magyar településeit: Felsőőrt és vidékét. Számomra ez az a táj, amely mindig Radnóti Miklós szép sorait idézi fel bennem:

Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent,
 nekem szülőhazám .....
 ..... messzeringó gyerekkorom világa.

Sőt — ha szabad tovább folytatnom ezt a talán nem is egészen ide illő szubjektív hangvételi vallomást — Felsőőr számomra még több is, mint egyszerűen szülőföld: egész életpályám alakulásának egyik meghatározó oka és tényezője. Ugyanis: az, hogy eredeti elképzeléseim ellenére nem irodalmár, hanem nyelvész, azon belül is nyelvjáráskutató lettem, távolról sem saját elhatározásomból, hanem jóemlékű debreceni professzorom, a modern magyar dialektológia megteremtője, Csúry Bálint rábeszélése, sőt eléggé határozott és jól érzékelhető pressziójára történt. S ennek egyetlen oka az volt, hogy Felsőőrben, ebben a különösen érdekes, sajátos nyelvi archaizmusokat és sajátos neologizmusokat felmutató városban születtem. S Csúry Bálint ennek a nyelvjárásnak a feldolgozására szemelt ki engem. Annak megítélése, hogy Csúry Bálint elképzelésének mennyire tettem eleget, nem az én feladatom. Azt azonban idestova fél évszázad távlatából is nyugodtan elmondhatom: nem bántam meg, hogy annak idején gyáva voltam ahhoz, hogy a professzori akarathoz ne tegyek eleget.

Az elmondottak után talán érthető, ha mostani, a szórványmagyarság nyelvi problémáival foglalkozó előadásomban először a Felsőőr vidéki — egy kissé tágabban a burgenlandi — magyarokról kívánok beszélni.

Velük kapcsolatban azonban azonnal felmerül egy terminológiai jellegű kérdés: szórványmagyarságnak tekinthető-e a burgenlandi magyar népcsoport? És erre a kérdésre nem is lehet egyértelműen igennel vagy nemmel válaszolni.

A burgenlandi magyarok a Magyarországgal szomszédos többi országban lakó magyarokkal azonos módon, tehát saját akaratuktól függetlenül kerültek mai hazájuk állami kötelékébe. Egy évezrede élnek ugyanazon a területen, nem ők lépték át a határokat a határok léptek túl rajtuk. Ebben a tekintetben tehát különböznek a többi nyugat-európai és tengerentúli országban élő magyaroktól, sőt még az Ausztria egyéb tartományaiban, városaiban élőkétől is. Az anyanemzettől való elkülönülésnek, az idegen országban való népcsoporttá válásnak az okait, módját illetően tehát — nem tekinthetők szórványnak.

Több más szempontból viszont szórvány jellegű a burgenlandi magyar népcsoport is. Létszáma alig néhány ezer, s még ezek sem egyetlen tömbben élnek. Nincs meg, vagy csak nagyon hiányosan van meg Burgenlandban az a sajátos intézményrendszer (az iskolarendszer, a kulturális intézmények, a tu-

dományos intézmények, a sajtó és egyéb tömegkommunikációs eszközök rendszere, a saját szépirodalom stb.), ami egy-egy nemzeti kisebbség anyanyelvének, ősi kultúrájának, nemzeti sajátságainak önerőből történő ápolásához, nemzedékek során való fenntartásához elengedhetetlenül szükséges. Ami lényegében megvan pl. az erdélyi, a csehszlovákiai, a jugoszláviai, sőt a kárpátaljai magyarság esetében is. (Más kérdés, hogy ennek az intézményrendszernek vagy az intézményrendszer egyes elemeinek a zavartalan működéséhez az említett országok közül egyikben vagy másikkban jelenleg megvannak-e a szükséges feltételek.) És végül — a szórványok nagy többségéhez hasonlóan — a burgenlandi magyarok körében is viszonylag szűk és különösen szűk volt az elmúlt hat évtized egyes időszakaiban — az az értelmiségi réteg, amely a nemzetiségi lét keretei között a nemzetiségi tudat egészséges működésében, fenntartásában, erősítésében a kovász szerepét betölthetné, illetve akik ezt a szerepet vállalták volna.

S azt hiszem, nem nagyon tévedek, ha azt állítom, hogy éppen ezek a szórványjellegből következő negatívumok játszották a fő szerepet abban, hogy míg a többi Magyarországgal szomszédos országban a magyarok létszáma még a hivatalos statisztikai adatok szerint sem csökkent a közvetlenül az impériumváltozást megelőző létszámhoz viszonyítva az elmúlt fél évszázadban jelentős mértékben, addig Burgenlandban az osztrák rezsim alatt — legalábbis a hivatalos statisztikák szerint — úgy a negyedére zsugorodott.

Úgy gondolom, hogy egy-egy magyar szórvány anyanyelve, ősi kultúrája megtartásának elengedhetetlen feltétele, hogy éljen bennük a magyarsághoz való tartozás tudata, ami viszont aligha érhető el a Magyarországgal, az élő magyar kultúrával való folyamatos és közvetlen kapcsolat nélkül. De ennek a kapcsolatnak kölcsönösnek kell lennie abban az értelemben, hogy a szórvány-ságban élőknek érezniük, tudniuk kell, hogy a hivatalos Magyarország is érdeklődik sorsuk iránt, törődik velük, és megadja a tőle telhető segítséget mindazoknak, akik magyar nyelvük, magyar kultúrájuk megőrzését a maguk, sőt utódaik számára is fontosnak tartják.

De vajon az utóbbi jó két évtizedet leszámítva érezhette-e a burgenlandi magyarság ezt a törődést, ezt a segítő készséget az anyaország részéről? Erre a kérdésre csak a leghatározottabb nemmel felelhetünk. Jól mutatja ezt az a tény is, hogy a két világháború közötti magyar politika, az akkori magyar sajtó rendszeresen foglalkozott az ún. elszakított területek magyar lakosságával, a Romániában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában élő magyarokkal, helyzetükkel, gondjaikkal, de még csak említés sem nagyon történt arról, hogy az ország nyugati határának túlsó oldalán, Burgenlandban is élnek magyarok, és erről a tényről bizony közvéleményünk is szinte teljesen megfeledkezett. Így azután a burgenlandi magyarság kapcsolata Magyarországgal ebben az időben meglehetősen egyirányú volt. S ez a helyzet a második világháborút követő évtizedben még csak tovább romlott, mégpedig ha nem is kizárólag, de elsősorban a hivatalos Magyarország hibájából.

De erről a kapcsolatról elárul valamit talán az is, hogy Habsburg Ottó előbb látogatta meg a Felsőőr vidéki magyarokat, mint — a bécsi magyar nagykövetet nem számítva — valaki magyar politikus, és — tudtommal — Köpeczi Béla volt az első magyar miniszter, aki felkereste őket.

Az eddig elmondott negatívumok bizonyára nem kis mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy Felsőőrben, a reformátusok lakta Fűszögben, ahol annak idején én is nevelkedtem, és ahol az én gyerekkoromban, a húszas években az

utcán a gyerekek ajkáról mégcsak véletlenül sem lehetett német beszédet hallani, ma már ha nem is tűnt el egészen, de — tapasztalataim szerint — nagyon megritkult a gyerekek körében a magyar szó. Pedig a Felsőőr vidéki magyar nyelvjárás elhalásával nemzeti nyelvünk egy egészen sajátos változattal lenne szegényebb, egy egészen sajátos szín tűnne el vele nemzeti nyelvünk palettájáról.

Én nem akarom most a felsőőri nyelvjárást részletesebben ismertetni. Órákat lehetne beszélni róla. Inkább csak ízelítőt adnék belőle, néhány olyan jelenséget emelve ki, amelyek elűtnék a szomszédos nyugat-dunántúli nyelvjárásoktól.

Mert azt talán mondanom sem kell, hogy a Felsőőr vidéki nyelvjárásnak számos közös vonása is van a nyugati nyelvjárásokkal, mindenekelőtt a Szombathely környékivel. Pl.: Mindkét nyelvjárásban megvan a kétféle *e* hang: *embérek*et, *mégvéhetéd*; — mindkettő erősen *i*-ző, azaz: köznyelvi *é* helyén — nyelvtörténeti szempontból jól körülhatárolható esetekben — *i*-t találunk: *szíp*, *kík*, *felesíg*, bizonyos esetekben pedig rövid *i*-t: *beszid*, *legin*, *vetis* stb. Ugyanakkor *ó* *ő* helyén gyakori az *ú*, *ű*: *lú*, *úta*, *kű*, *űket*. Köznyelvi *ú*, *ű*, *i* helyén viszont szinte általánosnak mondható a rövid *u*, *ü*, *i*: *ur*, *tüz*, *viz*. — Gyakoribb az *ő* mint a köznyelvben: *bötű*, *böcsül*, *beföd* stb. — Az *ó*, *ő*, *é* hangok ún. kettőshangzós ejtésűek, tehát *jó*, *ősz*, *kéz* helyett *juo*, *űosz*, *kiēz*. — Mindkét nyelvjárásra jellemző, hogy szó belsejében mássalhangzó után *j* nem állhat, helyén *gy* vagy *ty* jelentkezik: *borgyu*, *dobgya*, *gyaptyu*, *aptya*. — Az *l* szó vagy szótag végén gyakran eltűnik, és az előtte levő rövid magánhangzó megnyúlik: *vuot*, *fűöd*, más esetekben viszont rövid marad: *tanutam*, *pörűnek*. És még folytathatnám a sort.

Vannak természetesen nyelvtani — főleg alaktani — jellegű közös sajátosságai is: pl. a *-nál*, *-nél*, a *-hoz*, *-hez*, *-höz* és a *-val*, *-vel* rag egyalakú: *kiēzná van*, *fűötho vág*, *kapáve* (Felsőőrben: *kapávie*); a főnévi igenév képzője általában *-nyi* alakú: *várnyi*, *kírnyi*, bizonyos szavakban azonban *-nya*: *innya*, *hinya*, *rinya*.

De térjünk most már át a sajátosan Felsőőr vidéki jellegzetességekre! Először a hangtan, a kiejtés, azután az alaktan, és végül a szókincs területéről!

Egyik legjellegzetesebb vonása a felsőőri nyelvjárásnak, ami első hallásra is azonnal feltűnik mindenkinek, hogy köznyelvi *gy*, *ty* helyén *dzs*, *cs* jelentkezik: *dzserék*, *kucsa*, *bácsám*. Ez vonatkozik természetesen arra az előbb már említett jelenségre is, hogy szó belsejében *j* helyett *gy*, *ty* áll, tehát Felsőőrben az ott említett szavak így hangzanak: *bordzsu*, *dobdzsa*, *dzsapcsi*, *apcsa*. Azonnal megjegyzem azonban azt is, hogy ez az ejtés mód a három Felsőőr vidéki település közül csak Felsőőrrre jellemző, a másik két településre, Alsóőrrre és Óriszigetre nem. Ez a jelenség a felsőőri nyelvjárásban valószínűleg megőrzött ősi sajátosság, amely jó fél évszázaddal ezelőtt még szinte általános volt. Ma azonban már bomlóban van, és a nyelvérzék elbizonytalanodása miatt hallottam ilyen egészen különös alakokat is, mint: *matyka*, *vatyoratyillag*, *Bégyből*.

Bizonyos szavakban, főleg hangsúlyos helyzetben az *a* hang helyén *oa* ~ *ua* típusú kettőshangzó hallható: *foa*, *mua*, *poart*, *muarok*, ugyanígy a *-va* igenévképzőben: *nyidvoa van*, illetőleg néhány, eredetileg *v*-t tartalmazó szóban a *v* kiesése után: *lovam*, *kovász*, *kovács*, *hová* helyett *loam*, *koasz*, *koacs*, *hoa*.

Hasonló jelenséget tapasztalhatunk az *e* hangnál is *el* kapcsolatban, elsősorban akkor, ha az *l* kiesik: *legeltet*, *termelte* helyett *legietet*, *termietek*; ugyanígy a *-vel* ragban: *kapávie*, *kezivie*, valamint a *-ve* igenévképzőben:

űvie 'ülve', *szíd van szédvőe*, illetőleg egy-két szóban *er* hangkapcsolat helyén, pl.: *pēetli* 'pertli'.

Történetileg ebben a típusba sorolható az a sajátság is, hogy az *el* igekötő *je* alakú: *jemēnt*, *jedzsütt*, illetve, ha az ige magánhangzóval kezdődik, megmaradhat az *l* is: *elindulok* helyett *jeindulok* vagy *jelindulok*. Hasonlóképpen viselkedik a már említett egy alakú *-vel* rag is, ha előtte mássalhangzó van, és így a *v*-nek hasonulnia kellene, tehát nem *tehenekkel*, *lábbal*, hanem *tehenékje*, *lábje*.

Csak Alsóőrre jellemző, hogy *á* hang előtt az *a* — szakmai műszóval — illabiális ejtésű, tehát úgy hangzik, mint a rövid *á*: *kapa* de *kápál*, *mádár*, de *madarat*.

S még egy hangtani jellegű megjegyzést! A határozott névelő Felsőőrben nem *a*, *az*, hanem *e*, ez: *e fíjam*, *ez embērek*. Ezzel szemben az *ez* mutató névmás *jez* alakú, természetesen toldalékolt formáiban is: *jeszt*, *jebbe*, *jennek*, *jehho*, *jezek*.

Az alaktani kérdések közül is csupán néhány különösen jellemzőt sorolok fel. Így: A kijelentő mód jelen ideje többes első személyének ragja nem *-unk*, *-ünk*, hanem *-nunk*, *-nünk*; tehát nem *iszunk*, *eszünk*, hanem *isznunk*, *esznünk*. — A feltételes mód jelen ideje többes első személyének ragja a tárgyas ragozásban a *-nák*, *-nék* mellett lehet *-náják*, *-niējik*, *-nejik* is, azaz *mēginnák* mellett *mēginnáják*, vagy *rájogvēnniēk* mellett *rájogvēnniējik* és *rájogvēnnejik*. — Vagy — ahogy ezt már Lőrincze professzor úr is említette — a felsőőri igeragozás megőrizte a *lesz* ige felszólító módú *legyen* formája mellett a *legy* — helyi kiejtéssel *lēdzs* — formát is, amire évszázadokon át egyetlen dokumentált adatunk volt: az Ómagyar Mária Siralomból egy névtelen szerzőtől úgy a XIII. század közepéről, és néhány éve egy második a felsőőri nyelvjárásból — a húgomtól.

S még egy alaktani példa: a birtokos személyjelezés területéről. A több birtokra vonatkozó formákat úgy alkotják meg, hogy az egy birtokot jelölő alakhoz hozzáteszik az *-ék* képzőt — kivéve a leggyakoribbat, az egyes szám 3. személyű alakot. Pl.: a *tyúk* Felsőőrben is *tik*. Az egy birtokot jelölő alakok: *tikom*, *tikod*, *tikcsa*, *tikunk*, *tikotok*, *tikcsok*. Ebből a több birtokra vonatkozók: *tikomiēk*, *tikodiēk*, *tikcsaji*, *tikunkiēk*, *tikotokiēk*, *tikcsokiēk*.

Különösen jelentősek az eltérések a szókincs területén, ezért ebből még izelítőként is csak viszonylag keveset adhatok. Ilyen, tipikusan Felsőőr vidéki tájszavak: *bünkü* 'mély gödör folyómederben, főleg folyókanyarban', *karafon* 'fánk', *dērze* 'háztartási reszelő', *feketēpērnye* 'áfonya', *bogárgomba* 'légyölő galóca', *nyulica* 'rókagomba', *lufikuo* 'sárgarigó', *büdösantal* 'mezei poloska', *ciēkk* 'kullancs', *boncu* 'poloska, illetve a hajdina termésének a héja', *koromtisztituo*, *kormos* 'kéményseprő', *csihar* 'nagy darab <kenyér>', *csöndör* 'díszes rojt <az oston>', *botigál* 'bottal jár', *böcöget* 'a fejével igent int', *hoppicál* 'biceg' stb. A tájszavak néha még a három településen is különbözhetnek egymástól, pl. a borsó neve Felsőőrben *csicsēre*, Alsóőrben *kikēlle*, Őrszigeten pedig *urbisзли*.

A Felsőőr vidéki nyelvjárásban ma igen sok a német jövevényszó. Annak, hogy ebben a nyelvjárásban a magyar nyelvjárások átlagánál nagyobb számban vannak német szavak, hosszú és érthető történelmi előzménye van: Felsőőr és környéke már a magyar állam kötelékében is legalább négy évszázadon át nyelvsziget — ún. belső nyelvsziget — volt, főleg német környezetben. De a korai — és még jóval kisebb számú — jövevényszavakat a nyelvjárás a maga belső törvényei szerint csiszolta, formálta. Hiszen az előbb felsorolt táj-

szavak közül is nyilván német eredetű a jó „magyar hangzású” *karafon*, a német *Krapfen*-ből, a *boncu* (német: *Wanze*), és valószínűleg a *büнкü* is (német: *Winkel*). Ma már azonban igen nagy azoknak a német jövevényszavaknak a száma, amelyek alakilag nem nagyon módosultak, és német voltak szinte első pillanatban felismerhető. Pl.: *prēmzül* 'fékez', *strájdul* 'civakodik', *strábáncul* 'csavarog', *tringöld* 'borravaló', *rēntni* 'nyugdíj', *spenglēr* 'bádogos' *szótlēr* 'szíjgyártó', *triēfiēszi* 'három lábú kis vas állvány, melyre az edényt szokták tenni ételmelegítéskor', *sájszhájzi* 'árnyékszék' *nájgiēri* 'kíváncsi', vagy akár *füaresájn*, *rájzēpossz*. Sőt az sem példátlan, hogy idők során kettős átvétel is történik. Említettem, hogy valószínűleg a német *Winkel* keresendő a *büнкü* szó mögött, de él a *vínkli* szó is a nyelvjárásban 'zug, szöglet' jelentésben.

De a nyelv világából térjünk most vissza megint magára a burgenlandi magyar népcsoportra! Az a kép, amelyet a nyelvjárás bemutatása során megrajzoltam róluk, — nem volt valami szívderítő. Ennek ellenére a burgenlandi magyarság közeli jövőjét illetően nem vagyok annyira pesszimista, mint amennyire éppen az általam elmondottak alapján lehetnék, sőt talán lennem illenék.

A jelen mintha már nem lenne annyira sivár, mint volt a távolabbi múlt. Az utóbbi másfél-két évtizedben ugyanis — szerintem — bizonyos pozitív változásoknak lehetünk a szemtanúi. Ennek két fő okát látom. Az egyik az, hogy igen jelentős változások következtek be a hivatalos magyar szervek részéről a szórványmagyarsággal való kapcsolatok megítélésében, amit talán legkézzelfoghatóbban a Magyarok Világszövetsége keretében kibontakozott anyanyelvi mozgalom tükröz, de ami igen magas politikai szinten is megfogalmazódott. Igaz, egy kicsit talán megkésve, de mégiscsak megfogalmazódott, és a jövő szempontjából ez igen nagy jelentőségű lehet. Szűrös Mátyásnak, az MSZMP Központi Bizottsága titkáranak, az Országgyűlés Külügyi Bizottsága elnökének arra a kijelentésére gondolok, amely szerint: „Magyarország felelősséget érez és visel a határain túl élő magyarokért.”

A másik, némi optimizmusra alapot adó ok pedig az, hogy az utóbbi évtizedekben a burgenlandi magyarok körében is kialakult egy olyan értelmi-ségi csoport — elsősorban pedagógusokból, papokból —, akik valóban szívügyüknek tekintik a burgenlandi magyar népcsoport sorsának alakulását, akik kiismerték és megtanulták a kisebbségi keretek között végzendő nyelvi-kulturális munka lehetőségeit, formáit, akik megpróbálnak élni is ezekkel a lehetőségekkel, sőt van erejük és bátorságuk harcolni is ezeknek a lehetőségeknek a megteremtéséért — ha harcolni kell értük. S fontosnak tartom, hogy ehhez a munkához bizonyos szervezeti kereteket is teremtettek — elsősorban a Burgenlandi Magyarok Kulturális Egyesületének a megalakítására, és ennek keretén belül az Őrség című kiadvány többé-kevésbé rendszeres megjelentetésére gondolok.

Az említett pozitív változások konkrét eredményeit nem kívánom részletezni, inkább csak emlékeztetőül említem a kulturális élet területéről a néptáncsoportok, a színjátszó körök működését, a citerazenekar megalakulását, a megélénkült könyvtári életet, hogy falumúzeum létesült Alsóőrött. S az anyanyelv megőrzése szempontjából igen jelentős esemény, hogy a burgenlandi 10—14 éves gyerekek rendszeresen részt vesznek a szórványmagyarság gyerekei számára szervezett, nyelvoktatással egybekötött balatoni táborokban.

Folytathatnám még az eredmények felsorolását, de szeretném remélni, hogy ezekről pontosabban és szakszerűbben számolnak majd be a burgenlandi magyarok jelen levő képviselői, és ugyanők talán elmondják majd azt is, hogy milyen segítséget kaptak eddig, és szeretnének kapni a jövőben is a tanácskozásunknak helyet adó Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskolától — hiszen tudtommal ezzel az intézménnyel már eddig is igen gyümölcsöző együttműködésük alakult ki.

Előadásomnak a burgenlandi magyar népcsoporttal foglalkozó részét ezzel le is zárnám. Engedjék meg azonban, hogy záróakkordként az éppen kétszáz éve született Kisfaludy Károly Mohács című verséből idézzek néhány sort. Az esetleges félreértések elkerülése végett nyomatékosan hangsúlyozom azonban, hogy nem ezeknek a soroknak a tartalmát, hanem mondanivalójuk szellemét ajánlom mindazok figyelmébe, akik szívügyüknek tekintik azt, hogy a burgenlandi magyar nép- és nyelvszigetben még hosszú ideig élő maradjon a magyar szó, a magyar kultúra:

El, ti komoly képek ! ti sötétség rajzati félre !
 Új nap fényle reánk, annyi veszélyek után,
 Él magyar, áll Buda még ! a múlt csak példa legyen most,
 S égve honért bizton nézzen előre szemünk.

*

A szorosabb értelemben vett szórványmagyarság létszámára nincsenek megbízható, pontos adataink. Általában mintegy másfél millióra szokták becsülni őket, akik azonban a szó szoros értelmében szerte a nagyvilágban szét-szóródva élnek. Jelentősebb számban két országban található: az USA-ban kb. 6–700 000-en, Kanadában mintegy 100 000-en. A többi országokban legfeljebb néhány tízezerre, vagy éppen csak néhány ezerre tehető a számuk. Elgondolkoztató viszont, hogy az 1980-as népszámlálás az Amerikai Egyesült Államokban a magyar származásúak számát, tehát azokat, akiknek valamegyik ősé magyar, 1 776 902-ben állapította meg.

Most nem kívánok szólni arról, hogy új hazájukban a kisebb-nagyobb magyar népcsoportok többnyire milyen tiszteletreméltó, sőt megható erőfeszítéseket tettek azért, hogy ne csak megőrizték, hanem utódaiknak is átadják anyanyelvüket, velük is megismertessék a magyar kultúra értékeit. Egyházi és világi egyesületeket hoztak létre, hétvégi és vasárnapi iskolákat tartottak fenn, lényegében önerőből, esetleg a hazai egyházak némi támogatásával, mert a mindenkori hivatalos Magyarország segítségére-támogatására — ahogy Burgenlanddal kapcsolatban erre már utaltam — ők sem nagyon számíthattak. A második világháborút követő évtizedekben ez az elszigeteltség tovább erősödött amiatt is, hogy a Magyarországgal való szorosabb kapcsolattartást a szórványmagyarság egy része is elutasította, sőt élesen ellenezte.

Az óhaza és a szórványmagyarság kapcsolatában az 1960-as évek közepén indultak meg azok a pozitív változások, amelyekről az előbb már szóltam, és amelyeknek az eredményei ma már nagyon is jól érzékelhetők. Idehaza első-sorban Kodály Zoltán, Váci Mihály és Illyés Gyula voltak azok, akik egyre határozottabban hirdették, hogy a magyar társadalom nem lehet közömbös a külföldön élő magyarok sorsa iránt, közöttük a különböző időkben, különböző okokból a nyugat-európai és a tengerentúli országokba kisodródottaké iránt

sem. Az itthon élőknek is törődniük kell azzal, hogy mindazok, akik meg akarják őrizni anyanyelvüket, sajátos nemzeti kultúrájukat, hogyan tudják ezeket a törekvéseiket megvalósítani, és ehhez az óhazának megfelelő segítséget kell adnia mindazoknak, akik ezt igénylik és elfogadják. S ezt a nézetet egyre többen tették magukévá a hazai értelmiség köréből.

Ezt a hazai vélekedést — időben nemileg meg is előzve — a külföldön élő magyarok közül is egyre többen felismerték azt, hogy magyarságukat idegen környezetben, szétszórtságukban megtartani és utódaikban tovább őrizni a Magyarországgal való közvetlen kapcsolat nélkül tartósan nem lehetséges.

Nagy Károly professzor kezdeményezésére felmérés készült az USA-ban és Kanadában a második-harmadik nemzedékbeli gyerekek magyar nyelvoktatásáról, és ebből egyértelműen kiderült, hogy a gyerekeknek csak egy töredéke részesül valamiféle, szervezettnek mondható magyar nyelvoktatásban, sőt az is, hogy ez az arány jóval kisebb a legtöbb más nemzetiségű kivándoroltakénál. Ezekből a felmérésekből az is világossá vált sok külföldön élő magyar számára, hogy megfelelő tankönyvek, kellő számú képzett pedagógus nélkül ezen az áldatlan helyzeten kizárólag saját erejükből érdemleges módon nem nagyon tudnak változtatni. És sokan azt is felismerték, hogy ezek a tények a megfelelő, tartós kapcsolatok kiépítését sürgetik Magyarországgal.

Az ilyen indítékú belső és külső felismerések egymásra találásának volt az eredménye, hogy 1970-ben Debrecenben és Budapesten összeült az I. Anyanyelvi Konferencia, amelyen 11 ország 65, a magyar nyelv oktatásával, a magyar kultúra és tudomány művelésével és terjesztésével foglalkozó külföldi magyar (pedagógus, protestáns lelkész, tudós, író, lapszerkesztő, egyesületvezető) találkozott kb. ugyanilyen létszámú és foglalkozású hazai szakemberrel.

Az I. Anyanyelvi Konferencia — ahogy elnevezése is utal rá — tulajdonképpen szakmai tanácskozásként szerveződött meg, és elsődleges célja az volt, hogy a magyar nyelv tanításában megfelelő tapasztalatokkal rendelkező hazai és külföldi szakemberek közösen keressék a legjobb eljárásokat a magyar nyelvnek idegen környezetben való tanításához, és ehhez szorosan kapcsolódott annak megbeszélése, hogy Magyarország milyen segítséget tudna adni ennek a feladatnak a megvalósításához.

Az I. Anyanyelvi Konferencia tanácskozásainak a leglényegesebb eredménye azonban mégsem ezeknek az önmagukban nagyon fontos és újszerű szakmai kérdéseknek bizonyos fokú tisztázása volt, hanem az, hogy sikerült kialakítani olyan kölcsönösen elfogadható, világos elveket, amelyek az együttműködést lehetővé, sőt eredményessé tehetik. Ennek lényege a következő: az együttműködés alapfeltétele, hogy a résztvevők tudomásul veszik a közöttük kétségtelenül meglevő politikai-világnézeti különbségeket, a napi politikai, társadalmi kérdések megítélésében mutatkozó eltéréseket. Ezek a kérdések azonban nem tartoznak az anyanyelvi konferencia témakörébe. Azaz: a tanácskozások legyenek következetesen politikamentesek. A résztvevők ne azt keressék, ami szétválasztja őket, hanem azt, ami összeköti, ez pedig mindenekelőtt a magyar nyelv és a magyar kultúra ügye. Egyetértettek továbbá abban is, hogy ilyen alapon a magyarországi szakemberek jelentős segítséget nyújthatnak a Nyugat-Európában és a tengerentúlon folyó magyar nyelvoktatáshoz.

Az I. Anyanyelvi Konferencia óta majdnem húsz év telt el, és 1989-ben már a VI. Anyanyelvi Konferencia megrendezése van soron. Az előbbi körvona-

lazott alapelv változatlanul érvényesül azóta is a konferenciák tanácskozássain, illetve a konferenciákból kinőtt anyanyelvi mozgalom munkájában, s ennek minden bizonnal nagy szerepe van abban, hogy az anyanyelvi mozgalom szép eredményeket mutathat fel, hogy idehaza és külföldön egyaránt növekedett azoknak a tábora, akik nem csupán figyelemmel kísérik a mozgalom munkáját, nemcsak egyetértenek céljaival, hanem a maguk lehetőségei szerint támogatják is.

Hálás feladat lenne végigkísérni hazai és külföldi magyaroknak az anyanyelvi mozgalom keretében az anyanyelv megőrzése érdekében kifejtett, idestova két évtizedes tevékenységét. Bemutatni a közösen kijelölt célok szélesedését, pl. azt, hogy az I. Anyanyelvi Konferencia lényegében egyetlen fő célja, a magyar nyelv oktatása külföldön hogyan bővült ki a kétnyelvűség és a két kultúrájúság elérését és megerősítését szolgáló tevékenységgé. Erre azonban most nincs mód, nincs rá idő.

Úgy gondolom, az azonban nem lesz talán haszontalan, ha röviden szölok az anyanyelvi mozgalom ma működő intézményrendszeréről, illetve néhány ennek az intézményrendszernek a keretein kívül folyó tevékenységről.

Egyik legrégebbi intézménye az anyanyelvi mozgalomnak a nyelvoktatással egybekötött balatoni táborozás, ahol naponta rendszeres magyar nyelvoktatás folyik erre a célra összeállított sajátos tananyaggal. Évente átlagosan 200—250 körül mozog a táborozáson résztvevő 10—14 éves külföldi gyerekek száma. Ezek hasonló korú hazai gyerekekkel együtt vannak a táborban, ami jó segítséget adhat nekik magyar nyelvismeretük gyarapításához, sőt baráti kapcsolatok kiépítéséhez is.

Az anyanyelvi mozgalom másik intézménye, a sárospataki nyári kollégium tulajdonképpen a balatoni táborok folytatása, legalábbis abban az értelemben, hogy ezen 14 évnél idősebb fiatalok vehetnek részt. Itt már a tananyag is szerteágazóbb: a nyelvoktatás mellett jelentős szerepet kap a magyarságismeret, a magyar irodalom, történelem, a művészetek, főleg a zene és a népművészet. Ennek az utóbbinak egyes területeit — pl. a fafaragás, a hímzés — szakkörökben is gyakorolhatják a fiatalok. Szerves része a tanfolyamnak az országjárás, a magyar tájakkal való ismerkedés, és ez nem is korlátozódik csupán Sárospatak környékére, hanem kiterjed távolabbi vidékekre is. A kollégium résztvevőinek létszáma mintegy 60 szokott lenni.

Helyi vonatkozásai miatt külön is megemlítenéd, hogy a kőszegi Jursich Miklós Gimnáziumban néhány év óta elvégezhetik a középiskola négy osztályát, és érettségi vizsgát is tehetnek magyar származású külföldi fiatalok.

Debrecenben a Tanítóképző Főiskolán már szintén hosszabb ideje működik egy pedagógus-továbbképző tanfolyam, amelyen a külföldön magyart oktatók kapnak elsősorban módszertani továbbképzést a magyar nyelv és irodalom tanításából, de itt is rendszeresen hangzanak el más, a hazai élet különböző területeihez kapcsolódó előadások is, pl. a gazdasági reformról, művelődéspolitikai kérdésekről.

Az anyanyelvi mozgalomtól részben függetlenül folyik ilyen jellegű, rendszeresnek mondható képzés-továbbképzés, együttműködés itt Szombathelyen a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola részéről, mégpedig több irányban is, tudtommal svéd, szlovén és osztrák viszonylatban.

De ma már egyre gyakoribb az is, hogy egy-egy országban rendeznek továbbképzést az ottani magyaroktatók részére, és ezt hazai előadók kiküldésével segíti az anyanyelvi konferencia, illetve a Magyarok Világszövetsége.

Az eredményes nyelvoktatásnak nélkülözhetetlen eszköze a megfelelő tankönyv. Érthető tehát, hogy már az I. Anyanyelvi Konferencián a szórványságban magyart oktatók ebben kérték a hazai szakemberek legsürgősebb segítségét. Olyan tankönyvek összeállítását sürgették, amelyek messzemenően figyelembe veszik a külföldi lét sajátos körülményeit. Az ugyanis már az első konferencián teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy hazai iskolai tankönyveink a szórványságban nem használhatók. S mégcsak nem is csupán ideológiai elkötelezettségük miatt — ami elsősorban a szülőkhöz válthatna ki ellenérzéseket —, hanem a mi tankönyveink nyelvezete is nehéz a külföldi magyar gyerekek számára, akiknek a szókincse többnyire igen szegényes. A mi tankönyveinkben ugyanis sok az irodalmi részlet, sőt nem ritka az erősen folklorisztikus olvasmányanyag is, ami viszont többnyire megemészthetetlen a nyugati városokban nevelkedett gyerekek számára. A nyelvoktatás hatékonyságát pedig erősen gátolhatja, ha a tanár lépten-nyomon az olvasmány nyelvi-tartalmi magyaráztatására kényszerül.

Ezek a kívánt tankönyvek — a szórványságban magyart oktató pedagógusok közreműködésével — a 70-es évek közepére el is készültek három korosztály számára. Majd az első változatokat a gyakorlati tapasztalatok alapján a szerzők átdolgozták, és a tankönyvek azóta is használatban vannak.

Ezek a tankönyvek olyan gyerekeknek készültek, akiknek családi neveltetésüknél fogva vannak bizonyos magyar nyelvi ismereteik. Minthogy azonban ma már igen nagy — és egyre nő — azoknak a gyerekeknek a száma, akik a családban a minimális magyar nyelvtudást sem sajátítják el, most van készülőben, sőt lényegében el is készült számukra is egy sajátos tankönyvsorozat.

A tankönyvekhez módszertani útmutatók, tanári kézikönyvek is készültek és készülnek, és ezek a segédanyagok figyelemmel vannak arra is, hogy a szórványságban sokan tanítanak magyar nyelvet olyanok, akiknek semmiféle pedagógiai végzettségük nincs. Így ezek az anyagok megkönnyítik akár a családi keretek között folyó magyaroctatást is.

A magyar nyelv tanítása a szórványságban nem választható el a magyar kultúrára vonatkozó ismeretek közlésétől, sőt pl. a népdal, a néptánc, bizonyos gyermekjátékok magának a nyelvtanításnak is szerves részét képezik, tartalmi és módszertani tekintetben egyaránt.

Az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének a kezdeményezésére meg is indult egy sorozat „Néprajz mindenkinek” címmel a magyar népi kultúra ismertetésére, népszerűsítésére. Eddig megjelent egy-egy kötet a magyar népviseletről, illetve „Magyar történelem a népdalokban” és „A népszokások régen és napjainkban” címmel. Újabb kötetek is készülnek a gyermekjátékokról és gyermekversekről, a legjellegzetesebb magyar táncokról és azok tanításának a módszeréről, a fafaragásról, a hímzésről, és még néhány más, hasonló jellegű kiadványt is említhetnék. Ezek a kiadványok jól segítik a magyar népi kultúra megismerését, és erősíthetik a szórványság fiataljaiban a magyar kultúra iránti érdeklődést, a magyarsághoz való kötődést.

Az említettek mellett az anyanyelvi mozgalom még egy kiadványáról szólnék néhány szót. Ez a *Nyelvünk és Kultúránk* címet viselő negyedéves folyóirat — a becenevén *NyÉK* — amelynek 70. száma jelenik meg rövidesen. A folyóiratot az első évektől eltekintve nemzetközi szerkesztőbizottság szerkeszti, amely arra törekszik, hogy a nyelvoktató és a kulturális munkát a folyóirat szakmai-módszertani írásokkal és a gyakorlati munkában is jól felhasználható anyagokkal minél jobban támogassa. Emellett a folyóirat a kapcsolat-

tartás, a tapasztalatcsere eszköze-fóruma is kíván lenni az anyanyelvi mozgalom hazai és külföldi munkásai között. A NyéK jelenleg mintegy 2000 példányban jelenik meg, ennek zöme külföldre kerül, idehaza nincs könyváruusi forgalomban.

Végezetül még egy olyan kérdés, amely nincs ugyan közvetlen kapcsolatban a magyar nyelv megőrzésével, de a tágabb értelemben vett magyar kultúra terjesztése-megismertetése szempontjából mégis megvan a maga jelentősége. Az anyanyelvi konferenciák kezdeményező szerepet játszottak abban, hogy a nyugati magyar irodalomra a hazai sajtó, a hazai folyóiratok, kiadók jobban felfigyeltek, hogy ennek az irodalomnak a legjobb alkotásait újabban már a hazai közönség is megismerheti és kézbe veheti. Az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének a kezdeményezésére jelent meg nemrégiben két antológia is a nyugati magyar irodalomból: a Vándorének című a költészet, a Két dióhéj című a próza területéről.

*

Az elmondottak talán elég jól érzékeltetik, hogy Magyarország és a szóránymagyarság kapcsolata az utóbbi időkben alapvetően megváltozott. Nem csupán a magyar társadalom nagy része, hanem a magyar államvezetés is helyesnek és szükségesnek tartja, sőt szorgalmazza a kapcsolatok erősödését és szélesedését, és a külföldi magyarok között is növekszik azoknak a száma, akik ugyanerre töreksenek. Az elmúlt évek tapasztalatai — nem utolsósorban az anyanyelvi mozgalom eredményei — azt mutatják, hogy ennek az együttműködésnek a lehetőségei — még az anyanyelv megőrzése vonatkozásában is — kölcsönös megértés és jóindulat esetén igen biztatóak.

S mindezekhez végső summázásként hadd idézzem József Attila ide illő sorait:

A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat
ez a mi munkánk; és nem is kevés.

Imre Samu

A cégnevek magyarságáért

1986-ban két jogszabály látott napvilágot, amely előírja, hogy „Az üzlet elnevezésében — a nemzetiség által is lakott településeket kivéve — csak magyar, illetőleg meghonosodott idegen szavak szerepelhetnek. Ezeken kívül idegen szó az elnevezésben csak akkor használható, ha annak azonos értelmű magyar megfelelője nincs. Az elnevezésnek meg kell felelnie a magyar nyelv és helyesírás szabályainak” [A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1986. évi 18. számú törvényerejű rendelete a belkereskedelemtől szóló 1978. évi I. törvény módosításáról. 10. § (3)], illetőleg „A gazdálkodó szervezetekről a törzskönyvben nyilvántartást kell vezetni. [. . .] A gazdálkodó szervezetnek olyan elnevezését lehet a törzskönyvi nyilvántartásba bejegyezni, amely [. . .]

magyar, illetve meghonosodott idegen szavakat tartalmaz, és megfelel a magyar nyelv és helyesírás szabályainak” [A pénzügyminiszter 25/1986. (VIII. 10.) PM számú rendelete a vállalatok, a szövetkezetek és területi (szakmai) szövet-ségek, valamint a jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társulások törzskönyvi nyilvántartásáról. II. 2. § (4)]. E rendelkezések előzménye egy országgyűlési felszólalás volt, amely keményen bírálta az idegen cégnevek egészségtelen elharapódzását. Következményük pedig, hogy a pénzügyminisztérium az újonnan alakuló cégek, vállalatok, kishozvetkezetek törzskönyvi bejegyzését a választott név nyelvhelyességi szempontból való jóváhagyásához kötötte. A már meglevő idegenszerű cégnevek megváltoztatását a helyi tanácsoknak kell javasolniuk. Szerepet vállalt a Hazafias Népfőnt is, részint közvetlen, részint közvetett tanácsadással: a Budapesti Bizottság 1987-ben „anyanyelv-védő őrzőjratot” szervezett, hogy önkéntes résztvevők közreműködésével összeírja a nyelvünk szellemének meg nem felelő cégneveket, üzleti feliratokat, s ezek kicserélését kezdeményezze. Ez a cikk az „őrzőjrat” tapasztalataiból és a Nyelvtudományi Intézethez eljuttatott elnevezési kérelmekből lesűrűrhető tanulságokat kívánja összegezni.

Évekkel ezelőtt az intézményneveket vizsgálva úgy találtam, hogy viszonylag kevés tartalmaz közöttük idegen szót, ezek is jobbra közismertek, meghonosodottnak tekinthetők (*Centrum, Horizont, Modell, Park stb.*), kiejtési vagy leírasi nehézséget ritkán okoznak (pl. *Aero, Gourmand, Phylaxia, Qualital*, vö. MNy. 77 [1981.]: 410). Azóta a helyzet szemléltomást romlott, s ez tagadhatatlanul összefügg a magánkereskedelem és az új típusú kisvállalkozások térhódításával. „Amikor először találkoztam egy különleges divatcikkeket árusító kiskereskedő boltjának cégtábláján egy valóban idegen szóként ható, franciás írásmódú *boutique*-kal, alig hittem a szememnek” — írta 1973-ban Hexendorf Edit (Jelentésfejlődés és nyelvművelés. Nyr. 97: 152–3). Emlékszünk az akkori vitákra: a *butik* szó már egy évszázad óta megmagyarosodott, megengedhetetlen tehát az idegen írásmódra való visszatérés; másrészt azonban a ’kunyhó, bódé, kis, szegényes elárusítóhely’ jelentés nem illik a divatos, elegáns ruhaneműket árusító boltokra. Elsősorban a kereskedők ragaszkodtak hozzá, hogy a *boutique* más, mint a *butik*. Az Idegen szavak és kifejezések szótára 1974-ben külön szócikkben tárgyalja a *boutique*-ot (1. ’olyan divatárubolt, ill. divatszalon, ahol néhány példányban készített divatárut, ill. ruhamodellt aránylag olcsón lehet megvenni’, 2. ’Nyugat-Európában: előkelő és drága divatárúüzlet’) és a *butik*-ot (ami Hexendorf Edit szerint nem is való az idegen szavak szótárába: 1. ’csapszék’, 2. ’bódé; kis, szegényes elárusítóhely’). Idővel egy miniszteri rendelkezés megtiltotta a *boutique* szónak cégtáblán való használatát; ekkor sok kereskedő áttért a *butik*-ra, a közönség pedig hozzászókkott a szó új jelentéséhez. A *butikos* származék nem is volt soha „boutique-os”; a ’divatárúüzlet tulajdonosa’ jelentés a busás haszon konnotációjával gazdagodott. (Mindazonáltal a *boutique* felirat ma is nagyon sok üzlet portálján látható.)

Nem jelent azonban gazdagodást a *shop*, a *second hand*, a *tricotage*, a *pizzeria*, a *drink bár*, a *snack bár* és hasonlók elterjedése. Az utóbbiakban nemcsak a *drink* és a *snack* idegenszerűsége zavaró, hanem a többnyire magyarosan írt *bár* is, amelynek jelentése nyelvünkben ’zenés éjszakai mulató’, a (*butik*-éhoz hasonló) jelentéseltolódás a ’poharazó’, ’falatozó’, ’büfé’ irányába nem ment végbe, és nem is kívánatos, hogy végbemenjen. Semmiképpen nem menthető a megmagyarosodott *büfé*, *bisztró*, *eszpresszó*, *szerviz* szavak idegenszerű írásmódja, legkevésbé a felemás *büffé*, *espressó*; az utóbbi években divatba jött

solarium is inkább legyen *szolárium*, ha már nem sikerül rá magyar kifejezést találni, de semmi esetre se *solárium* vagy *solár*.

Ezeknél az egyszerű kérdéseknél több gondot okoznak az üzletek, vállalatok úgynevezett fantázianevei. A kereskedelem államosítása óta elszoktunk attól, hogy a cégtáblán egyszerűen a tulajdonos neve álljon, kivéve néhány fogalomra vált nevet, amelyet az államosítás után is célszerűnek véltek megtartani vagy évtizedek múltán felújítani (pl. *Gundel*, *Ruszwurm*, *Hauer*, *Gerbeaud*). Pedig vidéken gyakran szóbeli helymegjelölésként állandósult az egykori tulajdonos neve, pl. Pápán *Perepatics-kocsmá*, *Molnár-vendéglő* (vö. Veszprém megye földrajzi nevei II. A pápai járás. MNYTK. 171. sz. 1987. 137), Jászberényben *Bergel bótja*, *Hajósné* (vö. Szolnok megye földrajzi nevei I. A jászberényi járás. Kiadja a Jászberényi Tanítóképző Főiskola, 1986. 81, 86). A mai kiskereskedő vagy kisiparos, aki újonnan nyitja meg üzletét, úgy látszik, mégsem bízik abban, hogy pusztá nevének elég vonzóereje lenne, ezért igyekszik valami vevőcsalogató nevet kitalálni. A vállalatok, szövetkezetek, gazdasági társulások és egyéb gazdálkodó szervezetek pedig intézménynevet kapnak. Névadási kényszer alakul ki, ennek eredményeképpen pedig a nehezen érthető, hiányosan tájékoztató, a nyelvérzékét bántó cégnevek sokasága.

A magánkereskedők rendszerint az idegenforgalomra, a vállalatok a külföldi üzleti kapcsolatokra hivatkoznak, amikor ilyen elnevezésekhez ragaszkodnak, mint *Amigo*, *Cargopack*, *Champion*, *Charme*, *City Grill*, *Fashion*, *Gelato*, *Hunky-Punky*, *Jeans & Jacket*, *Joy*, *Lady*, *Nature Mode Shop*, *Paradiso*, *Primo*, *Quattro*, *Rainbow*, *Rollflex*, *Sony Audio Tune Up Your Car* és még cifrábbak. Jellemző az angol és olasz elnevezések divatja, noha a latin-görög elemeket, mint általában az idegen szavakban, a cégnevekben is jobban tűrjük. A Csehszlovákiából érkező turistatömegekre csak a *Stop! Moda* feliratú üzlet tulajdonosa gondolt, ugyanakkor egy „szlovák söröző” a *Goldener Fasan* nevet viseli. A *Tricottage in Curte* felirat csak a románul tudó érdeklődőt igazítja útba, az *IH International House Language School*, *Self Access Centre* pedig éppen azok számára érthetetlen, akik még csak ezután szeretnének angolul tudni. Vannak felemás, két-három nyelv elemeiből összetákolt feliratok: *Azzurri Pizzeria Drink Bar*, *Inter Boutique*, *Leder Shop*, *Motilitás Body Building Sauna* — *Solarium*, *Music Centrum*, *Vitamin City*, főleg a mozaiknevek között: *Agrotrade*, *Chemimas*, *Delta-Bau*, *Hungaroseed*, *Lobosound*, *Masterfil*, *Möbeltrade*, *Politoys*, *Szövunion*, *Tannimpex*, *Technoszolg* és hasonlók. A szentendrei *Café Impression* nevééről nem lehet tudni, hogy angol, francia vagy német módra kell-e kiejteni. Rejtélyes az *Aerzener*, *Avi-cum*, *Bisad*, *Boscoop*, *Diora*, *Pastton*, *Vepez* és még számos elnevezés nyelvi hovatartozása. A legbosszantóbb sznobságról azok a feliratok tanúskodnak, amelyeken az idegen szó hibás írásmóddal virít: *chop*, *folklor*, *Herren-Damen Frisuer*, *pizéria*, *Jooker* divatruházat, *Sihil* presszó; a *Flick-Flack* kötöttáruüzlet névadójának feltehetőleg a francia *flic-flac* lebegett az eszében, ami nem is nagyon illik az üzlet jellegéhez, lévén egy talajtorna-gyakorlat neve.

Nem kifogásolhatjuk, a rendeletek értelmében is elfogadhatjuk a cégnevekben a meghonosodott, széles körben ismert idegen szavakat, mint *Alfa*, *Bizarr*, *Dáma*, *Elegancia*, *Faktúra*, *Komfort*, *Luxus*, *Módi*, *Oázis*, *Prosit*, *Stúdium*, *Szeráj*, *Szirén*, *Turmix*, *Vagabund* stb. vagy mozaiknevekben: *Data-comp*, *Elektromedic*, *Vitaflex*. Némely névelem már cégnévformánssá vált, mint a külkereskedelmi vállalatok nevében az *-impex* (*Chemolimpex*, *Elektroimpex*, *Terimpex*), újabban az idegenforgalmi szervezetekében a *-tour(s)* vagy *-tourist*

(*Siótour, Nyírtourist, Kastély-Tourist, Fáma-Tour*). Valósággal divattá vált a *Hungaro-* vagy *Hung-* előtag: a *Hungarocamion, Hungaronektár, Hungavis, Hungexpo* és más meglevők mintájára alkották a *Hungaromobil, Hungarosakk, Hungarotransport, Hungarovill* neveket, s a magyar popzenét külföldön terjeszteni óhajtó kisvállalkozás számára a tagadhatatlanul groteszk – *Hungaropop*-ot. (A *Hungaro-* elem különben nemcsak intézménynevekben szerepel: az 1986-ban épült autóversenypálya neve *Hungaroring*. 1987-ben itt amatőr kerékpárosversenyt is rendeztek, amelyet szellemes, játékos ötlettel *Hungarobring* elnevezéssel hirdettek meg, utalva az ifjúsági nyelv 'kerékpár' jelentésű *bringa* szavára.) Lehetőleg azonban megkívánjuk a magyaros írásmódot – pl. *Siesta* helyett *Szieszta* –, és azt is, hogy a fantáziánév valamilyen módon utaljon az üzlet jellegére. Nem szerencsés név a *Slágerbolt* méteráru-üzlet, a *Paletta* lakberendezési bolt, a *Pentaton* műszaki cikkek üzlete, a *Revue* (helyesebben: *Revü*) fotószervezet számára. A *Xenon* elfogadható lenne világitástechnikai szaküzlet nevében, minthogy ezt a nemesgázt a neonhoz, a kriptonhoz hasonlóan használják fel, de divatáruüzletnek, aminek szánták, nem megfelelő. *Galaxis*nak planetáriumot, csillagvizsgálót lehetne elnevezni, de nem egy étterem diszkóját.

Gyakran látunk a cégtáblákon idegenszerű személyneveket: *Alex Gmk, Aneliz* rövid- és divatáru, *Georgie Drink Bar, Gianni Marte Boutique, Ilse* dohány, játék, ajándék, *Marie Boutique, Mary Divat, Don Pedro* fodrászat, *Pep-pino* fagyraltozó, *Café Pierrot, Suzanna*. Még idegenszerűbb az idegen személynév angol birtokos esete: *Kay's, Steven's*. Egy „pizzeria” cégtábláján a *Don Francesco* név díszeleg, amiből az olaszul tudók arra következtethetnek, hogy a tulajdonos pap. A *Clara, Claudia, Cleopatra, Betty, Kitty* ellen nem lenne kifogásunk, ha magyarosan írnák őket. Nem tiltakozunk az idegen személynév ellen, ha a kultúra valamely területéről, például az irodalomból, a mitológiából vagy a mesevilágból ismerős, mint *Aramis, Aphrodité, Pinokkió, Burattino*, de ilyenkor is megkívánjuk a helyesírási szabályzathoz való alkalmazkodást: *Prometheus, Thetis* helyett *Prométheusz, Thetisz* a helyes alak.

A külföldi földrajzi nevek az egzotikum, a távoli tájak iránti vonzódás erejével hatnak: *Capri, Florida, Isolabella, Montmartre, Grand Canyon* stb., főleg vendéglátóhelyek nevei. Mivel ezek a nemzetközi névkincs elemei, a magyarosság szempontjából nem kifogásolhatjuk őket – sokan sajnálják, hogy a Hungária Kávéház nem kapta vissza az irodalomtörténetben megöröködött *New York* nevet (az épületet, számos szerkesztőség és kiadóhivatal székhelyét ma is *New York-palota* néven emlegetjük) –, de a helyes írásmód itt is követelmény: *Kairó* és nem *Cairo*, *Párizs* és nem *Páris*, *Havanna* (esetleg spanyolosan *Habana*) és nem *Havana*. A visegrádi *Florence* eszpresszó bizonytalan (angol vagy francia?) kiejtésű neve helyett a *Flórenc*-et ajánlottuk, Firenze egykor használt nevét, amelyet egy régi, ismert budapesti kávéház viselt, és Ady szép verséből is visszacseng: „Őrzők, vigyázatok a strázsán, Csillag-szórók az éjszakák, Szent-János bogarak a kertben, Emlékek elmúlt nyarakon, Flórenc nyarán...” Kevésbé alkalmasak üzletnévnek a kevésbé ismert idegen földrajzi nevek, mint *Acapulco* vagy *Malibu*. A *Malibu* – mint az ilyen nevű fagyraltozó tulajdonosa tudomásunkra hozta – egyúttal egy italmárka neve. Idegen márkanevek (pl. *Remy Martin, Wernesgrüner, Kronenbourg, Adidas, Thonet*) szintén elfogadhatók, ha eléggé közismertek, és ha az illető márka valóban kapható az üzletben; különben nemcsak félrevezető, hanem a márkával való visszaélés is.

Elgondolkodtató, hogy jó néhány vállalat — állami is — eddigi magyar nevét idegen hangzású szóval cserélte fel vagy egészítette ki. A patinás Egyesült Izzó (teljes nevén Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.) felvette a *Tungstram* nevet; hagyján, mert ez ugyancsak patinás márkanév (mozaikszó a *wolfram* kémiai elem és angol megfelelője, a *tungsten* nevéből), de meglehetősen nyelvtörő; a vállalat vízisporttelepének évtizedek óta használt *Tungstram-strand* nevét alig lehet kimondani. Szintén márkanévet vett fel már a hatvanas években a székesfehérvári *Videoton*, azelőtt Villamossági, Televízió- és Rádiókészülékek Gyára, eredetileg Vadásztölténygyár; a gyár labdarúgócsapata és a szurkolótábor eleinte húzódozott is az idegenszerű névtől, amelyet nemigen lehet biztatva kiabálni, míg nem spontán módon kialakult a „Hajrá Vidi!” (Egy öreg fehérvári szurkoló szíves közlése.) A Fővárosi Bútor-, Hangszer- és Sportszerkiskereskedelmi Vállalat bizonyára a sokszor kinevetett *Főbuha* mozaiknévtől akart szabadulni a *Triál* elnevezéssel, csak hogy ennek semmi értelme sincs. A *Ravill* mozaiknév mellé a villamossági szakszavak cégtáblájára *Elektron* került; igaz, hogy az *elektromosság* ennek a szónak a származéka, de a mai tudományos nyelvben az *elektron*-nak más a jelentése. Az *Aranypók* a kiskereskedelem államosításakor alkotott kevés sikerült cégnév egyike; a Konsumex vállalattal közös üzletházának mégis a *Fontana* nevet adták, méghozzá az üzletnevekről szóló rendelet megjelenése után. A Gyermekélelmelési Vállalatból *Junior* Vendéglátó Vállalat lett; ezt az idegen szót ismertsége ellenére sem nevezném közhasználatúnak, hiszen leginkább csak a sportnyelvben él, de ott is gyakoribb helyette az *ifjúsági* vagy *ifi*; ráadásul a tévé reklámfilmjében egy öreg házaspár totyog az ételhordóval, miközben a *Senior* márkájú tréningruhákat a tévétorna ifjú tornászai népszerűsítik. A Nyomdaipari Kiszövetkezet nevébe az *Alfaprint*, a Kisállatokat Tenyésztő és Forgalmazó Üzemek Gt-ébe az igencsak nehezen kiejthető és leírható *New Hampshire* került. A Páris Divatszalon és Arany Tulipán ruhaüzlet cégtábláját (ahelyett, hogy *Párizs*-ra javították volna) az *Adler* felirattal cserélték ki, minden további információközlés nélkül; ez egy külföldi cég neve. A *Halló* bár nevét *Pigalle*-ra változtatták; a párizsi tér neve mint ismert külföldi helynév védhető ugyan, de kétségkívül idegenszerűbb, mint a már magyarnak érzett *halló*. Nyelvész részről természetesen nem járultunk hozzá, hogy az Észak-magyarországi Rövid- és Kötöttáru-kereskedelmi Vállalat — üzletkörének bővítésével egyidejűleg — a *Twill* Kereskedelmi Vállalat nevet vegye fel, és „Twill Kávéház”, „Twill Fagylaltozó” elnevezésű üzleteket nyisson, hiszen a *twill* textilipari szakszó csak szűk körben ismert, hangalakja és írásmódja idegenszerű, alkalmazása a textilszakmán kívül indokolatlan és félrevezető.

A *Máv*, a *Malév*, a *Mahart* a nemzetközi forgalomban is beéri csak magyarul feloldható mozaiknevével (s erre akár büszkék is lehetünk, ha összehasonlítjuk olyan külföldi légitársaságok nevével, mint *Aeroflot*, *Austrian Airlines*, *Finnair*, *Swissair*); az egykori *Mávaut* helyébe a *Volán* vállalatok léptek, egyenként más-más megkülönböztető névelemmel. Ezeket nem idegenszerűségük miatt kifogásoljuk, hiszen többségük magyar név, illetőleg szó, hanem azért, mert nem mind tájékoztatnak egyértelműen. A *Balaton Volán* nemcsak Veszprém, hanem Somogy vagy Zala megyei, a *Tisza Volán* nemcsak Csongrád, hanem Szolnok vagy Szabolcs-Szatmár megyei vállalat is lehetne, a *Pannon Volán* elhelyezhető lenne bárhol a Dunántúlon, nemcsak Baranyában, a *Volánbusz* bárhol az országban, nemcsak Pest megyében. Az *Alba Volán* név megfejtéséhez egy latin városnév (*Alba Regia* = Székesfehérvár) ismerete

szükséges. A *Gemenc*, *Jászkun*, *Körös*, *Kunság*, *Mátra* és *Vértes Volán* lokalizálásához is kell némi földrajzi tájékozottság. Csak a *Borsod*, *Hajdú*, *Kapos*, *Nógrád*, *Szabolcs*, *Vasi* és *Zala Volán* név információja szabatos.

Külön-külön nem kifogásoljuk a meghonosodott idegen szavak használatát (amilyen a *volán* vagy az *elektron*), az ismert görög-latin elemekből szerkesztett mozaikneveket, a külföldi helyneveket, de mindenesetre feltűnő és aggasztó, hogy a cégnevek kívánatos megmagyarosítása helyett inkább az ellenkező tendencia érvényesül. Az idegenszerű cégnevek visszaszorítása terén egyelőre nagyon szerény eredményeink vannak. A Skála-Coop kezelésébe került Zöldért boltlálozatnak szánt *FruttaPorta* nevet — ugyancsak a rendelet megjelenése után 1986-ban — elsöpörte az újságok tiltakozása; lett belőle *VitaminPorta*, ami csak részben jobb: a *Porta* elemnek nincs sok értelme, az egybeírás módja is zavaró az összetételi utótag nagy kezdőbetűjével. A Hazafias Népfront budapesti anyanyelvvédő őrzárata is csak egy-két kicserélt cégtáblát észlelt, s ezek a névcserék is vitatható értékűek. A *Hermes* fodrászat neve *Szépség* lett, ami elég fantáziátlan elnevezés, azonkívül megmaradhatott volna a *Hermész* magyaros írásmóddal, mint más görög mitológiai nevek. Egy *Mix Shop* nevezetű üzlet *Böngészde* lett: ezt a szót eddig inkább 'antikvárium' jelentéssel ismertük (a TESz. csak az ÉrtSz. adatára hivatkozik, a nagyszótári anyagban nincs rá adat); új jelentése: 'olyan bolt, amelynek árukészletében a vevő szabadon válogathat, keresgélhet' most van kialakulóban. „A »second hand (shop)« nevű boltok magyar megnevezésére [. . .] nem tudom, pályáztak-e azok a cégtulajdonosok, akik [. . .] így nevezték el üzletüket, de mindenesetre a gyakorlatban jó választ adtak erre a kérdésre” — írja Böngészde című cikkében Gallasy Magdolna (ÉAny. 9 [1987.] : 2). Nem üdvözlhetjük egyértelműen a *Luxor* név eltörlését, amelyet egy hajdani irodalmi és művész-kávéház viselt, „most a *Paprika*-egyenkanalazólánc [értsd: éttermi hálózat] tagja”, olvashatjuk a Népszabadság 1988. febr. 10-i számának művészetkritikai cikkében. Általában az idegenszerű cégneveknek is nyújthat bizonyos védettséget a helytörténeti hagyomány: ezért nem tartjuk szükségesnek pl. a *Gourmand* cukrászda vagy a *Philanthia* virágüzlet nevének megváltoztatását.

Kielégítő kompromisszum a kettős — magyar és idegen — név használata a külföldi partnerekre, vevőkre, vendégekre való tekintettel: ilyen pl. a *Szerzői Jogvédő Hivatal* — *Artisjus*, *Fuvarozó Kisszövetkezet* — *Hungarotransport*, *Hungarosakk* — *Hungarochess*, *Kedvesem* — *Ma Chérie* (de nem „Ma Cherie”, ahogy az eszpresszóra ki van írva). Az idegen nyelvű feliratok gyakran külföldi cégek magyarországi irodáit, kirendeltségeit hirdetik; a hazai közönség tájékoztatására ezek mellé is szükséges lenne magyar felirat.

Nyelvhelyességi szempontból nemcsak az idegenszerű cégnevek szúrnak szemet, hanem a nehezen feloldható, talányos vagy groteszk mozaiknevek (pl. *Fok-Gyem*, *Raszolg*) és némely szóképzés is. „Az elfajult becézgetés példája”-ként közli az anyanyelvvédő őrzárát egyik adatgyűjtője a *Ruci* ruhabolt nevét; ilyen a *Pogi* is, amely azonban meglepő módon szintén divatárut kínál és nem pogácsát. A *Gombócda* fagyaltozó neve egyszeri ötletnek kedves, de nem követendő példa: a *Szörpde* elnevezést rossz hangzása miatt nem fogadjuk el. Nem kifogásoltuk a *Csokolía* cukrászda nevét, amely játékos és tetszetős hangzású szóösszevonással világosan utal a cukrászati termékekben felhasznált csokoládéra és vaníliára. Egy alakuló gmk dicséretes szándékkal kerülni igyekezett a névadásban az idegen szavakat, az idegenszerű hangzást, az erőltetett szóösszevonást, s egy minden jelentést és utalást nélkülöző fantázia-

szót talált ki: *Rakumuzdn*. Minthogy azonban a rendeletek „magyar, illetve meghonosodott idegen szavakat” írnak elő, ezt sem lehetett elfogadni.

A cégnevekben gyakran a helyesírás is gondot okoz, mégpedig nemcsak az idegen, hanem a tisztán magyar elemekből álló nevekben is, főleg az egybeírás—különírás—kötőjelezés tekintetében (pl. *Budai Villany Szövetkezet*, *Magyar Hitel Bank*, *Kiállítás Kivitelező Gmk*, *Tókönyveke Mgtsz*, *Háztartási Készülékjavító és Alkatrészgyártó Gmk*; vö. Antalné Szabó Ágnes: *Névírás-szociológia az intézménynevekben*. Magyar névtani dolgozatok 28. sz. Budapest, 1983.). Nem tudatlanság vagy hanyagság, hanem az érvényes helyesírástól való tudatos eltérés hozta létre a *Cziczoma* Divatruházati Gmk — különben jól választott — nevét. Helyesírási archaizálással még a szépirodalomban is csínján kell bánni, hát még cégtáblák feliratán! Ne feledjük, hogy a gyerekek gyakran az utcai feliratokon tanulnak meg olvasni.

Mindazonáltal a cégnevek magyarságának ügye nem kilátástalan. Vannak jó példák, egészséges hagyományok is. Ahogy az idegen szavak kiszorításának példajaként szoktuk emlegetni a sportnyelv megmagyarosítását a harmincas években, úgy hivatkozhatunk a mozik idegenszerű neveinek megváltoztatására is. Igaz, a sznob ízlésből fakadt *Broadway*, *Capitol*, *Casino*, *City*, *Hollywood*, *Savoy*, *Simplon*, *Tivoli* és hasonló mozineveket először a nacionalista áramlat törölte el, a felszabadulás utáni *Május 1.*, *Bányász*, *Szikra*, *Tanács* és egyéb elnevezéseket pedig ma már kissé erőltetetten mozgalmi ízűnek érezzük, nyelvi szempontból mégis nyereségnek könyvelhetjük el, hogy idegen nevek helyébe magyar nevek léptek. A termelészövetkezetek névadása (vö. Solymár Imre: *Mezőgazdasági termelészövetkezetek nevei Magyarországon*. Magyar névtani dolgozatok 10. sz. Budapest, 1981.) változatosság, nyelvi fantázia, sőt helyesírás tekintetében sem mindig példamutató (vö. *Jobblét*, *Egyakarat*, *Béke Csillag*, *Szőllőskert*, i. m. 31, 32), de idegenszerű név csak mutatóba akad (*Iszakra*, *Termdl*, i. m. 35). A legjobb példával a vendéglátóipar jár elől. Mintegy 800 budapesti vendéglő, söröző, italbolt büfé, eszpresszó és cukrászda neve közül alig 5% nevezhető idegenszerűnek (pl. *Delicatesse*, *Étoile*, *Zodiac*, *Old Firenze*), annál több a hagyományos cégérv, pl. *Aranyfácán*, *Aranyszarvas*, *Búsuló Juhász*, *Kis Pipa*, *Márvány Menyasszony*, *Négy Szürke*, *Víg Hajós*, az ilyenek mintájára ötletesen alkotott újszerű elnevezés, pl. *Bölcs Bagoly* (a bölcsészkar étterme), *Pepita Oroszlán*, valamint számos más, nyelviileg kifogástalan, hangulatos és éppen ezért üzleti szempontból is vonzó név, amelyek közül itt most csak egy érdekes új vendéglőnévtípusra hívom fel a figyelmet, a labdarúgással kapcsolatos nevek: *Féldő*, *Kapufa*, *Lelátó*, *Szurkoló* és a magyar futball legendás diadalára utaló *Hat : három*.

Nem törvényszerű tehát, hogy ipari, kereskedelmi, szolgáltató és egyéb vállalkozások, magánvállalkozók üzleti érdekre való hivatkozással olyan elnevezéseket erőltessenek magukra és a magyar lakosságra, amelyek lépten-nyomon megértési, kiejtési nehézségeket támasztanak, sőt nemegyszer még betűszerinti lemásolásuk is gondot okoz. (Az anyanyelvvédő őrjárat során gyűjtött anyagban tapasztalhattuk ezt. Példaként csak egyet: a *snack bár*-t az egyik adatgyűjtő *smack bár* alakban jegyezte le, és bizonyára a *smakkol* szóra gondolva „Kóstoló” vagy „Ízlelgető bár” elnevezést javasolt helyette.) A nyelvésznek ugyan tanulságos bogarásznivalót nyújtanak a divatos cégnevek, de a jövőben szívesen lemond erről a szakmai élvezetről anyanyelvünk épsége kedvéért.

J. Soltész Katalin

Gondolatok a Magyar utónévkönyvről

Az 1986-os évnek „nagy szenzációja” volt a televízió Rabszolgasors című filmsorozatának a vetítése. A szerepében Isaura névre hallgató, bájos főhősnő megígérte nézőit. Fiatal kismamák sokasága kapott kedvet ahhoz, hogy születendő kislányának az ő szerepnevét adja személynévül. „Lehet-e egy kislány Isaura?” — ilyen szalagcímekkel találkozhattunk a lapokban. A nagy érdeklődésre való tekintettel a televízió 1986. december 13-án egy nyelvészeti indítatású adásában meginterjúvolta Bíró Ágnes nyelvészt. Ő határozottan kijelentette, hogy az Isaura név nem adható személynévként hazánkban, mivel nem szerepel a Magyar utónévkönyvben (a továbbiakban Uk.).

Ez a könyv 1971-ben jelent meg először, azóta hat változatlan utánnyomásban került a könyvüzletekbe, legutoljára 1984-ben, mindvégig az Akadémiai Kiadó és Nyomda gondozásában. A Kiadó szíves tájékoztatása alapján további utánnyomások várhatók. Véleményem szerint az újabb kötetek némi átdolgozásra szorulnak, s ha értesülesem nem csapnak be, Ladó János az Uk. szerkesztő-szerzője már dolgozik is ezen a munkán. Talán nem fog megbántódni és illetéktelen beavatkozásnak ítélni további mondandómat, amelynek csupán annyi a szándéka, hogy fölhívja a figyelmet a mostani Uk. némely — általam vélt — hiányosságára, egyben ötleteket adjon az átdolgozáshoz.

Az Uk.-et több ok miatt hozták létre. Elsősorban azért, hogy alapvető iránymutató legyen abban a kérdésben, mely utónevek vehetők föl Magyarországon. Így bizonyos fokig korlátozó normává vált. Másodsorban azért, hogy az utónevek helyesírásában egységet teremtsen; erre nagy szükség volt, s ebbéli vonatkozásában igen hasznosnak bizonyult. Eltűntette például a *Harry*, *Jacqueline*, *Jeanett*, *Nicolette*, *Yvette* alakokat, és a *Harri*, *Ivett*, *Nikoletta*, *Zsaklin*, *Zsanett* formákkal helyettesítette őket. Harmadjára az is indokolta a létrejöttét, hogy a magyar névadó ízlés erősen koncentráldott néhány közismert névre, s joggal remélhettük, hogy névválasztékával színesebbé, változatosabbá fogja tenni névadásunkat. Én magam azt is vártam tőle, hogy bizonyos mértékben magyarosabbá változtatja majd, pontosabban: növelni fogja utónévtárunk nemzeti jellegét. Abban is bizakodtam, hogy a könyv nem csupán megszabni akarja a névadás föltételeit, hanem gondos, népszerű tudományossággal írt okos tanácsadással siet az érdeklődők segítségére. Ez utóbbi reményeimben sajnos jórészt csalódtam (ebbéli észrevételeimnek a dolgozatomban alább bővebb kifejtéssel szeretnék hangot adni).

A könyv kétségkívül óriási névanyagot tár a névválasztók elé: 895 női és 932 férfinevet, az anyakönyvezés mai szabályai szerint ezek adhatók vita nélkül utónévül az újszülötteknek. Ha valaki netán más utónevet kívánna gyermekének — olyant, amelyik nem szerepel a Magyar utónévkönyvben — akkor külön jóváhagyást kell kérnie hozzá (könnyen meglehet, hogy azt nem kapja meg). Úgy vélem, az anyakönyvezésnek ez a rendelkezése jogosan keltethet ellenérzést a magyar állampolgároknál, végtére igen érzékeny pontja a névadó szülők „szabadságérzetének”. Gulyásné Mátraházi Szuszsanna említi, hogy 1968 és 1978 között 1250 olyan kérés futott be a Nyelvtudományi Intézetbe, amely Uk.-ben nem található utónév engedélyezését kérte. „A magyar anyanyelvű állampolgárok 701 kérelméből 297-et engedélyeztek, 404-et elutasítottak” (Napjaink különleges keresztnévdívatja. Magyar névtani dolgozatok, 15. szám, 1981. 8). Meglehetősen megnehezíti ez a megkötés egy sor új név meg-

születését, talán olyanokét is, amelyek részint például szolgálhatnának újabb névalkotásokhoz, részint bekerülhetnének utónévkincsünkbe, s ezáltal gazdagíthatnák azt. Mindamellett el kell ismernünk, hogy mindenféle közösségnek joga van bizonyos korlátozásokra a közízlés érdekében, természetesen a magyar népnek is. Csakhogy az Uk. névkinálatát szemlélve kétségeim támadtak.

Kíváncsi voltam arra, mennyit köszönhetünk az Uk.-nek azokban a vonatkozásokban, amelyeket bevezetőmben említettem, nevezetesen: a) megszüntette, enyhítette-e a néhány névre összpontosuló névadói érdeklődést; b) színesebbé, változatosabbá tette-e névadásunkat; c) segítette-e magyarosabbá változtatni az újabb magyar névadást?

Az lett volna a szerencsés megoldás, ha 1986 végén, az Uk. megjelenése után 15 évvel újra bepillantottam volna egy országos fölmérés adataiba, hogy ellenőrizhessem, milyen változások tapasztalhatók a hazai névadó ízlésben 1967-hez viszonyítva. Sajnos erre nem adódott lehetőség, mivel a Központi Statisztikai Hivatal 1967 óta nem készített ilyenféle statisztikát. Fölhívta a figyelmem azonban arra, hogy magánmérések elvégzéséhez jogom van, ezért ehhez a megoldáshoz folyamodtam. Szándékomat támogatta a Budapest XV. kerületi Népfront Bizottságának a titkára, Szabados István, s az ő közbenjárására a XV. kerületi (rákospalotai, illetve palotai) tanács osztályvezetője, Czapalay Gyuláné tanárnő. Engedélyt kaptam arra, hogy a XV. kerület oktatási intézményeibe beírt óvodás növendékek és iskolai tanulók utónevét összegyűjthessem. Mivel a kerület középiskolái közül csak kettőben (Dózsa György Gimnázium, Petőfi Sándor Közgazdasági Szakközépiskola) található többnyire a kerületi gyerekek, a középiskolák közül csak ezt a kettőt mértem föl, ezekben a diákbizottságok végezték el az összeíró munkát. Az általános iskolák és az óvodák jó részében önként vállalkozó pedagógusok segítettek, egy-két intézményben magam végeztem el a gyűjtést. Így a kerület összes növendékének az első utóneve birtokomba került. Mivel az Uk. 1971-ben jelent meg, a korábban anyakönyvezett fiatalok nevét elhagytam elemzéseimből, mert csak az 1971 után történt változásokat akartam megfigyelni. Tehát csak az 1971 és 1984 között született — és hangsúlyozom: valamelyik palotai pedagógiai intézményben nyilvántartott — gyerek utónevét vettem számba. Ami a teljességet illeti, elmondhatom, hogy minden palotai általános iskolás neve szerepel a gyűjteményemben. Hivatalosnak tekinthető értesülésem van arról, hogy a rákospalotai óvodások 96%-a óvodai növendék, tehát 1983-ig bezárólag ezen a téren is majdnem teljességről beszélhetünk. Az óvodákban itt-ott beírt 1984-es születésű gyerekek utónevét is földolgoztam. A gyűjtőmunkához csatlakozott néhány más kerületben dolgozó pedagógustársam is, így több utónevet csatolhattam a vizsgálódásra szántak mellé. Figyelembe vettem „A bohóc köszöntése” című kiadvány névlistáját is (Móra, 1986.), amelyben józan föltételezések szerint 1979 és 1984 között született, tehát óvodás korú gyerekek rajzai szerepelnek; a fiatal alkotók névadatait a könyv zárórésze közli. Sok utónevet kaptam a fóti Gyermekvárosból, ahová az ország minden részéből kerül gyerek gondozásra. Az újpesti Kozma Lajos Faipari Szakközépiskola is adott közel kétszáz nevet, olyanokét, akiknek a negyed része nem budapesti, az ország más tájáról került ebbe az iskoába. Ez utóbbi három forrás bizonyos kitekintést enged az országos ízlésre. Így közel 18 060 nevet gyűjtöttem össze, ebből 17 063 esett 1971 utáni időben kapott névadásból (12 285 XV. kerületi gyerek neve), hogy fölhasználható tanulságokhoz jussak az utóbbi másfél évtized névadó ízlésére vonatkozóan. Természetesen pontosabb képet

mutatna egy országos fölmérés, hiszen köztudomású az, hogy egyes tájak ízlése eltérhet a fővárositól, de azt szeretném remélni, hogy Budapest névadó szokása jellemző az egész országra, így földolgozásom tanulságai talán általános jellegűek is lehetnek.

Az 1967-es országos utónévfölmérés adatai¹ akként használok föl, hogy a százalékarányos névelőfordulásokat veszem alapul, s munkámban azokat hasonlítom össze a magángyűjtésemből származó százalékarányokkal. A százalékszámokat csak egy tizedesig adom kerekítés nélkül, ahol ennyi elegendőnek látszik; ahol azonban csak századokról, ezrelékekről lehet beszélni, ott azokkal dolgozom. Elismerem, hogy az összehasonlítás területileg nem egészen helytálló. 1967-ben 148 886 gyerek kapott nevet az országban. Az én 17 063 földolgozhatónak bizonyult nevem ennek alig több mint 10%-a. Az 1967-es fölmérés azonban mindössze egy év statisztikáját mutatja, az én földolgozásom viszont 15 évre terjed ki, ha kisebb területről szereztem is az adataimat. Az összehasonlítás valóban nem adekvát alapokon történt, ennek ellenére talán mégis iránymutatónak tekinthető, talán nem hamis eredményt jelez. Ha nem vitathatatlan is a bizonyító ereje, úgy vélem, bizonyos mértékben mégis realis képet fest a magyar névadó szándék változásairól. Mivel kifejezetten a magyar névadó ízlés változásait kutattam, figyelmen kívül hagytam jópár olyan nevet, amely azt sejtette meg velem, hogy görög, csilei, orosz vagy esetleg más nemzetiségű a névviselő gyerek (pl.: *Alexis, Sebastian, Oleszja*).

Azt is kötelességem megemlíteni, hogy az összeírás óvodai csoportnaplóból, iskolai osztálykönyvekből, illetve nyilvántartásokból készült, amelyekbe elméletileg hivatalos okmányokból kerülnek bele a nevek. Nem volt módom arra, hogy ellenőrizsem a beírt neveket anyakönyvi kivonatok szerint. Saját magam találtam *Adrienne, Bernadette, Rolland* (sic!) alakokat. Ezeket kételkedve fogadtam még ott is, ahol maga a névviselő kislány ragaszkodott ahhoz, hogy „Bernadette”-nek ejtsék ki a nevét. Ezért — s elsősorban munkám tanulságai miatt — az *Adrienne, Bernadette, Yvett* stb. alakokat az Uk. helyesírási előírásai szerint *Adreienn*-ként, *Bernadett*-ként, *Ivett*-ként — és természetesen *Roland*-ként a *Rolland*-ot — vettem föl. Úgy vélem, az ízlés szempontjából maga a név a döntő, még ha olykor-olykor helytelen helyesírással kerül is egy-egy név az anyakönyvi kivonatba. Erre a problémára még visszatérek.

1. 1967-ben tehát 148 886 gyerek kapott Magyarországon összesen 486 utónévből személynevet. A nevek 59,4%-a idegenes hatású. Egyrészt a hangalakjuk miatt, másrészt talán azért, mert nem váltak annyira bevetté, mint például az *Erzsébet* és a *Mária*, a *János* és a *József* stb. Az utóbbiak idegen eredetűre már nem gondolunk, régen élnek nyelvünkben, s évszázadokon át mindig gyakoriak voltak. Más nevekből azonban még ma is erősen kihallik az idegen csengés, ezért nyelvérzékünk idegenesnek érzi őket. Ezek közt nem egy olyan van, amelyik régen használatos a magyar névadásban, jól is illeszkedik nyelvünkbe — például a *Szilvia* —, de ismereteink ma is jelzik idegen származását. Egyes nevek hangtani sajátosságaik következtében maradnak idegenes névhatásúak fülünk számára. Ilyen például a szó elején mássalhangzó-torlódással induló *Krisztián*, a szóközi hármas mássalhangzó-találkozásos *Ambrus*. A név végződése is gyakorta kelthet olyan benyomást, hogy a név nem magyaros: *Karolina, Marina, Klementina, Vilhelmina, Violetta*; ma is idegenesnek tűnik számomra a név végén fölcattanó hosszú mássalhangzó: *Henriett, Nikolett* stb. Hangsúlyozom: elismerem, hogy bizonyos fókig szubjektív lehet

az álláspontom, bár szeretném azt hinni, nem téved a nyelvérzésem nagyot a besorolás tekintetében. — Ilyen nevekből 17 665 gyerek kapott személynevet 1967-ben, ez az összes élve születettek 11,8%-a.

Olyan utónév, amelyet magyarosnak tekintek, 94 volt 1967-ben (19,3%); a gyerekek 25,1%-a kapott ilyent. Nem szívesen mondanám így: magyar név, mivel ezeknek a jó része török eredetű, jöllehet tekintélyes hányaduk már a régi magyarban meghonosodott, nem egyet talán maguk a honfoglaló őseink is magyar névnek tekintettek közülük. Ezért inkább így nevezem őket: magyaros nevek. S itt sietek megjegyezni, hogy bizonyos fokig nemzeti névnek tekintem őket. Közöttük nem egy van, amelyik bizonyíthatóan magyar eredetű (pl.: *Jenő*), az azonban bizonyosnak tekinthető, hogy a népünket befogadó Európa számára valamennyi sajátosan magyar névnek tűnhetett. Ezért talán nem túlzás ezt mondanunk: a *Csaba*-nak például ugyanúgy nemzeti jellege van, mint a *Horst*-nak a németben, a *Nyikita*-nak az ukránban, a *Guido*-nak az olaszban.

Sietek megjegyezni, hogy semmiféle névdiszkriminációnak nem vagyok híve. Az a tény, hogy egyik-másik nevet az idegenes jellegűek közé soroltam, nem jelent bennem ellenérzést az adott névvel szemben, csupán bizonyos tanulságok érdekében alkalmazom ezt az osztályozást. Azt nem titkolom, hogy érzelmileg erősen vonzódok a magyarosnak — mint mondtam: nemzetibbnek — tekintett utónevekhez. Talán nem elítélendő, ha egy magyar nyelvész arra vágyik, hogy a magyar névkincsnek határozottabb, erősebb nemzeti jellege legyen, tehát bevallottan vonzódik az ilyen jellegű utónevekhez.

Az 1967-ben választott utónevek nagyobb része nem gyakori, sőt éppen-séggel meglehetősen ritkának tekinthető. Azokat kezelem illetéknéppen, amelyeket annakidején legfőljebb tíz esetben választottak a névadók. Ezek nincsenek meghatározóan döntő hatással a névadó ízlésre annak ellenére, hogy nagy a számuk. Az országos névadó ízlést — úgy gondolom — elsősorban azok a nevek jelzik, amelyeknek a közkeletisége nagy, azaz sok gyereket neveztek el róluk. Ha ezeket részletesebben vesszük szemügyre, érdekes tanulságokkal lehetünk gazdagabbak.

a) 1967-ben 3000-nél több esetben adott nevek:

Andrea, Attila, Erika, Erzsébet, Éva, Ferenc, Ildikó, István, János, József, Katalin, László, Mária, Sándor, Tibor, Zoltán, Zsolt, Zsuzsanna. 18 név, az összes 3,7%-a; kapta 75 421 gyerek, az összes 51,2%-a. Közülük

— idegenes: *Andrea, Erika* — a csoporton belül:

2 név = 11,1%, 6987 gyerek = 9,2%,

— magyaros: *Attila, Ildikó, Zoltán, Zsolt*

4 név = 22,2%, 17 224 gyerek = 28,8%.

b) 2000—3000 esetben adott nevek: *Ágnes, Csaba, Gábor, Judit, Tamás.* 5 név, az összes adott név 1,—%-a, kapta 12 615 gyerek; az összes 8,4%-a. Idegenes név nincsen közöttük.

— magyaros: *Csaba* — a csoporton belül:

1 név = 20%, 2690 gyerek = 21,3%.

c) 1000—2000 közt előfordult név: *András, Anikó, Anna, Béla, Csilla, Edit, Gabriella, Gyöngyi, György, Gyula, Ilona, Imre, Károly, Krisztina, Lajos, Marianna, Márta, Mihály, Miklós, Péter, Tünde.* Összesen 21 név, az összes 4,3%-a, kapta 30 104 gyerek, a nevet kapottak 20,2%-a. Közülük

— idegenes: *Gabriella, Krisztina, Marianna*

3 név = 14,2%, 4019 gyerek = 13,3%,

- magyaros: *Anikó, Béla, Csilla, Gyöngyi, Gyula, Tünde*
 6 név = 28,5%, 8011 gyerek = 26,6%.

A három összesítésből az alábbi tanulságok vonhatók le:

— mindössze 44 névvel (9%) 118 140 gyereket neveztek el, az összes 79%-át. Ez azt jelenti, hogy néhány utónévre erősen összpontosult az érdeklődés, ezek a nevek „túlterheltek” lettek;

— a 44-ből 5 tekinthető idegenes névnek (11,3%), a csoportba sorolható gyerekek 9%-a kapott belőlük személynevet. A legkedveltebb neveknek tehát meglehetősen kis része keltett idegenes hang- és névhatást 1967-ben;

— a 118 140 gyerek 40,4%-a magyaros nevet kapott, a csoportba tartozó nevek negyede magyaros tehát (25%). Örömmre szolgált, hogy ezek a személynevek 1967-ben divatba jöttek.

2. A g y ű j t é s e m b e n összeírt 17 063 gyerek 426 néven osztozik. Rögtön levonható az első tanulság: a nevek számának 1967-hez viszonyított csökkenése a névválasztás szürkülését jelzi. Bár most nem beszélhetünk országos vonatkozásról, az észrevétel talán mégis helytálló. Hiszen 1971 óta nagyobb volt a névválaszték, mint 1967-ben, az Úk.-ben sok olyan név látott napvilágot, amely korábban ismeretlen volt. Ráadásul nem egy, hanem 14 év névadását dolgoztam föl, s a több év nyilvánvalóan több választási lehetőséget kínálhatott, mint egyetlen esztendő. Jogosan várhattam tehát tarkább, gazdagabb névanyagot. A közízlést legjobban bizonyító, legközkedveltebb utóneveket most is három csoportba osztva mutatom be, az adatokat a dolgozatom 1. cikkelyében megadott számítási elvek szerint fogom itt is bemutatni. Természetesen mindenhol kisebb lesz az előfordulási szám, a százaléértékek azonban logikusan összevethetők, mivel azoknak — a körükön belül — abszolút értékük van.

a) 300 előfordulás fölött:

Andrea, Attila, Gábor, István, Katalin, Krisztina, László, Mónika, Péter, Szilvia, Tamás, Zoltán, Zsolt. 13 név, az összes 3%-a; kapta 5731 gyerek, az összes 33,5%-a. Ezekből

- idegenes: *Andrea, Krisztina, Mónika, Szilvia*
 4 név = 30%, 1500 gyerek = 26,1%,
 — magyaros: *Attila, Zoltán, Zsolt*
 3 név = 23%, 1456 gyerek = 25,4%.

(A százalékszámok itt is, az alábbi két kimutatásban is a csoporton belüli arányt jelzik.)

b) 200—300 alkalommal adott nevek:

Csaba, Éva, Ildikó, János, József, Krisztián, Tímea, Viktória. 8 név, az összes 1,8%-a, kapta 1883 gyerek, az összes 25%-a. A csoporton belüli arányok:

- idegenes: *Krisztián, Viktória* — a csoporton belül
 2 név = 25%, 421 gyerek = 34%,
 — magyaros: *Csaba, Ildikó, Tímea*
 3 név = 37,5%, 742 gyerek = 34%.

c) 100—200 között előfordult név: *Adrienn, Ágnes, András, Anikó,*

Anita, Balázs, Brigitta, Dóra, Erika, Erzsébet, Eszter, Ferenc, Gabriella, Gergely, György, Hajnalka, Judit, Károly, Mária, Norbert, Orsolya, Róbert, Rita, Sándor, Tibor, Viktor, Zsuzsa, Zsuzsanna. Nagy a számuk: 28 név, az összes 6,5%-át teszik ki. 4027 gyerek kapott ezekből a kedvelt nevekből, az összes összeírt 23,7%-a. Milyen az idegenes — magyaros nevek aránya?

— Idegenes: *Adrienn, Anita, Brigitta, Erika, Gabriella, Norbert, Róbert, Rita, Viktor*:

9 név = 32%, 1210 gyerek = 30%,

— magyaros: *Anikó, Hajnalka, Orsolya, Zsuzsa*:

4 név = 14,2%, 539 gyerek = 13,3%.

Az adatok összesítése után, összevetve őket az 1967-es tanulságokkal az alábbi következtetéseket foglalhatjuk egybe a mostanában legkedveltebb utónevekkel kapcsolatban:

— 49 név sorolható a három csoportba (11,5%), s ezekre 11 651 gyereket (68,2%) neveztek. Az érdeklődés koncentrálódása tehát ismét megállapítható, jöllehet az Uk. nagyobb választékot kínál az 1967-esnél;

— ebben a három, a közízlést leginkább tükröző s arra visszaható csoportban háromszor annyi az idegenes név, mint az 1967-es összesítésben: 15 (39,4%), és jóval nagyobb most azoknak a gyerekeknek a száma a csoportokon belül, akik ilyenféle nevet kaptak: 28%;

— kevesebb a magyaros nevek száma: 10 (20,4%). Azoknak a gyerekeknek az aránya a csoportokon belül, akik ilyen nevekre hallgatnak, majdnem a 67-es felére, 23,5%-ra csökkent.

3. Némileg változik a statisztika, ha minden adatot figyelembe véve végezzük el az összehasonlítást; más arányokat kapunk. Így az alábbi kép tárul szemünk elé:

— 1967-ben volt 486 név és 148 886 névadás,
idegenes volt 287 név (58,4%),

kapta a gyerekek 11,8%-a;

magyaros volt 94 név (19,3%),
kapta a gyerekek 21,1%-a.

— A gyűjtésben van 426 név és 17 063 névadás,
idegenes 223 név (52,3%),

kapta a gyerekek 29,9%-a;

magyaros 108 név (25,3%),
kapta a gyerekek 25,7%-a.

Összességében tehát javult a helyzet a magyaros nevek fölhasználása terén, igaz, nem sokkal. 14-gyel több most a magyaros nevek száma, a velük megnevezett gyerekek százalékaránya azonban mindössze csak hat tízessel több, mint 1967-ben volt. Az idegenes nevek terén felemás a helyzet. Kevesebb az idegen hang- és névhatást keltő utónév az 1967-es állapothoz, sokkal nagyobb viszont azoknak a gyerekeknek a százalékos aránya, akik viselik őket. Az 1967-es alig 12%-kal szemben most az összeírtak létszámának közel harmada hallgat idegenes névre. Az egyes nevek túlterheltsége sem változott, legföljebb maguk a nevek cserélődtek. Most nem a *László* vezet, hanem a *Zoltán* meg a *Gábor*, a lányok között kevesebb az *Éva*, meg a *Mária*, több a *Krisztina* és a *Szilvia*. Már említettem, most újra figyelmeztetek rá: a választott nevek száma összességében nem nőtt, sőt kevesebb lett, mint 1967-ben volt.

És ne feledjük: az összkép nem egészen híven jelzi az igazi ízlésváltozást. Az 1. és a 2. pontban az adott nevek döntő többségéből vontam le következtetéseimet, azok az adatok jelzik őszintébben a közízlést. A ritkább és igen ritka nevek megjelenése esetleges, nem igazi mutatója az érdeklődésnek. Az 1—2 esetben előfordult nevek — mostani gyűjtésben ezeket tekintem ritka névnek — a névadás periferiájára szorultak, alig van évről évre megjelenő magjuk.

Inkább kuriózumok, mint meggyökeresedésre alkalmas utónevek ezek. Mindössze annyi a belőlük kiszámítható százalékszámok értékének a tanulsága, hogy azok így-úgy jelzik: növekszik-e az érdeklődés az efféle „exkluzív” nevek iránt, vagy sem. Nos, 1967-ben a nevek 53,4%-a volt ritkának tekinthető, a születettek 5,5%-át anyakönyvezték rájuk. A gyűjteményemben 42% a ritka nevek arányszáma, ez vitathatatlanul színtelenedést jelent a nevek felhasználása terén. Az érdeklődés viszont majdnem megháromszorozódott irántuk: 1,3% lett. Ezzel szemben kedves, szép magyaros nevek vannak veszendőben (pl.: *Etelka*, *Piroska*), sőt már-már kihálnak némelyek (*Lenke*, *Vidor* stb.).

Ez a vélemény alakult ki bennem: gyűjtésem tanúbizonysága szerint utónévadásunk nem lett színesebb, sem változatosabb; az egyes nevek iránti érdeklődés-koncentrálttság nem oldódott, és igazán magyarosabbá sem vált a névadás. A tapasztaltnál többet reméltem, ezért jogos a hitem: mérlegre kell tenni az Uk.-et elfogulatlanul megvizsgálni, vajon miért nem tudta erőteljesebben előnyösebben befolyásolni meglétének másfél évtizede alatt a hazai névadást.

Mielőtt kifejteném gondolataimat az Uk.-vel kapcsolatban, határozottan leszögezem, hogy nem ítélek meg senkit a névválasztó ízléséért, tehát az idegenes nevek választását sem tartom helytelennek. De minden gondolatmenetnek van bizonyos tendenciája, így az én dolgozatomat is jellemzi valamilyen mértékű elfogultság. Tiltakozom a „de gustibus non est disputandum” elve ellen. Nem tagadom, szeretném, ha a névadásunk magyarosabb, nemzetibb jellegű lenne a mainál, ez a szempont erősen befolyásolja véleményemet. De az meg sem fordul a fejemben, hogy akármilyen tiltással, erőszakos beavatkozással vagy annak a követelésével akarjak hatni népem ízlésére. Csupán erről van szó: a névadás terén — pontosabban a névválasztás és utónévajánlás terén —: nem vagyok semleges. Hiszem, hogy ez nem elmarasztalandó bűnöm. Egyetlen tudós sem lehet semleges, mert akkor nem bizonyítani akaró ember lenne, hanem csak statisztikus, aki lemond az alkotásról, megelégszik a regisztrálással.

4. Elégedetlen vagyok a Magyar utónévkönyv mostani névtárával és bevezető „tálalásával” egyaránt. Egyrészt azért, mert úgy vélem, főlegesen ajánl rengeteg olyan nevet, amelyről kiderült, nem érdekli a magyar névválasztókat. Másrészt azért, mert a szép, érdekes, kellemesen hangzó, hangulatos neveket nem kínálja eléggé vonzón, nem „reklámozza” őket megfelelően, nem teszi egyiket sem kíváncsiabbá a többinél. Legalábbis nem annyira, hogy a segítségükkel vissza lehessen szorítani a megszokott nevek özönét. A kérdés ezután maga kívánczik: miért őrzi a főlegesen látszó neveket az Uk. hat kiadása ennyire csökönyösen? A névjegyzéket megelőző tanácsadó ezzel kapcsolatban így érvel: „1967-ben például *Ábel* nevet nem kapott senki, de ez az *Ábel* utónév voltát és anyakönyvezhetőségét egyáltalán nem befolyásolhatja” (10). Ez az állásfoglalás logikus is, jogos is, de elgondolkodtató is. Mert nem az *Ábel* név ajánlását vitatnám, hanem az ugyanezen elv alapján „tukmált” *Ménás*-ét, *Perjámos*-ét, *Témisz*-ét, *Zoltán*-ét stb. Évtizedeken át semmiféle érdeklődés nem mutatkozott irántuk! A Tanácsadó a könyvben fölvetett nevek ajánlását azzal indokolja, hogy névjegyzékével szabadságot engedélyez azoknak, akik „1. az egyedi, ismeretlen utónevek kedvelői, 2. a ritka, de ismert nevek baráta, 3. az idegen nevek hívei, 4. a régi vagy régies nevek rajongói,

5. a gyakori neveket szeretők táborába tartoznak” (6–7). Mindezzel kapcsolatban a továbbiakban kifejtem véleményemet, de szükségesnek látom máris megjegyezni, hogy egy igen fontos érdekcsoport igényeit eleve kizárja a Tanácsadó indokolása. Azokét, akik maguk szeretnének nevet kitalálni szülötüknek; nemcsak egyedi nevet szánnak nekik, hanem olyant, amely eddig még nem létezett. Meggyőződésem, hogy a névadás rendeleti szokásainak nincsen joga ezt az igényt kizárni a névadó lehetőségek sorából. Másrészt szűkkeblűségnek tartom aényt, hogy ezzel a korlátozó rendelettel megakadályozzuk olyan új nevek születését, amelyek talán elterjednének, gazdagítanak, hangulatosabbá tehetnék névtárunkat. S most lássuk aggódó észrevételeimet!

a) Az idegen nevek hívei sem vették igénybe az Uk. elképesztően sok ógörög, latin és germán-német eredetű utónevének a legnagyobb részét. Az ókorhoz kapcsolódó humán műveltség magyarországi visszavonulása erre nyilvánvaló magyarázatot ad. A görögöt ma szinte sehol senki, a latint pedig csak az ifjúság igen kicsi hányada tanulja az egyetemen és egy-két középiskolában. Hogyan alakuljon ki irántuk a vonzódás országszerte? A mai magyar közoktatás a 40–50 évvel ezelőtti állapotokhoz viszonyítva erősen háttérbe szorítja a német nyelv iskolai tanítását. Hasonlóvá válik előbb-utóbb ez a műveltségi helyzet is a latinos-görögös érdeklődés kiveséséhez. Ezért logikus, hogy az Uk. ajánlotta rengeteg német, ősgermán eredetű utónév nagy része elől a magyar névadók következetesen elzárkóznak. Megjegyzésre érdemes az az észrevételem is, amely bizonyítja, hogy még a magyarországi német ajkú nemzetiiség körében sem gyakoriak ezek a nevek. *Győző* és *András* nevű sváb származású tanítványom volt már, de *Gothárd* és *Gotlib* nevű emberrel nem találkoztam még Magyarországon.

b) 1967-ben a legalább ötszáznál többször adott utónevek többsége általában nem volt több két szótagosnál. A gyakori férfinévek közt egyedül az *Atilla* *Attila* névváltozatpár három szótagos. A gyakori nőnevek között csak a *Julianne*, *Marianna* hosszabb három szótagnál, valamint a *Gabriella*. Még a 11–500 esetben választott nevek között is meglehetősen kevés a hosszú. Úgy tűnik, a néhány 4–5 szótagos, erősen idegenként ható utónév iránt olyan alacsony az érdeklődés, hogy sem az *Anasztázia*, sem az *Appolónia* nemigen fogja megingatni a 2–3 szótagos nőnevek trónját. A férfinéveknél szembetűnőbb a két szótagos személynevek szinte egyeduralkodó volta. Bátran mondhatom tehát, népünk ilyeneknek a híve, a nőnevek esetében a becéző végződés (*Anikó*, *Etelka*, *Hajnalka* stb.), illetve a nőiséget jelző a végződés miatt (*Erika*, *Paula* stb.) a három szótagosat gyakorta elfogadja. A nyelvújítás korában s a költőink, íróink tollán született nevek is többnyire rövidek: *Dalma*, *Csilla*, *Hajna* — *Dezső*, *Rezső*, *Szilárd* stb. Újabb névellenőrzésem egyébként azt látszik bizonyítani, hogy a rövidebb név iránti igény meglehetősen jellemző a fiatalabb korosztályú szülők névadó ízlésére is, igen ritkán bukkantam listáimon *Anasztázia*, *Eleonóra*, *Klementina*, *Nikodémusz* típusú nevekre.

c) Elgondolkodtató kérdés: igazi választékot kínálunk-e az olyan nevekkel, amelyek kellemetlen, esetleg csúfondáros asszociációkat válthatnak ki a névvisező környezetében. A *Mira* név a bélműködést javító keserűvízre emlékeztet; a *Pomponia* a tévémesék szörlényére, Pom Pom-ra; a *Pólina* a *kólina* szót hívja tudatunkba. Olyan asszociációk is kapcsolódhatnak egy-egy névhez amelyek nem az egész nyelvközösség tudatát befolyásolják, de egyik másik rétegéét igen, s ott visszas képzeteket teremtenek. Az ajánlott *Nadinka* név-

nek például a befejező hangsora (*dinka*) nemcsak egy csapnivalóan rossz borfajtának a neve, hanem a fiatalok számára nevetséges asszociáció társul hozzá. Ez a szó ütődöttet, 'lükét' jelent a nyelvhasználatukban. Az ajánlott férfinévek között található *Vitéz* állatnév, a *Bátor*, *Cézár*, *Hektor* pedig határozottan kutyanévvé vált nyelvünkben. Az *Agenor*, *Arisztid*, *Tasziló*, *Ubul* neveket meglehetősen nevetségessé tették az elmúlt évtizedek arisztokrata-vicei, ezért ezeket, ilyesfélétet ajánlani . . . talán nem kellene. Kétségtelen, egyiknek a választása sem lett kötelezővé azáltal, hogy belekerült az Uk. névjegyzékébe, de gondoljunk másra is! A gyerekének örülő, ifjú szülő könnyen rabjává lehet érzelmei csapdájának különösen akkor, ha valami „igazán extra” nevet szán neki, még ha később talán keservesen meg is bánja, hogy engedett a magánál okosabbnak tartott emberek által szerkesztett, az Akadémiai Kiadó pártfogolta ötletnek. Gondoljuk meg, milyen kínos lehet egy 12–13 éves korára elhízott kamaszodó érzékenységgű kislánynak minden bemutatkozáskor elmondania, hogy ő *Szellőke*; egy aprócska nőnek azt, hogy ő *Sudárka*! Vagy egy 10–12 éves korára csenevész növésűnek maradt, pubertáskori érzékenységekben lobbanó indulatú kisfiúnak púpként cipelni hátán a ráragasztott *Apolló*, esetleg *Herkules* vagy *Sámson* utónevet!

d) Olykor zavaró a nevek végére kényszerített nőiesítő *a* végződés, hiszen a magyar nyelvben nincsenek grammatikai nemek, ezért talán nincs is szükség efféle megkülönböztetésre. A gyűjtésemben ellenőrzött népi ízlés egyébként ezt mutatja: jóval nagyobb az *a* nélküli igény. Sok a *Mariann*, kétszer annyi, mint az *a* végű *Marianna*; a 13 *Anett* ellenében csak 2 *Anettát* találtam; *Ivett* 16 van, *Ivetta* egy sem. A közönség nyomására engedélyt kapott a *Nikolett* alak az előírt *Nikoletta* formával szemben; a gyűjteményemben 85 található a csak 45 *Nikoletta* mellett. Ebben a kívánságban talán bizonyos fokú tiltakozás nyilvánult meg a nőneműséget oktrojáló *a* végződés ellen. Ugyanígy a *Lilian*-t is „kikövetelte” a közönség az Uk. *Liliána* alakjával szemben.

e) Itt jegyzem meg, hogy ugyanannak a névnek az Uk.-ben található kétféle írását sokan precedensnek tekintik, s ez rengeteg elírás eredményez az utónevek használatában általában. A *Gábrriel* mellé később engedélyezett *Gabriel*, a *Markó* mellé a *Márkó* írásképek is bonyolítják a helyzetet. Némely esetben nyilvánvalóan helyesírási bizonytalanságról beszélhetünk. Hadd bizonyítsam ezt összeíró lapjaim „elírásaival”! A sugalmazott *Diána* mellett – bár éppen ezt indokolja az Uk. a 6. lapján: „*Diana* = istennő, *Diána* = női utónév” – összeírtunk *Dianná*-t is, *Diana*-t is. Hasonló a helyzet az ajánlott *Aténé* névvel, amelyet *Aténe* és *Athene* alakban egyaránt begyűjtöttünk. Sorolhatók a további, bizonytalanságból származó példák arra, hogy talán maguk az anyakönyvi hivatalok is tévesen írják be olykor-olykor az Uk.-ben talált nevet: *Adrien* és *Adrienne*, *Afrodite*, *Aliz*, *Anette*, *Bernadette*, *Chintia*, *Erhárd*, *Fanny*, *Carmen*, *Claudia*, *Kitty*, *Leila*, *Lucia*, *Manuela*, *Marian* és *Marianne*, *Maya*, *Michaéla*, *Milena*, *Miriam*, *Nicolette* és *Nikolette*, *Ottília*, *Órs*, *Patricia*, *Patric* és *Patrick*, *Rahel*, *Raymond* és *Raymund*, *Rolland*, *Ticziána*, *Timea*, *Wanda*. A helyesírási hibákért természetesen nem hibáztatható az Uk. De arra gondolok, talán jópár név magyarázatánál szükséges lenne nyomatékosabb fölhívásra a név helyesírását illetően. Bár az *Órs* írásképp arra enged következtetni, hogy az *Órs* alak mellett kardoskodó Uk.-megjegyzést sem vette komolyan figyelembe a közönség. Azt hiszem, mégis kellene valamit tenni annak érdekében, hogy még egységesebb legyen a magyar utónevek helyesírása, hogy megszűnjenek a kétalakú nevek körében szinte törvényszerűen megjele-

nő idegenes, harmadik alakok (*Anette, Henriette, Ivette, Marianne, Nikolette*). Olykor mintha tudatosnak tűnne az írásképmegváltoztatása: *Bernadette, Claudia, Kitty, Maya, Raymond, Yvett* — csak néhány példa a sok közül —, ezt az „elíratásos” jelenséget föltehetően sznob igyekezet eredményezi.

Az efféle igyekezet néha oda vezet, hogy különös névalakok keletkeznek. Így született az angol *Lilian*-t lefordító szándék hatására a *Lilianna*, a francia *Denise*-ből az Uk. ajánlotta *Döniz* helyett a *Denisz*, az *Ivonn*-ból az *Ivona* — bár ez utóbbit szívesen látom, mivel a hangalakja dallamosabb az ajánlottnál. Valószínűleg csupán a szabványtól való eltérés vágya hajtotta azokat a szülőket, akik az ajánlott *Biborka* és *Boglárka* alakok helyett a *Bíbor*, illetőleg *Boglár* nevet bizonták ki kislányuknak. Ez a két alak szabályos és tetszetős is, mellesleg bizonyíték amellet, hogy egyrészt a magyar nyelvérzék nem igényli föltétlenül az *a, ka* végződést, másrészt igazolja abbéli véleményem, hogy a hosszabb szótagszámú nevek ellenében a névadók szívesen választanak rövidebbet. Ez utóbbi állításomat látszik bizonyítani a *Gyöngyi* helyett kért *Gyöngy*, a *Hajnalka* helyett kívánt *Hajnal* rövidebb névalak. Mindkettőt Rákospalotán írtuk össze.

Előfordul, hogy szörnyszülött keletkezik az anyakönyvi hivatalok följegyzéseiben. Összeírtunk egy csillei kislányt, akinek *Cathyuska* a neve. Az idegen ajkú, külföldi állampolgároknak joguk van hazánkban ahhoz, hogy gyereük nevét anyanyelvük és hazájuk helyesírása szerint anyakönyveztessék, ez helyes is. De nemigen hinném, hogy a spanyol nyelvben létezik a *Kátyusa* név ezért a *Cathyuska* alakot fejcsóválva szemlélem. A spanyol *Sebastian Szebasztján*-ra változtatását (magyar férfinévként) a Nyelvtudományi Intézet a közönség nyomására engedélyezte a meglévő *Sebestyén* mellett. Nem állítom, hogy helytelenül tette, hiszen a merev elzárkozás ebben a gyakran megismételt kérdésben káros lett volna. De ennek láttán óhatatlanul előkívánczik a kételkedő kérdés. Ugyanezen az alapon miért nem lehet *Izaura* annak a magyar kislánynak a neve, akinek az édesanyját elragadta a „Rabszolgasors” című tévéfilm Isaurája?

f) A névtárat idegen népek neveiből történő átvétellel gazdagítani természetesen megoldás. A ma használatos magyarországi utónevek legnagyobb része átvétel eredményeként került személynévünkbe. De miért akar-nánk, hogy az európai, keresztény hagyományú kultúrkörhöz még mindig meglehetősen tapadó magyarság olyan nevet válasszon a gyerekének, amely szembetűnő mohamedán eredete, volta miatt kirí több évszázados névadó hagyományunkból? Az Uk. — úgy vélem — a magyar névadóknak igyekszik segítséget nyújtani, s ha ajánlja az arab, török neveket, föltehetően örömmel látná elterjedésüket. *Ali, Ahmed, Hasszán, Omár, Szelim, Rusztem*. . . Ezek a nevek akkor sem vertek gyökeret névadásunkban, amikor másfél évszázadon át a mainál jóval szorosabb kapcsolat volt a magyar és a török nép között. Mi okunk volna arra, hogy most igyekezzünk meggyökeredztetni őket? Gazdagabb, szebb lenne velük névkincsünk — vagy csupán terjedelmesebb? Aki nagyon akarja, magától is rátalál ezekre az utónevekre, elég csupán a j o g á t b i z t o s í t a n i, hogy ezekből választhasson utódjának. Nem helyeslem az ajánlásukat.

g) Az Uk.-ben ajánlott ősi, régi magyar nevek sokasága vezetéknevvé vált nyelvhasználatunkban. Ilyenek a sokból például ezek: *Bodor, Csató, Fodor, Gál, Geréb, Gyenes, Györe, Kabos, Kardos, Kósa, Kozma, Radó, Sebes, Szemere, Vida*. Ezek abban különböznek az *Antal, László, Pál, Péter* stb. utónevekből

lett családnevektől, hogy míg az utóbbiak bevett személnévként ma is használatosak, az előbbieket már egyáltalán nem azok, csak családnevként tudjuk elképzelni őket. Az ilyenekből utónevet csinálni manapság reménytelen kísérletnek tűnik a helyesíthető magyarosító igyekezet ellenére is. A *Kiss Fodor*, *Nagy Kardos* nevek után a magyar nyelvérzék keresné a keresztnévet, mivel a *Kiss-Szabó*-hoz, *Nagy-Kovács*-hoz hasonló kettős vezetéknévnek fogná föl őket. Gyűjtött adataim azt bizonyítják, hogy ezeknek a neveknek a „viszszahonosítása” nem vezetett sikerre.

h) Elgondolkoztató az is, hogy a könyv gyakran indokolatlanul soknak látszó névváriánst ajánl egy-egy névre. *Grácia*, *Graciána*, *Graciella*; *Jákó*, *Jákob*, *Jakus* a *Jakab*-ra. A szép *Rózsa* névre például ezt a sort ajánlja az Uk.: *Róza*, *Rozália*, *Rozalinda*, *Rozamunda*, *Rozanna*, *Rozina*, *Rozita*, holott a *Róza*, *Rozália*, *Rózsa* elegendő választást kínál (sajnos egyik sem gyakori mostanában). A sorban tetszetős persze a *Rozina* alak, talán a *Rozita* is kedves, de a hosszabb *Rozalinda*, *Rozamunda* alakokkal szerintem kár lenne bővíteni a *Rózsa*-variánsok számát. A *Grácia* és a *Jakab* pedig olyannyira ritka a névválasztásunkban, hogy nem látszik fontosnak újabb névalakokkal rít k í t a n i a számukat. Félreértés ne essék: nem fordulok szembe a könyvnek azzal a törekvésével, amely idegenből átvett névszinonimákkal igyekszik föloldani egy-egy név eddigi túlterheltségét. Az 1967-ben rengeteg *Mária*-névadás feloldására 16 variációt kínál a névjegyzék. Ezt sokallom, elsősorban azért, mert olyan nevek nővelik a sort, amelyeket éppen idegen voltuk miatt nem látnék szívesen az anyakönyvekben. A közönség sem igényelte például a *Marinetta*, *Marrion*, *Marióra*, *Marléne* alakokat; azt hiszem, kimaradhatnának egy újabb Uk.-kiadásból. A gyűjtésben meglehetősen alacsony a *Mária* név előfordulása ahhoz képest, mennyire uralkodó szerepet kapott még 1967-ben is. De nem a *Mária*-variánsok csökkentették a számukat, hanem helyette más neveket választottak kislányuknak a szülők.

i) Vitatom, hogy szükséges volt-e rengeteg becenév utónévvé emelésével növelni a választékot. Az Uk. 12. lapján erre vonatkozóan találni valamelyes magyarázatot, mégis vitatható az, hogy a még meg sem honosodott idegen nyelvű becézéseket érdemes-e, helyes-e esetleg az *Erzsébet*-tel, a *Zoltán*-nal egyenértékű névvé változtatni. *Dézi*, *Dina*, *Milla*, *Nina*, *Tea*, *Zia*. . . Úgy érzem, túlzó ötlet gazdagítani velük a magyar személynévkincset. Mellesleg ez a kezdeményezés máris elindította a becézőből születő névadás öntevékeny folyamatát: *Betti*, *Kati*, *Katja*, *Zsófi* neveket írtunk össze, még egy 1969-es születésű *Jutka* is akadt a listánkon. Véleményem szerint okosan fékezni kellene inkább ezt a folyamatot, nem proponálni.

Egyértelműen elutasítani az ilyenféle megoldást kétségtávol kíméletlen tiltakozás volna. Hiszen ez a folyamat elég régi a névadásunkban, többek között ennek köszönhetjük például a *Kata*, *Kinga*, *Magda*, *Vera*, *Szuzsa* – a *Barna*, *Bence*, *Béni*, *Gergő*, *Sebbő* neveket. Oktalanság volna üldözni őket, s ugyanúgy a *Dóra*, *Nóra*, *Rita* – becéző rövidülésből lett – neveket is, de talán megmaradhatnánk az arany középuton. Hagyjuk, de ne sugalljuk ezt a kezdeményezést! Azt a jogot, hogy akárki is becéző utónevet szánjon gyermekének, természetesen senkitől sem szabad elvenni, még megnyirbálni sem. De azt, hogy például a *Mia*-val, *Mina*-val, *Nilla*-val, *Réta*-val növeljük ezt a folyamatot, nem tartom szerencsésnek. Ha rájuk lel valaki, és ragaszkodik akármelyikhez is, ám legyen ilyen neve a kislányának! A régiebb kiadások névtára végtére megmarad, s abból ezután is választhat mindenki, akit nem elégít ki az álta-

lam ésszerűbbnek remélt, új névtár. Csupán ennyit tanácsolok: g o n d o s a b b a n a j á n l j u n k. Mi szükség van például a *Fabó*, *Godó*, típusú, elavult becéző alakokra? Az ilyenféléknek nemigen van már élő hagyománya nyelv-közösségünkben. A *Manó*-t hallván nem a *Mánuel*-kicsinyítés, hanem a mese-beli erdei törpe, a *Gidá*-ról pedig a kecskekölyök képe idéződik föl a mai ember tudatában a *Gedeon* becézése helyett.

5. Aki szembefordul egy bizonyos jelenséggel, akár egészében vitatja azt, akár csak egy-egy részletében, s ezt anélkül teszi, hogy jobbító tanácsokkal állna elő, az nem bírál, hanem támad. Dolgozatomnak nem célja az, hogy kiadói, tudósi önérzetében sértse meg az Uk. munkatársait, nem támadni kívánok, hanem segíteni. Nem a könyv ellen fordulok, és sajnálnám, ha a fejtegetéseimből bárki is ilyenféle tanulságot akarna levonni. Vitathatatlan, hogy ilyen jellegű munkára szükség van, de meggyőződésem, hogy az Uk. átdolgozásra szorul. A továbbiakban néhány gondolattal hozzá szeretnék járulni egy remélt, újabb s talán szerencsésebbnek ígérkező átdolgozott összeállítás-hoz.

a) Hasznosnak vélném, ha az Uk. újabb kiadásaiából kikerülnének a nem kívánatos asszociációkat ébresztő, valamint a hangalakjukkal nem kellemes hatást keltő vagy mosolyra készítő utónévajánlások; csökkenne bennük az egyébként is szükségtelenné bizonyult névvariánsok száma. Az eddig sem igényelt idegen eredetű és a még nem igényelt magyaros becézők egy része talán bizvást kimaradhatna az újabb kiadásokból. Hasonló gondossággal javasolnám a nálunk már gyökértelenné vált sok ógörög, latin név ellenőrzését, és jópárnak a törlését. Ugyanez a nézetem igen sok és gyakorta kellemetlen hanghatást keltő német, germán névvel kapcsolatban. Az úgynevezett régi magyar, illetve újabb keletű magyar nevek ajánlásában talán nem ártana egy kicsivel több óvatosság (l.: *Nadinka*-példa). És ne az *Eperke*, *Údvöske*, *Fűzike*, ne az *Absa*, *Bod*, *Katapán*, *Zekó* nevekkel akarjuk visszaszorítani a hagyományos, túlságosan gyakorta választott utónevek uralmát!

Hadd hivatkozzak profán módon erre: minden kirakat egyben áruválaszték! Ha például egy könyv nem tarthat igényt a közönség érdeklődésére, zúzdába kerül. Neveket kínál választásra az Uk., vulgárisan szólva tehát „név-áruválaszték” a névtára. Miért kerüljön a „kirakatába” sok olyan név, amelyet nem igényelt az Uk. meglétének 15 éve alatt a magyar közösség? Az esetleges átdolgozás kiemelhetné, és hadd mondjam a manapság annyiszor hallott szóval: menedzselhetné azokat az utóneveket, amelyeknek az elterjesztésén nagyobb igyekezettel szeretnénk munkálkodni, amelyeknek az elterjedését szívesen látnánk.

b) Maga a pusztá tény, hogy az elmúlt száz év során esetleg előfordult egyszer-egyszer például a *Nauzika*, *Szvetlána*, az *Edvin*, *Jordán*, *Lambert* utónév, talán nem perdöntő bizonyossága annak, hogy érdemes velük növelni utónévkinálatunkat. De az *Abigél*, *Ábel*, *Béni* neveket akkor is veszteség lenne elvetni, ha egyszer sem adták utónévül őket az elmúlt évtizedekben, hiszen k e l l e m e s h a n z á s ú k. Azt kellene tehát eldöntenünk, miféle neveket s z e r e t n é n k meghonosítani, sokasítani, ez egyben azt is jelentené, melyeket nem — elsősorban utónévtárunk m a g y a r o s í t á s a é s s z e b b í t é s e érdekében. Ez a két szempont legyen döntő, ne a mennyiség! Az újkeletű magyar nevek közül például a *Boglárka* nem sokszor került a mostani anyakönyvekbe, a *Gergő* sem, de kedves hangulatuk lévén örvendetes lenne,

ha mindkettő elterjedne. Ha tehát ésszerűen csökkentenénk a kínálatot, szembeötlőbbé válhatnának az elterjesztésre kiszemelt nevek.

c) A mostani névgyűjteményt megelőző tanulmányt vázlatosnak tartom. Csak itt-ott figyelmeztet, de sehol sem ad igazán okos, tudományos értékű tanácsot, szóval csak éppen fölhívja a figyelmet erre-arra, de nem tanít, nem nevel. A Tanácsadó II. fejezetében a mostaninál jóval gazdagabban és behatóbban lehetne — s talán kellene is! — ismertetni a stilisztikai álláspontot, megmagyarázni és sok példán bemutatni, hogy a hangoknak, hangkapcsolatoknak mennyire fontos szerepük van a stílushatásban, mennyire színesíthetik, illetve milyen csúfan egyhangúvá tehetik a neveket; képesek kellemes zenéjűvé varázsolni azokat, de recsegős kellemetlenné is; szólni kellene itt arról, milyen óriási szerepe van minden szó jelentésében a hozzá társuló asszociációk sokaságának, ezért nagyon fontos az úgynevezett újabb keletű nevek kieszelésekor erre is gondolni. „A magyar stilisztika vázlata” című egyetemi tankönyvben (ötödik fejezet) igen közérthető nyelven írt gondolatok találhatók ezzel a kérdéssel kapcsolatban.

d) Szívem vágya szerint enyhíteném a névadás mai, zord előírásait, s az új Tanácsadóban fölhívnám a figyelmet arra, hogy szabad és hasznos új, szép, magyar utóneveket kitalálni, s azokat utánjárás, kérelmezés nélkül engedném anyakönyveztetni. Efféle maga az Uk. is kezdeményez (pl.: *Ajándék, Napsugár, Ózike, Tavaszka*) —, miért ne szülessen hozzájuk hasonlóan egyre több? Ez ugyan nem nyelvészeti kérdés, hanem közigazgatási ügy, de úgy hiszem, érdemes szóvá tenni ezt az igényt. Nem arra gondolok, hogy több *Szebasztián*-típusú nevet intonáljunk, hanem az Uk. megjelenése óta elfogadtatott, külön kért *Boglár, Gyöngy, Hajnal* nevekhez hasonlók megszületését könnyíteném meg.

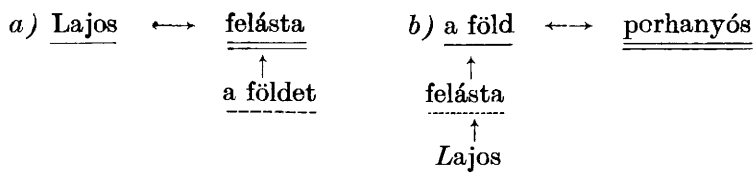
Végezetül ismételtelen kijelentem, ellene vagyok annak, hogy minden korlátot eltöröljünk a névadás terén. A közösség okos, szabályozó igyekezetére kétségkívül szüksége van minden társadalomnak. Egyetértek Madách Imrével, aki Az ember tragédiájában igen határozottan kimondatja hősével: „Enyészsen az egyén, ha él a köz!” De éppen ugyanő bizonyítja gyönyörű művében azt is, hogy a közösség olykor bizony helytelenül is ítélhet az egyén rovására, s ez a megállapítása is erősen elgondolkoztató. Nem rendelhetjük alá a névadó ízlés formálását egyesek „hóbortjainak”, ez vitathatatlan. A mostani állapotot azonban merevnek látom. Úgy tartom, egy harmonikus, demokratikus társadalomban határozottabban és rugalmasabban kellene érvényesülnie az egyén és a közösség között kíváncsatos dialektikus kölcsönhatásnak. Hiszen az együvé tartozás vágya, igénye nem kényszeríthet uniformist senkire! A megálmodott kölcsönhatást hiányolom a mostani Uk. szemléleti módszerében, és nem tagadom: a mai anyakönyvezést szabályozó rendelkezésekben is. Egyben távol áll tőlem, hogy azt tartsam magamról, észrevételeim az egyedül üdvözítő tanácsokat kínálják a mai névadási problémák megoldására. Csupán arra törekedtem ellenséges érzelmek nélkül, hogy figyelmeztessek erre: az Uk. átdolgozása időszerűvé vált, s őszintén hiszem, hogy ésszerű szabályozásokat, átalakításokat igényel.

F. Kovács Ferenc

A jelzővé süllyedt igealak — és ami mögötte van

1. A Nyr. 1987. évi 3. számában (111: 276—8) a névszói személyragozás (személyjelezés) kérdésével foglalkoztam Személyjel alakú képzők a magyar nyelvben címmel, s állást foglaltam egyebek közt amellett is, hogy „az igenévi-igei alakulások személyragozása” néven ismert „jelenség” esetében nincs szó névszói személyragozásról; ezek a szóalakok ugyanis melléknévi használatú tárgyas ragozású igealakok. Mivel engem a kérdés szótani (morfológiai) vonatkozása érdekelt, csak arra szorítkoztam, hogy kimutassam: ezeknek a szóalakoknak a toldalékai a tárgyas igeragozás személyragjai, s a tövek mindig a múlt idő jelével ellátott igetövek, amelyek bizonyos igéknél egybeeshetnek a melléknévi igenévnek az alkalmilag főnevesedett alakjaival (*kiválasztott-am* [ige]: *kiválasztott-am* [birtokos személyjeles főnév]), de nem minden igenél (a *kivágt-am*[fa]: a *kivágott-am* [< a kivágott fám]). Úgy véltem — s ezt le is írtam —, hogy ehhez nem kell semmit hozzátenni. A cikk megírása után azonban arra a véleményre jutottam, hogy kár volt a kérdés szintaktikai vizsgálatáról lemondanom, mert ennek eredménye nagyon is támogatta volna a szótani vizsgálatát, s a kettő együtt bizonyára eloszlatta volna a kételyeket. Ezt a mulasztást szeretném most pótolni. De ma már nemcsak a szótani vizsgálat eredményeinek megtámogatása végett tartom szükségesnek e cikk megírását, hanem azért is, mert a szintaktikai vizsgálat eredménye egy nagyon fontos mondattani kérdésünknek: az alany és az állítmány egymáshoz való viszonyának tisztázására ösztönözhet bennünket, ugyanis megkérdőjelezi eddigi álláspontunkat.

2. A kérdésről folytatott szóbeli vitáinkban az az érv is elhangzott, hogy a *kivágtam fa*, *felástam föld* típusú szerkezetekben a *kivágtam*, *felástam* tagok semmiképpen sem lehetnek melléknévek, mert alanyt is vehetnek magukhoz: az *én kivágtam fa*, a *Lajos felástam föld*. Természetesen ezzel mindjárt szembe lehet állítani azt az ellenérvet, hogy a melléknévi igenév sem vesz magához alanyt, hiszen ennek a logikai alanyát határozóval szoktuk kifejezni (a *fiú által leírt* lecke), csupán a határozói igenévnek lehet alárendelt alanya („*Bika rugaszkodván*, kötél szakadt vala”). A vizsgált szóalaknak az alanyt felvevő képessége eggyel több érv mellett, hogy igealakról van szó, olyan igealakról amellyel együtt — megfelelő szintaktikai helyzetben — alany is szokott állni, illetve állhat. Például: Lajos felástam a földet; Én kivágtam a fát. Ha a gondolatokat tovább akarjuk szőni a *Lajos által felásott föld*-del és az *általam kivágott fával* kapcsolatban, akkor vagy az itt most kiemelt határozóból és melléknévi igenévi jelzőből álló formát választjuk e célra, vagy pedig a mondatban szereplő formákat, természetesen más szintaktikai helyzetbe ágyazva őket: A *Lajos felástam föld* porhanyós; Az *én kivágtam fa* nedves. Ez utóbbi esetben nem történt más, mint az, hogy az állítmány — mondatunkban az igei állítmány (amely itt alannyal áll együtt) — jelzővé süllyedt (tehát szófajlag alkalmi melléknévi szerepbe került), s vitte magával az alanyát is. Ebben talán nincs semmi meglepő, hiszen sokszor hivatkozunk egy „szabályra”, amely szerint a minőség- és mennyiségjelző nem más, mint „rangját vesztett” állítmány; olyan tagja a mondatnak, amely elveszítve főmondatrészi szerepét, alacsonyabb szintre került. S ez alól a szabály alól az igei állítmány sem kivétel (vö. Deme László: Mondatszerkezeti sajátságok gyakori-sági vizsgálata 38). Az elemzési séma szerint:

S az is érthető, hogy az alany is vele süllyed, hiszen a személyragos (de nem harmadik személyű) állítmányi igealak önmagában is képes az alany kifejezésére, nem fontos ezt (noha a lehetőség megvan rá) névmással megnevezni: a személyrag úgyis utal rá. S ez a képessége megmarad az alacsonyabb szinten is, a jelzői szerepben. Például: *Kivágt a m a fát*; *A kivágt a m fa nedves*. Az egyes vagy többes számú 3. személyű igealak azonban — akár a mondat állítmányaként szerepel, akár jelzőként — külön szóval megnevezett vagy a beszédhelyzetből, illetve a beszédelőzményből odaértett alanyt kíván. Alany nélkül mindkét esetben hiányos volna a közlésünk értelmi szempontból.

A szintaktikai vizsgálat tehát érthetővé teszi, hogyan válhat egy igealak szófajilag alkalmi melléknévi szerepűvé, s miért lehet alanya is. A mondatrészi szerep váltásával (állítmányból jelző lett) összefüggő szófajiszerep-váltás ismert jelenség nyelvünkben és nyelvtanunkban.

3. Kétségtelen, bizonyos szintaktikai helyzetekben érdekes módon viselkedik a főnévi alannyal együtt előforduló jelzői szerepű igealak. De kezdjük a vizsgálódást egy rövid visszatekintéssel!

Mint fentebb említettük már, a jelzői szerepű igealak — akárcsak az állítmányként álló ige — önmagában is kifejezheti az alanyt, az egy és több alanyt egyaránt: a *felástad* föld, a *felástátok* föld, a *felásták* föld stb. Semmi változás nem történik a ragozásban, ha — a többes szám 3. személyét kivéve (itt nem szokott névmás állani) — személyes névmások szolgálnak alanyul: a te *felástad* föld, a ti *felástátok* föld, a (—) *felásták* föld stb. Ez a ragozási változatlanság érthető is, hiszen ezekre az alanyokra nincs mindig szükségünk itt sem (mint ahogy az ige állítmányi helyzetében sem). Az említett esetekben tehát a vizsgált szóalak a ragozását illetően megőrzi igei jellegét. Ugyanezt tapasztaljuk még akkor is, amikor egyes szám 3. személyű főnévi alannal fordul elő: a Lajos *felásta* föld. De ha a kitett alany többes számú, a jelzői szerepű ige (ellentétben az állítmányival) rendszerint egyes számban marad: a Lajosék *felásta* föld; sőt a többes számú jelzett szó előtt is így viselkedik: a Lajosék *felásta* földek. Bár néha a többes számú 3. személyű alak is előfordul ilyenkor, főként a filológia nyelvén (vö. MMNyR.1:550): a Lajosék *felásták* föld, mégsem mehetünk el e jelenség mellett szó nélkül. Bármennyire emlékeztet is ez a birtokos személyjeleknek a nem egyeztetett, vagyis a birtokos jelző birtokszaván szokásos használatára (vö. MMNyR.1:40), én mégsem a névszói személyragozással hozom kapcsolatba. Abban látom az okát, hogy e szó — szerepénél fogva — közelebb kerül viselkedésében a jelzőhöz, vagyis veszít igei (és régi állítmányi) jellegéből. Köztudomású ugyanis, hogy a minőségjelző a magyarban egyes számban áll: nem egyeztetjük a többes számú jelzett szavával (piros muskátlik, elhagyott gyermekek stb.). A vizsgált szónak ez az érdekes — az igék szempontjából nézve talán rendhagyó, de a jelzőből szemlélve teljesen érthető — viselkedése egyáltalán nem mond ellent annak a minősítésünknek, hogy az nem más, mint jelzővé süllyedt, tehát szófajilag alkalmi melléknévi szerepű igealak.

Vagyis nem ösztönözhet bennünket arra, hogy igenévnék, még kevésbé, hogy valamiféle nem létező szófajhoz tartozónak: igenévi-igei alakulásnak tekintsük.

4. Ez a vizsgálat — mint a bevezetőben is jeleztem — más kérdésre is ráirányítja a figyelmet. Megkérdőjelezi azt a már legtöbbünk által elfogadott nézetet, hogy az állítmány és az alany egyenlő rangú mondatrészek (ún. főmondatrészek), illetve összetartóan kétsarkú szerkezettagok. Hiszen a jelzővé süllyedt igealak alanya egy szinttel lejjebb került, mint maga az igealak (lásd a 2. pontban a *b*-vel jelzett sémát!). Lehet, hogy mások nem tulajdonítanak ennek a jelenségnek különösebb fontosságot; lehet az is, hogy meg tudják magyarázni ennek az okát, bennem azonban a kérdések egész sora vetődik fel. Ha az állítmány és az alany egyenrangú tagja volna a mondatnak (ún. predikatív viszony volna köztük), vajon bekövetkezhetne-e ez a jelenség? Márpedig be kell következnie, mert semmiképpen nem állíthatjuk az alanyt a jelzővé vált igealakkal egy szintre. Ennek az alanynak alárendelt alannyá minősítése tehát helyénvalónak látszik, de mi a biztosíték és a bizonyíték arra most már, hogy helyénvaló a mondat alanyának az állítmányával egy szintre helyezése? Vajon nem erőszakolt dolog-e ez? Ne soroljuk most itt az ismert érveket a predikatív szerkezet létezésének (illetve benne a tagok egyenrangúságának) igazolására, de azért két tényre nem árt most sem rámutatni; arra, hogy *a*) az állítmány képes helyettesíteni (kifejezni) az alanyt, de az alany az állítmányt nem; *b*) nemcsak az alany szabhatja meg, hogy az állítmány (egyebek közt) milyen személyragot vegyen fel (többek között ezzel szoktuk az alany fontosságát hangsúlyozni), hanem a tárgy is (vö. határozatlan és határozott tárgy, illetve alanyi és tárgyas ragozású igealak); ez utóbbit mégis bővítménynek tekintjük. Vajon nem Deme Lászlónak van-e igaza, aki — legalább — a több mondatfunkciós elemből álló (polirém) mondatot egyetlen fősarkúnak tartja, vagyis az alanyt a határozóval és a tárggyal egy szintre helyezi, bővítménynek tekinti (vö. A beszéd és a nyelv 73)? Jó lenne ezekre a kérdésekre bizonyítékokon alapuló válaszokat kapni. Én magam még nem tudok e kérdésben — amely csupán mellékesen vetődött fel a vizsgált problémával kapcsolatban — határozottan állást foglalni, hiszen még nem vizsgáltam összefüggésükben az úgynevezett predikatív és a subiectális szószerkezeteket. Bevallom azonban, hogy a szóban forgó jelenség erősen megingatta egyébként sem meggyőződésen alapuló hitemet a predikatív szerkezet létezésében.

Jakab István

Dativus ethicus

A részeshatározók vizsgálata során merült fel egy érdekes csoport problémája, a részeshatározóhoz alakilag teljesen hasonló, de más funkciójú, egyes szám első személyű névmással kifejezett ún. „dativus ethicus” kérdésköre.

A német leíró nyelvtanok általában a részes eset (Dativ) egy kategóriájaként tárgyalják, és a beszélő személyes, belső érdekelttségét hangsúlyozzák: „Dativ der emotionalen Anteilnahme”: *Falle mir nicht!* (Helbig — Buscha. Deutsche Grammatik. Leipzig, 1984. 290).

Érdekes megfigyelní, hogy ez a jelenség a legtöbb európai nyelvben megtalálható. A franciában: „*Íls me l'auront, le bac.*” 'Még a végén leteszik

nekem az érettségit.'; a németalföldi nyelvben: „En toen werd ie *me* toch kwaad!” 'És akkor még fel is dühödik *nekem*!'; a lengyelben: „Tylko nie spadnij *mi* z drzewa!” 'Csak le ne ess *nekem* a fáról!'; a csehben: „Abys *mi* tam nesel!” 'Nehogy odamenj *nekem*!' és természetesen a magyarban: „*Nekem* itt ne ugrálj!”.

A részes esetben álló, egyes szám első személyű névmás minden példa-mondatban jól felismerhető, sőt mondatbeli szerepük, jelentésük is ugyanaz, lefordításuk így nem okoz problémát.

Ha több, egymás szomszédságában élő, de különböző eredetű nyelvnel megtalálható ugyanaz a jelenség, mindig egy közvetítő nyelvre kell gondolnunk, melynek hatása igen nagy volt az adott nyelvekre. Már a jelenség elnevezése is arra enged következtetni, hogy ez a nyelv a latin volt. S valóban megtalálhatjuk a latin nyelvben is a beszélőnek vagy a megszólítottak az érdekeltségét hangsúlyozó dativus ethicus: „*Quid mihi* Celsus agit?” 'Mit csinál *nekem* az én Celsusom?’.

A magyar nyelvtanok a némethez hasonlóan a részeshatározó tárgyalásánál tesznek említést erről a csoportról. „A mai magyar nyelv” „nyomósító részeshatározó”-ról beszél (333), „A mai magyar nyelv rendszeré”-ben a következőket olvashatjuk: „A *-nek* ragoz, többnyire egyes szám 1. (néha 3.) személyre utaló személyes névmás (*nekem*, esetleg *neki* bizonyos mondatok jelentéstartalmát nyomatékosabbá teszi: (. . .) Ne bójj itt *nekem*!” (I. m. 249.) „A magyar nyelv értelmező szótára” a személyes érdekeltséget is hangsúlyozza: „erős érzelmi nyomatékkal többnyire csak 1. személyben, annak kifejezésére, hogy a szóban forgó cselekvés közelebből érint valakit, valaki személyesen érdekelve van benne.” (I. m. 5 : 154.)

Helbig és Buscha grammatikájában található egy mondat, mely a dativus ethicus részeshatározói funkcióját megkérdőjelezi: „Bring mir dem Lehrer die Hefte pünktlich!” (i. m. 290), amely mondat a magyar '*Nekem* aztán pontosan elvidd a tanárnak a füzeteket!' mondat megfelelője. A fenti értelmezések szerint ebben a mondatban két részeshatározó lenne, a *tanárnak* és a *nekem*. A magyar és a német nyelvben azonban a halmozott részeshatározón kívül két különböző részeshatározó nem állhat a mondatban. Itt viszont világos, hogy nem halmozott mondatrésztől van szó, hanem arról, hogy a beszélő érdekelve van, az ő felszólítását nyomósítja a *nekem*, de a mondatban semmiféle mondatrészszeret nem tölt be.

Ha több hasonló példát vizsgálunk meg, megállapíthatjuk, hogy általában párbeszédben, tehát nem függő beszédben, és egyes szám első személyben fordul elő a dativus ethicus, legtöbbször felszólító módú igével kifejezett erőteljes felszólításokban, mint pl. a következő mondatokban: „Holnap reggelre úgy ahogy vagy, erdőstül, mindenestül átköltözzöl *nekem* a patak túlsó partjára Kősziklával együtt. . .” (Fodor Sándor: Csipike. 1984., 15); „Itt *nekem* egy percig sem maradsz tovább!” (közny.).

Ha a mondatok szórendjét megfigyeljük, feltűnő, hogy a dativus ethicus *nekem* általában közvetlenül az ige előtt vagy mögött található: „*Nekem* ne hantálj összevissza!” (Varga Domokos: Kutyafulűek. 1972. 105), „Ne pityeregj *nekem* itt, hanem beszélj!” (Mikszáthtól id. MMNy. 333), illetve bizonyos szerzetlen mondatrészek és szabad hely- és időhatározók (*itt*, *ott*, *ma*, *holnap* stb.) ékelődhetnek a dativus ethicus és az állítmány közé: „*Nekem* nehogy megint tűt tegyen az ágyába valamelyikőtök!” (Varga D. i. m. 76), „*Nekem* itt ne ugrálj!” (közny.).

A szövegkörnyezet is sok mindent elárulhat. Az ilyen mondatok általában indulatos párbeszédek, veszekedések, szidások során hangzanak el: „Pék Mária fehér lett. Öklével belecsapott Hábetler arcába. — *Nekem* ne intézzenek semmit! — ordította” (Fejes Endre: *Rozsdatemető*. 1962. 36); „Most már csakugyan kezdek indulatba jönni. — *Nekem* ne hantálj összevissza!” (Varga D. i. m. 105). Gyakran követi az ilyen mondatokat fenyegetés: „Ha nem, elhord a Rettenetes Rézúr!” (Fodor S. i. m. 18).

A fentiekből már kitűnik, hogy a *nekem* dativus ethicusnak csak modális funkciója lehet a mondatban. Ezt támasztja alá Walter Jung is: „Der Dativus ethicus (der ethische Dativ) ist nicht als Objekt im eigentlichen Sinne, sondern als Ausdruck persöhnlicher Stellungnahme aufzufassen. (...) Er bezeichnet die innere Teilnahme der sprechenden oder angesprochenen Person. Der Satz ist auch sinnvoll, wenn der Dativ wegfällt” (Walter Jung: *Grammatik der deutschen Sprache*. Leipzig, 1982. 64).

A modalitással H. Molnár Ilona foglalkozott részletesen „Módosítószók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben” c. tanulmányában (Nytud.Ért. 60.). A modális értékekről a következőket állapítja meg: „a nyelvi modalitás legelső és legfontosabb megnyilatkozási formája (...) a mondatfajta” (i. m. 16); „a nyelvi modalitás legfontosabb kifejezőeszközeinek ált. az igemódokat tekintik vizsgálóik” (i. m. 19); „ha a modalitás legfontosabb kifejezőeszközeiről beszélünk, nem pusztán az igemódokra, hanem az ún modális alapértékeket létrehozó, egy-egy mondatfajta megalkotásához szükséges nyelvi eszközök komplexumaira, kötegeire kell gondolnunk. Ide tartoznak a hangletetés változatai, a módjelek, a kérdő névmások, a különböző segédszócskák (...) és egyéb eszközök” (i. m. 67).

Ha a példamondatainkat megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy minden esetben megfelelnek a fent említett kritériumoknak. A dativus ethicus, úgy tűnik, felszólító módú igealakokat, felkiáltó vagy felszólító mondatot vonz, a mondatban nem kérdezzük rá, nem tölt be mondatrészfunkciót. Alaktanilag is merev forma, hiszen csak egyes szám első személyű névmással kifejezve fordulhat elő, ezen kívül mondatbeli helye is erősen kötött.

Van azonban a dativus ethicusnak egy másik fajtája is, mely szintén személyes érdekeltséget fejez ki, azonban nem kizárólag a beszélőre korlátozódik, ebből kifolyólag az egyes szá első személyen kívül állhat más személyben és számban is: „Pedig ez olyan jó lány volt. (...) — majd kap másikat. — Aki majd lopni fog *nekem*.” (Kosztolányitól id. ÉrtSz. 5 : 154); „Aztán majd eladja *nektek* a szomszéd egy dobosnak a lakást, és nézhettek!” (közny.) Ebben az esetben sem beszélhetünk részeshatározóról, ezt az utóbbi példamondat valódi részeshatározója (*dobosnak*) is bizonyítja. Tehát itt is modális kifejezőeszkörről van szó, de ellentétben az előbbi csoporttal nem azt fejezi ki, hogy a beszélő erősen akarja a cselekvés végrehajtását, hanem, hogy a dativus ethicusi névmással jelölt személy vagy személyek fogják viselni a cselekvés (ált. kedvezőtlen) következményeit.

Az ilyen típusú mondatok elemzésénél tehát különösen kell ügyelni, ugyanis alakja és elnevezése után valóban részeshatározónak tűnhet a dativus ethicus, a mondatban azonban nem mondatrész-, hanem modális szerepet tölt be, a többi szervetlen mondatrészhez hasonlóan nem elemezhető. Ez különösen azoknál a mondatoknál jelenthet problémát, ahol nincs kitéve a valódi részeshatározó: „Aki majd lopni fog *nekem*.” Ilyenkor csak a szövegkörnyezet adhat megfelelő információt.

A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról

0. Ritkán feladata a fordítónak a szó szerinti fordítás, a frazeologizmusokat (szólásokat, közmondásokat, állandósult szókapcsolatokat) pedig, melyekben az egész jelentése nem automatikusan áll össze az elemek jelentéséből, valójában nem is fordítjuk, inkább „megfeleltetjük”, azaz megkeressük azt a célnyelvi szólást, közmondást, melyet a célnyelvi beszélők hasonló helyzetben használni szoktak.

Ezért jelentett különleges feladatot számomra, mikor szó szerinti fordításokat is kellett adnom Дубровин, М. И. Русские фразеологизмы в картинах (изд. Русский язык М. 1982.) című szótárának fordításakor, jobban mondva az orosz–magyar változat elkészítésekor, mivel a szótár több változatban megjelent már, pl. orosz–német változatban (M. Dubrowin–W. Schenk: Russische idiomatische Redewendungen. Verlag Russische Sprache M. 1982.), vagy orosz–portugál változatban (M. Dubrovin–M. J. De Mello: Locuções russas por imagens. Edições Russki Yazik M. 1986.).

Ezek a kétnyelvű frazeológiai szótárak úgy épülnek fel, hogy a bennük található 594 orosz frazeologizmus mindegyikének megadják nemcsak a célnyelvi ekvivalensét, hanem a magyarázatát és szó szerinti fordítását is. Egy példa az orosz–német változathból:

1. szó szerinti fordítás:

Zwischen Hammer und Amboß sein

2. magyarázat:

Sich in einer solchen Lage befinden, daß dieselbe Gefahr oder Unannehmlichkeit von zwei Seiten droht

3. ekvivalens:

In der Klemme sein

A szó szerinti fordításon, a magyarázaton és az ekvivalensen kívül még két rajz is segíti a frazeologizmus értelmezését: az egyik rajz a szó szerinti jelentést illusztrálja (ebben az esetben a rajz kalapácsot és üllőt ábrázol, s köztük egy szöveget), a másik rajz a valóságos értelmet illusztrálja (ebben az esetben egy ijedt nyuszt látunk a rajzon, melyet egyfelől a farkas, másfelől a vadász fenyeget)

A Magyarországon jelenleg forgalomban lévő vagy még megszerezhető orosz–magyar frazeológiai szótárak közül egyikben sem találkoztunk a szó szerinti fordítással mint a frazeologizmus értelmezésének egyik eszközével. A legbősegebb anyagot Keszthelyi Ernő Russzicizmusok című szótára tartalmazza, melyben 5000 orosz szólást és kifejezést találunk (Terra, Bp., 1961.). A szerző sok ekvivalenst ad meg, néha kiegészítő magyarázatokkal, de szó szerinti fordítást nem ad. A helyes használatot stílusminősítésekkel próbálja segíteni, pl. (*nép*), (*gúny*), (*tréf*), (*biz*), valamint a szituációra való utalásokkal pl. (búcsúzáskor), (találkozáskor), (koccintáskor), (udvarias kéréskor) stb. Ugyancsak nem ad szó szerinti fordítást Sanszkij, N. M.—Bisztrova Je. A.—Veress, V. 700 orosz beszédfordulat című szótára sem (Tankönyvkiadó, Bp., 1983.), melyben szintén találunk szituatív utalásokat pl. (búcsúzáskor az ottmaradókhoz intézett köszöntés), (közbevetésként), (csodálkozás, hitetlenség kifejezése a mondottakkal kapcsolatban) stb. A kétnyelvű orosz–magyar

frazeológiai szótárak között meg kell még említeni Vujovics, I. — Bovai-Barna, K. — Jeges, V. *Russzkije poszlovici i pogovorki* című 113 orosz szólást és közmondást tartalmazó gyűjteményét (MSZBT, Bp., 1984.), mely abban különbözik a többiektől, hogy egyes orosz mondások mellé országismereti magyarázatokat fűz, valamint abban, hogy a magyar megfelelővel nem rendelkező orosz mondásoknak zárójelben adja meg a magyar értelmezését. Kétnyelvű franzeológiai szótárként használható Hadrovics L. — Gáldi L. *Orosz — magyar szótára* is, melyben gyakran megtaláljuk a szóban forgó orosz szólás vagy közmondás szó szerinti fordítását is pl.: *Ждать у моря погоды* . . . azt várja, hogy a sült galamb a szájába repüljön (tkp. 'ül a tenger partján és várja, milyen idő lesz'; OMSZ I. 423).

Feltehetné valaki a kérdést, miért kellene megadni az orosz frazeologizmusok szó szerinti fordítását, mikor a frazeologizmusnak — mint már említettük — éppen az a lényege, hogy az egész jelentése nem automatikusan áll össze az elemek jelentéséből, s a tanároknak éppen a szó szerinti fordítás ellen kell harcolniuk, éppen azt kell megtanítaniuk, hogy a frazeologizmusokat nem fordítjuk, hanem megfeleltetjük, azaz megkeressük azt a magyar frazeologizmust, amely talán egészen más elemekből épül fel, mégis éppen az lesz alkalmas ugyanannak a hatásnak az elérésére.

Véleményünk szerint a szó szerinti fordítás tudatosításának több haszna van. Megismerkedünk egy másik nép miénktől eltérő gondolkodásmódjával, képi világával. Egy találó, érdekes megfigyelés, egy szemléletes hasonlat, mely bár idegen, de lehetne a miénk is, mindig elgondolkodtat. Rácsodálkozunk, egy percre talán meg is ütközünk, és máris megjegyeztük. Milyen érdekes, hogy az oroszok a botfülű emberről azt mondják, hogy „medve lépett a fülére”, arról meg, akinek megvan a magához való esze, azt mondják, hogy „van fej a vállán” stb. Az alábbiakban felsorolunk néhány ilyen orosz szólást és közmondást, melynek érdemes tudatosítani a miénktől eltérő képi struktúráját. Az első oszlopban az orosz mondást, a másodikban a szó szerinti fordítást, a harmadikban a magyar ekvivalenst adjuk meg.

Orosz frazeologizmus	Szó szerinti fordítás	Ekvivalens
Ищи ветра в поле Медведь на ухо наступил Писать как курица лапой	Keresd a szelet a mezőn Medve lépett a fülére Úgy ír, mint a tyúk a lábával	Bottal ütheted a nyomát Botfüle van Olyan az írása, mint a macska-kaparás
Вить верёвку из кого-либо Водой не разольешь Выносить сор из избы Знать все ходы и выходы	Kötelet sodor (vkiből) Vízzel sem választod szét őket Kiviszi a szemetet a kunyhóból Ismeri az összes bejáratot és kijáratot	Ujja kóré csavar (vkit). Testi—lelki jóbarátok Kiteregeti a szennyest Ismeri a dörgést
Иметь голову на плечах Когда рак свистнет Кошки скребут на душе Лезть в бутылку Намылить шею	Van fej a vállán Mikor a rák füttyent Macskák kaparják a lelkét Üvegbe mászik Beszappanozza a nyakát (vkinék)	Megvan a magához való esze Majd, ha fagy Emésztí a bú A plafonon van Megmossa a fejét (vkinék)
Показать, где раки зимуют	Megmutatja, hol telelnék a rákok	Megtanítja kesztyűbe dudálni Leszedi a keresztvizet (vkiről)
Перемывать косточки Положить зубы на полку После дождичка в четверг	Mossa a csontjait (vkinék) Polcra teszi a fogát Eső után esütörtökön	Felkopik az álla Holnapután kiskedden

Tegyük egymás mellé néhányat a két magyar oszlop példáiból. Ha ilyen szólásokat sorolunk fel: *Megtanítja kesztyűbe dudálni, Ismeri a dörgést, Felkopik az álla, Holnapután kiskedden* stb. ezeket minden magyar olvasó azonnal megérti és magáénak érzi, anélkül hogy tudatosítaná a szólás mögött rejlő képet. Ha viszont ilyen szólásokat sorolunk fel: *Megmutatja (neki), hol telelnek a rákok, Ismeri az összes bejáratot és kijáratot, Polcra teszi a fogát, Eső után csőtörtőskön* stb., akkor a magyar olvasó kénytelen tudatosítani a szólás mögött rejlő képet, kénytelen összehasonlítani a magyar képpel, s így az idegen szólások és közmondások szó szerinti fordításának tudatosítása a magyar szólások és közmondások képi világának tudatosításához is hozzájárul.

Ebben a cikkben az orosz frazeologizmusoknak csak a szó szerinti fordításával foglalkozom, ami nem könnyebb, mint a magyar ekvivalens megtalálása. Az ekvivalenst ugyanis tényleg csak megtalálni kellett. A nyelvi megformálás tekintetében támaszkodhattam O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások című gyűjteményére (2. kiadás Gondolat, Bp., 1976.), A magyar nyelv értelmező szótárára (Akadémiai K. Bp., 1966.), valamint a Magyar értelmező kéziszótárra (Akadémiai K. Bp., 1975.). A szó szerinti fordítás esetében azonban a nyelvi megformálás teljes egészében a fordító feladata. Mivel a szólások és közmondások „egymondatos szövegek”, ahogy ezt Kosány Piroska A mondás, mint szövegtípus című kandidátusi értekezésében kifejti (Kézirat. Debrecen, 1986.), a szövegösszefüggés nem segít a különböző lehetséges fordítási változatok közötti választásban. Nézzük például, hányféle szó szerinti fordítása lehet az alábbi orosz szólásnak:

Orosz frazeologizmus	Szó szerinti fordítás	Ekvivalens
Толочь воду в ступе	1. Vízet törni mozsárban 2. Mozsárban törni vizet 3. Vízet törni a mozsárban 4. Mozsárban törni a vizet 5. Vízet tör mozsárban 6. Vízet tör a mozsárban 7. Mozsárban tör vizet 8. Mozsárban törni a vizet 9. Törni a vizet a mozsárban	Üres szalmát csépel

Látjuk, hogy számos döntés előtt áll a fordító. Főnévi igenevet használjon a szó szerinti fordításban, ahogy az oroszban volt, vagy egyes szám harmadik személyű ragozott igealakot? Betoldja-e a névelőt, ami az orosz nyelvben hiányzó kategória, vagy sem, vagyis konkrétan fogalmazzon vagy általánosan (határozottan vagy határozatlanul)? És akkor a lehetséges szórendi változatokat még nem is említettük.

A továbbiakban megpróbálok választ adni ezekre a kérdésekre, megkísérlem rendszerezni a szó szerinti fordításkor elvégzendő vagy elvégezhető átváltási műveleteket.

1. Kötelező átváltási műveletek a szó szerinti fordításkor
  1. Birtokos személyrag betoldása
  2. Főnévi igenév átváltása ragozott igealakká
  3. Névelő betoldása
  4. Kötelező VO → OV váltás

2. Fakultatív átváltási műveletek a szó szerinti fordításkor

1. Kicsinyítő képző eltörlése
2. Jelzős szerkezetek átalakítása állítmányi szerkezetté
3. Tárgyas igealak használata határozatlan névmás helyett
4. Személyes névmás ragozott alakjának használata a határozatlan névmás helyett
5. Szóláshasonlatok fakultatív kiegészítése

1.1. Birtokos személyrag betoldása. Az egyik legegyszerűbb átváltási művelet, mivel az egyik nyelvben hiányzó grammatikai kategória áll szemben a másik nyelvben meglévő grammatikai kategóriával. Az orosz nyelvben nincs birtokos személyragozás, a magyarban van. Az orosz nyelvben a birtokszón nem jelölhetjük a birtokos személyét és számát, a magyarban jelölhetjük, sőt bizonyos szavakon (ruhadarabok, testrészek neve) gyakran akkor is jelöljük hovatartozásukat, ha a birtokot megnevező szó nem áll mellettük. A szó szerinti fordítás első változataként a birtokos személyrag nélküli alakokat adjuk meg, második változatként a birtokos személyraggal ellátott alakokat. A szótárban minden esetben az utóbbi változatot részesítettük előnyben.

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás I.	Szó szerinti fordítás II.
Море по колено Вбивать в голову Один как перст Как снег на голову Мурашки бегают по спине	Térdig ér a tenger Beveri a fejbe Egyedül, mint az ujj Mint hó a fejre Hangyák futkosnak a hátán	Térdig ér a tenger Beveri a fejébe Egyedül, mint az ujjam Mint hó a fejére Hangyák futkosnak a hátán

1.2. Főnévi igenév átváltása ragozott igealakká. Itt nem arról van szó, hogy az egyik nyelvben hiányzik egy grammatikai kategória, ami a másik nyelvben megvan, hiszen a főnévi igenév mindkét nyelv rendszerében megtalálható, inkább a magyar szótárírási hagyományok szelleméhez akartunk hűek maradni, mikor az orosz főnévi igeneveket jelen idejű egyes szám harmadik személyű igealakokkal fordítottuk.

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás I.	Szó szerinti fordítás II.
Быть связанным своим словом Брать (кого-либо) под крылышко Быть между молотом и наковальней	Kötve lenni a szava által Szárny alá venni (vkit) Kalapács és üllő között lenni	Köti a szava Szárnya alá veszi Kalapács és üllő között van

Van azonban a ragozott igealaknak egy hátránya a főnévi igenévvel szemben. A ragozott ige a maga idejével, számával, személyével jóval *konkrétabb*, mint a főnévi igenév. Márpedig a szólások és közmondások egyik

legfontosabb ismérve, ahogy azt Kocsány Piroska említett művében sokoldalúan bizonyította, az általános érvényűség. A főnévi igenév egyszerre jelent jelen időt és múlt időt, egyes számot és többes számot. Ez az oka annak, hogy nem mindig vált be a jelen idejű egyes szám harmadik személyű igealak. Az alábbi példákban a szó szerinti fordítás harmadik változatát alkalmaztuk, az első esetben múlt idejű egyes szám harmadik személyű igealakot, a második és a harmadik esetben jelen idejű többes szám harmadik személyű igealakot.

Orosz fraz.	Szó szerinti ford. I.	Szó szerinti ford. II.	Szó szerinti ford. III.
Выйти из пеленка Быть на ножах Быть на дружеской ноге	Kijönni a pelenkából Késeken lenni Baráti lábon lenni	Kijön a pelenkából Késeken van Baráti lábon van	Kijött a pelenkából Késeken vannak Baráti lábon vannak

Olyan eset is előfordult, hogy bármelyik ragozott igealak túlságosan konkrét lett volna, ilyenkor az általános érvényűséget a *kell* + főnévi igenes szerkezettel próbáltuk elérni:

Orosz fraz.	Szó szerinti ford. I.	Szó szerinti ford. II.	Szó szerinti ford. III.
Искать днем с огнем	Nappal is lámpással keresni	Nappal is lámpással keresi (kereste, keresik)	Nappal is lámpással kell keresni

1.3. Névelő betoldása. A kötelező átváltási műveletek tipikus példája. Az egyik nyelvben hiányzó grammatikai kategóriával a másik nyelvben meglévő grammatikai kategória áll szemben. Az orosz nyelvben nincs névelő, a magyarban van. Az orosz nyelv a határozottság/határozatlanság szembeállítását, megkülönböztetését más eszközökkel végzi. A névelő betoldása az esetek többségében automatikus művelet, névelő nélkül nem kapnánk grammatikus mondatot, pl.: *Бояться собственной тени* → *Fél a saját árnyékától*. *Голодный, как волк.* → *Éhes, mint a farkas*. Bizonyos ige + főnév (VO) kapcsolatoknál azonban egyaránt elképzelhető határozott referenciájú (VO) és a határozatlan referenciájú (OV) fordítás:

Orosz fraz.	Szó szerinti ford. I.	Szó szerinti ford. II.
Мутить воду Рыть яму (кому-либо) Подлить масла в огонь Висеть на волоске	Zavarja a vizet Ássa a gödört Tűzre önti az olajat Függ a hajszálon	Vizet zavar Gödört ás Olajat önt a tűzre Hajszálon függ

Ha elfogadjuk, hogy a szólások és közmondások egyik legfontosabb jellegzetesége az általános érvényűség, akkor a fenti esetekben a második oszlop határozatlan referenciájú azaz névelőtlen fordításait fogjuk elfogadni.

1.4. Kötelező VO → OV váltás. A nyelvtipológiai kutatások szerint az orosz alapjában SVO (subject, verb, object) típusú nyelv, a magyarban viszont az SVO és az SOV szórend egyaránt előfordul, az SOV típus dominanciájával. Előbb olyan eseteket említettem, mikor valamely orosz szólás fordításakor mindkét magyar szórendi változat előfordulhatott. Bizonyos orosz igék esetében (ezek általában szemantikailag üres, ún. „gyenge” igék) nem lehetséges a kétféle fordítás, az ilyen igéket a bővítmény mindig megelőzi a fordításban. Ilyen igék pl. *держатъ, быть, оказатъся, положить, родиться* stb. Ebben az esetben a fordítónak nincs választási lehetősége, csak egyféle szó szerinti fordítás képzelhető el.

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás	Ekvivalens
Держать себя в руках Держать ухо востро Держать язык за зубами	Kézben tartja magát Hegyesen tartja a fülét A foga mögött tartja a nyelvét	Uralkodik magán Résen van Féken tartja a nyelvét

Ha azonban több bővítmény is van az orosz szólásban, nem mindegy, hogy mit teszünk a magyar ige elé. Mivel a magyar ige kiemeli az előtte álló bővítményt, csak olyasmit tehetünk az ige elé, amit valóban ki akarunk emelni. Az alábbi orosz szólásoknak látszólag két szó szerinti fordítása lehet, de csak látszólag.

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás I.	Szó szerinti fordítás II.
Носить воду решетом Толочь воду в ступе	Szitával hord vizet Mozsárban tör vizet	Vizet hord szitával Vizet tör mozsárban

Állítsuk egymás mellé a két első változatot: 1. *Mozsárban* tör vizet
2. *Szitával* hord vizet.

Első látásra semmi különbség sincs köztük, az első mégis képtelenség, a második pedig helyes. Attól függően ugyanis, hogy mit tesz az ige elé, sugallok egy lehetséges folytatást, ami esetünkben például ilyen lehet: 1. *Mozsárban* tör vizet, nem fazékban. 2. *Szitával* hord vizet, nem vödörrel.

A folytatás leleplezi az első mondatot. Nincs jogunk a *mozsárban* bővítményt tenni az ige elé, hiszen nem az a baj, hogy valaki mozsárban töri a vizet, ha másban történ az éppen olyan képtelenség lenne.

Állítsuk egymás mellé a két második változatot: 1. *Vizet* tör mozsárban, nem cukrot. 2. *Vizet* hord szitával, nem lisztet.

A folytatás most a második mondatot leplezi le. Nincs jogunk a *vizet* bővítményt tenni az ige elé, hiszen nem az a baj, hogy valaki vizet hord szitával; ha mást hordana, az éppen olyan képtelenség lenne.

Vagyis a *szitával* bővítményt megilleti az ige előtti hely, a *mozsárban* bővítményt nem, mert a folytatás, amit ez a kiemelés sugall, értelmetlen lenne. Ugyanez a helyzet a *vizet* bővítménnyel, melyet az egyik esetben megillet az ige előtti hely, a másokban nem. Tehát az ige előtti hely nem tölthető be tetsző-

legesen, ha több bővítmény van, úgy kell az ige előtti helyet betölteni, hogy a sugallt folytatás is helytálló legyen.

Térjünk most vissza ahhoz a korábban megfogalmazott gondolathoz, hogy a szó szerinti fordítások nyelvi megformálásakor is milyen sokféle döntésre kényszerülhet a fordító. Felsoroltuk a *Толок боды 8 чмыне* orosz szó-lásnak kilenc féle szó szerinti fordítását. Vajon segít-e a választásban mindaz, amit eddig a kötelező átváltási műveletekről elmondtunk? Az 1.1. pontban elmondottak alapján elvethetjük a főnévi igeneves megoldásokat (*Vizet törni mozsárban*, *Mozsárban törni vizet*, *Vizet törni a mozsárban*, *Mozsárban törni a vizet*). Az 1.3. pontban elmondottak alapján a ragozott igealakokat tartalmazó megoldásokból elvethetjük a határozott referenciájúakat (*Vizet tör a mozsárban*; *Mozsárban tör a vizet*; *Tör a vizet a mozsárban*). Az 1.4. pontban pedig az utolsó két megmaradt változathoz elvetettük azt, hogy *Mozsárban tör vizet*, mert véleményünk szerint a kiemelés helytelen folytatást sugall. Maradt tehát egyetlen szó szerinti fordítás, melyben nincs főnévi igenév, nincs határozott referencia és nincs félrevezető kiemelés (*Vizet tör mozsárban*). Ez került bele szótárunkba a *Толок боды 8 чмыне* orosz szólás szó szerinti fordításaként. (Ekvivalens: *Üres szalmát csépel.*)

A továbbiakban áttérünk az orosz frazeologizmusok szó szerinti fordításakor elvégezhető azaz fakultatív átváltási műveletekre.

2.1. A kicsinyítő képző eltörlése. Az orosz nyelvben a kicsinyítő képzők nemcsak kicsinyítésre szolgálnak, hanem a legkülönbözőbb hangulati hatások elérésére (pl. jóindulat, barátság, bizalom kifejezésére). A korai orosz regényfordítások egyik jellegzetessége az orosz kicsinyítő képzők válogatás nélküli átvétele (*lelkecském*, *galambocskám*, *kedveském*, *teácska*, *vi-zecske*, *fánkocska*, *vodkácska* stb.). A mai nyelvészetileg tudatosabb fordító nemzedék már tudja, hogy a magyar nyelvben a kicsinyítő képző használata jóval korlátozottabb, mint az oroszban, s hogy az orosz szövegben szereplő kicsinyítő képzők jelentését a magyarban más eszközökkel kell visszaadnia. Mivel azonban mi nem szöveget fordítottunk, hanem az orosz frazeologizmus szó szerinti jelentését kívántuk visszaadni, felmerült a kérdés, megtartsuk, vagy elvessük az orosz kicsinyítő képzőket?

Orosz fraz.	Szó szerinti ford. I.	Szó szerinti ford. II.	Ekvivalens
Гладить по головке	Megsimogatja a fejecs-kéjét	Megsimogatja a fejét	Ajnározza Pátyolgatja
Теплое местечко	Meleg helyecske	Meleg hely	Zsíros kis állás
После дождичка в четверг	Esőske után csütörtökön	Eső után csütörtökön	Holnapután kiskedden
Родиться в сорочке	Ingecskében született	Ingben született	Burokban született

Mivel fakultatív átváltási műveletről van szó, nem kényszerültünk következetességre, vagyis arra, hogy vagy minden orosz kicsinyítő képzőt elves-sünk, vagy mindet megtartsuk. Az első két esetben megtartottuk a kicsinyítő képzőt a fordításban (*Megsimogatja a fejecs-kéjét*, *Meleg helyecske*). A *Meleg helyecske* esetében erre két okunk is volt, az egyik, hogy a *Meleg hely* mást je-

lent, a másik az, hogy a magyar ekvivalens is tartalmaz kicsinyítést, ha nem is képző formájában (*Zsiros kis állás*).

A harmadik és a negyedik példa esetében eltöröltük a kicsinyítő képzőt, mivel az *esécske* esetében nevetségesnek, az *ingecske* esetében fölöslegesnek találtuk (a lényeg ugyanis az, hogy *nem meztelenül* jött a világra a szóbanforgó szerencsés ember).

2.2. Jelzős szerkezetek átalakítása állítmányi szerkezetté. A szólás értékű jelzős szerkezetek mindig valamiféle állítást rejtnek: *Белая ворона — Ritka, mint a fehér holló. Дырявая голова — Szita az esze.* Kérdés, hogy a szó szerinti fordításban kifejtsük-e, felszínre hozzuk-e ezt az állítást?

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás I.	Szó szerinti fordítás II.
Длинный язык Золотые руки Легкая рука Дырявая голова Белая ворона Зеленая улица Первая ласточка	Hosszú nyelv Arany kezek Könnyű kéz Lyukas fej Fehér holló Zöld utca Első fecske	Hosszú a nyelve Arany a keze Könnyű a keze Lyukas a feje (Fehér a holló+) (Zöld az utca+) (Első a fecske+)

Érdekes dolgot figyelhetünk meg. Az utolsó három példában az átalakítás nem végezhető el. Itt ugyanis az állítás túlmutat a jelzős szerkezeten. Nem a holló fehér, hanem valaki vagy valami ritka, mint a fehér holló; nem az utca a zöld, hanem valaki vagy valami zöld utat kap; nem a fecske az első, hanem valaki vagy valami először jelenik meg valahol. Ahol az állítás nem mutat túl a jelzős szerkezet határain — és ez elsősorban az emberi testrészeket jellemző szólások esetében figyelhető meg, amikor az állítás nem más, mint a „neki van” —, akkor az állítmányi szerkezetté alakítás elvégezhető, de nem kötelező.

2.3. Tárgyas igealak használata határozatlan névmás helyett. Ezt az átváltási műveletet az teszi lehetővé — ebben az esetben nem szükségessé —, hogy az egyik nyelvből hiányzik egy grammatikai kategória, amely a másikban megvan. Az oroszban nincs tárgyas igeragozás, a magyarban van. Ezt a lehetőséget érdemes kihasználni már a szó szerinti fordításban is:

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás I.	Szó szerinti fordítás II.
Брать кого-либо под крыльшко Водить кого-либо за нос Гладить кого-либо против шерсти	Szárnya alá vesz vkit Orránál fova vezet vkit Szőre ellenében simogat vkit	Szárnya alá veszi Orránál fogva vezet Szőre ellenében simogatja

2.4. Személyes névmás ragozott alakjának használata határozatlan névmás helyett. Akárcsak a tárgyas ragozás lehetőségének kihasználása, a személyes névmások ragozott alakjának használata is hozzájárul a határozatlan névmások számának csökkentéséhez. A szótárak általában határozatlan névmás segítségével adják meg a szavak, szókapcsolatok bővítési lehetőségeit, pl.: *vki vkin vmit meglát, vki vkit vmivel megbíz* stb. Ez a sok határozatlan névmás, mely az értelmező szótárban helyénvaló, a mi képes frazeológiai szótárunkat fölöslegesen terhelte volna meg, ezért választottuk inkább a személyes névmás ragozott alakját.

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás I.	Szó szerinti fordítás II.
Бросить тень на кого-либо Наклеивать ярлики Нужен как прошлогодний снег Окатить холодной водой	Árnyékot vet vkire Címkét ragaszt vmire Úgy kell vkinek, vmi, mint a tavalyi hó Hideg vizet zúdít vkire	Árnyékot vet rá Címkét ragaszt rá Úgy kell neki, mint a tavalyi hó Hideg vizet zúdít rá

Ezt az átváltási műveletet sem tudtuk minden esetben végrehajtani, néhol ugyanis a személyes névmás ragozott alakja nevetségesen konkréttá tette volna a szólást.

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás I.	Szó szerinti fordítás II.
Вписать новую страницу во что-либо Открывать кому-либо глаза на что-либо Побывать в чьей-либо шкуре	Új oldalt ír vmibe Felnyitja vkinek a szemét vmire A bőrében van vkinek	(Új oldalt ír bele*) (Felnyitja a szemét rá*) (A bőrében van neki*)

2.5. Szóláshasonlatok fakultatív kiegészítése. Az orosz nyelvben gyakran találkozunk félig kifejtett „csonka” szóláshasonlatokkal. Tudjuk, hogy a szóláshasonlatok általában két részből állnak: az *olyan, úgy* rámutató szóval bevezetett alaprészből és a *mint, mintha, akár* kötőszóval kezdődő hasonlító részből. Pl. *Úgy él, mint Marci Hevesen.* O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* című gyűjteményében (Gondolat, Bp., 1976.) csak kifejtett szóláshasonlatokkal találkozunk, *mint, mintha* kezdetűekkel nem. Az általunk fordított orosz frazeológiai szótárban 26 *как*-al kezdődő csonka szóláshasonlatot találunk. Felmerül a kérdés, mennyire van szükség e csonka hasonlatok kiegészítésére, hol van szükség a kiegészítésre, már a szó szerinti fordításban vagy csak az ekvivalens megformálásában? Mivel fakultatív kiegészítésekről van szó, minden szólás esetében másfépp jártunk el. Az alábbi esetekben például a szó szerinti fordítást meghagytuk csonkának, és csak az ekvivalenst egészítettük ki alaprésszel.

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás	Ekvivalens
Как аршин проглотил Как дважды два четыре Как две капли воды	Mintha arszint nyelt volna Mint kétszer kettő négy Mint két vízcsepp	Áll, mint a cövek Világos, mint az egyszeregy Úgy hasonlítanak egymáshoz, mint két vízcsepp

Más esetekben a szó szerinti fordítást egészítettük ki. Vagy úgy, hogy teljessé tettük a hasonlatot, mint az első példában, vagy úgy, hogy meghagytuk csonkának, de jobban megmagyaráztuk. Ezt szemlélteti a többi példa.

Orosz raz.	Szó szerinti ford. I.	Szó szerinti ford. II.	Ekvivalens
Как с гуся вода	Mint libáról a víz	Lepereg, mint libáról a víz	Rá se ránt
Как без рук	Mintha kéz nélkül	Mintha a kezét vágták volna le	Megállt a tudománya
Как на иголках	Mintha tűkön	Mintha tűkön ülne	Mintha tűkön ülne
Как небо от земли	Mint ég a földtől	Különböznek, mint ég a földtől	Ég és föld

Cikkem elején abból indultam ki, hogy ritkán feladata a fordítónak a szó szerinti fordítás. Rámutattam arra, hogy a szó szerinti fordításnak is vannak szabályai, melyek részben a két nyelv rendszerbeli különbségeitől függnnek (kötelező átváltási műveletek), részben pedig a fordítandó szöveg jellegétől és a fordítás céljától (fakultatív átváltási műveletek). Mivel a mi feladatunk egy képes frazeológiai szótár fordítása volt, sok esetben nyilván másképp döntöttünk a fakultatív átváltási műveletek kérdésben, mintha pl. nyelvészeti szakeikk számára készítettünk volna szó szerinti fordításokat.

Klaudy Kinga

Újból Petrov obsitos megjegyzéseiről

A Magyar Nyelvőr 1986. évi 4. számában (429–431) mutattam be azt a Petrov nevű obsitost, aki az 1849-es cári intervenció során járt Magyarországon, ill. akinek a visszaemlékezései kapitánya, A. Fatyjejev jóvoltából láthatnak napvilágot a Russzkaja beszeda c. folyóirat hasábjain, 1860-ban. Magyar nyelvű forrásmunkákra támaszkodva dolgoztam, ami csökkentette mondani-valóm súlyát, hiszen a csak műfordításból való merítés magát a bemutatandó jelenséget csonkította meg. Arról van ugyanis szó, hogy Petrov obsitos, miközben a Magyarország elleni cári intervencióról beszél, egyebek között magyar szavakat, kifejezéseket is használ. Felettébb érdekes lett volna tehát az orosz eredetiben ismerkedni meg a Petrov-féle visszaemlékezésekkel. Az orosz nyelvű anyaghoz azonban Magyarországon nem lehetett hozzáférni, ezért kény-

telen voltam beérni Trócsányi Zoltán cikkével (Orosz szavak a magyarban 1848–49 óta. Nyr. 72 [1948.]: 166–7), ill. a „Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról” című könyvvel, amely a Magyar Külügyi Társaság gondozásában jelent meg Budapesten 1948-ban, fordította Zsatkovics Kálmán.

A sors furcsa fintora folytán nem sokkal a tanulmány leadása után a helsinki szláv könyvtárban jártam szerencsével, ahol a Russzskaja beszeda c. folyóirat 20. könyvében megtaláltam A. Fatyjejev kapitány írását. Magáról Fatyjejevről csak annyit tudunk, hogy részt vett a magyar szabadságharc elnyomására küldött orosz hadsereg működésében (Trócsányi nyomán), ill. a Magyar–orosz történelmi kapcsolatok c. könyvben R. A. Averbuch szavai szerint: „Egy Fatyjejev nevű orosz tiszt ezeket írja: 1849. augusztus 1-e (a régi időszámítás szerint) szerencsétlen nap volt a magyarok számára: egy bátor és nemes, hatmillió népfőnök hosszú időre, ha ugyan nem mindörökké elveszítette e napon azt a reményét, hogy fegyverrel a kézben védhesse meg szabadságát Ausztria deszpótikus hatalmával szemben.”

A továbbiakban Fatyjejev azt mondja, hogy a világosi fegyverletételi szertartásban sok nyomasztó elem volt nemcsak a magyarok, hanem az oroszok számára is. „Az orosz hadsereg minden katonája és tisztje kivétel nélkül, a szó szoros értelmében sajnálta, hogy részese volt a magyarokat ért óriási szerencsétlenségnek” (R. A. Averbuch: A magyar nép 1848–1849. évi függetlenségi harca és az orosz társadalom haladó erői. In: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. Kovács Endre, Bp., 1956. a Művelt Nép — Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó).

A továbbiakban a 49 oldalas memoár azon helyeit idézem eredetiben, ahol Petrov obsitos a magyar nyelvről nyilatkozik, ahol magyar szavakat, kifejezéseket, esetleg egész mondatokat használ, zárójelben a lapszámot adom meg: „Речь, сударь, у здешнего народа не то на польскую похожа, не то на церковную нашу, для того и разговор их мы без трудности понимать могли, только так чудно они говорят: тянут как-то слова-то, словно поют, да и так как-будто гортанью больше выговаривают. . .” (25). „Az itteni népnek a nyelve, uram, hol a lengyelre, hol a mi egyházi szlávunkra hasonlít, ezért tudtuk minden nehézség nélkül megérteni a beszédüket, csakhogy olyan különösen beszélnek, úgy húzzák a szavakat, mintha énekelnének, és mintha inkább torokhangokat ejtenének.”

A *pálinka* szó kétszer fordul elő a szövegben: „Делают тоже водку и из хлеба ржаного — это уже *паленка* вывхдит, по нашему горелка* значит”(32). „Vodkát is csinálnak rozskenyérből, ez már a *pálinka*, vagy ahogy mi mondjuk: *gorelka*.*” „Там даже и песни-то у простого народа все про вино, да про *паленку*, да про гусаров. . .” „Még az egyszerű nép dalai is csak a borról, meg a *pálinkáról*, meg a huszárokról szólnak. . .”

A következő szavakat a legkisebb változtatás nélkül közlöm, márcsak azért is, mert ez a 13 sor halmozottan tartalmaz magyar szavakat, de azért is, mert egy éles szemű megfigyelő véleményét olvashatjuk népünk jelleméről. A bemutatandó szavak: *gazda, gazdaasszony, nesze pacsí, tessék, nem tudom, basszam a . . . , teremtetted, szaros, kutya, menj a . . .* Az eredeti szöveg:

„Ну, а в душе ничего, народ ласковый: войдешь это в избу, когда случалось в деревнях бывать, поклонись: здравствуйте, мол, хозяева! Коль хозяин, так-*газда*; а клнь к хозяйке речь, то — *газдыня*. *Йо регель*, отвечают, *несепатше*. Значит: день добрый, милости просим. И попотчуют часто — либо вином, либо съестным чем-нибудь. *Тешек, тешек*, говорят, то есть: просим покорно.

Нахрапом-то, сударь, у этого народу не много возьмешь. на что мужик, а обойдись с ним грубо, так кроме *нем-туду*, то есть, не понимаю, ничего не добьешься, а то еще, пожалуй, и обругает в придачу: Ай, скажет, *бассамо теремтете саррош кутти а мень. .*” (31).

„Jólelkű nép ez, amikor falun voltunk és bementünk egy házba, köszöntünk, jó napot, úgy mond, a ház gazdáinak! Ha férfiról van szó, az a gazda, ha aszszonyhoz szólnak, akkor az a 'gazdinya' (gazdasszony). Jó reggelt, válaszolják, nesze pacsi. Vagyis jó napot, tessék parancsolni. Gyakran meg is kínálják az embert vagy borral vagy valami ennivalóval. Tessék, tessék mondják, vagyis: kérem szépen. Erőszakkal, uram, ennél a népnél nem sokra lehet menni: a paraszt, ha durván bánnak vele, a 'nem tudom' — on kívül, ami annyit tesz: nem értem, semmit sem lehet elérni, de talán ráadásul még el is kanyarítja: — hej, mondja, basszam a teremtetted, szaros kutya menj a . . .”

„A »csúnya« szavakat, kifejezéseket nem öncélúlag, csámcsogás vagy polgárpukkasztás céljából írjuk ki, hanem abból a megfontolásból, hogy olyasmiről nem lehet nyíltan beszélni, amit nem nevezünk a nevének. Ettől hihetőleg nem fogják többen ilyen szavakkal fűszerezni megszólalásaikat — e cikk semmi ilyesmire nem jogosít fel!” — írja Tolcsvai Nagy Gábor a Nyelvi divatok c. könyvében (1985. 147), s mivel megfogalmazásával mind tartalmát, mind nyelvi megformálását tekintve egyetérttek, ezért voltam bátor szavait ehelyütt citálni.

A *gazda* szavunkat Petrov pontosan nevezte meg, a *gazdasszony*-t viszont érdekesen oroszosította, hiszen a főnév első részét meghagyta, a nőnemre utaló részt viszont az orosz nyelv szabályai szerint képezte az '-иня', '-ыня' szuffixum segítségével. (vö.: 'барин' — 'барыня', 'граф' — 'графиня'.)

A *jó reggelt* köszönésünkből a tárgyrag lemaradt, nyilvánvalóan pusztan elhallás miatt (amely a dolog természetéből fakadóan nagyon gyakran jellemző a nem filológiai igényű író műveire, illetve a nyelvben járatlan szerzőkre), a kettős mássalhangzó *gg* is egyre szűkül. Érdekes a 'nesze pacsí' kifejezés, amely a fent bemutatott hangalakban első olvasásra talán el is kerül a olvasó figyelmét, annyira torzult. (vö.: 'nesszepatse'). Nyilvánvalóan a kézfogásról, parolázásról lehetett szó, amolyan „csapj a kezembe pajtás” hangulatú túllontúl familiáris stílusról.

A *tessék* szavunk alig szenved változást, Fatyejev csupán a hangsúlyt jelöli, miként tette ezt a *reggel* esetében itt, az előbbiben helyesen, az utóbbiban tévesen.

A *nem tudom* kifejezést kötőjellel írja, az ige végéről az *om* lekopik, elhalás útján *u*-ra redukálódik.

A teljes egy sort betöltő káromkodás 5 szóból áll, nem alkot ugyan egységes egészet, a szavak csak lazán kapcsolódnak egymáshoz. Az első helyen álló, egyben legtipikusabb magyar káromkodásról lentebb szólok, a 'teremtetté'-ről részletesen ír egyrészt Papp Ferenc (vö.: Papp, 1979. 381), de a jelen tanulmány „előküszöbeként” felfogható cikk is elemzi (vö.: Horváth: Nyr.: 110 [1986.] 430) ezt az indulatszót.

A *szaros* melléknévünkben a szóközi mássalhangzó megduplázódik, miként a *kutya* főnév esetében is, ahol azonban egy másik, érdekes hangtani jelenséget is megfigyelhetünk. Az orosz a hangsúlytalan *я*-t az *i*-hez közelálló hangként ejti (vö.: Маяковский — Majikovszkij), valószínű ez az interferenciális jelenség az oka, hogy Petrov a *kutya*-t „kutyi”-nek hallotta, a *menj a . . .* felszólítás a gyakori ismételtetés eredményeképpen alakulhatott át a szövegben látottaknak megfelelően a *menj*-é.

A mai magyar nyelvben is leggyakrabban használt durva szó érdekes módon (vagy inkább nagyon is törvényszerűen) lépten-nyomon fellelhető Petrov obsitos elbeszélésében. A *baszik* ige összesen hatszor fordul elő az eredeti szövegben, mindannyiszor a *basszam a* . . . felszólító alakban. Az orosz textusban a szó végén 5 esetben az *o* magánhangzó áll (vö.: *basszamo*), ami a hangsúlytalan *o* esetében az oroszban *a*-nak ejtendő.

Az utolsó előtti oldalon Petrov obsitos számunkra arcpirítóan fontos és pontos megállapítást tett:

„... А уже без *бассамо*, сударь, и языком не поверить. . . Впрочем, сударь, у этого народу, как соль ко щам, присловье это ко всему идёт Споткнулся — *бассамо*: вещь похвалить надо — *бассамо*: приятеля встретил — *бассамо*; горе за сердце взяло — *бассамо*; рад чему-то же *бассамо*. . . Даже и женщины-то у них без этого словца шагу не ступят. . .” (69).

„А *basszam a* nélkül, uram, nem is forog az ember nyelve. . . Egyébként, uram, ennél a népnél ez a szólás úgy megy mindenhez, mint a scsihez a só. Megbotlottál — *basszam a*; egy dolgot meg kell dicsérni — *basszam a*; találkoztál egy barátoddal — *basszam a*; bánat ül a szíveden — *basszam a*; örülsz valaminek — szintén a *basszam a*. . . Náluk még a nők sem tesznek egy lépést sem e nélkül a szó nélkül. . .”

„... híres káromkodó nép volt a magyar régen is. . .”; „A felnőttek, a szülők mindinkább hazaviszik otthonukba e stílust, amelyet így a gyerekek is eltanulnak. De nemcsak rájuk ragad át, hanem a nőkre is. A fiatal lányok és asszonyok éppoly gátlástalanul használnak durvaságokat, mint a felnőtt, kerges lelkű férfiak.” (Tolcsvai Nagy Gábor i. m. 1985. 149–50.)

Gondolom, a két megállapítás egymás mellé helyezése indokolt, különösebb magyarázkodásra nem szorul, legfeljebb annyit tarthatok szükségesnek, hogy ismételten kihangsúlyozzam: az előbbi 1860-ban, az utóbbi 1985-ben, az előbbi Oroszországban, az utóbbi Magyarországon íródott.

Térjünk vissza azokhoz a szavakhoz, amelyekről már sine ira et studio lehet szólni.

A *mente*, *atilla*, *dolmány* és *táska* főneveink többször is előfordulnak a szövegben. Csak egy olyan mondatot mutatok be, amely egyszerre tartalmazza mind a négy szót: „У них и полиция-то, как есть, в гусарских мундерах при *ташках* с саблями ходит; а прочие-то и летом в два мундера одеваются: *доломань* — это на себе имеют, а *ментик*, или, по ихнему, *аттилла*, на опашь иль на плечо они накидывают. . .” (33) „Náluk a rendőrök is általában huszár egyenruhában járnak, a tarsolyukon van a kardjuk, a többiek meg nyáron is két mundért vesznek fel: a dolmányt magukon viselik, a mentét pedig, vagy ahogyan ők mondják, az atillát meg magukra vagy a vállukra vetik. . .”

Az 1880-ban Szentpétervárott—Moszkvában kiadott Dal-féle értelmező szótárban az *atilla* kivételével valamennyi szó szerepel.

A latin *vivat* magyar megfelelője, az *éljen* ugyancsak megtalálható a vizsgált szövegben, mégpedig kétszer: „... шапки с голов поснимавши, махать ими вверх зачало, да *ельен* кричать. . .” (66); majd egy bekezdéssel később: „Ура кричат по-сбому, *ельен-честь*, значит, в сякую — графу отдают. . .” (67). „... levették a sapkájukat, majd kezdtek felhajigálni, megéljént kiabáltak. . .”; „Hurrát kiáltanak a maguk nyelvén, *éljen* — minden tiszteletet megadnak a grófnak.”

Végül egy olyan magyar szót szeretnék bemutatni, amely úgyszólván mindig és mindenütt szerepel, amikor és ahol a magyarok legjellegzetesebb dolgait akarják kiemelni (vö.: fokos — ostor — csikós — puszta — tokaji), a *csárdás*-t, amelyet a világosi fegyverletételt követően, az esti órákban, bizonyára bánatukban, de mégiscsak eljártak katonáink: „Вечером музыка была, и по своему *чаардаш* плясали ...” (63) „Este zene is volt, ahol eltáncolták a csárdásukat. . .”. Dalnál még nem, de az Ozsegov-féle értelmező szótárban már szerepel (Moszkva, 1980.).

Ami felett a Magyar Nyelvőr 1986/4. számában még csak keseregni tudtam, nevezetesen, hogy nem tudtam megszerezni a Fatyjejev-Petrov névvel fémjelzett visszaemlékezés eredeti orosz nyelvű szövegét, az a kutató számára szerencsésen végződött.

Horváth Iván

Újabb József Attila-kommentárjaimból

I.

(A „Párizsi anzix” ürügyén)

1. A *vershelyzet* és a *versmagatartás* műszókat tudatosan alkottam 1967-ben („A líra: logika” 178–224; a könyv valójában nem 1968-ban, hanem 67 végén jelent meg): a költemény szövege milyen szituációt teremt a lírai én körül, és milyen magatartást tulajdonít bennfoglaltan neki. T u d t a m hogy szabatosabb volna a *belső lírai szituáció* és a *lírai atitűd* megnevezés, de a magamét tartottam tömörebbnek is, magyarabbnak is. Örülök, hogy főleg Hankiss Elemér nagyszerű és népszerű könyvei (A népdaltól az abszurd drámáig 1968. 85–130; Az irodalmi mű mint komplex modell 1985. 603–58) révén meghonosodott ez a két kifejezésem azoknak a szóhasználatában is, akik egyébként szemben állnak mindkettőnk nézeteivel.

Annak kevésbé örülök, hogy jó néhányan még mindig nem veszik észre: ebben a két műszóban elvégzendő elemzési feladatot jelölök meg. Első József Attila-könyvem megjelenése óta, az eltelt két évtized csak szilárdította azt a meggyőződésemet, hogy egy-egy lírai mű elemzésének sikere attól függ sokszor, hogy az elemző jól határozta-e meg (meghatározta-e egyáltalán) a *vershelyzet*et és *-magatartást*, a lírai ének azt a sajátos szerepét és azokat a *versbe* teremtett *szerepkörülményeit*, amelyekben megszólal.

Így költőnknek „József Attila” (Vidám és jó volt s tán konok. . .”) című versét is csak akkor értelmezhetjük helyesen, ha észrevesszük, hogy a költemény lírai énje nem más, mint a már halottnak képzelt költőre szűk baráti körben, bizalmasan, meghitt őszinteséggel és szeretettel visszaemlékező jóbarát. Az é l ő költő a rá mint halottra emlékező barát bőrébe bújt, ennek a szerepét vállalta (hasonlóan: „A líra: logika” 187). Szabolcsi Miklós lebecsüli az elemzésnek ezt a szereptisztázó feladatát. Ezért válik az e versről közölt magyarázata elfogadhatatlanná (Érik a fény 1977. 703–4.).

2. Tverdota György először folyóiratban (Literatúra 1978. 1–2: 76–82), majd önálló kötetben (Íhlet és eszmélet 1987. 270–82) egész tanulmányt szentelt József Attila „Párizsi anzix”-jának. Az „anzix-szerkezetről” (így!) mint csakis lírán belüli szerkezetfajtáról szól, elköveti ő is Szabolcsi hibáját. Nem hasznosítja még azt sem igazán, amiről már a cím *anzix* szava is egyértelműen beszél:

Párizsi anzix

A patron sosem kelt föl reggel,
Párizsban Jeanettek a Berták
s borbélynál is vehet az ember
főtt spenótot vagy égő gyertyát.

- 5 A Saint Michelen végig hatvan
meztelen nő dalol az éghoz
s a Notre Dame: belül hideg van,
felül öt frankért rám lenézhetsz.
- 10 Az Eiffel-torony éjjel eldől,
bebúvik paplanos ködökbe,
ha lány vagy, megcsókol a rendőr
s az illemhelyen nincs ülőke.

A kritikai kiadás (József Attila: Összes művei² 1955. 2: 338) arról az eredeti fogalmazványról közli, amely a József Jolánnak küldött, [1927]. április 8-án feladott levélboríték hátlapján olvasható. A javítások közül fontosabbnak csak a 10. sor *paplanos* jelzője helyetti *bíboros*-t tartom (ÖM. uo. 476). Az idézett kritikai kiadás még csak „személyes érdekű apróság”-nak minősíti, de Szabolcsi Miklós később módosítja ezt a lebecsülő értékelést (Érik a fény 635, 698–9, 703–4). A vershelyzetet lényegében itt sem méri föl.

3. Mi tehát a vershelyzete, versmagatartása a „Párizsi anzix”-nak, milyen szerepet vállal benne a lírai én? Erre pontosan válaszol magának az *anzix*-nak (mai írásmóddal inkább *anziksz*-nak) az értelmezése előbb szókincsünkben, majd a verscím utáni szöveghez viszonyítva (tehát kontextuálisan). Az *anziksz*, ez a német jövevényszó az IdK.⁵ szerint ’képes levelezőlap’. Akár ez a körülírás, akár a tömörebb *képeslap* megfelelő, idevágó jelentése csak az *anziksz* fölötti, tágabb nemfogalmat jelöli. Az *anziksz* nem általában képeslap, hanem várost, helységet, tájat egy vagy több képben bemutató képes levelezőlap. A szó stílusminősítése ugyan bizalmas, családiásan pongyola (Török: AnyKal. 75), de nincs szabatos, választékos, jó magyar megfelelője az irodalmi nyelvünkben.

Lehetne egy . . . *anziksz* című vers magának a képes oldalnak lírává, lírai szöveggé alakítása, fordítása. Ilyennek foghatjuk föl (nem zárva ki más versmagatartás lehetőségét sem!) Babits közismert versének a „Messze. . . messzé. . .”-nek egy-egy strófáját. József Attila verse nem ilyen jellegű. Nyilván a képeslapok hátoldalára kerülő köznapi szövegfajttákkal hozhatjuk kapcsolatba.

A Tverdota-féle „anzix-szerkezet” tehát elsőlegesen irodalmon kívüli szövegfajták valamelyikére vezethető vissza. Az *anziksz*szövegeknek legalább két jellegzetes alfaja van. Mindnyájan ismerjük (sőt: el is követjük) a semmitmondóan formális üdvözlő-köszöntő szövegeket („Két napja itt vagyunk e szép városban. Gyönyörű az idő, jól érezzük, magunkat. Kár, hogy nem vagytok velünk. Szeretettel gondolunk rátok. . .” stb.). A másik alfaj: amelyekben valódi szubjektív és objektív üzeneteket, újat közlő híreket zsúfol az erre szánt kis helyre a lap írója. Ez utóbbinak a címzettjei a bizalmasabb ismerősök, családtagok. A szépirodalmon kívüli funkcionális stílusok egy körébe, ezen belül egy alstílusába, tovább szűkítve egy sajátos szövegfajta stíluskörébe helyezhetjük el az ilyen levelezőlapszövegeket (vö. erre Elise Riesel: Der Stil der deutschen Alltagsrede 1970. 53–4, 77; Elise Riesel—Eugenie Schendels: Deutsche Stilistik 1975. 7).

Tudom, a versecímekben levő műfajmegjelölés nagyon csalóka. Elemzési tévedés készpénznek venni. Nem ekloga mindig, amit költője annak címez

(Radnóti: Ötödik Ecloga, Hetedik Ecloga), nem is ballada a szónak sem vers-tani, sem műfajelméleti jelentésében (pl. József Attila: Ballada [„Vízcepp az ég. . .”). Nem ballada Hervay Gizella „Kilenc-halál balladá”-ja sem, nem tő-redék mindig, amit a cím annak nevezne (Kányádi Sándor verse), kívált nem „regény” egy rövid lírai vers, ha címével azt állítja is. Az ilyen „hamis” cím-zéseknek persze meglehet a maguk sajátos, esetenként föltárandó hasznos sti-lisztikuma. A levelezőlapok szövegéről szólva megemlíthetem, hogy ezeknek funkcionális alstílusába, illetve szövegalfajta-stílusába sem illenek bele Rad-nóti „Cartes postales” darabjai. Itt nem sorlhatom föl nyomós tartalmi és nyelvi ellenérveimet.

József Attila ankszverse nem „csal”: a lírai én magatartására, szerepé-re utal a címmel. Mintha igazán képes levelezőlapot írna szellemes közlési szándékkal, nem elégedve meg performatív beszédcelekvéssel: üdvözléssel, udvariassági aktussal. Szerepében beszámol a címzettnek ismeretlen helyen szerzett élményeiről, tapasztalatairól. Az már nem is fontos, hogy a „Párizsi anzix” nemcsak szerepvers, hanem nővérének valóban Párizsból küldött szö-veg. Ez a valóság esztétikailag lényegtelen: nem befolyásolja a szövegnek mint műalkotásnak a stílusát, hatását. Hogy a lírai én és a költő teljes valós személyisége, a szerep és valóság között mekkora a távolság (itt: milyen közel vannak egymáshoz), legföljebb alkotás-lélektani szempontból méltó figyelemre.

4. Mi a szövegtani következménye annak, hogy szöveg fajtája bizalmas címzettnek szóló képeslapüzenet? Összehasonlíthatjuk az epigramma ősével, a főleg sírkőre, áldozati ajándéokra, illetve emléktárgyra készült felirattal. An-nak, amit kemény anyagba, kőbe kellett vésní, nyilván tömörnek, szűkszavú-nak kellett lennie, s egyáltalán nem művészi okból, hanem a közlési helyzet (csatorna stb.) folytán. A sírkő, fogadalmi ajándék ráadásul nemcsak az el-temetetthez vagy égi hatalomhoz szólt, hanem mindenkinek, aki a sír közelé-ben járt („Vándor, állj meg. . .”), illetve fölkereste az áldozati ajándékok kul-tikus helyét. Ezért még mindig nem művészi célzattal, de eleve általánosabb érvényű gondolati mondanivalót is akart közölni, törekedett közérthetőségre is. Az emléktárgy-feliratból származtathatjuk viszont a személyesebb, magán-életi epigrammát. Megkockáztatom: még a verses forma sem jelzése a művészi igénynek (ma sem az valamilyen reklámversikében), csupán az emlékezetbe vésés eszköze.

Közismert dolgokkal töltöm a drága papírt? Azt akarom itt hangsúlyoz-ni, hogy még az epigramma művészi szövegsajátságai is az ősi feliratok mű-vészeten kívüli sajátságaiából, kényszerhelyzetéből erednek. Ha van már egyáltalán művészi „anzix-szerkezet”, mint Tverdota véli, az még meghatá-rozó módon viseli magán a megfelelő, művészeten kívüli szövegfajta sajátsá-gait. Az idegen tájat, várost ábrázoló képeslap szövege szükségszerűen szintén tömör: kevés a hely az írásra. A sírfelirattal, fogadalmi ajándékkal szemben a címzetten kívül nem számít más „vevőre”; legföljebb nyílt jellege miatt kell írójának számításba venni, hogy véletlenül (?) illetéktelen is beleolvashat a szövegbe.

A bizalmas képeslapszöveg jellege eltér a személyes hangú epigrammától is: ez utóbbi e g y e t l e n képet vagy gondolatot fejt ki (eredetileg nyilván a tárggyal hozva ezt kapcsolatba). Az előbbiben lazább az egység, de tartalmát mégis meghatározza a túloldali táj vagy város látképe mint központi téma,

meghatározza a címzettől való távollét, a címzettnek többnyire ismeretlen helyen szerzett vagy szerezhető élmények köre, és a gondolatíságot, elmélkedést („reflexiót” — ahogy az irodalmárok szeretik fitogtatni) háttérbe szorítja a leíró, beszámoló célzat.

Számítva a személyes kapcsolatnak mint szituációnak és kontextusnak magyarázó erejére, nem kényszerül az író a közlendőket fogalmazási, mondat-tani kapcsoló töltelékkel összehabarcolni, formálisan térben, időrendben és / vagy logikailag különféle nyelvi eszközökkel összeragasztgatni. Mindent magyaráz a szemmel látható helyhiány.

A tipikus bizalmas magánlevelben megvannak a ragasztékok a mondatok közt. Ez nyilván nem is felel meg a montázs ismerveinek (kivételekkel nem foglalkozom), bár a közlendők a különféle korokban különféle merészségi fokok szerint kerülhetnek a magánlevelekben is egymás mellé; s a magánlevelekben nyilván merészebben, mint a hivatalosakban. A tipikus bizalmas képeslapszöveg már igen gyakran montázs: a szomszédos közlendők közt szemantikai szakadékok tátonghatnak, összeférhetetlenségek, össze nem illő dolgok, ellentmondások feszülhetnek (a montázsra Gráfik Imre, Hoppál Mihály, Vekardi László, Pléh Csaba, Horányi Özséb stb. in: Montázs 1977. 55, 77, 99—103, 111, 118—20, 124 stb.). A montázsvita részvevői is tudják, hogy maga a montázs még nem okvetlenül és nem kirekesztőlegesen művészi kategória.

A „Párizsi anzix” két említett elemzőjétől azt kérem számon, hogy ismerjék föl ennek a művészetén kívüli szövegfajtának a sajátosságait, és bármit mondanak a versről, szükségképp ehhez is viszonyítva mondják. Szabolcsi (i. m. 698) szerint a költő szándéka itt „A valóság tört darabjait új rendbe illeszteni, sajátos szövegben egymáshoz montírozni, hogy így a látvány, a valóság nem fotografikus, de lényegét kiemelő adekvát képét adják. . .”; „Jellegzetesen kubista a technikája: a valóság széttört darabjai — eredeti összefüggéseiket megszüntetve — új rendbe illeszkednek. A bonyolult, mozgó, változó szokatlan felszínből, amelyet a magyar költő számára Párizs jelent, néhány — összhatásában groteszk, de mégis teljes képet adó — vonást ragad ki. Önmagukban, részleteiben [így!] szokatlanok, furcsák, idegenek — együttesen mégis jelentésteljes egységet adnak”. Tverdota szerint kollázsszerű a mű szerkezete, „kisebb-nagyobb diszparát elemekből összeválogatott kép-egész” (i. m. 270—1).

Kérdéseim: elismerte-e előbb akár Szabolcsi, akár Tverdota, hogy maga a bizalmas képeslapszöveg is „a valóság tört darabjaiból” montírozódik össze új rendbe; és a vers csak ehhez képest áll még törtebb darabkákból, ehhez képest erősebb a montázsszerűsége? Hogy az anzix gyakorlati szövegtípusának is „kubista” a fogalmazásmódja, a vers csak ehhez képest kubistább? Hogy amaz is kollázsszerű, az is „diszparát elemekből összeválogatott” „képegész”, József Attila költeménye csak hozzá képest erősebben kollázsszerű? Nem végezték el ezt az összehasonlítást, és ez nagy hiba.

5. Azt sem vették észre egyáltalán, hogy a lírai alkotást itt mi rendezi, mik a képzettársítási kapcsolai, a meglepőnek látszó képek ésszerűbb magyarázatáról nem is szólva!

Van a versnek időszerkezete, idővonala. Az 1. sor reggel, a 3.—4. nyilván kora délelőtt (borbélynál és bevásárlás); az 5.—8. nappali, talán délutáni, de semmiképp sem esti séta a városban; a 9.—10. pedig a késő este és éjjel (alighanem még a 11. is). Csak fölszínesen olvasó ember érezheti, hogy össze nem

tartozókat, különneműket vágott, montírozott, ragasztott össze a költő: nagyon sok szál köti össze ezeket különnemű kollázsselemeket.

Nem kelt föl reggel a patron, a kis vendégfogadó tulajdonosa, házigazdája? Henyélhet, ábrándozhat a lírai én a párizsi nők (*Jeanettek*, mai helyesírással: *Jeanette-ek*) és a hazaiak (*Berták*) összehasonlításáról (1.—2. sor). Egyébként a 2. sorról még lesz mondanivalóm. A henyelés után végül mégis fölkel az ember, elindul a borbélyhoz (3.), és az ottani groteszk vásárlási lehetőségek idézik föl a kora délelőtti bevásárlást is.

A fodrászüzletet és a boul'Mich-t nyilván helyi kapocs fűzi össze: akkor is, ha nem tudjuk (nem kell tudnunk), hogy József Attila a *rue de la Huchette*-ben lakott, s ez épp a „Szent Mihály útját”-ra nyílik. Tudomásom szerint írt már róla valaki — most nem akad kezem ügyébe —, hogy annak az éghez daloló hatvan meztelen nőnek mi a valóságalapja: revüműsört hirdető plakátok? Annál alighanem konkrétabb, amit Szabolcsi ír: „hiperbolikus képpel érzékelteti a Szent Mihály útja folklórját, szerelemmel, erotikus kihívással telítettségét” (i. m. 699). Művészileg persze igaz lehet, noha nem ez a környék az, amely Párizsban ilyesméről nevezetes. . .

Helyi a kapocs az 5.—6. és a 7.—8. sorok közt: ezt Szabolcsi is közli: „Innen [a boul'Mich-ről] jutunk a Szent Mihály útja elejétől nem messze levő Notre Dame-hoz” (uo.). Persze, az *éghez(dalol)* — *katedrális* társítás is segít.

Hitelesen ábrázolja a „belül”-t: áprilisban hidegebb van bent a templomban, mint kint. Ugyanilyen hiteles a „felül” is: előbb beléptidíjat kell leszurkolni, hogy fölmáshassunk a toronyba, s ha fönt vagyunk, jellemző a kínálókozó lehetőség is: (miután lefényképezte a turista a középkori vagy a nagyszerű Viollet-le-Duc jó utánérzéseként középkort idéző szörnyeket, vízköpőket, elgyönyörködött a nagyváros panorámájában), okvetlenül lenéz a katedrális előtt nyüzsgő tömegre, keresve benne — a belépődíjat megtakarító — társát.

Fentről jól látszik az Eiffel-torony: a vers következő képe sem váratlan. Szabolcsi is említi: enélkül is eszébe juthat az egyik toronyról a másik az anzikszírónak (i. h.); sőt az egyik kilátóhelyről a másik is. Igaza lehet Szabolcsinak abban is, hogy Delaunay „híres kubista indíttatású Eiffel-torony képe” ihlethette a 9.—10. sor metaforapárját (i. m. 698). Azt fűzöm csak hozzá kiegészítésül, hogy ilyen képe több is van a festőnek 1927 előttről (vö. Michel Hoog: R. Delaunay 1976. 38—56, és illusztrációk: 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 27, 73, 74, 76). Ezek közül többre is jellemző, hogy nem látszik rajta a torony felső fele, közepét is kubisztikus felhő veszi körül. Ezeken azonban legföljebb kissé „eldúlóban van” a nagy acélszerkezet.

Emellett egyszerűbb, racionális szemléletiséggel is értelmezhetjük a kérdéses sorokat: úgy, mint ahogy az egykorú lírai groteszkek más meglepő képeit magyaráztam (pl. „Kláriskó a nyakadon, | békafejek a tavon, | báránygané, | bárányganéj a havon”; „Borostyánkőbe fagy be az ügyész, | fekete frakkban guggolva kinéz. . .”, „Huszonhárom király sétál. . . | Huszonhárom kölyök császkál” stb.; vö. Költői rébuszok 245—8, 186—8, 213—23). A lírai én azt látja, ahogy a tavaszi ködök késő este fokozatosan leszállnak Párizsra, s egyre többet takarnak el a híres toronyból, csak félig látszik: *mintha* eldőlt volna. Hasonlat. Metaforává összevonva: a torony eldől. Mélyen elítélem a metafora és a hasonlat közé kínai falat építő stilisztákat, bármennyien vannak is. Már első József Attila-könyvemben használok a jelöletlen, kötőszótlan hasonlat kategóriáját („A líra: logika” 66—70; költői rébuszok 248—9); ez pedig nyil-

vánvaló átmenet a metafora felé. A stilsztáknak az a serege, amely nagyvonalúan kizárja a hasonlatot a szóképek közül, adós marad azzal a felelettel, hogy mit tesz a jelöletlen hasonlatokkal.

De vissza a József Attila-i képhez! A párizsiak „öreg hölgye” (*la tour: nőnemű!*) nemcsak eldől éjjel, hanem egyben — és megokolásul — beburkolják paplanos (korábban: *bíboros*, vagyis a város éji fényeitől pirosuló-bíborló) ködök, mintegy beléjük *búvik*. A 9.—10. sor tehát nem is különösebben merész metaforapár. A kettő közt a lusta széplelkek csakis laza kapcsolatoságot hajlandók érezni. Az intellektuálisabb olvasattól betegesen nem irtózók sem zárják ki eleve a kapcsolatoságot, de élvezik a mondattani kétértelműséget is, sőt! Előnyben részesítik a kötésszóval nem jelölt finaom magyarázó viszonyt (*azaz, vagyis* kötőszó jelölhetné).

Kifejtettem ezt már elvileg „A líra: logiká”-ban (52—79) is, korábban is (NytudÉrt. 46. sz.: 128—38; a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1964. május 12-i ülésén; vö. MNy. 61: 380). Egyáltalán nem Deme László nyomán, mint Balázs János véli (A szöveg. 1985. 157), hanem *m e g e l ő z v e* Demét! Szabolcsi Miklós „megmagyarázza” nekem a „Tiszta szívvel” kapcsán, hogy az ilyen kötőszótlan mondatkapcsolás értéke stilárisan nem azonos a kötőszavas-sal. Ki állította, hogy azonos? Amióta a retorika és a stilsztika tud az aszindetonról, azt is tudja, hogy ez az eszköz *s z o l g á l* valamilyen célt, *a d* valamilyen többletet a szövegnek.

Művészi szószátyárság volna, hogy a 11. sor első tagmondatához kifejtve fűzze hozzá a szerző, ami a vers lírai időszerkezetéből úgyis következik:*, „(ha lány vagy,) és magányosan jársz éjszaka az utcán, legalább az a veszély fenyeget, hogy...” Ha az időszerkezeetről nem felejtközünk meg, nincs szakadék a megelőző sor és e között sem. A párizsi acél öreg *h ö l g y* és a — nyilván késő éjjel az utcán járó — *l á n y* közti társítás gyöngébb. Teljesen logikus és természetes viszont az „éjszaka—közbiztonság a nagyvárosban — rendőr és viselkedése a »facéruk« járkáló nővel szemben” társítási sor. Nem tudom, érdekes-e egyáltalán kimondanom, hogy a modern lírában nem különül el egymástól élesen a valódi és az időtlen-általános jelen idő (vö. erre MMNyR. 2:133).

De a záró sor sem csak csattanós másság, az sem csak összeütköztetés a szövegelőzménnyel. Álszemérmesen itt tartják majd leginkább „kiagyaltnak”, „mesterkéltnek” a magyarázatomat —, de helyette inkább mondjanak meggyőzőbbet! Számomra teljesen jól követhető az asszociáció szála: (Ha lány vagy...),* „számíthatsz a rendőr kései bizalmaskodásán, tolakodásán kívül arra a kellemetlenségre is e városban, hogy az illemhely csészéjén nincs lehajtható faülőke, amelyet idegen helyen női szokás szerint még kitapétázhatnál toalettpapírral letelepedés előtt”.

Ezek után ismételtlen kérdezem: hol itt a heterogén elemek összeragasztásából létrejövő kollázs? Szellemesen, jól adagolva a meglepetést, az értelmet meg nem tagadó meghökkentést hoz létre a költő groteszk, de egyáltalán nem antirealista *r e n d e t*.

6. A Nyr. nem fóruma az esztétikai döntéseknek. Arra viszont itt is van mód, hogy az itt megjelenő részletelemzések befolyásolják az erre hivatottak esztétikai döntéseit. Én valami ellentmondást látok a „Párizsi anzix” megítélésében. A harmadik szövegkritikai kiadás (József Attila: Összes versei. Közzéteszi Stoll Béla. 1984. 2: 500) szintén megtartja ezt a költeményt a „Rögtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok” sorában, félreérthetetlenül ala-

csonyabbra értékelve a töredékeknel is. A második kiadás társszerkesztőjének viszont már korábban felemássá vált az álláspontja. Szabolcsi egyszer „rögtönzésnek, tréfának szánt darab”-nak tartja monográfiájában (i. m. 698), néhány lappal később (711) viszont egyetértőleg idézi Halász Gábort (k o r á b b a n és bővebben idézetem én is ezt a helyet: Magyar Csillag 2 [1942. dec. 1.] 13. sz.: 376; vö. Költői rébuszok 113, 274): Halász korszakhatárt jelentő, igen fontos verssé lépteti elő a „Párizsi anzix”-ot. Hát most rögtönzés vagy korszakhatároló darab?

Tárgyi-nyelvi fogódzónk van legalább annak a kimutatásához, hogy a költő nem csupán magáncélra szánta nővérenek küldött verses képeslapszövegét: a második sorban. József Attilának valóban lehetett futó kapcsolata egy francia Jeanette-tel, de volt korábban komolyabb szerelmi ügye is Hatvanban és Bécsben — Hertha Böhm-mel. Utóbbihoz még német nyelvű verset is írt. A címzett, József Jolán mindezt jól tudta, hisz alig egy hónappal korábban is (1927. III. 5-én) ír róla neki a költő: „Igen kiterjedt szerelmi levelezést folytatok, franciául és németül. Hertha Böhm nevét jegyezd meg — félig már a menyasszonyom, még Hatvanból. Véle levelezek németül — egy szót sem tud gyönyörű nyelvünkön. Francia levelezési-szerelmeimet kenytelen [!] voltam a női nemmel szemben család módon megkonstruálni [azzal, hogy szabadversbe szedi? T. G.] — állandó stílusgyakorlatok céljából.

Ízelítőül egyik levelem megszólítása:

Petite Jeanette,

Floraizon des cieux! . . .” (József Attila: Válogatott levelezése 1976. 140). Helyesen teszi föl Szabolcsi, hogy a költő fejében, ha nem írta is le, ez lehetett az anziksz második sora: *, „Párizsban Jeanette-ek a Herthák” (i. m. 599). Ez a föltett sor akkor illene a versebe, ha valóban csak személyes érdekű, magánéleti rögtönzésnek, nem lírai alkotásnak szánta volna a szerzője. Ekkor azt közölné a címmel a költő életrajzi szituációjában és a kis költemény kontextusában, hogy „andere Städtchen, andere Mädchen”, újabb és újabb helyekre kerülve, újabb szerelmek, kislányok következnek.

Igen ám, de végül mégsem ez került papírra, noha József Jolán ezt vette volna bizalmasabb üzenetnek is, érthetőbbnek is. A m ű v é s z i a l a k í t á s mást parancsolt, és ezzel ki is emelte a magánéleti szférából a kis költeményt. A *Herthák > Berták névcserével nemcsak egyszerűen magyar került egy német név helyére, hanem megváltozott a sor mondandója is. A Berta társítási köre, kivált így, többes számban és ebben a szűkebb szövegösszefüggésben egyáltalán nem hízog 1927-ben, de még több évtizedig később sem. A Berták-ról nekünk, idősebbeknek okvetlenül az jut így eszünkbe, hogy

„S mert a Berta, mert a Berta nagy liba,

Hát elment a mozi-mozi-moziba” (Heltai Jenő; vö. Békés István: Napjaink szállóigéi 1968. 732). Így már nemcsak a magáncímzettnak mondja a verssor a „Párizsi anzix”-ban, hogy ’a magyar libuskák Párizsban Jeanette névre hallgatnak’.

A „Párizsi anzix” jelentőségét alighanem eltúlozta Halász Gábor (i. h.) és az ő nyomán Tverdota is. Lekicsinyelték viszont a költő életmű kritikai kiadói. József Attila bizonyíthatóan törekedett rá, hogy anzikszverse ne maradjon csupán magánéleti emlék, „személyes apróság”, rögtönzés; hanem váljék autonóm műalkotássá. Sikerrel. A v e r s m i n ő s í t é s e m i n d h á r o m k r i t i k a i k i a d á s b a n t é v e s: a teljes értékű, önálló költemények közé kell sorolnunk!

7. Ha nem akarjuk lefokozni a filológiát a „tudni nem érdemes dolgok tudományává”, akkor hatásokat is csak olyan szövegekben érdemes kutatni, amelyek érdemesek a közönség, a befogadók figyelmére. Hogy Delaunay képein kívül milyen művészi mintái lehettek a költőnek? Halász Gábor (i. h.) Rimbaud-t és Corbière-t említi, de csak ötletként, pontosabb összevetések nélkül. Egyébként melyik modern költő mondhatja el magáról, hogy semmit sem kapott — legalább közvetve — Rimbaud-tól? Tverdota György Walt Whitman-i hatásokat vél fölfedezni (i. m. 274. kk.) semmiképp sem megőzőően!

Vizsgáljunk meg egy ilyen hatásötletet bővebben! Szabolcsi Miklós szerint (i. m. 635) mintául szolgálhattak József Attila számára Jean Cocteau-nak a Cannes-t, Nápolyt, Rómát leíró levelezőlapjai, pillanatképei. (Cocteau-i verscímetek azonban nem közöl.) Az 1922-es Vocabulaire c. kötet „Souvenir de Naples”-ja mintha külsőleg hasonlítana: három négysoros versszak és egy külön zárósor. De versmagatartása, szerkezete egészen más: hiányzik a személyes címzett, a jelenidejűség helyett következetesen múlt idejű (l. magyar fordítását is Rónay Györgytől). A „Vésuve” sem szilárdabb összevetési alap, mint hogyha akár Babitsnak, akár Kosztolányinak az utazási verseit búvészkednénk a „Párizsi anizx” előzményévé. A „Canne de Jonc” természetesen nem Cannes-ról szól, hanem szittyóról, nádról (*canne* 'nád'), bár ez a vers említi Arles-t. A Rome hosszú vers, egyáltalán nem képeslapszöveg tömörségű (ez is megvan magyar fordításban: ford. Illyés Gyula). Szóba se kerülhet a „Je voyage bien peu” a Plain-Chant kötetből (1923). Ennek műfordítója: Somlyó György. Még a kései, József Attila verse után írt „Versailles un bougeoir. . .”-ban sem veszek észre semmiféle áruló hasonlatosságot. Cocteau verseinek kétféle francia kiadásában hasztalanul kerestem igazi, képeslapszövegszerű kis verseket. Ha mégis vannak máshol ilyenek, ám lássuk őket cím és szöveg szerint! (Persze, az általam felsoroltakat kizárva!) Ötletek pedzése még semmiképp sem azonos tudományos eredményekkel a hatáskutatásban. Hogy az ötlet eredménnyé váljék, hátra van az aprólékos filológiai bizonyítás.

Török Gábor

Méheraj

Dzsajadévának, a XII–XIII. században élő, szanszkrit nyelven író indiai költőnek pásztorénekét, a Gíta Govindát a magyar olvasók leginkább Weöres Sándor mesteri fordításában ismerik. E pásztorének varázslatos világának leírásaiban a virágokról, az illatokról szólva gyakran megjelennek a méhek és a velük kapcsolatos kifejezések: „fülemüleszavu kusza méhzizegésű lugas” (i. m. Budapest, 1982. 15. — Az idézetekben a szöveg megszakitásait nem jelzem, B. L.); „*méhraj* a nyíltra hasonlatos, ivalaku lenge liánra lefekszik” (uo.); „Mézillatra mohón keringve lecsapó *rajtól* lehajlott faág” (16); „a sűrű szövevény árnyán, hol *méhraj* bujdokol” (23); „a *méhraj* lágy zsongása a tavaszi mangófatöveken” (28); „lótuszlevél-tenyerek fölé smaragd karperec *méhraját* csavarja” (73); „Részeg *méhek* felhőjének zsongása habos” (107); „Fond fonatokba kacér hajamat, ha körülröpüli e kusza *méh-család* arcom

örök-makulátlan sugarait” (118). A legfeltűnőbb efféle szó bizonyára a következő idézetbeli: „Vándorok asszonyait szerelem tüze gyötri a szívbe-szövődve, | méherajos szírom-árban emelkedik a bakula tárt legyezője” (15).

A *méherajos* összetett szó előtagja a *méhe*, ez alak szerinti tájszó. Nyelvjárási eredetére utaló megjegyzést találhatunk mellette az ÉrtSz.-ban és az ÉKsz.-ban is. E köznyelvi szótáraink *méheraj(os)* szót nem tartalmaznak, a köznyelv *méhraj*-nak mondja a 'rajzaskor kirepülő és új családot alkotó méhek tömegé'-t vagy a 'virágok körül röpködő méhek'-et.

Tájszótárainkban nemcsak a *méhe* alakváltozatú szót lelhetjük föl az Apis mellifica megnevezésére. A MTsz. *méhe*, *méhely*, *mihe*, *míhije* [= *míhi* + *-je*] változatokat közöl, s a későbbiek hasonlóképpen tarka képet láttatnak: Szamsz. *měi*; OrmSz. *mé*; SzegSz. *méhe*; FTsz. *míhi*; KiskSz. *méhe*, vö. a hozzáfűzött megjegyzéssel: MNy. 78 [1982.]: 506; SzlavSz. *měiv*. A szó egyéb alakjait is (*méhej*, *méhel*), nyelvföldrajzi viszonyait a MNyA. mutatja. (Az OklSz. Pótl.-ban szintén megvan a *méhe*.) — A *méh* finnugor eredetű (l. MSzFgrE., TESz.), s egy **mekše* alapalakra lehet visszavezetni. A (mai és régebbi magyar) *méhe* ~ *mihe* ~ *míhi* fajtájúaknak a szóvégi magánhangzói nem a finnugor alapalak második szótagának magánhangzó-maradványa, alighanem egyes számú, második személyű birtokos személyrag rögződéséből származik. Efféle jelenség már a HB.-ben mutatkozik, az *ifemucut* 'atyánkat' szóban az *e* (ejtsd: é) a tapadó birtokos személyrag, l. Mészöly Gedeon: MNy. 12 [1916.]: 7; Uő.: ÓMSz. 157; másképpen magyarázza Bárczi Géza: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Budapest, 1982. 41–6.

A *méhé*-t Berzsenyi Dániel többször használta műveiben: „Édes Mitzim szeretlek | Mint *méhe* a virágat” (Összes művei I. Költői művei. Budapest, 1979. 477: Az fő, es Szív); „Mint kis *méhe* csak itt a' vizerek körül | Döngécsel” (88: Az én Múzsám. Vö. a szövegváltozatokkal: 596); „Igy hordott eledelt nékie *méhe*, galamb” (136: Elégia Gróf Festetics György' hamvaira. Vö.: 809). Megtalálható a *méh* is: „Édes Chloém! szeretlek, | Mint *méhek* a 'virágot” (62: Fő és Szív. NB. Az „a 'virágot” nyilván sajtóhibás, o: a' *virágot*.); „Illik e' szép világon, | *Méh-ajakkal* mézet lelni” (144: A' Vig Chloe). Tudvalévő: a Berzsenyi által versbe vont szó ellenérzést keltett Kazinczy Ferencben. Levelezésükben évekig szó esik a *méhé*-ről (l. Kazinczy Gábor: Kazinczy Ferencz levelezése Berzsenyi Dániellel 1808–1831. Pest, 1860. 107, 114, 128 stb.). Kölcsény bírálatában is kifogásolódik a *méhe*, Berzsenyi Észrevételeiben szintén kitér erre. Berzsenyi és a tájnyelvek című tanulmányában Szilágyi Ferenc e kérdésekről alaposan eligazít, s betűrendes tájszógyűjteményében természetesen ott a *méhe* (Nyr. 100 [1976.]: 428, 431).

A stilisztikai kézikönyvek a szóállomány nyelvjárási elemeiről el szokták mondani, hogy fölhasználásukhoz belső indokoltság szükséges, azaz akkor élhet tájszavakkal az író, ha az irodalmi szövegmű tárgya, a műben szereplő személyek jellemzése, a szereplők nyelvi arcképének megrajzolása, illetőleg a hangulatkeltés ezt megengedi vagy megkívánja. Berzsenyinél azonban minderről nincs szó. „Nem lett volna-e jobb az én principiumom szerint a nyelvmívelésben a dunait¹ [ti. nyelvjárást] is használni, és az által sok kétértelmű tisztai szavakat megkülönböztetni ilyenformán: *méhe* apis, *méh* uter” — írta a széphalmi mesternek (Kazinczy Gábor i. m. 107). Ez az elméleti fontolgatás arra vall, Berzsenyi Dániel nyelvi tudatában és nyelvi ízlésében az a nyelvjárási képzetkör és hangulat nem él, amely Kazinczyéban, és amely századunkban is megvan a *méhé*-vel kapcsolatban.

Petőfi Sándor csupán egyszer szövi versbe a szót a PSz. tanúsága szerint: „lány szellő vagyok . . . Létezésemet csak a kis *méhe* tudja, Melly haza felé tart a rétről fáradtan” (*méhe* a. — A *méh*¹ hús adatú.) E részlet a költőnek A szél című verséből van, amelyben az idézett rész így folytatódik: „Ha fáradtan száll a kis *méh* a tehertől, | Melyet oldalán visz, melyből mézet készít, | Te nyeremre veszem a kicsiny *bogarat*, | Ugy segítem elő lankadt röpülését” (Összes művei II. Budapest, 1951. 156).

A PSz. „(*nép*)” ’népies, népnyelvi’ minősítést ír a szóhoz, ez igaz is. Ám ne felejtjük: a versbe mint szövegműbe való beszerkesztettsége folytán népies, népnyelvi mivolta aligha érvényesül. Ugyanis ugyanarra a valóságelemre — az *Apis mellificára* — vonatkozó izotóplánc van az idézett szövegmetsetben: *méhe* — *méh* — *bogár*. Igaz ugyan, hogy a *bogár* ’méh’ szintén népnyelvinek minősíthető, amint ezt teszi az ÉrtSz., az ÉKsz. és a SzinSz., mégsem a népnyelvi eredet stílushatása érvényesül, hiszen a szövegmű egészének — s ez már az iménti idézetekből is kitetszik — nincs szüksége a népi hangulatra, a szövegmű stílusa nem népi(es). (A stílus szövegsajátosságként való fölfogására l. Szabó Zoltán: A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége. In: Uő. [szerk.]: A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, 1982. 93.) A *méhe* — *méh* — *bogár* izotópiája a Petőfi-vers részletében nyilvánvalóan azért jött létre, hogy a szövegegészben (lehetőleg) ne egy *méh* — *méh* — *méh* közös valóságra utaló sorozat jelenjék meg. Az ilyen fölépítést ugyanis valószínűen fölösleges ismétlésnek (tautológiának) tartanók, hiszen nem szolgálja erősítést (amplificatiót). — Előfordul Petőfi költői nyelvén egyszer a *méheraj* összetétel is, ennek ugyan csak „(*nép*)” a minősítése a PSz.-ban, s a versgész — Az én pegazusom — stílusjegysége ezzel összhangban van. Ez a PSz. szövegidezetéből is meglátszik: „A falukban . . . a lyányság, mint *méhe-raj* áll”; a *falu* : *méhe* konnotációs megfelelésben van.

A stílusjegység kialakítása indokolja szavunk meglétét Móra Ferenc mondaföldolgozásában: Az aranyszörű bárányban. Itt egy összetételben található: „Nyárlehelte fuvalom | halksóhajjal hord be rajta, [ti. Mátyás király ablakán] | *méhedongást*, mézszagot, | bazsalikom illatot” (Budapest, 1984.³ 4).

Egy Babits Mihály-versben a nem városi életmód ábrázolása kapcsán ezt olvashatjuk: „Egy kicsi *méh* meg beszorult valahogy | a szobába | s az egész szoba most zeng, mint egy zsongó | zeneláda”, majd ugyane vers végén: „egy kis *méhe* | szállt lelkembe | s újra zeng lelkem — zsong, mintha örök | hangszer lenne”, s a költemény címe: Csak egy kis *méhe*. . . (Összegyűjtött versei. Budapest, 1968. 469–70). A vidéki élet nyelvi elemekkel való ábrázolásában a *méhe* is segíti a költőt. Emellett természetesen a *méhe* — *méh* — *méh* izotópláncra a főtebb, Petőfinél látott tulajdonságok szintén érvényesek. Vö. J. Soltész Katalin, BMKöltNy. 22; NB. A Babits versformáinak áttekintése című részben a vers a 348. oldalon szerepel, nem a 346-on. — Bizonyára számos más írónk és költőnk használta még a szót. Juhász Gyula költői nyelvén nincs meg, l. JuSz.)

Mi engedi meg, mi indokolja a *méhe*, pontosabban a *méheraj* versbe írását Weöres Sándor Dzsajadéva fordításában? A Gíta Govinda átköltésében négyszer szerepel a *méhraj* főnév. Gyakoriságának csökkentésére még körülírások is vannak a fordítás szövegében; láttuk a *raj* főnév is ’méhraj’. Ha valamely szó gyakran előfordul egy viszonylag kis terjedelmű szövegműben vagy szövegműhalmazban, akkor stílushatása általában gyengül. A *méhraj* gyakoriságának megszüntetése tehát mindenképpen szándéka lehetett a műfordító

költőnek. Ezt a *méhraj* előfordulási helye jól bizonyítja, mivel csupán néhány sor választja el a *méhéraj* előfordulástól. Természetesen a négymorás verslábakból épülő ganavritta verselés magyarrá tétele szintén segítette, hogy a „*méhéraj*os szírom-árban emelkedik a bakula tárt legyezője” sor megszülessék a költő tolla alatt (vö. Szepes Erika—Szerdahelyi István, Verstan. Budapest, 1981. 347). Mindezekon kívül vagy mellett a hangulatkeltés is szóba jöhet a *méhéraj* fölhasználásának indokául. A *méhéraj* — amint a *méhe* is — a mai magyar köznyelvű olvasó számára a háborítatlan, virágos erdőt-mezőt, a falusi életmódot, amelyek jobbára a múltéi, és a méhészkedés régi, paraszti módját képes társítani az alapjelentéshez. Ez a képzettársítás a *méhraj* vagy a *méhcsalád* szóhoz nem kapcsolódik mindig, csak akkor, hogyha a szövegalkítás egyéb tényezői — s ezáltal a szövegmű teljes szemantikai koherenciája — ugyancsak erre utalnak. Vegyünk újságnyelvi példát: „A *terepszínű futball-labdához hasonlatos gombolyagot* 1985. június 10-én [,] hétfőn kapták »ajándékba« Budapesten az Üllői út 17—19. számú ház lakói. Egy héttel később, vasárnap délután már bizonyos volt, hogy az eltévedt *méhcsalád* egyszer s mindenkorra bekvártélyozta magát a bérházat és a szomszédos óvodát elválasztó vaskerítésre. A *szorgos állatkák* azóta megkezdték saját otthonuk építését.” Van még a cikkben *mézőgyűjtő kolónia*, *raj* s még két *méhcsalád*, ám ezek azonossági sora semmiféle olyan stílus egység kialakulásához nem vezet, mint amilyenekről az előzőekben szoltam (Viperaláz, kóborméhek, macskadráma. Magyar Nemzet, 1985. június 17. 10). Ennek az az oka, hogy a cikk mint szöveg egész a publicisztikai stílusra (mint olyanra) van — R. Jakobsonnal szólva — „beállva” kommunikatív szempontból (Hang—Jel—Vers. Budapest, 1969. 221), ezért a ’méhraj’-ra vonatkozó izotópia egyik eleme sem ébreszt(het) afféle képzettársítást, mint a fentebbi példákban. — Persze az indiai költő művéhez sem illik teljesen a szóban lévő képzetkör, egy része azonban igen. Hiszen a falusi, a paraszti életbe és munkába a városi ember régóta hajlamos valamiféle felhőtlen boldogságot, idillt belelátni, beleképzelni. A *méhéraj* (s a *méhe*) is hordoz efféle vonatkozást. Dzsajadéva versfüzérének hőse pásztor, s élete, szerelmi kalandjai a mai (és magyar) olvasót olyan varázssos keleti idillvilágba viszik el, amilyenben érvényesülhetnek a *méhéraj* magyar alaki tájászó képzettársításai, de immár indiai környezetet idézve.

Büky László

Metanyelv, anyanyelv, nyelvi nevelés

I. A jeleknek két összetevőjük van: a jelölő (signifiant) és a jelölt (signifié). Az utóbbi a nyelven kívüli valóságra utal. Előfordul azonban, hogy a jelölt maga is jel vagy jelek kapcsolata. Az angol *house* szót értelmezve azt mondjuk: 'ház' – a jelölt nem az építmény, hanem egy angol szó, az angol nyelv egyik jele. A jelölt + jelölő = jel képlet tehát így módosul: jelölő + jel₁ = jel₂. Hasonlóképpen jelről adunk információt, ha a matematikai kód egyik jelét, pl. az = -t, megnevezzük. A nyelvnek ezt a funkcióját *metanyelvnek* nevezzük. A jelre utaló nyelvi megnyilvánulásokat olyan szavakkal fejezzük ki, amelyeknek *meta-* az előtagja: metainformáció, metajel. Amire a metanyelv utal, annak *tárgynyelv* a neve.

A metanyelv a nyelvnek egyik funkciója. A funkciók számáról különböző véleményeket olvashatunk. W. P. Robinson tizennégyet sorol fel (A nyelv funkciói. In: Horváth Özséb [szerk.]: Kommunikáció I. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1977. 215–9), R. Jakobson hatot.

Ha a metanyelv valamely nyelvi tényről ad információt, mintegy gloszszálja a nyelvet. A nyelv azonban nem az egyetlen jelrendszer. Némelyek szerint viszont az egyetlen, amely más jelrendszereknek is metanyelve lehet, a többi jelrendszer erre alkalmatlan. Vitatott állítás, nem foglalkozom vele; a továbbiakban csak nyelvi vonatkozásokról, funkciókról lesz szó.

A metanyelv fogalmát tulajdonképpen a logika teremtette meg. Részletesen foglalkozott vele Rudolf Carnap (Introduction to Semantics and Formalization of Logic, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1959.). Hazánkban Ruzsa Imre szentelt neki egy-egy fejezetet két egyetemi jegyzetben (1975., 1977.). A nyelvészek közül Hjelmslev, Jakobson és Morris vette fel kutatási programjába. Közülük kettőnek a szellemes meghatározását olvashatjuk Galisson enciklopédiájában (R. Galisson—D. Coste: Dictionnaire de didactique des langues. Paris, Hachette, 1976.). Hjelmslevé: „un langage dont le plan de contenu est lui-même un langage.” Jakobsoné: „... un discours dévié de son objet habitué (la réalité) et centré sur le code lui-même.” Telegdi Zsigmond meghatározása: „A hírközlés eszköze mint a hírközlés tárgya” (Bevezetés az általános nyelvészetbe.² Budapest, Tankönyvkiadó, 1979.).

Alapos és teljesnek mondható elemzést végül is Josette Rey-Debove francia nyelvész írt a metanyelvről. (Le métalangage. Étude linguistique du discours sur le langage. Paris, Le Robert, 1978.).

A metanyelv szférájába tartoznak a nyelvtani szabályok, szerkezetleírások, nyelvészeti és nyelvtani terminusok, a lexikai vagy más egységek értelmezése, a szótári címszó után olvasható meghatározások, magyar, illetőleg idegen nyelvi megfelelők stb.

John Lyons megkülönbözteti a metanyelvtől a reflexív nyelvet, amely nem formalizált. Pl. „A *Socrates* szó (latin helyesírással) nyolc betűből áll” a reflexív nyelv lehetséges nyilatkozatainak halmazába tartozik (Semantics. Cambridge University Press, 1977. 12). Rey-Debove formalizált és nem formalizált metanyelvről beszél (i. m., 8), továbbá autonim szavakról, amelyek önmagukat jelentik. („A *kert* szó a szótár 465. lapján található.”) Ezeket az elkülönítéseket a gyakorlatban mellőzni lehet.

Rey-Debove-nak van néhány megállapítása, amely igen elgondolkodtató. A közlést bevezető szavakat, szókapcsolatokat, mint „azt mondta, hogy...”, „feltételezhető, hogy...” a metanyelvhez sorolja. (Janusz Banczerowski ezeket, mint az információs csatornára vonatkozó információkat, metainformációknak nevezi. L. Az információ és a metainformáció a nyelvi közlés struktúrájában. NyK. 82 [1980.]: 88–9.)

Ha Rey-Debove logikáját következetesen alkalmazzuk, az egész nyelvészeti irodalmat metanyelvnek kell tekintenünk. Minthogy az irodalom is jelrendszer, metanyelv lenne az irodalomtudomány minden mondata. A szerző erről csak annyit mond, hogy a humán tudományokban (sciences non axiomatisées) alig lehet a tárgynyelvet a metanyelvtől megkülönböztetni. Kíséreljük meg mégis az elhatárolást.

a) A nyelvészeti munkák, előadások szövegét egy szaktudomány, a lingvisztika tárgynyelvének tekinthetjük. Metanyelvek a szövegben használt terminusok, meghatározások, példák stb. (Szerkezeti szempontból: általában nem nagyobbak a mondatnál.)

b) Az irodalomtudomány szövegei ugyanígy egy szaktudomány tárgynyelvét alkotják, és csak a terminusok, definíciók és hasonló elemek metanyelvek.

Mind a nyelvészeti, mind az irodalomtudományi szövegekben el szokták különíteni a metanyelvi elemeket, közléseket nyomdatechnikai és helyesírási eszközökkel: zárójellel, idézőjellel, dőlt betűs vagy ritkított szedéssel stb.

A metanyelv olykor alaki sajátosságokkal is elkülönül a tárgynyelvtől. Rey-Debove egyik példája: „*Chevaux* est un pluriel.” A formailag többes *chevaux* funkcionálisan egyes számú, mint az állítmány is mutatja. Magyar példa:

(1) *Átkot* mondott.

(2) *Átok*-ot írt, nem használta az idegen *anatéma* szót.

A két mondat idegen nyelvre való fordítása esetén két nagyon különböző szókapcsolat jelenik meg, például franciául:

(1) Il a lancé une malédiction.

(2) Il s'est servi du mot *átok*, mot hongrois, évitant le mot *anathème*, d'origine grecque.

(Többé-kevésbé hasonló alakítani elkülönülést figyelhetünk meg a tulajdonnevek egy részénél, vö. Tompa József: Tulajdonneveink alakítani elkülönítése. MNy. 76 [1980.] 394–412.)

A nyelvről információt adhatunk mind ugyanazon a nyelven, mind pedig egy másik nyelven. Az orosz mondatzórendről beszélhetünk oroszul is, magyarul is. „The French word »homme« is a noun” (Lyons i. m. 10.) közlésben az angol, tehát egy természetes nyelv, a franciának, egy másik természetes nyelvnek mint tárgynyelvnek (a vizsgálat tárgyának) a metanyelve. „A *kutya* egész éjjel ugatott egyszerű bővített mondat” esetében a tárgynyelv is, a metanyelv is magyar.

Rey-Debove példái:

a) *Système intralinguistique:*

L_1 ----- L_1
Bois est un nom.

b) *Système interlinguistique:*

L_1 ----- L_2
Monsieur signifit 'señor'. (Francia-spanyol)

Létrehozhatunk különös és bonyolult elméleti konstrukciókat. Gyakran a metanyelvről is információt kell adni, ilyenkor meta-metanyelvvel van dolgunk. A *passé antérieur* (francia igeidő) mint szakkifejezés a metanyelvi kódhoz tartozik. Magyarra fordítjuk: 'előidejű irodalmi múlt idő'. Ezzel információt szolgáltatunk róla a franciául nem értő másik beszélőnek, tehát: meta-metanyelv. Ő azonban így sem érti. Külön múlt idő az irodalmi nyelvben? Hiányzik a nyelvi tapasztalataiból (még ha művelt ember is, csak éppen nem tanult egyetlen újlatin nyelvet sem). Ilyen a mai magyarban, a latinban, az oroszban, de még az angolban sincs. Tehát magyarázzuk neki: azért kell a megkülönböztető „irodalmi” szót használni, jöllehet a francia elnevezésben nem szerepel, mert a franciában néhány igeidőt csak az irodalmi nyelv használ. Mivel így meta-metanyelvi közlésről adunk információt, annak nyelvi formája meta-meta-metanyelv.

Ha elfogadjuk Rey-Debove-nak azt a megállapítását, hogy a nyilatkozatszerző szerkezetek („azt kérdezte, hogy. .”) a metanyelvi kódhoz tartoznak, akkor a metanyelv állandóan jelen van a mindennapi kommunikációban. Egyéb metanyelvi elemek, formák jóval ritkábban, esetleg egyáltalán nem. Van azonban az emberi tevékenységnek egy olyan területe, amelyen a metanyelv nagyon fontos: a tanítás.

II. Az anyanyelvtanítás metanyelvéhez tartozik mindaz, amit a tanuló a nyelvvel kapcsolatosan a tankönyvben olvas, a tanítótól, a magyartanártól, esetleg a gépi oktatóeszközöktől hall. Hozzászámíthatjuk a helyesírási szabályokat is. Fejtegetéseim támpontja a magyar nyelvtan lesz; összehasonlításul tesztek néhány megjegyzést az idegen nyelvek és a magyar mint idegen nyelv tanításáról.

Minden félreértés elkerülésére újból le kell írnom: a metanyelv *f u n k c i ó*. Nem mindig határozza meg a szó vagy a közlés szokványos jelentése. Az *alany* szó a magyar nyelvtanban (pl. „Az alany rendszerint főnév”) metanyelvi szerepű, az „Y volt a történet szenvedő *alanya*” mondatban nem, mert a nyelvet glosszáló funkciója nincs.

A metanyelv mint a nyelvi nevelés verbális eszköze a hétköznapi, sőt az iskolában általánosan megszokott nyelvhasználatától is különböző nyelvi tevékenységet, másféle nyelvi gondolkodást kíván a tanulóktól. Ehhez hozzá kell szokni. Ám a megszokáshoz az egyik gyereknek több, a másiknak kevesebb időre van szüksége. A tanterv arra kényszeríti az osztályt, hogy minden tagja nagyjából azonos lépésben haladjon. Ennek szerepe van a nyelvtan tanulásának és alkalmazásának (helyesírás, helyes mondatserkesztés stb.) közismert nehézségeiben.

A nyelvtani szakszók kisebb vagy nagyobb részét meg kell tanulni, ez nemcsak a munka feltétele, hanem a nyelvi műveltség része is. Ugyanezt mondhatjuk a nyelvtani és helyesírási szabályokról, de ezek körül már lehet vita:

milyen sorrendben, milyen tanulási fokon, milyen formában tanulják meg őket. Az idegen nyelvek tanításában mind a terminológiát, mind a szabályokat mellőzik, ha használhatatlanok, pl. az együtt tanuló egyének anyanyelve különböző, és ez érvényes a magyarra is, ha idegen ajkúak magyar nyelvterületen tanulják.

Van azonban a tanórak nyelvhasználatának egy olyan formája, amelynek a státusát csak az idegen nyelvekkel kapcsolatosan szokták vizsgálni.

A nyelvtanórán elhangzik a következő mondat: „A macska nyávog.” Igazi közölnivalója nyilvánvalóan nem a felis cattus rendszertani elnevezésű emlős hangadó tevékenysége, hanem körülbelül ez: „ilyen a magyar tőmondat”. A magyar nyelvről ad valamilyen információt. Metanyelv? Ha Rey-Debove vagy Lyons meghatározásaival vizsgáljuk, akkor vitatható. Esetleg a tárgynyelvi nyilatkozatok halmazába sorolandó, és csak az tartozik a metanyelvi kódhoz, amit mondunk róla. Kerüljük el a vitát, és nevezzük másodlagos metanyelvnek vagy metanyelvi mintának, megkülönböztetve a „leíró” metanyelvtől („métalangage descriptif”; Louise Dabène: *Langue maternelle, langue étrangère*; Les Langues Modernes, 1987. n^o1. 92).

A tanuló számára nem sokban különbözik a nyelvtani szabálytól. Francia szakírók egy kis könyvben azt állítják, hogy a tanuló szempontjából minden metanyelv, amit „nem él át”. Az idegen nyelvre értik, de alkalmazhatjuk az anyanyelvre is. (B. Blot – S. Boulot – J. Clévy: *Pour une nouvelle pédagogie de l'apprentissage du français dans les classes d'initiation et d'adaptation*; C. R. É. D. I. F., Saint-Cloud, 1977. 10.) A nyelvtani példa- és mintamondatok nem szoktak élményt adni a gyerekeknek, még a középiskolásnak sem. Olyan mondatok vagy más szerkezetek ezek, amelyeknek nyelvi jelentésük van csak, aktuális jelentésük általában nincs. (Az idegen nyelvekre vonatkozóan igen jól mutatta be ezt a mondatípust Hell György: *Nyelvoktatás és nyelvtanszemlélet. Idegen Nyelvek Tanítása* 1987. 42–4.)

Ha „A macska nyávog” mondat elhangzása után a tanító vagy a magyar tanár azt mondja a gyerekeknek, hogy mondjon ugyanilyen szerkezetű mondatot, gyakran elmarad vagy hibás a válasz. A pedagógusok azzal magyarázzák, hogy a gyerek nem tud logikusan gondolkodni. (Ennél sokkal szörnyűbb a tanügyi hivatal véleménye: „Tanítsák meg a logikus gondolkodásra!”) Persze, a nyelvtani szabályt tudja, mert azt be lehet magolni, de amikor gondolkodni kell... Egyénileg igaz lehet de általános magyarázatnak nem alkalmas. A mondatnak van látszólagos információtartalma, de valóságos közléstartalma a nyelvre utal. Az iskolásnak olyan új mondatot kell szerkesztenie, amelybe ugyanazt a metainformációt kódolja, de megváltoztatja a rejtjelzésül szolgáló nyilatkozatot. Ha nagyon szorongatják, esetleg azt mondja: „A kutya ugat.” A metanyelvi mintákban összekeveredik a tárgyszint és a metasint, az iskolásgyerek a tárgyszintre figyel, az felel meg inkább a nyelvi tapasztalatainak, és azt egyszerűen tudja lexikailag transzformálni. A tanár természetesen nem ezt kívánja tőle, pedagógiai szempontból kevésnek tartja. (A *tárgyszint* és *metaszint* terminusokra vonatkozóan l. Popper Péter: *Metapszichológiai töprengések*. Kritika 1988/1. 16.) A két szint elkülönítése annál nehezebb, minél bonyolultabb a példázandó szerkezet, és úgy sikerül egyre jobban, minél jobban bővül az egyén nyelvi tapasztalata, nyelvi kreativitása, vagyis többé-kevésbé a tanulásban történő haladás mértékében.

A nyelvtankönyvek szerzői ezt a nehézséget már régen észrevették, de pedagógiai úton igyekeztek segíteni rajta: a színtelen példamondatok helyett

minél több szerkezetet igyekeztek vonzóvá tenni. A nyelv televényéből vettek példákat, népi mondásokat, közmondásokat, legjobb íróink, költőink műveit idézték. Ennek a nevelési és nyelvművelési értékét nem vonom kétségbe. Ámde Arany János legszebb verssora metanyelvi minta lesz, ha mondatelemezésre vagy valamely szerkezet szemléltetésére használják; esztétikai funkcióját elveszti, és szépsége nem éri el a diák gondolatvilágát, ha nem találkozik vele az irodalomórán, a mű szerkezeti egészében is.

Hasonlóan teszi próbára a tanulót a tárgyszintnek és a metas szintnek az ő számára bizonytalan elhatárolódása akkor is, ha nem az irodalomhoz, hanem az ismeretterjesztéshez vagy a tantárgyi koncentrációhoz fordulunk segítségért. „A mohácsi vész 1526-ban volt” mondat tárgyszintjén tény — történelmi eseményt — találunk, metas szintje burkoltan szintaktikai információt közöl, például az időhatározóra vonatkozóan. A mondatnak más a funkciója a történelemórán és más a magyar nyelvtanban. (Magyarórán az évszám eltévesztése nem releváns hiba, a tanár csak pedagógiai érdekből javítja.)

A metanyelv vagy a másodlagos metanyelv világához számíthatjuk a tesztek és a tudás mérésére használt egyéb nyelvi szerkesztményeket, a tanolvasmányokat, a fordításra szánt magyar szövegeket is (a *magyar* szót idézőjelbe lehetne tenni). A tanolvasmányok ellen a magyartanítás sikeresen harcol, és megindultak a kiszorításukra szolgáló próbálkozások idegennyelv-tanításunkban is. A tanszövegek uralma miatt bírálja Szili Katalin szigorúan és joggal a külföldiek számára készült magyar nyelvkönyveket is (Nyr. 108 [1984.]: 305—21). Ő ugyan a „metanyelv” terminust nem használja, de nyilvánvalóan erről van szó: a „szövegek” tulajdonképpen lexikai modellek, rejtjelezett szerkezeti minták. (Láttam egy nyelvileg valamivel szerencsésebb magyar nyelvkönyvet is, de az a rendszertelensége miatt legfeljebb segédkönyvnek használható, tudtommal tanításra sehol nem használják; szerzője mint tanár nem magyar szakos.)

Mindez nem azt jelenti, hogy frontális harcot kell kezdeni minden ellen, amit metanyelvnek tarthatunk. Tudomásul vehetjük, hogy a nyelvnek ez a funkciója nehézségeket okoz, főleg a fiatalabb korosztályoknak, de az iskolának nem az a hivatása, hogy tanítványait megóvja a nehézségektől. A régi magyar- és latintanítás azonban a metanyelvvel való visszaélés volt, a közelmúltban pedig a strukturális gyakorlatok és a tesztek — az előbbiek főként az idegen nyelvek tanításában — kaptak sokkal nagyobb szerepet, mint amekkora a nyelvi nevelés céljai szempontjából kívánatos lett volna. A jelenleg használt magyar nyelvkönyvekben kis olvasmányokat találunk, amelyek tapintatosan készítik elő az iskolásokat az elvontabb nyelvmegismerésre. A korszerű nyelvi gondolkodás és magyartanárképzés bizonyára megtalálja majd a helyes mértéket.

A metanyelvnek egyik, főleg a nevelésben fontos, különleges funkciója a hibajavítás. Ez a metanyelvnek az a megjelenési formája, amellyel az egyén először találkozik élete folyamán: akkor, amikor az anya vagy az óvónő azt mondja neki, hogy „ne így mondd, hanem. . .” (Telegdi i. m. 17).

Ha az említett francia szerzőknek hiszünk, sajátos metanyelvet láthatunk az olyan magyar dolgozatban, amely tele van készen felhasznált irodalmi szólammokkal, közhelyekkel. Hiszen éppen azért ilyen, mert a diák „nem éli át”, az irodalmi mű nem hozott létre élményt benne, nem érezte meg az esztétikumát.

III. Próbáljuk megállapítani a metanyelv néhány, a tanulás szempontjából fontos tulajdonságát.

I. A nyelvről adott információi gyakran nem pontosak.

a) A lexikai egységek jó részének, talán többségének a jelentését nem lehet pontosan megadni nyelvi eszközökkel: szinonimával, körülírással, más nyelv hasonló jelentésű egységével. Ha nem így lenne, akkor mind az egy-nyelvű, mind a kétnyelvű szótár csatlakozhatatlanná tenné a használóját — a hivatásos fordítók a tanúi, hogy mennyire nincs így. A pontatlanságot a szótározási rutin semlegesíti; ennek hiányában a magyar anyanyelvű egyén az ÉrtSz.-t sem tudja használni.

b) A nyelvészet, minthogy tudomány, igyekszik a nyelv szerkezetéről szabatos leírást adni. Nem mindig sikerül. A metanyelvnek az iskolában, tanfolyamokon releváns szintjén pedig a szerkezet bemutatása, használati szabályának ismertetése igen sokszor nem ad kielégítő útmutatást a tanulóknak.

A magyar nyelvhasználatban ez kevéssé okoz bizonytalanságot, mert az egyén anyanyelvi kompetenciája kitölti a hézagokat. A helyesírásban már észlelhetők a következményei. A szabályt jól tudó jeles diák is elkövet helyesírási hibát, és a művelt értelmiségi, sőt a magyar szakos tanár is kinyitja olykor a Helyesírási tanácsadó szótárt. Még inkább felismerjük a „glosszáló nyelv” pontatlanságait, ha külföldieknek adunk — tanításban vagy érdeklődésre — információt anyanyelvünkről. A magyar személyes névmási alany használatára vonatkozó magyarázat („nyomatékosítás” stb.) bizonytalanságban hagyja az idegen ajkú nyelvtanulót, amíg a gyakorlat meg nem adja neki a biztonságot. Más példa: miért *Kálban*, de *Válon*? Hasonló természetű jelenségek más nyelvekben is vannak. Az angol nyelvkönyvek és nyelvoktatók például nagy biztonságérzettel magyarázzák a külföldinek, hogy a locativus viszonyjelölője nagy terület esetén *in*, kis terület esetén *at*, de nem tudják pontosan, a nyelvtanuló számára felismerhető módon meghúzni a határt a kicsi és a nagy között. Pedig a határ megvan; az anyanyelvi beszélő, akinek nem a metanyelv ad útmutatást, legtöbbször teljes biztonsággal dönt.

Általában az idegennyelv-tanítás „szenved” leginkább ettől a nehézségtől. A kompetenciával nem rendelkező nyelvtanulónak azt sem lehet a teljes pontosság igényének megfelelően elmagyarázni, amit a nyelvészet pontosan leír. Akár az eszperantóra is hivatkozhatunk. Szabályait szinte vonalzóval hozták létre. De a nyelvtanulót a könnyen megtanulható szabályok alapos ismerete sem óvja meg a tévedéstől, és az eszperantisták közötti, a szabályok értelmezéséről időnként fellángoló vita (mert új szabályok megállapításáról mesterséges nyelv esetén alig lehet szó) bizonyítja, hogy még a logikus szerkezetű nyelvben is megbújnak a szabatos leírhatóság repedései.

Nem a szabály és kivétel kettősségéről van szó. A valóság közvetítésére szolgáló nyelvet nem lehet egy más funkciójú verbális eszközzel teljesen „befogni”. A szabály + kivétel (és a kivételek alóli kivétel. . .) a holt nyelvek tanításában vezet célhoz.

Különösen laza talajra kerül a tanítás, ha a nyelvészet nem ad szabatos útmutatást. Jellemző példa az újlatin nyelvek melléknévi jelzős szintagmáinak szórendje.

A biztos eligazítást adó megfogalmazás nehézségére kontrasztív példákat is találhatunk.

	ország	sziget
Francia	<i>en</i> Italie	à Sainte-Hélène
Magyar	Olaszországban	Szent Ilonán

De akkor hogyan fogalmazzuk meg a nyelvtanuló számára a szigetország inessivusának a szabályát? A franciában: *en* Irlande, de: à Cuba, magyarul: Izlandon, de Kubában.

A metanyelv pontatlanságainak ellensúlyozására a módszertannak kell lehetőséget találni. Javasolhatja a többféle megfogalmazás közül a viszonylag legpontosabbat, esetenként az általánosítás mellőzését; fontos tényező a hibajavítás és a tanuló megfigyelési stratégiája. Az utóbbi kettőre szükség van az anyanyelvi nevelésben, a stílus és a nyelvhelyesség tanításában is.

Fejtegetéseimben állandóan használtam a „gyakran” és hasonló jelentű szavakat. Mert a metanyelv nem minden esetben pontatlan, számos vonatkozásban a használata közvetlenül alkalmazható, bizonytalanságot nem hagyó megfogalmazásokat ad. „A múlt idő jele mássalhangzó után *-t*, magánhangzó után *-tt*” a tanuló számára teljesen egyértelmű.

2. A metanyelv nem kötődik szituációhoz, vagy — ha „metanyelvi szituáció”-t feltételezünk — az maga a nyelv. Ha a magyarul tanuló külföldinek a magyar kérdő mondat szerkezetét magyarázzuk, illetőleg azt gyakoroltatjuk, elhangzanak olyan kérdések, amelyekre nem kell válaszolni, vagy teljesen közömbös a válasz információtartalma: valamiről mondhatjuk, hogy fehér, de ugyanarról azt is, hogy fekete. (A legújabb nyelvoktatási irányzatok igyekeznek ezt a fajta másodlagos metanyelvet visszaszorítani; kívánjuk, hogy legalább részben sikerüljön.) Pedagógiai szempontból figyelemre érdemes az a javaslat, hogy legalább a tárgyszint kötődjön a valósághoz: ne használják példamondatnak, hogy „Esik az eső”, amikor éppen süt a nap. De akkor is megmarad a tárgyszint és a metaszint kettőssége, és a szituáció csak az előbbivel kapcsolatos; itt is le kell térni a természetes nyelvhasználat nyomvonaláról, és ehhez a „Süt a nap” mondathoz a gyerekek más a viszonya a nyelvtanórán, mint a fogalmazásban. Ha a metaszint látszatra azonosul a szituációval, vagyis a mondat aktuális jelentést is kap, rendszerint fonáknak érezzük: a „Pista rendetlenkedik” példamondat derűtséget kelt az osztályban, ha a Pista nevű fiú abban a pillanatban valóban nem fér a bőrébe.

Nem kell bizonyítani, hogy a meghatározásoknak, helyesírási szabályoknak nincs kapcsolatuk nyelven kívüli szituációval.

Az irodalmi idézetet lehet mondattanilag elemezni akkor is, ha a benne foglalt közleményt a tanuló nem egészen érti. (A tanár természetesen nem hagyhatja annyiban, de ez már a pedagógiára tartozik.)

3. A mai nyelvészet a mondatnál nagyobb kommunikációs egységben, a szövegben is vizsgálja a beszédet. A metanyelv azonban mondat szintű. A nyelvtani szabály a logika törvényei szerint mondat. (A szakszó, szakkifejezés pedig a mondatnál kisebb egység.) A strukturális gyakorlatok, a drillek azért ellenszenvesek manapság a nyelvoktatási szakírók számára, mert mondat szintűek, holott a kommunikáció nem mondatokban történik. (Vö. Eördögh Miklós: Fordításelmélet — kontrasztív szövegnyelvészet. Fordításelméleti Füzetek 2. 54.) Találunk ugyan a gyakorlatok között szövegjellegűeket is, de a mon-

datok összefüggése látszólagos. Figyeljünk meg egy magyar helyesírási gyakorlatot (tollbamondást), mennyire különbözik a szóbeli nyilatkozatok sorától vagy az irodalmi szövegtől: a folytonosság mesterséges, mert a mondatok összeállítását a gyakorlandó helyesírási szabályok határozzák meg, nem a gondolat. Látszólagos a szövegösszefüggés a tanolvasmányokban is. Idézet egy külföldiek részére kiadott magyar nyelvkönyvből, amely az angolt használja leíró metanyelvként: „Ez pályaudvar. A pályaudvar előtt egy autóbusz és egy autó áll. Ez egy férfi. A férfi siet. Az egy nő. A nő nem siet, ő sétál. Egy régi busz halad a pályaudvar előtt. A busz nagy. Az autóbusz mögött egy autó halad. Az autó nem nagy, hanem kicsi.” Elmondhatja ezt a „szöveget” valaki bármilyen helyzetben? Mellőzzük magyartalanságainak bírálatát; olyan, mint ha angol tanszöveg magyar fordítása lenne. Ha szöveg volna, így kezdődne a második mondat: „Előtte...”. „Az autóbusz mögött...” helyett pedig a „mögötte” szót látnánk. Az alapvető hiba természetesen nem a mondatok szerkesztésében van, hanem abban, hogy az olvasmány lexikai példatár, ahelyett, hogy kommunikációs minta lenne.

A metanyelv mondatszintűségével indokolhatjuk, hogy az irodalomtudományi és nyelvészeti munkák szövegét nem tekintjük metanyelvnek, jól lehet jelrendszerről ad információkat. Az értekezés szükségképpen szöveg, a mondatok magasabb szerves egységbe fogva képviselik a gondolatot. A definíciók, példák mintegy kilépnek a szövegből, és ez az elkülönülés jelzi funkciójukat.

A tanár beszélhet a nyelv elemeiről és szerkezeteiről úgy, hogy összefüggő szöveget mond, de akkor nem kommentál, hanem nyelvészeti kiselőadást tart. Ezt minden idegennyelv-oktatási irányzat elutasítja, az idegen nyelvet csak kommentálni szabad. Más a helyzet a magyar nyelvtanban. A tankönyvben lévő nyelvi olvasmányok szövegét, legyenek bár a legegyszerűbbek, nem tekintjük metanyelvnek, éppen azért, mert igazi szövegek. Az iskolásoknak fokozatosan hozzá kell szokniuk ahhoz, hogy a nyelvvel kapcsolatos *g o n d o l a t o k a t* megértsék, és ennek olyan szintre kell eljutnia a gimnázium felső osztályaiban, amelyet már nyelvészetnek nevezhetünk.

Amit a pedagógiai szakírók a tesztek, „felmérések” túltengésének neveznek, azt úgy is értelmezhetjük, mint a metanyelv túltengését a számonkérésben és a tudás mérésében. A tesztek lehet használni *v i s s z a c s a t o l á s r a*, a nyelvi tárgyakban és az irodalomtanításban is, nem kizárólagos eszközként, de a *m i n ő s í t é s b e n* az egyén nyelvhasználati, nyelvtani, irodalmi kompetenciájának kellene adni a főszerepet. A metanyelvi kódot használja ugyan az ilyen ellenőrzés is, de nem arra, hogy az ismeretek vizsgálatát az igen-nem kliséibe préselje.

IV. Mint a leírtakból látható, a metanyelv sajátos, a „mindennapitól” legtöbbször eltérő nyelvi gondolkodást és nyelvhasználatot kíván. Ezt azonban meg kell tanulni, mert nélküle lehetetlen az anyanyelv rendszeres, szakszerű megismerése és az erre épülő igényes és írásos nyelvhasználat. De fontos az irodalomtanítás és a nem nyelvi tárgyak tanulása érdekében is. Helyes például a definíciókat pontosan megkövetelni, mert a meghatározás logikai szabályai a nyelvtanban és a természettudományokban azonosak. Az anyanyelvi nevelés azzal adja az idegennyelv-tanításnak a legközvetlenebb segítséget, hogy a nyelvtanulót hozzászoktatja a metanyelvhez. Megvan a metanyelv szerepe a nem nyelvi tárgyakban is. Ebben a tekintetben az anyanyelvi nevelést a szak-

nyelv magyarossága, magyar nyelvhelyessége érdekli leginkább. Álljanak itt példaként e sorok írója áldott emléké matematikatanárának erélyes szavai: „Nem marad az öt, hanem marad öt!” (Egy nyelvi szerkezet használatára vonatkozik, n e m matematikai információt tartalmaz, tehát metanyelvi nyilatkozat.)

A metainformáció megfogalmazása, ha nem formalizált, lehet helyes és magyaros vagy hibás és magyartalan. Az utóbbi azért is előfordulhat, mert a metanyelvet mint verbális eszközt nemcsak magyar szakosok, illetőleg nemcsak anyanyelvünknek elkötelezett szakemberek használják. Reméljük, a nyelvművelés figyelme idővel erre is kiterjed majd.

Bán Ervin

Nyelvjárási szövegek Pácinból

1985 nyarán részt vettem az első országos nyelvjárásgyűjtő tábor munkájában. A Sárospatakról szervezett egy hetes gyűjtés nagyon hasznos volt, társaimmal együtt neves szakemberektől tanulhattunk. De a falun szerzett szép élményeim szintén feledhetetlenek. Én Pácinban, a Bodrogház egy határmenti falujában végeztem gyűjtést. Az elvégzendő feladatok mellett több önálló magnófelvételt is készítettem. Ezekből a szövegekből adok most válogatást.

A szándékom az: nyelvileg hasznos, szakmailag érdekes anyagot mutassak be úgy, hogy közben részesítssem az olvasót is azokban a kellemes élményekben, melyeket e szövegek összegyűjtése közben én átéltem. A válogatást ezért változatosan állítottam össze. Sok arc és életkép villan majd eléink a falu mindennapjaiból, nemcsak a múltból, a jelenből is.

A részeknek címet adtam; végül pedig az adatközlő nevét és a közlés időpontjabeli életkorát tüntettem föl. A részek hitelesek szöveggént is, tehát folyamatosan, a beszélő által ilyennek „szerkesztve” hangzottak így el, kivéve a negyedik szöveget, mely terjedelme miatt rövidítésre szorult. A sűrűn megjelenő kipontozás gondolkodást, szünetet jelent csupán. A zárójelbe tett szavak az én betoldásaim, hogy a szöveg érthető és kerek legyen a beszédhelyzet ismerete nélkül is.

A lejegyzésben a magyar egyezményes hangjelölést követtem (l.: MNyA. 1: 5). A sajátos kiejtést követve sokszor egész szavak is szerepelnek ultrarövid jelzésben, a sor fölé emelve, s ez némileg szokatlan lehet. A helyesírástól eltérő tagolás is a beszéd jobb visszaadását szolgálja.

A számozott szöveghelyek magyarázatát jegyzetben lehet megtalálni.

A szövegek nemcsak témában vagy a beszélők mentalitásában térnek el egymástól, hanem nyelvjárási szempontból is változatosak, noha a tipikus, azaz a pácini helyi tájnyelv is jól kirajzolódik belőlük.

Végezetül, miközben a következő oldalak elbeszélőit az olvasó figyelmébe ajánlom, megköszönöm tanáromnak, Szabó Józsefnek, hogy e cikk megírására ösztönzött.

Hogyan készült a kenyér?

Ha nem v^ot kenyerünk, éfogyott ugye, kenyi^{er}süti^{er}re került a sör. Ez mindegygy, akármijén id^o v^ot, munkaviszony, akármicsodá, ezt nek kellett' csinálni, mer egyebünnen kenyeret nem létett venni, csak ha süföttünk. Hosztuk a tek^onó^u, mekszitá'tuk bele a lisztet, öt kenyere^u akár^utunk, akkor öt szakaj^u ly lisztet szitá'tunk meg. Mekszitá'juk, a kovász meg-ásztattuk, élész^u lyét élásztattunk, ezeket minD. . . csinátuk, a fele tek^onó^u be fét^uük a lisztet, csak a felét, ety keveset fét^uunk kovász^unak a másik végibe. Ez ety teknő^ube vó^ut. Hát mongyuk esetleg ety szakaj^u ly lizd^ul, annyit kavár^ufunk be kovász^unak; akk^uor ezt lelisztesztük, mik^uor jgy ki-dölgosztuk ezt is, mer vó^ut ety kovász^u fa, az is kovász vó^ut, amivél v^utük ki a kovász, nem

kjézzél, eszt kovászfával csinátuk. Láttuk, hogy jö^l ki van vërve, jö^l, 'akò' lelisztesztük, letakártuk egy' tiszta abrosszal, rá egy dunnát; esz kélt, másfél óra hosszaig, vagy egy'óra hossza alatt ha nyár vòut, mekkélt, és akkòr përsze hamaráb mekkélt a melegen, mikor a kovász mekkélt, akko mán tettük fél, a melegviz öf vòut përsze készítve, 'sz akkòr na gyérünk dagasztani, lehet dagasztani. Melegviz, sòut vettünk, meksòasztuk, és akkòr lassankint mindég adagòltuk hozzája a melegvizet, hoty kellò keménységű tészát kapjunk. Mèr ugye nem létett azé nagyon lágy, mer akkòr a kenyér szegény vòut; përsze, akkòr szegény vòut a kenyér. Úgy nézet ki, mint a kenyérlángos, szalonája vòut a kenyérnek. Én nem szerettem úgy, én mindég iparkottam szép magas kenyereket sütni. Amikòr máⁿ megdagasztottuk, vòlt ojankor, ha idònk vòut, akkòr kjéccer kelesztettük, mer annál finomabb vò^u a kenyér; ha kjéccer kelesztettük, addig dagasztottuk, mik csak a kezünk meg nem tisztult. Miko gyönyörü tisztán jòt ki a kezünk, akkòr kjész vòut, ki vò^d dagasztva a tészta. Kjéccer kelessük, akkòr lelisztesztük szépeⁿ megint a feknőjbe, letakártuk megint a tiszta abrosszal, rá a dunnát, utánna mennyünk most a kemencéhez, mer kemencét fűtöttük akkòr; csakagòyról lektòpszòr. Keszünk fűteni, lassan; mer kjéccer kél a kenyér. Mikòr máⁿ félík körülélül befűt a kemence, akkòr megnesztük a tészát, kesztük, ho^u szakiccsuk ki. Përsze a. . . öt szakajfòut, ha öt kenyeret csináltunk, 'kor az öf szakajto^u mán az asztá'ra készítettük, esz' meglisztezve; de ezek fábul vòutak, ezek a szakajtuk, ficfából, nyárfából.

— És esetleg még miből?

Még gyékényszakajtòu is vòut valamikòr; de az ritkáb vòut, mer á'talába maj mindenkinek csak ez vòut. Tekenőj is ficfatekenőj vò^u vagy nyárfa; szakajtòu is nyárfa vagy ficfa, ez vò^u. Kiszaggattuk a kenyeret, öt kenyér; de ha nem vòut kenyér ety szem se, annyira kifogyott, akkòr ety kis lepénynek is hatytu, mer esz hamaráb meksült, a lepény. Akkòr eszt . . . eszt csak ety kis túlkába tettük, abba terítettünk ety kendő^u, ijen kenyeres kendő^unek monuk, meglisztesztük, oszt a lepényt abba tettük. Mentünk újra, letakártuk szépen megint abrosszal az öt szakajtòut, meg a lepénkét, rája dunnát, és esz kélt; iparkottunk fűteni gyorsan, a kemencére azér mindíg nézni kellett közbe. Befűtöttük jòul a kemencét, akkòr vòut jòu, ha piszkával mekpiskáltuk az aját, és az má jó szikrát hányt, láttuk, hogy az má jó fűzess. Akkòr kikapártuk, kihusztuk a papért, mink úgy monuk akkòr; . . a szévonó^uvál. . .

— Mi volt az a papér?

Ez vòut a fűfőjanyagnak a hamuja. De akkòr úgy monuk, huzzuk ki a papért, nem is asz monuk, kikapártuk; huzzuk ki, kihuzzuk a papér. . . , szépen, annyira, hogy asz tiszta legyen, a kemence fűgggye.

— Mivel is húzták ki?

Szévnőyvál. Kikapártuk, kihusztuk vele, gyönyörűen, kenyérsütőlapátòt odakészítettük, mellé vizet ety fazigba vagy egy vedërbe, ki mibe szokta, tiszta vizet; a kenyereket szépen kihörtük a szakajtòuvál a kemence elibe. Na most akkòr egyenkint öntögettük a sütőj. . . kenyérsütőj lapátára, de vízzel miⁿ én u^u szoktam. Én a vizet ròkfő hajítottam rá, meg ère úcs csináták. Megmostam szépen, oszt egyenkint raktam be szépen, óvatosan. Kor rá be. . . béc-sinátuk a kemence ajtaját. Ha szabat kémény vò^u mek szabat pipvár, me akkòr még ucs csináták, 'ogy amivel becsinálták a kemence ajtaját, még aszt a tüzes papért minD' elibe annak a plé', mer az egy pléb^u vòut, rossz fazigból nyírták, meg ijenegeből, pléfazigból, përsze, ijek vò^utak; 'sz elibe kapártuk eszt a pá' fűzés papért. 'Akkòr ety fél ó'ra múlva kesztük nézni, hoty hoty fogja a kenyeret fél; sül-e szépen. Ha láttuk, hogy barnább, akkòr a fűzet. . . fűzből kapártunk

lefele, ebből a papérból. De nem kapártuk egész le; csak a tetejéből ety kicsit, hogy egy kis le-
vegőt kapjon innen frisset, hogy ne legyen bárna a kenyér haja. Másfél óráik süföttük, de a
lepényt már ki lehetett venni eGY'órán belül. Hát ezér az már mekkhült, mire a kenyeret ki-
szettük, már vót mit enni. Mer ugye vót ojan, amēik. . a kenyeret ha beraktuk, megvártam a
lepény mek kigyött, egy óra múlva, de már én mentem is a mezzőjre vele. Majd a szom-
szédasszo ha íhóm marat, vagy az jédcsanyám, gyöjön, szeggye ki, még ety fél óra kell a kenyér-
nek, mer már ém megyek, mer a' azuram már o' vót a mezzőjön, osz vinni kellett a kenyeret.
Hát ijeⁿ szépen így ment rendbe. No a tekenőj, ami pésztságm marat, asz félkapártuk, össze-
gyúrtuk jój, ez vót a kovász; ez marat a másik süfészhez,¹ kovásznak. Ennek is vót egy
edénye, esztet meglsztesztük, az aját az edénynek. Eszt a félkapárt gyuradlékot — ugy mon-
tuk —, kigyúrtuk jój, nagyon ki kellett gyurni, nagyon jój, hogy asz csombókos ne legyen.
Osz esz tettük, lelístáltük, hát eZ, ez mindég ojaⁿ hüvös hējjen, hogy' ne romdójjon; mindég
átalába ojan hüvös hējre fétük, és ez addik kelt, a másik süfésig.

— És az új kenyérhez kellett bekeverni. . .

És ez. . . ebből lett újra a süfészkör. . . ugyaneszt a kovászt. . . Ebből lett az új kenyér.
Pérsze. Kenyér lángost is szokunk sütni.

— Az hogy volt?

A kenyér lángosnak ugyanabból vettük ki, amikör kiszaggattuk a kenyeret. A kenyérnek
a pészáját kiszaggattuk a szakajtóba, akkor ha kenyér lángost akartunk, abból a pészából
vettünk el, s a kezünkkel kinyújtottuk igen gömböjre, mind a süfőilapá'. . . kenyérsüfőj lapátra
férjen. Akkor ojan jó félíg be vót fülve már a kemence, abba beraktuk. Hát nemsokára mek-
sült az mindég, mer már elég jó tűzess annak a tégla aja; az vót a kemencének, tégla az aja.
Kiszettük, meksőusztuk, megolajosztuk, hült ety kicsit, ették. Ez má ojan finom vót, ez vót
a legjóBB. Hány süfőj, hány kérdészté, hogy osz: — Süföttél kenyér lángost, nem adól? —
Gyere, van! Így vót!

— Hogy készítették a kemencét? Hogy nézett ki egy kemence?

Ahova kijelölték, hogy a kemencét oda fogják lépitni, akkor leborították, ety szakajtót
vettek és őt hējre leborították, hogy mien naty kemencét akarnak, ha hafoj akartak, akkor ha
hējre, és asz megjelölték. Ahogy megvót a hējje, az őt szakajtó hējje, akkor keszték rakni
téglaiból, de börtajtásoson. És megvót a magassága is, hát asz hiszem, körübefül egy méter
magas vót. Vót egy, mēr fölszintül közepén így. . . az átmérője vót egy méter magas, de az
igen ívbe gyüt, mint most is vannak igen börtajtásosok. Na mos ugy monyák börtajtás.
Ugye börtajtásosok rakták össze téglaiból. De kimondó jó tégla kellett neki, hogyha fűtöttük,
az szép melegeggyen átál, meg jój tűzess legyen. Hát igen nagy. . . — mek' elégibe. . . már
utójarébe, mos már ebbe az utóusó világogba csakugyan a tész elbőj —, igen kiét pófáját
csináltak ahova a papért kihuszták, és két oldára az betettük. Mer mos má rendes, zárós, ki-
étrészkes kemenceajtók vótak. Uty hogy má mos csak az zártug be, meg bekire csináltak plé-
ből — de már az is igen rendeseb vót — még a bőső szája, mer kiét szája vót a kemencének
mos ma, 'a bőső szája is ety pléhet, mink ahoz is szoktunk kaparni papért, igen jój tűzes
papért, hogy' süjön a kenyér jobban, vaty szebben fogja, vaGY' hüvanyabban fogja fél. . . ;
iGY, i' szoktunk csinálni; 'sz akkor második ajtót is, a külsőt, rázártuk.

Elmondta: Séra Ferencné (67)

¹ Nyelvbtlás: a „süfészhez” helyett.

Egy idős asszony az életéről mesél

Az édesapánk szegény ember volt, az édesanyám is; no én. . . laktak fanyákon, azé szülöttem én is tanyán iggy. . . hogy Cigándon keresztyéltek, azért mondtam, hogyhát Cigándon voltam keresztelve. Asztán megint. . . no. . . ő^uk. . . mikor vótok. . . vótunk öfön, testvérek, néty fiú, meg én vótam jány. No de az apám kiment Amerikába, de nem sokat törődött velünk. Nohát. . . volt egy bátyám, a múlt évén halt meg. Az maradt osztán kényérkeresőnek, meG én vótam utánna a legidőseBB. Én egész telékét a maktárba tttam a bárónál, akármije hideg vót. Nem ojan öjlözet vót, mint most; hogy náhat felő. . . félhuzzuk a melek csizsmát meg a meleg ruhát félvegyük! Akkor nem. De mentünk, mer muszáj vót. . . muszáj vót menni, mēr mek kellett a kenyerünköt keresni. Mikor mán ojan vótam, leszaBadítam az iskolából, akkor mntem röktön a kepére; itt mint most is a gyerekek má lészabadultak, mekkezdődött az aratás, mntem. Hat éve jártam a kepére, a báróná, néty nyáron a szakmányozsgéphöz, de ugy vótam zsákos, mint qkármejjik férfi. Hatt' igen vót az éléfsör. Asztán férhez mntem, akkor a férjem. . . annak a szülei élháltak korán, még negyvennyolc éves korába mekhalt az apja. Ot marat rá kiét testvérje, egy jány, ety fiu. No én férhez mntem hozzá. Akkor egyenössen vótunk négyen, öfön; akkor meg még nekem is a gyerekek. . . Bizony hát. . . igen ki kellett écs cselédgsszonnak áni. Hát. . . így osztán. . . föjtattuk a munkánkot. A jánt osz férhez attuk, a fiu elmént katonának. Akkor nekünk is megvót mán az első gyerekek, de a vót a szerencse azért, hogy hát nem vót hamal egymás után. Mer osztám mán a fiam született huszonötbe, a másik jányom az meG' születet harmindezba, ez a jányom születet harmincötbe. Nahát osztán ezek osztán félnövegttek, de bizony igen nehész sörzsba kellett őket nevelgetni. Akkor oszt ennek a jányomnak is megvót három gyerekek egymás után három év alatt; ki küszködött avál, mint a nagymama. Hát ity félnevéltem mán. . . az unokákkal, mos mán nevelöm a diédunokákot; utyhogyhát csak unoka vót hét. . . Ezekö . . . be mind részt vettem, mēr ha mentek a mezzőre, akkor vigye a nagymama, főzön egész nap, süsső, főző, mossó. . . Így ment a sörsun^k. De még nem tudom a jóistennék mekhálalni, hogy még így bírok mostann. . . Ennyi jó^ugom vóna, tessék elhinni, ami most. Hujába bajolok evel a gyermékkékkél, de azért mégis hát. . . valamikor azért csak mekpihenék. . . ha mingyán éccak is. . . nyugottóⁿ. . . de még nyugottó s sokször! Mēr most is még itt ez a kicsi kisjány, a nagyobbik, még az gyün, osztán időbe begyön „dédihöz” is. . . oszt úgy osszerugdos, inné ruG, onna ruG, mint egy gyerekek; mi csinál egész éccak, jár a keze, lába, utyhoGY. . . De hát azért igen szeretem őket.

Elmondta: Özv. Demeter Istvánné (84)

A ruhák „boszorkánykonyhája”: a mosás

Hát hogyhát. . . akácsa volt, avát tüzeltünk, hát iparkothunk hamut szedni, hamut, á. . . akácsa hamujából meg lugot csinálni. Ebbe beasztattuk a vászgruhát, mer akkor vászgruhát hótak, vászongatyát. Oszt aszt a. . . meg ingvállat á. . . zidősebb asszonyok; ingvállat mek pendéjt vártak belőle. Eszt, mongyuk csak jebe² a lugba lehetet szépré. . . szépen kifehéríteni. A lugba beasztattuk, az ázott; utánna. . . csak átmostuk raján; igen fa raja volt még akkó, nem vót mosógép meg mi. . . Megrafasztuk, az má szappannal törént a rafázás. Akkor vót eGGY' szapullgu, ity hiták. Annak három lába vót, abba beraktuk a ruhát. De azon vót g^{ny} juk is, amiből eGY'. . . amin ecs csap mnt ki. Szálmából csináltuk a csapot. De előb vettünk ety fát, kéreztülfojtunk rajta eGY'. . . valamennyi szálmácskát, amiből ecs csap vót a szapulloⁿ

² Valószínűleg az így ebbe szerkezet alkalmi összemosisódása produkálta ezt a különleges hangzású egységet.

jukján, kiduktuk, aszt ā. . . szálmacsqpoť. Azon főj. . . , mikor a ruhád beleraktuk, . . . akkor osztá félmelegítettük a lugot. Mēr csak lugocs csinád'. . . ngm is ugy vōť. Hanem a ruhára terítettük a ponyvát. A ponyvára. . . tettük a hamut, a jōť hamut megint, akácamut. Űty fél-fősztiük a vizet. . . naty fazikagba. Akkōr esz ráöntöttük a hamura. Ity keletkēzēt a luG, ami lefőjt a csapon a. . . Alatta meg vōťt ēty tekenő vagy egy dēzsa, amibe főjt a lug a ruhárul a szapulou. . . szapulōyba, keresztül a ruhán főjt ez a lug lē. Akkōr aszt a lugot újból tettük fél. Az mindjék félfőjt, 'sz mindég öntösztiük a ham. . . āra a hamura, ami a szapulōyba vōťt tēve a ponyván. Ponyván vōťt az a hamu, és az. . . āra öntösztiük mindég a főjt' lugot. Addig addig, míg niēsztük a ruhát, hotyha mekkélt-é. Mēr uty' montuk, mint a. . . fonalat is isz szapultuk: mekkélt-é a fonat, hát a ruhának is mek kellett kéltni, hoty szép fehér legyen. 'Es így vōťt szép fehér a ruha, hotyha sokájik szapultuk evvel a. . . luggal. Mikōr osztám má láttuk, hoty szép fehér, akkor q ponyva sarkát ráhajtottuk, lgtakartuk, osz reggelik pállōť. Mēr pálni kellett neki. Reggel osz félvettük a hamut, megnīēsztük, jōy vōťt a ruha, akkōr ponyvábq raktuk, hát nállunk vōť Kārca, hát a hátunkra vettük, ha nyár vōťt, akkōr vittük a hátunkom a ponyvábq a ruhát. Őť vōťt. . . vittük a mosóyszīēket, sūjkot, be a Kārcaába bedtunk nyári időűszagbq. Így vōťt ki, sūjkoltuk ki a ruhábul aszt a lugot. De át szépen ki lehetet, mer abba a naty szabad vízbe hát szépen ki lehetet mosni a ruhát. Téli időűszagba meg vekekt váktak ā. . . zōregēk. De vōťt ojan időű, hogy lē kellett huzni a szekērt! Ahoz még nádakq rakťak, klēve nádakq rakťak, hogy meg ne faggyunk a jegen mosni. Osz ott sūjkoltuk azon a hīdēg jegen! Dē igen csapok fatytak, mint a karom, a mosóyszīēkēn, mégis ot mostuk, őť sūjkoltuk. A zembērk hōrtak le a ruhát akkōr, mēr a. . . fehérnépek fásztak, hoty hōrgya is a ruhát. . . Akkōr akinek fázott a keze, annak kiēzvīsz kellett. De mikōr beledukta abba a melegvízbe a kezét, beleütött a hīdeG, hogy mād el ájúlt! Kīabát, hōgy: — Jāīj glājulok, jāj, dugom a hīdeg vízbe a kezēmēt!³ 'Kor a hīdegbl a melegbē. . . így osz magához tért, nem ájúlt el. De nekēm nem kellett kiēzvīz, a zenyim ojan vōťt, hoGY. . . az én kezem, nem kellett, kibirtam uty kiēzvīz nélkül. Hát 'sz kimostuk, akkor ēronfōtták a nádat a szekērtül, a szekērt félhūszták, a zembērk. Mēr vōťt ijēn fél, hogy no mongyuk ity fūttuk kimosni. Egy náť szél fūjt vagy egy naty hōyhordás, de asz ki kellett mosni, nem marathafōtt a szapulōyba a ruha, mēr hát. . . nem jōu vōťt. Mikōr osztán félvitték, hát kiēringettük a fagyra, de mēg a fagy is fehérítette a vászon-neműť; asz fehérítette mēg, osz mikōr osz mekszárat lassan, meg a padlásra is vittük, mikōr hova. . . padra félgettük. . . — má így mondom régiesen. Na osz akkor összehājtohattuk eszt a ruhát. Hát vōťt ijēm. . . mángorlōť. . . sikárolou. . . Rátēkērtük a nyūtōura, osz akkōr úGY. . . fologattuk a. . . a sikárolōť alatt eszt a ruhát. Hát így' simítottuk, ahogy, úgy aszt ā. . . vászongatyát vaty pēndējt vagy ingvállat. . . ā zōregeknē. . . mer ingvál vōťt, nem kombinél, meg ijēsmi. Hanem ingvál meg gatyá, pendēj, ez vōťt a vászonbál. Osz ezēket ity' tuttuk ki-simitani, csak a. . . sikárolōťvāl, nyūtōura rátēkērvē a ruhát; 'osz gyurogattuk alatt, ahoty tuttuk, nyūtōgattuk. Jōbbqm mondvā hācs csak így nyomogattuk, mēr hát az. . . máskēppen nem lehetett. Hát osztán. . . ahoty sikerült, kisimúlt, ēraktuk, osztā szēttük elő újból, akkōr megint szapulťuk. . .

Elmondta: Szabó Istvánné (64)

Disznófiáról beszél a gazda

Mekfiāt a disznó. . . hármat fiāt meG. Mīngyán' szōltam az őrvōsnak; láttam, hogy nem jōn a malac, de erōűkōdjék. Tugya félťem, nem is prōťbáltam még ijēt, hogy'. . . hād bele-nyūtōjak a disznóba. . . mint ijēn. . . kistenyēsztō. Nagyba nem foglalkosztam kocákkal, tōb nem vōťt kiēt kocátul mēG. . . etyszēre. 'Es. . . hát ez ojan jāmbōr disznó vōťt tēnylek, hogy'hāt. . .

³ Az áthévelt előadásban az ē csak érzelm kifejező alkalmi nyúlás.

ha asz. . . ha asz' montam neki, hogy Babi, it fekszel le, az of fekiut le, az a disznó. Na csak eljön az orvos. . . Hát inekciózz^a. . . Hát māj mingyán meglássuk, aszongya háromnegyed ó^ara. . . Hát a . . . disznó erőködött. Mondom, doktor úr, em mán belenyulok, engem nem érdekél. Mingyán lemosom végig jó szappannal a kezemet, gyerűn ki. . . Úgy is vót. Belenyúltam, veszem ki a malacot. Hát össze vót^u görbülve íGY, az elejg, hátujja egybe vót. Tehát egyáltalán nem putta vóna világra hozni. Majd ott kibogasztam, csakugyan, mer uty kellett. . . Ahoty husztam, a kezemet, úgy jött a malac, egymás után kettő. Az orvos. . . ő hozzákészít^e élésgétni, mer. . . szóval az mán nem szette a levegőt^u ety se. Híjába, mekförölgettem, belefújtam a szájába, kinyitottam a száját, kipucoltam, nem ért semmit. Mondom, tesék ódálra dobni, doktor ur. Hát, aszongya, mék foglalkozik maga ott vele, addig én mekpró^ubálok. Elsőbe felelesztette az eggyiket, utánna a másikat. Na jó^u. Akkor vót^u őt, kettő let: hété. . . Na, mondom, mán hét malac van. Megin nem jön a malac! Belenyúltam, megin^t két malac egymás után. Let kilenc. Mondom neki, hoGY: — Babi, ha erőködöl, szójá! . . . Étyiszér megin hozzákézd erőkönni, . . . mán sajnáltam. Belenyulok, megin két malac, tizeneGGY. Kijött a két malac, eljött ety kis pokla. Na, mondom, ez^a mán doszta! Erő^uködik a disznó, megin nem jön se malac, semmi. Hát mán sajnáltam; meleg is vót, vizes pokrgőcöl borongattam be, szegény, mek hájtottam rá a levegőt^u kendőjvél. Megin^d bele kellet nyúni, megin két malac. . . jött, akkor jött ety kis pokla is vele, deát mán ott egy mekfűt. . .

Utyhogy tizéhárom (aztán) élédbe maratt.

Elmondta: Gál János (51)

Azok a „tiroli hegyek” . . .

Iskolás vótam, és édesanyám asz monta, hogy. . . Megvót^utak, az uty kezdődöt, hogy megvót^utak, és ahogy megvót^utak benünköt^u tifusz ellen vagy mi ellen, mit tudom én, csak az összes iskolásokat megvót^utak. Oszk akkor mink ahoty hazaménünk, asz mongya, nincsen kenyér. Igen ám, de mos ki dagassza bē; mért. . . mink mán féljavultunk mint iskolások, az időseket meg akkor. . . hogy mien járványbetegség vót, én nem tudom, csak mink má félgyógyultunk. De menni kellett arafni, . . . még akko nem letet bódábú hozni kenyérrét, hát hol. . . it pēk nem is vót. Csak ahogy' mongya édesanyám, hoGY. . . be kellene dagasztani azt a. . . hať kényered bedagasztani ety kilenc, tíz évzs gyereknek; hát én ahogy dagasztottam, hát úgy ugrátam. Nem mēni lē a tekenő fenekére a kezem. Hát elég lágyra kēl, mindk két kértem a vizet. Há. . . addig dagasztottam, addig dagasztottam, hogy mán jōu vót^u az. . . Asz monta édesanyám, hogy' addik kēl dagasztani, amig a padlás nem csēpeg. Nem értettem, hogy mi asz, hoty „padlás csēpeg”. . . há mig nem izzadok. De nemcsak hogy a padlás csēpegget, má a „valód^ui” padlás is csēpeggett. Annyira gyenge vótam má, hogy mán bizony igēn sok. . . hať hať kényeret, hať ije haťalmas kényeret. . . Igen ám, de mire én annyira kértem a vizet, hogy mán, mán bē kēl dagasztani, édesanyám aszont^a, hogy. . . No, bedagasztottam, akkor kiszakítottam a kényérrét, beraktam. Hát mikor kiszakítom — kéccēr kelesztettük —, mikor kiszakítottam, hát nem hat kenyér vót, hanem tizēnkettő^u. Teremtő isten, most hova rakjuk ezd bē, édesapám! Aszongya, rá se agy, gyērmekem, māj csak bērakjuk valahová. Na, mikó raknang be. . . jāj. . . édesapám meg elment mán dōgozni, édesanyám begyött a faluba. Mán. . . no, fűccsél, gyērmekem, májt hazagyōvők én, mire bē kēl rakni a kényérrét. Hát bizony nem gyött ő^u haza, mēr kint lakunk úgy a falu. . . faluful egész arafele kifele. És mikor hazagyött édesapám vagy édesanyám, hát na, mos mán bē kēl rakni a kényérrét. Édesapám, hát annyira szikrázik mán a kēmēncē āja, mán bē kellēng rakni. Nagyapa, szegény, asz mongya: — Rag bē, gyērmekem, próbáld mēG, mēk kell asz éccēr tanúlni, hogy lēssz az bērakva, majd jō^u lēssz az,

^a L. a 3. jegyzetnél!

gy^germekem csak rag be! Ráhalgattam, mint a gyerek, megörültem neki, hogy nagyapa úgy biztatot meg nagymama, b^braktam a k^k. . . egymásra! . . . m^mént a keny^e. . . , mer ugye ahogy rá. . . öntöttem a lapátra, ára a kenyérsüj^ü lapátr^a, az m^mént l^l, mer lágy v^vot. ^{Osztan hirtelen} ahogy belüktem, hát az egymásra m^mént. No, meksül asz, kisjányom nem baj az, j^jö^ü van asz, kisjányom! No, b^braktam, ahogy lessz, ugy lessz. . . Éccer gyön haza édesanyám: — Mi csináltál, gy^germekem? Beraktam édesanyám, hát nem gy^göt haza, hát mi csinájjak vele. Mindenki be^bteg v^vot, a szomszédbu se tuttam senkit, mer annyira, így megdagat, nem tom, hogy mi ell^len v^votunk beotva, hát ugye annyira régen v^vot mán, szoval arra nem emlékszem. Mik^or kiszettük a keny^ér^t, hát j^jött a. . . éppén a gujás, szedni a t^tehenek után a. . . i^jén tojást vagy mit. Asz moragya, mik^or szeggyük ki, aszongya, ho^u: — Mi van, Hancsu nén^ém, maga tiroli hegyet sü^ütött? Hát ugye ahogy egymásra m^mént, hát semmi keny^ér formája nem v^vot, az minden v^vöcs, csak nem keny^ér. Hát aszongya: — Mi van, Hancsu nén^ém, maga tiroli hegyet sü^ütött? . . . Mik^or. . . é mek hozzáfoktam sírni. Lementem a k^kért fel^é, én szégy^éltem, hogy na. . . — Ne báncs. . . aszongya, hoGY: — No csak sose csufol^óuGGY; az a l^lényeG, hogy a béli jó. Ugye nem monták, hogy a b^bgl^e; béli jó. Na mikor. . . Na, édesapámnak ki k^kél vinni az ebéd^et, hát mán édesanyám mek-f^üszte, kivittem a zebéd^et. Aszongya: — Na meksü^ütötted, a keny^ér^t, gy^germekem? Meg én, édesapám! ^Δhogy mondom. . . sorolom neki, h^oty hogy jártam, hogy nem gy^göt haza édesanyám, oszt. . . tuggya, édesapám, hogy i^jén v^vot ni, minden alakja v^vod, de nem gömböj^ü. ^{Aszongya:} — Nem baj az, gy^germekem. . . Mik^or megⁿészle aszongya: — Drága gy^germekem, még i^jén jót sose ettem, mint amit te sü^ütöttél!

Hát én vagyok a legboldogabb az első kenyérsütésnél. . . De abból annyi vőjt, mint a világ!

Elmondta: Kacsik Józsefné (61)

Kenyér és „kenyér mellé valók”

— Hogy sütötték a kenyeret?

Kovácszt csinált^{un}. Mikor a kovász mekkélt, akkòr bedagasztottuk, kiszakítottuk a kenyeret. A kemencébe mán be kelled gyú^{stani}; kemencébe fűföttünk. Mikòr jól befűlt a kemence, mán jól kikélt a kenyér, a kemence az jó fűzés vò^u, akkòr beraktuk a kemencébe. Körűbelò^ul eggy õ^urahosszaik hatytug benne a kényeret, vagy másfél õ^uraiG; akkòra meksűlt. Akkòr kiszettük, és megvò^ut a jóu, finom lát^u kenyér.

— Milyen eszközöket használnak a sütésnél?

*Szélvönö^unak monfuk, amivélⁱ kihusztuk; piszkafával mekpiskáltuk, szétⁱpiszkáltuk
a tüzet, hogy jó^ul iégjen, jó^ul fűjjön be a kemence.*

— És amivel betették a kenyeret?

Az nek kenyérhányó^u lapát. . .

— És amit a kemence szája elé tettek?

At. . . . . *asz csak ijén naty plé vőut, ijén subél. Elibe tettük, meg elibe kapártuk a tűzet is, hogy jőul melegcse a kényeret, mennél jobban győjön fél; mer asz hoszta fél a kényeret, az a jó meleg. Finom jó^u kenyér meksült. . .*

— És amit az új kenyérhez felhasználnak majd?

At abból ki szoktunk venni egy kicsikét, egygy. . . éGGY fél marikkal. Asztat kovásznak majd a következőbe megint éltették.

— Nem szárították meg?

Vót aki. . . vgyt aki. . . aszt ugy monták, hoty komlqys, komlqyson sütöttek. Asz' sz'etmörzsálták, és asz' kiszárították. De vót, aki csak amúGY, úgy lizdbe firtotta, hogy az. . . az addig amíg a másik sütés éljött, addig az uty két; meg ne penészggyen, vagy mit tudom é.

*

— Hogyan készültek a tejfélék?

Letették a tejet. Megalutt a tej, levettük a tejjét, ami ojan jò finom tejjél, házi tejjél vót. Az aluttejet odaítettük a melegbe, félmelegítettük, megaggasztottuk. Beletettük a turózacskóba, beleöntöttük; és akkor készen vót a jó finom turó. A tejjét pedig zurbollguba — úgy montuk, hogy zurbolló, mek köppüllő, mán modernesen mondva, de régiiesen csak zurbollg. . . Megzurbolltuk a . . . zurbollguba, és. . . vót a jó tej meg az iró; a vót mán még a finom! Tört krumplit iróval, vajjal, meg akkor a. . . kukoricakása, dara. . .; az vót az első étel, most is megenném, ha vóna!

*

— Hogyan főzték a szilvalekvárt?

Naty tekenőbe beletettük, vizet rá. Kimagváltuk a szilvát. Odaítettük az üzsdbé; nem tettünk bele semmit, asz csak úGY. . . Kavartuk. . . Bizony annak kellett egy kis idő. . . estétó legalább reggelig, vagy reggeltől estik kelleget kavárni az üzsdbé, amíg az jó. . . öreg lekvár led belőle.

Elmondta: Bari Gáborné (66)

A kendertől a szövetig

A kender asztat ki kellett szedni, elásztatni, ety hétéig legalábbis ástattuk a vízbe. Akór kimostuk szépen kiferítettük, mekszáratt. . . Akór kiváztuk a kendervággyba, fillgával kifillgattuk, sz azután gyött. . . mekhusztuk szépen a gerebenyén, a. . . hotyhíjják, a pozdörját fonjuk vastaG. . . fonálnak, aZ. . . fejeszösz pedig . . . vékony fonálnak. . . Azután. . . még akór, amikór felmozóltuk a fonalat, akór még asztat mek kiszapúltuk jó, kiszapúltuk. . .

— Mivel történt a szapulás?

Szapulás. . . hamuvā, hamuvāl szapúltun. Annak ki kellett választani a java akácha-mut, attól két jó a fonál, szép sűrű vót. . . Azután mektekérttük még a fonalat, akór mekszőttük. Vgyt, hoGY . . . há eszátának montuk. . .

⁵ Valószínűleg szótévesztés a vaj helyett.

— Ez a szövőszék volt?

Szövőszék, igen. . . Hát meg most is it, most is főjtassuk, mēr. . . it van a varoda, van ilyen hulladék ronGY, és szövünk pokraycot.

Elmondta: Bari Gáborné (66)

Az egyszeri ember

*(Az apósom) ojan széⁱp hārcsāt fogott, 'sz^t a felesége meksütötte: Az lessz ebⁱedre, a hārcsa — aszt^t mongya. A kemence tetejire tette, mēr tepsibe süttö^ték; fēldarabólta mē^dnem félkülöz^s darabok'ra, hát a tepsibe lefette, hoty hūjjön a hārcsa. Meksült szé^pen. Vgyt ety kutyáj^gk, aszt hūták Panaszⁿak. Az anyq^som kigyó^tt — hát mán mos lett anyö^usom, akkòr még nem vgyt anyq^som, ugyē —, o^t hatyta a kemence tetején a tepsibe, nem is egybe vö^ut a naty hārcsának a darabjai meksülve. . . A Panasz kutya megette. Az apö^usom bēmeGY, aszon-
va: — Hòl van a hāl? Ülök le enni. Megyen az anyö^usom. . . Nincs a hāl, csak a tepsⁱ üres-
sen! No az apö^usom fokta az ostört, egy nagy ostörja vö^ut, elővette a kutyát: — Kél hārcsa,
Panasz, kél hārcsa?! Panasz, kél hārcsa?!*

Mit se kellett a főbbi pujának, a szomszédoknak, mekhallották! (Az uramon is) rájta marat, hoty „Panasz”. Azóta mindék „Panasz”!

Elmondta: Séra Ferencné (67)

H. Tóth Tibor

Szabályok és szabálytalanságok a *meg-* igekötő kapcsolódásában

(Az imperfektív — perfektív igepárok kérdéséhez a magyarban)

1.0. A *meg-* igekötő funkciójának meghatározása az aspektuskutatások jelenlegi eredményeit tekintve nyelvtudományunkban azok közé a kérdések közé tartozik, amelyeknek pontos megválaszolását szinte a legutóbbi évtizedekig alapvető elméleti hiányosságok akadályozták, így az aspektusfogalom meglétének a hiánya, majd kifejezési eszközeinek a magyar nyelvre vonatkoztatott leírása. Semmibe venni a múlt nyelvtaníróinak megállapításait ennek ellenére nemcsak tiszteletlenség, hanem önmagunkat is szegényítő tett lenne, hisz a nyelv értő megfigyelése gyakran pótolhatja az elmélet hiányosságait.

1.1. Való igaz, hogy nyelvtanításunk kezdetén a szerzők inkább csak megérzik a homályos jelentésű *meg-* és *el-* elemek jelentését, szerepét. Sylvester János a nála a prepozíciók közt fellelhető igekötőkről is szólva azt írja, hogy ezek nyomatékostják, határozottá teszik az ige jelentését. Hogy az igekötőknek a cselekvéseket, történéseket befejezetté tevő képességét jellemezhetette ekképpen, azt példái sejtetik: *boczátalak tighedet; el boczátalak tighedet; öllek tighedet; meg öllek tighedet* (in: CorpGr. 78).

A perfektiválás első meghatározásának is tekinthetjük Földi Jánosnak az említett igekötők jelentését magyarázó sorait: a „*meg* tellyesítést, öregbítést és igyekezetet jelent, mellyel élünk akkor, mikor véghez ment, menendő, vagy tökéletességre vitt, vijendő dologot akarunk jelenteni. . .” Az *el-* pedig „távolítást, helyből kimozdítást, vagy néha ez is tellyesítést és tökéletességre vívést tészén. . .” (Földi J. Gr. 281).

A DebrGr. hasonlóan vélekedik a két igekötőről, de előrelépést jelent benne az, hogy a *meg-*-en és az *el-*-en kívül a *ki-* és *le-* elemeket is úgy jellemzi, hogy azok „valamely szenvedésnek, lételnek, vagy cselekedetnek tökéletességét vagy végre lett hajtását” fejezik ki (i. m. 134).

A határozottság, teljesség, tökéletesség idézett meghatározásait a történeti nyelvészet pontosítja, támasztja alá nyelvtörténeti tényekkel. Budenz József munkásságát kell itt kiemelni, aki Hunfalvy Pálnak a *meg-* jelentését megfejtő etimológiája segítségével meggyőzően bizonyítja, miként válhatott a *meg-* a *mögé* névutó határozóból a cselekvés, történés befejezettségét jelölő elemmé. Gondolatmenete szerint „*megjárni az utat* annyit jelent, hogy *megé járni*, az utat *hátmegé járni*, azaz eszközölni, hogy az út mögém kerüljön. Ami mögém került, azt többé nem látom, elintézettnék, befejezettnék tekintem” (Budenz J. 1863. 180).

Budenz idézett cikkét azért is úttörő jelentőségűnek tarthatjuk, mert példáját követve sorra jelennek meg a többi igekötő perfektiváló szerepét az irányjeletésből hasonló módon levezető cikkek, amelyeknek végkövetkeztetése is lehetne mindaz, amit napjainkig vall nyelvtanításunk: az igekötőknek az irányjelölés, a jelentésmódosítás mellett közös funkciójuk a perfektiválás. Így jellemzi őket például J. Soltész Katalin is a múlt eredményeit kitűnően összegző, kiteljesítő munkájában (J. Soltész K. 1959).

1.2. A perfekeció fogalmán tehát — mint ahogy vázlatos áttekintésünk mutatja — nyelvészeink kezdettől fogva a cselekvés célhoz érését, eredményes lezárulását értették.

Ezzel magyarázható, hogy a cél, a grammatikai tárgy és az igekötő használatának összefüggése nem kerülhette el figyelmüket. Már Szenczi Molnár Albert észreveszi, hogy az egyszerű (neutra) igék összetételben cselekvőkké (activa) válnak: *megszállta az várat, megfutya, megüli, általtárja* (in: CorpGr. 177). Őt követően szinte minden nyelvtenünk szól az igekötő e sajátos tulajdonságáról, de pontos magyarázatért ismét Budenz Józsefhez kell fordulnunk, aki a következőképpen okolja meg, miért követelnek tárgyat a meg-es igék: a tárgy kitétele által ugyanis „az igecselekvésnek magától bizonyos vége és határa van vetve képzeletünkben, mely között kell maradnia. . . e határ- és végpont pedig azáltal adatik meg, hogy a tárgyat, mint a cselekvés által elvégzendő, mintegy megjárando, kiszabott mennyiségű és mértékű föladatot kitesszük” (Budenz J. i. m. 182).

2.1. Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy a perfekció idézett, évszázadokon keresztül élő képét mennyire tarthatjuk érvényesnek, igaznak a külföldi aspektuskutatások eredményeit is magukba ötvöző, új keletű munkákkal összevetve azt.

Az aspektust és a magyar aspektusrendszert a legteljesebben elemző munkáiban Kiefer Ferenc az aspektust a cselekvések belső idejének sajátosságaként határozza meg (Kiefer F. 1983, 1984). Rendszerében a *Pista írta a levelet*. mondat imperfektív szituáció kifejezője, mert belső ideje osztható: *Amikor Pista írta a levelet, esett az eső. A Pista megírta a levelet*. mondat perfektív szituáció hordozója a cselekvés belső idejének oszthatatlansága miatt. Nem mondhatom ugyanis: **Mikor Pista megírta a levelet, esett az eső*.

Kiefer tehát az eredményesség, befejezettség fogalma helyett absztraktabb, általánosabb érvényű ismérvek alapján állapítja meg a különböző szituációk aspektusértékét. Mindez korántsem jelenti azt, hogy a hagyományos felfogásból mindent el kell vetnünk. Az igekötő- és a tárgyhasználat oly lényegesnek mondott kapcsolódását például az új aspektuselmélet is igazolja: „A perfektiválás telikus [értsd: végpontot tartalmazó] szituációkra jellemző. A telikus szituációkról viszont tudott, hogy valamilyen cél felé irányulnak. A tárgy ezt a célt adja meg” (Kiefer F. 1984, 147). Vagy emlékezzünk vissza Földi szavaira, amelyek „véghez ment” és „véghez menendő” cselekvésekről szólnak. Az aspektus és az igeidők összefüggésének a modern aspektusirodalomban megjelenő gondolatára ismerhetünk bennük, nevezetesen arra, hogy a perfektivitás a múlt, illetve a jövő időkhöz köthető. Földit megelőzően Pereszlényi Pál olyannyira fontosnak tartja az igekötők és az igeidők kapcsolatát, hogy az igekötőt az igei mód- és időjelek közé sorolja, sőt a meg-et mint a jövő idő jelét említi (bővebben: Szili K. 1985).

A folyamatosság, befejezettség alapeseteinek megítélésében sem különböznek – a vé g e r e d m é n y t t e k i n t v e – a régi felfogás és az új aspektusértelmezések. Földi ugyan azt írja: „Mikor valamely kész és véghez ment dologt jelentünk, élünk ezzel: *meg*. Mikor pedig a' dolog véghez nem ment, a' *meg* elmarad. . . (Földi J. Gr. 281), példái azonban bármelyik új aspektusmagyarázat mellett állhatnak:

„Mikor a' húst *ette*, akkor jött bé az Atyja” . . .

„Mikor a' húst *megette*, akkor jött bé az Atyja” (uo.).

Mint az első mondat bizonyítja, Földi pontosan érzékelt, hogy a folyamatos cselekvés belső ideje osztható, egy másik cselekvéssel való egyidejűség kifejezésére alkalmas. A befejezettség ezzel szemben a cselekvések között időbeli különbségeket feltételez. Ez a gondolat az alapköve Wacha Balázs aspektusfelfogásának, akinél az aspektus lényegében két vagy több igetartalom közötti időviszony, amelynek három – folyamatos, befejezett és közlő – esete különíthető el. A folyamatos szemlélet egyidejűséget fejez ki: *Én olvas-tam, ő a tévét nézte*. A befejezett szemléletű igés szerkezet elő-, utóidejűséget, egymásutániséget képes kifejezni: *Megmosdott, megtörölközött, fölvette a pizzamáját*. (Wacha B. 1983).

A példák összecsengését, úgy véljük, felesleges bizonyítanunk. De vajon miért nem vették észre nyelvészeink Földihez hasonlóan a perfektív cselekvések belső idejének oszt-

hatatlanságát? Ez talán nem is a kellő figyelem avagy a megfelelő elmélet hiányának tudható be, hanem annak, hogy a magyar nyelvérzék számára nehezen megfogható jelenségről van szó, amely a nyelvben explicit módon nem jelentkezik, sőt a nyelvhasználat tényei mintha ellent is mondanának neki. Kiefer maga hívja fel a figyelmet Hetzron Róbert közlése alapján az irányt jelölő igekötős igéket tartalmazó szerkezetek azon sajátosságára, hogy a velük képzett perfektív szituációk belső ideje oszthatóvá tehető:

Péter elmegy.

Péter éppen megy el.

Feltételezzük, hogy a nyelvet rugalmasabban, teremtőbb módon használó nyelvjárásokban, az irodalmi nyelvben találunk a *meg*-es igékkel is hasonló példákat:

Halok meg.

Éppen írtam meg a levelet neki, amikor belépett.

Az említett pozitívumok ellenére a hagyományos úton haladó kutatásoknak zsákutcába kellett jutniuk, mert a folyamatosságot és a befejezettséget csak az igéhez, illetve annak igekötő nélküli, valamint igekötős előfordulásához köthették. Kiefer éppen az egyikúvá váló vizsgálódásokat szélesítette ki lényegesen azzal, hogy az aspektus kifejezőjévé a mondatot tette meg. A lexikális elemek mellett ráirányította tehát a figyelmet az aspektus kifejezésének szintaktikai összetevőire, mégpedig az időhatározókra, az ige valencia-struktúrájára, a főnévi csoportok szerkezetére. Wacha ugyancsak az aspektus lexikális elemeken kívüli kifejezési lehetőségeit hangsúlyozza idézett munkájában.

2.2. Dolgozatom tulajdonképpen tárgyához eljutva a továbbiakban azt vizsgálom, milyen változások kísérik a *meg*- igekötő kapcsolódását a szintaktikai szerkezetben, illetve milyen feltételek mellett alkot az alapige és igekötős változata imperfektív – perfektív aspektusbeli oppozíciót.

A *meg*- funkciójának meghatározásában leegyszerűsítve két alapvető vélemény ütközik. Az egyik nézet képviselői szerint a *meg*- szerepét csak a perfektiválással azonosítani elégtelen, ezért összehasonlítva az alapige és az igekötős változatának jelentését, többféle jelentésmódosító funkciójáról szólnak, így sikerességet, pillanatnyiságot, nyomósítást, ismétlődést, a cselekvés fokát stb. jelölő képességéről.

A másik pólust Kiefer képviseli, aki szerint „a *meg*- igekötő jelentése egy: a perfektiváló funkció” (Kiefer F. 1984, 145). A *meg*- használatának szintén az aspektualitás körébe tartozó, de Kiefer felosztásától eltérő eseteit különíti el a Beöthy – Altmann szerzőpáros az igekötő szövegbéli előfordulását vizsgálva (Beöthy E. – Altmann, G. 1985).

Álláspontom a kérdésben Kieferéhez közelít: a jelentésmódosítás megállapított fokozatai ugyanis vagy a perfektiválásból következő mellékjelentéseknek, vagy a szóképzést kísérő irradiációnak, azaz alapszó-besugárzásnak az eredményei. Mégis, a *meg*- perfektiváló elemként való meghatározása csupán kiindulópont lehet annak megválaszolásához, milyen szabályokat követve és mikor perfektivál valóban a *meg*-. Ez szerteágazó és részletes kutatásokat igényel. Részben vizsgálódásaim elengedhetetlen menetéhez igazodva, részben az anyag nagysága, bonyolultsága miatt figyelmem középpontjába a *meg*- legegyszerűbbnek tűnő használatát állítottam, amikor is mindössze aspektusértékével gazdagítja az alapige jelentését. Az igekötő nélküli és az igekötős ige ilyenkor párba állítható, aspektusbeli oppozíciót alkothat: *ír* – *megír*, *tanul* – *megtanul*, *jőz* – *megjőz*.

Kiefer Ferenc a *meg*-es igék többségét ebbe a csoportba sorolja, s szerinte előfordulásuk, jelentésük 90 százalékban megjósolható a perfektív funkció és az alapige aspektusának alapján, ami nagyon jó aránynak tűnik. De vajon hasonló, már-már rendszernek is nevezhető szabályszerűségekkel találkozunk akkor is, ha az imperfektívból perfektívvé válás folyamatát az igés szerkezetben lezajló szintaktikai mozgásokat, szemantikai változásokat figyelve követjük nyomon?

2.3. A *meg-* a legnagyobb valószínűséggel akkor perfektivál, ha az alapige „telikus [értisd: végpontot tartalmazó] nem inchoatív szituációt ír le” (Kiefer F. 1984, 145), vagyis ha cselekvéseket, tevékenységeket jelölő igékhez kapcsolódik. Ebben az esetben a perfektiválás eredménye a cselekvés eredményes befejeződésének kifejezése. Az egyszerű aspektusbeli változás azonban az ígés szerkezetben nem azonos mértékű változásokat követel meg. Az ígék viselkedése ebből a szempontból korántsem tekinthető egységesnek.

Szórendi és a tárgy névelőhasználatát érintő változtatással a csoport igéinek csak kisebb, főként speciális cselekvéseket jelentő hányada tehető befejezetté a *meg-*gel. Például: *abál, boronál, borotvál, esztergál, fésül, fogasol, fürösz, hegeszt, hengerel, kapál* stb. Néhány, az ide sorolható intranszitiv ígék közül: *mosakodik, fésülködik, törölközik, fürdik*. Az alcsoport igéinek — éppen jelentésükből következően — igen szűk a vonzatstruktúrájuk, a tranzitív ígék vonzata főként a tárgyra korlátozódik, ami szemantikai szempontból sem különösen változatos. Az igekötő nélküli és igekötős ige kapcsolódási lehetőségei nagyjából az alábbi példával jellemezhetők:

	<i>borotvál</i>	<i>megborotválja a vendéget</i>
vhogyan	<i>borotvál</i>	<i>megborotvál egy vendéget.</i>
	<i>borotvál egy vendéget</i>	
	<i>borotválja a vendéget</i>	
	<i>vendéget borotvál</i>	

Használatuk általános szabályait a következőkben foglalhatjuk össze:

a) Az igekötő nélküli ige önmagában, vonzat nélkül vagy bármilyen (határozatlan, határozott névelős, névelő nélküli) tárggyal állhat, szórendi megkötés nélkül, csupán a névelő nélküli tárgy ige előtti helye kötött: *fűvet kaszál*. Az igekötős ige névelős tárgya követi igéjét neutrális mondatban.

b) Az igekötő nélküli ige a módhatározóval szemben „közömbösebb” viselkedést mutat, mint igekötős párja. Tárgy nélkül is használhatjuk vele: *jól borotvál*. Az igekötős ige ellenben csak a névelős tárggyal együtt szerepelhet módhatározóval, mégpedig regulába elég nehezen foglalható módon. Az adott ige jelentésével inkompatibilis, negatív, esetleg pozitív töltésű módhatározókkal rendszerint szórendi változtatással élünk, az igekötőt az ige mögé kerül: *Rosszul borotválta meg a vendéget*.

Mindez az imperfektív — perfektív szerkezetek képzésének közös jellemzője is tárgyas ígék esetében.

2.4. A folyamatos — befejezett oppozíciót alkotó ígék jóval népesebb táborát teszik ki azok az ígék, amelyeknél az igekötő szerepe szintén csak a perfektiválás, de az igekötő nélküli és az igekötős ígét tartalmazó szerkezet főnévi csoportjait tekintve jóval színesebb képet mutat az előzőeknél. Igazolásul csak néhány, ehhez a típushoz tartozó ige vonzatait soroljuk fel.

<i>ír: ő, vmit vhova, vmin, vmit,</i>	<i>megír egy -t</i>
<i>vmivel vmit, vmivel vhogyan,</i>	<i>~-ja a -t</i>
<i>vminek vkiről, vkiről, vmiről</i>	<i>vkinek, vkiről</i>
<i>vminek</i>	<i>vhogyan ~ vmit</i>
<i>főz: ő, vmit, vmit vmivé, vmilyenre, vkinek,</i>	<i>megfőz egy -t</i>
<i>vkire, vhogyan</i>	<i>~-i a -t</i>
	<i>-t vkinek</i>
	<i>vhogyan ~ i a -t</i>
<i>fest: ő, vmit, vmit vmilyenre,</i>	<i>megfest egy -t</i>
<i>vmivel, vmilyennek, vhogyan,</i>	<i>~-i a -t</i>
<i>vmiről, vkiről vmit, vmilyenre</i>	<i>vhogyan, vkiről ~ a -t</i>
	<i>vmiről ~ vmit</i>

Mint példáinkból látszik, az igekötő nélküli ige nyitottabb a vonzatokkal szemben, a perfektivitással tehát a vonzatstruktúra bezárulása, tárgyra történő leszűkülése, specializálódása jár együtt. (Az igekötős szerkezetben az egyéb vonzatok csak a tárggyal együtt alkothatnak szintagmát.)

Ha a kétféle igehez kapcsolódó tárgyakat vetjük össze, azt tapasztaljuk, hogy a meg-es igehez az alapige tárgyai közül egy vagy néhány járul csak, a vonzatstruktúra bezárulását tehát szemantikai szempontú szelekció is kíséri. *Főzni* lehet például *ételt, enyvet, festéket, pálinkát, valakit* anélkül, hogy az életét veszélyeztetnénk, de *megfőzni* közülük az *ételféleségeket* és *valakit* lehet. Hasonló kiválasztódás jellemzi a következő igék tárgyait is. *ás*: *krumplit, földet, kertet, árkot, alapot a háznak* *megás*: *árkot, alapot*
tép: *virágot, gyomot, libát, tollat, gyapjút, vkit,* *megtép*: *vkít, vkinek a haját, a libát*
vkinek a haját

fest: *falat, házat, képet, ruhát, vkít, arcot, haját* *megfest*: *képet, vkít, ruhát*

A tárgy szelekciójának e furcsa összevisszaságában a logika vezérfonalát megragadni, szabályszerűsége lelni ugyancsak nehéz lenne, hisz nem mondhatjuk, hogy az igekötős ige inkább az iránytárgyat avagy az eredménytárgyat részesíti előnyben. Így a *feji a tehenet* és a *feji a tejet* szerkezetek közül az iránytárgyas tehető a meg-gel befejezetté, az *ássa az árkot* és az *ássa a kert* kapcsolódásból pedig az eredménytárgyas. Az iménti példák arra figyelmeztetnek, hogy az egyes igekötőket nem lehet izoláltan, a nyelvi fejlődés folyamatából kiragadva vizsgálni, mert figyelmen kívül hagyjuk az igekötők egymás közti funkciómegoszlásának nem mellőzhető tényét, nevezetesen azt, hogy az irányjelölő igekötők részben jelentésükből következően, részben külső, belső nyelvi analógiák hatására az egyes funkciókat megosztva kapcsolódtak az alapigéhez. Így a *fest* alapigénél a *ki*- igekötő a *lakást, arcot, falat, a be-* a *ruhát, haját, falat* tárgyakat vonzza.

Szemantikai vizsgálódások segítségével az is jól kimutatható jelenség, hogy az igekötős ige tárgya vagy egyéb vonzata többnyire konkrét jelentésű ebben a csoportban, míg az igekötő nélkülié elvont fogalom, ezért alkalmasabb absztrakt, átvitt jelentések kifejezésére. (Az aspektualitás szempontjából ez érthető; az így nyert szituációk végpont nélküliek, nem perfektiválhatók.) Néhány példa a fogalom — konkrét tárgy, illetve átvitt — konkrét jelentés szembenállására:

<i>örököl</i> : <i>tehetséget, szépséget, előnyt, tulajdonságot</i>	<i>megörököl</i> : <i>vkinek a házat, pénzt</i>
<i>ítat</i> : <i>vérrel, könnyel a földet</i>	<i>megítat</i> : <i>vkít vmilyen itallal</i>
<i>nyer</i> : <i>időt, teret, egérutat, polgárjogot, betekintést</i>	<i>megnyer</i> : <i>főnyereményt, mérkőzést, pénzt</i>
<i>szó</i> : <i>tervet, viszonyt</i>	<i>megszó</i> : <i>kelmét, vásznat</i>
<i>szül</i> : <i>gyűlölködést, rosszat, vmilyen viszonyt</i>	<i>megszül</i> : <i>gyereket, utódot.</i>

2.5. Mind az ige vonzatstruktúrájának bemutatott leszűkülése, mind a tárgy jelentés szerinti szelekciója, az előtte álló (zömében határozott) névelő azt a következőt sugallják, hogy a perfektiválás egyben a cselekvések, történések egyedítésének, konkretizálásának szemantikai többletét is hordozza.

Mint már arról szóltam, az igekötőt hasonlóképpen jellemzik első nyelvtanaink is. A gondolat leghatározottabban Gyarmathi Sámuelnél ölt testet, aki szerint a *ki* nem ható [értsd: igekötő nélküli] igék általában meghatározhatatlanok, ellenben, „mikor összevagdattakká (Composita) lesznek, még-is meg-határozott formát vesznek fel” (Gyarmathi S. Nyelv. 177–8).

Az általános, meghatározatlan — egyedi, határozott oppozícióval találkozunk Jean Perrot-nak hagyományos aspektusfelfogásunktól eltérő nézeteket valló munkájában is (Perrot, J. 1966). Sőt ő olyannyira meghatározónak tartja a meg- egyedítőt, konkretizáló tulajdonságát, hogy perfektiválás helyett effektiválásról szól, aminek lényege a folyamat

eseményné alakítása. Ebben a szembenállásban a folyamat meghatározatlan, nincsenek világos határai, időtartama többé-kevésbé tartós: *talál, üt, rohan*. Az esemény viszont jellegénél fogva egyénített, jól körülhatárolt: *meztalál, megüt, megrohan*.

Megjegyezzük, hogy A Magyar Nyelv Értelmező Szótára számos ige jelentését különíti el alapigéjétől úgy, hogy az egyszeri cselekvést ír le. Kiefer ezt csak akkor tartja jellemzőnek, ha az igekötő nélküli ige habituális vagy iteratív jelentést hordoz (Kiefer F. 1984, 146–7).

2.6. Az igekötő nélküli ige szabad vegyértékűségéből következő s egyben az aspektus kifejezésének a magyar nyelvre igen jellemző vonása, hogy a lexikális ismérvek alapján imperfektív – perfektív párba állítható igék nem alkotnak szükségszerűen oppozíciót az igés szerkezetekben, mivel az alapige perfektív szituációt leíró szintagma része is lehet. A következőkben néhány ilyen esetet említünk.

a) Perfektív lehet az igekötő nélküli igét tartalmazó szerkezet a *hova?* kérdésre felelő lativusragos határozókkal, ha a határozó megelőzi az igét: *a földre ágyaz, a hegyre épül, egymáshoz tapad, a városba települ* stb.

b) Befejezetté tehetik a cselekvéseket a *-ra, -re; -vá, -vé* ragok cél-, illetve eredményhatározói szerepben, például a *dagaszt, épít, fest, főz, köszörül, nő, nyír, őrl* *reszel* stb. igékkal: *kékre fest, nagyra nőtt*.

c) Ugyancsak perfektíválhatnak a vmiből vmit [*csinál*] szerkezetek: *vmiből vmit épít, farag, formál, gyúr, mintáz, nyer* stb.

d) Ritkábban, de befejezetté tehet az *-ig* terminativusrag is: *bőrig ázik, vérig sért*.

Az alábbi két oszlop mondatai tehát nem aspektusukban különböznek egymástól, hanem jelentéstartalmukban.

A földre ágyazott.

Apróra darálta a kávé.

A lisztből tésztát gyúrt.

Rövidre nyírta a haját.

Nagyra nőtt.

Megágyazott a földön.

Megdarálta a kávé.

Meggyúrt a tésztát.

Megnyírta a haját.

Megnőtt.

Míg a bal oldal mondatai azt bizonyítják, hogy a perfekció az ige vonzataitól függetlenül változatos jelentések része, velejárója lehet, addig a jobb oldal mondatai arról győznek meg bennünket, hogy a perfektív cselekvések, történések pusztán tényének a kifejezésére ebben a csoportban elsődlegesen az igekötős ige és annak meghatározott, névelős tárgyi, intranszitiv igéknél egyéb vonzata szolgál. (Az intranszitiv igékről kevesebbet szóltam. Ennek az a magyarázata, hogy a szempontjaim alapján imperfektív – perfektív oppozíciót alkotó intranszitiv igék egyszerűbben jellemezhetők tranzitiv társaikkal; vagy vonzatváltoztatás nélkül (*ismerkedik vmivel – megismerkedik vmivel*), vagy kisebb transzformációkkal kapcsolódnak a *meg*-hez: *vhova települ – megtelepül vhol*.)

Összegezve megfigyeléseink eddig levonható tanulságait: a szintaktikai szerkezetek mozgásának sajátosságai, az alapige vonzatstruktúrájának bezárulása, a tárgy grammatikai, szemantikai specializálódása a *meg*-használatának szelektív, tárgyra orientált jellegét domborították ki. A perfektiválás tehát általános szabályoktól és az egyes igék jellemzőitől függő folyamat; a *meg*-kapcsolódása az alapige egy meghatározott szerkezetéhez a perfektiválás általános szabályai alapján.

Értelmezésem egyrészt leszűkíti a *meg*-nek hagyományosan tulajdonított funkciók körét, a sikeresség, fél-befejezettség, nyomósítás stb. kifejezési lehetőségeit. A *megvédi a várat* szerkezetben a *meg*-szerepe nem a sikeresség megjelenítése, hanem a *védi a várat* szintagma perfektiválása, a *megemeli a súlyt* esetében úgyszintén az alapigét tartalmazó

szerkezet befejezetté változtatása. Másfelől azonban — mivel a perfektiválás folyamatát az igék meghatározott szerkezeteihez kötöm — hangsúlyoznom kell, hogy a megkapcsolódása az igés szerkezetekhez nem csak a perfektiválással azonosítható — gyakran nem valamilyen létező formát tesz befejezetté —; a meg egyben a szóalkotás, a szókapcsolatok létrehozásának nem figyelmen kívül hagyható eszköze is: *megélte a háborút, megúsza a dolgot, megveszik, meghat stb.*

3.1. A legutolsó két példa átvezet az imperfektív — perfektív párba állítható igék másik nagy csoportjának elemzésekor felmerült kérdésekhez. A különböző minőségi változásokat jelentő igék ugyanis elsősorban az aspektusviszonyokhoz való finom igazodásukban érdemelnek figyelmet.

A valamely külső fizikai, testi vagy belső lelki állapotváltozást leíró igékre gondolok, amelyeknél az állapotváltozás az igében kifejezett cselekvés által megy végbe, végpontja pedig az igeképzés alapjául szolgáló melléknévvel, illetve az ige múlt idejű melléknévi igenévi alakjával jelzett tulajdonság, állapot: *megerősödik — erős lesz; megfeketedik — fekete lesz; megerjed — erjedt lesz; megőrül — őrült lesz.* A csoport igéi aspektusbeli oppozíciót alkothatnak alapigéjükkel, de nem kivétel nélkül. A továbbiakban éppen azokkal foglalkozunk, amelyek kibújni látszanak a Kiefer megfogalmazta szabály alól: „Ha az ige telikus és inchoatív szituációt fejez ki, a perfektiválás mindig lehetséges. . .” (Kiefer F. 1984, 145).

A szabályszerű viselkedést mutató *szárad — megszárad, vénül — megvénül, szépiül — megszépül* típusú igéktől élesen elkülönülnek azok, amelyek ugyancsak testi, fizikai, néha ezekkel társuló lelki állapotváltozásokat jelenítenek meg, még sincs alapigéjük, vagy az igekötő nélküli ige jelentése nincs összefüggésben az igekötőisével. Ezek a következők: *megalszik, megbátorodik, megbénul, megboszorkányoz, megbetegedik* (Kiefer szerint van alapigéje), *megelevenedik, megelevenít, megemberesedik, megfőlösödik, meggárgyul, megbabosodik, meghibban, megigazul, megittasodik, megkeseredik, megkompolyodik* (táj), *megkótyagosodik, megkövesedik, megkövül, megkukacosodik, megkukul, megmármorosodik, megmásul, megnáthasodik, megnedvesedik, megnémít, megnémul, megnyomorodik, megőrül, megrészesedik, megsántul, megsüketít, megtáltosodik, megtébbolyodik.*

3.2. Használatukat nézve nagyon közel állnak az imént felsoroltakhoz — talán csak a szótár szeszélye miatt kell külön említenünk őket — azok az igék, amelyeknek van ugyan imperfektív alapigéjük, de ezek nemigen fordulnak elő, régies, ritka vagy a költői nyelvet jellemző formák: *áporodik, bénít, bódul, bokrosodik, csontosodik, bőszül, bőszít, fülled, gablyodik, gémbередik, habarodik, hártásodik, higgad, ittasul, kásásodik, kérgesedik, kergül, kozmásodik, kurtít, lappad, molyosodik, nedvesít, nemesedik, nyálkásodik, nyúlósodik, odvasodik, őrjít, őszít, pudvásodik, púposodik, részegít, részegül, rühesedik, süketül, szenesedik, szeplősít, szuvasodik, tetvesedik, túrosodik, túrósodik, ürül, üvegesedik, vadít, vadul, vagonosodik, vakít, vakul, virágosodik, vizesít, zápul, zavarodik.*

A felsorolt igék zöme -s denominális nomenképzőt tartalmazó visszaható ige, és valamilyen objektív, a cselekvő alanytól független történést ír le, ezért általában csak 3. személyű alakban léteznek. Az általuk kifejezett változásokat teljes egységként fogjuk fel, csak ritkán helyezzük a hangsúlyt az állapotváltozás folyamatára. Tanulságos sorra vennünk az Értelmező Szótár adataira támaszkodva, hogy milyen nyelvtani környezetben állnak általában igekötő nélkül.

a) Leggyakrabban mód-, illetve időhatározókkal, néha helyhatározóval: *már, hamar, könnyen, nehezen, ilyenkor, csak, ott → molyosodik, fülled, szuvasodik stb.*

b) Használjuk őket a *nem* tagadószóval: *nem higgad, nem bőszít.*

c) Előfordulnak felszólító módban, főként a *ne* tiltószóval: *ne őrjíts!*

d) Lehetnek imperatívusi alakban célhatározói mellékmondat állítmányai: *hogyszegüljek illatodtól*.

e) Találkozunk velük melléknévi igenévi alakban: *gémberedett, vagyonosodó*.

f) Szerepelhetnek a -va, -ve határozói igenévvvel kapcsolódva: *mákony által ittalsulva*.

g) Használhatjuk őket az infinitívust kívánó kezd, tud, hogy igékkel: *kezd hártýásodni*.

h) Állhatnak igekötő nélkül a -tól, -től vonzattal: *az időtől nemesedik*.

Bár a szótár nem tartja előfordulásukat ritkának, de hasonló viselkedésük alapján ugyanebbe a csoportba lehetne helyezni az *acélosodik, avasodik, bőrsődik, csomósodik, csonkít, dohosodik, ecetesedik, férgesedik, hólyagosodik, homályosodik, magyarosodik, merevedik, öblösodik, őszít, vetemedik* igéket.

Hogy az eddig felsorolt igéknek nincs vagy csak ritkán van igekötő nélküli alapigéjük, érthető; zömében irreverzibilis fizikai, testi változásokat fejeznek ki, amelyeknek végpont nélküli folyamata ritkán válik a nyelven kívüli valóság történéseinek tükrözőjévé.

3.3. Az értelmi vagy érzelmi állapotokat vagy tartós érzékelést leíró, folyamat — kezdet aspektuális oppozícióba állítható *gyűlöl*, — *meggyűlöl*, *szeret* — *megszeret*, *tud* — *megtud* típusú Kiefer által említett igék mellett szólnunk kell a számban ezeket meghaladó, alapíge nélküli *meg*-es igékről. Jelentésüket tekintve gyors érzelmi, lelki változásokat, valamilyen külső hatásra kialakult félelmet, riadtságot, megdöbbenést vagy erkölcsi magatartást fejeznek ki. (Megjegyzem, hogy néhányukat akár az első, fizikai változásokat jelölő igék csoportjába is sorolhatnánk, hisz jelentésüket gyakran nehéz szétválasztani.)

Az ide tartozó igék: *megakad*_{3,4}, *megakaszt*₃, *megátalkodik*₃, *megbabonáz*₂, *megbántódik*₃, *megbecstelenít*₂, *megbénít*₂, *megbénul*₂, *megbizonyosodik*₃, *megbódul*₁, *megbotránkozik*₃, *megdicsőül*₃, *megdöbben*₃, *megdöbrent*₃, *megejt*₆, *megelégel*₃, *megembereli (magát)*₃, *megérint*₂, *megesik*₃, *megfeledkezik*₃, *megfelejtkezik*₃, *megfélemlít*₃, *meggebed*₃, *meggyűződik*₃, *meghasonlik*₃, *meghat*₃, *meghatódik*₃, *meghökken*₃, *meghökken*₃, *meghőköl*_{2,3}, *meghunyáskodik*₃, *megigazul*₃, *megijed*₃, *megijeszt*₃, *megillet*₂, *megilletődik*₃, *megindít*₃, *megítasul*₃, *megkap* III/₃, *meglep* I/b, 3/b, 4/b *meglepődik*₃, *megmakaesolja (magát)*₃ *megmámoreodik*₂, *megmérgeedik*₃, *megnyakasodik*₃, *megnyilatkozik*₃, *megnyílik*₃, *megpukkad*₃, *megpukkaszt*₃, *megragad* II/₄, *megráz*₃, *megrázkódik*₃, *megrázkódtat*₂, *megrebben*₂, *megrémít*₃, *megrémül*₃, *megrendít*₂, *megrendül*₃, *megreped*₂, *megrészegedik*₂, *megrészegít*₂, *megrészegül*₃, *megrezzen*₂, *megriad*₁, *megroppan*₃, *megrókönyödik*₃, *megsértődik*₃, *megszeplősit*₃, *megszédül*₂, *megszégyenül*₃, *megszégyenít*₃, *megszeppen*₃, *megtántorit*₃, *megtántorodik*₃, *megtéved*₂, *megtisztul*_{6,7}, *megtorpan*₃, *megtör*_{6,7,8}, *megtörök*_{5,8,9}, *megtörődik*₂, *megüt*₆, *megütözik*₂, *megütődik*₂, *megveszik*₂, *megzavar*_{2,8,4}, *megzavarodik*_{2,3}.

Fogjuk vallatóna a felsorolt igéket! Elsősorban az tűnik fel, hogy sok köztük a valamely konkrét cselekvést jelölő alapíge átvitt jelentéssel bíró igekötős alakja: *megüt*, *megakaszt*, *megejt*, *megesik* stb. A különböző cselekvéstípusokat leíró igéknel észlelt jelenség ellenkezőjét figyelhetjük meg esetükben: amíg ott az alapíge és a fogalmat jelölő főnév kapcsolódása nem perfektíválható szituációkat hozott létre, addig ebben a csoportban az említett lelki, érzelmi változásokat főként perfektív, igekötős igével fejezzük ki. Legtöbbször, mint minden konkrét — átvitt jelentésnél, az alapíge és igekötős változata között fellelhető a szemantikai kapcsolat, néhol szókapcsolatokban, egyéb szerkezetekben elő is fordul az alapíge a szóban forgó jelentésben: *szíven üt* — *megüt*, *mélyen érint* — *megérint*.

A *meg*-következetes kapcsolódása az alapigékhez Horger Antalnak az új szavak családodosási folyamatát feltáró sorait juttatja eszünkbe (Horger A. 1926, 72). A szóalkotást irányító kettős mozgás esetünkben a következőképpen vázolható: egyfelől a *meg*-es ige jelentése elszegényedik az alapíge jelentéseihez képest, jelentősen specializálódik, más-

felől a *meg-* kapcsolódása új kötődések lehetőségét hordozza magában; az igekötős ige bekerül a hasonló szemantikai, grammatikai ismérvekkel jellemezhető igék családjába, felveszi azok meghatározó tulajdonságait, jelesen pillanatnyiságot kifejező képességüket. A *meg-* tehát túllép perfektiváló szerepén, képzőként viselkedik, amit legmeggyőzőbben a csillaggal megjelölt alapige nélküli igék bizonyítanak. A *meg-* ezekben nem utólagos fejlemény, hanem a szóképzés egyidejű, meghatározó eszköze. A *meglepődik*, *meggyőződik*, *meghatódik* stb. igék a már meglevő hasonló jelentésű igék mintájára, azok aspektuális jellemzőit magukra öltve jöttek létre. Az igekötő képzői szerepét bizonyítja, hogy ezek az igék sohasem veszítik el igekötőjüket, így sem határozói igenévi, sem melléknévi igenévi alakban.

4.1. Bár vizsgálódásaim a konkrét nyelvi adatokra korlátozódtak, a *meg-* kapcsolódásának aprólékos, nemegyszer igazán érdekes tényeit vettem számba, s csak utaltam a jelenlegi aspektusmeghatározásokra (Kiefer F., Wacha B. idézett munkái, illetve Fabó K. 1985), dolgozatom összegzéseként mégis szükségét érzem néhány olyan momentum megemlítésének, amely adalékkul szolgálhat az aspektus magyar nyelvre jellemző sajátosságainak megragadásához.

A tárgy és a *meg-* használatának a különböző cselekvéseket, tevékenységeket leíró igéknél tapasztalt, egymást kölcsönösen feltételező előfordulása igazolni látszik a befejezettség hagyományos értelmezését. A perfektiválás ebben a csoportban inkább a cselekvések bevégeztségét, célhoz érését jelenti, ami nem zárja ki a belső idők oszthatatlanságát, de oszthatóságát sem. Gondoljunk csak az irányt jelölő igekötős szerkezetek már idézett példáira, amelyek azt mutatták, hogy a perfektív cselekvések belső ideje oszthatóvá tehető. Az újabb keletkezésű igekötős igékkel jelölt cselekvések folyamatát csak az igekötő hátravetésével tudjuk kifejezni: *most árazzák át a termékeket; éppen szervezik át az osztályt*. Az irányjelölő igekötős szerkezetekben tehát az eredetileg perfektív, oszthatatlan időstruktúrájú cselekvéseket úgy tesszük imperfektívvá, hogy belső idejüket oszthatóvá alakítjuk, így nem az igekötő nélküli alapige és az igekötős alkot aspektusbeli oppozíciót, hanem az igekötős az igekötőt és igét felcserélő formájával: *árazza át — átárazza; megy fel — felmegy; azaz az alapigéből képzett igekötős ige önállóvá vált, létrehozta önmaga imperfektív párját*.

Befejezésül a *meg-* kapcsolódásának az igék egész rendszerét érintő jellemzőjére hívom fel a figyelmet. Mint azt megfigyelhettük, a *meg-* a különböző cselekvéseket, tevékenységeket leíró igékhez — a hangsúlyozott feltételek mellett — kivétel nélkül társulhatott, az alapige igekötős párjával aspektuális oppozíciót alkothatott. A fizikai, testi állapotváltozást kifejező igék zöme felfogható folyamatként és befejezett, zárt egységként. Az irreverzibilis testi, lelki változásokat, valamint az objektív, a cselekvő alany akaratától független fizikai történéseket jelölő igéket (*megörik, megsántul, megbetegedik*) vagy nem használjuk imperfektív alakban, vagy az imperfektivitás a nyelvi kifejezések perifériájára szorult; az alapige önmagában alig áll (*bőszül, fülled, gémberedik*), csak meghatározott nyelvi eszközökkel alkalmas imperfektív szituációk létrehozására (lásd 354–5. o.). Igekötő vagy más perfektiváló elem nélkül nem állnak a pillanatnyi lelki, érzelmi állapotváltozásokat, erkölcsi történéseket leíró igék, ebből következően aspektuális oppozíciót sem alkothatnak általában nem létező alapigéjükkel. A *meg-* kapcsolódásának vázolt fokozatai, az imperfektív — perfektív oppozíciót alkotó vagy a csak imperfektív, csak perfektív aspektusú szerkezetek kialakulása — úgy vélem — nem véletlen történések következménye, hanem a nyelvi fejlődésben érvényesülő, az azt irányító tendenciák, mozgások eredménye. Anélkül, hogy abba a hibába esnénk, hogy a nyelven kívüli valóság-

ban feltételezett különbségeket azonosítanánk a nyelvi kifejezésekkel, el kell fogadnunk azt a tényt, hogy a valóságról a nyelv közvetítésével tudhatunk meg bármit is. S ha ez így van, az aspektusbeli oppozíciók kialakulásának, az aspektuális összeférhetőségnek, illetve összeférhetetlenségnek dolgozatomban vizsgált esetei a nyelv törekvésének rendszerre jegecesedő kifejeződése a valóságban végbemenő cselekvések, történések, változások tükrözésére. Mégpedig esetünkben a magyar nyelv, amely — mint minden nyelv — elsősorban a rendelkezésre álló, önmagában, önmagából kifejlesztett eszközök segítségével felel meg alapvető feladatának.

IRODALOM

- Beöthy, E. — Altmann, G. 1985, The Diversification of Meaning of Hungarian Verbal Prefixes I. *meg*, NyK. 87. 187 — 96.
 Budenz József, 1863, A magyar *meg* igekötőről. Bevezetésül: az árja nyelvek néhány állítólagos hatásáról a magyar nyelvre, NyK. 2: 161 — 88.
 Fabó Kinga 1985, Az aspektus egy lehetséges formális definíciója és jellemzése, NyK. 87: 130 — 9.
 Horger Antal 1926, A nyelvtudomány alapelvei, Budapest.
 Kiefer Ferenc 1983, Az előfeltevések elmélete, Budapest.
 Kiefer Ferenc 1984, A magyar aspektusrendszer vázlata, ÁNyT. XV: 127 — 49.
 Perrot, Jean 1966, Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben, NytudÉrt. 52.
 J. Soltész Katalin 1959, Az ősi magyar igekötők, Budapest.
 Szili Katalin 1985, Grammatika Prokrusztész-ágyban, Nyr. 109: 177 — 84, valamint: Naumenko-Papp Agnes — Szili Katalin: A magyar mint idegen nyelv grammatikájának néhány gyakorlati kérdése. In: Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. Szerk. Éder Zoltán. 8. szám.
 Wacha Balázs 1983, Az „aspektualitás” és tanítása. Nyr. 107: 149 — 65.

Szili Katalin

Monofrazémák a magyarban

I. Valódi monofrazémák

I. Monofrazémáknak nevezem azokat az átvitt jelentésű magányos és névutós lexémákat, amelyek képhívó erejüknel fogva önmagukban frazemologizálódnak,¹ ill. azokat a frazémakapcsolatokat, amelyeknek szemantikai egybetartozására a helyesírás is utal. Pl. *megúsztuk*, *Messias*, *rázós*, *kéz alatt* stb. — *cserbenhagy(ás/os)*, *farkasé(h)e(s)ég*), *torkaszakadtából*, *fűnek-fának* stb.

Amint a példákból kitűnik, a monofrazémák keretében olyan nyelvi jelenségekkel foglalkozom, amelyeknek többségét mind egyetemes, mind pedig magyar vonatkozásban kirekesztik a frazeológia tárgyköréből. Ez utóbbinak az az oka, hogy a kutatók még napjainkban is mereven ragaszkodnak ahhoz a formális kritériumhoz, amely szerint, a frazemologizmusnak legalább két önálló jelentésű szóból kell állnia, s nincsenek tekintettel arra, hogy annak megrögződésében a szemantikai oldal a lényeges, s a nyelvi megformálás csak másodlagos jelenség. Ennek a fontos ténynek a figyelmen kívül hagyása a legszembevetőbben azokban a nyelvekben teszi ellentmondásossá a frazemologizmusok rendszerezését, amelyekben a nyelvi jelek összetett jellege a helyesírásban is kifejezésre jut. Ebből ugyanis az adódik, hogy az azonos frazémákat tartalmazó állandósult szókapcsolatoknak csak a különírt — eredeti — változatait tekintik frazemologizmusoknak, s így az egybeírt

¹ A frazemologizálódik ige a frazemológia terminus származéka, amelyet a szűkebb értelemben vett állandósult szókapcsolatok jelölésére javaslok. Vö. még frazemologizmus.

— másodlagos — változatoknak éppúgy nyomuk veszik a feldolgozásokban, mint azoknak a magányos lexémáknak, amelyek — nem azonos stílusértékkel — önmagukban is utalnak a két- vagy többtagú frazémakapcsolat jelentésére. Vö. *bakot lő* — *baklövés*; *szarvakat rak vkinek a fejére* — *felszarvaz vkit*.

Tekintettel arra, hogy a magyar kutatásokban szintén az említett felfogás érvényesül, ezért a monofrazémák bemutatásával annak a hiánynak a részleges pótlása a célom, amely az eddigi magyar vonatkozású frazeológiai munkákban tapasztalható. Elméleti megjegyzéseim alátámasztására 20. századi klasszikusainktól gyűjtöttem példaanyagot, s annak alapján mutatom be a magyar monofrazémáknak azt a két főtípusát, amelyet *valódi monofrazémák*, ill. *álmonofrazémák* terminusokkal jelölök. Közölnivalóm terjedelmessége miatt azonban jelen dolgozatomban csak a valódi monofrazémákkal foglalkozom, s az álmonofrazémák (egybeírt frazémakapcsolatok) részletezésére a következő alkalommal térek rá.

2. Valódi monofrazémák azok a képhívó erővel rendelkező nyelvi jelenségek, amelyek szemantikailag már a konkrét síkon is egy egységnek tekinthetők. Ilyenek a magányos igék, főnevek, melléknevek és határozószók, valamint a névutóval kötődő főnevek.

2.1. A magányos igén lehetnek paradigmaticusak és inparadigmaticusak.

2.1.1. Paradigmatikus igék: *aláír vki vmít* 'elfogad, helyesel': „— Ezt én is szó szerint így aláírom. De azért ide már senki sem jár le egy kis örömkapálásra” (Ilyés 138); *átcsúsztat vki vkit vmiből vmibe* 'átsegít, átjuttat': „Sándor jutalmat kapott az iskolában, Miklóst érte meg az apjáért *csúszatták át* az egyik osztályból a másikba” (Móra 1: 192); *begyullad vki* 'megijed': „PATAKI (szemtelen). Nem kell *begyulladni*, főhadnagy úr. Itt az iktató” (Örkény 1: 28); *beköp vki vkü/vmít vkinek* 'besúg, elárul': „ILONA. Miféle angyala van magának? GUSZTI. Aki lecsúsztatott, aki lelökött. . . aki a maga Marikájának *beköpte*, hogy én Barinkán az összes megspórolt benzint összevásároltam” (Örkény 1: 187); *beleolt vki vkibe vmít* 'belenevel': „Otthon a szülei, meg általában a falubeli idősebbek *beléje oltották* a gondolatot, hogy félni kell az öregségtől” (Nagy 304); *beolvas vki vkinek* 'odamondogat, szemrehányást tesz': „GUSZTI . . . Én másoknak kizárólag szívességet tettem, és mi lett a vége? Hogy beidézték, elítéltek, kész vagyok. . . Csak tudnám, ki volt az én őrzőangyalom, jaj, de jól *be tudnék olvasni neki*. . .” (Örkény 1:187); *berezel vki* 'beijed, megijed': „ADAMESZKŐ. . . Most én *vagyok berezelve*, de nagyon. . .” (Örkény 3: 122); *belesül vki vmibe* 'el/megakad': „HAVASNÉ. Mi történt? *Belesültél?* Épp a nagy-monológba? És ezen még nevetsz? ZSUGORI. Dehogysültem bele, én nem azon nevetek. . ., hanem tudjátok, eszembe jutott valami” (Örkény 3: 384); *bepaliz vki vkit* 'becsap, beugrat, rászed': „ÁRPÁD (melegen). Gyönyörű nyaka van. (Közel hajol, de a lány gúnytól csillogó szeme elől visszahúzódik.) Nem *paliz be* még egyszer. A maga nyakát talizmán védi (Németh 1: 248); *darál vki* 'hadarva beszél': „*Ne darálj*, mire van szükséged? TORKOS. Itt van ő, a hoppmester, majd elmondja” (Örkény 3: 354); *kidob vkit* 'szakít': „A szép Dobosiné tekintete, amint azt körüljártatta, a három ügynököt, Schwarzot, Wiszfeldet és Waitznert is súrolta, de egy pillanatra sem pihent meg rajtuk. *Dobva voltak*. Talán mint régi hasznavehetetlenek” (Nagy 142); *egerészik vki vmi körül* 'meg akar szerezni': „ZSUGORI (észreveszi, hogy Krisztina jelt adott Dénesnek). Mit? Mire valók a kacsintások, Tán bizony a pénzem körül akartok *egerészni?* KRISZTINA. Nem, nem, csak azon vetélkedünk, melyikünk szóljon előbb” (Örkény 3:327); *elalszik vki* 'meghal': „És amikor együtt volt az egész banda, és a direktor is ott sírdogált az ágy lábánál, az öreg Komáromi főlemelte reszkető kezét: . . . Azzal befelé fordult, és csöndesen *elaludt* a Főrendezőben” (Móra 2: 45), „KISLÁNY (egy dőglött tyúkot mutat). Édesanyám, a kendermagos is *elaludt*. . .” (Németh 1: 99); *elaltat vki vmít* 'holtpontra juttat': „Elnöklete alatt a bíróság

tizenkét évig terjedő fegyházzal sújtotta a vádlottakat, sőt 1943-ban Hösst is, a tábor parancsnokát, bíróság elé állította, de a pört természetesen *elaltatták*. . .” (Déry 21); *elázik vki* ’lerészegedik’: „A két násznagy kövéren és zömöken ül egymással szemben. Nehéz ivók, kemény magyarok, *elázottan* hallgatnak” (Kosztolányi 651); *eláztat vki vkít* ’bemárt’: „ZSIROS. A többi is csak azon van, hogy *eláztasson* minket. Elmondta a fiam, hogy miféle tehénhez, meg nem tudom, mihez hasonlították. . .” (Németh 1: 191); *elgáncsol vki vkít/vmít* ’megakadályoz, meghiúsít’: „Ezen már nem lehetett segíteni. A mérnök úr egyetlen tizletét ebben az esztendőbrn *elgáncsolta* a tulajdon fia” (Móra 1:132); *(el)megy* ’meghal’: „Ezt most el kell intéznie, még ma reggel, felkeresni a kávéházban, bevallani, hogy ő a tolvaj. Addig nem halhat meg. Ha az ember *elmegy*, váljon el békességben” (Kosztolányi 523), „Csak beszélgetés ez, csöndes és meghitt, napáldozat után való, mikor belemélázva, a lámpafénybe, egy kicsit szomorúan, de már egy kicsit beletörődötten emlegetjük azt, aki *elment*, ám ha koccan az ablak, várakozva nézünk oda: hátha ő jött vissza” (Móra 2: 237), „— Tanúskodni hívlak, mert anyám nyilván *megyen* az éjjel (Tamási 1: 110); *elpatkol vki* ’meghal’: „FRUZZSINA. Arcátlanság lenne ily tutyimutyi aggtól, ha fél év alatt *el nem patkol*” (Örkény 3: 361); *elveszik vki* ’kilátástalan helyzetbe kerül’: „BÉLA. . . De hogy a magányosság az egésznek a feltétele, az biztos. Mihelyt pár akarsz lenni: *elvesztél*” (Németh 1: 228); *erősködik vki* ’kitart’: „RIPORTER. Elhiszem, ha ennyire *erősködik*, csak azt nem értem, hogy mi egy nagyüzemhez fordultunk, és a gyári névsorból, igaz, vaktából, kiírtuk az ön nevét” (Örkény 3: 240); *fázik vki vmítől* ’húzódozik, viszolyog, idegenkedik’: „A báró még mindig *fázott* attól, hogy nyíltan ellene szegüljön a magyar kormánynak, és úgy gondolta, hogy a prófétaszállítást talán nem fogják rossz néven venni Bécsben” (Herczeg 483), „LONKA. Hol van minekünk arra? Amióta a feleséged vagyok, hol a Lidóra, hol Riminibe készülünk nyárra — s még Abbáziába sem jutunk el. SEBŐ. Idén a szavamat adom. Elvállalok egy-két csöngondnokságot, idáig *fáztam* az ilyesmitől” (Németh 1: 456); *felel vki vkít* ’segít, támogat’: „— Énrám mindig számíthat — felelte a szent életű gróf, aki valamely, keresztes lovagokéhoz hasonló fogadalom (jóság, szánalom vagy szeretet) következtében akkor *emelte fel* Schumayer Rózsát először, amikor az még virágot árult a Szervita téri boltban. *Felelte*, és többet el nem hagyta” (Krúdy 399); *felfordul vki* ’meghal’: „FRUZZSINA. . . Megvallom, adódik egy-két apró unalom az öreg férjek mellett, de meddig tart? A vén gebe *felfordul* egy napon” (Örkény 3:360—1); *felültet vki vkít* ’rászed, megréfal’: NICCOLINI. . . „A háznagy páter érzi, hogy baklövést követett el. Egy kicsit haragszik is ránk, hogy ilyen ártatlannak látszó ügyben, mint a csillagok, *felültették*” (Németh 2: 257); *forral vki vmít* ’tervez’: „MARISKA. Nem, nem. Én nem hazudhatok az őrnagy úrnak. Sajnos, nincs neki gyomorrontása. ŐRNAGY. Úgy! Hisz sejtettem! Űl, gondolkodik, *forral* valamit, törli a fejét. . .” (Örkény 1:276); *fúj vki vkire* ’mérgező vkire’: „IMRE. . . Neki továbbra is a gyerekeink barátnéja maradsz. Ilyen tehetetlen az öregek esze. SATA. Jó. Én csak örülök, ha nem *fúj* rám. Nem is gondoltam, hogy fönn vannak már” (Németh 1: 263); *fütyül vki vkire* ’nem törődik vele, semmibe vesz’: „Te egyszerűen csak szórakozni akarsz velem, sujet vagyok neked, *fütyülök* rád, te nyavalyás” (Kosztolányi 381), „A vendéglőspár voltaképpen olyan szabályszerűséggel táncolt, mint amilyen szabályszerű volt az életük, de a második fordulónál Vájsz »megvesztette«, és a valcer közben a levegőbe emelte Vájszné, született März Johannát, mint valami bitang harmonikás, aki amúgy is »*fütyül* az életére” (Krúdy 245); *habozik vki* ’tétovázik’: „— De milyen Lalának? . . . — Tündér Lalának — mondta *habozva*, s az emberek elmosolyodtak” (Szabó 405); *kertel vki* ’mellébeszél’: „Ismerte az ő Katáját, tudta nem kell *kertelnie*. — Azt hiszed, Kató, ha édesanyád élne, hozzáadna Molnár Palkóhoz?” (Herczeg 359), Keserűen legyintett kezével. *Kertelő* választ adott. Hogy még nem jött sürgöny” (Kosztolányi 606); *kidob vki vkít* ’eltávolít’: „RUDI. Én mondhatom, asszonyom, angolul vagy tótul. . . vagy óbudaiasan, hogy er schmeisst mi aüssi. A lényeg az,

hogy *kidobott*. Nem célozgatva, hanem a kapura mutatva” (Németh 1: 304); *kifakad vki 'kitör'*: „— Szóval én vagyok az oka mindennek? — *fakadtam ki* elkeseredve” (Móra 1: 201); *kifőz vki vmit* 'kieszel, kitervel': „MARGIT (elébe megy, jó vaskosan összeöleli). Itt vagy, összeesküvő? Hogy csináltátok ezt? Egy hét múlva vártalak. SATA. Apával *főztük ki, a hátad mögött*” (Németh 1: 205); *kilyukad vki vhová* 'eljut': „— Akkor? — . . . elmennék utcaseprőnek. Ne is mondjam, lehetőleg egy rövid, keskeny utcába, az is zsák-utca legyen. — Amúgy is oda *lyukadsz ki, uram*” (Déry 380); *kirúg vki vkit* 'eltávolít': „Holnap bevonulok katonának. Elég volt a tanításból. Meg aztán úgyis *kirúgnak* az állásomból, na nem? . . . Engem *kirúgnak!*” (Nagy 411), „GIZA. És ha visszajön, mit csinálsz? ORBÁNNÉ. Hogy mit csinálok. *Ki fogom rúgni*, drága Gizám” (Örkény 1: 372); *kisüt vki vmit* 'kieszel, kitalál': „Ma is úgy emlékszem a házukra, mint amelyben rengeteg sok leány volt, minden szobában legalábbis három-négy. Hogy végeredményben hány leány, azt sohasem tudtam *kisütni*” (Kosztolányi 407); *lekenyerez vki vkit* 'megveszteget': „CICA. . . Péter nagyon kedves volt, azzal fenyegetett, hogy a nap minden órájában meg fog kérni. *Lekenyerezi* a péket, s levelet süttet a reggeli zsömlébe” (Németh 1: 53); *lepipál vki vkit* 'felülmúl': „Itt, hová egy hónapi késedelemmel érkezett a budapesti divat, hatása erősebben mutatkozott, a sárosváriak nem hagyták magukat, sok tekintetben *le is pipálták* a fővárost” (Kosztolányi 604), „Valami jámbor bortermelő vagy bormérő úgy gondolhatta, hogy a kadarka kicsinyítés, s mivel nem akarta lekicsinyíteni a borát, kinevezte kadarnak. Persze a konkurrencia nem engedte *lepipáltatni* magát, s csak azért is kadart mért ő is” (Móra 2: 377); *leszögez vki vmit* 'megállapít': „INCHOFFER. Egyszer s mindenkorra *le kell szögezni*, hogy ami nem igaz teologice, nem lehet igaz tudományosan sem” (Németh 2: 300); *megfej vki vkit* 'pénzt csal ki': „ÁRPÁD. . . Nem ő az első irodalmi mufti, akit ingyennyilatkozatokért *megfejek*” (Németh 1: 247); *megfőz vki vkit* 'rávesz': „Kettő azzal a csodával foglalkozik, hogy a sündisznó három viperát is megehet, mégse kap gyomor-fájást. Nem értem, mi ezen a csodálnivaló. Ellenpróbát kérek. . . Addig engem azonban ilyesmivel nem lehet *megfőzni*” (Móra 1: 120); *megkopaszt vki vkit* 'kifoszt': „Igen, mert mostanában csakugyan tárgyalgatták, hogy vegyen a falu közösen egy cséplőgépet, hadd szorítanak ki azzal Kapdoska urat, aki a maga tüzes gépével minden esztendőben *megkopasztja* őket” (Tamási 2: 327); *megugrik vki* 'megszökik': „PATAKI Téved, zászlós úr, nem vagyok hős. ORAVECZ. Tudom. De mégis *megugrott*. . .” (Örkény 1: 59); *megúszik vki vmit* 'következmények nélkül átél; vmi nélkül túljut': „FELEDI. Talán *megússzuk*. RÓZSI. Ha agyon nem vernek azzal a bűdös almával. . .” (Örkény 3: 306), „Elég jó fogakat örökölttem, dehát az évek múlásával mégiscsak töredeznek. Újra s újra előfordul, hogy méléző ültőmben ujjaimmal végigtapogatok rajtuk, s. . . oly tárgyilagosan, akár egy állatkereskedő, állítom föl a valószínűséget, hogy *megúszom* a sírig műfogsor nélkül” (Illyés 58 — 9), Másfelé tereli hirtelen a szót. Csak kerülgetem hát beszélgetésünk tárgyát, akár a törött üveget. *Ússzuk meg*, ha lehet, vérzés nélkül ezt a találkozást” (Sütő 1: 159); *prédikál vki vkinek* 'hosszasan beszél': „— Én nem tudok jó lenni senkihez. Anyám meghalt pici koromban, apám meg nem jóságra nevelt, hanem üzletembernek. *Ne prédikáljon* itt nekem árva gyerekekről! Nincs tehetségem az érzelmességhez” (Szabó 247); *rágódik vki vmin* 'töpreng': „PÉTER. Joga? BODNÁRNÉ. Éppúgy, mint a testvérének vagy az anyjának. . . Különben kár ezen *rágódni*. Neked elhiszem, hogy rosszul esett ezen az estén. De ennyi bosszúság nélkül nem is boldog a boldogság. . .” (Németh 1: 58); *sántikál vki vmiben* 'tervez': „Az orvos, akihez kalapostul és felöltöstül rontott be, kövér, kopasz bácsi, rossz orvos, de a legjobb gyermek, férj és apa, aki kis családjának már két emeletes házat építtetett, és abban *sántikált*, hogy a harmadikat is felépítse” (Kosztolányi 646); *sántít vmi* 'nem helytálló': „Ez a hasonlat csak abban *sántít* — ha már egyszer szabály, hogy minden hasonlatnak *sántítania* kell —, hogy Jenő nem szép, hanem ellenkezőleg, de ez nem tesz semmit” (Nagy 174); *számol vki vkivel* 'felelősségre von': „Anélkül könyvet nem

engedélyez a kultuszminiszter. Ezért vele tessék számolni” (Móra 2: 412); *szellőztet vki vműt* ’nyilvánosságra hoz’: „Ezt a kulisszatitkot Homérosz természetesen kellő tapintattal és gráciával *szellőztette* is becses lapjában, az Athéni Hírlap előfizetői pedig napról napra szaporodtak. A nyomdában alig győzték a munkát” (Kosztolányi 64); *tamáskodik vki vműben* ’kétkelkedik’: „— Hát hogy van? — Úgy, hogy magaviseletből lehetőleg csak az kapjon egyest, akinek az előmenetele is kifogástalan. Hát én ebben is *tamáskodtam* már akkor is. Azt a rendeletet félremagyarázták” 2:356–7); *ugrat vki vkít* ’nevetségessé tesz, bolondít’: „BÉLA. Akivel én kocsiztam, egyik sem. Azt sem tudtam, hogy tartsam komolyan a pofám, amikor megcsókolt. MARGIT. Azt hiszi, *ugrat*?” (Németh 1: 205), „CICA. . . Élvezem, hogy itt én vagyok a központ. Már előre örülök, hogy *ugratom* ma este is azt a sok gazdatisztet. Különösen az a kis kopasz kövér. Elsőrendű pofa, amikor udvarolni próbál” (Németh 1: 30); *ül vki* ’börtönben van’: „GUSZTI. Én bántom? . . . Inkább azt kérdez, ki köpött be, . . . ki miatt *ültem* két hónapot? Lujzi (rábámul Ilonára). Te? Te föl-jelentetted?” (Örkény 1:189); *üt vki vkire* ’hasonlít’: „Hanem tudod, gyerek, mi a legmeglepőbb az írásodban? Az, hogy máris majdnem olyan olvashatatlan, mint az enyém. Most még úgy látszik, mintha *rám ütöttél volna*, de mire fogod te vinni negyvennyolc éves korodra!” (Móra 1: 63); stb.

Amint a példákból látható, a paradigmatisikus igei monofrazémák nyelvünk színképzetének nélkülözhetetlen kellékei, és ismertek annak valamennyi vertikális és horizontális változatában. Konkrét használatukhoz hasonlóan átvitt jelentésben is egyaránt lehetnek önálló mondatrészek és kötetlen szintagmakapcsolatok elemei. Néhány közülük ez utóbbi funkcióban is megőrzi konkrét síkra jellemző szintaktikai tulajdonságait, többségükben azonban a síkváltás vonzatmódosulással jár együtt. Vö. *aláír vki vműt*, *felel vki vkít* stb.; *fázik vki* — *fázik vki vműből*, *megfőz vki vműt* — *megfőz vki vkít*, *üt vki vkire/vmire vmivel* — *üt vki vkire vmiben* stb.

2.1.1.1. A paradigmatisikus igék sajátos csoportját alkotják azok a monofrazémák, amelyek — nem azonos stílusértékkel — önmagukban is utálnak egy-egy olyan frazémásor jelentésére, amelyben nem önálló jelentésű frazémaként vannak meg: *áll vki vműt* ’elvisel, kibír, kitart’ — (*meg*)*állja a sarat* ’a nehézségek ellenére is kitart, derekasan helytáll’ (O. Nagy): „Öreg szenesektől hallotta, hogy legjobb erős virzsinári gyűjtani, akkor kibírja az ember. Erre se volt szükség. *Állta ő enélkül is*” (Kosztolány 676); *átlát vki vműn* ’felismer, tisztában van vmivel’ — *átlát a szűtán* ’felismer mely ravaszságot, cselet, nem lehet becsapni vmivel’ (O. Nagy): „BAKONYAI. Hogy lenne mindegy? Hát csak nem lehet valakit arról megítélni, amit mi elképzelünk róla? HANÁKNÉ. Miért ne lehetne? Nekem ő hiába hízeleg! *Átlátok én az ő mézes-mázos modorán. . .*” (Örkény 3: 221–2); *elsőz vki vműt vkinek/vminek* ’elad’ — (*a*) *nyakába sző vkinek vműt* ’<fölösleges v. silány árut> megvétet vele’ (O. Nagy): „Kijelentette, hogy semmi körülmények között nem hajlandó több könyvet eladni ebben a városban, mert más városok is vannak Magyarországon, ahol türelmetlenül várják verseit. Sohasem tudta meg a költő, hogy a tucat verseskönyvből csak kettőt tudtunk *elsőzni*, a többi a nyakunkon maradt” (Krúdy 46); *feszarvaz vki vkít* ’megcsal’ — *szarvakat rak vkinek a fejére* ’megcsalja, felszaravazza <a férjét>’ (O. Nagy): „Erre a legjobb barátom ellenséggemmé lett. Azóta a *felszarvazott* férjeknek dicsérem a feleségüket, bókolok a rossz íróknak, s tapsolok a pizsoknak és a butaságnak” (Kosztolányi 533); *kikoszaraz vki vkít* ’elutasít’ — *kosarat ad vkinek* ’házassági ajánlatát visszautasítja’ (O. Nagy): „FRUZSINA. Ha megtudja, hogy *kikoszarazzák*, soha bele nem törődik a másik kézfogóba” (Örkény 3: 368); *kimos vki vkít* ’kiment, tisztít’ — *mossa (a) kezét*² ’elhárítja magáról a felelősséget, ártatlannak akarja feltüntetni magát’ (O. Nagy):

² Helyesen: *mossa (a) kezét*. O. Nagy ugyanis a nyelvhelyességi normát helyezi előtérbe a frazémásor archaikus jellegéből adódó stílusérővel szemben. Vö. *Lavabo inter manus innocentes meas* (25. zsoltár, 6. vers).

„DUBA. . . Elmondja, hogy mint jövendő cseh király milyen kényes az országunk becsületére, s biztatott, hogy az eretnokségből *kimossuk* magunkat” (Németh 2: 131); *kiugraszt vki vmít* ’titkot/szándékot árultat el, színvallásra késztet’ — *kiugratja a nyulat a bokorból* ’ügyesen v. ravasz mesterkedéssel színvallásra késztet vkit, megtudja titkát, elárultatja rejtett szándékát’ (O. Nagy): „— Voltak ilyen megnyilatkozások? — kérdem. — Már hogyne lettek volna. Az csak természetes. A bujkáló véleményét szeretném *kiugrasztani*. — Hát akkor a tevékenységetek eredménye képpen, vagy annakellenére változott a helyzet?” (Sütő 1: 165); *latolgat vki vmít* ’fontolóra vesz, mérlegel’ — *latba/latra vet vmít* ’alaposan fontolóra vesz, mérlegel vmit’ (O. Nagy): „Vagy tán az a bölcs meggondolás, hogy ha valamivel nem értünk egyet, biztonságosabb kétszeresen is végrehajtani? A sógor ez utóbbit felfogás híveként *latolgatja* a kockázatokat” (Sütő 1: 167); *rááll vki vmire* ’beleegyeznek’ — *kötélnek áll* ’rábeszélésre nagy nehezen beleegyeznek vmibe, rá lehet venni vmire’ (O. Nagy): „KATA. . . Ez is Borbára tanácsa, hogy ha most *rá* nem *állok* — engem szóval elhítetve —, praktikáik alkalmasabb időig jégre rakják?” (Németh 1: 654—5); stb.

Az említett monofrazémák (szólásrövidülések) a velük párhuzamosan közölt frazémásmasorokban igeként és főnévként fordulnak elő. Ha a frazémásmasorban igei elemként vannak meg, akkor monofrazémaként is megtartják vonzatként annak a frazémának a végződését, amellyel közvetlen szintaktikai kapcsolatban vannak. Vö. *átlát a szitán* — *átlát v m i n*, *kiugratja a nyulat a bokorból* — *kiugraszt v m i t* stb. Ha pedig főnévként fordulnak elő, akkor tárgy lesz a vonzatuk. Vö. *kosarat ad vkinek* — *kikosaraz vkit, latba/latra vet vmít* — *latolgat vmit* stb.

2.1.2. Inparadigmatikus igeik: *bead vmi vkinek/vminek* ’megvisel, tönkretesz’: „Rá fogsz jönni, hogy az egyik fecskendő valahogy eldugult, pedig én nagyon vigyáztam rá az alatt a három hét alatt, míg én játszottam vele. Próbáltam is megjavítani, s azt hiszem, ez *adott be* neki igazán. De biztos vagyok benne, hogy apád helyre tudja hozni, ha te is segítesz neki” (Móra 1: 205); *bealkonyodik vkinek/vminek* ’vége van vkinek/vminek, letűnik’: „A parasztot már sehol se hívják senkinek se. Annak már *bealkonyodott*, mindenütt” (Illyés 140); *beesteledik vkinek/vminek* ’ua.’: „De mikor elmúlt az ántivilág, *beestellött* a Móra-nemzetnek, mindent elvőtt tőlük a császár” (Móra 1: 227); *befellegzik vkinek/vminek* ’ua.’: „Manapság csak a sekrestyéseknek és más hivatali embereknek van jó dolguk, azok esznek disznókörmét paszulyban, isznak bort délelőtt, délután. Nekünk, régi feltalálókknak *befellegzett*” (Krúdy 487); *elúszik vkinek/vminek vmije* ’elfogy’: „A kártyázást abbahagyta, vagyona úgyis *elúszott*, aztán egyáltalán nem érdekelte már” (Kosztolányi 776); *futja vkinek/vminek vmire* ’telik rá’: „De ha a pört mögnyernénk, akkor magának se volna muszáj evvel viaskodni; *futná* magának is pipára” (Móra 1: 227); *küelik vmi vküöl/vmüöl* ’képes’: „Az is lehet: más találta ki. Néhai jó Dugonics András: attól *küelt*” (Móra 1: 235); stb.

A viszonylag kis számban előforduló inparadigmatikus igei monofrazémák azzal térnek el az előzőekben ismertetett igéktől, hogy nagyobb a nyelvtani kötöttségük. Ez abban nyilvánul meg, hogy mindig csak 3. személyű alakban használhatók, s ily módon konkrét személyre csupán kötelező vonzataik alapján tudnak utalni, amelyeknek elhagyása néha az átvitt jelentés megszűnésével jár együtt. Vö. *küelik vmi t ő l e m*, *t ő l e d*, *t ő l e* stb.; *bealkonyodik v k i n e k / v m i n e k*. Természetesen a kötelező vonzat nem jelent konkrét szemantikai kötöttséget, hisz ebben az esetben ezeket a nyelvi jelenségeket nem lehetne monofrazémáknak tekinteni.

2.2. A *magányos főnevek* lehetnek toldalék nélküliek, toldalékosak és névutóak.

2.2.1. Toldalék nélküli főnevek: *álomszuszék* ’aluszékony természetű ember’: „A gyerekek kék és piros csíkos tornaingben ülnek, úgy látszik, hogy buták és *álomszuszék*ok, többnyire mozdulatlanok” (Kosztolányi 382); *anygalbőr* ’katonai egyenruha’: „Ferenc Józsefnek egyetlen parancsot kell kiadni, amely szerint behívja az összes népfelkelőket.

Angyalbőrbe bújtatják huszonnégy óra alatt az egész ország férfilakosságát” (Krúdy 54); *betyár* ’nők körül legyeskedni szerető férfi’: „A vezetőjegyző javakorabeli nőtlen ember, amint a parasztok mondják nagy *betyár*, ami megint csak az ő dolga” (Szabó P. 1: 147); *bökkenő* ’akadály, nehézség’: „Csakhogy. . . itt megint van egy *bökkenő*” (Szabó P. 1: 210); *bűnbak* ’ártatlanul bűnös ember’: „hát csak várnak és várnak és várnak hogy én legyek a *bűnbak* és amit senki elrendelni nem mer annak én legyek az elrendelője. . .” (Örkény 1: 450); *csepürágó* ’ripacs’: „GIZA. Rendben van. Légy szíves, válaszolj őszintén: beleszerettél-e abba a *csepürágóba*? ORBÁNNÉ. Ezt visszautasítom” (Örkény 1: 353); *csirkefogó* ’hitvány, mihaszna, semmirekellő’: „Csuromvíz volt, haja, nadrárgja csepegett, szandálja is csak úgy cuppogott, ahogy lépett. Ó, a *csirkefogó*! — gondolta Omikron” (Szabó 341); *fagyosszent* ’fázós ember’¹ „A NAGYAPA. Nem, fiam, hisz még egészen meleg van. AZ ANYA. Mi fázunk mind. A NAGYAPA. Halvérűek, didergő *fagyosszentek* vagytok mindnyájan” (Kosztolányi 82); *fenegyerek* ’virtuskodó ember’: „Mi vagyunk a természet *fenegyerekei*. Minden csukott kaput megkopogtatunk, a zárat feszegetjük, nyitogatjuk, míg végre elromlanak” (Kosztolányi 224), *kötözködés* ’gáncoskodás’: „Kivágta ebből az újságból egy cikkemet, aláhúzta benne a nyelvi hibákat, szabálytalanságokat, helytelenségeket, pongyolaságokat, nem *kötözködésül*, hanem megszívlelésül” (Móra 2:448); *kutyabaj* ’nincs baj, semmi baj’: „— Dehogy, fiam, még tizenegy óra sincs. — Akkor *kutyabaj* — nevetett Pistike” (Móra 2: 207); *kutyagumi* ’semmiség’: „Ilyen utat megtenni, mint amilyet ő megtett, nem *kutyagumi*” (Szabó P. 1: 328); *kutyaijesztő* ’szódavíz’: „Vörös vinkó a terítetlen asztalon, mellette a *kutyaijesztő*, ami mégis csak magyarabb neve a szódivíznek, mint a szikvíz” (Móra 2: 240); *muki* ’pasas’: „BIRI. Először is csoda fiatal. . . Amikor tegnap az állomásról megjöttünk. . . s ott állt a hallban azzal az öreg *mukival*, azzal a statisztikussal vagy mivel, hát azt hittem. . .” (Németh 2: 397); *lámpaláz* ’izgalom’: „Hátározott *lámpalázat* éreztem, s nagyon szerettem volna szerepemet lemondani” (Móra 1: 108); *lángész* ’rendkívüli tehetségű személy’: „— Nem bántom én, apapa, csak megvejőm. Hát nem éjtöd, hogy ő az én fejeségöm? Hát nem mondom, hogy *lángész* az unokám?” (Móra 1: 80); *lepipálás* ’felülmúlás, lefőzés’: „Mert bár félig-meddig ígéretet tettem neki, hogy alkalmilag hozzásegítsem Jankó *lepipálásához*, nem türelmetlenkedett, sőt a maga módján tudomra adta, hogy nem sürgős a dolog” (Móra 2: 60); *lókötő* ’csirkefogó’: „Undorodom tőlük, mert még csak küzdeni sem akarnak a sár ellen, amely a szájukig ér. Ez a sok *lókötő* zárja el előlünk, fiatalok előtt az utat” (Krúdy 92); *pápaszem* ’szemüveg’: „FRUZZSINA. Igen. Azt hazudta, hogy hatvanéves. És csak ötvenhat volt. Egy suhanc, még *pápaszemet* sem viselt” (Örkény 3: 348); *papramorgó* ’gyomorerősítő’: „BODNÁRNÉ (odakiált). Nem jön, jegyző úr? Ígyék az egészségemre. . . (arrafelé megy a tálcával.) Egy kis *papramorgó*, jegyző úr” (Németh 1: 52); *paraszt* ’faragatlan modorú személy’: „JÁNOS (megszégyenülten áll egy darabig, aztán belerúg a kőbe, hogy elrepül). *Paraszt!* Buta *paraszt!*” (Németh 1: 31); *rosszsont* ’haszontalan, de nem ellenszenves ember’: „Hát cserbenhagytál bennünket, te *rosszsont*?” (Kosztolányi 192); *rövidzárlat* ’tudatkihagyás’: SÁNTHA. . . Arról tudtam meg, hogy előző este Rómában felvágta az ereidet. SÁNTHÁNNÉ. Mért emlékeztetsz erre? *Rövidzárlat* volt, szégyellem” (Németh 1: 387); *tökfilkó* ’buta ember’: „CSÁSZÁR. . . De Lichtenstein Károly legalább gentleman volt; ha már jól nehéz is mondani róla. . . Ez az Alois azonban, aki anyja imádatában az utódja lett, egy csélcsep *tökfilkó*. . .” (Németh 2: 577); *vesszőparipa* ’makacsul emlegetett gondolat’: „CSÁSZÁR. . . Azaz csak én unatkoztam. Szegénykék, ijedten hallgattak. Tudod, milyen vagyok, ha fölülök a *vesszőparipámra*, elfelejtem, aki mögöttem ül a nyeregben. . .” (Németh 2: 559); stb.

A főnévi eredetű monofrazémák nyelvünk valamennyi változatában használatosak a képszerűségi kifejezésére. Felépítésük szerint lehetnek egyszerű és összetett szavak, az utóbbiak azonban sohasem frazémaösszevonások, vagyis nem egy-egy szólás egybeírt

változatai. Szintaktikai szempontból ugyanúgy viselkednek, mint a konkrét főnevek, s a toldalékolástól függetlenül be a különböző mondatrészek funkcióit.

2.2.1.1. A magányos főnévi monofrazémák között vannak olyanok is, amelyek frazémások pregnáns elemeként is előfordulnak. Pl. *mézesmadzag* 'csábító, de üres ígért' — *mézesmadzagot húz* (rég: *von*) *vkinek a száján (végig v. rég: által)* [*Elhúzza vkinek a szájú előtt v. a száján a mézesmadzagot*] 'vmi kevés jónak a juttatásával v. kecségtető ígéretekkel (el-)csábít, (el-)bolondít vkit' (O. Nagy): „DÉNES. Az ám, s akkor? FRU-ZSINA. Akkor az öregúr megkótyagosodik, elszédül, meghibban, mert a kisasszonyt szereti ugyan, de még inkább a pénzt. Ez lesz a *mézesmadzag*” (Örkény 3: 369); *zsákbamacska* 'láthatatlan kimenetelű dolog' — *nem árul zsákbamacskát* 'őszintén kimondja, amit gondol, nem titkolja el a szándékát, a tervét' (O. Nagy); *nem veszek zsákbamacskát a)* 'nem kötök addig üzletet, amíg nem látom az alku tárgyát', *b)* (ritk) 'nem vállalkozom olyasmire, aminek nem ismerem a lényegét, amiről nem tudom, hogy mi is tulajdonképpen' (uo.): „LAJOS. Egy parasztlány vinnyog, miről lehet azután beszélni vele. Az úrnőknek megint megvan a *zsákbamacskájuk*. Amikor mi beszélünk, fog akad a fogba, érezni, ahogy csikorognak” (Németh 1: 390) stb.

Megfigyelhető az is, hogy a frazémásor főnévi eleme képzős változatban monofrazemologizálódik. Vö. *kockázat* 'veszély, veszteség lehetősége' — *kockán forog* 'veszélyben van'; *kockára tesz* [rég: *vet v. bocsát*] *vmít* 'veszélyeztet, kockáztat vmit' (O. Nagy): „Egész néptörzsek éltek akkor Európában, akik az akkori temetőket felkeresték, és harc nélkül, *kockázat* nélkül jutottak a holtak kincseihez” (Krúdy 312).

A frazémásorokból elvonódott monofrazémák nyelvilleg ugyanúgy jellemezhetők, mint az egyéb főnevek.

2.2.2. Magányos főnevek — mint említettem — toldalékos és névutós változatban is állandósulhatnak. Tekintettel azonban arra, hogy az ilyen nyelvi jelenségek kivétel nélkül határozói funkcióra utalnak, ezért ismertetésükre a határozószók keretében térek rá. L. **2.4.1.3.**

2.3. A magányos melléknevek szintén toldalék nélkül és toldalékos alakban fordulnak elő.

2.3.1. Toldalék nélküli melléknevek: *agyafúrt* 'ravasz, furfangos': „A gerle, házi galamb, rigó, cinke, veréb természetére mind kisebb, tehát gyöngébb, így innét nem fenyeget veszély. Annál inkább az *agyafúrt* ember cselekvéseitől” (Déry 521); *cégéres* 'hírhedt': „— Ó, te *cégéres* gonosztevő! — villogtak a kisbicskák — hát azért nem parancsoltad te azt meg énnekem, hogy ne a Némedi Vince kocsmájából hozassam a bort, hanem a Támadai Vitusból?” (Móra 1: 274); *címeres* 'ua.': „Sosem hittem, hogy egy *címeres* papucshóst ekkora tisztelettel tudjak szánni” (Németh 1: 400); *dörzsölt* 'minden hájjal megkent': „... Hamburg, Bréma és környékének *legdörzsöltebb* ganóverei” (Déry 558); *fogas* 'nehezen megoldható, nehéz': „De azt nem hittem volna, hogy olyan *fogas* kérdésekbe ütközöm, mint ügyvédi pályámon talán soha. . .” (Örkény 1: 204); *hebehurgya* 'kapkodó, meggondolatlan': „— Az őseket különben is jellemezte az óvatosság. Nem voltak olyan *hebehurgya* emberek azok az ősmagyarok, amint némelyek tán a ködös történelemből hinnék” (Krúdy 308); *hűvös* 'rideg, tartózkodó': „CSAK KÖZBEVETEM: ne tévesszen meg senkit ez a semleges hang, a közlések *hűvös* tárgyilagossága” (Örkény 1: 439); *kemény* 'könyörtelen': „Ő talán nem is jó, hanem. . . gyáva. Mások merészek. Mások *kemények*. Mások, ha az érdekük úgy kívánja, akár el is tiporják őt” (Nagy 392); *liliputi* 'igen kicsi, parányi': „Két esztendővel ezelőtt ugyan bizonyos jelek arra mutattak, hogy én leszek az a toronyóra, akihez az unokám hozzáigazítja a maga *liliputi* órájának mutatóját, de ez a remény nem vált be” (Móra 1: 81); *rázós* 'veszélyes, kellemetlen': „RIPORTER. Már megengedje, de hát a zeneszerzés valóban hivatás vagy legalábbis pálya. . . VENDÉG (büszkén). És ez nem? Ha próbálná, tudná, milyen kemény, *rázós* és mennyi fölkészültséget igénylő pálya

ez. Mit gondol, hány szimuláns érvényesül ebben az országban?” (Örkény 3: 241); *zabos* 'haragos, dühös'; „DEZSŐ (Lujzinak magyarázza). *Zabos* a mama. . . Mentében még Ilonának is mentegetni próbálja. . . Csak ha ő a hibás, akkor ilyen *zabos*. . .” (Örkény 1:108); *zákányos* 'ittas, mámoros': „Hogy a *zákányos* ember micsoda, azt igen csak egyformán tudjuk mindnyájan. Olyan nem egészen részeg, csak nyakban van egy kicsit, de még meg tudja különböztetni három ujját a két ujjától” (Móra 2: 15); stb.

A melléknévi monofrazémák a magyar nyelv közhasználatú képhívó elemei közé sorolhatók, s annak minden változatában ismertek. Nyelvtani szempontból ugyanúgy viselkednek, mint a konkrét jelentésű melléznevek.

2.3.1.1. A melléknévi monofrazémák között is vannak olyanok, amelyek frazémasorokba vezethetők vissza. Vö. *bogaras* 'szeszélyes, rigolyás' — *bogara van* 'vmi rögeszméje v. szeszélye van' (O. Nagy): „SATA. Megfogadtam, hogy Imre bácsival táncolok először. Tudod, *bogaras* nő vagyok. . .” (Németh 1: 245); *hideg* 'visszautasító, rideg' — *hideg, mint a márvány* (arc, tekintet) visszautasító, fagyos, merev' (O. Nagy): „Maga átszökött hozzánk, ugye? Most tekint fel először. *Hideg* tekintete egyre szúrósabbá válik” (Örkény 1: 52); *szíves* 'jó(ságos), jóindulatú, barátságos, megértő' — *van szíve* 'ua., könyörületes': „ORBÁNNÉ. . . Olyan nyugodt voltam, hogy összehajtogattam, letettem, az orvosnő *szíves* elnézését kértem, és emelt fővel kimentem” (Örkény 1: 351–2); *szív(esség)telen* 'könyörtelen, szeretet nélküli' — *nincs szíve* [rég: Nincs szíve, csak zúzaja] 'rideg, könyörtelen ember' (O. Nagy): „GOLDMARK. Tiltakozom. SZÉCHENYI. De vegye tudomásul, hogy én az ön *szívtelen* gyógymódjától nem rendülök meg” (Németh 2: 92); „Cédula is volt ráerősítve gombostűvel, s az a Szellemi Ember arra kért a szellemek nevében, hogy küldjem el a centrifugális térképet a békekonferenciának. Nem vagyok *szíveségtelen* ember, de ezt az egyet nem tehettem meg” (Móra 2: 322); *tenger* 'nagyon sok, végtelen nagy' — *annyi, mint a tenger* (rég: *mint az öreg*) *tenger fővénye* v. *víze* 'végtelenül sok, számtalan' (O. Nagy): „SZÉCHENYI. . . valamit mégiscsak nyertünk ezen a *tenger* szenvedésen” (Németh 2:73); stb.

Az említett melléknévi monofrazémák két szempontból érdemelnek említést. Egyrészt egyszerűsíteni lehet velük a szemantikai kapcsolatok nyelvi megformálását. Vö. *Nem vagyok olyan ember, akinek nincs szíve* — *Nem vagyok szívtelen ember*. Másrészt pedig alkalmasak arra, hogy a lexémaszerű jelentéssel bíró frazémasorokat viszonyítani lehessen más nyelvi jelekhez. Vö.* *Ennek a fiatal, csinos, bogara van nőnek a véleménye* — *Ennek a fiatal, csinos, bogaras nőnek a véleménye*.

2.3.2. A toldalékos melléznevek kivétel nélkül határozói funkcióra utalnak, ezért a határozószóknál említtem őket. L. **2.4.2.**

2.4. A *ma g á n y o s* *h a t á r o z ó s z ó k* lehetnek toldalékos főnevek és melléznevek, valamint névutós főnevek.

2.4.1. Toldalékos főnevek: *csóstiul* 'tömegesen': „— Pál apostol is javakorában tért meg — örvendeztek a népek, és írták alá az ajánlást, *csóstiul*” (Szabó P. 1: 259); *kapásból* 'egyből, gondolkodás nélkül': „Az a nő lehet az övé, akit éppen megkedvel, az a vállalkozása is sikerül, amelyikbe csak úgy, *kapásból* fog bele, szóval a világ legboldogabb embere lehet, csak: küldjön be huszonöt dollárt” (Szabó P. 1: 331); *hajadonfótt* 'födetlen fejjel': „Az udvari rabszolgák — vagy ahogy ők mondták: *k ü l s ő r a b o k* — mind *hajadonfótt* és rongyos, piszkos ruhában jártak” (Gárdolnyi 119); *lázban* 'izgatottan': „ÖRNAGY (bosszúsan). Mi az? ÁGIKA (igazít a kivágáson, *lázban*). Arra szeretném kérni a mélyen-tisztelt örnagy urat, hogy tessék rám nézni, és tessék kimondani a legelső dolgot, ami eszébe jut. (Vár, piheg.)” (Örkény 1: 275); *szégyenszemre* 'szégyenére, megszégyenülten': „És kocsmába legfeljebb részeges urukért mennek, hogy azt *szégyenszemre* hazahajtsák az Angyalzúgra” (Krúdy 16); *vaktából* 'találomra': „RIPORTER. Bevallom, nem olvastam ilyen statisztikát. VENDÉG. Én sem, de higgye el, ha sokat mondok, százezerből egy.

RIPORTER. Elhiszem, ha ennyire erősködik, csak azt nem értem, hogy mi egy nagyüzemhez fordultunk, és a gyári névsorból, igaz, hogy *vaktából*, kiírtuk az ön nevét” (Örkény 3: 240); stb.

A toldalékkal együtt állandósult, főnévi eredetű határozószók viszonylag ritkán fordulnak elő az általam használt forrásokban. Alakilag lehetnek egyszerű és összetett főnevek, s vannak közöttük olyanok is, amelyek toldalék nélkül nem ismertek nyelvünkben, mint pl. *vaktából*. A mondatban mindig határozói funkciót töltenek be.

2.4.1.1. Vannak frazémásorokból elvonódott határozói monofrazémák is: *szembe* ’nyíltan, kertelés nélkül’ — (A) *szembe* (*meg*)*mond* [a szemébe v. a szeme közé vág] vki-nek vmit ’nyíltan, kertelés nélkül megmond neki olyasmit, aminek az elmondásához bátorság kell’ (O. Nagy): „GUSZTI... (Jól mulat a főnökén). Képzeltetitek. Kéthetenként bátran a *szembe* dícsérem, és aztán azt csinálók, amit akarok...” (Örkény 1: 113). (L. még: a *szembe* *hazudik*, *mosolyog*, *nevet* stb.); *szívből* ’őszintén’: „Valami nagyon monoton dalt suttoztak. Olyan volt, mint valami tagolatlan, *szívből* felszító panasz, mint a gyermek rívása, csak hogy még fájdalmasabb, még szomorúbb, még egyhangúbb” (Kosztolányi 21), „*Szívből* jövő göcögésre igazán csak akkor fakadnak az öregek — akár a csecsemők —, amikor puncikájuk, illetve bögyörőjük táján csiklandozza meg őket a halál” (Illyés 151), „— *Szívből* köszöntöm az „Arany Sas” összes lakóit — ismételte a báróné” (Krúdy 331), „hát Radics Béla azt is megmutatja az angoloknak, hogy tud kótából olvasni. Ám a magyaroknak csak fejből, *szívből* ’érzésből’ muzsikált” (Krúdy 339), „Nem beszéltek. Arra is lusták voltak. Csak nevettek, de nem a *szívből*, hanem a torkukból” (Kosztolányi — 479), „— Nem csodálkozom apámuramon. Engem is mindig *szívből* sajnál, hogy Miskolcon mentem férjhez; nincs élet a Tiszántúl (sic?)” (Krúdy 290), „2. FÉRFI... Szerette? 4. NŐ. Nem *szívemből* szerettem” (Örkény 3: 406), „Ez a kecskeméti tekintetes úr, aki tudja, hogy ő kicsoda. Végzi a dolgát, hol *szívből*, hol kötelességből, és nem ural senkit a világon” (Móra 2: 25), stb.

Az említett képződmények edeleig csak kötött igei frazémákkal fordultak elő. Később azonban — a gyakori használat következtében — az igei rész kötöttsége megszűnt, s a főnévi frazéma önállósult.

2.4.2. Toldalékos melléknévek: *feketén* ’a kereskedelmi rendelkezéseket kijátszva, félárral’: „Arra kényszerítenek, hogy majorságot, malacot, az ingemet is eladjam, és *feketén* szerezzek hajtoszíjat, alkatrészt, és magas adót fizessek és beadási kötelezettséget” (Sütő 1: 108); *kereken* ’nyíltan, kertelés nélkül’ „Mikor befejezte a beszámolót, Amalfi *kereken* megmondta: nem helyesli” (Szabó 365); *magyarán* ’világosan, nyíltan’: „Már a száját is kitérte, hogy odamondja nekik szokása szerint amúgy *magyarán*, de csak tátint” (Szabó P. 1: 289); *paprikásan* ’ingerülten, mérgesen’: „RÁJA (*paprikásan*). Maga megint hazudott” (Örkény 1: 21); *savanyúan* ’kedvtelenül, fanyarul’: „SZÉCHENYI... Ej, ne üljön olyan *savanyúan*, doktor Görgen! Ha hirtelen bejönne valaki, azt hihetné, én vagyok az orvos s ön valami megvigasztalhatatlan mánia-depresszatorias beteg” (Németh 2: 83); *szívesen* ’kedvvel’: „Ugye, édes rózsám, te is *szívesebben* viseled ezt a bokorugró szoknyát, mint azt az istentelen, fodrozott krinolt?” (Örkény 3: 260—1); stb.

A melléknévekből származó határozószóknak két típusa van. Az egyik típushoz azok tartoznak, amelyek csak határozóragos formában állandósultak, s melléknévi változatuknak nincsen frazéma értékű jelentése, vö. *magyar* — *magyarán*. A másik típust pedig azok a határozószók képviselik, amelyeket alkalmilag lehet képezni melléknévi monofrazémákból, vö. *paprikás* — *paprikásan*. Mindkét típus módhatározót jelöl a mondatban.

Találtam olyan főnévi eredetű melléknévi monofrazémát is, amelyik toldalék nélkül utal a határozói funkcióra: „Nemcsak óvatosak, mértékleteseknek is látszanak; nem vetik magukat *hübelebalázs* tátott csőrrel a felkínált zsákmányra” (Déry 520). Ehelyett a *hübelebalázs módjára* változat ismert köznap nyelvhasználatunkban.

2.4.3. Névutós főnevek: *háta mögött* 'tudtán kívül': „— De én már régen elmondtam magának, hogy mit beszélnek a *háta mögött*. Szeme láttára írtam meg a felmondólevelet, miután rájöttünk, már évekkel ezelőtt, hogy semmit sem tud, és egyéves korában a kis-fiút kanyaró helyett nátháról (sic!) kezelte” (Kosztolányi 765), „GERGELY. Szóval a feltételeket is megírtátok már a *hátam mögött*. Amíg én Róma falaiban bízom, a falak alkudoznak” (Németh 1: 159); *keze alá* 'felügyelete alá': „BORBÁRA. . . Még estével Enyedre kell érünk. . . Öcsédet viszem vissza professzor Pápay *keze alá*. KATA. . . Mely igen irigylem öcsémuramat. Hallom, szép haladást tett a rétorok közt” (Németh 1: 646); *keze alatt* 'felügyelete alatt': „Ilyen irányú tanulmányait Jászárokszálláson végezte, mégpedig Tejbetők András nevű szűcsmester *keze alatt*, akinek lehetett nagyon élelmes ember” (Móra 1: 224); *kéz alól* 'más után': „A kerítésnek taszított és beleharaptam a csuklójába. Azt mondta: annak lehetett? Nekem nem lehet? Ha olyan nagyon kíván engem, vegyen el feleségül. *Kéz alól* nem vesz feleséget. Így mondta” (Sütő 1: 93); *kéz alatt* 'titokban, sutytyomban': „— Nem lehetne *kéz alatt* valahogy elintézni? — kérdezte végre” (Tamási: 472); *lelke szerint* 'érzése szerint': „Kik azok, akiket te *lelked szerint* szíjai együttesbe sorolsz? Szentgyörgytől akár Budapestig tájulhat ez a névsor” (Sütő 2: 349); *orra előtt* 'közvetlenül előtte': „— Hol? — kérdezte Harisnyás, és kimeredt a szeme az erőlködéstől. — Ott, az *orrod előtt*, a villanyoszlop tetején! Nem látod, Kandurka?” (Szabó 244); *szíve szerint* 'lelke szerint': „Néha egy jó hallgatója kedvéért, akinek *szíve szerint* beszélhetett: elment a legtávolabb eső vendégfogadóba, pedig nem a gyalogjárásra született. . .” (Krúdy 275); *testvérek közt* 'legalább': „Persze nem szólok a feleségedről, akit hogy megcsalsz, azért *testvérek közt* megérdemelsz huszonöt botot” (Nagy 59); *per kopf* 'fejenként': „— De édesem, hárman vagyunk hozzá. Ötezer *per kopf*, az tizenötezer korona, ezret-ezret pedig a három kasznárnak kell adni” (Nagy 7); stb. Ez utóbbi eredeti német alakjában került át nyelvünk argotikus változataiba.

A viszonylag gyakran használatos névutós monofrazémák között vannak személyraggal kiegészíthető képződmények, s vannak olyanok, amelyek csak az eredeti jelentés megváltozásával vethetők alá grammatikai módosításnak. Vö. *kezem/kezed/keze* stb. *alatt* (*dolgozik, tanul stb.*) — *kéz alatt* (*szerez, vesz stb.*).

2.4.3.1. Az említett monofrazémák más nyelvekben is megvannak a magyar névutóknak megfelelő prepozíciós változatokban. E nyelvek frazemológiai feldolgozásaiban — O. Nagyhoz hasonlóan — néha csak a *kéz alatt* típusú, grammatikailag is kötött képződményeket tartják nyilván, vö. pl. fr. *sous la main* (Pradez), többségükben azonban — főleg az újabb keletű munkákban — megtalálhatók a személyre vonatkoztatható frazemologizmusok is, vö. pl. or. *za spinoj č'ej* (Žukov 165).

2.4.3.2. Mint ismeretes, a magyar névutós képződmények és azok indogermán megfelelői; mindig két különírt nyelvi jelből (két frazémából) tevődnek össze, s ezért nem tekinthetők monofrazémáknak a szó szoros értelmében. Tekintettel azonban arra, hogy a toldalékos névszók esetében egyes nyelvekben szintén két különírt elemmel kell számolnunk, célravezetőbbnek tartom ama tulajdonságuk szerint minősíteni ezeket a nyelvi jelenségeket, hogy a konkrét síkon betöltött vagy grammatikailag lehetséges funkciójuk alapján jelentésbelileg egy egységnek tekinthetők. Vagyis ebből a szempontból valóban monofrazémák.

A monofrazémáknak ez az értelmezése, véleményem szerint, lehetővé teszi azoknak az ellentmondásoknak a kiküszöbölését, amelyek az eltérő típusú nyelvek frazeológiai összevetése során törvényszerűen jelentkezhetnek. Pl. ha a m. *vaktában* — ném. *aufs Geratewohl*, tör. *başına* — or. *s duši* stb. párokat egyaránt monofrazémáknak tekintjük, akkor — a korábbiaktól eltérően — nem csonkítjuk meg a nyelvi valóságot azáltal, hogy a német, ill. orosz frazemologizmusoknak megfelelő magyar, ill. török változatot kirekeszjük a frazeológia tárgyköréből.

3. Dolgozatomban azokkal a nyelvi jelenségekkel foglalkoztam, amelyek képhívó erejüknel fogva önállóan frazemologizálódnak a magyarban. Ezek közé soroltam a magányos igéket, főneveket, melléknveket és határozószókat, ill. a névutós főneveket. Utaltam ezek szintaktikai funkcióira, és igyekeztem rávilágítani a konkrét—absztrakt síkváltás folyamán bekövetkezett nyelvtani és jelentésbeli módosulásokra.

Tanulmányom hiánypótló céllal íródott, s azokról a képződményekről kívánt rövid áttekintést adni, amelyeknek nagy részét teljes egészében mellőzik mind a külföldi, mind pedig a magyar szakirodalomban.

Mint említettem, a monofrazémákhoz soroltam az egybeírt frazemologizmusokat is, mint pl. m. *cserbenhagy(ás/os)*, ném. *Haarspaltere*i, or. *krovopijca* stb. Ezeket egy más alkalommal részletezem.

IRODALOM

- Déry = Déry Tibor: A napok hordaléka. Bp., 1982.
 Gárdonyi = Gárdonyi Géza: A láthatatlan ember. Bp., 1980.
 Herczeg = Herczeg Ferenc: Történelmi regények. Bp., 1983.
 Illyés = Illyés Gyula: Kháron ladikján. Bp., 1982.
 Kosztolányi = Kosztolányi Dezső: A léggömb elrepül. Bp., 1981.
 Krúdy = Krúdy Gyula: Étel király kincse. Bp., 1981.
 Móra = Móra Ferenc
     : 1 = A vademmer és családja. Nádihegedű. Bp., 1981.
     : 2 = Napok, holdak, elmúlt csillagok. A fele sem tudomány. Bp., 1980.
 Nagy = Nagy Lajos: A vadember. Budapest nagykvéház. Három boltoskisasszony. Bp., 1981.
 Németh = Németh László: Szerettem az igazságot. Drámák 1931—1955. 1—2. Bp., 1981.
 O. Nagy = O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976.²
 Örkény = Örkény István: Drámák. 1, 2. Bp., 1982.
 Pradez = Pradez, Elisabeth: Dictionnaire des gallicismes. Paris, 1951.
 Sütő = Sütő András
     : 1 = Anyám könnyű álmot ígér. Bp., 1981.
     : 2 = Az idő markában. Bp., 1983.
 Szabó = Szabó Magda: Bárány Boldizsár. Sziget-kék. Tündér Lala. Bp., 1983.
 Szabó P. = Szabó Pál: Talpalatnyi föld. 1—2. Bp., 1961.
 Tamási = Tamási Áron: Összes novellái. 1—2. Budapest—Debrecen 1979.
 Жуков = Жуков, В. П.: Словарь фразеологических синонимов русского языка. М., 1987.

Somhegyi Gyula

Imre Samu: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése magyar nyelvatlasz anyaga alapján. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987. 68 oldal

Konferenciákon, tanácskozáson sokan mondták már, évkönyvekben, folyóiratokban sokan leírták, hogy A magyar nyelvjárások atlaszának munkálatai és eredményei nyelvtudományunk történetének legnagyobb és legértékesebb vállalkozásai közé tartoznak. Szűkebb szakmai berkekben arról is egyre többet lehet hallani, hogy a szakemberek elismerik ugyan a nagyatlasz értékeit, mégis eddig alig éltek a benne rejlő kutatási lehetőségekkel. Röviden szólva: dicsérik, de nem használják. Sajnos tehát nem következett be az, amit sokan vártak, hogy a nagyatlasz hatalmas anyaga pezsdítő hatással lesz a különböző nyelvészeti diszciplínákra (pl. a dialektológiai, etimológiai stb. kutatásokra), sőt más tudományterületekre is. Elsőként Imre Samu élt a nagyatlasz kínálta lehetőséggel, ugyanis már 1971-ben megjelent az Akadémiai Kiadónál „A mai magyar nyelvjárások rendszere” című nagy jelentőségű monográfiája, s az itt ismertetett munkája is A magyar nyelvjárások atlaszának anyagára épül.

Az MNyA. lexikai anyagának rendszeresebb feldolgozását is Imre Samu kezdte el „Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai” (MNy. 77: 1–20) és „Egy igecsoport néhány szóföldrajzi jellemzője” című (MNy. 81: 87–93) cikkeivel, s ezen szókészleti vizsgálódásait bővítette és fejlesztette tovább az akadémiai székfoglalóként elhangzott „Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján” c. értekezésében. Ez a dolgozat az MNyA. 1162 térképe közül — a lexikai jellegűeket kiválasztva — végül is 567 megjelent és 1 kiadatlan térképlapot ölel föl, két fogalom megnevezését pedig több térkép alapján állította össze a szerző.

Az értekezés a nyelvjárási szókincs két szerkezeti kérdésével, a egyes fogalmak megnevezési rendszerének tagoltságával és a vizsgálatra kiválasztott szóanyag rétegződésével foglalkozik. Tagoltságon az egyes fogalmak megnevezési rendszerében megmutatkozó mennyiségi különbségeket érti, s ezt példákon meg is magyarázza. A mezőgazdasági növények közül pl. az *árpá*-nak 1, a *kukoricá*-nak 4, a *sütdők*-nek 50 elnevezése van, vagyis az *árpa* megnevezési rendszere tagolatlan, a *kukoricá*-é enyhén, a *sütdők*-é erősen tagolt. Rétegződésen pedig a szóanyag eredet szerinti megoszlását érti a szerző, s azért tárgyalja a két kérdést együtt, mert — amint a későbbiekben részletesen kimutatja — a tagoltság és a rétegződés több vonatkozásban is összefügg egymással.

Érdekes és hasznos annak a terminológiai kérdésnek a fölvetése, hogy például a *sütdők* megnevezésére használatos *bubolajutók*, *bundatök*, *fehértök*, *patolyattök*, *pécitök*, *selemtök*, *sütni való tök*, *töröktök*, *urítök* stb. lexémák (lexikai egységek) szinonimáknak tekinthetők-e. Egyetérttek Imre Samu azon véleményével, hogy „egyazon fogalomnak a különböző nyelvjárástípusokban élő megnevezéseit nem célszerű szinonimáknak tekinteni és nevezni. Ezzel ugyanis a szinonimák körét túlságosan kiszélesítenénk, és a *szinonima* műszó tartalmát is némileg bizonytalanná tennénk. Szerintem szinonimákról csak egyazon nyelvváltozaton belül beszélhetünk, és szinonimáknak csak olyan lexémákat tekinthetünk, amelyek az illető nyelvváltozatot beszélő közösség szókincsébe tartoznak. S ebben

a tekintetben önálló nyelvváltozatnak tekintem az egymástól többé-kevésbé elkülönülő egyes nyelvjárásokat is" (8–9). Helyette valóban szerencsésebb a Josef Filipectől kölcsönzött *tautonima* szakszót használni, a *szinonima* műszót pedig a hagyományos értelemben fenntartani, s eszerint például egy-egy helyi nyelvjárásban a *szotyola* és a *napraforgó*, a *tányérica* és a *napraforgó*, az *uszu* és a *napraforgó* szinonimáknak vehetők.

A feldolgozott 570 térképlap szófaji megoszlása a következő: főnév 455, ige 73, melléknév 26 és számnév 16. Az egy fogalomra eső megnevezések átlaga a főneveknél 12,7, az igéknél 12,8, a melléneveknél 19,8, a számneveknél viszont csupán 1. Ezekből a számadatokból nyilvánvaló, hogy a tagoltság problematikáját a főnevek körében volt célszerű részleteiben is megvizsgálni. A főnevek elemzéséből kiváglott, hogy például a gyümölcsnevek közül a paraszti gazdálkodás jellegzetes termékeinek (pl. *alma*, *cseresznye*, *dió*, *körte*, *meggy*, *szilva*, *szőlő* stb.) megnevezései tagolatlanok vagy enyhén tagoltak, a vadon termő növények (pl. *csipkebogyó*, *földiszeder*, *kökény* stb.) megnevezései viszont jóval tagoltabbak (tagoltsági mutatójuk majdnem hatszorosa az előbbi csoporténak).

A rétegződés (eredet) szerinti vizsgálódásban is figyelemre méltó következtetésekre jutott a szerző. A mintegy hat és félezer lexikai egységet kitevő szövmennyiség eredet szerinti megoszlása a következő: 1. Ősi (uráli, finnugor, ugor) eredetű a korpusz 1,5%-a (90 szó.) Ez az adat csak a tőszavakat foglalja magában. — 2. A jövevényszavak részese dési aránya 13,4% (870 adattal). Ezeknek majdnem a fele szláv jövevényszó, de jelentős a német és román eredetű jövevényszavak száma is. — 3. Belső keletkezésű lexéma (lexikai egység) nagyon sok van, a szóanyag 78,4%-a (kb. 5100 példával). — 4. Az ismeretlen, bizonytalan, vitatott eredetű szavak 6,7%-os arányban fordulnak elő (436 adattal). — A magyar szókincs egésze szempontjából igen tanulságos, hogy Imre Samu itteni vizsgálati eredményei nagyfokú hasonlóságot mutatnak Benkő Lorándnak egy pedagógusnapi beszédfeldolgozásán alapuló, szintén a szavak eredetével foglalkozó — ugyanilyen kategóriák szerinti — kutatásaival.

Érdekes tanulság az is, hogy a nyelvjárási szókészlet területi tagolódásában fontos szerepet játszanak a belső szóalkotási módok, mégpedig főképpen a szóösszetétel, a szóképzés kevésbé. A tájszó elterjedtségi körének elemzéséből pedig a következőt állapította meg a szerző: „Abból a tényből, hogy a vizsgált szóanyag több mint négy és félezer, tájszónak minősített adatából csupán 6 él az egész nyelvterületen, és a mintegy 1100 jelentésbeli tájszóból pedig csak 1, ezen a korpuszon túlmutató tanulság is levonható: az tudniillik, hogy tájszavaink óriási többsége bizonyos területekhez kötődik, és szinte elhanyagolhatóan kevés az egész nyelvterületen élő valódi és jelentésbeli tájszó (a vizsgált korpuszban pl. mindössze kb. 1 ezrelék)” (46).

A dolgozat végén a szerző számba veszi és kisebb egységekre bontva részletezi mindazon (társadalomtörténeti vonatkozású, tárgyi stb.) tényezőket, amelyek egy-egy fogalom megnevezési rendszerének tagoltságában közrejátszanak. Ezeket az egymástól olykor csak árnyalatokban különböző alcsoportokat mindenütt találó példákkal világítja meg.

A munka egészére is jellemző: a nagyatlász szókészletének több szempontú elemzését rendkívüli alapossággal, nagy körültekintéssel végezte el a szerző akképpen, hogy közben finoman árnyalt megfigyeléseket tesz, apró részletekben különböző csoportokat állít föl, s ezeket jól megvilágított példákkal szemlélteti. Megállapításai nemcsak a magyar nyelvjárások szókincsével kapcsolatos ismereteinket gazdagítják, hanem a nyelvtudomány más területein is hasznosítható eredményeket hoznak.

J. Soltész Katalin: Arany János verselése. Opus. Irodalomelméleti tanulmányok, 9. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 347 oldal

1. „[...] versírás közben a metrum zsongása szinte betölti a költőt” — mondja Weöres Sándor a versírás folyamatát vizsgálva (A vers születése. In: Egybegyűjtött frások I—II. Budapest, 1970. 1: 243). Egyik versének keletkezéséről vallva pedig azt írja: „Egy jambikus versforma dongott a fejemben [...]; nem kívántam teljesen alkalmazkodni hozzá, hanem inkább körülötte keringeni mindenféle változatokkal” (i. h. 235). Weöres az alkotásmódot vizsgálva egy Arany János levélrészletet is közöl, amelyből kitetszik, hogy Arany szerint is először „[...] az érzelem már hullámszik, rhytmust, dallamosságot kap [...] — de az eszme [értsd: tartalom (B. L.)] még hiányzik [...]” (i. h. 221). A költői műalkotás megformálásának és megformáltságának a versritmus tehát ab ovo alapvető tényezője. Anélkül, hogy alkotáslélektani részletkérdésekbe bonyolódnánk, annyit a Weöres-idézetekből kiemelhetek, hogy a költő a benne motoszkáló versformához nem kíván teljesen alkalmazkodni. E tényben rejlik — különböző esztétikai kérdések mellett — a verselés vizsgálatának kétféle lehetősége: az általános és az egyedi verstan. Ez utóbbi a metrikai leírás mellett a verselés és a költői szövegmű tartalmi egészének összefüggéseit megkísérli fölárni (vö. Kecskés András: A magyar vers hangzásszerkezete. Budapest, 1984. 13 kk.; Szepes Erika—Szerdahelyi István: Verstan. Budapest, 1981. 30—1). A verstan általános része az egyes metrikai típusok leírásával és egyéb kérdésekkel foglalkozik. Mivel többnyire a versegyedek ritmusa is — láttuk a költők vallomásait — csupán igazodik egy mintához, a minta pedig az idők folyamán másként és másként alakul és értelmeződik, csakúgy, mint a verselés technikai mivolta, sőt: eljárása, nem meglepő: időről időre újabb és újabb verstanok, illetőleg verselméletek és metrikai leíráskísérletek bukkannak föl (vö. Szerdahelyi István: Hangsúlyos verselésünk vitatott vonásai. ItK. 90 [1986.]: 117—31, 1. a J. Soltész fölfogására vonatkozó részt: 130; Szuromi Lajos: „Az idő és hírnév” — Zrínyi három epigrammájának ritmikája. It. 68 [1986.]: 540—3).

2. Talán a verselés fontosságának és a kutatási lehetőségeknek és gondoknak e rendkívül elnagyolt megrajzolású képéből is kitűnik J. Soltész Katalin könyvének fontossága. A mű Arany János költészetének teljes versanyagát dolgozza föl metrikai szempontból. A vállalkozás önmagában is egyedülálló, emellett a monográfia szerzője mindvégig rámutat a verselési jelenségek szerepére a költői szövegművek egészében mint műalkotásokban. A dolgozat e két tényezője — a leírás teljessége és a verselés mirevalóságának kutatása magában hordozza a kutatás eredményességének lehetőségét, ez J. Soltész verstani alapszemléletéből is, amelyet a Bevezetésben vázol (7—11), következhet: „Míthogy Arany János nemcsak a magyar költészetnek és a magyar verselésnek, hanem verstani irodalmunknak is klasszikusa, nem akartam túlságosan eltávolodni az ő fogalomrendszerétől. Ezért beszélek »magyaros verselés«-ről, sőt »nemzet versidom«-ról »ütemes«, »hangsúlyos« vagy »ütemhangsúlyos« verselés helyett, noha tudjuk, hogy ez a ritmuselv [értsd: ritmusalakító eljárás] nem csupán magyar sajáttság, ám az ütem és a hangsúly meghatározása is vitatottabb annál a kétségtelen ténynél, hogy ezt a verselést magyarosnak, nemzetinek érezzük. Ezért tárgyalom »A magyaros ritmus megmértékelése« fejezetcím alatt azt a jelenséget, amelyet az újabb szakirodalom »szimultán verselés«-nek, »kettős ritmus«-nak, »bimetriá«-nak nevez” (7).

A könyv már említett Bevezetését hét fejezet és egy függelék rész követi.

Az első fejezet: A vers írásképe (11—28). Mivel csaknem természetesnek vesszük, hogy a verset többnyire olvassuk, így az írott vagy nyomtatott formáját szintén olyanra természetesnek tartjuk, hogy még a kutatás sem nagyon foglalkozott vele. Pedig a „vers s o r” kifejezés is mutatja, mennyire hat a látvány még az ide vonatkozó műszavak

kialakulására is. A szerző leír számos írásképi jellemzőt, szól a ki- és bekezdett verssorok szerepéről, a sorkezdő nagybetűkről, a tipográfiai kiemelés módjairól és egyebekről. Némely írásképi különlegességre külön is föl hívja a figyelmet, ezt az Arany szövegek kiadói szívelhetnék meg, nevezetesen a Buda halála egyes énekeinek címét a történeti hangulat-keltés céljából eredetileg gót betűkkel szedette a költő. Az újabb kiadások ugyanis megelőzik ezt az írásképi stílusesszéköt. — Közvetve a vers írásképe alapján határoz meg J. Soltész egyes fogalmakat, ti. azt tekinti „[. . .] verssornak és versszaknak, ami í r á s b a n egy verssor, egy versszak” (26).

A Strófászerkezetek és rímképletek fejezete (29–51) áttekinti Arany versszaképítkezésének fajtáit. Arany nál a leggyakoribb a négysoros strófa: 199 versének csaknem 3000 versszaka. Ennek az európai versirodalomban is gyakori strófafajtának a szerző megállapítása szerint a nemzeti versidomhoz kapcsolódása jellemző Aranyra (30). A négysoros strófákból álló 92 vers párrímes. Kitér a szerző a nyolcsoros és a hatsoros szakaszokra, továbbá a ritkább fajtájúakra: az egysoros versre, a kétsoros és a háromsoros versszakokra. — Arany mindössze egyetlen egysorosot írt (A hangsúlyosok hexameter), erről a szerző megjegyzi, talán „[. . .] ezt is strófának lehet tartani [. . .]” (39). Úgy gondolom: nyugodtan, hiszen korábban is hasonló formai szempontok szerint döntött — a hagyománnyal összhangban — a „verssor”-nak és magának a „strófá”-nak a fogalmáról. Újabb költészetünkben számos egysoros van, pl. Pilinszky János: Egy sírkőre. In: Uő.: Nagyvárosi ikonok. Budapest, 1971.² 144; Weöres Sándor: Egysoros versek. I. m. 2: 15. A Weöres versek némelyike nemesak egysoros, hanem egyszavas is („Tojáséj.”; „Liliomszörny.”). Szövegtani alapon az effélek éppúgy szövegművek, akár egy több száz oldalas regény (vö. Deme László: MNyTK. 154. sz., 65; Dieter Viehweger: Szemantikai jegyek és szövegstruktúra. Tanulmányok — Studije 15. Újvidék, 1982. 52 kk.). Így tehát nyugodtan tartathatók az ilyenféle költői szövegművek egysoros strófában írt verseknek. A strófászerkezet hiánya esetén szintén lehetne akárhány soros strófáról beszélnünk, ám ennek nemigen volna gyakorlati haszna (ellenkezőleg). Az ilyen, ún. szakozatlan versekkel és rímelésükkel foglalkozván a szerző rámutat a rímelés tagoló szerepére (49 kk.).

A Prozódia és ritmika (52–126) című rész először számba veszi azokat a jelenségeket, amelyek a versritmika kialakításához szükségesek a hagyománytól, a köznyelvtől eltérő ejtés- (esetleg: írás)mód alapján. A költői szabadság a kettőshangzók használatában, a szinérézis (*haramia* ~ *haramja*), a dierézis (*pajzs* ~ *pa|izs*), az elízió, a *h* alkalmankénti hehezetnek való fölhasználása és egyebek mellett az *a* névelő és egyes vonatkozó névmások és határozószók (*aki* ~ *akki*, *amely* ~ *ammely* stb.) *a* elemének a követő mássalhangzót nyújtó hatásában is megnyilvánul. Némelyik szó vagy szókapcsolat ejtése Arany életében is változott. A korabeli ejtémód (változataival együtt) a versritmus szempontjából mindig számon tartandó, hiszen a költemények előadása, fölolvása csak így lehet nyelvilag is, esztétikailag is hiteles és teljes. — E fejezeten belül tárgyalja a szerző a magyaros ritmust (61–80), ennek „[. . .] alapegysége egy szótagcsoport, amely lehetőleg, de nem kötelezően értelmi egységet alkot, és amelynek nyomátéka lehetőleg, de nem kötelezően egybeesik a természetes értelmi hangsúllyal. Ez a szótagcsoport az ü t e m. Az ütemet négy vagy kevesebb szótag tölti ki; a szótagszám hiányosságát nyújtottabb ejtés vagy szünet pótolja” (61). J. Soltész e föl fogását finom határozottsággal különbözteti el mások nézeteitől.

A nemzeti versidom sorfajtáinak vizsgálata számos tanulsággal jár; például: a két-ütemű sortípus nyolcasainak 4380 sorában mindössze 646 sor azoknak a terjedelme, amelyekben a metset végig érvényesül (64). Ezért is volt fölösleges Aranyt, a költőt rehabilitálni egyes verstani kutatóknak Arannyal, a verstudóssal szemben, akinek saját maga által is metszethibásnak tartott „Zsigmond, a ki-|rály, a császár” sorát többen igyekeztek tisztára mosni. — Arany nál talán a legfontosabb versidoma a négyütemű tizen-

kettősök 27 000 sora. Ezeknek 2 %-ében a *metszet* szóösszetételi határon van: „Madár-látta kenyér-||darabocskát lelne” (71), a mai helyesírású kiadások sajnos e tekintetben is megmásítják a költőt, mert „[. . .] egybefrnek olyan szókapcsolatokat, amelyeket Arany még különírt [. . .]” (i. h.). — A négyütemű tizenkettősök 4|2||4|2 tagolású fajtája olyan túlsúlyra jutott, hogy Arany choriambussal élénkítette a sokszor használt tizenkettősöket — mutat rá a szerző; s hozzáteszi: „Apró töredékek kivételével nincs olyan tizenkettősöket tartalmazó verse, amelyben ne lenne choriambizált sor; igaz, ezek gyakran maguktól is így alakulhattak” (91). E choriambizált tizenkettősök fajtáinak leírása (mennyiségi adataikkal együtt) jól hitelesíti J. Soltész megállapításait. A choriambusok használatára vonatkozó más vélekedések ezek után kevésbé meggyőzőek (l. Szepes — Szerdahelyi i. m. 292; Kecskés i. m. 59).

A lazább és a szoros időmértéken alapuló formák átvizsgálása ugyancsak több eredményt hozott. Foglalkozik a tanulmányíró a trocheusnak a magyaros ritmustól való megkülönböztetésével, a jambuszok és nyelvünk szótaghosszúsági tulajdonságainak összefüggéseivel. A Bolond Istók 4000 arsziszát és thésziszét elemezve megállapítja, hogy a jambusversben a hangsúly ritmustámogató szerepe nem a hangsúlyos rövid, hanem a hangsúlytalan hosszú szótagok sokaságában rejlik (100).

Némelyik Arany-vers szabad ritmusú, ezek formájukkal a jövőbe mutatnak, de van tartalmában is a XX. századot megelőlegező szabadverse, átköltése (A Mab királynő), amely majd Füst Milán és Tandori Dezső lírájában talál lírai rokonságra (vö. Weöres Sándor: Három veréb hat szemmel. Budapest, 1977. 502).

A könyv negyedik fejezete: Rím (127—66). Arany, tudvalévő, nemcsak a nemzeti versidom elméletével, hanem a rímeléssel is tanulmányban foglalkozott. Rímtelen verse csupán mutatóba akad (a fordításokat és az antik formákat itt nem számítva). — J. Soltész Arany rímeit 24 255-nek számolta, ezekből a különböző rím 19 522. Az adatok alapján nem panaszkodhatni a magyar nyelv rímsegénységére, főképpen ha tudjuk, hogy a rímek 90 %-a egyszer fordul elő (130). A rímek 78 %-a ereszkedő (az összecsengés az utolsó előtti magánhangzótól számít ezekben), a többi emelkedő. Természetesen a szerző e két rím-fajtát nem az időmérték szerint különbözteti meg, mint egyik újabb verstanunk, ezért az efféle különbségtéves okára is rámutat (132). — A rímek vizsgálata közben Arany nyelvi kreativitásáról is képet kap az olvasó egyes elméleti kérdések újszerű értelmezése mellett. Az asszonánc szabályainak egyik, eddig megfogalmazatlan tételét is kifejti a szerző, azt tudniillik, hogy az ereszkedő és az emelkedő rím más feltételek között minősül tiszta rímnek vagy asszonánénak (140—1).

Külön fejezet írja le a Járulékos versdízsek[et] és alakzatokat (167—93): a belső rímet, az alliterációt, a refrént, az enjambement-t é. í. t.

A versformák áttekintése — ez a hatodik fejezet (194—242). A magyaros ritmus formák 35 037 sora (65 %) módosítja a korábbi szakirodalom álláspontját, miszerint Arany verseinek a jambus mellett csupán kis százaléka ilyen (195). Ezekben a leggyakoribb a 73 versegyed 26 765 sornyi négyütemű tizenkettőse, belőlök az életmű terjedelmének 54 %-a adódik. Gyakoriságban a nyolcas következik 53 versegyednek 1610 sorával, majd a hatos sorok 139-e. A többi sorfajtát is figyelembe véve 168 kombinációban 23 sortípusról ad számot a szerző nem feledkezve meg a rímelés szem előtt tartásáról sem. — Az időmértékes versformákban a jambus uralkodik 25 (a fordításokkal együtt 35) %-ban 10 098 (illetőleg 25 186) sorral (vö. Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892. 323). — Trocheusi mindössze hat vers, az életmű alig egy százaléka. J. Soltész csak azokat a verseket tekinti trocheusiaknak, amelyek nem vehetők egyszersmind magyarosnak is (218), e véleményét körültekintően alakítja ki (l. 82 kk.; 109 kk.). Mindezzel szemben Szepes és Szerdahelyi a Toldi verselésében határozottan trocheusi lejtést lát (i. m. 397 kk.). — Arany mesterségbeli tudásának az egyéb időmértékes formák és az

Arisztophanész-fordítás metrumai a bizonyítékai. A verselési technika fölényes kezelése a kombinált és keverék versformák használatában szintén tapasztalható (235–42).

Utolsó fejezetként Pályaképet ad a szerző (243–7). Ebben rámutat: a népies formák részaránya a Tolditól a szabadságharc végéig terjedő pályaszakaszban a terjedelem 98%-a, a jambusi formák a szabadságharc után viszont 40%-ra emelkednek a mondani-való változásával összefüggésben. A Toldi szerelmének bizonyos fokú korszerűtlensége is e formaváltozással van kapcsolatban (247).

A versformák táblázata (250–329), a Rövidítések jegyzéke és a Verscímek mutatója (331–2; 333–47) zárja Függelékként a könyvet. — A versformák táblázata közli a sorfajt (szótagszámot), illetőleg sorképletet, ha szükséges: a verslábak számát, a strófa sorainak számát, a rímképletet, a költemény keletkezésének idejét, a vers címét, sorokban mért terjedelmét és a szerző megjegyzéseit a verselésre, egyebekre vonatkozóan. E táblázatok csupán a terjedelem megadásának adataiban térnek el J. Soltész Babits Mihály költői nyelve (Budapest, 1965.) című munkájának hasonlóan értékes adattárától, így bizonyos összevetések is elvégezhetők verseléstörténeti szempontból. — A könyv írógépés anyag sokszorosítása, egyes betűkön szemlátomást kézzel javították hosszúra az ékezeteket. Ismerve az ilyen kiadás nehézségeit, örömmel kell mondanom, hogy mindössze egy sajtóhibát találtam (a 260. oldalon a sorfajok képletében hiányzik egy fél zárójel). Ugyan csak pontosság tapasztalható a szövegközléseknél, a képleteknél. Ellenőriztem például a Népdal című vers adatait (a 282. oldalon) és a költemény szövegéből idézett részleteket (s ennek kapcsán a Verscímek mutatóját): a 77. oldalon a „Juhaj! Kevibe Szent-Endréről menyasszont” sor végén felkiáltójel helyett pont van. Igaz: csupán egy utalásból közvetve derül ki, hogy a kritikai kiadást használta a szerző (l.: 11 és 332).

3. Verstani szakirodalmunk forrongásának idején a legjobb szakmai hagyományt kellő bírálattal követve írta meg J. Soltész Katalin e munkáját. Bizonyítva: az efféle alapkutatások éppúgy szükségesek és elengedhetetlenek a rendszeres magyar verstan számára, mint az irodalomtanítás és az irodalomtudomány egésze számára.

Büky László

Veszprém megye földrajzi nevei.

II. A Pápai járás

Tungli Gyula vezetésével gyűjtötték a Veszprém megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak; tudományos irányító Ördög Ferenc, közzétette Ács Anna, Csepregi Istvánné, Gerstner Károly, Gyórfy Györgyné, Harmath István, Hoffmann István, Tungli Gyula, Varga Mária, szerkesztette Balogh Lajos és Ördög Ferenc. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. sz. Budapest, 1987. 391 oldal

A népnyelvi értékek megmentésének gondolata régóta foglalkoztatja a nyelvtudomány (főképpen a dialektológia) szakembereit. Ennek érdekében a múlt század végétől napjainkig több gyűjtésre ösztönző felhívás jelent meg. S nekibuzdulásban, lelkesedésben nem is volt hiány: a felhívások, a népnyelvi gyűjtésre biztató pályázati lehetőségek (pl. a most már néhány évtizedes múltra visszatekintő országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtő-pályázat) nem pusztába kiáltott szóként hangzottak el, hiszen igen szép eredményeket hoztak évről évre. A különböző gyűjtési kezdeményezések közül az egyik legsikeresebbé az a mozgalom vált, amely országszerte a földrajzi nevek följegyzésére, megmentésére

irányult. Mintegy negyedszázada annak, hogy példamutató kollektív összefogással napvilágot látott a „Zala megye földrajzi nevei” című kötet, amelyet napjainkig jó néhány megyei névgyűjtemény megjelenése követett. A megyei kötetek bizonyosságul szolgálnak arra, hogy a közös munka, sok-sok ember lelkesedése, a szűkebb pátriáért való tenniakarása előbb-utóbb meghozza gyümölcsét. A leletmentő tudományos haszon mellett ebben van ezeknek a kiadványoknak a legnagyobb értéke.

Veszprém megyében, ahol járásonként látnak napvilágot a földrajzinév-gyűjtemények, a Tapolcai járás névkincsének kiadásával kezdődött a földrajzi nevek közzététele (MNyTK. 156. sz. Bp., 1982), most másodikként pedig a Pápai járással folytatódott a sorozat. A gyűjtést-kiadást itt is az a felismerés motiválta, amelyet a Tapolcai járás névanyagát összefoglaló kötet Előszavában olvashatunk: „... társadalmunk felgyorsult fejlődésével, a nagyüzemi gazdálkodás szinte teljes mértékű gépesítésével, különösen pedig mezőgazdasági termelő szövetkezeteink mind gyakoribb összevonásával eltűnnek a funkciójukat veszített dűlők, dűlőrészek, kisebb vizek stb. nevei, amelyek között nem egy olyan is van, amely a nyelvi értéken túlmenően történeti értéket is hordoz mint volt középkori településnév” (5).

A Pápai járás 61 településének a kötetben 9833 névcikket tartalmazó anyaga is igen jelentős tudományos érték a különböző nyelvészeti stúdiumok (például a névtan, a nyelvtörténet, a nyelvjáráskutatás stb.) számára, ezenkívül azonban jó kiindulási alapul szolgálhat más tudományzakok (elsősorban a néprajz és a helytörténeti kutatások) művelőinek is. Így pl. a következő névcikkekhez fűződik érdekes népi magyarázat: 14/67. *Dobzós, -ba Fr. Nh.*: A mai falu déli, dombos része volt az első település helye. A török időkben itt élt egy Ihász Kati nevű lány, aki megtetszett egy török vezérnek. A falu népe a templomba bújtatta el a lányt a török elől. Azok pedig bosszúból felgyújtották. — Útépítéskor temetőt találtak ezen a helyen. Házépítéskor ma is csontok, kardok, lócsontok kerülnek elő. A falu északra húzódásával építettek a volt temetőre kápolnát. — 15/169. *Bétyár-kut* F. Savanyú Jóskaék találkozóhelye volt. — 20/50. *Hathalom, -ra* ... A hét vezér akart itt gyűlést tartani, ezért készítették a halmokat. Hat kész lett, de a hetedik domb nem. Így nem is tartották meg a gyűlést. Mások szerint a törökök hordták össze a halmokat, mindenki egy sapka földet hozott. — 25/51. *Csárdai kápolna* É. A kápolnát Meszlényi Vera grófnő építtette. A néphit szerint itt kötött házasságot Kossuth Lajos. Mások szerint átutazóban járt itt Kossuth feleségével. A kápolna búcsúja szentháromság vasárnapján van, a ságiak, a szentivániaiak ma is ide járnak búcsúra. — A példák számát főleges volna szaporítani, ilyen és ezekhez hasonló adatok százával szerepelnek a kötetben, igazolva ennek a vidéknek a hagyományokhoz való ragaszkodását, hagyományőrző jellegét.

Nyelvi-nyelvjárási szempontból minden földrajzinév-gyűjteménynek fontos feladata az is, hogy a nevek hangalakja hűen tükrözze az adott település tájszólását. A Pápai járás kötetéről ilyen szempontból is a dicséret hangján lehet szólni, hiszen számtalan példát találunk benne a különböző nyelvjárási jelenségekre. Ennek illusztrálására két közleg névanyagából, a járás legészakibb részén található Csikvándról (a 24. oldalon levő térképen tévesen *Csikivánd*-nak van feltüntetve) és a járás déli felében fekvő Pápasalamon községből választok adatokat. Megvan a nyílt *e* és a zárt *é* fonémaellentéte, a zárt *é* nagyszámú példában jelentkezik: 1/97. *Hégy: Szőlőhégy*; 1/107. *Katalikus jakérészt: Kérészt*; 57/34. *Kendérföld*; 57/87. *Berék-ajji ut: Berék-ajjai ut*; stb. A köznyelvi hosszú *ú, ű* és *i* helyén általában a rövid megfelelőik használatosak (pl. 1/1. *Lóusztató*; 1/6. *Ökör-kut*; 1/149. *Ér-híd*; 1/184. *Közép-Nyilas-dűllő*; 57/1. *Cifra-híd: Kanáris-híd*; 57/20. *Ujj iskola*; 57/91. *Rohoncki-dűllő*; 57/110. *Jakab ut*; stb.). Az illabiális *ë*-vel szemben gyenge fokú *ö*-zés, az *é* helyén viszont erős fokú zárt *i*-zés jelentkezik: 1/64. *Zsöllér-tag: Zsöllér-kuti-dűllő*; 1/142. *Fölső-kert alla: Fölső-kerték alla*; illetőleg 1/28. *Faluvíg: Falu víge*; 1/104. *Cselidház*;

1/179. *Körtíjjes: Körtülés-tag*; 57/48. *Irtás-rít*; 57/89. *Ebideső-domb: Ebideső*; stb. Szórványosan a *v* hiátustöltő is megfigyelhető (1/76. *Divósi-erdő: Divós*), az apalatális *l*-zés és az expozív *ty*-zés és *gy*-zés viszont eléggé gyakori mássalhangzó-jelenség (pl. 1/2. *Kastétkert: Kastéjkert*; 1/60. *Cser alla: Cser ajja*; 1/84. *Gulakut*; 57/30. *Kovácsműhel*; illetőleg 1/19. *Pörgye-domb*; 57/36. *Kis-kut laptya*; 57/60. *Tölösök: Tölösök dombgya*; stb.). Különösen sok példát találunk az *l* kiesésére (pl. 1/13. *Bót: Nagy bót*; 1/87. *Hatvanhódas*; 57/34. *Kendőrföd*; stb.), de a magánhangzóközi mássalhangzó-nyúlás sem ritka (pl. 1/18. *Tanított-lakás*; 1/66. *Vadkerítés*; 57/112. *Legellő-erdő: Közös-legellő*; stb.). A köznyelvtől eltérő hasonulás és az *n* palatalizációja viszont ritkábban fordul elő (pl. 1/31. *Nak-kut: Nagy-kut*; 57/120. *Salamonyi-erdő*).

A földrajzi köznevek értelmezésével (15–23) a névgyűjtemény azt a helyes gyakorlatot követi, amely a „Somogy megye földrajzi nevei” c. kiadvány óta általánossá vált. A kötetnek ezt a fejezetét — a Tapolcai járás földrajzi névgyűjteményéhez hasonlóan — Varga Mária állította össze. A pontosan, nagy gonddal értelmezett köznevek közül különösen azok az elemek érdemelnek figyelmet, amelyek nincsenek országszerte elterjedve (ilyenek pl.: *aszó, bodonkut, börc, бүрү, csalüt, csuhás ~ csóhos ~ csuvit ~ csuvis, észteru ~ észterő, godëna, göbécsés ~ göbécsés, hancsék, horgos, kupa, kütyü, mocsojja, pagony, pozdomáris, síd, szër, tanárok, torok, zuggó*; stb.). Véleményem szerint ide lehetett volna sorolni a Sutton földrajzi nevet, amelyre Csikvánd (1/42), Szerceseny (4/26), Gecse (7/35), Magyar-gencs (22/12), Kemeneshőgyész (26/32) és Pápa (29/433) anyagában van példa, hiszen ez mindenütt félreeső utca, falu- vagy utcarész megjelölésére használatos. Olyan típusú megnevezés ez, mint a földrajzi köznevek értelmezésénél feltüntetett *godëna* és *kütyü*, amelyek — amint az adatok mutatják — szintén földrajzi tulajdonnévvé váltak. A Sutton (Pápán *Suttyom* változata is van) hangalakja és jelentése alapján nem tartom lehetetlennek, hogy összefügg a *sut* köznévvvel. Ennek bizonyítása természetesen további vizsgálatást igényel. Egyébként közszoí eredetű földrajzi nevek a külterületen is vannak. Ilyenek például a több községből is adathozható *Hamuház(ak)*, *Mészégető(k)* és *Szénégető* elnevezések, amelyek néhány erdei mellékipar (a hamuzsír-, mész- és szénégetés) egykori fűzésére utalnak, s éppen ezért hely- és gazdálkodástörténeti szempontból becses értékűek.

A Pápai járás földrajzinév-gyűjteményének, amely a terület nagyságát és a közzétett nevek számát tekintve igen jó gyűjtésről tanúskodik, van még egy szembetűnő vonása: ez a falucsúfolók nagyon gyakori előfordulása. Szinte se szeri, se száma a szellemesnél szellemesebb csúfolóknak. Ilyen pl. a 42. lapon a következő: „A láziak »taligapörzsölők«. Egyik alkalommal Nagy Pál disznót ölt, és kivitték a kertbe megperzselni. Beborították szalmával, bementek gyufáért. Addig a szomszéd — Kemény Ferenc, aki nagy lókötő volt, más variáció szerint haragosa volt Nagy Pálnak — kicserélte a disznót a taligára. A visszajövő gazda nem vette észre, a szalmát meggyújtotta, és megpörzsölte a taligát. A szomszéd községekben még a következő csúfolók élnek: „Nekidűlnék, mint láziak a ködnek. Lázi sziva mind duránci” — dicsekedtek a szilvájukkal.” — Nem túlzok, ha azt állítom, hogy ebben a kötetben lehet annyi falucsúfolót találni, mint némelyik megyei kiadványban együttvéve. Ezeknek gazdagsága már a Tapolcai járás névanyagában is feltűnő volt, ezért is tudott Mészárosné Varga Mária külön tanulmányt szentelni a falucsúfolók vizsgálatának (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 6. sz. Bp., 1981.). A két járás földrajzinév-kiadványa alapján valószínűnek látszik, hogy megyénk közül Veszprém a leggazdagabb falucsúfolókban. A nevek gazdagsága, a falucsúfolók nagy száma és a tréfás nevek előfordulása (pl. 3/164. *Bukfenc*; 16/135. és 31/101. *Bárnévóna*; 26/39. *Betekincs*; stb.) azt jelzi, hogy e vidék magyarságát hagyományörzés, életvidám humor és névadó lelemény egyaránt jellemzi. A Pápai járás földrajzi neveit tartalmazó értékes kiadvány után bizakodással várjuk a folytatást, az Ajkai és a Veszprémi járás névanyagának mielőbbi megjelenését.

Bod-kódex (a XVI. század első negyede). A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 1987. 101 oldal.

Sándor-kódex (a XVI. század első negyede). A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 1987. 105 oldal.

1. A két kódex — a Régi magyar kódexek 2. és 3. számaként — egy kötetben jelent meg abban a sorozatban, amelyet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke az MTA és az MM kutatási pályázatának keretében indított el, s amelynek első kötete a Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról című nyelvemlékkiadvány Bp. 1985. (Ismertetését l.: Nyr. 111: 250—52.). Az egy kötetben való megjelenést a két kódex rövid terjedelme indokolja (a BodK. 18, a SándorK. 20 kódexlevél).

A Bod-kódex kiadását előkészítő munkacsoport tagjai: Korompay Klára, Kozocsa Sándor, Lőrinczi Réka, Sipos Pál, Szabó T. Ádám. A Sándor-kódex kiadását Korompai Klára, Kozocsa Sándor, Parragi Márta és Vekerdy Lilla készítette elő. A bevezetést és a jegyzeteket mindkét nyelvemlékhez Pusztai István írta.

A nyelvemlékek bemutatásának szerkezete hasonló a sorozatot indító kötetéhez: a bevezetést a latin megfelelők leltőhelyei, majd részletes irodalomjegyzék követi, és a kódex hasonmása, illetőleg betűhű átirata zárja le. A Bod-kódex szövegét ezenkívül még megelőzi a Cornides-kolligátum hátsó kötetstáblájának hasonmása és betűhű átirása.

E kiadványsorozat első darabja „folytatása volt a Cornides-kolligátum egykor egymástól függetlenül keletkezett darabjai hasonmáskiadásainak (Példák Könyve: CodHung. IV., Cornides-kódex: CodHung. VI.)” (7. l.), ez indokolja, hogy az ismertetendő kiadvány e kolligátum kiadatlan darabjaival folytatódjék, még „akkor is, ha legújabban kétség támadt annak a tudományunkban hagyományos nézetnek a megalapozottsága iránt, hogy a Bod- és Sándor-kódex valóban az Egyetemi Könyvtárba bekerült kolligátumhoz tartozott” (i. h.).

2. A jelen kiadvány elsőnek a Bod-kódexet közli. Előljáróban ismertetik leltőhelyét, szó van XIX. századi kötetstábláiról, amelyek nagyon hasonlítanak a Könyvecse kötetstáblájára. A kódex mai nevét múlt századi kéz jegyezte be elől, az újrakötésnél hozzáfűzött második fólió rektójára.

A hasonmás kicsinyítése a fóliók felületét tekintve 17 százalékos.

A Bevezetés részletesen tájékoztat minden kérdésről, amely a kódex formáját illeti, beleértve a kézirat papírját, a tinta fekete színét és a rubrumozást is. A betűhív átirat a színezett betűket és az írásjeleket félkövér szedéssel jelzi.

A Bod-kódex írása tömör, egyenletes, végig egyetlen és nagyon fegyelmezett kéz munkája; írását egyéninek is mondhatnánk, mert egyetlen írástípus jellemzői sem illenek rá maradéktalanul. A színezés minden bizonnyal később készült, és más kéz munkája, mint ahogyan egyéb nyom, javítás is elárulja a későbbi bejegyzőket.

A kódex írójának személyéről, keletkezésének idejéről, helyéről nem ad hírt a kézirat, de annyit ma már bizonyosnak tekinthetünk, hogy ferences eredetű, és nőknek szánták. E kérdésekről filológiai pontossággal tájékoztat a Bevezetés (10—13), mindezekon kívül a helyesírási kérdésekről — kiegészítve *Kniezsa* helyesírási táblázatát (14) —, illetőleg a betűhív átirás elveiről is. Itt is, mint a sorozat első darabjában, minden mellékjelet kitettek, nem jelölték viszont a betűvariánsokat. Ezt sajnálhatjuk, főként az *f* ~ *s* esetében, mert az *f* — *f* tévesztést ez olykor indokolná (pl. BodK., 6v, 1. sor: *dewlfes* = LobK *dewlfes* (l. jegyzet)).

A Bod-kódex két ún. traktátust vagyis vallási témájú elmélkedést tartalmaz. Az első traktátus az ember három fő ellenségéről szól (az első a világ, a második a test, a harmadik az ördög). A második traktátus a halálról szól. A morális-vallási elmélkedő gondolatokat példázatok teszik elevenebbé és érthetőbbé. A traktátus szövege nem eredeti; ez is, mint a többi kódexünk, különböző latin források fordításainak kompilációja útján ötvöződött eggyé. A Bod-kódex szövege azonos az 1514-ben keletkezett Lobkowitz-kódexével. Kiadványunk nagy értéke, hogy lapalji jegyzetben közli a kritikus helyek LobkK.-beli megfelelőit; külön tanulmányt érdemelnének ezek közül például az íráshibákra vonatkozók, zömüket meg lehet fejteni ezeknek a munkaigényes, nagyon nagy filológiai jártaságot és gondosságot igénylő jegyzeteknek a segítségével.

A Bod-kódex nyelvezete szép, a mai köznyelvi alakoknál általában nyíltabb szóvaltozatokat bőven találunk benne (*mastan*, *velág*, *vakanduk*, *váras* 'város' stb.), de archaikus változatok is előfordulnak a nyíltabbá vált formák mellett (pl. *marhát* ~ *morhát*). A régi magyar nyelvet kedvelőknek sok példával szolgál a kódex egy-egy mai szavunk régebbi jelentésére (pl. *ha* 'mikor', *mindenha* 'mindenkor', *velági marha* 'vagyon', *állat* 'létező', *vall* 'bíró'), mások korábbi formájára (pl. *félelm* 'félelem', *mevetsig* 'nevetség', *kazdagság* 'gazdagság'), és természetesen ma már nem élő szókra is. Alaktani régiességei (pl. *kerte* 'kertje', *vakéji* 'vakít') is szép számmal vannak. (Mindezeket az érdeklődés felkeltésére és a mű elolvasására való ösztönzés céljából említtem meg.)

3. A jelen kiadvány második fele — újonnan kezdett lapszámokkal — a Sándor-kódex ismertetésével kezdődik. A bevezető rész tájékoztat arról, hogy a kódexnek jelenlegi nevét Toldy Ferenc adta Sándor István emlékezetére. A XIX. századi kötés, a papír, a formai kérdések részletező leírása után megtudjuk, hogy egyetlen kéz műve, még a rubrumozott iniciálákat is ugyanazon scriptor készítette. „Legfeljebb az utolsó előttinél gondolhatunk arra, hogy idegen kéz is »besegített«” (9). Írástípusa „kapcsolt barát gót” (= gothica textualis cursiva). Nem olyan egyenletes és szép, mint a Bód-kódex — más jellegű — írása. Érdekes, hogy a kódex párbeszédes részeiben a dialógus szereplőinek nevét vagy megszólalását rubrummal való aláhúzás jelzi (piros tintás aláhúzás a Cornides-kolligátum darabjai közül csak a Könyvecsében fordul elő).

A kézirat keletkezésének idejére, helyére, arra, hogy kinek készült, nincs a szövegben közvetlen utalás. A tartalom alapján két lehetőség kínálkozik arra a kérdésre adandó válaszként, hogy milyen eredetű: többen (és főként a régibb szakirodalomban) domonkos kódexnek, mások (elsősorban Knieszsa) ferences eredetűnek tartják; az bizonyos azonban, hogy nem Ráskai Lea másolta. Feltételezhetjük, hogy apácáknak szánták (vö. 11–13).

Helyesírását Knieszsa hiányosan és itt-ott sajnos tévesen jellemzi, pl. az „ü, ű hang jele kódexünkben sohasem ő . . .” (vö. 14). — Megjegyzendő, hogy a hosszú magánhangzók kettőzött betűvel való jelölése az egész magyar helyesírástörténet szempontjából sarkalatos kérdés, s ez egészül ki itt a Knieszsa táblázatában nem szereplő újabb kettős betűvel: *qq* = *ø* hang. A nagy gonddal megírt fejezet tehát sok tekintetben pontosítja helyesírástörténetünket. Egy nyomdai megoldása azonban nem szerencsés: a *cs* hang jelölésére szolgáló < 'kisebb, mint' jel az olvasást vékony vonala miatt kissé zavarja, bár formája hasonlít az eredeti betűjére.

A Sándor-kódex vegyes tartalmú: „Az egyes szövegegységek bemásolása véletlenszerűen történtetett” (16). Első szövegegysége eddig ismeretlen latin traktátus fordítása, témája a mennyország. Pedig jó volna tudni, honnan keletkezett a sok, való életet tükröző leírás: pl. a húsvéti kenyérről (sajt, tej, tikmony kell hozzá, koszorú alakúra kell fonni (lv); egerekről és egérfogóról is szó van (lv–2v); megjegyzést találunk arról, hogy „szörnű volna a táncoló, ha koszorúja nem volna” (6v) stb.

Ezt a fejezetet a három keresztény leány mártírpassiója követi. Van olyan irodalomtörténeti felfogás, amely irodalmunk első drámai emlékének tekinti, bár inkább dialogizált legendának nevezhetjük. Ennek latin forrása közismert. Figyelemreméltó azonban, hogy a közreadott latin szövegek egyike sem pontos megfelelője a magyar mártírpassiának, s az 1500-as évek magyar történelmére emlékeztet az, hogy a legenda eseményei — a latin eredetitől eltérően — nem a római, hanem a török császár udvarában játszódnak. Ebből a tényből arra kell gondolni, hogy „Magyarországon kellett keletkeznie. Lehet, hogy ilyen latin szöveg nem is volt, hanem a fordító szabadon alakította azt az eredetileg rímes prózában írt latin szöveget, amelyet Celtis Konrád . . . 1497-ben maga hozhatott Budára, de ha nem, akár küldhette is . . .” (18).

Nyelve enyhén labializáló (*tekéltetés, szentöl, szent Pétör, köröszt* stb.); mainál zártabb és nyíltabb szóalakok egyaránt találhatók benne, de e kódexet nemcsak nyelve, hanem tartalma is érdekes olvasmánnyá teszi; főként az első traktátus szívderítő olvasmány.

Mindkét kódexhez nagy apparátussal készült, a munka nagyságát ránézésre nem is eléggé sejtető lelőhelyjegyzék és irodalomjegyzék van csatolva.

Örvendetes, hogy a megkezdett sorozat új kötete viszonylag hamar követte az elsőt, a nagy munkához a benne részt vevőknek további eredményeket és egymást követő kiadványokat kívánunk.

Velcsov Mártonné

Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába. Szerkesztette Fülöp Lajos. Tankönyvkiadó, 1986. 301 oldal

Majdnem egy évtizedet kellett várni arra, hogy az új tantervek bevezetése és az új tankönyvek kiadása után megjelenjék az az új, átfogó módszertani útmutatás (egyetemi jegyzet), amely nélkül aligha képzelhető el, hogy a leendő tanárok mindennapi iskolai munkájukat — az anyanyelv tanítását — tudatosan és eredményesen végezhessek. Nagy szükség volt rá, gyakorlati igényt elégt ki, de elkészítésének nagy a felelőssége is.

„Tantárgypedagógiai jegyzetünknek az a rendeltetése — írja az előszóban a szerkesztő —, hogy — a szaktárgyi, ideológiai és az elméleti pedagógiai ismereteket alapnak tekintve — eligazítást adjon a középiskolai anyanyelvi nevelésnek azokban a kérdéseiben, amelyekben a magyar szakos tanárjelölteknek gyakorló munkájuk megkezdésekor megfelelő tájékozottsággal kell rendelkezniük. Tanácsadásról, módszerek ismertetéséről és nem didaktikai előírásokról lesz szó.”

Vegyük hát sorra, milyen tanácsokat olvashat ki belőle a kötet forgatója, és felhasználásuk mennyire hatékonyan segítheti a középiskolai anyanyelvi nevelés színvonalának emelését.

A bevezetésben rövid ismertetés található az anyanyelvi tantárgypedagógia általános kérdéseiről, részletek a magyar nyelv tanításának történetéből a görög és a római grammatikától napjainkig, valamint az anyanyelvi nevelés céljáról és feladatairól. Ez utóbbiból érdemes idézni az összefoglalásban megfogalmazottakat: „A középiskolai anyanyelvi nevelésnek az a célja, hogy az anyanyelvnek mint nyitott rendszernek élményszerű megismertetésével a tanulók beszéd- és magatartáskultúráját olyan szintre emelje, amelyen eredményesen vehetnek részt a társadalmi szintű kommunikációban, dinamikus, kiművelt és kontrollképes alapot nyernek az önálló ismeretszerzésre, az önművelésre, választott életpályájuk nyelvhasználati feladatainak, valamint a társadalmi életben vállalt feladatoknak a teljesítésére” (48).

Az anyag érdemi része hét fejezetre tagolódik.

— Az anyanyelvi nevelés művelődési anyaga. — Ez a fejezet értelmezi a tanterveket iskolatípusonként és osztályonként részletezve; továbbá értékelő ismertetést ad minden tankönyvről külön-külön (53–105).

— Az anyanyelvi nevelés speciális eljárásai. — E cím alatt kapunk tájékoztatást az ismeretek kialakításának hagyományos útjairól, az újabb törekvésekről, az ismeretek megszilárdításának és alkalmazásának módjairól, valamint az ellenőrzésről és az értékelésről (107–69).

— Az anyanyelvi készségek és képességek fejlesztése. — Itt kerül sor annak kifejtésére, hogyan fejleszthető a befogadás és a kifejezőképesség, a beszédkultúra, valamint a helyesírás. Elmélet, követelmény, módszer keveredik ezekben a fejtegetésekben (170–223).

— A tantárgyi ágazatok tanítása. — Ez a fejezet tudatosítja tantárgyunk ágazatos jellegét, vagyis hogy milyen sokrétegű, és mégis egységben kívánatos látni. Az elemzett ágazatok: a szövegtan, a leíró nyelvtan és nyelvművelés, a stilisztika, általános nyelvészeti ismeretek és a nyelvtörténet (225–41).

— Tervezés, órátípusok, szervezési kérdések. — A jegyzet leggyakorlatibb fejezete, amelyben a tanmenetkészítéssel, az órátípusokkal, a felkészülés követelményeivel és az óraelemzéssel ismerkedhet meg az érdeklődő. Az utóbbi akkor hasznos, ha felhívja figyelmünket saját eljárásaink tökéletesítésére (243–81).

— Az anyanyelvi nevelés különleges feladatai. — Ebben a fejezetben egymástól eltérő témakörök kaptak helyet: a tanári munka sajátos területei: a felzárkóztatás kérdése, az anyanyelvi szakkörök ügye, a nyelvi ismeretterjesztés lehetőségei, a nyelvi versenyekre való felkészítés és a felnőttoktatás (esti és levelező tagozat) sajátos területe (275–81).

— Taneszközök, oktatástechnológia. — A témakör azért figyelemre méltó, mert mint olvashatjuk: az elméleti ismeretek ma már elsajátíthatók a szakirodalomból, a gyakorlatban azonban a taneszközök használatának számos megoldatlan kérdésével kell szembenézni (283). A tanításban szerepet játszó eszközök következő fajtáival ismerkedhetünk meg: nyomtatott eszközök, nyomtatott grafikai eszközök, auditív információhordozók, vizuális információhordozók, audiovizuális információhordozók és demonstrációs eszközök (283–95).

Végigolvasva az anyagot — a fejezetek tartalmi ismertetéséből is következőleg — megállapítható, hogy a szerkesztő teljességre törekedett; a témához tartozó minden kérdésben valóban tanácsot, útmutatást kívánt adni. Ez igen tiszteletre méltó törekvés, éppen ezért vitathatatlan érdeme is az összeállított anyagnak. A kérdés csupán az, hogy ebből a gazdag — de nem eléggé összezsírozott — elméleti és módszertani tudnivalókból összeáll-e valamiféle egységes tanári szemlélet azokban, akiknek szánták: a tanárjelöltekben. Efelől ugyanis a szerkesztő is kissé bizonytalan, hiszen így vall az előszóban: „Kiadványunk teljesebb összehangolása éppen ezért megvalósíthatatlan feladatnak látszott, hiszen ez az egyéni kutatások, a sajátos didaktikai gyakorlat uniformizálását jelentette volna. A szerkesztő jól tudja, hogy ebből következően vannak egyenetlen részei, óhatatlan átfedései, hiányai is a jegyzetnek.”

Az ügy érdekében a szerkesztői önkritikát a következőkkel kívánjuk kiegészíteni. Nem kellett volna ennyire tartani az uniformizálás veszélyétől például a következő két helyen, ahol bizony az átfedés helyett szívesebben olvastunk volna egységes összefoglalást mindkét témában: A tanulók beszédkultúrájának fejlesztése és A tágabb értelemben vett beszédművelés című részeknél, továbbá A kifejezőképesség fejlesztése és A szövegtan oktatása című témák esetében. Hiányérzetünk pedig különösen egy területtel kapcsolatban van, ez pedig a nyelvművelés átfogó szempontjának kellő és következetes hangsúlyo-

zásának elmaradása. Egyetlen utalást ugyan találunk erre vonatkozóan: A nyelvművelés mint stúdium igen vékony réteget képvisel a tantervi tematikában: a IV. osztály végén, a nyelvtörténeti ismeretek feldolgozásához kapcsoltan „tanítjuk” a nyelvművelést, azaz a nyelvhasználatnak a köznyelvhez viszonyított megítélését a nemzeti nyelvi normák jegyében, új nyelvi jelenségek megjelenésével kapcsolatos állásfoglalás kialakításának kimunkálását. Ha a grammatikát és a helyesírást tudatformáló diszciplínaként értelmezzük, akkor a nyelvművelést az öntudatos nyelvhasználat stúdiumának kell tekintenünk. Erre a színvonalra azáltal emeljük, hogy a nyelvművelés elveit tárgyaljuk meg, és tesszük meg a tanulóknak a beszéd és az írás vezérfonalául” (232). Sőt a feladatot is megfogalmazva találjuk: „A nyelvművelés iskolai formájának az a feladata, hogy a nyelvhasználatban megmutatkozó negatív társadalmi hatások (a bürokratikus nyelv, a durvaság, a trágárság, a tévesztések, a hibázások stb.) ellen felvegye a mindennapi küzdelmet a helyes és pontos gondolatközlés érdekében” (49). Íme tehát a komplex program, a megvalósítással azonban adós maradt a jegyzet.

A gazdag szakirodalom felsorolása viszont mindenképpen további önművelésre serkentheti a jegyzet minden használóját. Ilyen összefüggésben tehát mégis elmondhatjuk, hogy sikeresen szolgálhatja a mottóul választott szép költői idézetet: „Az egyetlen igazi tanulás: a lényünkben szunnyadó tudásnak tevékeny ébresztése.” A tanárjelöltek szunnyadó tudásának tevékeny ébresztése a záloga az anyanyelvi nevelés jövőbeli felvirágoztatásának, és ebben nem kis szerep jut e jegyzetben megfogalmazott gondolatoknak, amelyeket az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék módszertani szakcsoportjának tizenkét tagja: külső és belső, korábbi és mai munkatársai „adtak közre”; név szerint: J. András Katalin, Balassa László, Filó Katalin, Fülöp Lajos, Hangay Zoltán, Honti Mária, A. Jászó Anna, Nagy Ferenc, B. Porkoláb Judit, Szemere Gyula, Szende Aladár, Wacha Imre.

Graf Rezső

Sebestyén Ádám: Bukovinai székely népmesék I—IV. Szekszárd, 1979—1986. I. kötet 392, II. kötet 464, III. kötet 352, IV. kötet 580 oldal

A mi országunk kicsi, mégis nagyon sok etnikai csoportja van. Kósa László és Filep Antal méltán népszerű könyve, *A magyar nép táji-történeti tagolódása* (Bp., 1978.) mintegy kétszáz tájat és csoportot vesz számba, köztük természetesen a bukovinai széke-lyeket is. A sok etnikum között nincs még egy, amelyik annyi hányattatáson, szenvedé- sen ment keresztül, mint a bukovinai székelység.

Madéfalva — 1945 szeptembere. A madéfalvi veszedelmet megörökítő emlékmű előtt egy katonaruhás fiatalember és egy idős, helybeli csíki székely olvassa a feliratot:

A határórség erőszakos szervezésekör
Madéfalva határában
1764. jan. 7-én hajnalban
a császári katonaság által védtelenül lekasabolt
Csík- és Háromszéki
200 székely vértanú emlékére
kik az ősi szabadság védelméért vértettek el,
emelte az utókor hálás kegyelele
1899.

A fogolytáborból hazafelé tartó fiatalember Sebestyén Ádám, maga is bukovinai székely, aki később, az 1972-ben Szekszárdon megjelent könyvének bevezetésében így vall érdeklődésének kialakulásáról: „Gyermekkorom óta ösztönösen gyűjtöttem a népdalokat, népi játékokat a magam gyönyörűségére. 1945 szeptemberében a madéfalvi emlékmű véletlen megismerése döbbsített rá, hogy tennem kellene valamit szerencsétlen, sorsüldözött népemért. Úgy gondoltam, talán népem életének, történetének, szenvedéseinek, örömeinek feltárásával, megörökítésével szolgálhatom a javát. Hiszen már a *félüldős* andrásfalviak sem sokat tudnak Andrásfalváról, a székelyek múltjáról, a madéfalvi veszedelemről — akkor hogy tudnának róla a fiaik?” (A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig. 7).

Hogy Sebestyén Ádámnak, az önkéntes néprajzi gyűjtőből lett kutatónak nemes szenvedélye nem szalmaláng-lelkesedés, hanem népéért tenni akaró és tenni tudó igaz elkötelezettség, azt szépen példázzák a „Bukovinai székely népmesék” impozáns kötetei. Pedig az 1970-es évek elején nem éppen a legjobbkor gondolt arra, hogy meséket gyűjtson a bukovinai székelyek körében, hiszen a kiváló mesemondók (Palkó Józsefné, Ömböli Ferencné, Sebestyén Lajosné, Zsájc János és mások) ekkor már nincsenek az élők sorában. Ekkorra a magyar falu gazdasági-társadalmi életében is nagy változások mentek végbe, mégpedig elsősorban a termelészövetkezetek megalakulása következtében. Szinte máról holnapra megszűntek a mesemondás korábbi alkalmai (pl. a fonóba járás, a kukoricafosztás stb.), sőt a televízió (kisebb mértékben a rádió) elterjedése miatt egyre inkább visszaszorultak a hosszú téli esti szomszédolások, összejövetelek is, amelyek régebben a mesemondás gyakori színteréül szolgáltak. S éppen Sebestyén Ádám lakóhelyén, a Tolna megyei Kakasdon végzett gyűjtőmunka gyümölcseként látott napvilágot már egy-egy évtizeddel korábban a „Kakasdi népmesék” című kiadvány az „Új Magyar Népköltési Gyűjtemény” VIII. és IX. kötetében. Hogyan sikerülhetett mégis ilyen előzmények után Sebestyén Ádámnak a bukovinai (főképpen az andrásfalvi) székelyek körében ilyen vastkos köteteket kitevő mesekincset összegyűjtenie? Olyan tény ez, mely kissé rejtélyesnek látszik. Elismerés illeti a gyűjtőt, akiben volt elég erő, kitartás, lelkesedés ehhez a hatalmas munkához, s talán a megérdemelt gyűjtőszerencse is olykor mellé szegődött. De vajon honnan tudott erőt meríteni mesekincsének megőrzéséhez és gyarapításához egy olyan népcsoport, amely a madéfalvi veszedelem óta hosszabb-rövidebb ideig más népek földjére kényszerült, míg — oly nehezen s oly sok szenvedés után — hazájában végre otthonra talált? Fogas kérdés, amelyre nehéz választ adni. Tény, hogy a nehézségek, a magyarságuk mindenkori vállalásával járó hátrányok sem gyűrték le őket, töretlen optimizmusuk és hitük mindig erőt adott nekik létük s kultúrájuk megőrzésére. Talán innen van szép mese- és népdalkincsük, hátrányba szorítva is megtartott nyelvi gazdagságuk.

Sebestyén Ádám az 1970-es évek elején kezdett magnetofonnal meséket gyűjteni Kakasdon (az andrásfalvi székelyek körében), majd a másik négy bukovinai faluból (Hadikfalva, Józseffalva, Istensegíts és Fogadjisten községekből) elszármazott széke-lyekre is kiterjesztette gyűjtőmunkáját. Végül a négy kötetben 35 mesemondótól összesen 436 mesét tett közzé, ennek csaknem kétötöd részét (168 mesét) Fábián Ágostonné Györfi Mária mondta magnetofonszalagra. Fábián Ágostonné a Népművészet Mestere c. kitüntetés méltó tulajdonosa, a legkiválóbb mesélők egyike. Mesemondó művészetét, annak jellegzetes vonásait Palkó Józsefnével, Dégh Linda híres mesemondójával hasonlítja össze Kovács Ágnes a kiadvány 2. kötetében (397–408). A két kitűnő mesemondó közötti különbséget a következőképpen ragadja meg az ismert népmesekutató: „A sportból vett hasonlattal, úgy viszonyulnak egymáshoz, mint a hosszútávfutó a 100 méteres síkfutóhoz, vagyis alapvető alkati különbség van köztük: Palkóné a terjedelmes, részletesen kidolgozott meséket kedvelte, Fábiánné meséi tömörebbek, feszesebben szerkesztettek”

(2: 398). Aki ismeri a két mesemondó meséit, találébb jellemzést aligha fogalmazhatna meg. Ki kell emelni azt is, hogy az olvasót kitűnő jegyzetek segítik abban, hogy minél jobban megismerje az egyes mesék származását, elterjedtségét, népszerűségét, a különböző mesélők mesemondó művészetének jellegzetességeit, továbbá „tájékoztatják a magyar és a nemzetközi tudományos életben tevékenykedő folklórkutatót a mese cselekménye és gyakorisága felől, sőt itt-ott ízelítőt adnak a mesével kapcsolatos tudományos eredmények felől is. A jegyzetek végén az irodalomjegyzék eligazít a legfontosabb magyar mesegyűjtemények, a magyar és a nemzetközi mesekatalógusok, valamint a jegyzetekben felhasznált tanulmányok szerzője, címe, megjelenési helye és ideje felől” (1: 364). A jegyzeteket mind a négy kötethez Kovács Ágnes készítette. Ugyancsak az ő munkáját dicséri a 4. kötetben található típusmutató (541–73), amely valamennyi kötet meséit magában foglalja. Igen értékes Kovács Ágnesnek a „Bukovinai székely mesemondók” című tanulmánya is (4: 516–27), amelyben áttekintést kapunk a bukovinai székely mesegyűjtés első szakaszától pl. Dégh Linda anyagfeltáró és feldolgozó tevékenységének ismertetésén át Sebestyén Ádám mesegyűjtéséig. Megtudjuk belőle pl. azt is, hogy a bukovinai székelyek kultúrája iránti érdeklődés az 1930-as években kezdődött, s milyen jelentős volt a letelepedés után az Ortutay Gyula kezdeményezte gyűjtés. A mesemondókra és a mesemondásra vonatkozó kutatások összegzéséből fény derül arra is, hogy a székelység az egyik legnagyobb olvasmányműveltségű néprajzi csoport. Az is érdekes adalék, hogy a bukovinai székelyek meséire jellemző, hogy „bár elmondóik már 40 éve eljőttek Bukovinából, egy részük még mindig az ottani székely falvakban játszódik (emeltet természetesen mai környezetük is tükröződik a szövegekben). A csöppet sem könnyű és kellemes múlt sokuk tudatában mesevilággá szépül” (4: 522).

A nyelvészeknek (főképpen a dialektológusoknak) nagyon régi kíváncsi volt, hogy a néprajzkutatók gyűjtötte anyagot jó volna nyelvészeti szempontból is minél inkább kiaknázni, hasznosítani. Ez azonban amiatt gyakran akadályba ütközött, hogy a néprajzi szempontból kitűnő gyűjtések lejegyzése (fonetikus átirása) csak ritkán felelt meg a nyelvészeti követelményeknek. Ez a megállapítás a „Bukovinai székely népmesék” kötetekre – szerencsére – egyáltalán nem vonatkozik, ugyanis a szövegközlés Balogh Lajos és Voigt Vilmos „A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata” című összeállítás (Bp., 1974.) figyelembevételével olyan mintaszerűen sikerült, hogy szak tudományi célokra is eredményesen föl lehet használni, ugyanakkor olvasmányos is tud maradni, a lejegyzésben járatlan olvasó olvasmányélményét sem zavarja. Az utóbbiban az is segítségére van az olvasónak, hogy az ismeretlen csiki tájszók jelentését az egyes kötetek végén lévő szójegyzékben könnyen meg lehet találni. A mesék nyelvészeti szempontú gondozását és a szójegyzék összeállítását Rónai Béla végezte, mégpedig a tőle megszokott rendkívüli alaposággal, lelkiismeretességgel. „A bukovinai székelyek nyelvéről (A bukovinai székely nyelvjárás főbb sajátosságai)” címmel ugyancsak az ő tollából a nyelvészek és a nem szakember olvasók számára egyaránt hasznos és értékes tanulmány látott napvilágot – igen helyesen – már a kiadványsorozat első kötetében (329–41). Rónai Béla ezen munkája akár kiindulási alapul szolgálhat a bukovinai székelyek nyelvjárásáról frandó monográfiához is, ha erre vállalkozó kutató akadna. A nagy gondal közlött meseszövegek arra is alkalmasak, hogy ezek alapján mondatszerkezeti vizsgálódást végezhessünk. Mivel az egyes mesemondók legfontosabb életrajzi adatai (életkor, foglalkozás, az olvasottságra való utalás stb.) megtalálhatók az egyes kötetekben, sőt a negyedik kötetben külön fejezetben is (533–40), ezért bizonyos fokig nyelvészeti szempontú kutatásra is felhasználhatók a közlött meseszövegek.

Meggyőződésem, hogy a „Bukovinai székely népmesék” kötetek cselekményük érdekessége, a bennük rejlő erkölcsi tanulságok, tiszta nyelvvezetük miatt a gyerekek és a felnőttek egyaránt örömmel és sok haszonnal forgathatják. S mivel elhangozva a bukovi-

nai székely beszédnek újabb értékei (pl. hanglejtésformái, hangsúlyviszonyai) is felszínre kerülhetnének, hasznos volna — természetesen bizonyos válogatással — egy-két lemezt is közreadni belőlük. A kötetek kiadásáért dicséret illeti a Tolna Megyei Könyvtárat, annak vezetőit, akik már korábban is nemegyszer mutattak szép példát a hozzáértő mecénási tevékenységre.

Annak illusztrálására, hogy mennyi szépség, milyen tömörség, kifejezőerő jellemzi a bukovinai székelyek tájszólását, álljon itt egy viszonylag nagyobb terjedelmű részlet a II. kötet 207. lapjáról. A bukovinai székelyeknek Madéfalvától Tolnáig vezető rögös útjáról, mesévé szépült, múlttá szelídült igaz történetéről így beszélt Fábián Ágostonné: „Hol vót, hol nem vót, még az ópěrenciás tēngērēn ēs túl, vót ēccēr ēgy nagy székēj falu. Mádē-falva volt a neve. *Ēgy hīdeg tēli hajnalon āgyuszōra ēbredtek az embērēk. Māria Tērēzia lē-āgyuztatta az egész falut. Volt ott sīrás, jajgatás. Aki mēg nem halt, s el tudott futni, elfutott az erdōbe, onnat elvāndoroltak Bukovināba. Keserves tēl vót. Őt magyar falu lētt belōllük.*

Dolgozgattak, s kōzbe elszaporodtak. Sokat szēnvedtek. Idegēn földōn, de gyōkeret eresztēttek. Viseletükōt mēgtartottāk, s anyanyelvükōt mēgōriztēk. Emiatt sokat szēnvedtek. Magyarul nem tanulhattak, csak tūtokban, s így ēldegēltek. Amīg el nem jōtt a māsodīk vilāg-hāború.

Ēsszeültek az ország nagy embērei, s elhatároztāk, a székējēkēt haza kēll hozni Magyarországra. Hēj, Istenem, mīcsoda örōm vót! . . . Így indultak utra, két heti hānyōdās után mēgērkeztek Bācskāba. . . . Sok falu lētt belōllük. Dolgozgattak, épūtēttek, tervezgettek. De nem sokāig. Rōvid hārom esztendō után ēgy vasárnap dēlután kidoboltāk, ēgy órān belōl mīndēnki hagyja el a falut. Hamarjāban összepakolni, vinni, amīt lehetētt. . . . A tarisnyāba ēgy kicsi ēnnivalót, s így indultak utra. Mīndēn ott maradt. Oktōbērbe hova s merre ēgy csomó gyermekkel?

Ēgyik utkōzbe szūletēt, a māsik öreg mēghalt, s az élet így mēnt tovābb. Így értek sokan Zalāba. Tavaszīg mēghuztāk magīkot. . . . Tavasszal eltelepītētēk Tolna mēgyēbe többségükōt. S jelēnleg is itt vannak. . . . Nagyon jól vannak. Épītkeznek, s szép házai vannak. Kacsalābon forgō palótāk. Élnek boldogan, amīg mēg nem halnak. Itt a vége. Ez tīszta igaz vót.”

Szabó József

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1988. III. 20. — Terjedelem: 11,2 (A/5) fv

88.17554 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szemle

Imre Samu: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelv-atlasz alapján (Ismerteti: <i>Szabó József</i>)	369
Soltész Katalin: Arany János versezése (Ismerteti: <i>Büky László</i>)	371
Veszprém megye földrajzi nevei. II. A Pápai járás (Ismerteti: <i>Sz. Bozók Margit</i>)	374
Bod-kódex, Sándor-kódex (Ismerteti: <i>Velcsov Mártonné</i>)	377
Fülöp Lajos (szerk.): Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába (Ismerteti: <i>Graf Rezső</i>)	379
Sebestyén Ádám: Bukovinai székely népmesék (Ismerteti: <i>Szabó József</i>)	381

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatálnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADEMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémia Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudomány Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról ..... 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázata helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások egyzékével)] ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft.
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó, 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 | 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet. 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó, 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó, 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó, 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelv földrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: *Mutató*. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó, 347 oldal

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Benkő Loránd: A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei

Tolcsvai Nagy Gábor: A mai magyar nyelv normarendszerének egy jelentős változásáról az „ifjúsági nyelv” kapcsán

Kludny Kinga: A fordítás folyamatának nyelvészeti modelljei

Török Gábor: Újabb József Attila-kommetárjaimból II.

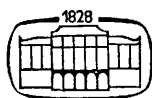
Madarászné Marossy Ágnes: Németh László két történeti drámájának szókineséről

Büky Béla—Gósy Mária: A beszédhangok gyakorisága első osztályos gyermekek spontán beszédében

Farkas Vilmos: Szókinesünk iráni eredetű nemzetközi és vándorszavairól

Kicsi Sándor András: Az alapszínnevek lexikalizálásáról

Kovács Zita: Katafora és pronominalizáció

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

112. ÉVFOLYAM 1988. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Benkő Loránd</i> : A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei	385
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : A mai magyar nyelv normarendszerének egy jelentős változá- sáról az „ifjúsági nyelv” kapcsán	398
<i>Kludý Kinga</i> : A fordítás folyamatának nyelvészeti modelljei	406

Íróink nyelve

<i>Török Gábor</i> : Újabb József Attila-kommentárjaimból II.	419
<i>Madarászné Marossy Ágnes</i> : Németh László két történeti drámájának szókincséről .	426

Nyelv és iskola

<i>Büky Béla—Gósy Mária</i> : A beszédhangok gyakorisága első osztályos gyermekek spontán beszédében	440
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Farkas Vilmos</i> : Szókincsünk iráni eredetű nemzetközi és vándorszavairól	448
<i>Kicsi Sándor András</i> : Az alapszínnevek lexikalizálásáról	456
<i>Kovács Zita</i> : Katafora és pronominalizáció	467

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Nagy János</i> : Zselic	476
<i>Guttmann Miklós</i> : Pótura — poltúra	482
<i>Polgár Kálmán</i> : Morgó	482

Szemle

Nyelvi illetan (Ismerteti: <i>Kemény Gábor</i>)	484
Terestyéni Tamás: Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon (Ismerteti: <i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	486
Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok (Népmesék) (Ismerteti: <i>Balázs Géza</i>)	488
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrénének Naplótöredéke és Emlékirata (Ismerteti: <i>Velcsov Mártonné</i>)	491
Nyelvművelő cikkek sajtószemléje (Összeállította: <i>Zimányi Árpád</i>)	492

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

112. ÉVFOLYAM * 1988. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei*

1. A nyelvi változások témakörének legizgalmasabb, legtöbb rejtelmet magában foglaló részlege kétségkívül a változások indítékainak a kérdése, amelybe az okok és célok elválaszthatatlan egységben tartoznak bele. Amikor előadásom megtartására fölkertek, első szándékom az volt — s ezt előzetesen jeleztem is —, hogy erről a számomra is legvonzóbb témáról szóljak. Hamar be kellett azonban látnom, hogy e vállalkozásba a jelen alkalommal nem foghatok bele, mégpedig két okból. Egyfelől azért, mert e téma oly kiterjedt és szerteágazó problematikát rejt magában, amelyet egy meghatározott terjedelmű előadásba bezsúfolni még legfőbb tételeire korlátozódva is egyszerűen képtelenség, különösképpen, ha e kérdéskörrel nem csupán egyszerű összefoglalást kívánnék adni, hanem arról saját felfogásomat is előtárni és megokolni óhajtanám. Másfelől azért, mert a nyelvi változások okainak és céljainak tárgyalása nem nélkülözhet egy olyan alapozást, amely maguknak a változásoknak a fogalmát, azok mibenlétét és jellegzetességeit tartalmazza, ismét csak abban a felfogásban, ahogy én e szóban lévő tárgykört látom. Saját nézőpontomat itt azért hangsúlyozom, mert mindezeket a témákat sokféle oldalról, sokféle szemlélet alapján lehet megközelíteni, s az a hatalmas szakirodalmi anyag, amely ide vág, maga is számos nézetkülönbséggel, ellentmondásokkal terhes; mindezekhez egyéni álláspont nélkül hozzászólni nem érdemes és nem is szabad.

Mindezen okok figyelembevételével, meg azért is, mert a nyelvi változások indítékairól vallott felfogásomat más alkalommal és keretekben rövidesen lesz még módom közreadni, úgy láttam, hogy ebben az előadásban csak a nyelvi változások fogalmának a problematikájába bocsátkozhatom bele, abba is csak bizonyos megszorításokkal, önkorlátozásokkal: a mondanivalónak inkább csak tézisszerű közlésével és a legszűkebb, legegyszerűbb nyelvi példanyag hozzáadásával.

2. Előadásom tárgyához még két előjáró megjegyzést szeretnék tenni. Az egyik az, hogy a következőkben mondanók a nyelvi változásoknak azokkal a fajtáival foglalkoznak, amelyek a történeti-összehasonlító nyelvtudomány módszerével, a filológia segítségével konkrétan kimutathatók. Nem kívánom tehát tárgyalni a nyelv őskorába, keletkezési idejébe visszanyúló paleolingvisztikai kérdéseket, s a transzformációs analízisnek azokat az eredményeit, amelyek ősidők nyelvi változásaira mutathatnak rá, esetenkénti egybeesések

* Elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvelméleti előadásainak keretében, 1987. december 18-án. Az előadási formát e közlésben is megtartottam, annak tartalmi részében semmi változtatást nem tettem, így a hozzászólásokra adott válaszaimat sem dolgoztam bele. — B. L.

ellenére sem tekintem a konkrétan kimutatható nyelvi változásokkal adekvát megfelelőknek.

Másik előre bocsátandó megjegyzésem a nyelvi változások szemléletében a nyelvi rendszer és annak beszédbeli felhasználása viszonyára vonatkozik. Ebben alaptézisnek tekintem a következőket: A nyelvi változások, mint a diakrónia vonalán megnyilvánuló események elsődlegesen a nyelvi rendszer aktuális felhasználásának színterén, a nyelvhasználat mindennapjaiban, a beszédben indulnak meg és folynak le, s jelennek meg esetenként az írásbeliség szintjén is. Szocializálódásuk révén és feltételével azonban eredményeik az egyéni és a kollektív tudatban élő nyelvi rendszerben rögzülnek, és válnak már a régítől eltérő, új szabályrendszerek alkotóiként maradandóvá, s persze hatnak vissza onnan ismét a nyelvhasználatra. Amikor tehát a nyelvi változások mibenlétéről, tulajdonságairól, jellegzetességeiről beszélünk, a változások színterének eredendően a nyelvi rendszer felhasználásának síkját, a nyelvi közlést, a nyelvhasználatot tekintjük. De mivel a közlési folyamatokban zajló változások egyúttal a nyelvi rendszer alkotóelemeinek és szerkesztési szabályainak változásaként is megjelennek, a mindennapi nyelvhasználat során történt változásokat a nyelvi rendszerben lecsapódó változásokként értelmezni is szükséges. Így a két síkot oda és vissza történő együtthatásaik folytán a nyelvi változások kérdéskörében sem lehet egymástól mereven különválasztani.

3. A nyelvi változás természeténél fogva diakrón fogalom; a nyelv történetének folyamatában, az idő előrehaladása során megy végbe. A nyelvi változásnak a diakróniához tartozása azonban nem jelenti azt, hogy jellegének meghatározásában a szinkrónia problematikáját el lehet hanyagolni. Ez már azért sem lehetséges, mert a diakrónia fogalma a szinkrónia fogalma nélkül meghatározhatatlan, hiszen a diakrónia lényegében nem más, mint a szinkrón állapotok végtelen, időben egymásra következő sorozata. Következésképpen egy diakrón viszonylat legalább két szinkrón viszonylatot feltételez, ami természetesen nem zárja ki e viszonylatok egész sorozatát. A nyelvi változás tehát mint diakrón folyamat nyelvi állapotból nő ki és abba tér vissza. Ez a tézis persze nemcsak azt jelenti, hogy egy nyelvi változást legalább két állapot viszonylatában tudunk egyáltalán meghatározni, hanem egyfelől azt is, hogy a bármikori kezdő állapot magában foglalja azokat a nyelv külső és belső történetébe tartozó alapokat, amelyekből a változás kiindul; másfelől azt is jelenti, hogy a bármikori végső állapot ismerete a változás eredményének összegezésében, regisztrálásában nélkülözhetetlen kellék, amely visszamutat a lefolyt változás tényére és jellegére.

Ezekre a kérdésekre azonban a későbbiekben még visszatérünk, maradjunk most meg egyelőre a nyelvi változások kifejezetten diakrón jellegénél.

Amiért a nyelvi változás a diakróniában megy végbe, abból még nem következik, hogy a diakrónia és a nyelvi változás közé minden körülmények között egyenlőségjelet kellene tenni. Ha a nyelvi rendszer teljességét nézzük, ez az azonosítás talán még elfogadható, hiszen akár két közel eső állapot közötti időben is a nyelvrendszernek bizonyos részlegei — egyes építőelemei és szerkesztési módjai — elmozdulhatnak korábbi helyzetükből. Ámde minél jobban tekintünk a nyelv részrendszereinek, továbbá az egyes nyelvi elemek mozgásának a problematikája felé, annál inkább látnunk kell, hogy a nyelvi rendszer igen számos részlegében akár hosszabb időn keresztül sem következik be elmozdulás — a nyelv szükségszerűen hagyományörző, hagyomány-továbbvivő

társadalmi szerepéből következően. A diakrónia tehát a nyelvi rendszer egyes részlegeit, elemeit, szerkesztésmódjait tekintve vagy meghozza a változás bekövetkeztét, vagy nem. Ilyeténképpen a változás feltételezi a diakróniát, a diakrónia azonban nem feltétlenül tartalmazza a változást.

A nyelvi változás fogalma diakrón szempontból látszólag könnyen meghatározható. Általánosságban és tág értelemben úgy foghatjuk föl, mint diakrón viszonyfogalmat, amely a nyelvi rendszer valamilyen szempontból összetartozó, egymással változásbelileg is kapcsolatba kerülő elemei közt áll fent, amennyiben ezek az elemek időegymásutánban egymástól eltérő jellegű mutatnak. Sajnos azonban a probléma nem intézhető el egészen efféle egyszerű meghatározással vagy akár csak a változó elemek típusainak bármilyen részletes felsorolásával. E vonatkozásban a nehézségeket mindenekelőtt az okozza, hogy a nyelv rendszerkapcsolatai jellegükénél, kiterjedésükénél fogva annyira szerteágazók, szövevényesek, sokszor annyira nehezen megfoghatók, hogy az egyes nyelvi elemeknek, építőanyagoknak, szerkesztésmódoknak szorosabb-lazább rendszerbeli egybetartozása, illetőleg a diakrónia szempontjából az egyes elemeknek a változási kapcsolata nem határozható meg teljesen egyértelműen.

Itt egy pillanatra meg kell állnunk. Saussure óta elterjedt az a nézet, hogy a diakrón változások semmiféle viszonyban nincsenek a nyelvi rendszerrel, lényegében mindig csak egyes jelenségeket érintenek, a nyelvi történések tehát szükségszerűen elszigeteltek, a nyelvtörténeti szemlélet szükségszerűen atomisztikus. Ez azonban természetesen nem így van, több vonatkozásban is cáfolható.

Az egyes nyelvi jelenségek mindenekelőtt úgy változnak egy tágabb rendszer részeként, hogy egyszersmind annak változását is jelentik. Egy fonéma bekerülése a fonológiai rendszerbe vagy kikerülése onnan nem csupán a kérdéses fonéma „ügye”, hanem a fonológiai rendszer, a benne levő oppozíciós viszonyok változását is jelenti. Egy igei paradigma valamely tagjának diakrón elmozdulásával az egész paradigma is megváltozik, az új paradigmásor egészében sem az már, mint ami kérdéses tagjának megváltozása előtt volt. Ha egy jelentésmezőben új nyelvi elem jelenik meg, az egy egész szinonimasor terjedelmét és szemantikai viszonyait megváltoztatja, stb. De tovább menve: az efféle, látszólag egy jelenségre korlátozódó változás nemcsak az iménti példáulban szereplő, jórészt közvetlenebb rendszerkapcsolatokat érinti, nemcsak a vele szorosabban összefűződő részrendszerre vonatkozik, hanem távolabbi összefüggésekben is változást jelent. A magyar mellérendelt összetett mondatok sorában például a kapcsolatos, ellentétes, választó és magyarázó mondatfajták mellett alkalmasint utolsónak alakult ki a következő mondat. De e változással sem csupán egy új mondatfajta keletkezett, sőt nemcsak a mellérendelt összetett mondatok kategóriájának egésze lett mássá, bővebbé, hanem végeredményben az összetett mondatok egész rendszerében, vagy még távolabbra mutatón a mondatfajták egész rendszerében változás következett be.

Itt kell megjegyeznem, hogy a nyelvi rendszer bizonyos részlegeiben végbemenő, látszólagos „magányos” változások tágabb rendszerkapcsolatai nemcsak azt jelentik, hogy e változások túlmutatnak a kérdéses részlegeken, és mint rendszertagok a változások viszonylatában is a nyelvi rendszer nagyobb régióiba illeszkednek bele. A rendszerkapcsolatok ugyanis mint változási tényezők, változási indukátorok is kiemelkedően fontos szerepet játszhatnak. E témakörbe azonban — mint már előljáróban jeleztem — itt most nincs mód belemenni.

A nyelvi változások azért sem függetlenek azoktól a rendszerkapcsolatoktól, amelyekbe beágyazódnak, mert nemcsak vertikális irányban mutatnak összefüggéseket — amelyekről rögvest szólunk —, hanem horizontálisan is. A legtöbb nyelvi változás ugyanis nem egyetlen nyelvi elemhez, jelhez vagy jelkapcsolathoz kötődik, hanem a nyelvi rendszerben elfoglalt azonos vagy rokon pozíciója folytán, szinkrón rendszerkapcsolatai szűkebb vagy tágabb körének érvényesülése következtében ugyanolyan nyelvi mozgások ismétlődő, sorozatos lehetőségeit hordja magában. Például az azonos pozícióban: az első szótagi, hangsúlyos helyzetben levő ómagyar *o* fonéma a korai ómagyarban az esetek hosszú sorában — igen számos lexémában — vált nyíltabbá, pontosabban adott helyet egy nyíltabb képzésű veláris-labiális fonémának: *hod* > *had*, *oz* > *az*, *voj* > *vaj*, *molon* > *malom*, *borom* > *barom* stb. stb. Bizonyos típusú ómagyar névutós szerkezetek ragos morfémakapcsolattá válása sem csak egy-két efféle változásra korlátozódott, tehát például nemcsak a *ház reá* szerkezetben következett be *ház reá* > *házra* változás, hanem azonos típusú névutós szerkezetek továbbalakulása is pontosan ebbe a változási folyamatba tartozik bele: *ház belől* > *házból*, *ház belé* > *házba*, *ház től* > *háztól*, *ház hozá* > *házhoz* stb. stb. Még a fonológiai és grammatikai jelenségeknél sokkalta lazábban strukturált szókincs mozgásában is megfigyelhetők olyan mozzanatok, amelyek — hogy úgy mondjam — társas jellegűek, esetenként egész szócsoportra kiterjednek, a szemantikai mező azonossága, a szinonimikus kapcsolatok összetartó volta, az azonos képzési lehetőségek stb. következtében. E vonatkozásokban is erősen hangsúlyoznunk kell tehát a nyelvi változásoknak a nyelv rendszerkapcsolataival való szoros összefüggését.

Hogy a szorosabb vagy lazább rendszerkapcsolatokon nyugvó, ezek következtében azonos változásokon keresztülmenő jelenséghalmazok, nyelvi jel- és szabálysorok meddig „terjednek ki” horizontálisan, az persze újabb kérdéseket vet föl, melyek pontos megválaszolása roppant nehéz, legalább három okból.

Először is azért, mert — mint közismert, és az imént utaltam is rá — a nyelv rendszerkapcsolatai sokirányúak, szövevényes hálózatuak, hatókörük szűkebb-tágabb részrendszereket fog át, jórészt nem is éles határokkal és eltérő kohéziós jelleggel. Hogy az előbbi példánál maradjunk: Meddig azonos vagy legalábbis hasonló egy fonetikai helyzet? Mely névutók tartoznak azonos jellegű csoportba? Meddig terjed egy szinonimasor, hol gyengül le annak összetartó ereje? — a nyelvi rendszerben mindezek és hasonlóak nem pontosan elhatárolható kategóriák, noha részrendszerbeli kapcsolataik alapján véve nem vonhatók kétségbe. Ez a szövevényesség és elasztikusság határozza meg, pontosabban ez teszi meglehetősen mozgékony, rugalmas jellegűvé azt a nyelvrendszerbeli kört, nyelvi részrendszert, amelyen belül a változások jobbra azonos módon, ugyanolyan szabályszerűségeket mutatva folynak, pontosabban folyhatnak le.

Másodszor nehezítő, zavaró tényező a témakörben egy-egy közlési rendszer egyöntetűségének vagy belső tagoltságának a kérdése. Az tehát, hogy meddig lehet még egyazon vagy már különböző közlési rendszerbe tartozónak tekinteni akár egy nyelven belül is az egyes jelek és jelkapcsolatok együttesét, illetőleg minket közelebből érdeklő aspektusból azok változásait? Igen élesen ide vágó kérdés például, hogy egy nyelv erőbben eltérő dialektusainak vagy akár szociolektusainak mi a viszonya a kérdéses nyelv rendszeréhez, illetőleg hogy egyazon vagy különböző változásoknak tekintsük-e az ugyanolyan vagy

az eltérő változásoknak az egyes belső nyelvi típusokban való lecsapódásait, és mi ezeknek a történeti viszonya egymáshoz. Ettől a rendkívül zavaró körülménytől a mai szinkrón leírásban — a nyelvi sztenderdre, illetve a jelen nyelvi kompetenciájára hivatkozva — talán el lehet tekinteni, a történeti nyelvészetben, közelebbről a nyelvi változások témakörében azonban ez a módszerbeli „fogás” éppen a változások természeténél fogva egyszerűen lehetetlen.

Harmadsorban színezi és bonyolítja e problematikát egyrésről a változási possibilitásoknak és realizációknak a nyelvi rendszerkapcsolatokkal való szövevényes összefüggése, másrésről a változási okrendszernek, a változási indukátoroknak gyakran egymással ellentétesen ható érvényesülése. Az tudniillik, hogy még a rendszerkapcsolatok alapján szorosan egybetartozó jelenségekörön belül sem megy a változás föltétlenül, illetőleg teljesen egyezően végbe. Az előbb emlegetett példához visszatérve: Az ómagyar *vok*-ból *vak*, a *bob*-ból *bab* stb. lett, de ugyanakkor, ugyanabban az időben és belső nyelvi változatban a *sok*, *rossz*, *okos* stb. általában nem adta át helyét nyíltabb formáknak (legfőljebb egyes elszigetelt nyelvjárástípusokban). Vagy: miért nem lett a *ház alatt*, *ház mögött*-féle névutós szerkezetekből is morféma- és kapcsolatos megoldású ragos alak? E kérdések továbbfűzésébe azonban — bár egyes indukáló tényezők szerepe sokszor világosan fölfedhető — most magától értetődően nem mehetünk bele, mert ez is a nyelvi változások okainak témaköre felé vinne el bennünket.

Valamit azonban e vonatkozásban mégis megjegyezhetünk. Ha a nyelvi jeleknek, jelkapcsolatoknak az a köre, sora, amely a rendszerkapcsolatok szempontjából összetartozik, nem is állapítható meg mindig eléggé egzaktan, illetőleg azoknak a határoknak a kiterjedése, amelyekben belül a rendszerösszefüggések alapján azonos változások folyhatnak le, el is mosódik szerteágazó szövevényében, fordított szempontból nézve végeredményben kirajzolódnak azok a szinkrón rendszerkapcsolatok is, amelyek azonos változásköröket összefognak, vagyis megállapíthatók a nyelvrendszer bizonyosan összetartozó, nagyon szorosan összetartozó elemei. Ezt a jelenségekört ugyanis maguk a diakronikusan végbement változások tényei igazolják mintegy vissza. Hiszen azok a nyelvi elemek, amelyek a diakroniában egyrésről válthatják egymást, illetőleg egymásból nőhetnek ki, másrésről azok a nyelvi elemek, amelyek azonos módon, azonos változásviszonyokat alkotva mozdulnak el korábbi helyzetükből, a nyelv rendszerkapcsolatai szempontjából és így a változások vertikális és horizontális hatóköre szempontjából egyaránt föltétlenül egybetartoznak, azonos jelenségekör elemeinek bizonyulnak. Sőt azonos típusú változások kisebb vagy nagyobb arányú, szűkebb vagy tágabb érvényesülése, az érvényesülési kör nagyságrendje bizonyos mértékig a szinkrón rendszerkapcsolatok erősségi fokozataira, különböző irányainak értékrendjére is visszamutathat.

4. A nyelvi rendszer kapcsolatainak vertikális szintjén, valamely nyelvi jel vagy jelkapcsolat régi minőségéből új minőségébe elvezető változása során diakrón változásviszonyok keletkeznek. Az imént mondottakból következik, hogy diakrón változási viszonyba általában egymással valamilyen szorosabb rendszerkapcsolatban levő elemek léphetnek. Amikor a régi *törzsöl* szóalakban a *t-t d* váltotta föl, a zárhangok tartományában szorosan összetartozó, egy képzőmozzanatban eltérő fonémák cserélődtek ki. Amikor a régi *viszett* névutó

helyébe a *helyett* lépett, a névutók osztályán belül helyviszonyt jelző szinonimák váltották egymást. Stb.

A rendszerkapcsolatban álló elemek egymást váltásának tétele természetesen kiegészítendő azzal, hogy ha egy előzmény nélküli, új nyelvi elem áll elő a változás során, vagy ellenkezőleg: egy korábbi elemet a nyelvi változás eltüntet, kihalat, a kitöltött vagy keletkező úgynevezett „üres helyek” a nyelvi rendszernek egy potenciálisan meglevő, csak betöltetlen pozícióját jelentik: a változásviszony nulla előzményét, illetve nulla következményét képviselik: Amikor az ősmagyar kor vége felé nyelvünkben megjelent az *ő* fonéma, olyan üres helyre lépett, amely a fonémarendszerben a középső nyelválású palatális labiális pozícióban eladdig betöltetlen volt. Amikor pedig ugyanez időtájt kiveszett nyelvünkől a veláris *ǵ*, a fonémarendszer pontosan meghatározott, adott helye maradt üresen. A nagyon lazán strukturált szókincs változásaiban persze a rendszerbeli üres helyek kérdése már részben eltérő aspektusokban jelentkezik: a változásviszonyok itt jóval egyedibbek, mozaikszerűbbek, mint a fonémaváltozások esetében. Továbbá elsősorban a szókeletkezés és szókihatalás ténye már nagymértékben a nyelv mögöttes területeire, a környező világ, a kultúra rendszerkapcsolatai és ennek változásai felé vezet. A *kukorica* lexéma megjelenése a magyarban a XVII. század táján a változás tényét tekintve ugyan potenciálisan üres helyet töltött be a termesztett növények neveinek szemantikai mezőjében, de e változásviszony a szókincs óriási halma-zához képest csupán egy parányi helyre mutat, azonkívül a legszorosabban művelődéstörténeti események függvénye, amely a megelőző üres hely tényét és okát kronológiai szempontból is világossá teszi. A *kamuka* szövetnévnek szintén a XVII. század körüli időben való kiveszése nyelvünkől ugyancsak hasonló mozzanatokat mutat, látszólagos üres helyet hagyása azonban a szövetnevek csoportjában nem független a *damaszt* lexéma megjelenésétől, illetőleg kizorító szerepétől.

Mielőtt a diakrón változásviszonyok néhány további rész kérdését érinteném, egy olyan terminológiai kérdésre szeretnék röviden kitérni, amely mögött elvi problematika áll. Amikor előbb egy-egy nyelvi jel vagy jelkapcsolat régebbi és újabb állapotának diakrón viszonyáról beszéltem, nem véletlenül használtam a „váltja föl”, „lép a helyébe” stb. kifejezéseket. A nyelvi változásban a terminológiai látszat ellenére sem egyszerűen arról van szó csupán, hogy egy jel vagy jelkapcsolat régi minősége új minőséggé „változik”. Például a *fil* > *fül* változást legfőljebb az adott lexéma hangtestének egészét tekintve lehet — több-kevesebb fenntartással — a régi alak egyszerű megváltozásaként értékelni. Jobban érzékelhető a probléma azonban akkor, ha a változást reprezentáló fonéma dolgát magát vizsgáljuk. Itt még bajosabban állapíthat-nánk meg, hogy az *i* fonéma vált *ü*-vé, hiszen az *i* mint fonéma nem változás-képes, legfőljebb a fonetikai alternánsokig (*i*, *i* stb.) kiterjedően képlékeny. Nem is szólva arról, hogy a fonémák mint másodlagos nyelvi jelek önmaguk-ban nem is változhatnak, mert ilyen jelleggel, önállóan nem is élnek, nem is működnek a nyelvben, csak elsődleges nyelvi jelek felépítőiként szerepelnek. Pontosabbak vagyunk tehát akkor, ha arról beszélünk, hogy az adott lexémá-ban az *i* helyébe *ü* fonéma lépett, az előbbi az utóbbi váltotta föl. Vagyis tulajdonképpen az *i* és az *ü* fonéma alkalmazásának, felhasználásának módjáb-an, szabályában, illetőleg ezek kölcsönös viszonyában történt változás. Vagy, amikor az eredetileg ’nevetető módon felöltözött mulatságszerző, bohóc’ jelentésű, főnévként használatos *csúf* szavunkhoz idők folyamán —

többek között — a melléknévi 'csúnya, rút' jelentés kapcsolódott, akkor sem maga a főnévi jelentés változott a szó szoros értelmében melléknévivé, hanem a *csúf* szóalak régi jelentésben való alkalmazása helyébe lépett az új, tehát a szó használati szabályai változtak meg szemantikai vonatkozásban.

A grammatikai szerkesztésmódokban bekövetkezett diakrón módosulások, mivel itt tipikusan konstrukciós szabályokkal állunk szemben, talán még kézenfekvőbben érzékeltetik a nyelvi változásoknak a használati szabályok megváltozásában gyökerező jellegét. A régi *kenyérben eszik* : > későbbi, mai *kenyérből eszik*, *kenyeret eszik* szintaktikai változásban a locativusi határozós szerkezetet egyfelől ablativusi határozós, másfelől tárgyas szerkezet váltotta föl, illetőleg — az ige oldaláról nézve a szerkesztésmódot — az *eszik* vonatszabálya változott meg.

Elmondhatjuk tehát, hogy a nyelvi változások tulajdonképpen a nyelvi jelek felhasználási módjaiban, illetőleg a nyelvi szerkesztésmódokban végbe ment szabályváltozások. Ilyenformán a nyelvi változásokban az történik, hogy régebbi nyelvi megoldások helyébe a nyelvhasználat síkján újabbak lépnek, s ez a felhasználás megváltozásával járó folyamat a nyelv tudati síkján rögződve új használati szabályban ölt testet. Következésképpen tehát, amikor például mégis *i* > *ü* hangváltozásról (fonémaváltozásról), 'bohóc' → 'csúnya' jelentésváltozásról, *kenyérben eszik* : > *kenyeret eszik* grammatikai változásról stb. beszélünk, nem kis mértékben csupán terminológiai egyszerűsítésekkel élünk, amelynél gyakorlati okokból maradhatunk meg. Csak tudnunk kell, hogy mi a változás tényleges természete.

A korábban mondottak értelmében a változásviszonyok mindig a nyelvi rendszerbelileg összekapcsolódó jelenségek két állapota között fönnálló diakrón viszonyok. Amikor például az ómagyar *utu* szóalak helyébe a tővégi vokális elveszésével és a tővokális megnyúlásával *út* alak lép, az diakrón folyamat ugyan, de két különböző szinkrón sík közti viszonyt is feltételez: egy olyan korábbi állapotot, amelyben még az *utu* alak élt, és egy olyan későbbi állapotot, amelyben már az *út* alak használati szabálya uralkodik. A nyelvi változás menetében a kezdő állapotot előzménynek, a követőt következménynek (vagy eredménynek) szokás nevezni. Következésképpen diakrón viszonylatban minden nyelvi jelenség előzmény a sajátmagát túlhaladó másféle állapothoz képest, és minden nyelvi jelenség következmény a sajátmagát megelőző másféle állapothoz képest. Köztük van a nyelvi változás maga, mint diakrón viszonyfoglalom.

Így előzmény és következmény szokványos viszonya valamely jelenség diakrón változásában szorosabb értelemben csak két állapot közti különbséget tükröz. De mivel a diakronia nem más, mint szinkrón síkok elméletileg végtelen egymásutánja, e síkok között — erősen, többszörösen változó nyelvi elemek esetén — előzmények és következmények időben sokszorosan is követik, válthatják egymást, változási mozzanatok egész folyamatát alkotva. Amíg például mai *öt* számnevünk a finnugor alapnyelvtől a jelen magyar nyelvégig elért, az alaki változás számos fokozatán ment keresztül, megközelítő pontossággal kb. így: *Bittē* > *Bitē* > *Bütē* > *ütē* > *üti* > *ütü* > *üt* > *öt*. Az előzmények és következmények efféle egymást követő láncolatát diakrón változási soroknak nevezhetjük. Ezekben természetesen előzmény és következmény viszonylagos fogalmakká válnak. Bármely két állapot egymáshoz való viszonya ugyan persze itt is előzmény–következmény viszony, a kérdéses nyelvi folyamat egy adott állapota (a változás egy foka) azonban ilyenkor egyszerre lehet

előzmény és következmény egyaránt, aszerint hogy a diakrón változási sorban éppen hol, milyen viszonylatban helyezkedik el. Ez alól a relativitás alól látszólag kivétel a sor kezdő és záró állapota (az előbbi példában tehát az ősi *Bittë* és a mai *öt*), hiszen az adott állapotok között, a felvázolt diakrón sorban az előbbi (*Bittë*) csak előzményként, az utóbbi (*öt*) csak következményként szerepelhet. De mivel itt csupán a nyelvtörténeti módszerrel megismerhető folyamat adott változási fokairól van szó, elvileg a sor kezdő tagjának is lehet előzménye, s legalábbis potenciálisan a sor záró tagját is követheti még további, tőle eltérő állapot.

Mivel a diakrón változási sorokban több változási fokozat is szerepel, ez magától értetődően azt is jelenti, hogy az efféle sorokban közvetlen és közvetett előzmény–következmény viszonyok vannak. A közvetlen viszony közt tehát nincs közbeeső változási fokozat, a közvetett viszony között akár több is lehet. Ennek a ténynek a változásviszonyok különféle távlatainak, különféle (távoli vagy közeli) korok állapota összevetésének, illetve a változás fokozatai egymás közti viszonyának tekintetében van meg a maga nyelvtörténeti módszertani jelentősége.

A diakrón változási sorok tagjainak egymás közötti viszonyában rejlik azonban másféle probléma is. A nyelvi változás végbemehet úgy is, hogy az új változási fokozat teljesen túlhaladja a régit, vagyis az előzmény előbb-utóbbi kihalásával jár a következmény javára. A Halotti Beszéd korában például a testes határozóragok még legtöbbször illeszkedetlen állapotukban voltak: *halálnék, milosztben, ktnzatujátúl* stb. E formákat a későbbiekben a ragilleszkedés jelensége (*halálnak* stb.) úgy haladta túl, hogy a korábbi változatok kivesztek, ilyenformán az előzmény–következmény viszony itt a végeredményt tekintve előzményt kizáró jellegű változást tükröztet. A nyelvi változásnak az ilyen folyamat az egyik sajátos fajtája, amely egyúttal jelzi azt is, hogy a változásoknak nemcsak új minőségű jelenségek keletkezése, hanem régi minőségűek kihalása ugyanolyan fontos tartozéka.

A nyelvi változásban azonban nemcsak teljességgel túlhaladó, kizáró jelleggel léphet a következmény az előzmény helyébe, hanem oly módon is, hogy a régi változási fokozat is tovább, huzamosan vagy akár teljesen megmaradva él a nyelvi rendszerben. Az *e helyen* típusú kijelölő jelzős szerkezetben a névmás korábban nem volt kongruens jelzett szavával, az *ezen a helyen* forma későbbi változási fokozat. A kongruens szerkesztési változat azonban nem nyomta el, nem szorította ki előzményét, a mai magyarban is együtt élnek ezek. A *felevél* > *fa levele* > *fának (a) levele* diakrón változási sor mindhárom fokozata fentmaradt, a változási folyamatban a következmények mintegy az előzmények mellé léptek, nem a helyükbe (amitől persze nyelvtörténeti viszonylatban a relativitás alapján a *fa levele* szerkesztésmód még föltétlenül következménye a *falevél*-nek és előzménye a *fának (a) levelé*-nek). A nyelvi változásoknak az ilyen diakrón sorban összefoglalható változás a másik jellegzetes fajtája.

Hogy mikor melyik változási típus érvényesül, az természetesen rendkívül sokféle tényező függvénye, és bonyolult problematikája már ismét a nyelvi változások okrendszerének kérdésköre felé vezet, amely irányba mi most nem haladhatunk. Annyt mégis megjegyezhetünk e vonatkozásban, hogy az alaki jellegű változások inkább az első, a funkcionális jellegű változások inkább a második típusba tartoznak, e fő szabálynak természetesen igen sok, a nyelvi változások okrendszerének tematikája köréből magyarázható kivétellel.

Amikor a változási következmény nem szorítja ki előzményét, hanem együtt él vele, a szinkroniában nyelvi változatok keletkeznek. Az alakai változatok egy adott szinkron rendszerben igen gyakran csak kétszereznek; a *hova* alak például ma is együtt él *hová* előzményével. A szemantika terén azonban a változatok igen nagy méreteket ölthetnek, azonos alakok funkcionálisan több-rétűvé válása és ilyenként megmaradása ugyanis a nyelvi változások egyik alapvető vonulata, amelyben a nyelvi ökonómiától kezdve sok minden szerepet játszik, s amelyet a sajátos felhasználási szabályok, kontextusok különbségei is védenek a kiküszöbölődési folyamatoktól.

Miként a változási előzmény–következmény viszony szemléltetésére felhozott előbbi példák mutatták, ez a viszony nagyon gyakran egyszerű, illetőleg egyenes vonalú annyiban, hogy egy bizonyos előzmény egy bizonyos következménnyel áll korrelatív kapcsolatban. A nyelvi változás azonban korántsem mindig ilyen „tisztá” menetű, következésképpen a közvetlen előzmény–következmény viszonynak az egyszerű, *A* állapot fejlődik *B*-vé típusú, illetőleg a diakrón változási sornak az egyszerű, *A* állapot változik *B*-vé, az *C*-vé, amaz *D*-vé stb. állapotra típusú sémán kívül más, komplikáltabb, többvonalú sémái is vannak. Egy nyelvi jel alakja, jelentése, szerkesztésmódja ugyanis több irányban is megváltozhat, azaz változási possibilities akár egyazon közlési rendszeren belül is több irányban is realizálódhatnak. Így egy változási előzménynek több következménye is lehet, illetőleg egy változási következmény több előzményből is táplálkozhat. Ekképpen *A* állapot változik szétágazóan *B*-vé, *C*-vé stb. változási sémák is bőven előfordulhatnak, és fordítva. A régi magyar *cselád* előzményből kétirányú hangrendi kiegyenlítődéssel, párhuzamosan keletkezett egyrészt *család*, másrészt *cseléd* alak. Más kérdés, hogy e két alak később, a köznyelvben olyan hasadáson megy keresztül, amely szinkron variációs voltukat megszüntette (a nyelvjárásokban azonban ma sem ez a helyzet, a kétféle alak azonos jelentésben is él). Az *össze* határozószónak a régi magyarban kettős következménye is volt: egyfelől igekötő, másfelől névutó vált belőle, itt is hasadáson megy keresztül. A *szed* igének számos jelentése (‘összegyűjt’, ‘megszerez’, ‘elvesz’, ‘szétválaszt’, ‘elrendez’ stb.) jórészt nem egyenes változási sorban keletkezett, hanem egy eredetibb — de máig is élő — ‘letör, leszakít’ jelentéselőzményből többszörösen elágazva. — A másik oldalról viszont például *szem* szavunk gyakori nyelvjárási *szöm* változata régi magyar *szēm* és *szüm* előzményre egyaránt visszamegy. A diakrónia szinkron előzményeit, illetőleg következményeit tekintve az ilyen szembenállások mintegy mellérendelő, képesen kifejezve „testvéri” viszonyban állanak egymással.

Az előzmények túlhaladása, kirekesztése, illetőleg megmaradása természetesen e változási sémákban is ugyanúgy érvényesülhet, mint amiről az egyenes vonalú diakrón változásoknál szóltunk.

5. Mindazok a változások, amelyek a diakróniában úgy játszódnak le, hogy az előzmények a változás során nem szorulnak ki, hanem huzamosan a következmények mellé rakódnak, a követő állapotban is megmaradó szinkron nyelvi variációkat hoznak létre, amennyiben a bennük végbemenő hasadási folyamat nem tette őket a szinkron nyelvi kompetencia számára egy idő múlva változatként már érzékelhetetlenné (pl. a *világ* : *virág*, *idétlen* : *időtlen* stb. esetében). Sőt tovább menve e tétel tulajdonképpen minden változástípusra, tehát a kirekesztő jellegűekre (pl. *halálnak* > *halálának*) is érvényes, hiszen

legalábbis egy adott időben, illetőleg egy adott ideig minden nyelvi változás során együtt él előzmény és következménye; a különbség legföljebb annyi, hogy az előzmény — a fentebb mondottak értelmében — hamar eltűnik-e, vagy párhuzamosan, időtállóbb jelleggel is fentmarad. A változások során létrejött szinkrón nyelvi variációk lehetnek egyenes vonalú előzmény—következmény viszonyoknak az előzményben is egy ideig vagy tartósan továbbélő szinkrón vetületei (huzamosabb továbbélésben pl. a mai *engem* és *engemet* kettőssége), de lehetnek esetleg már rég túlhaladott előzmény diakrón jelleggel szétvált, párhuzamos szinkrón vetületei is (pl. R. *ezzel* > mai *ezzel* és *evvel* kettőssége).

A mondottakból következik, hogy egyfelől minden nyelvi változás szinkrón változatokon (variációkon) keresztül, azok szembenállása, használati váltakoztatása, küzdelme révén történik; másfelől az egymás mellé rakódó diakrón változási eredmények nagy arányokban csapódnak le, vetülnek ki a szinkroniában, adott állapotokban az együtt élő nyelvi változatoknak igen jelentékeny mennyiségét hozva létre. A diakrón változásoknak és a szinkrón változatoknak e szempontból nézett összefüggése alól — legalábbis szociális érvényű nyelvi változások esetén — nincs is kivétel. Ez a körülmény tehát természetesen azt is magában foglalja, hogy a diakrón változás és a szinkrón variációk léte a legszorosabban összefügg, voltaképpen feltételezik egymást: a szinkrón variáció általában valamilyen típusú előzmény—következmény viszonyt rejt magában, és a változásviszony adott időben nyelvi variációként is realizálódik. Az „adott idő” fogalmát azonban itt még egyszer igen erősen hangsúlyoznunk kell, hiszen nyilvánvaló, hogy nem minden változásviszonynak van variációs nyoma minden idő szinkroniájában. Régi idők diakroniájában lejátszódott, kizáró jellegű következmények természetesen már invariánsos jelleggel élnek későbbi idők szinkroniájában. Így a korai ómagyarban lezajlott *hadl* > *hall* változás csak a maga idejében eredményezett *hadl* ~ *hall* szinkrón variációt, később a *hall* változat már egyedül érvényesülően élt tovább. És — mint korábban rámutattunk — a diakronia sem hoz föltétlenül változási folyamatot. Ennek következtében szintén bármely idő szinkroniájában nagy számban élnek olyan invariáns jellegű nyelvi elemek, amelyek változásokon nagyon régtől fogva, esetleg beláthatatlan idők óta nem is mentek keresztül.

Mindamellett a nyelv minden szinkrón állapota tele van a diakroniából származó szinkrón variációkkal, amelyek persze nemcsak megelőző időkben végbement változások foglalatjai, hanem egyúttal további diakrón változások kiinduló pontjai is. E variációk által válik egy-egy szinkrón nyelvállapot úgynevezett dinamikus szinkroniává. Bármennyire sok szállal kötődnek azonban össze a szinkrón nyelvi variációk a diakronia váltoásaival, e variációk önmaguk mivoltában nyelvi változásoknak persze nem minősülhetnek.

Mind a diakrón változások végbemenetele, mind az ezt gyakran követő szinkrón váltakozás egyszersmind nyelvi rendszerkapcsolatok visszaigazolását is jelenti. De nemcsak azt, amiről az előzőekben volt szó, hogy tudniillik a diakrón változási viszonyba, valamint a szinkrón váltakozási viszonyba került nyelvi jelek, jelkapcsolatok valamilyen síkon szoros rendszerkapcsolatban voltak, vannak egymással; hanem azt is, hogy szoros rendszerkapcsolatba léptek — akár másodlagosan is — egymással. Ez utóbbi változási folyamatnak ott van külön is jelentősége, amikor eredetileg legföljebb a szemantikai mezőben együvé tartozó, de nem azonos közlési rendszerekben élő, egymástól

korábban függetlenül élő nyelvi elemek is — azonos közlési rendszerbe kerülve — változási, majd ennek kivételével váltakozási viszonyba kapcsolódnak. A *nagyobb nálam* és a *nagyobb tőlem* hasonlító határozói szerkezetek valamikor külön-külön nyelvjárási típusokban, egymástól a nyelvhasználatban teljesen elzárva éltek független életüket. Változási viszonyba részben nyelvjáráskeveredéssel, részben a magyar köznyelv kialakulása során léptek, amikor is adott belső nyelvhasználati változatok mindkettőjüket fölvtették, ami egyfelől kiszorító jellegű diakrón küzdelmükkel is együttjárhatott (a *nagyobb nálam* egyes nyelvjárástípusokban is kezdte túlhaladni társát), másfelől a diakrón folyamat nyoma úgy-ahogy még a mai magyar köznyelv szinkrón variációs skáláján is érzékelhető.

Hogy a szinkrón variációk és a nekik megfelelő, őket létrehozó diakrón változások szorosan összefüggenek, annak némiképpen ellentmondani látszik egy körülmény. Az tudniillik, hogy elsősorban a grammatikai szinkrón variációk között szép számmal akadnak olyanok, amelyek ugyanabban a közlési rendszerben szoros rendszerkapcsolatban, például igen erős szinonimikus viszonyban állanak egymással, diakrón változásviszonyba azonban — legalábbis konkrétan, például a nyelvemlékekből kimutatható módon — nem kerültek egymással. Így a *segíti a barátját* > *segít a barátján* > *segít a barátjának* típusú grammatikai szinonimák az ismert magyar nyelvtörténeti korban — hogy úgy mondjam — békésen éltek egymás mellett, és élnek ma is ugyanúgy, nem tűnnek föl tehát előzmény—következmény viszonyok szinkrón lecsapódásaiként. Lehetséges azonban, hogy ez az egymás iránti diakrón közöm-bösség nem eredendő, hanem az efféle típusú variációk a nyelv szerkezet kialakulásának valamely korai idejében mégis egymás mellé rakódott diakrón változási sorok rögzítődései.

Ez a szinkrón variációs típus azonban már arrafelé mutat, hogy elsősorban a mondat szerkesztés terén azonos gondolati tartalmak különböző nyelvi formákban való kifejezései oly tág variációs lehetőségeket nyújthatnak, a nyelv közlési szintjén annyiféleképpen jelenhetnek meg, hogy viszonyaik a konkrét nyelvtörténet nézőpontjából diakrón változási viszonyokba nehezen vagy egyáltalán nem rendezhetők. Más nyelvi kategóriák változási problematikájához képest — többek között — ezért is jóval nehezebb a történeti mondattanban változásviszonyokat konkrétan kimutatni, illetőleg egzaktnak kikövetkeztetni.

6. Befejezésül a nyelvi változások keletkezésének és terjedésének összefüggéseiről szeretnék szólni, előre bocsátva azt a megjegyzést, hogy elvileg föltétlenül meg kell különböztetni a változások belső, nyelvrendszerbeli terjedését szociális terjedésüktől, még akkor is, ha a két viszonylat között bizonyos vonatkozásokban összefüggések vannak.

A nyelvi változások ismeretében nyilvánvaló tényként kell elfogadni, hogy régi nyelvi minőségek új minőségekbe való átváltásának megindulása nem egyszerre, nem egy időben következik be a nyelvi rendszer mindazon elemeiben, amelyekben a változások egy későbbi fázisban már együttesen, széles körükben vagy éppen teljes kibontakozásban érvényesülnek. Az ősmagyarban még mindig a teljes tőhöz kapcsolódó tárgyrag (l. még a Halotti Beszédben is: *halálut, részt*; a Königsbergi Töredékben is: *ozut, bínüt* stb.) a korai őmagyartól kezdve mind nagyobb arányokban adta át a helyét a csonka tőhöz csatlakozó formánsos megoldásnak (*halált, részt* stb.). E nyelvi

újítás tehát évszázadokon keresztül tartott, az azonos nyelvi pozícióban levő elemekre mind jobban kiterjedve. A változásnak tehát a nyelv belső szerkezetét tekintve mindenképpen volt egy kezdetibb, szűkebben érvényesülő, és egy időben tovább haladó, kiterjeszkedő, általánosabban érvényesülő szakasza.

Noha főként a nagyobb hatókörű változásokban legalább e két fázist szükséges megkülönböztetnünk, mégis azt kell mondanunk, e két szakasznak: a keletkezésnek és a terjedésnek a nyelvrondszerbeli problematikája nem áll egymással szöges ellentétben. A diakrón változásviszonyok, előzmények és következmények egymáshoz való kapcsolata ugyanis mindegyik szakaszban lényegileg ugyanaz: a megindult változás — mintegy önvezérléssel — további ugyanolyanokat indukálhat, a változási folyamat produktivitása időben és mennyiségben erősebben növekedhet. Egy-egy nyelvi változás megindulásával tulajdonképpen minták keletkeznek, amelyeknek a nyelvrondszerben terük van szélesebb keretekben való érvényesülésükhöz. A terjesztő tényező tehát a horizontális nyelvrondszerbeli azonosság, kapcsolat vezérlő ereje, az úgynevezett rendszerkényszer, ismertebb és hagyományosabb nevén az analógia. Az analógia, amelyet a régebbi nyelvtörténeti felfogás — tévesen — elsősorban a nyelvi változások akadályozó tényezőjének volt hajlandó elismerni, s amely — éppen ellenkezőleg — a nyelvi változások keletkezésében és terjedésében jut különleges jelentőségre.

A változások belső, nyelvrondszerbeli terjedésétől nem független ugyan, de különválasztandó társadalmi terjedésük ügye. Kezdetibb, szűkebb szociális elterjedésű szakaszából a változás gyakran igen nagy gyorsasággal lép ki, és terjed el a nyelvhasználók széles körében. Néhány évtizeddel ezelőtt még csak igen elszórtan mutatkozott például a kerületek, még inkább az emeletek megnevezésében a sorszámnevek tőszámnevekkel való felcserélődése; mára viszont a *négy kerületi*-féle használati formák egészen közönségesekké váltak, s egyre jobban terjed a *három emeletre* (ti. a *harmadikra*) típusú forma is.

A két terjedési folyamat világos különbsége ellenére is az összefüggés a nyelvrondszerbeli és a szociális terjedés között ott van, hogy az egyik főlerősödése a másikat is segíti, alátámasztja. Hiszen ha egy változási szabályt a nyelvhasználók mind nagyobb és nagyobb tömege gyorsan továbbvisz, az a nyelvrondszerbeli analógia határfokát is erősíti, és fordítva. Az előbbi példát tekintve a tőszámneveknek a sorszámnevek helyébe nyomulása egy nyelvrondszerbeli analógiás változás egyelőre utolsó fázisa, amely azonban időben messzebbre nyúlik vissza: az évszámokkal, házszámokkal stb. kapcsolatos számnévi jelzői változások körébe sorakozik. A rendszerbeli változás ideiglenesen utolsó szakasza, az emeletnevekre való átvitel a belső analógián kívül nyilvánvalóan támogatást kapott a változási folyamatnak a kerületnevekben való igen erős és gyors szociális érvényesülésétől.

A nyelvi változások társadalmi terjedésével kapcsolatban fölvetődik az a kérdés is, hogy a változás, még ha kezdetben szűkebb társadalmi körű is, valóban mindjárt csoportos, szociális jelenséggént indul-e, vagy végeredményben az egyén a maga nyelvhasználatában, egyedül hozza létre és adja át közvetlen környezetének, majd terjed az tovább mind szélesebb társadalmi rétegekben.

Bizonyos fajta nyelvi változások megindulásában az egyetlen egyén szerepét sem lehet elvitatni. Ki tagadhatná például, hogy a szókészlet különféle típusú változásaiban (belső szóteremtés, idegen nyelvből átvétel stb.) egyetlen

egyéntől kiinduló újítások egész sora valósul meg, nemegyszer azok tudatos létrehozásán keresztül is. Más kérdés, hogy az egyéni újítás szocializálódásának természetesen számos feltétele van: az újításnak a nyelvi szabályrendszerbe való beilleszkedésétől a társadalmi szükségleten keresztül az újító személy társadalmi helyzetéig sokmindentől függ sikere.

A nyelvi rendszer erősebben strukturált elemeiben, a fonémák, morfé-mák, szintagmák viszonylatában a nyelvi változások kiindulásában általában a szociális fogantatás szerepe kerül előtérbe. E nyelvi elemek változásaiban a teljesen egyéni kiindulású újítások ritkán szocializálódnak, akár tudatosak ezek az újítások, akár tudattalanok (pl. nyelvi botlások, egyéni kiejtési sajátosságok stb.). Tévedés volna például azt feltenni, hogy a tővégi vokálisok azért koptak le egykor a magyar lexémák alapalakjairól, mert valamelyik „ősmagyar” beszélő egyszer vagy akár többször is, egyéni sajátosként, tővégi vokális nélkül ejtett ki egy vagy több szót, és ezt a módot aztán tőle környezete eltanulta.

E változások a nyelvi közösségben születnek, több, sok személy nyelvi tevékenysége hozza őket létre. Ez úgy lehetséges, hogy egyfelől a szinkrón nyelvi rendszernek, valamint „mögöttes” területeinek — le egészen a való világ jelenségei rendszerkapcsolataiig — a változást indukáló adottságai azonosak mindenki számára; másfelől a beszélő közösségben ugyanazok a hajlamok, törekvések vannak meg, és jutnak kifejezésre a használati szabályok megváltoztatásában; e közös adottságok, hajlamok, törekvések hátterében pedig ugyanazok a tényezők, okok és célok munkálnak. (Ez a kérdés azonban már ismét átvezet a nyelvi változások okrendszerének témakörébe.) Az egyén szerepe természetesen ebben a változási típusban sem sikkad el, hiszen a változtatás itt is egyénektől, csak éppen nem egyetlen egyéntől indul ki, és az azonos nyelvi újítás nem spontán, elszigetelt egyéni újítások véletlen egybeesése.

A szociális jelleggel induló nyelvi változásokra természetesen nemcsak negatív oldalról, egyetlen egyén elindító szerepének kizárható voltából lehet következtetni. Igazolják például azok a nagyon gyakori — akár egyazon, akár különböző időben lefolyt — változások, amelyek ugyan azonos közlési rendszert beszélő, de egymással közvetlenebbül nem érintkező csoportok nyelvi tevékenységéből fakadnak, teljesen azonos eredményeket, azonos változási előzmény—következmény viszonyokat hozva. A magyar nyelvterület különböző részein, egymással kapcsolatban nem levő nyelvjárástípusokban, tehát föltétlenül más-más keletkezési gócokban például igen számos újítás jött létre azonos nyelvi elemekben, azonos módon (köztük olyan nagy hatókörű változások is, mint pl. az *i*-zés, *ö*-zés, diftongizáció stb.). — Ilyen típusú keletkezések természetesen a szókinccsel kapcsolatban sem zárhatók ki, sőt egyes vonatkozásokban nagyon is gyakoriak (pl. azonos alakú és jelentésű hangutánzó szavak keletkezése, azonos jelentésváltozások lefolyása stb.).

7. Viszonylag hosszúra nyúlt mondanivalómat annak tudatában zárom, hogy a szóba hozott kérdéskörnek, a nyelvi változások jellegzetességeinek nem minden vonatkozásáról tudtam szólni, s amit szóba hoztam, azt sem tudtam a szükséges részletességgel kifejteni és kellő számú példával illusztrálni. Mentségemre talán a témakör nagysága és szerteágazó volta szolgálhat, amelyet egy korlátozott terjedelmű előadásba bezsúfolni nemigen lehet.

Benkő Loránd

A mai magyar nyelv normarendszerének egy jelentős változásáról az „ifjúsági nyelv” kapcsán

Az utóbbi évtizedek hazai nyelvészeti szakirodalmában időnként felbukkant az argónak, az ifjúsági nyelvnek, a nagyvárosi nyelvnek a problémája. E gyorsan változó világról azonban ma sincsen megbízható képünk, hiányzanak például a szlengszótárak. Ráadásul már a jelenségkör megnevezésével is sok a nehézség, ezzel azonban e helyen nem szándékozom foglalkozni. Elég ez ügyben utalni Bárczi Géza A „pesti nyelv” c. munkájára (Bp., 1932. 2—5), s Péter Mihály Nyelvőr-beli cikkére (Szleng és költői nyelvhasználat. 1980. 273—4). Péter Mihály éppen Bárczira (és másokra) hivatkozva állapítja meg, hogy jóval többről van már szó, mint egyszerű argóról, zsargonról vagy diáknyelvről. Ezért ő a *szleng* megnevezést ajánlja. Az alábbiakban magam is e széles értelemben próbálom leírni a kategóriát, de inkább a *bizalmas társalgás* névvel élek (s ezzel kevésbé hangsúlyozom a „normán kívüliséget”).

Az újabb terminussal nem az értelmezést akarom megkerülni, hanem elgondolásomnak megfelelően a témakört még szélesebbre tágítani. A korábbi leírásoknak ugyanis legfőbb fogyatékossága az, hogy egyértelműen rétegreproblémaként kezelték a kérdést, szűkebb rétegek, csoportok belső ügyeként, amely a „normán kívül” áll. (Messzire vezetne, ha e ponton a norma kérdését is tárgyalnám. Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy — felfogásom szerint — a nyelvi norma szociolingvisztikai megközelítésben elsősorban kommunikációs funkciójú, a jelenre irányuló szabályrendszer, és mindig csoportokhoz, rétegekhez van kötve. A normák természetesen változnak, egy-egy beszélő több normát is ismerhet, s a beszédhelyzetnek megfelelően választhat közöttük. Tehát sok nyelvi norma él egyszerre, s jórészt műveltség kérdése, hogy ki mennyit ismer belőlük. Ezzel szemben áll, azaz belőle következik a nyelvi eszmény, amely inkább jövőirányultságú, s nem a közvetlen közlést célozza.)

A normán kívüliséget (az egy nyelvi normaként a művelt köznyelvet megnevezők felfogása szerint) az ifjúsági nyelvről még az igen türelmesen fogalmazó Péter Mihály is kimondja, midőn „vadhajtásról”, „út mentén tenyésző gyomról” ír (i. m. 273), de e tanulmány már megértően közelít a témához a húsz-huszonöt évvel ezelőtti sommásan konzervatív ítélethez képest, melyet például Kovalovszky Miklós (Az ifjúság nyelvéről. Valóság 1963/5: 66—75) vagy Boros Tiborné (Zsargon és magatartás. Nyr. 1965: 147—57) fogalmazott meg. Az eddigi leírások nagyobb részénél az volt a fő baj, hogy a bőséges szemléltetést közvetlenül követte az értékelés, s a magyarázat, az értelmezés többnyire elmaradt. Bachát László 1983-ban elhangzott kongresszusi előadása eddig csak egy TIT kiadványban jelent meg, és így nem hathatott kellő erővel, jóllehet igen árnyaltan és érzékenyen közelíti meg a problémát (Az ifjúság nyelvhasználatának változása, és ami mögötte van. In: Az ifjúság beszédkultúrájáról. Bp., 1984. 23—38).

Jelen cikkemben azt kívánom bizonyítani, hogy az „ifjúsági nyelv” néven emlegetett nyelvi változat(ok) kialakulása és elterjedése nem volt véletlen, s nem egyszerűen nemzedéki ellentétről, elkülönülésről és összetartozásról vagy valamilyen homályos törvénynek az érvényesüléséről kell itt beszélni. (Gyakran lehet efféle magyarázatokat hallani: „ez a folyamat sok más országban már lejátszódott”).

Mi is történt valójában? A városi kultúra mindig kitermelt különös, szűk körben használatos nyelvváltozatokat. Ilyen változat igen régóta a diá-

kok nyelve vagy a mindenkor létező tolvajok, betyárok nyelvhasználata. Ilyenek a régóta alakuló szaknyelvek is, ám ezek témám szempontjából kevésbé fontosak. A nagyvárosok létrejöttekor egyes rétegek a társadalom peremére szorulnak, ill. ottani helyzetük nyilvánvalóvá válik. A lumpen elemeknek, tolvajoknak, bűnözőknek, cigányoknak és más, a perifériára szorult vagy szorított rétegeknek sajátos szóhasználatuk keletkezett, Budapesten főleg 1867 után. Szókinsük részben belső fejlődés terméke, részben idegen nyelvekből (németből, cigányból, jiddisből) ered, vagy használóik maguk is idegen anyanyelvűek. Ezek a rétegek 1945 előtt meglehetősen elkülönülten éltek, szókinsük alig volt ismert más rétegek előtt.

Az argó felszívadásának, a zárt csoportnyelvek nyilvánossá válásának első szakaszát már Bárczi Géza leírta A „pesti nyelv” c. munkájában. Gondolatkörének egyik legfontosabb elemére azonban alig figyeltek föl a későbbi kutatók. Bárczi ugyanis a korában kivételes szociológiai érzékenységgel írja le a folyamat lényegét. „Ennek a különleges szókinsnek egésze vagy egy része behatol az említett, pontosabban alig elhatárolható alacsonyabb társadalmi osztályok (pl. nagyvárosi munkásság, kispolgárság stb.) köznyelvébe, s az eredmény nem argot ugyan, de argotval átitatott köznyelv. Innen egyes szavak, kifejezések azután feljebb behatolnak a magasabb társadalmi osztályok nyelvébe, vagy vízszintesen elterjedhetnek nem nagyvárosi lakosság között is” (i. m. 2–3).

Az idézet félig-meddig már lezajlott történéseket rögzített 1932-ben, részben azonban eljövendő folyamatokat jelzett, s igen pontosan. Bárczi Géza már több mint ötven évvel ezelőtt megfigyelte, hogy „az alsóbb néposztályoknak argot-szavaktól henzsegő nyelve az esetek túlnyomó részében csak közvetítő a köznyelv felé” (i. m. 6–7). Tehát az elkülönült csoportok már akkor sem voltak teljesen izolálva. S Bárczi máig ható érvénnyel jelöli meg a fő terjesztőket a városi munkásságban és a kispolgárságban. E csoportokhoz a hetvenes években a középrétegek, a hivatali alkalmazottak, a szolgáltatásban dolgozók csatlakoztak.

Az alacsony értékű szavak emelkedése a korai szakaszban (1945 előtt) többé-kevésbé rejtve jelentkezett, szórványosan, hiszen igen nagy volt e szókészleti réteggel s a vele kapcsolatos magatartással szemben az ellenállás. (Megjegyzendő, hogy Bárczi munkája azért is fontos, mert máig is az egyik legmegbízhatóbb etimológiai forrás e kérdéskörben, s egyben bizonyítéka, hogy egyes szavak milyen régiek, sőt milyen hosszú ideig lappanghatnak.)

1945 után Magyarországon erőteljes társadalmi átrendeződés zajlott le. A korábban meglehetősen kötött rétegek határai elmosódtak, a mobilitás soha nem látott méreteket öltött. Az átrendeződés első szakaszában (1945 és 1960–65 között) a mozgások nagyon erősek voltak, a későbbiekben gyöngültek, de nem szűntek meg.

Az első szakasz végére már jelentős nyelvi változást lehet észlelni. A korábban jórészt elkülönült, már említett szubkulturális rétegek, csoportok nyelve keveredni kezdett, éppen a nagyfokú mobilitás miatt. Majd az ötvenes-hatvanas évek fordulóján ezek az eredetükben már egyre kevésbé elkülöníthető szókészleti elemek mindjobban behatoltak elsősorban a diákok, ill. általában az ifjúság, a tizenévesek nyelvhasználatába. Akkortájt ez a korosztály meglehetősen egységesülő képet mutatott — ebben valamennyi ide vonatkozó tanulmány egyetért. A gimnazisták, a szakmunkástanulók és a már dolgozó fiatalok közötti különbségek főleg 1960 után elmosódtak jó tizenöt évre —

legalábbis sok tekintetben. A beat- (majd rock-) zene volt talán a legszorosabb kapocs közöttük mint szabadságvágyuknak, újat akarásuknak és együttes elkülönülésüknek egyik legfontosabb kifejezőeszköze. Ez a nemzedék már valógatás nélkül találkozott a beatkoncerteken az Ifjúsági Parkban, a klubokban és másutt, s természetes volt számukra, hogy egy idő után egyformán farmert, tornacipőt hordanak, és hosszú a hajuk. Bachát László is fontosnak tartja említett tanulmányában e lehetőségeket, kiegészítve ezt a társadalmi munka, az üzemi gyakorlat akkori alkalmával is (i. m. 23). Bárczi Géza pedig a sporteseményeket, a stadionokban együtt szurkolók keveredését említi mint lehetséges alkalmat a szavak, a stílus továbbadására. Ez a szociológiai helyzet minden bizonnyal az ötvenes-hatvanas években is nagy szerepet játszott.

Nem véletlen ezek után, hogy a fiatalok beszéde is jellemző volt használoikra és így különbözött a többi nyelvi, szóképzleti rétegtől — ezúttal nagyobb mértékben, mint korábban. A fiatalok akkori csoportjai viszonylag egységesen vették át a fentebb említett perifériális rétegek egy-egy szavát. Am az egység csak a hatvanas évek végére alakult ki. Addig igen összetett volt a kép. Egyrészt a korábban elzárt, háttérbe szorított csoportok nagyobb nyilvánosságot kaptak, jobban beépültek a rétegződésbe, s erősebben hathattak a fiatalok nyelvhasználatára. Másrészt a hatalmi viszonyok átalakulásával nagyobb lett a presztízse a munkásságnak és a kispolgárságnak. Így ezek a rétegek saját — részben argó jellegű — stílusukkal szintén nagyobb nyilvánosság elé léptek, elsősorban gyermekeik által, akiknek beszéde széles körben vált ismertté a hatvanas években, főképp a gimnazisták között. (Hasonló folyamat játszódott le pl. Angliában, ott szorosabban a rockzenéhez kapcsolódva: a keményebb rockszövegek nyelvezete a fiatal városi munkások nyelvhasználatához állt közel, s ez az első időkből igen erős ellenállást váltott ki a választékos nyelv hivatalos terjesztői és használói körében.)

A fiatalok nyelvhasználatában 1960 táján jelentek meg az *állati, baromi*-féle túlzó jelzők, a *csaj, kaja, pia, dekkol, almás* típusú lexémák, s a szókincsbeli gyarapodás mind nagyobb mértéket öltött, beleértve a trágárságokét is. Az átvett szavak mellett megjelentek a saját termésű belső keletkezésű szavak, ill. főleg jelentésbővülések, új jelentések. A tizenévesektől elterjedő újabb bizalmas vagy durva elemek már régóta jórészt e korosztályok saját alkotásai. (Az összes lehetséges idegen forrás felsorolását most mellőzöm, bár igen érdekes, ahogy szakzsarbonsági vagy népnyelvi szavak az átlagos mindennapi társalgás elemeivé lesznek.)

A folyamat következő szakaszát részletesebben kifejtettem egy korábbi tanulmányomban (Társadalmi rétegződés és nyelvi norma. A bizalmas stílus mai magyar nyelvbéli terjedéséről. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Bp., 1969—75). Lényege az, hogy a polgárpukkasztó nyelvhasználat a hetvenes évek derekára a bizalmas társalgás egyik legfontosabb részévé vált, mondhatni általánosan, szinte minden földrajzi és társadalmi régióban és korosztályban (azaz vidéken is, és az idősebb, de főképp a középső korosztályok: a negyven-ötven évesek is megtanulták, ill. nem hagyták hátra az iskoláévekkal. Bachát László egy korábbi tanulmánya megemlíti e jelenséget, ám „az iskola és az élet kapcsolatának erősödésével” indokolja ezt (Az ifjúsági és diáknyelv kérdései. In: Anyanyelv, közélet, műveltség. Bp., 1976. 115). Bár e tényező is fontos, az elterjedés fő láncszeme az éppen iskolát végzettek és az idősebbek között volt. A legfőbb iskolán belüli terjesztő erő a koedukáció általánossá válása volt: a tegeződés győzelme adta meg ehhez a

kellő nyelvi és magatartásbeli alapot. (Pontos adataink egyébként nincsenek megalapozott szociolingvisztikai kutatások híján.)

A mindenkori tizenévesek közben továbbra is leleményesen gyártják az újdonságokat a már intézményesített korábbiakkal szemben. S persze mindig akadnak olyan rétegek, melyek — hasonlóan a korábbiakhoz — a társadalom peremén élnek, és elkülönülésüket nem egy esetben valódi argó szókincsük is jelzi. (Klasszikus példáját adja ennek Zombori Attila Szexpiaci körséta c. munkája a magyarországi prostitúcióról, interjúkkal és argósztóttárral vagy Moldova Györgynek a Bűn az élet c. rendőrségi riportkönyve. Az efféle könyvekben, tudósításokban felbukkanó ismeretlen szavak manapság már igen hamar elterjednek.)

A fentebb nagyon röviden leírt tendencia erőteljesen megváltoztatta a magyar társalgási nyelvet, a mindennapi nyelvhasználatot, s persze nem csupán a szókészlet területén, hanem a grammatika egyes részein, az általánosan lazább szerkesztés mellett is. Néhány ma gyakori nyelvhelyességi hibát (pl. a „nákolást”) valószínűleg a nyelvi divathullámok mozgásai terjesztettek.

A sok évtizedes folyamat elemzésekor a következőkben az okokat kell megvizsgálni. A régebbieket meglehetősen jól ismerjük. A titkosság, az elkülönülés vagy az elkülönítés, a perifériára szorultság mindig nyelvi elkülönülést okoz. Jól példázza ezt a magyar nyelvjárások története a területi szétválással, néhány, főleg keleti nyelvjárás határozottabb elkülönülésével. Hasonló jelenségeket lehet megfigyelni a társadalmi régiókban is. A XX. század kezdetén (de már korábban is) a perifériák mind erősebben hallatni akarták hangjukat. E nyelvváltozatokat az újnak a keresése, a divat vagy egyszerűen a közvetlen hatásnak ellenállás (tudatosulás) nélküli befogadása kezdi azután terjeszteni.

Az 1949 utáni új helyzetben a központilag kitzúzott cél egy minden tekintetben monolitikus társadalom létrehozása volt. A nivellálási törekvés szinte minden területen a legszélesebb tömegeket érintette a bérezés, az ellátás, általában az életszínvonal kapcsán, de ugyanezt lehetett tapasztalni az irodalom, a művészetek felülről történő irányítása során, az újságírás terén. Ilyen közegben a nyelv lehetőségei is erősen csökkentek. Az ötvenes években sokan igazodtak az akkori vezetők által a nyilvánosság előtt használt nyelvváltozathoz, amely főleg a hivatali, a mozgalmi és a kispolgári nyelv (argótól mentes) saját-ságaiból keveredve jött létre. Ez a merev, konzervatív nyelvi gyakorlat nem sok teret engedett az egyéni nyelvi változatoknak, ezt ideológiailag többször el is ítélte, más nagyobb egységekről (pl. a nyelvjárásokról) pedig nem vett tudomást. (Jellemző ellentmondás, hogy a magyar nyelvtudomány éppen ebben az időben fordult a legszervezettebben a nyelvjárások kutatása felé. Ráadásul közben a teljes nyelvi egységesülést hirdette, ha nem is olyan erőteljesen, mint az ideológia a társadalmat.)

1960 táján s attól kezdődően természetes volt, hogy a belső enyhülés adta nagyobb mozgástér a nyelvi változásokban is jelentkezhet. A rétegekénti nyelvi normák, ill. az általános nyelvi gyakorlat persze mindig változik. De Magyarországon az 1950-es években ezek a mozgások — amennyire lehetett — el lettek fojtva. Tehát nagyobb erővel jelentkeztek később, és elsősorban a városi, nagyvárosi fiatalság körében, azok között, akik még nem voltak befolyásolva, de már elégtelennek tartották a korábbi kereteket.

A változást többféle lélektani tényező segítette. Külsőként a korlátozás enyhülése. Ez a korlátozás csak részben és áttételesen volt ideológiai. Még a hatvanas években is nem kis részben a korábbi, a háború előttről származó

nyelvi és magatartásbeli normák működtek. Ezt jelzi, hogy a fiatal korosztályok nyelvi újításait a felnőtt rétegek szinte egyöntetűen utasították vissza. Paradox módon még azok is, akik saját beszédükben legközelebb álltak a szleng jellegű társalgáshoz, tehát az idősebb munkások és a kispolgári rétegek.

Belső okként a Kovalovszky Miklós, Bachát László és az ő nyomán a Nyelvművelő kézikönyv által is sokat emlegetett élénk fantázia és játékkedv mellett a különbözőzés vágya és e különbözőzésnek explicit módon történő jelzése nevezhető meg. Az előző nemzedéktől az ifjabbak mind határozottabban különbözni akarnak, különösen a XX. századi fiatalok. A hatvanas években e különbözőzési vágyat csak erősítette egyfajta visszaütés, amely természetesen következett be. A nyelvjárások felbomlásával, a valódi nagyvárosi nyelvváltozatok kialakulásával és az „irodalmi nyelv” nyelvtudományi kodifikálásával (s annak az oktatásban való megjelenésével) valóban soha nem tapasztalt mértékben egységesülni látszott a magyar nyelv. Az argó behozatala, a mindig változó bizalmas társalgás ilyen erejű kialakítása önkéntelen védekezés volt a meghirdetett és megvalósulni látszó túlzott uniformizálódás ellen. Ezt a nagyon is nyilvánvaló ténytet a szakirodalom még alig vette tudomásul. A norma kapcsán továbbra is az „egységes, normatív” nyelvváltozat áll a nyelvi gondolkodás középpontjában, a nyelvi egységesülés túlzott hangsúlyozásával. A nagyközönségnek szánt kézikönyvek éppúgy kerülnek a folyamatos differenciálódás említését, mint a szakmunkák.

Hasonló — legalább ilyen fontos — ok volt, hogy új tartalmakat s főként új magatartást kellett kifejezni, s erre a régi stílus, a bevett szokás nem volt alkalmas.

A fentebb leírt mozzanatok már nagyrészt meghatározták a mozgás irányát, azt, hogy miféle szavak, jelentések, stílusok, nyelvi rétegek kerültek előtérbe a hatvanas évek elejétől kezdve. Egyértelmű, hogy a legkézenfekvőbb átvehető anyagot az argó, a cigány és lumpen rétegek szavai szolgáltatták. (Bár nem szabad megfeledkezni arról, hogy a trágárságok nagy része nyelvjárási, népnyelvi eredetű.) Ez az új szóképzleti réteg új stílust is hozott: a lezserség, a humor, az irónia és a durvaság szötte át a mindennapi társalgást, többnyire olyan szavakkal, szókapcsolatokkal, amelyek jelöltjének (denotátumának) már volt korábban is jele (pl. a *becsap* ige helyett ugyanazzal a jelentéssel azt kezdték mondani: *átvág*, *átver*, *átráz* stb.).

A változás így elsősorban nem új fogalmak, jelenségek megnevezésére irányult, hanem a már meglévők értékelésére, újragondolására. Például az addig nyilvánvalóan értéknek tartottak megkérdőjelezése, érték voltuknak kétségbe vonása volt a fő tényező. Jól mutatja ezt a túlzó jelzők és határozók esete. Az *állati*, a *baromi*, az *oltári* és társik 'nagyon jó, kiváló' melléknévi, ill. 'nagyon', 'nagyon nagy mértékben' határozószói jelentéssel tűntek föl. Denotatív jelentésük megegyezett korábbi szinonim értékű szavakéval (pl. *kiváló*, *nagyszerű*, *csodálatos* stb.). Ám a hagyományos csoport lexemáinak konnotatív és stilisztikai jelentése komolyságot fejezett ki, ünnepélyes volt: a szóval jelölt érték valódiságát. Az *oltári*, *állati* típusnak nincsen ilyen vonatkozása. Eppen ellenkezőleg, miközben elsődleges jelentésében értékről beszél, addig másodlagos jelentésében kétségbe vonja azt a nagyfokú eltúlzással, a jelentéskör durva tágításával, látszólag oda nem illő asszociációval. A szó jelentésében megmutatkozó magatartás ironizáló, hiszen más szempont bevitelével kívülről nézi önmagát. A jelzett értékek relativitására utal, s persze arra a kényszerre, hogy az elcsépelet, kiürült szavakat újakkal, tartalmasabbakkal helyettesítse.

Illyés Gyula írja naplójában 1949–50 fordulóján: „Jouhandeau nyelvészeti jegyzeteiben olvasom, semmi sem jellemzőbb egy századra, mint az a nyomatékjelző, amit a szép elé tesz. A középkorban azt mondták valamire, hogy keményen szép (*durement beau*), a XVII. században, hogy tébolyultan. A XVIII. század tárgyilagosan csak nagyot mondott, a XIX. rendkívülit. »Au XXe, c'est *vachement*«. Baromian. »Állatian.« Akár nálunk.” (Naplójegyzetek 1949–50. Új Írás 1988/1. 6.)

Illyés e rövid megjegyzése csak erősíti a fentieket: a XIX. századi magabiztos polgárosodás és tudatosodás után a huszadikban a kételyek, a relativizmus lett a jellemző Európában. Itthon főleg a hatvanas évektől kezdődően.

Hasonló jelenséget lehet tapasztalni sok ezer új alakú vagy új jelentésű más szó bizalmas használatának vizsgálatakor. „A szleng a szatíra elemi egysége” írta Kolozsvári Grandpierre Emil, csak nem fejtette ki, mert el volt foglalva a nyelvészek csepülésével (Utazás az argó körül. In: Herder árnyékában. Bp., 1979. 118). Természetesen nem a teljes bizalmas szókészletet hatja át az ironizálás, más magatartástípus kifejeződése is megtalálható itt a durvaságtól a kedvességig, a humorig. E típusok részletesebb leírása egy másik tanulmány tárgya lehet.

A fent részletezett folyamat nem határozott célt követő tudatos elhatározás eredménye volt, inkább bizonynyal ösztönös cselekedet, amibe jócskán belejátszott például a divat. Viszont a divatból így beszélőkre visszahatott e stílus, és magatartásukat a kétkedés az igénytelenség, a vicc felé térítette vagy téríthette ilyen-olyan mértékben.

Vidor Zsuzsa már negyedszázada igen pontosan meghatározta ennek az ironizáló hajlamnak az egyik kiváltó okát. „Ahogyan a felnőttek felnagyítják és megszépítik érzelmeiket és cselekedetei rugóit, úgy torzítja és bagatellizálja a tizenhat éves a maga erkölcsiségét és érzelmeit” (A diák jassznyelv és jasszmagatartás. Valóság 1964/9. 70). E mondatot Péter Mihály is idézi említett munkájában (i. h. 275), de kivételes fontosságát nem fogalmazza meg. E jelenség igen természetes a serdülőkorban, ma már közhelyszámba megy, s mint kinőhető tulajdonságot tudomásul veszi a felnőtt társadalom. Ám éppen a hatvanas-hetvenes években túllépte önmaga határait s behatolt az átlagember életébe, a szavakkal együtt. Vagy félig-meddig tudatosan vagy lopva, tudatlanul. Az oly sokat emlegetett értékválság, az értéknélküliség nyilvánul meg az ironizáló, túlzó nyelvhasználatban. Ezért a nyelv ebben a helyzetben csak hordozó, bár egyre önállósuló vehikulum, egy súlyos állapot folyamatos jelzője. Az így beszélő önkéntelenül is a kamasz bezárkózó, belső kérdésekkel teli s a külszínen hányavetiként jelentkező magatartásával azonosul. A felnőtt társadalom kamasz társadalommá válik. Először csak időlegesen, azután — ha nem tud vagy nem akar védekezni ellene — teljes mértékben. A változásnak tehát alapvetően nem nyelvi okai vannak. Ebből következően önmagában a „ne beszéljünk így vagy úgy” intelme kevés, bár erre is szükség van. (Felmerülhet e ponton, hogy az értékmegvonás konnotációja elhalványulhat idővel a szócsoporthoz. Ennek azonban egyelőre semmi jele, jóslatni pedig nincs értelme.)

Az értékek hierarchiájának ilyen erőteljes módosulása nem egyedül a nyelvhasználatban tapasztalható. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében végzett irodalmi értékszociológiai vizsgálatokról szóló összefoglalójában említi meg Veres András, hogy az irodalom értékvilágában a hatvanas években határozott változás indult meg itthon, s ennek második szakaszában, a hetvenes években az ironia és a groteszk erősen teret nyert (Társadalmi értékek az iroda-

lomban. Literatura 1985: 12). Ennek okaként Veres András a boldogulás intézményesített formáiba vetett hitnek a megrendülését fogalmazta meg vizsgálataik alapján. Valószínű, hogy ez a tudati változás eredményezte a távolságtartás, a distinkció, a reflektáltság előtérbe kerülését is.

Ez az a szempont, amit korábban a nyelvész kutatók alig vettek figyelembe. Bárczi Géza említi a gúnyos vagy tréfás elnevezéseket (pl. *csillagvizsgáló* 'kancsal ember'), de az iróniát, az öngúnyt már nem nevezi nevén a szójáték típusba sorolt néhány szóról beszélve, pl. *járásbíró* 'munkanélküli' (aki nem bírja a járást) stb. (i. m. 34–5). Kovalovszky Miklós idézett írásában az értéket, tekintélyt lebecsülő tiszteletlenségről szól, s nem látja ebben a szemléletben az értékvesztés egyetemes voltát, amely már nem egyszerűen a tekintély ellen lép föl, hanem akár önmaga ellen is, tehát más szinten jelenik meg.

Végül a kamaszironizálás, értékmegvonás az utóbbi évtizedben a gyermeknyelvi becézés gügyögésével bővült. A *diri*, *suli*, *lufi* mintájára jött az *édi*, a *ruci*, a *temcsi* (temető), a *Hungi-fagyí*, a *Toldi kondi*, a *lovi* (lóverseny) és rengeteg társa. E gyermeknyelvi nyelvhasználat felnőttek, főleg idegenek között visszatetsző, bizalmaskodó, s a kamaszmagatartást még lejjebb szállítja a kisgyermekes szintjére a felnőttek között. Divatjának terjesztésében szintén a közép- és idősebb generációk, eladók s közöttük is a nők jártak az élen.

Mint fentebb jeleztem, a változás a tizenévesek köréből indult, s ott viszonylag gyorsan összemosta a társadalmi és műveltségi különbségeket, éppúgy, ahogy a viselet is. Az elmúlt kb. húsz évben azután ennek hatására a legtöbb társadalmi rétegnek jelentősen megváltozott a beszélt nyelvi normája, így tulajdonképpen a teljes beszélt magyar nyelv jellege. Kétirányú mozgásrendszert lehet ezekben az évtizedekben tapasztalni, s a folyamat még ma is tart. Egyrészt a művelt rétegek által beszélt magasabb presztízsű nyelvi rétegek alacsonyabb presztízsű, kevésbé kulturált nyelvi rétegekhez, ill. azok használatához igazodnak. Másrészt a kevésbé választékos stílusú szavak egy része emelkedni kezd, presztízsében értékesebb lesz, bár bizalmas jellegét őrzi.

Pl. a *bejön* igének 'sikerül' jelentése kb. húsz éve él a magyarban. Az ÉKSz. nem is adatozza még, csak lehetséges elődjét, a sportnyelvi, bizalmas 'befut' jelentést. A legutóbbi időkig az újabb jelentés szigorúan a kötetlen társalgás elemeként jelenhetett meg, tehát aligha lehetett volna választékosnak vagy akár csak közömbösnek is tartani. 1988 januárjában viszont az egyik miniszterhelyettes használta 'sikerül' jelentésben a *bejön* igét a magyar televízióban, hivatalos minőségében nyilatkozva. Ezzel az egyáltalán nem példa nélkül álló gesztussal erőteljesen emelte a szó értékét, azt a közömbösség, esetleg a választékoság irányában tolta el.

Ennek az igen összetett folyamatnak egyik legfőbb következménye az, hogy nem csupán a rétegenkénti nyelvi normák változtak meg, hanem azok átlaga is, s a mozgásokból kikövetkeztethető, a köztudatban élő nyelvi eszmény. Ez a nyelvi eszmény rugalmasabb lett, nyitottabb, életteli telibb, mint volt a korábbi merevebb, akadémikusabb jellegű. Ugyanakkor lefelé igazodott, kevésbé kulturált, kevésbé kifinomult rétegek nyelvhasználatához. Így magába integrált, elfogadott oda nem illeszthető jelenségeket, pl. az igénytelenséget, a túlzott mértékű lezserséget és a durvaságot. E sajtóságek presztízsének az emelkedését nem indokolja az iróniának, a groteszknak, a reflektáltságnak az igénye. A köztudatban élő nyelvi eszményben való háttérbe szorításuk a közeljövő nyelv művelésének egyik fő feladata, függetlenül az általános ironizálás okainak további meglététől vagy megszűntétől.

Természetes, hogy a bizalmas stílus ilyen mérvű elterjedtsége nem jelent (és nem is jelentett) valamilyen homogén és változatlan állapotot sem a teljes beszélő közösségben, sem annak mindenkori fiatal nemzedékeiben. Bachát László a hetvenes évek végétől datálja a hazai ifjúság rétegekre, csoportokra bomlását (Az ifjúság nyelvhasználatának változása, s ami mögötte van. I. h. 33). A rétegződés azonban még a fentebb említett legteljesebb nyelvi egység idején, a hetvenes években is létezett, legfeljebb jóval rejtettebben. Hiszen a jobbára szóbeli megnyilatkozások emlékeiből ma már nehezen rekonstruálható, hogy ez a valóban erősen egységes ifjúsági nyelv a hatvanas években milyen műveltségi, szellemi különbségeket takart el egyénenként vagy csoportonként, azaz ugyanazzal a stílussal milyen különböző mélységű tartalmakat fejeztek ki az akkori fiatalok.

Az átlagos bizalmas társalgástól való elmozdulást ma újra a fiatal rétegek egyes csoportjainál lehet észlelni. Bár e jelenségekről még igen keveset tudhatunk, annyit már lehet látni, hogy bizonyos csoportok nem illeszkednek bele a részben állandó, részben pedig új elemeket létrehozó bizalmas társalgás általános divatjába. Különbözni óhajtanak tőle tudatosan, és a műveltebb, választékosabb nyelvhasználat felé fordulnak, pontosabban azt akarják presztízsében emelni. Éppígy a mai magyar próza nem egy kiváló (fiatalnak számító) művelőjénél láthatunk kísérletet a különbözőzésre, új, igényesebb normák és eszmények megalkotására. Hatásukról — melyet a nyelvtudománynak erősítenie kellene — csak később lehet beszámolni.

Ellenkező előjelű az a már korábban megindult mozgás, amely a még erőteljesebb durvulás felé tart. Erről igen részletesen és határozottan ír Bachát László, bár ő ezt általánosságban teszi (i. m. 33), jóllehet korábban ő maga megjegyzi, hogy a műveltebb fiatal jobban tud válogatni a nyelvi stílusok között a helyzetnek megfelelően. Szintén zavaró, ahogy ennek a jelenségnek a háttérét egy helyen megfogalmazza (ellentétet képezve az ezt követő szociológiai elemzéssel): „az osztályok, csoportok legalján állók használják e szókat nagyobb mértékben, ennek a legalul állásnak pedig sokszor nem szociális okai vannak, hanem jórészt egyéni vagy családi körülmények játszanak benne közre” (i. m. 26). Ha egy negatív jelenség „sokszor” előfordul, s mindig hasonló körülmények között, akkor az már többnyire nem egyéni vagy családi probléma, hanem éppen szociális, társadalmi. A beszéd minősége nem családi ügy még a legszélsőségesebb esetben sem. A Bachát által itt említett példák (*börtön fegyház* = iskola, *elnyomó*, *tőkés*, *rabőr* = tanár stb.) éppen a korábbi ironizáló, groteszk túlzásnak, értékmegvonásnak a folytatása, sőt teljes véghezvitele. A szó jelentése elveszti ironizáló humorát, visszafordíthatatlan lesz, s a teljes értéktelenséget fejezi ki. S ha ez ilyen tömegesen jelenik meg, akkor nem pusztán eldurvulásról van szó, amelyet el lehet ítélni, hanem valóban a „nincsen jövő” perspektívtalanságáról — s ez társadalmi probléma a javából. Okait és megoldásának módjait kutatni kell, de első helyen nem a nyelvtudományban.

Meg kell még végül jegyeznem, hogy a nyelvi normákat és a nyelvi eszményt más is befolyásolhatja az argó elemeket erősen használó ifjúsági nyelven kívül, leginkább a hivatali nyelv túlbonyolítottága és személytelensége, a fentiekben leírtakhoz képest gyakran éppen az ellenkező előjelű magatartást tükrözve és eredményezve. Ennek hatása azonban — úgy tűnik — kisebb, mint a másiké.

Tolcsvai Nagy Gábor

A fordítás folyamatának nyelvészeti modelljei

A fordításelmélet egyik legizgalmasabb kérdése, hogy mi történik a fordító fejében, ebben a „fekete dobozban”, amelyről csak annyit tudunk, hogy milyen anyagot kap a bemeneten (forrásnyelvi szöveg), és hogy milyen végterméket ad a kimeneten (célnyelvi szöveg). Hogy mi zajlik le benne, arra csak a kiinduló és az eredményül kapott adatok összevetése alapján következtethetünk.

A fordítás során a fordító olyan utat jár be, amelyen a nyelvtudomány nagyon szeretné nyomon követni őt, hiszen a fordítói tevékenység modellálása egyben a szövegértés (a nyelvi formától a gondolat felé vezető út) és a szövegalkotás (a gondolatától a nyelvi formához vezető út) modellje is lenne.

Hogyan történik az áttérés az egyik jelrendszerről a másikra? Abban egyetért a fordításelmélet minden ága, hogy közvetlen áttérés nincs, a fordítás folyamata legalább két fázisra bomlik: a fordító az első lépésben elemzi a forrásnyelvi szöveget (az analízis szakasza), a második lépésben felépíti a célnyelvi szöveget (a szintézis szakasza). „Az említett kerülőutat talán ahhoz lehetne hasonlítani — írja Nida, a fordítás egyik legnevesebb kutatója 1969-ben —, ahogy a kiránduló rájön, hogy az útját keresztező patak olyan mély és gyors, hogy egyenesen nem tud átkelni a másik partra. Ezért hát inkább elindul egy olyan gázlót keresni, ahol a legbiztonságosabban átjuthat az egyik partról a másikra. Most már a másik parton visszamehet akár arra a helyre is, amely az előbb átellenben volt vele” (Nida 1969. 483).

Ez a szemléletes leírás a fordítás folyamatával kapcsolatos legfontosabb problémákat is körvonalazza. Az első probléma — még mindig Nida hasonlatánál maradván — hol van a gázló? Minden egyéb kérdés ezzel függ össze. És a kérdések száma a végtelenségig szaporítható. Hogyan történik az analízis? Milyen nyelven? Milyen szakaszokban? Hogyan történik a szintézis? Milyen nyelven? Milyen szakaszokban? Hogyan viszonyul egymáshoz időben az analízis és a szintézis. Hogyan váltják egymást? Mi van a kettő között? És egyáltalán van-e valami a kettő között? Ezekben a kérdésekben már eltért a fordításkutatók véleménye. Egyes kutatók az analízis és a szintézis között egy átváltási szakaszt is kijelölnek, sőt ebben a szakaszban egy átmeneti, közvetítő nyelv működését is feltételezik. Mások pedig, éppen ellenkezőleg, a merev elhatárolás ellen lépnek fel, arra hivatkozva, hogy a forrásnyelvi szöveg megértésében nagy szerepe van a célnyelvnek és fordítva, a célnyelvi szöveg megformálásában nem kis szerepet játszik a forrásnyelv. Az állítás első felét azzal szokták alátámasztani, hogy az idegen nyelvű szöveget olvasva akkor is fordítunk az anyanyelvünkre, ha nem feladatunk a szóban forgó szöveg írásbeli fordításának elkészítése, az állítás második felére pedig nap mint nap bizonyítékot szolgáltatnak az idegen nyelv nyomait magukon viselő fordítások.

Az is kérdéses, hogy milyen szakaszokban zajlik az analízis. Morfémánként, szavanként, mondatonként, bekezdésenként? És milyen szakaszokban zajlik a szintézis? Vajon nagyobb szakaszokat ölel-e fel mint az analízis? Netán szavanként analizálunk és mondatonként szintetizálunk? Vagy állandóan együtt zajlik a két tevékenység?

Ezekre a kérdésekre adnak más és más választ a fordítási folyamat mo-

dellálására tett kísérletek. Napjainkban, tehát századunk nyolcvanas éveiben, nemcsak a fordítási modelleknek, hanem már a fordítási modellek rendszerezésének is bőséges irodalma van. Mielőtt az egyes modellek részletezésére rátérnénk, nézzünk meg néhányat a rendszerezési kísérletek közül.

Legismertebb talán Komisszarov rendszere, aki a következő modelleket sorolja fel (Komisszarov 1973):

1. Denotatív modell
2. Transzformációs modell
3. Szemantikai modell
4. Az ekvivalencia szintjei szerinti modell

Erdei Gyula 1979-ben megjelent könyvében a következő rendszerezést adja:

1. Szintatikai modellek
  - a) transzformációs szintaktikai modell
  - b) transzformációs generatív szintaktikai modell
    - mondatlingvisztikai szintű modellek
    - szöveglingvisztikai szintű modellek
2. Szemantikai modellek
  - a) strukturális szemantikai modell
  - b) transzformációs generatív szemantikai modell
3. Szituatív vagy denotatív modell
4. Az ekvivalencia szintek modellje

Újszerű rendszerezést találunk Lvovszkaja 1985-ben megjelent könyvében:

- I. Nyelvészeti modellek
  1. Transzformációs modell
  2. Szemantikai modell
  3. A törvényszerű megfelelések elmélete
  4. Szituatív modell
- II. Kommunikációs modellek
  1. A dinamikus ekvivalencia elmélete
  2. Az ekvivalencia-szintek elmélete

Mindhárom rendszerzésben sok közös elem van. Mindegyikben szerepel a denotatív vagy szituatív modell, mindegyikben szerepel a transzformációs modell, és mindegyikben szerepel az ekvivalencia szintjei szerinti modellálása a fordítás folyamatának. Az, hogy a rendszerek megalkotói váltogatják az *elmélet* és a *modell* szót, csak annyit jelent, hogy az általános fordításelméleten belüli irányzatok abban különböznek egymástól, hogy melyik hogyan modellálja a fordítás folyamatát, vagyis pl. az ekvivalencia szintjeinek elmélete, nem más, mint a fordítás folyamatának bizonyos modellje.

A denotatív (szituatív) modell. A denotatív fordítási modell hívei abból indulnak ki, hogy jelentéktelen különbségektől eltekintve a bennünket körülvevő valóság mindannyiunk számára közös, tehát a nyelvi érintkezés során csak a nyelvi jelek különböznek, a jel tárgyak, a denotátumok azonosak. Eszerint az elmélet szerint a fordítás folyamata úgy zajlik, hogy az analízis szakaszában a fordító a forrásnyelvi jeleket visszavezeti a denotátumok mindannyiunk számára közös világába (innen származik a *denotatív modell* elnevezés), vagy más megfogalmazásban, tisztázza, hogy a forrásnyelvi szöveg az objektív valóság melyik szituációját írja le (innen származik a

szituatív modell elnevezés), a szintézis szakaszában pedig ugyanezeket a denotátumokat, ugyanezeket a szituációkat leírja a célnyelv eszközeivel. Ha paradox módon is, de jól kifejezik ezt a megközelítést Belloc tanácsai a fordítónak: 1. az idegen nyelven írott szöveget olvassuk végig, 2. saját nyelvünkön adjuk vissza azt a hatást, amit a mű belőlünk kiváltott, 3. hasonlítsuk össze a fordítást az eredetivel, hogy közelítsük őket egymáshoz, de a fordítás semmiképpen se veszítsen természetességéből" (Revzin-Rozencvejg 1964.).

Ez a modell alapján helyesen tükrözi a fordítás folyamatát, hiszen a célnyelvi megfelelők számos esetben valóban csak a forrásnyelvi szöveg mögött álló valóságos szituáció figyelembevételével állapíthatók meg. Ilyen eset például, mikor valamely tárgynak, jelenségnek nincs meg az általánosan elfogadott elnevezése a célnyelvben, és azt a fordítónak kell megalkotnia az illető tárgy, jelenség ismerete alapján. A denotatív modell alapján történő fordítás tipikus esete az idegen kultúrára jellemző jeltárgyak, a reáliák fordítása. Ilyenkor sok lehetősége van a fordítónak: átveheti az idegen szót, megfeleltetheti valamilyen hasonló célnyelvi reálénak, kitalálhat egy új célnyelvi szót stb. De ahhoz, hogy e különböző megfeleltetési módok között válasszon, mindenképpen ismernie kell magát a jeltárgyat. Az orosz *нужно* szó fordításához tudni kell, milyen a formája, mivel töltik, hasonlít-e a magyar derelyéhez stb.

Szintén a denotatív modell alapján fordítunk, ha valamely tárgy, jelenség vagy szituáció megnevezésére, leírására a célnyelvben csak egyetlen lehetőség létezik (*Keep of the grass*; *По газонам не ходить*; *Fűre lépni tilos*).

Nem lehet azonban a denotatív modell alapján megmagyarázni azokat az eseteket, mikor valamely tárgy, jelenség vagy szituáció leírására a célnyelvben többféle nyelvi eszköz van, és a fordítónak ki kell választania az adott esetben legjobbat. Ilyenkor nemcsak a forrásnyelvi jelek által leírt valóságot veszi figyelembe a fordító, vagyis azt, hogy mit mond az eredeti szöveg, hanem a forrásnyelvi jeleket is, vagyis azt is, hogy h o g y a n mondja.

Továbbá, nem helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy a fordító, miután eljutott a valóságig, elfelejtkezik a forrásnyelvi jelekről, és a megértett, felfogott valóságdarabot, tárgyat, jelenséget, szituációt már tisztán a célnyelv eszközeivel fogalmazza meg. Ebből ugyanis azt a következtetést kellene levonnunk, hogy létezik nyelv nélküli gondolkodás, tudniük ebben a középső szakaszban, mikor a forrásnyelvi jelektől már elvonatkoztattunk a célnyelvi megformálást pedig még nem alakítottuk ki, az objektív valóságról a nyelv segítsége nélkül kellene gondolkodnunk. Ez nyilvánvalóan képtelenség. És amilyen képtelenség feltételezni a nyelv segítsége nélküli gondolkodást, éppoly képtelenség feltételezni, hogy a fordító, akinek a fejében legalább két nyelv rendszere él együtt, soha sem vonatkoztatja őket közvetlenül egymásra. Ezt veszik figyelembe a transzformációs modellek különböző fajtái.

A transzformációs modell. A transzformációs modell legegyszerűbb válfaja szerint a fordító a forrásnyelvi jeleket nem a valósággal, hanem a célnyelvi jelekkel azonosítja, hiszen a forrásnyelvi jelek célnyelvi megfelelői a fejében már előre adva vannak. Eszerint az elképzelés szerint a fordítás egyszerű behelyettesítés, a forrásnyelvi jelek célnyelvi jelekkel való helyettesítése. Ez a modell azonban csak akkor működne, ha a forrásnyelv és a célnyelv rendszere az elemek számát, elrendezését és működési szabályait tekintve egyforma lenne, azaz minden forrásnyelvi jelnek csak egyetlen megfelelője lenne a célnyelvben, s az ugyanolyan szabályok szerint kapcsolódna a

többi célnyelvi jelhez, mint a forrásnyelvi jel a többi forrásnyelvi jelhez. Természetes nyelvek esetén ez nyilvánvalóan lehetetlen.

De az a tény, hogy nincs két olyan nyelv, melyben az elemek száma és elrendezése egyforma lenne, még egyáltalán nem jelenti azt, hogy bármely két nyelvben ne találunk olyan elemeket, melyek azonos elrendezésűek, és azonos szabályok szerint működnek. A transzformációs modell szerint ez a közös tartomány az alapja a nyelvek közötti fordításnak, amelybe a fordító sorozatos intralingvális, azaz nyelven belüli transzformációk révén jut el.

Azokat, akik nyelven belüli transzformációk sorozatának képzelik el az analízist és a szintézist, nyilvánvalóan a transzformációs generatív grammatika „transzformált mondat — magmondat” (Chomsky 1957) valamint „felszíni szerkezet — mélyszerkezet” (Chomsky 1965) fogalma ihlette meg.

Mivel a generatív grammatika gondolatainak széles körű elterjedése századunk 60-as éveiben egybeesett a fordítás nyelvészeti modelljeinek kidolgozásával, ez a hatás nyilvánvaló. Ha egy nyelven belül igaz az, hogy a különböző felszíni mondatok visszavezethetők azonos magmondatokra, vagy a későbbi felfogás szerint, hogy a különböző felszíni szerkezetek visszavezethetők azonos mélyszerkezetekre, miért ne lehetne ezt a gondolatot felhasználni két nyelv viszonylatában is? Kézenfekvőnek tűnik az a feltevés, hogy a különböző nyelvek eltérő felszíni szerkezetei mögött azonos mélyszerkezetek húzódnak. Eszerint az elképzelés szerint nemcsak a valóság a közös mindannyiunk számára, hanem a valóság nyelvi modellálásának egy része is, és ez az alapja a fordításnak.

Hogy a transzformációs fordítói modellek kidolgozóira milyen nagy hatással voltak Chomsky művei, az terminushasználatukból is kitűnik. Rozencvejg 1964-ben megjelent *Перевод и трансформация* című tanulmányában a „jadro” (mag) terminussal dolgozik, és még nem szerepel nála a mélystruktúra fogalma. Nem is szerepelhet, hiszen Chomsky *Aspects of the Theory of Syntax* c. műve melyben a „deep structure” (mélyszerkezet) fogalmát kifejti, csak 1965-ben jelenik meg. A transzformációs fordítási modell másik képviselőjének, Nidának műveiben azonban már találkozhatunk a mélyszerkezet fogalmával. Nida 1969-ben megjelent *Science of Translation* című tanulmányában (akkorra a Chomsky-féle „deep structure” fogalma már bekerült a tudományos közhasználatba) azt a kérdést teszi fel, hogy az áttérés az egyik nyelvről a másikra vajon a magmondatok vagy a mélyszerkezet szintjén történik-e? Le kell azonban szögeznünk, hogy a generatív grammatikából átvett terminusok sem Rozencvejgnél, sem Nidánál nem jelentik ugyanazt mint Chomskynál, és az elemzés módja sem elégíti ki azokat a szigorú formai követelményeket, melyeket a generatív grammatika megkövetel.

A transzformációs modell szerint tehát a fordítás folyamata úgy zajlik, hogy a fordító az első szakaszban, az analízis szakaszában a forrásnyelv felszíni szerkezeteit transzformációk sorozatával visszavezeti a forrásnyelv magmondataira vagy mélyszerkezeteire (intralingvális transzformáció), a második szakaszban ezeket helyettesíti a célnyelv ekvivalens magmondataival vagy mélyszerkezeteivel (interlingvális transzformáció), majd a harmadik szakaszban, a szintézis szakaszában a célnyelv magmondataiból vagy mélyszerkezeteiből transzformációk sorozatával eljut a célnyelv felszíni szerkezeteihez (intralingvális transzformáció).

A fordítás transzformációs modelljének egyik legismertebb képviselője, Rozencvejg a következőképpen jellemzi a „jadro” (mag) fogalmát. Gyakran előfordul, hogy a forrásnyelv és a célnyelv lexikai egységei és grammatikai

struktúrái között közvetlen megfelelés van. Ez azt jelenti, hogy a két nyelv ezekben az esetekben azonos módon modellálja a valóságot. Azt az orosz mondatot például, hogy *Министр иностранных дел СССР прибыл в Париж* közvetlenül lefordíthatjuk franciára *Le ministre des affaires étrangères de l'URSS est arrivé à Paris*. „Két nyelv azon lexikai egységeinek és grammatikai struktúráinak halmazát, melyek közvetlenül átválthatók egymásba — írja Rozencvejg —, a két nyelv magjának nevezzük” (i. m. 90.). Tehát látjuk, hogy Rozencvejgnél a „jadro”, a mag lényege nem az egyszerűség, a tovább nem transzformálhatóság, mint Chomsky „kerneljei” (magmondatai) esetében, hanem az, hogy a mag valamilyen közös tartomány a két nyelv között.

Ha a lefordítandó forrásnyelvi mondat valamely egysége nem tartozik bele a forrásnyelv és a cél nyelv közös magjába, nem lehet közvetlenül fordítani. Illetve lehet, de ebből hibás fordítás keletkezik, amilyenel gyakran találkozunk a kezdő fordítóknál, akik önkényesen kibővítik a két nyelv közös tartományát.

Rozencvejg szerint, ha olyan lexikai egységeket és grammatikai struktúrákat kell fordítanunk, melyek nem tartoznak bele a két nyelv közös magjába, akkor a fordítás nyelven belüli transzformációk sorozatával kezdődik. Ha például a következő orosz mondatot kell lefordítanunk franciára: *Перед дворцом раскинулась широкая площадь, похожая на бульвар...*, akkor mindjárt látjuk, hogy a *широкая* orosz lexikai egységnek és a *площадь*, *похожая на...* grammatikai struktúrájának nincs közvetlen megfelelője a franciában, tehát először az orosz nyelven belül kell őket úgy átalakítani, hogy bekerüljenek a két nyelv közös tartományába. А *широкий*-nak azért nincs közvetlen megfelelője a franciában, mert a francia *large* ('széles') a *long* ('hosszú') melléknévvel áll szemben, míg az orosz *широкий* ('széles') az orosz *узкий* ('keskeny') melléknévvel áll szemben, tehát nem azonos a két nyelv rendszerében elfoglalt helyük. Mindketten tartalmazzák azonban a 'térbeli kiterjedés' elemi jelentést, ami más melléznevekben is megtalálható, olyanokban, amelyek esetleg nem tartalmazzák az előbb említett nemkívánatos oppozíciókat. Ilyen orosz melléknév például a *просторный* és az *обширный* és ilyen a francia *vaste*.

Ugyancsak átalakításra szorul a *площадь, похожая на бульвар* jelzői szó szerkezet, melyet jelzői mellékmondatná kell alakítani, hogy bekerüljön a két nyelv közös tartományába: *которая походит на бульвар*. Az így kapott orosz mondat: *Перед дворцом раскинулась просторная площадь, которая была похожа на бульварь*, most már közvetlenül átváltható franciára: *Devant le palais s'étend une vaste place qui ressemble à un boulevard*. Ebben az esetben tehát a fordítás a forrásnyelven belüli transzformációkkal kezdődött, ezek eredményeképp eljutottunk a két nyelv közös tartományába, ahonnan a fenti esetben közvetlenül léptünk át a cél nyelvi felszínre; de ez természetesen nincs mindig így, a magból, melyben a viszonyok nagyon expliciten vannak kifejezve, általában még további nyelven belüli, most már a cél nyelven belüli, transzformációkkal jutunk el a cél nyelvi felszínre. Tehát Rozencvejgnél szó sincs arról, hogy a magban tovább nem egyszerűsíthető, egymásból nem levezethető mondatok lennének, mint amilyenek Chomsky magmondatai, a lényeg az azonosság a két nyelv között, s általában éppen a magban vannak kibontottabb szerkezetek a feszesebb, tömörebb felszíni struktúrákhoz képest (vö: orosz felszín: *читавший мальчик* → orosz — magyar közös mag: *мальчик, который читал* /a fiú, aki olvasott → magyar felszín: *a fiú, aki olvasott* vagy *az olvasó fiú*).

Hasonlóan képzei el a fordítás folyamatát Nida is, a fordítás transzformációs modelljének másik képviselője. Ő az elemzés szakaszát visszaalakításnak (back-transformationnak), a szintézis szakaszát újrastrukturálásnak (restructuringnak) nevezi, és köztük feltételez egy átviteli (transzfer) szakaszt. Az elemzés eredményeképp nála is magstruktúrákat (kernel or core structures) kapunk, melyek négy strukturális osztályból állnak: objektumok (pl. *ember, kutya, fa, nap, folyó, olaj* stb.), események (pl. *sétál, lát, gondol, csinál* stb.), elvonatkoztatások (pl. *vörös, nagy, gyorsan, sok* stb.) és végül viszonyjelölők (pl. *mert, és, nem* stb.). Ezek a strukturális osztályok nem azonosíthatók a szófajokkal, az *ígéret* pl., mely a forrásnyelvi felszínen főnév, a magstruktúrában eseménynév, s a célnyelvi felszínen akár igeiként is realizálódhat. A magstruktúrákat az jellemzi, hogy bennük az elemek viszonya a lehető legtisztább és legegyszerűbb módon van kifejezve, átvitelre előkészítve.

Itt teszi fel Nida a kérdést: „...miért kell megállnunk a magmondatok szintjén? Miért ne mehetnénk tovább egészen a mélyszerkezetek szintjéig?” (I. m. 487.) Szerinte nincs értelme annak, hogy a fordító fáradságos munkával eljusson a mélyszerkezeti szintre, ahol csak szemantikai univerzálékat talál, s nem tud meg többet az alkotórészek összefüggéseiről, mint a magstruktúrák szintjén.

Nida az átvitelt Rozencvejgtől eltérően nem egyszerűen behelyettesítésnek képzei, mivel ő a magstruktúrákat nem tartja közösnek, csak azt mondja róluk, hogy közelebb állnak egymáshoz, mint a felszíni struktúrák. Ezért tartja szükségesnek az átvitel szakaszát elkülöníteni. Az átvitel szakaszában véleménye szerint a magstruktúráknak háromféle újrendezése képzelhető el: 1. teljes újrendezés (pl. *heap coals of fire on his head — to be so good to one's antagonist as to make him ashamed*), 2. analitikus újrendezés (pl. *disciples — those who followed him*), 3. szintetikus újakezdés (pl. *brothers and sisters — siblings*).

A fordítás harmadik szakaszáról, az átstrukturálásról — Nida véleménye szerint — nehéz általános megállapításokat tenni, mivel az átstrukturálás folyamata nagymértékben függ az egyes célnyelvek szerkezeti felépítésétől. Az átstrukturálás során alkalmazott transzformációkat két szempont szabja meg: az elérendő stíluszint (bizalmas stílusban írt levelet ne fordítsunk tudományos értekezésnek), és a fordítás címzettjének várható reagálása.

A transzformációs modellek előnye, hogy a nyelven belül transzformációk fogalmának bevezetésével és működésük leírásával reális képet adnak a fordítás folyamatának egyes mozzanatairól. Hiszen a fordítók napi rutinjának szerves része, a különböző célnyelvi változatok állandó mérlegelése felfogható transzformációként is. De nyelven belüli transzformációkat végzünk a forrásnyelvi szöveg megértésénél, tartalmának kihüvelyezésénél is. Hányszor megtörténik például, hogy az eredeti szöveg bonyolult, többszörösen bővített névszói szerkezeteit gondolatban több egyszerű mondatra bontjuk.

Az a gondolat, hogy a fordítás nyelven belüli transzformációk sorozata, jól felhasználható a fordítóképzésben. A forrásnyelvi szöveg felszíni mondatainak oda-vissza transzformálása elősegíti a szöveg mélyebb megértését, a célnyelvi felszín kialakításakor végzett transzformációk pedig elősegítik a célnyelvi eszköztár tudatosítását, rugalmasabbá tételét.

A nyelven belüli transzformációk alkalmazása felhasználható a fordítások értékelésében, az ekvivalencia fokának eldöntésében is. Előfordul, hogy egy forrásnyelvi és egy célnyelvi jelet nemcsak azért nem lehet közvetlenül

megfeleltetni egymással, mert más a két nyelv rendszerében elfoglalt helyük, ahogy azt Rozencvejg *уипокуи* — *large* példája szemléltette, hanem azért sem, mert más a „transzformációs történetük”. A magyar *fejlődés* azért nem mindig ekvivalens az orosz *разумие* szóval, mert az orosz *разумие* négy orosz ige traszformja (*разумаи, разумь, разумамся, разумься*), míg a magyar *fejlődés* mögött csak egyetlen ige áll a *fejlődik*.

Fontos szerepet játszik a transzformációs modell a gépi fordításban is. Hiszen ha a két nyelv között létezik egy közös tartomány, ha vannak olyan lexikai egységek és grammatikai struktúrák a két nyelvben, melyeknek az ekvivalenciája előre megadható, akkor ezen a tartományon belül nincs szükség a fordító ismereteire, előzetes tapasztalataira, az átlépést akár egy gép is elvégezheti, akkor pedig a gépi fordítás elő- és utószerkesztéssel megvalósítható.

Hiányossága a transzformációs modellnek az, hogy akárcsak a denotatív modell, túlságosan elválasztja egymástól a forrásnyelvi szöveget és a célnyelvi szöveget, nem veszi figyelembe, hogy a célnyelvi felszín kialakításában milyen nagy szerepe van a forrásnyelvi megformálásnak.

Sokszor megtörténik továbbá a fordítói gyakorlatban, hogy olyan forrásnyelvi és célnyelvi szerkezetek tekinthetők ekvivalensnek egymással, melyek nem vezethetők vissza közös magstruktúrákra. Ezek általában a denotatív-szituatív modell alapján magyarázható ekvivalenciák, mikor a nyelvi forma szinte semmi szerepet nem játszik a fordításban, bizonyos szituációkban az egyik nyelvben ezt mondják, a másikban pedig azt (vö. *Keep of the grass, Fűre lépni tilos* stb.)

A szemantikai modell. Mint láttuk, a transzformációs modell úgy képzei el a fordítás folyamatát, hogy a fordító a forrásnyelvi felszíntől transzformációk sorozatán át eljut a magstruktúrákhoz, melyek közösek, vagy nagyon közel állnak egymáshoz, majd újabb transzformációk sorozatán át eljut a célnyelvi felszínhez. Nem mondtuk ki, de közben mindvégig hallgatólagosan feltételeztük, hogy a **j e l e n t é s** (meaning, bedeutung, значение) vagy más kutatók szerint, akik a jelentést nyelvspecifikusnak tartják, az **é r t e l e m** (sense, sinn, смысл) mindeközben változatlan marad. A jelentés, ill. az értelem felől közelítik meg a fordítást a transzformációs modell egyik válfajának tekintett szemantikai modell képviselői.

A századunk hatvanas éveinek vége felé kibontakozó szemantikaelméleti kutatások természetesen hatottak a fordítással kapcsolatos nyelvészeti elképzelésekre is. A beszélőnek az a képessége, hogy el tudja dönteni valamely mondatról, hogy egy- vagy többjelentésű-e, két mondat esetén el tudja dönteni, hogy a mondatoknak van-e közös jelentése, azaz szinonimák-e, a fordításban is szerepet játszik. Ugyancsak megihlette a fordításkutatókat a jelentés felbontásának lehetősége is, ahogy szaporodtak a nyelvészeti cikkekben a szemantikai jegyek (pl. *bachelor* (aggregény): (Noun), (Human), (Male), (Who has never married) úgy került előtérbe az a gondolat, hogy a fordító talán ilyen szemantikai összetevőkre bontja a forrásnyelvi mondatok szavait, vagyis a forrásnyelvi analízis során nem elemi lexikai egységekre és grammatikai struktúrákra vezeti vissza az eredeti szöveget, hanem elemi szemantikai egységekre, **e l e m i j e l e n t é s e k r e** (szémákra). Ezek az elemi jelentések a beszédhelyzettől és a kontextustól függően bizonyos rendszert alkotnak: lesznek közöttük az adott kontextusban relevánsak (centrálisak) és másodlagosak (perifériálisak). Az átlépés az egyik nyelvből a másikba — eszerint az elmélet sze-

rint — tehát nem elemi lexikai egységekből és grammatikai struktúrákból álló magstruktúrákon keresztül történik, hanem elemi jelentések valamilyen rendszeréből álló szemantikai mélystruktúrán keresztül.

Az orosz студент szót például legalább három elemi jelentésre bonthatjuk: 1. 'tanuló (nem tanár)', 2. 'felsőoktatási intézményben tanul (nem általános iskolában)', 3. 'hímnemű (nem nőnemű)'. A felsorolt elemi jelentések közül minden kontextusban más jelentések aktualizálódnak. Mivel a magyar hallgató szó elemi jelentései között nem szerepel az, hogy hímnemű, csak akkor lehet ekvivalense az orosz студент-nek, ha a hímnemű/nőnemű megkülönböztetés nem fontos. Pl. ebben a mondatban: *Ha Кубе каждый студент получает стипендию* (Kubában minden hallgató kap ösztöndíjat). Az alábbi orosz mondatban viszont már fontos a nem: *Общежитие студентов педагогического училища находится здесь рядом* (A pedagógiai főiskola lánykollégiuma itt van mellettünk). Itt a nem visszaadása fontosabb volt, mint a felsőoktatási intézményre való utalás, mert azt a mondat egyéb elemei elvégezték, ezért nyugodtan fordíthattuk az orosz студентка-t egyszerűen lány-nyal.

Ugyancsak szemantikai komponensekre kell bontania a fordítónak pl. a mozgást jelentő igéket az oroszról magyarra való fordításnál. Mind az orosz, mind a magyar igék utalnak a mozgás konkrét vagy általános jellegére (*megy — jár, идёт — ходит*), de az orosz mozgást jelentő igék utalnak a helyváltoztatás eszközére is (*идёт = gyalog, едет = valamilyen közlekedési eszközön*), a magyar mozgást jelentő igék pedig utalnak a mozgás irányára is (*jön = közeledik, megy = távolodik*).

Táblázatban szemléltetve:

	Általános	Konkrét	Gyalog	Járművön	Közeledik	Távolodik
<i>jön</i>	—	+	+	+	+	—
<i>megy</i>	—	+	+	+	—	+
<i>jár</i>	+	—	+	+	+	+
<i>идёт</i>	—	+	+	—	+	+
<i>ходит</i>	+	—	+	—	+	+
<i>едет</i>	—	+	—	+	+	+
<i>ездит</i>	+	—	—	+	+	+

Ezekből az elemi jelentésekből a kontextustól függően más és más lehet a fontos. Az alábbi Csehov-mondat fordításakor például a fordító nem tartotta fontosnak a mozgás eszközére való utalást:

Переб обедом приезжал прощаться Панауров. (Чехов 1970)

Ebéd előtt Panaurov *jött* el búcsúzni (Csehov 1960)

Másutt viszont fontosnak tartotta, és visszaadta:

На душе покойно, сладко, и кажется согласилась бы всю жизнь *едет* так... (Чехов 1970)

Lelkébe édes nyugalom szállt, akár egész életében így *utazna*. (Csehov 1960).

A fordító tehát — eszerint az elmélet szerint — tudatosan vagy ösztönösen elemi jelentésekre bontja mind a forrásnyelvi, mind a célnyelvi szöveg szavait, s nem törekszik az összes szémák visszaadására, csak az adott kontextusban fontosakéra.

Mint látjuk, ebben az esetben nem válik el mereven a forrásnyelvi analízis a célnyelvi szintézistől, hiszen a fordítónak nemcsak a forrásnyelvi szót kell elemi jelentéseire bontania, hanem az elképzelt célnyelvi megfelelőt is. Az alábbi Mikszáth-mondat fordításakor pl. a fordítónak a kontextus alapján el kellett döntenie, hogy Noszty Feri gyalog ment Rajecre vagy vonattal; az *elment* ige önmagában erre nézve nem ad tájékoztatást. Figyelembe véve, hogy az orosz *удму/ноўму* ige nem használható a járművön való helyváltoztatásra, a *exамь/noexamь* igepárból kellett választania:

A mi hadnagyunk szabadságot kért, *elment* Rajecre. (Mikszáth 1973)
Он попросил отпуск, поехал в Раец (Миксат 1986)

A fordítók által feltételezhetően elvégzett szemantikai elemzésre rengeteg példát találunk a fordításelméleti szakirodalomban, sajnos a példák mindig szavak vagy szóosztályok szemantikai elemzését illusztrálják (vö. pl. Komisszarov angol—orosz egybevetését a térbeli elhelyezkedés ígéinek szemantikai jegyeiről: Komisszarov 1973: 51—9), ritkán jutnak el addig, hogyan bont egy egész mondatot elemi jelentésekre a fordító (Catford 1965: 39). Ugyancsak nem kapunk magyarázatot az elemi jelentések szerveződésére, hierarchiájára, arra, hogy milyen az a feltételezett szemantikai mélyszerkezet, hogyan rendeződnek el benne az elemi jelentések.

Többet tudunk meg erről a feltételezett szemantikai mélyszerkezetről Melcsuk és Zsolkovszkij (1969) „szöveg → értelem → szöveg” (Текст → смысл → текст) modelljéből.

Abból indulnak ki, hogy mikor az ember fordít, először megérti a lefordítandó szöveget, azután kifejezi a megfelelő nyelven azt, amit megértett, vagyis a szöveg értelmét. De vajon definiálható-e az értelem? Szerintük inkább az értelem birtoklását kellene definiálnunk, ami abban jelentkezik, hogy a beszélő képes különbözőképpen kifejezni ugyanazt a gondolatot, a hallgató pedig képes felfogni az értelmi azonosságot a külsőre különböző kijelentések között.

Az adott szöveg értelme tehát a szerzők szerint azt a közöset jelenti, ami megtalálható az adott szöveggel intuitíve egyenértékűnek tekintett összes szövegben. Ezt a közös tartalmi invariánst kívánják egy speciális szemantikai nyelv segítségével leírni, ez lesz az ún. törzsnyelv. A fordítás folyamata pl. az angolról oroszra fordításé) akkor a következőképpen zajlik: a fordító az első szakaszban az idiomatikus angolról áttér az angol törzsnyelvre (független értelmi analízis), a második szakaszban az angol törzsnyelvről áttér az orosz törzsnyelvre (ez a tulajdonképpeni fordítás), majd a harmadik szakaszban az orosz törzsnyelvről áttér az idiomatikus orosz nyelvre (független értelmi szintézis).

Mit tartalmaz a törzsnyelv, amire az analízis szakaszában áfoglalmazzuk a forrásnyelv felszíni mondatait? A törzsnyelv lexikája három típusú elemből tevődik össze: 1. predikátumok, 2. nomenek, 3. adjunktumok. A törzsnyelv lexikai elemei feloszthatók állandókra és változókra, azaz lexikai függvényekre, melyek az adott szó lexikai korrelátumai. A lexikai korrelátumok jelölése latin rövidítésükkel történik. A lexikai korrelátumok lehetnek helyettesítő korrelátumok pl.:

szinonimák: kutya → *Syn* → eb

antonimák: jó → *Anti* → rossz

és lehetnek kapcsolódó korrelátumok pl.:

vihar → *Incep* → *kerekedik*

tud → *Magn* → *nagyon*

alszik → *Liqu* → *felébreszt*

alszik → *Fin* → *véget ér*

Ez utóbbiakat a szerzők szemantikai függvénynek nevezik, ezek teszik lehetővé a forrásnyelvi felszín átfogalmazását, azaz a felszínen rejtetten megfogalmazott szemantikai viszonyok explikálását, kibontását, egyzrtelművé tételét. A szemantikai függvények a forrásnyelvi jelentés elemekre bontásában és a célnyelvi jelentés újraépítésében egyaránt segítenek. Minden nyelvben ki kell fejezni olyasmiket, hogy valami elkezdődik (*Incep*), véget ér (*Fin*), működik (*Oper*), okoz valamit (*Caus*) megsemmisít valamit (*Liqu*), elromlik (*Degrad*) stb., és ezek a viszonyok minden nyelvben másképp fejeződnek ki. Ha például ilyen szókapcsolatokat kell magyarról idegen nyelvre fordítanunk, hogy *a hal megbűdösödik, a tej megsavanyodik, a kenyér megszárad, az idő elromlik, az étel megromlik*, akkor nem azon kell gondolkodnunk, hogyan fordítsuk le a *megbűdösödik, megsavanyodik, megszárad, elromlik, megromlik* igéket, hanem azon, hogy a szóbanforgó idegen nyelv a *Degrad* függvényt hogyan fejezi ki a *hal, a tej, a kenyér, az idő, az étel* mellett. Ha például azt akarjuk valamilyen nyelvre fordítani, hogy *szél támad (kerekedik, elül)*, nem a *támad, kerekedik, elül* igét kezdjük keresni a szótárban, hanem azon kell gondolkodnunk, hogy az illető nyelven, hogyan fejezik ki az *Incep* és a *Fin* függvényt a szél mellett, azaz a szél kezdetét és végét.

E véges számú (Melcsuk és Zsolkovszkij 1965-ben és 1966-ban írt művei alapján 40–42) szemantikai függvény lehetővé teszi az elemi jelentések valamiféle rendszerezését, és támpontokat nyújt a jelentések felbontásához és újraépítéséhez. Melcsuk és Zsolkovszkij átfogalmazási szabályrendszere a szemantikai függvényeken kívül tartalmaz még szintaktikai szabályokat is, valamint szűrőket, melyek a célnyelvi felszín felé vezető úton kiszűrjük a helytelen megoldásokat.

Természetesen nemcsak Melcsuk és Zsolkovszkij közelítik meg a fordítás folyamatát a jelentés (meaning, bedeutung, значение) vagy az értelem (sense, sinn, смысл) felől, de az értelmi összefüggések formalizálásában és a szöveg → értelem → szöveg folyamat egzakt modellálásában ők jutottak legmesszebb.

A szemantikai modell sok szempontból helyesen tükrözi a fordítás folyamatát. A fordító valóban inkább értelmi összefüggésekre vezeti vissza a forrásnyelvi mondatokat, mint elemi lexikai egységekre és grammatikai struktúrákra. Nem is beszélve arról, hogy az elemi lexikai egységek és grammatikai struktúrák ekvivalenciáját — akár nyelven belüli, akár nyelvek közötti ekvivalenciáról van szó — csak az értelmi azonosság alapján lehet megállapítani. De feltehető a kérdés, vajon lehet-e, kell-e maradéktalanul formalizálni az értelmi összefüggéseket? Képes-e erre a nyelvészet, és szüksége van-e erre a fordításelméletnek a fordítás folyamatának modellálásához?

A szemantikai modell ebben a formájában is magyarázatot tud adni sok fordítói műveletre. Pl. arra, miképpen lehet az, hogy a fordító fejébe „egyik

oldalon bemegy” a *csinál* ige és a „másik oldalon kijön” a *находумъ* ige, bár ezek a szótárban egyáltalán nem szerepelnek egymás mellett (mindkettőt a *Caus* szemantikai függvény rendeli a *rend/nopradok* főnevek mellé).

Azokra az esetekre pedig, ha kimerítőbb volna, akkor sem tudna a szemantikai modell magyarázatot adni, amikor forrásnyelvi forma egyáltalán nincs hatással a célnyelvi kifejezésre, amikor a beszédhelyzet vagy a kommunikációs cél alapján kell a célnyelvi megfelelőt megtalálni.

A z e k v i v a l e n c i a s z i n t j e i n e k m o d e l l j e. Ha Nida előbb idézett „gázló” hasonlatával értékeljük az eddigi modelleket, azt mondhatjuk, hogy vagy túl messzire tették a gázlót, melyen az egyik nyelv partjáról átjutunk a másikéra a sebes folyású patakon keresztül, vagy túl közelre tették. Vagy úgy képzeltek a fordítás folyamatát, hogy a fordítónak teljesen el kell szakadnia a nyelvi jelek szintjétől (denotatív modell) vagy úgy, hogy a nyelvi jelek szintjén is átléphet az egyik nyelvből a másikba (transzformációs modell).

Egyik sem tükrözi a fordító valóságos tevékenységét. A valóságban ugyanis a fordító mindig szeretne a legrövidebb úton, a nyelvi jelek szintjén átjutni a forrásnyelvből a célnyelvbe és csak akkor választja a hosszabb utat, ha az egyenes út lehetetlen. Vagyis munkája során egyszerre többféle modell szerint dolgozik, az átlépés szintjét mindig a konkrét fordítói feladat határozza meg.

Ezt tükrözi Komisszarov elképzelése a fordítás folyamatáról (1973), melyben az átlépésnek öt szintjét különbözteti meg a szerző:

1. a nyelvi jelek szintje, 2. a megnyilatkozás szintje, 3. a közlemény szintje, 4. a szituáció szintje, 5. a kommunikációs cél szintje.

E szinteket Komisszarov tartalmi szinteknek nevezi, melyekre a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg egyaránt felbontható. Abból indul ki, hogy a beszélő, azaz a feladó mindig valamilyen célt követ, pl. informálni akarja az olvasót, hallgatót, azaz a befogadót valamiről, vagy érzelmileg szeretne hatni rá, vagy valamilyen cselekvésre akarja késztetni — ez a k o m m u n i k á c i ó s c é l s z i n t j e. Ennek a célnak az elérése érdekében valóságos tárgyakról, személyekről vagy elvont jelenségekről, és a köztük lévő viszonyokról informálja a befogadót — ez a s z i t u á c i ó s z i n t j e. A szituációt azonban nem lehet azonnal teljes egészében megragadni, mindig más és más jellemzőit írjuk le, más és másfelől közelítjük meg. Így pl. azt a szituációt, hogy rossz a tető, többféleképpen közelíthetjük meg: *Lyukas a tető. Javításra szorulna már a tető. Ősszel csak esőköpenyben lehet a lakásban járni. Ha esik az eső, tele a lakás. lavórokkal* (tv-riport), *Pallásról néz be az ég...* (Petőfi Sándor: Pató Pál úr) Vagyis minden szituáció többféle közleménnyel írható le — ez a k ö z l e m é n y s z i n t j e.

Mikor a feladó a közleményt megfogalmazza, a rendelkezésre álló nyelvi jeleket lineáris sorba kell rendeznie, azaz megnyilatkozássá kell szerveznie, melyben az elemeknek többféle struktúrája, sorrendje képzelhető el. Azt a közleményt, hogy meg kell javítani a tetőt, többféle megnyilatkozás segítségével fejezhetjük ki: *Javítani kell a tetőt. Meg kell javítani a tetőt. A tető megjavítandó.* Míg az előbb említett variánsok (tv-riport, Petőfi-vers) a közlemény szintjén tértek el egymástól, a *Javítani kell a tetőt. Meg kell javítani a tetőt. A tető megjavítandó*, variánsok csak a megnyilatkozás megszerkesztésében térnek el egymástól, a k ö z l e m é n y szintjén azonosak — ez a m e g n y i l a t k o z á s s z i n t j e.

És végül, a hasonló szerkezetű megnyilatkozásokban más és más szavakat használhatunk pl. *Javítani kéne a tetőt. Javítani kellene a tetőt* — ez a nyelvi jelek szintje.

Vagyis — Komisszarov szerint — minden szöveg létrehozása számtalan különböző szintű választás eredménye. A feladó a kívánt kommunikációs cél érdekében több szituáció közül választ. A kiválasztott szituáció leírása érdekében több lehetséges közlemény közül választ. A közlemények megfogalmazásához több lehetséges megnyilatkozás közül választ, és a megnyilatkozások megformálásakor több lehetséges nyelvi jelből választ. A szöveg megértésekor a befogadó fordítva járja be azt az utat, ő a nyelvi jelek szintjéről indul ki, és a feladó feltételezett kommunikációs szándékáig jut el.

Hogyan zajlik mindez a fordításban? A fordító, aki egy személyben befogadó és feladó, mindkét utat bejárja. Az analízis során a nyelvi jelek szintjétől halad a kommunikációs cél szintje felé, a szintézis során a kommunikációs cél szintjétől halad a nyelvi jelek szintje felé. Ezeket a lépcsőfokokat természetesen nem kell mindig oda-vissza bejárnia. Pontosabban, Komisszarov szerint az analízis öt lépcsőfokát mindig be kell járni, csak a szintézisben fordulhat elő, hogy a „magasabb” szintek, pl. a kommunikációs cél szintje kizárja a választást az összes „alsóbb” szinteken.

A kommunikációs cél szabja meg a célnyelvi megfelelő kiválasztását függetlenül attól, hogy az a forrásnyelvben milyen szituáció, közlemény, megnyilatkozás vagy nyelvi jel segítségével van kifejezve, ha például segítséget kérünk, vagy ha kedvenc csapatunkat biztatjuk a futballpályán. Teljes mértékben a kommunikációs cél szabja meg a célnyelvi eszközök kiválasztását akkor is, ha a forrásnyelvi szövegben valakinek a nyelvi viselkedéséről van szó, pl. arról, hogy idegenszerű kiejtéssel beszél, vagy arról, hogy trágár szavakat használ. Azt, hogy valaki franciásan ejti az *r*-t, csak olyan magyar szavakkal tudjuk érzékeltetni, melyek tartalmazznak *r*-t. Sokat idézett fordítói baklövés: „*Ó, de boldog vagyok, hogy eljött — mondta a grófnő, franciásan ropogtatva az r-eket.*”

A szituáció szintje is kizárhatja az összes alsóbb szint megfeleltetését. Ha pl. azt akarjuk mondani, hogy *Vigyázat, mázsolva*, azt angolul csak úgy lehet mondani, hogy *Wet paint*, függetlenül a magyar nyelvi megformálástól.

A közlemény szintje zárja ki az összes alsóbb szintek megfeleltetésének lehetőségét, ha például vigasztalni akarunk valakit. *Ne lógasd az orrod!* — mondjuk neki magyarul *Cheer up! Chin up! Don't lose your heart* — mondjuk neki angolul.

A megnyilatkozás szintje szabja meg a célnyelvi megfelelő megformálását az angol szenvedő igealakokat tartalmazó mondatok magyarra fordításakor pl.: *The doctors were puzzled by the fact. . .* (Heller 1964) *Az orvosok rejtélyesnek találták a tényt . . .* (Heller 1977) vagy: *. . . his meals were brought to him in bed. . .* (uo.) *. . . a kosztot ágyba hordták neki. . .* (uo.)

És végül, semmiféle választási lehetősége nincs a fordítónak pl. az állandó megfelelővel rendelkező nemzetközi szervezetek nevének fordításakor (ENSZ, UNO; KGST, COMECON). Ilyenkor a megfeleltetést a nyelvi jelek szintjén kell elvégezni.

Komisszarov modellje szerencsésen kiküszöböli a denotatív és a transzformációs modellek egyoldalúságát, jobban tükrözi a fordító munkájának bonyolultságát, aki nemcsak egyféle stratégia szerint dolgozik. Kissé idealizálja a fordító munkáját, mikor feltételezi, hogy az elemzésnek a nyelvi jelek szint

jétől a kommunikációs cél szintjéig vezető lépcsőfokait mindig bejárja, és csak a célnyelvi megfelelő kiválasztásakor takaríthatja meg az út egy részét, akkor, ha a „magasabb” szintek, azaz a kommunikációs cél szintje vagy a szituáció szintje a forrásnyelvtől függetlenül megszabják a célnyelvi megfelelő kiválasztását.

A valóságban a nyelvi jelek szintjén megfeleltethető elemeket a fordítók a nyelvi jelek szintjén fordítják, s csak ha a közvetlen megfeleltetés nehézségbe ütközik, akkor lépnek tovább a Komisszarov által „magasabbnak” nevezett szintek felé. Ez természetesen nagyon hamar bekövetkezik, hiszen a legegyszerűbb birtokos szerkezetet vagy szenvedő szerkezetet tartalmazó orosz, angol mondatot is legalább a megnyilatkozás szintjén kell fordítani. Vagyis a nyelvi jelek szintjén való átlépés az egyik nyelvről a másikra szinte egyidőben zajlik a „magasabb” szinteken való átlépéssel, a közvetlen átlépés egyidőben zajlik az analízis és szintézis útján való átlépéssel. A fordító állandóan ide-oda közlekedik a két nyelv között, állandóan viszonyítja, mérlegeli a forrásnyelvi és a célnyelvi jelek viszonyát egymáshoz és a valósághoz. Az egyszer megtalált célnyelvi megfelelő megkönnyíthető a forrásnyelvi szöveg megértését, de tévútra is terelheti. S ahogy egyre mélyebbre jut a fordító a forrásnyelvi szöveg megértésében, úgy vet el esetleg korábban jónak vélt célnyelvi változatokat. A fordítás folyamatát tehát leginkább két nyelv együttes működtetéseként lehetne jellemezni, s e bonyolult folyamat jobb megértéséhez segítenek hozzá a fordítás folyamatának nyelvészeti modelljei.

IRODALOM

- Catford, J. C.: *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford University Press. London. 1965.
- Chomsky, N.: *Syntactic Structures*. Mouton. The Hague. 1957.
- Chomsky, N.: *Aspects of Theory of Syntax*. M. I. T. Press. Cambridge, Mass. 1965.
- Erdei Gyula: *Fordításelmélet — Fordításoktatás*. TIT. Budapest. 1979.
- Комиссаров, В. Н.: *Слово о переводе*. изд. Международные Отношения. Москва. 1973.
- Львовская, З. Д.: *Теоретические проблемы перевода*. Высшая школа, Москва. 1985.
- Nida, E.: *Science of Translation*. „Language” 45. 3. 1969.
- Розенцвейг, В. Ю.: *Перевод и трансформация*. в сб. *Трансформационный метод в структурной лингвистике*. ред. Шаумян, С. К., Москва. 1964.
- Ревзин, И. И. — Розенцвейг, В. Ю.: *Основы общего и машинного перевода*. Высшая школа. Москва. 1964. 58. стр.
- Zsolkovszkij, A. K. — Melcsuk, I. A.: *Szemantikai szintézis*. In: *Dokumentáció és nyelvészet*. szerk. Varga Dénes. OMKDK. Budapest. 1969.

FORRÁSOK

- Чехов, А. П.: *Три года. Повести и рассказы*. II. Художественная литература. Москва. 1970. 329.
- A. P. Csehov: *Három év (Lányi Sarolta fordítása)*. Csehov Művei III. Európa, Budapest, 1960. 637.
- Heller, J.: *Catch 22*. Corgi Books. London. 1964. 13.
- Joseph Heller: *A 22-es csapdája (Papp Zoltán fordítása)*. Európa, Budapest, 1977. 5.
- Mikszáth Kálmán: *A Noszty fiú esete Tóth Marival*. Magyar Remekírók. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1973. 384.
- Миксат, К.: *История Ности-младшего и Марии Тот*. пер. Агнеш Кун. Калман Миксат Избранное. Художественная литература. Москва. 1986. 190.

Klaudy Kinga

Újabb József Attila-kommentárjaimból

II.

(A töredékek elemzése)

1. A német szakirodalom három-négy értelemben is használja a töredék, fragmentum (das Fragment) megnevezést (vö. Gero von Wilpert: Sachwörterbuch der Literatur.⁶ Stuttgart, 1979.; J. B. Metzler: Literaturlexikon. Stuttgart, 1984. stb.). Ezek tulajdonképpen érintkező, egymást esetleg itt-ott átfedő, de külön kategóriái az irodalomtudománynak.

József Attila életművét tekintve lényegtelenek azok a lírai töredékek, amelyek a hagyományozás, továbbadás során váltak töredékessé, a költő halála után pusztult volna el ezeknek a műveknek valamely kisebb-nagyobb részlete.

Vannak szándékosan töredékszerűen megfogalmazott művek mind az irodalmi értekező prózában és epikában (MacPherson, Herder, Lessing, Schlegel), mind a verses szépirodalomban, lírában (Novalis, Achim von Arnim, Goethe, Coleridge, Keats, Byron; továbbá az újabb olasz frammentarismo követői, hívei). Nyilván ez utóbbi kategóriába sorolhatjuk pl. Radnóti Miklós-nak „Töredék” című teljes költeményét is. József Attila lírájában ez is ritka jelenség, bár nem példátlan. Hivatkozhatnék a „Medáliák” ciklus 12-es, záródarabjára (vö. Török: Költői rébuszok 224–6).

Nyitva hagyom — és ezt minden újabb lírai életmű esetében más kutatóknak is lezáratlanul kell hagynia — hogy van-e költőnknek olyan alkotása, amely külsőleg, látszatra le van zárva, be van fejezve, belső szerkezete szerint mégis töredékes. Az aprólékos műelemzések fölfedezhetnek még ilyeneket. Kétlem azonban, hogy ez a rejtett, belső töredékesség mindig értékcsökkentő sajátosság: ennek a sajátságának is lehetnek stiláris, sőt esztétikai funkciói.

2. A továbbiakban József Attilának azokkal a szövegeivel foglalkozom, amelyeket a kritikai kiadások azért minősítenek töredéknek, fragmentumnak, mert félbemaradtak, nem fejezte be őket a költő. Itt nem választom szét, hogy azért-e, mert külső ok hatott rá (magánéleti események, betegség, utazás), vagy belső: nem tudott pillanatnyilag megbirkózni anyagával, a tartalom teljes megformálásának feladatával. Egy lírai mű sem csak a végén lehet csonka, hanem lehetnek hézagok, kitöltetlen űrök a szöveg belsejében is.

! Sem a szövegkritikai kiadási szabályzat, sem maguk a kiadványok nem tisztázzák: mekkora hiány teszi má r töredékké a költeményt. József Attila hátrahagyott életműve sajátos kérdést vet föl. Azoknak a verseinek, amelyeket maga a költő késznek tartott, és közzétett, mindig adott címet. Vajon milyen elgondolással tartják kész műnek a cím nélkül hátrahagyott költeményeket? Számos zárójelbe tett című vers jelzi a kiadásokban, hogy szövege megcímzetlenül maradt ránk. Csak a legjavából szemelgetek: „[Magad emésztő]”,

„[A kövezeten. . .]”, „[Ez éles, tiszta szürkület. . .]” (ezt korábban „Szürkület” címen ismertük, noha ezt a címet Németh Andor adta a versnek), „[Leülekszik. . .]”, „[Ha nem szorítsz. . .]”, „[Kedvesem betegem. . .]”, „[Könnyű emlékek. . .]”, „[Le vagyok győzve. . .]”, „[Karóval jöttél. . .]”, „[Talán eltűnök hirtelen. . .]”, „[Ime, hát megleltem hazámat. . .]”. Ennyire mellékesnek gondolnák a kiadók a cím stilisztikumát? Vagy ha bennfoglaltan is, de azt vallják, hogy nem a költő (nem egészen a költői szándék, szokás) dönt róla, befejezettnek tarthatjuk-e a lírai alkotást, hanem a befogadók („értő befogadók”, szuperolvasók stb.)?

Tudom, a cím stilisztikuma a különféle költők alkotásaiban más és más (szélsőséges esetekben akár fontosabbá is válik a vers többi részénél, vö. Tandori Dezső: „A gyalog lépésének jelölhetetlensége osztatlan mezőn”, „A betlehemi istállóból egy kis jószág kinéz”, „Halottas urna két füle E. E. Cummings magángyűjteményéből”), noha a mű igazán ekkor is a cím és a további szöveg — vagy szöveget helyettesítő „valami” — egységében közöl valami lényegest. Mégis eltöprenghetünk: nagyobb hiány volna a szöveget lezáró írásjel, pont hiánya, mint a címé? Az „Egy vak ember sír” ugyanis e címmel maradt ránk kéziratban, legföljebb a hatodik sort lezáró pont hiányzik. Mint műelemzésemben igazoltam (A pecsétek feltörése 85–7), ez az alkotás valójában teljes: a magyarázkodó hozzátdolás csak ronthatna hatásán.

Félreértés ne essék: egyáltalán nem kifogásolom a szövegkritikai kiadási szabályzat (i. m. 14) előírásait a cím nélkül ránk maradt versek megcímzésére nézve, azt is elismerem, hogy a három szövegkritikai kiadás — ritka kivételekkel — követte a szabályzatot. A probléma azonban továbbra is megmarad: az-e a teljes alkotás, amit a költő tart annak, vagy az-e, amit a befogadók?

3. A szövegkritikai szabályzat szerint (i. m. 10) be kell illeszteni a kelezhető töredékeket a teljes alkotások időrendjébe. Ezt a szabályt nem követi a korábbi két kritikai kiadás sem, de nem követi a legújabb (József Attila: Összes Versei. Közzéteszi Stoll Béla. 1984. 1–2.) sem. Még Stoll Béla is következetlenül rendezi anyagát. A kisebb töredékek közül is soknak megállapítja kelezési évét, mégis a különválasztott Töredékek (2: 421–80) közt teszi közzé. A nagyobbak közül viszont a nyilvánvalóan csonkákat is benne hagyja az időrendben közölt teljes költemények között. Ez bizony felemás eljárás, és hiányzik az indoklása is. Vizsgáljunk csak meg néhány példát!

Annak idején részletes elemzéssel bizonyítottam, hogy József Attilának a „[Már régesrég. . .]”-je nem teljes vers, hanem töredék, pontosabban két töredék egy témára (A Szegedi Tanárképző Főiskola Tud. Közl. 1973. 1: 237–46 és klny.). Stoll Béla az új kritikai kiadásban (ÖV. 2: 342, 552) világosan elfogadja az érvelésemet, legalábbis annyiban, hogy ez a vers töredék. Utána pedig hol közli? Hol máshol, mint a teljes versek között? Hogy miért, nem tudom.

Stoll Béla arra sem hivatkozhat, hogy én valahogy csakis a „[Már régesrég. . .]” elszigetelt elemzésével, mintegy a költő kézírataiból leszűrhető tanulságok mellőzésével jutottam a fenti eredményre. Említettem bizony más olyan versszöveget is, amely töredékként kéziratban maradt: a „[Jó volna-e ...] kezdetűt, amelyben a harmadik és negyedik strófa egymásnak a változata csupán, a költő mégsem törölte egyiket sem (i. h. 1: 243). Erről egyébként ugyanígy vélekedik Stoll Béla is (ÖV. 2: 427), bár nem idézi itt az általa jól ismert cikemet. Vajon a kritikai kiadásban nem lett volna-e célszerű értékelő olvasat

alapján a kevésbé kidolgozott strófát kiemelni a szövegből és csak alul, a jegyzetek közt közölni?

Nem szórszálat hasogatok. Térjünk csak vissza a már említett és korábban „Szürkület” címen ismert kései József Attila-versre! E drámai monológ-szerű, rímtelen blankversben írt művet Németh Andor közlésében zárt, teljes alkotásnak tarthatjuk. Befejezése:

Ez ideránt, az odahúz, mind fogdos, vartyog, taszigál,
²⁵ de észre egyikük sem veszi púpomát,
 mit úgy hordok, mint örült anya magzatát,
 mellyel — azt hiszi — ősi némaságot szül vagy tiszta úrt.

Stoll „kiteljesíti”, a kéziratot és gépiratot végig idézve, a verset, és az első sor első négy szavát nevezi ki címnek, követve a kiadási utasítást:

²⁵ de észre egyikük sem veszi púpomát,
 mit úgy hordok, mint örült anya magzatát,
 amellyel némaságot szül — azt hiszi ő —
 vagy ősi, tiszta úrt. Viselem púpomát
 ödöngve én a hemzsegő körútakon
³⁰ és senki

Szép teljes költemény hazug illúziójától foszt-e Stoll azzal, hogy „végig” közli a kézirat szövegét? Tehetne-e egyáltalán mást? Akadhat-e mentsége Németh Andor nem kritikai kiadásának rá, hogy körülbelül két sornyi szöveget elhagyott? Szónoki kérdéseknek látszanak ezek. Nem azok!

Annyi kérdéses lehet persze, hogy a 27. sor változatai közül a legjobbat választotta-e ki Németh Andor annak idején. A Stoll által választottnon kívül még ezeket is mérlegelhette:

k(1) *mellyel — azt hiszi — némaságot szül vagy ősi tiszta úrt.*

k(2) *mellyel — azt hiszi — ősi némaságot szül vagy tiszta úrt.*

Az utolsó sorok elhagyásának vádjával szemben azonban kétségtelen, hogy több változatot megfogalmazva, a költő nem húzta át azonnal és minden esetben közülük az elvetendőket: erre már hoztam bizonyítékot. S olvasuk csak kritikusabban a Németh elhagyta sorokat: 28: „... Viselem púpomát”; de már előbb, a 25–6: „... púpomát | mit úgy hordok.”. A mások által észre nem vett púp: a lírai ének torz mássága, hasonlattal kifejtett csattanója. Megismétlése Stoll szövegében semmitmondó szinonim ismétlés, nemhogy erősítené, hanem gyöngíti a lírai poént. Aztán meg mit mondhat a csattanó és az „észre egyikük sem veszi” sorrász után a szintén rokon értelmű „és senki” a félbeszakított 30. sorban? Semmit. Ha műelemző tudós nem volt is Németh Andor, költő viszont igen. Jó művészi érzékkel határolta el, meddig tart a teljes műalkotás, és hol kezdődik József Attila aggályoskodó tévelygése, mely itt összeszővődik az igazi verssel.

Az új kritikai kiadás a korábbitól eltérve, nem 1937-re, hanem 1934-re teszi föl az „[Ez éles tiszta szürkület. . .]” keletkezését, mivel a kéziratpapíron nyilvánvalóan erre az évre utaló gyakorlati-hétköznapi följegyzés van. Nem tudjuk meg, hogy közvetlenül a vers után — vagy esetleg csupán a papír hátoldalán. Tartalmi ismervekből ugyanis én továbbra is valószínűbbnek vélem, hogy később keletkezett. Először is azért, mert 34-ben más ilyen alkotása még

nincs, amely ennyire világosan fejezi ki lelki sérülését, betegségét. De van egy stiláris érvem is. A költő kifejtett, részletező, eposzias hasonlatokat csak 1935–37 közt használt lírai műveiben (1935: „Mint gyermek. . .”, „[Leülep-szik. . .]”; 1936: „Mint a mezőn. . .”; 1937: „Thomas Mann üdvözlése”; vö. Török: *Lírai igefüggvények stilisztikája* 124). Itt:

„Ki tudja? Válaszolna erre ösztönöm,
de mint az eb, melyet gazdája megszidott
s kedvetlenül borong a rideg udvaron
s ha idegen jó, rávonít, de nem beszél,

¹⁰ olyan most ő. . .”

El tudom tehát képzelni, hogy egy korábban már használt papírra vetette egy-két évvel később versét József Attila. A szövegek, kéz- és gépiratok vizsgálatán kívül e vers tanulságai alapján is szükségesnek tartom a stiláris vizsgálatot, a műelemzést is a költői művek kiadásához. (Ebben az esetben a 28. sor második felétől kezdve, a jegyzetek közé való a szöveg. Esztétikai szempontból Németh Andor versszövege a hitelesebb, a hívebb József Attila rangjához.)

4. Adhat támpontokat a töredékek elhatárolására a műelemzéssel egyezett verstani vizsgálat is. Stoll Béla ezt sem használja ki mindenütt. 560/g. jelzettel (ÖV. 2: 426) közli ezt a szerinte együvé tartozó töredéket:

A nyárfák közt ezüst habokkal
az édes szellő folydogál
s csak fürdik benne aranyos tagokkal
az óriási nyár.

⁵ Kásásodik a víz, kialakúl a jég
és bűneim halállá állnak össze

Elhamarkodott egybevonás! Az első versszak szép, de jellegzetesen nyári tájversrészlet, sorpáronként 17 szótaggal, keresztrimes jambusokban. Az 5–6. sor tartalma egészen más: télies bölcséleti kép. Versformájában is eltér az 1–4. sortól: az 5. sort a legnagyobb jóakarattal sem vehetjük „szabadon kezelt jambusok”-nak, de ha erre vetemednénk is: egy tizenkét és egy tizenegy szótagos sor kapcsolódik párrá rímtelenül.

Ha viszont a versformát se feledve keressük más töredékek között, mi tartozhat a tündéri nyári tájképhez, akár folytatásaként, akár előzményeként, könnyű rálelnünk:

A kerten hallatlan semmit idézve
bálvány hőség borong,
pókhálót fog kicsiny ráncos kezébe
s untan legyint a domb

⁵ A tócsa finoman bolyhos a portól

(Stoll kiadásában: ÖV. 2: 425 = 560/e. sz.)

Az 1–4. sor itt is jambikus, keresztrimes, és sorpáronként 17 szótagja van. Képei, hangulata, versformája szerint ez tartozik össze a korábban idézett töredék első strófájával.

Nem védhető-e Stoll eljárása azzal, hogy az egyazon kéziratlapon egymás alatt álló 4 + 2 sorból csak az első strófát dolgozta ki a költő, a következő két sort pedig csak tervként vázolta föl? Ezzel nem zárta volna ki, hogy egyrészt áthidaló versszöveget ékel még közéjük, másrészt e sorpárt is hozzáidomítja majd mind az első négy sornak, mind a vele összetartozó másik töredéknek (az 560/e. jelzetűnek) a versformájához.

Ha fölmerülnének efféle elképzelések, teljesen alaptalanoknak tartanám őket. Könnyen megcáfolnám a „téli” sorpár elemzésével. Ha zötyög is az első (a kiadásban: 5.) sor ritmusa, a második (= 6.) szabályos hatodfeles jambus, drámai blankversbe illik, mint az elébb tárgyalt „[Ez éles, tiszta szürkület . . .]”. Jelentését nézve sem ötletszerű a sorpár megfogalmazása. A két sor közt jelentéspárhuzam, izológia van. Az élő víz fagyhalála és az ember, a gyarló lírai én halála egyaránt valami tapintható hidegséggé áll össze (legföljebb a mondatszerkesztési paralelizmus hiányzik): ha az és nem volna, akár jelöletlen hasonlatnak minősíthetném.

A halálával számot vető lírai én idegen az „óriási nyár”-ban, a „bálvány hőség”-ben megmerítkező másik lírai éntől.

A sorpárban láthatnánk a költő lelki betegségének a tünetét is: büntudattá sűrűsödő szorongásai, élete elhibázottságának kínzó tudata sodorja szinte természeti törvényként a halál felé. Lehet ilyen nézete is a sorpárnak, de idézheti a keresztény tant az eredendő bűnről: eszerint egyéni halálunk az emberi bűnbeesés következménye, bűneink következménye (a bűn zsoldja a halál). Pál apostol számos levelében fejtette ki ezt a tant (pl. Róm. 5: 12–20; 1Kor. 15: 21–22). Természetesen megvan a tétel forrása már az Ószövetségben is (Gen. 3: 13–23).

Hazudnék, ha azt kezdeném bizonygatni, hogy József Attilának semmi köze sem volt az eredendő bűn vallási dogmájához. Jól látta ő, hogy a vallásos forma valami lényegre rejt magában. Híres „Szerkesztői üzenet”-e (Összes művei 3. 1958. 183–6) megmagyarázza a Szép Szó egyik olvasójának, hogy a bűnök egy részét közvetlenül az osztálytársadalom termeli ki magából, a társadalom teszi bűnössé pl. a munka nélküli éhes tovajt. Ezután azonban így folytatja: „A másik fajta az a bűn, melyet akaratlanul elkövet az ember és akkor is megbán elkövetője, ha nem büntetik meg érte. Ez az eredendő bűn. Bűn az ellen, akit szeretünk.” A meg nem bocsátásnak, „a szeretet ellen elkövetett bűn”-nek, ahogy József Attila nevezi, egyetlen ellenszere van: az osztálytársadalom megszüntetése.

Aki pedig önmaga hibájából is, gyengeségből is elmagányosodik, abból kihál az emberi lényeg, a szeretet, annak ilyen bűnei a halálba vezetnek. Hisz a töredékben a „bűneim” nem halálommá állnak össze, hanem általánosabb *halállá*. A kétsornyi töredék csak homályos általánosságban rejtegetheti, amit a „Szerkesztői üzenet” csudaszép gondolatmenete részletesen fejthet ki. De amilyen biztos, hogy van híd a „Szerkesztői üzenet” és e két sor közt, olyan biztos az is, hogy szakadék tátong a halálos-téli sorpár és a nyári idill közt.

Okvetlenül k ü l ö n töredékként kell a jövőben közzétennünk őket!

5. Eddig inkább azt hangsúlyoztam, hogyan helyesbítheti a belső elemzés a kritikai kiadásokat. Hadd szemléltessem egyetlen példán, hogyan találkozunk az eredményeink! A Waldapfel József és Szabolcsi Miklós szerkesztette második szövegkritikai kiadás (Összes művei 1955. 2: 127) a teljes versek közt, összefüggő költeményként közli a „[Mi emberek. . .]”-et. Már tizenkét éve le-

szögeztem, hogy véleményem szerint ez nem teljes vers, hanem három külön töredék (József Attila-kommentárok 179). Ugyanerre a következtetésre jut a szövegforrások alapján Stoll Béla is (ÖV. 2: 196—7 = 444. c., d. és e. jelzet alatt). Stoll tud a véleményemről, bár hozzáfűzi, hogy én nem indokoltam részletesen a megállapításomat (ÖV. 2: 546—7).

Mi sem könnyebb, mint indokolnom, vagyis összhangba hoznom a szövegforrások tanúságát az szövegértelmezéssel! A „Mi emberek. . .” kezdetű első töredék *mi* → *én* elkülönülést mutat versmagatartása csattanójaként. Az elkülönült én lázad az elmúlás ellen is, a múlt emlékei ellen is. Határozott: „Én fölgyujtom a temetőt”. A „Most már nem tudom, mit tegyek” kezdősorú töredékben már nyoma sincs ennek a határozottságnak, de a többes első személynek sem. Az eltökélt lázadó gesztus után itt az én széthasad a lényegére és ösztöneire. Ez a töredék — úgy vélem — befejezetlen mondattal zárul: „Ösztöneim . . . | Jobb' szeretik a bő uzsonnát, | mint én a tűnő [Stollnál a jambust rongáló *tűnő* alak!] felleget; | egy lány mosolyát [ti. jobban szeretik ösztöneim], mint a munkát | én és a tündér [változat: *dolgos*] képzelet”. A második szövegkritikai kiadás sem a főszövegben, sem a változatban nem tesz pontot a *képzelet* szó után, tehát írásjellel nem zárja le a mondatot (ÖM. 2: 127, 411). Befejezetlen ez a mondat: hogy is lehetne szembeállítani azt, hogy ösztöneim jobban szeretik egy lány mosolyát, mint én és rajtam kívül még a tündér képzelet is — a *munkát*? Ami összetartozik, az csak ennyi: „. . . mint a munkát | én. . .”. A tündér (vagy *dolgos*) képzelet már valami más folytatást kíván. Stoll Béla nem vesz tudomást az előző kiadás hiányzó pontjairól, hanem mind a főszövegben, mind a változatban ponttal zárja le a versszakot a *képzelet* szó után. Valójában ténykérdés volna ez: de ha valamelyik változatban megtalálnánk is a pontot, épp ez volna véletlenszerű, a szöveghez képest szeretlen, esetleges, oda nem illő írásjel. A versmondat akkor sincs befejezve!

A harmadik töredék, a „Szépen beszélsz. . .” kezdetű másfajta emberi válságtünetet mutat, mint az előző. Eltűnik a hasadás az én és az ösztönei között, de eltűnik maga a nyelvtani első személy is. Az öt sor teljes egészében önmegszólító, második személyű. (Az önmegszólításra l. legbővebben Németh G. Béla: ItK. 70: 546—70). Az itt fölbukkanó időmegjelölés („ott kinn a nyers tél”) is váratlan, nem illik az előbbi töredék lányan „tűnő felleg”-éhez.

Ellenérveim tehát voltak azért nekem is, hogy megkérdőjelezzem a három töredék összevonását egyetlen verssé. A második kiadás szerkesztői felelősen bántak a Németh Andor 1938-as kiadásában „Variánsok az »Eszmélet« ciklushoz” címen a teljes versek közé sorolt szöveggel. Levágtak az ottani négy töredékből egyet, de a többi hármat még együtt hagyták. Ezt helyesbítettem tovább én is, Stoll Béla is.

6. Minden verstöredéknek látszó valami az-e, aminek látszik? És ha maga a költő írta is le: ez már bizonyítja, hogy a kis szöveg az ő alkotása? Lehetetlen volna, hogy például idézhessen holmi égbekiáltó giccses, esztétikai-kritikai véstörvényszék összehívását kikényszerítő lírai sületlenséget, melléfogást, tehetségtelenségtünetet? Ehhez hiába tanulmányozzuk a leggondosabban is a kéz- vagy gépiratokat. Csakis a „close reading”, a szigorú kritikai olvasás alapján dönthetünk. Amikor — jó régen — először olvastam a következő két sort József Attila töredékei között (ÖM. 1955. 2: 323):

Lezúg az élet habzó tengerén
a lét hideg sáfárja a halál

— a szöveg művésziatlenségéből, bombasztikusan semmitmondó voltából azonnal tudtam, hogy ezt még verscsírának sem fogalmazhatta, töredéknek sem írhatta a költő. Rövidesen ékes bizonyítékot találtam szímatom helyességére. Nyerges András újra közölte Nagy Lajosnak egy elfelejtett cikkét (Kritika 2 [1964.]: 10. sz. 46—7; először: Társadalmunk 1932. július 9.), melyben pontról pontra haladva teszi csúffá Zilahy Lajos zagyva társadalmi elképzeléseit. Két ilyen pontról írja: „ezekről kár is beszélni, ha zúg az élet habzó tengerén a lét hideg sáfárja a halál, illetve kiszera méra bávatag.”

Nagy Lajos pontosan idézi a fenti két sort, még az értelmezett *sáfárja* és az értelmező *a halál* közül is kihagyja a már akkor kötelező vesszőt. Csak az indító *le-* igekötőt cseréli *ha* kötőszóra, hogy az egészet beillesse a maga mondatába. Mondata folytatásában minősíti, elemzi is ezt a badarságot, mintegy helyesebben, pontosabban megfogalmazva (I. az *illetve* II. 1. sz. jelentését: ÉrtSz.): „kiszera méra bávatag”. Karinthy Frigyes klasszikus halandzsamondata. Az ezt megelőző „vers”-szöveg is halandzsa, Zilahy Lajos eszmesorának 8. és 9. pontja is!

Milyen alapon tulajdonítja Stoll Béla a Nagy Lajos által is leírt két sort épp József Attilának? Stiláris ismérvek alapján biztosan nem! Nem lehetséges pl. az, hogy a költő épp *i d é z e t k é n t* jegyezte föl kéziratpapírjára? Idézetként akár barátjától és sakpartnerétől, Nagy Lajostól véve, akár egy közös harmadik forrásból? Elvégre ha kézirataira a töredékek körítéseként nyomdacím, kérvénytöredék stb. kerülhetett, miért ne jegyezhetett volna föl egy csapnivaló voltában már akár mulatságossá váló idézetet? S ha mégis ő követte volna el (költöni semmiképp sem „költötte”), legalább miért nem tesszük föl, hogy a két barát egymás közti ingerkedésének, tréfálkozásának, ugratásainak nem művészi igényű, mindenképpen művészen kívüli terméke?

Az értőknek elég ennyi, sapienti sat! A költő betűibe beleszédülteknek kell csak esetleg — röstelkedve — bizonygatnom, hogy miért nem becsülöm semmire sem ezt a két sort. „Az élet habzó tengere” — több évszázada koptatott kép, utóljára Luther korában állta meg a helyét. Az, hogy valami: egy mitikus lény, megszemélyesített hatalom lezúg rá (mintegy: *lezúduló*, de lassabban, méltóságteljesebben), Vörösmarty korában még jó kép; de ha ez a lezúgás nem a tengerre irányul (ha nem felszíni véghatározó), hanem a tengeren (szuperesszívusz, felszíni tartamhatározó) megy végbe, nyelvtanilag képtelenség, stilárisan hatástalan. Nem költői eltérítés (*Abweichung, écart, deviation, osztranyenyije*: I. pl. Hankiss Elemér: Az irodalmi mű mint komplex modell 1985. 205—12; Herbert Seidler: Grundfragen einer Wissenschaft von der Sprachkunst 1978. 83—5), hanem nyelvi hiba, amely kívül van az időszerű eltérítési lehetőségek „normáin” (Seidler i. m. 38—9, 86; Elise Riesel—Eugenie Schendels: Deutsche Stilistik 1975. 21). — Életnek és halálnak kapcsolata és szembenállása el nem avuló téma ugyan: témának elfogadhatnánk, hogy a halál sáfárkodik az élettel, a halál a „lét” felelős őre, az felügyel rá, de ezt még egy töredékben is be lehet és be kell célozni. Épp József Attila magyarázza el népszerűen, hogy egy elképzelt verscsírában („A történelem leveise . . . emelgeti a fedőt”) egy *már* betoldásával társadalmivá, sőt forradalmivá, egy *még* beiktatásával viszont társadalmilag hazuggá, ellenforradalmivá válik a mondanandó (az esztétikai érték kérdéses voltát itt nem feszegeti: I. ÖM. 1958. 3: 84—5). Szinte a szöveg ellenében hámozzuk ki a sorpárból a mi esetünkben, hogy „azért a víz az úr”: ha a tajtékzó nagy tenger felszínén zúgdos, „sikánkózik” ez a hideg sáfár, hiába ügyelgetne az árra nagy komolyan, hiába sáfár-

kodna vele a maga módján, legföljebb a főszínét hűtheti le hidegségével, de még vékonyan sem tudja befagyasztani, felszínesen megölni.

Hitetlen üres handabandázás ez a két sor, sőt giccs a javából, ha költői mércével mérjük. Harmadrangú, rossz költő sorainak, képeinek *p a r ó d i á - j á u l* csúszik el legföljebb. Stoll annyit megtett, hogy a színvonalas töredékek közül áthelyezte a „Rögtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok” közé. Még ott sincs egészen a helyén. A kétes hitelű szövegek közé való annak jelzésével, hogy nem művészi, hanem csakis életrajzi dokumentum.

7. A stílus kutatója segítségére lehet a textológusnak sok más esetben is. Figyelmeztetheti, hogy ha Németh Andor így adta is ki ismeretlen forrásból Szántó Évához írt rögzönzését (ÖN. 1984. 536, 564), nemcsak ilyen sorbeosztás lehetséges:

Éva
vigyázz, magadat nagyon
el ne takard az eszeddel,
játszd ami vagy — ne tulozz
meglásd, megkeres

Ádám

Annyit Szántó Judit is észrevesz, hogy „Hexaméteres vers...” (Kritika 1972. sz. 16). Ezen picit javíthatunk: a második sorában egyetlen szótaggal megtoldott (hexameter +) pentameter, tehát toldott *disztichon*: az epigramma egyik ősi verstani kerete. Ha nem a költő saját kéz- vagy gépiratából, általa ellenőrzött kiadásból közöljük a verset, a disztichonos tagolási lehetőség — esetleg a csattanó (*Ádám*) külön, harmadik sorba osztásával — semmivel sem valószínűtlenebb, mint az immár kiadásról kiadásra így hagyományozódó forma.

Megjegyzéseim éle gyakran irányult Stoll Béla József Attila-kiadása ellen. Ez azonban csak látszat. Nem ez volt a célom, hanem annak fölillantása *á l t a l á b a n*, hogy mit tehetünk közösen a még *j o b b* szövegkritikai kiadásokért is, a költői töredékek mélyebb megértéséért is.

Török Gábor

Németh László két történeti drámájának szókincséről

Az Apáczainak és a Széchenyinek (Németh László: Történeti drámák II. Bp., 1963. Szépirodalmi K.) a nyelvét, stílusát elemzem a drámák szókincse alapján: a szókészlettel, majd az állandósult szókapcsolatokkal foglalkozom.

I. A szó k i n c s r é t e g z ő d é s e

Ha egy mű szókincsét vizsgáljuk, s annak akár függőleges, akár vízszintes tagozódás szerinti megoszlását, akár a stilisztikailag közömbös szavaknak az expresszív, stilisztikailag árnyalt szavakhoz való viszonyát tárjuk fel, az eredmény egyfelől mindig jellemző lesz az íróra, másfelől utal a mű témájára és a korra, amelyben a cselekmény játszódik.

Történeti dráma nyelvének vizsgálatánál legfőbb szempontként természetesen adódik az *archaizálás* kérdése. Egy bizonyos kor gondolkodását ugyanis mindig a nyelv korabeli állapota és ezen belül a szókincs tükrözi a legközvetlenebbül. A mértékkel alkalmazott archaizmus az egyik megfelelő eszköz lehet arra, hogy az író a mű hitelét növelje, a kort hűen ábrázolja. A dráma műfaji sajátosságaiból is következik, hogy mindenféle hosszadalmas magyarázásnál, a legjobb díszletnél és jelmeznél is jobban megteremti a történetiség hangulatát egy-egy régies szó vagy fordulat.

Németh László a szigorú értelemben vett archaizálás lehetőségét általában nem használja ki teljes mértékben, még magyar tárgyú történelmi drámáiban sem. A részletekbe menő archaizálás szándéka távol áll tőle, az általa használt régies alakok legtöbbször nyelvtörténeti szempontból nem lokalizálhatók, az „átlag-régiesítésnek” nevezhetők közé tartoznak (vö. Tompa József: A művészi archaizálás és a régi nyelv. Bp., 1972.).

Drámáiban Németh László leginkább fogalmi archaizmusokkal él, hiszen ezeknek egy részét szinte kénytelen használni történeti tárgyú műveiben, mivel egy-egy fogalom jelölésére csak ez az egy szó van a nyelvben, ez a szó azonban az idők folyamán a történelem változásával az általa jelölt fogalommal együtt kikopott a használatból.

Fogalmi archaizmusai azonban nagyon is kormeghatározó értékűek és hiteles nyelvtörténeti források felhasználására (jelen drámák esetében Apáczai nyelve és Széchenyi naplója) utalnak.

Fogalmi archaizmusok az Apáczai című drámából:

Takácsné: *poroszló* (37) 'törvénytiszt, hajdú' (ÉrtSz.) — *nádméz* (31) 'nádcukor' (ÉKsz.)

Keresztury: *cicispán* (26) 'alispán' (ÉrtSz.)

Szekretárius: *kancellárius* (46) 'fejedelmi udvar tisztviselője' (ÉrtSz.)

Katona: *ebhitű tatár* (109)

Apáczai: *méhser* (33) 'hígított mézből erjesztett szeszecsk' (ÉrtSz.) — *köböl* (133) 'ürmérték am. két pozsonyi mérő' (CzF) — *puzdrásan* (86) — *puzdra* 'tegez' (ÉKsz.)

Csernátóni: *csinálmány* (80) 'munka, kézmű, gyártmány' (CzF.)

Rákóczi: *kirurgus* (58) 'seborvos' (ÉrtSz.)

Háziasszony: *kaloda* (10) 'olyan faalkotmány, amelynek kerek nyílásaiba beszorították a megszegyénítésre ítélt ember végtagjait' (ÉKsz.)

Váradi: *iszák* (51) 'bőr általvető' (ÉKsz.)

4. hang: *tallér* (118) 'régi — Magyarországon a 16–19. század között használt — ezüstpénz' (ÉKsz.)

5. hang: *ezüstpityke* (118) 'füles (lapos) fémgomb rendszerint férfiruhán' (ÉKsz.)

A drámában használt fogalmi archaizmusok száma elenyészően kevés a mű köznyelvi szövevényéhez képest. A szám szerint kevés azonban stilisztikai értékben sokat jelenthet. Így van ez az Apáczaiiban is. Ha a fogalmi archaizmusok felsorolásánál végigolvassuk a szereplők nevét (Takácsné, Keresztury stb.), megállapíthatjuk, hogy mindenféle rendű-rangú emberek beszédében előfordul fogalmi archaizmus. Ebből arra következtetünk, hogy az író nem akar egy bizonyos társadalmi osztályra utalni, nem is a stílust akarja választékosabbá, ünnepelesebbé tenni az archaizmusok használatával: egyedüli célja a korfestés.

Fogalmi archaizmusok a Széchenyi című drámából: *menhely*, *vontcsöví* (pisztoly), *táblai ülések*, *Kossuth apánk*, *báró*, *gróf úr*, *nagyméltóságod*, *ökegyel-*

messége. Láthatjuk, hogy ez szám szerint jóval kevesebb, mint a másik drámában. Érdeességük, hogy közülük kettő csak nagyon rövid ideig élt a köznyelvben: a *menhely* és a *vontcsövű*. Mindkettő nyelvújítási szóként keletkezett: a *menhelyre* 1835-ből van az első adat. A *vontcsövű* pedig Szily Kálmán Nyelvújítási Szótára szerint a Széchenyi által alkotott *vonat* szóból keletkezett (a híd vonatja, kétvonalú híd, NyŰSz. 615). Négy fogalmi archaizmus valójában megszólítás, cím, ezek rendkívül tág határok között használhatók, nemcsak a XIX. század közepére jellemzők.

Jelentésbeli archaizmus csak az Apácaiban található, szám szerint négy: *kamra* 'a diákok hálósobája', *művek* 'ablakok, ajtók', *rozoga* 'beteges', *közönséges* 'általánosan érvényes' jelentésben.

Az avultabb szó, a régi időket idéző fogalom funkciója, hogy történeti hangulatot keltsen, biztosítsa az ábrázolt környezet realizmusát. Az Apácaiban az író részben az archaizmusok használatával éri el, hogy a XVII. században játszódónak érezzük a drámát. A mértékkel alkalmazott régies szó az olvasó figyelmét szinte villanásszerűen irányítja újra és újra a múlt felé. A mintegy száz évvel ezelőtt meghalt Széchenyi megjelenítésekor viszont a *couleur locale* festésének evvel a módszerével alig él az író.

Stilisztikai céllal használhatja az író a szavaknak vidékek szerint eltérő változatát, a nyelvjárási szót. Ezek a köznyelvitől jelentésben vagy alakban eltérő népies szavak a stílus gazdagításának színes, hangulatos eszközei. A tájszavak használatáról is elmondhatjuk, amit az archaizmusokról, hogy a Széchenyiben egyáltalában nem, az Apácaiban pedig a dráma szóképzéséhez képest elenyésző számban fordulnak elő. Találunk köztük földrajzi és társadalmi jellegű provincializmust egyaránt. Általuk az író egyrészt érzékelteti a környezetet, Erdélyt, ahol a dráma játszódik, másrészt utal arra, hogy a beszélő személy milyen társadalmi rétegbe tartozik, a diákok esetében pedig népi származásuk válik nyilvánvalóvá nyelvjárási beszédük által:

Második teológus: „Csak úgy általában, hogy a magukról beszélgetés hívsága, amely mint a *geleszta* bántja őket . . .” (93) — alaki tájszó, *geleszta* 'giliszta' Háromszékm. (MTSz.)

Deák: „Egy *házhéj* szakadt be . . .” (115) — jelentésbeli tájszó *házhéj* 'a ház padlása'. Székelyföld, Hódmezővásárhely (MTSz.)

Máté: „Háttha elvitte volna a *dög*.” (139) — jelentésbeli tájszó, *dög* 'járvány, nyavalya' (MTSz.) — „. . . *rag* alatt ülő vénasszonyoknak . . .” (87) tulajdonképpeni tájszó, *rag* 'eresz' Somogy m. (MTSz.) — „. . . *suj* egye azt a tyukot, vagy van, vagy nincs, annyi mintha megettük volna” (139), tulajdonképpeni tájszó *suj*, *sűly* 'betegség', csak ebben a kapcsolatban használatos: „a *suj* egyen meg” (Krizsa János: Székely tájszótár)

Vadas: „Az itteniek nem azért koplaltak a *hóstátban* felpénzen” (104) tulajdonképpeni tájszó, *hóstát* 'külváros'. Kolozsvár (MTSz.).

A példákbl láthatjuk, hogy Németh László leginkább a Székelyföldön ismert tájszókat használ, evvel is hangsúlyozva a történelmi hátteret. Tájszavai a szöveggörnyezetben a köznyelvet beszélő számára is érthetők, belesimulnak a dráma nyelvbe.

A köznyelvi szókinsz szavai és a provinciálisnak mondható szavak között van azonban még egy csoport, amelybe tartozó szavak a MTSz. szóanyagában és az ÉrtSz.-ban is megtalálhatók (ez utóbbiban *táj.* vagy *nép.* jelöléssel), ami azt bizonyítja, hogy ezek a szavak nemcsak egy bizonyos nyelvjárásterületen terjedtek el, hanem az ország több részében is ismertek voltak. A nagyobb mér-

tékű hangulati-érzelmi töltést ezek hordozzák a drámában, mivel környezet-felidézõ és jellemzõ erejük éppen közismertebb voltuk miatt erõs. Pl. *kösõntyû vetõmaghombár, pallérozottság, kántál, alamizsna, egyenest, falka, pulya, gúnnya, huppan, szoknyakorc, kizsuppoltat, dögrovás, gyürke, szárazbetegség, csutoraszáj* stb.

Általában egy-egy mû témája és a kor, amelyben játszódik, közösen határozzák meg, hogy a nemzeti nyelv szókészletének mely területe, rétege adja a mû szókincsének sajátos színezetét. Hogyan hatnak tehát a történelem szellemi áramlatai és a mûvek témája a drámák szókészletére?

„Tanulmány és dráma: a feszültség két pólusa” — írja Grezsna Ferenc (Németh László vásárhelyi korszaka. Bp., 1979. 77), vagyis írói ambivalenciáról van szó Németh László mûvészetében, ugyanis szépirodalmi mûveit szinte mindig megelőzik vagy követik az azonos tárgyat feldolgozó esszék. Így van ez a Széchenyi-témával is. Már 1942-ben, a tanulmány megírásakor készülõdik a színpadi mû is, de ezt csak a Döbling—Vásárhely analógia, az 1946-os támadások, a szerepjátszásra kényszerült élet íratja meg vele. Már a tanulmányban hangsúlyozottan romantikus alakként áll elõttünk Széchenyi. Élete párhuzamos az európai romantika fénykorával, annak összes periódusát végigjárja. Hasonlóan Byronhoz, példaképéhez az emberiség megmentésének, nemzete ébresztésének kényszerét, a spleennek, a kiábrándultságnak, a csalódásnak minden stációját megéli. A nagy európai eszmék nevelik, egyetemes mûveltséget szerez, de otthon van a játékkaszinókban és a szalonokban is, udvarol Európa fõvárosaiban — amint naplójából kiderül —, õszintén vallásos, ugyanakkor megvallja legmélyebb kétségeit is.

Természetes tehát, hogy amikor Széchenyit akarja jellemezni az író, a kor romantikus eszményképeként kell õt ábrázolni, olyanak, aki éppúgy otthonos a klasszikus, görög-római mûveltségben, mint az akkor legaktuálisabb, legmodernebb irányzatokban, aki erõs érzelmi, indulati töltése következtében hajlamos a miszticizmusra, a korlátlan fantáziálásra, ugyanakkor képes az ellenpont másik oldalán is a legvégsõkig elmenni: hideg, józan fejjel gondolkodni. A drámai szókészlet egyik részének éppen az a funkciója, hogy ezt a romantikus egyéniséget mutassa be. Jellegzetesen romantikus életérzést fejeznek ki a következõ idézetek:

Széchenyi: „...míg más szerencsétlenek... a halál szélén is *diabolikus* suhancok maradnak” (377) — *diabolikus* ’ördögi, sátáni’ (ISzKSz.) — „A dogmákban voltam hitetlen és *frivol*” (418) — *frivol* ’tisztetetlen, kegyeletsértõ’ (ISzKSz.) — „Ha a *komédiázás* tekerceit lefejtik rólam, szétporladok-*félelem-mé és unalom-má* — mint egy egyiptomi *múmia*” (418) — *komédiázás* — színpadias, hatás keresõ, alakoskodó cselekedet’ (ISzKSz.), *múmia* — ’konzerváló eljárásokkal, különösen bebalzsamozással, épségben tartott emberi tetem’ (ISzKSz.) — „Hajlandó ellenõrizni ezt a kis *szillogisztikai* tornát?” (429) — *szillogisztika* ’a helyes következtetés tudománya’ (ISzKSz.) — „...de most nem óroluk van szó, hanem *premissákról* és következtetésekrõl” (430) — *premissza* ’elõtételek, amikbõl a következtetéseket levonják’ (ISzKSz.) — „Õn elmondta, amit az én helyzetemben Byron *démona* elmondhatott” (408) — *démon* ’ördög, rossz szellem’ (ISzKSz.) „Mit szóljon egy gyermek, aki viszájáról látja a színpalakat, melyek közt apja a *szeszély* ságókönyve szerint komédiázza a *hazafit, összeesküvõt, bolondot, misztifikátort, állam- és természetbölcsét*” (386) — *-misztifikátor* ’ámító, csaló személy’ (ISzKSz.)

Goldmark: „Az ilyene, mint a *festett koporsó*: kívül hatásos színek, s

belül a porrá vált tetem, a kétségbeesés, a *spleen*” (406) — *spleen* ’életunt hangulat’ (ISzKSz.)

Gutherz: „Én éppen ellenkezőleg azt hiszem, hogy a gróf modorában megvan az a *rapszodikusság*, melyről egy osztrák udvaronc el sem hiszi, hogy valami komoly dolog lapuljon mögötte” (384) — *rapszodikus* ’állhatatlanság, változékonyság, szeszélyesség’ (ISzKSz.)

A szövegkörnyezet mutatja, hogy a kiemelt szavak mind Széchenyire vonatkoznak, jelentéstartalmuk alkalmas arra, hogy őt mint a romantika egyik alakját jellemezzék. Ezek a szavak igen expresszívek, erős érzelmi-hangulati töltést hordoznak, s ez is hozzájárul ahhoz, hogy a főhőst különösnek, végletesnek ismerjük meg.

Ugyanezek a tulajdonságok az indulatszók nem annyira sűrű, mint inkább szélsőséges érzelmet, felindultságot mutató használatában is kifejezésre jutnak. Széchenyi jellegzetesen csak az *ah* inkább verse kívánczoló indulatszóval tudja érzékeltetni nem meglepődését, mint ahogy azt várnánk, hanem megrendültségének mélységét.

Széchenyi kora a magyar nyelv életében is megújulást hozott. A nyelvújítás eredménye nemcsak az akkor keletkezett kb. ötvenezer új szó (amelyből tízezer ma is él), hanem az irodalmi nyelv és a helyesírás egységesítése. Ennek a nagy eszmei mozgalomnak a betetőzése a reformkorban ment végbe. A hatalmas szintetizáló munkából Széchenyi is kivette a részét, nemcsak avval, hogy 1825-ben megalapította az Akadémiát, amely elsőrendű feladatának a nemzeti nyelv fejlesztését tartotta, hanem új kifejezések megteremtésével is.

Széchenyi alkotta, terjesztette el, illetve újította fel a következő szavakat: *vonat, gépész, bizottság, érdekes, műszerész, menet, felesleges, összpontosít*. (vö. Szily Kálmán: *Nyelvújítási Szótár* 1908.).

Németh László — mint tudjuk — nem volt a nyelvújítás híve, művében mégis felhasználja korfestő stíluseszközként a nyelvújítás során keletkezett szavakat. Közülük több olyat ad szereplői szájába, amelyek ma már kissé elavultak vagy nem a legszerencsésebb hangzásúak: pl. *gerjedelem, irány, közeg, üvegcse, fejleni* (erről a szóról külön számontartja Szily Kálmán, hogy Széchenyi is használta), s a már említett *menhely* és *vontcsővű*. Szintén a nyelvújítás-kor keletkezett s egyben a korabeli gondolkodásmódot is érzékeltető szavak a drámában: az *elszenderül*, a *gyám* és a *lángész*. Előfordul a műben az akkoriban felfedezett *gyufa* is, amelynek szintén korfelidéző ereje van.

Apáczai, a másik dráma főhőse a XVII. század tudományos, művelődési és irodalmi mozgalmának vezetője volt Erdélyben. Munkásságára szinte minden korabeli európai szellemi irányzat (racionalizmus, enciklopédizmus) hatott, de főként a puritanizmus. Erdélybe való visszatérése után ő lett a puritán mozgalom egyik fő képviselője. A puritanizmus eszméje a protestánsok, leginkább a reformátusok között terjedt.

A XVII. században Erdélyben a polgári kultúra hordozója és terjesztője a protestáns egyház volt. A felekezetek közül a reformátusoké volt a vezető szerep, egyrészt számbeli többségük révén, másrészt, mivel a református fejedelmek támogatását is élvezték. Mondhatjuk, hogy a református vallás államvallás volt. Az állami és egyházi intézmények még nem váltak szét, s így a kor nyelve természetesen vallásos, biblikus jelleget mutatott. Alapját és egyetemességét az akkor immár ötven éve közkézen forgó Károli-biblia és az ugyancsak nagyon elterjedt zsoltárok nyelve (Szenczi Molnár Albert fordításában) biztosította.

A régi magyarsághoz való vonzódás Németh László egyik alapvető, fiatalkori élménye volt. Nagyszülei révén megismerte a protestáns zsoldáros-bibliás szemléletet, s apja könyvtárában az erdélyi emlékiratokat olvasta. „Az egész családot [Németh Lászlóét] annak a Bethlen Miklós emlékiratában meglepetéssel viszontlátott régi Magyarországnak a szelleme duzzasztotta, melyet korunkig legépebben a magyar református parasztság véredényei hoztak le” — írja Németh László.

Nem idegen tehát az író számára a XVII. század szelleme, levegője, s éppen ezért a kor szókészletét, nyelvhasználatát természetesen, árnyalati finomságokat is megkülönböztetve tudja bemutatni. Nagy számban találunk a drámában protestáns szemléletre utaló szavakat.

„*Szenior*, oszlassa el a népet!” (74); *szenior* (isk. rég.) ’régen protestáns főiskolákon a diákság választott elnöke, aki az ifjúságot képviseli, és az iskolai törvények megtartását ellenőrzi’ (ÉrtSz.).

eklézsia (117) (vall. nép.) ’protestáns gyülekezet, egyházközösség’ (ÉrtSz.).

presbyter ’protestánsoknál a presbytérium (egyháztanács) választott világi tagja’ (ÉrtSz.).

independens ’protestáns egyház hívei, akik minden állami vagy egyházi szervezettel szemben az egyes gyülekezetek önállóságát hirdetik’ (ÉrtSz.). „A *presbyteros* szó vénebbeket jelent, azaz bölcs öregeket, akik nemhogy nem *independensek*, de nagyon is *dependensek*, azaz függők minden jó hagyománytól” (67).

zsinat (42) ’protestánsoknál a legfőbb törvényhozó testület’ (ÉrtSz.).

teológia (82) ’protestáns hittudományi főiskola’ (ISzKSz.).

A kor eszménye, mint már említettem, a Biblia-központúság, a vallási alapokon nyugvó műveltség volt. Ezt érzékelteti Németh László, mikor Apáczai beszédébe a mai olvasó számára már kevésbé ismert, de az adott korban valószínűleg széles körben elterjedt fogalmakat sző.

Apáczai: „... az ilyen *azilumtól*, úgy látszik, jobban fél ez a *sodomita* világ, mint a barlangba gyűlt *latrokétól*” (97); „... ugyan hogy magyarázza meg a szentírásban olvasható jóslatokat *moabiták*, *babilonusok*, Tyrus és Edom felől, aki nem történész? Hogy osztja részekre Palesztina szent földjét, s leli meg rajta *Bethel* fáját vagy *Réfaim völgyét*, ha nem geográfus? Számítsa össze a Mózes negyedik könyve szerint a népet, aki nem számtantudós?” (116)

Ennek a szókincsrétegnek a használata a jellemábrázolás eszköze. Hozzásegíti az olvasót, hogy azt az Apáczait ismerje meg, aki igazán tudásának mélységével és egyetemességével hatott tanítványaira, mint ahogy ezt a módszer követte Németh László is pedagógiai gyakorlatában.

A magyar nyelv igazi értékeit Németh László a XVI. és XVII. századi nyelvben látta. A magyar nyelv Apáczai korában még korántsem volt egységes, részben azért, mert az akkori szókincs igen sok idegen szót tartalmazott, erősen érződött rajta a latin hatása. A tudomány, a művészet, az állami élet és az egyház nyelve évszázadokon keresztül a latin volt, s bár a reformáció révén a magyar nyelv erősen fejlődött, s maga Apáczai is kísérletet tett a magyar filozófiai műnyelv megteremtésére (Enciklopédiájában), az idegen szavakat azonban nem lehetett teljes mértékben mellőzni. Széchenyi korára már kialakult az egységes és normatív irodalmi nyelv, de az idegen szavaknak még mindig nagy szerepük maradt. Németh László helyesnek találja az idegen szavak használatát. Nézete megegyezik Széchenyi véleményével, aki így ír Világ című

művében: „Ha van saját szavunk, ne tűrjük az idegent, ha pedig nincs s nyelvünk bányáiból nem teremthető, vagy pedig honi szavunk csak egy arányzat-tal is. . . mást jelent, mutassunk az idegen, minket gazdagító s az anyanyelvvel majdmajd összeforrandó szó iránt annyi hospitalitást, mint amennyivel régi magyar szokás szerint fogadjuk a jövevényt” (Gróf Széchenyi István: Válogatott munkái I. 270., 1903. Wodianer F. és fiai R. T.).

Németh László valóban nagy vendégszeretettel fogadja az idegen szót, talán túlzottal is. Figyelmen kívül hagyva a ma már latinul nem értő s a mitológiát nem ismerő színházlátogatót, így védekezik:

„Az író nem kedvtelésből használja ezeket a szavakat, hanem mert jellemzők Széchenyire — hozzátartoznak az ábrázoláshoz. Aiszkhülosz és Szophoklész mennyi mitológiai tudást tételeztek fel hallgatóikról. . . Értjük-e, amíg hallgatjuk, Shakespeare minden élécét, mitológiai utalását, brilirozó hasonlatát, de ha értjük az áriát, ami felénk hozza őket, e viszonylagos értetlenség nem logikai elégedetlenséget vált ki — épp ellenkezőleg: a bőség érzetét duzzasztja” (Kiadatlan tanulmányok. II. Bp. 1969. 256—8).

Ebből az idézetből is világos, hogy a drámákban az idegen szók használata természetesen stilisztikai célt szolgál, egyrészt felidézi a kort, esetleg valamely nemzeti környezetet, másrészt egy-egy személy társadalmi helyzetét, műveltségét érzékelteti. Mindkét műben többségében latin és görög eredetű szavakat találunk szemléltetve a magyar kultúra alapvető orientáltságát.

Más-más nemzeti környezetre, különböző történelmi időre utal az idegen szavak másik csoportja. Az Apáczaiiban a magyar és a román nép évszázados együttélésének hatását, valamint Erdély töröktől való függőségét emeli ki az író. Nemzeti környezetet idéző idegen szavak az Apáczaiiban:

„... itt volt Barcsay uram deák szolgája, s hozott egy paksamétát uramnak. . . Konstantinápolyból kapta, a *kapihétől*. . .” (19) — török; „Két hete, hogy megkapta a császár *athnaméját*” (127) — török.

A következő párbeszéd a magyar nyelvet rosszul beszélő embert jellemzi:

Raduly (román): „Mindenki megijedt. Gazdám, mintha ő bátor, Volt ott Sztrigy falu. Sám. Sám nagy, mi meg kicsiny. Sokan, sok tatár.”

Az ifjú Bethlen Miklós megpróbálja tolmácsolni a román beszédet, tanítójával és Apáczaiival pedig szinte csak latinul társalog. Evvel jelzi az író Bethlen széles körű műveltségét, nyelvekben való tájékozottságát.

Váradi: „Ej Miklós, hiszen te tudsz oláhul! Kérdezd meg: hogy fogtak el benneteket?”

Miklós: „Tatári come au prins pe voi?” (108); Acum din care sat ai venit?” (109)

Apáczai: „Conside, puer.”

Miklós: „Non decet me discipulum talibus viris praesentibus considerare.”

Apáczai: „Franciscus non fuit vobiscum?”

Miklós: „Non fuit. Princeps minor, verisimiliter aeger, domi manebat” (24).

Természetesen a néző vagy olvasó megtudja a mondatok értelmét, hiszen egy személy mindig kommentálja az idegen nyelven folyó beszélgetést, mégis már-már hosszabbra nyúlik a latin nyelvű szöveg annál, mint ami elég lenne ahhoz, hogy elhiggyük, Bethlen Miklós valóban jól beszél latinul. S ez a drámai tömörség hiányának érzetét erősíti.

A Széchenyi más történelmi körülmények között, a gyűlölt Bach-korszak után, Ausztriában játszódik, természetes tehát a német hatás és a német

szavak használata: *spicli, polizei, pöbelhaft* stb. Másrészt Széchenyi feleségével, fiával sokszor beszélt franciául, így a néhol beszótt francia szó magától értetődő és a szalonok levegőjét hozza *Döblingbe (mon cher, chevaleresque, madame, connaisseur, avizál* stb.).

A szókincs különböző rétegei közül az idegen szavaknak van a legmeghatározóbb funkciója mindkét drámában. Ezt igazolja az a tény, hogy az idegen szavak száma arányaiban messze felülmúlja az eddig bemutatott nyelvi eszközöket. Az Apáczaiban százhuszonkét idegen lexikai egység (84 latin, 25 görög, 9 német, 2 szláv, 1 arab és 1 francia eredetű szó), nyolc latin és két román mondat található.

A Széchenyiben kilencvennyolc idegen szó van (megoszlásuk: 37 latin, 32 görög, 15 francia, 9 német, 2 olasz, 1 angol, 1 arab, 1 perzsa, 1 arameus), négy francia, két német és egy latin mondat. (Összehasonlításként álljon itt néhány mennyiségi mutató: Az Apáczaiban 84 az archaikus, 51 a nyelvjárási-nak nevezhető szavak száma. Ez a két adat csak hozzávetőleges, ugyanis nem mindig lehet egyértelműen eldönteni, hogy egy szót réginek, népinek vagy egyszerre mindkettőnek kell-e minősíteni.)

A köznévi idegen szavakon kívül a drámában mitológiai nevekkal is találkozunk. A névhez általában valamilyen történet kapcsolódik, a szó, az elnevezés az évszázadok folyamán az általa kifejezett tartalom jelképévé vált. Németh László igen jó érzékkel és megfelelő mértékletességgel használja fel a mitológiai neveket. Az apáczaiban funkciójuk minden esetben a stílus szemléletesebbé, kifejezőbbé tétele és a szereplők latinos, a görög-római művészetet és irodalmat jól ismerő műveltségének hangsúlyozása.

Apácza: „Mert meleg a leve, azt hiszi ég *Ukalegon*” (43). *Ucalegon* 'trójai ember neve, átv. ért.: nyakunkon a veszedelem' (lat. sz.). — „...míg ha annak a nagy *Augiász-istállónak* a kitakarításába vetjük magunkat...” (68). *Augiász istállója* 'Augiász ógörög király elhanyagolt istállója, amelyet Herkules tisztított ki; züllött, romlott állapotok' (ISzKSz.).

Várad: „...nem kegyelmed volt az első s legerősebb fogú *Cerberus*...” (50). *Cerberus* 'az alvilág kapuját őrző háromfejű kutya, — szigorú őr, kapus' (ISzKSz.). — *Pandora szelencéje* (42) 'Pandora kíváncsi nő volt, aki felnyitotta a bajokat rejtő szelencét — bajok és szerencsétlenségek forrása' (ISzKSz.).

Apácza: „...minél több ifjút csábítani a *Parnasszusra*...” (65). *Parnasszus* 'Apolló és a múzsák lakóhelye — az irodalmi élet jelképe' (ISzKSz.).

Megállapítottuk, hogy a Széchenyi című drámából teljesen hiányoznak a nyelvjárási szavak, s csak kis számban találhatók archaikus kifejezések. Ez a hiány természetesen ugyanúgy stílusesezköz, mint az Apáczaiban a meglétük. Van azonban a szókincsnek egy olyan területe, amelyik számbeli előfordulása szerint a Széchenyi szókincsére jellemző inkább, bár megtalálható az Apácza című drámában is, s ez a mitológiai, történelmi, földrajzi, irodalmi nevek rétege.

Témakörei: mitológia: *Cerberus, Tantalus, Laokoon, Nessus, Zeus, Narcissus, Ódipus, Buddha, genezáreti halászhok.*

Földrajzi helyek: *Kalauria, Ionia, Kolonos, Lorettó, Mekka, Szmirna, Lombardia, Galtcia, London, Egyesült Királyság, Turin, Solferino, Spielberg, Kufstein, Bécs, Mariahilf, Világos, Rodostó, Kehida, Zala megye, Themze, La Manche-csatorna, Cenk, Ausztria, Magyarország.*

A múlt történelmi alakjai: *a makedón ölv, Sokrates, Demosthenes, Antipater, Hannibál, Scipio, Agoston, Verbóczi, Kálvin, Luther.*

A közelmúlt történelmének képviselői: *Casanova, Danton, Lord Palmerston, III. Napoleon, Albrecht főherceg, Bourbonok, Bach Sándor, Metternich, Thierry, báró Felsenthal, Husli, Rákóczi, Hajnóczi, Frangepán, Batthyány, Jósika Samu, Kossuth, Deák, Zichy, Zsedényi.*

Írók, irodalmi művek, irodalmi alakok: *Konfucius, Ciceró, Plutarchos, Shakespeare, Rousseau, Byron, Schiller, Lenau, Schopenhauer, Phaidon, Hamlet, Hitel, Kelet Népe, Blick, Rückblick, a manchai lovag, Jágó, Posa márki.*

Idézetek: *Hannibál-tól Ágoston-tól és a Bibliából.*

Korabeli újságok: *Ausburger Zeitung, Times.*

A felsorolás mutatja, évezredek kultúráját villantja fel ebben a műben Németh László valóban a bőség érzetét keltve az olvasóban, nézőben. Cikázik a gondolat a múlt és a közelmúlt között, és az európai történelemben, műveltségben gyökerező, a nemzeti létet magas hőfokon átélő Széchenyi különös alakja szikrázik elő, magasodik fel ebből a háttérből.

A drámák szókincsének rétegei egységes stílusba kovácsolódnak. Az archaizálás, a tájszók, az idegen szavak, a mitológiai nevek használata, vagyis a szókincs szépsége a művek realitását, a szereplők jellemének, egyéniségének kiemelését, az egész mű szemléletességét, történelemben ágyazottságát segíti elő.

II. Állandósult szókapcsolatok

A dráma egy bizonyos kor gondolkodását nyelvi síkon a szókincsével tükrözi a legközvetlenebbül. A szókapcsolatok viszont a színes és eleven stílus számára jelentenek szinte kimeríthetetlen forrást, biztosítják a nyelv önmagából való megújulásának lehetőségét. Az írónak drámai alakjai megformálásánál a nyelvnek ezt a teremtőerejét, belső gazdagságát is ki kell használnia. A műfaj sajátjaiból következik, hogy az író számára a dialógusok megírása jelenti a legnagyobb problémát.

Ahhoz, hogy a párbeszédetek természetesekek, könnyedek legyenek, az írónak a mindennapi élet és beszéd törvényeit, sajátosságait kell „ellesnie”. Ennek az „ellesés”-nek az eredménye Németh László gyakorlatában az állandósult szókapcsolatok sűrű alkalmazása a szereplők beszédében.

Az állandósult szókapcsolatokhoz a szólások, közmondások és a szállóigék tartoznak. A szállóigék általában irodalmi idézetek, az állandósult szókapcsolatok másik két formája népi eredetű, tehát népi szemlélet jut bennük kifejezésre. Stilisztikai értékük abban rejlik, hogy nagyobb hatással van a szavak és képek evokatív ereje az olvasóra, nézőre, mint amennyit a közvetlen jelentés mondani tudna. Másrészt nagyon sok érzelmi elemet hordoznak, és rendszerint igen gazdag a hangulati tartalmuk is.

Az Apáczaiiban az író szándéka a szólások és közmondások használatával a nemzeti jelleg hangsúlyozásán kívül a hősök egyéni jellemzése és a XVII. századi Erdély nyelvének és általában a magyar nyelv gazdagságának bemutatása.

Ha a szókapcsolatokat használók társadalmi helyzetét, műveltségi fokát nézzük, arra a következtetésre jutunk, hogy Basirius — az Angliából jött professzor — kivételével szinte minden szférába tartozó egyén használ szólást beszédében, természetesen a társadalmi helyzetének, szemléletének, egyéniségének leginkább megfelelő hangulatút, stílusárnyalatút. A szókapcsolatok népi eredetéből következik az a jellemző vonásuk, hogy állandóan változnak, alakulnak, az ország különböző vidékein más-más elemmel gazdagodnak, vagy

lehetséges az is, hogy új értelmezést kapnak. A spontán változáson kívül nagy hatást gyakorolhatnak rájuk az írók és költők, akik esetleg tudatosan változtatnak formájukon vagy gondolati tartalmukon. Természetesen ez meghatározott irodalmi céllal történik.

Az Apáczaiában húsz szólást, szóláshasonlatot és közmondást számoltam meg. Ezeknek éppen a fele más alakban vagy tartalommal található O. Nagy Gábor igen gazdag gyűjteményében (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976.), amelyet az összehasonlítás alapjául vettem.

A közmondásokat vizsgálva Németh László, illetve hősei egyetlen közmondást sem mondanak ismert (O. Nagy Gábor által is feltüntetett) alakjukban. Ennek oka egyrészt az lehet, hogy Németh László nem ismerte a hasonló gondolatot kifejező közmondást, s a párhuzam csak onnan adódik, hogy a szereplő megfogalmaz egy a cselekményből adódó, és éppen igaz volta miatt már esetleg évszázadok óta ismert életigazságot, erkölcsi törvényt, vagy csak éppen egy köznapit, mindenki számára ismert képpel fejezi ki gondolatát. Másrészt lehet ugyan, hogy az író ismeri a közmondást, de tömörebben, képibben fogalmazza meg a már túl jól ismert, elköptatott kifejezést.

Aki soká él, sok bajt megér (129) — mondja Porcsalmai Csernátoninak, a már idősödő és sok bajjal, problémával küszködő tanártársának. A megállapítás — bár nem tartalmaz valamely különlegesen új gondolatot — igaz, mert az emberiség egész története folyamán tapasztalt bölcsességet fejez ki. A bajjal kapcsolatban több közmondást is ismerünk: pl. *A baj ritkán jár egyedül, Mindenkinek megvan a maga baja; Terem a baj, ha nem vetik is*. Ezek szintén az ember általános tapasztalatának összegezői, a drámában szereplő mondatot mégis frappánsabbnak, tömörebbnek, irodalmibbnak érezzük.

„Ezt mutatja a régi népek históriája is: *a hám nem tűrése lesz az iga kovácsává*” (63) — mondja Kemény János főgenerális. A *hám* szót gyakran használjuk bizonyos rendszabályok, valamiféle korlátot jelentő dolog értelemben. (Pl.: *hámba tör valakit, vagy kirúg a hámból*.) Az *iga* szó jelentéstartalmán is érezzük a szolgaságba, rabságba kényszerít mozzanatot, mégis a Németh László által megfogalmazott mondat stilisztikai pluszt tartalmaz. Ez a minőségi különbség onnan származik, hogy a mondat két tagja között bizonyos okozati viszony áll fenn, s ezt az író képpel, metonímiával fejezi ki. A mondat bevezetője pedig azt érzékelteti, hogy valóban történelmi példából leszűrt igazságot állapít meg a közmondás.

A következő közmondásban éppen az ismert megállapítás ellenkezőjét állítja az író, vagyis kétségbevonja annak igaz voltát: „Az idegen szakács jobb ízű levest főz” — s ez azt jelenti, hogy a szokatlannak, az újszerűnek nagyobb a varázsa.

Németh László így mondat ítéletet az Angliából hozott professzorra. *Ángyom ennél jobban főzne* (13) vagyis jobb lenne saját erőből, a régi megszokott módon csinálni valamit, állapítja meg az egyik szereplő, rögtön rávilágítva az e mondás mögött rejlő párhuzamra: „Úgy járt [a professzor], mint a meszsziről hozott lakodalmass szakácsné, akire a vendégség azt mondja: *ángyom ennél jobban főzne*” (13).

A negyedik esetben a közismert szólás (*valakinek a malmára hajtja a vizet*) és közmondás (*minden malom a maga kerekére hajtja a vizet*) egy egyszerű, de mégis nagyon szemléletes képben oldódik fel. *A kifogta a vizet a malom kerekéből* (76) megfogalmazás széles körben ismert, mégis plasztikus képként tárja elénk a mondat jelentéstartalmát, vagyis azt, hogy még mielőtt va-

laki támadást indított volna valaki ellen, másvalaki megsemmisítette, lehetlenné tette az érveit.

A drámában egyetlen szóláshasonlatot találunk. Egy szolgáló mondja Apáczai gyerekeire, hogy *alszanak, mint a tej!* (137) 'mélyen, édesen alszanak'. Ez a szóláshasonlat is, mint általában ezek az alakzatok nyomósítást, fokozást fejez ki. Ismert és elterjedt hasonlat, úgyhogy a szolgától hallva a hétköznapi beszéd természetességét érezzük benne.

Nagyobb számban találunk a drámában szólásokat. A konkrét kép mögött meghúzódó szemléleten kívül hangulati és érzelmi gazdagságuk adja stilisztikai értéküket. Népi eredetük a biztosítéka a bennük rejlő közösségi látásmódnak. S mivel általában országszerte ismertek, szerves részei az irodalmi és köznyelvnek. Németh László is expresszivitásuk miatt használja őket, a nyelv szürkébb, jobban elkoptatott szavait helyettesíti velük. A szólás kiválasztásában megnyilvánuló igényesség (s hogy az író értelmi vagy érzelmi hatást akar-e kiváltani az adott szókapcsolattal) meghatározza a szólás stílusárnyalatát. Természetesen befolyásolja ezt az illető szereplő egyénisége is. Rozika néni a drámában — bár nemesember özvegye — egyszerű háziasszony, aki különösebb műveltséggel nem rendelkezik, de mivel kosztosdeákokat tart, ragadt rá valami a „nagy tudásból”, ezért néhol túl finoman akarja kifejezni magát, néhol pedig az egyszerűbb, közismertebb, számára természetesebb szólásokat használja. „Lángnak-habnak mennek” a diákok Apáczaiért (12) — mondja Rozika néni Alettának a *tűzbe megy valakiért* szólás helyett ('mindent megtenne, az életét is kockáztatná érte'). De Zsigát, az egyik diákot már evvel az egyszerűbb, Rozika néni egyéniségéhez jobban illő szólással biztatja: „*el ne vedd a péterkédet, sült nektek is*” (ti. kürtőskalács). *Elveti a petikéjét* 'nagyon megkívánt valamit, főleg valamely ételt, és félő, hogy emiatt megbetegszik'. Természetes az is, hogy két asszony, ha egy társadalmi réteghez tartoznak bizalmas beszélgetés során színtelenebb, köznapiabb szólásokat használnak beszédükben. *No lógatja-e még a lakója az orrát?* (12) — kérdezi Peci Naca Rozika nénit, amikor összeakadnak egy kis tereferére a „lábas ház gádorában”.

Az O. Nagy Gábor által irodalminak minősített régi szólás: *parázson áll* 'kínos nyugtalansággal várakozik, tűkön ül' az inas megfogalmazásában stilisztikailag erősebben differenciált lesz, irodalmiságából viszont veszít. Inas: „Nem ülnek le azok (ti. a kollégiumi mesterek), *parázs lesz a fenekük alatt*: nem szokták meg, hogy a fejedelem színe előtt leüljenek” (46). Általában a kevésbé finom, erőteljesebb szólásokat használja Boros főkapitány is, s ez a beszédmód társadalmi állását, katona voltát teszi hitelesebbé: „No. *ne eresszük el azért az orrunk véréit*” (75) — próbálja enyhe tréfával biztatni Apáczait. (*Olyan, mint akinek az orra vére folyik* 'látszik rajta, hogy búsul, el van szontyolodva'. Ezt a szólást O. Nagy Gábor is bizalmas árnyalatúnak érzi.) Az ugyancsak Boros által mondott: *Gallérunk alá is köpnek* (70) szólás nemcsak nyers hangulatú, hanem értelmileg is mást fejez ki, mint amit a Magyar szólások és közmondások gyűjteménye tulajdonít neki. O. Nagy Gábor szerint a *Gallérja alá köp valakinek* jelentése: 'megszégyeníti, megveti'. Boros főkapitány a drámában pedig abban az értelemben használja, hogy beleszól valakinek a dolgába, nem hagyja, hogy önállóan intézze dolgait. Igen kifejező, nagy expresszivitású képekkel fejezik ki magukat a teológusok — s mint általában az ifjúság —, tanárukon, papjukon élesítik a nyelvüket. Az *attól vett vérszemet* (91) kifejezés azért említésre méltó, mert a ma ismert *vérszemet kap* szókapcsolat ('felbátorodik') régi alakja O. Nagy Gábor szerint a drámából idézett *vérszemet vesz* forma volt.

Németh László egy-egy ilyen apró, jelentéktelennek tűnő változtatással idézi a XVII. századi kor nyelvét. A teológus egy másik mondata stílushatását avval éri el, hogy a szólást aktualizálva, a konkrét eseményekre vonatkoztatva egy kép bontakozik ki előttünk. „Akit másutt *konkolyvetésen* értek, azt mi megteszszük a vetőmaghombár órének” (93) — mondja a teológus. A mondat első része, a szólás (*konkolyt hint* szókapcsolat alakjában ismert) értelmileg ellentétben áll a mondat második részével, s ez adja a kifejezés feszültségét.

Maga Apáczai inkább szóképeket használ beszédében mint állandósult szókapcsolatokat. A drámában mindössze két szólást találunk, amit Apáczai mond. Ezek erőteljesek, expresszívok. Az egyik nyersebb hangulatú, öngúnyt, keserűséget tartalmaz, hiszen Apáczai magára mondja, hogy *itt van dögrovászon* (147), olyan beteg, hogy már nem gyógyulhat meg; halálán van”. A másik irodalmi emlékeket ébreszt, hiszen a *hátra még a feketeleves* kifejezést Arany János Török Bálint című verséből ismerjük, de — mint ahogy azt az újabb kutatások kiderítették — ez a szólás sokkal régebbi kort idéz. Ugyanis a feketeleves sohasem jelentett fekete kávé, hanem sötét színű mártást, amelyben a húst tálalták. Ennek a szólásnak a történetét végigkísérve egy általános (ha nem is mindig érvényes) sémát kaphatunk a szólások kialakulására és a konkrét, szemléleti mag képivé változására az idők folyamán. Eredeti jelentésében ugyanis éppen nem fenyegetést, hanem biztató ígéretet jelentett. Ennek a szólásnak azért alakulhatott ki az a közismert jelentése, hogy ‘még csak ezután következik a dolog kellemetlen része’, mert a lé és a régi nyelvben ezzel azonos értelmű leves szavunknak más, átvitt értelmű (‘kellemetlenség, baj’) jelentése fejlődött (vö. *megissza a levét, nyakleves* stb.), másrészt a kiejtés módja, a hanglejtés épp az ellenkezőjére változtatta a szavak és kifejezések jelentését (vö. O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* Bp., 1963.).

A Széchenyi nem ilyen gazdag állandósult szókapcsolatokban, de a hiányt ismét pótolja más stilisztikai eszköz.

Mindössze hat szólás található ebben a drámában. Ötöt Széchenyi szájába ad az író (*jégre visz; olyan, mint az acél, fából vaskarika, borsot tör az orra alá, tükön áll*), egyet a nem is magyar orvos, Goldmark sző bele mondataiba (*szegény flótás*). Ezek a legismertebbek közé tartoznak. Egyéb állandósult szókapcsolatot, közmondást a drámában nem találunk. Ez több okkal is magyarázható. Egyrészt nincsenek a drámának népi szereplői, akik kapcsolatban lennének a paraszti élettel, ugyanis ez az egyik gyökere, forrása az állandósult szókapcsolatok keletkezésének. Nem szerepelnek a műben diákok sem, akiket tréfás, ugrató szólásokkal lehetne jellemezni. Másrészt az állandósult szókapcsolatokra éppen az jellemző, hogy készen kapott elemei a nyelvnek, s aki nem anyanyelvként, kisgyerek korában sajátította el, az már nehezebben tanulja meg őket, márpedig Széchenyi elég későn tanult meg magyarul. Harmadrészt, bármennyire is szemléletesek és közösségi látásmódot tükrözők a közmondások és szólások, megkötik használojuk gondolkozását és csak egy bizonyos irányba engedik képi fantáziáját működni. Széchenyi egyénisége azonban nem tűri a korlátokat, nincs szüksége kész gondolatközlő vagy érzelmkifejező „panelre”, az ő eszmevilága a csapongáshoz szokott, a meglepőnek, az újnak a kimondását igényli. Felhalmozódott élettapasztalata, életbölcselete a közmondáshoz hasonló, de teljesen egyéni megfogalmazásban valósul meg: aforizmaszerű.

A gondolatpárbajokból leszűrűt következtetések szinte mindig egy-egy aforizmban összegeződnek. Széchenyi legnagyobb vitáit Goldmarkkal vívja. A kettőjük csatájában fogalmazódnak meg a következő aforizmák:

Goldmark: *Az élet: következetlenség* (430); *A szerepek bolondjává lettünk* (404).

Széchenyi: *Az irodalom a legveszélyesebb méreg* (404); *A sértődés a szegény ördögök nemeslevele* (432); *A fölháborodás a gyengébbek igazsága* (428); *Mi az a lángész? A hőfok, amelyen süllünk vagy ragyogunk* (417); *Mi az okosság? A félelem fűtyörészése az erdőben* (427); *A kereszténység egy életen át tartó haláltusa* (418); *Keresztény módra haldoklom az életért* (418).

Ez utóbbi aforizma talán még szemléletesebb, mélyebb, mint az előzőek, hiszen a benne sűrített életigazságon túl paradoxont is tartalmaz. Ezek a bölcs mondások nemcsak Széchenyi világos, de meglepő következtetéseire példák, hanem szokásos, rá jellemző iróniáját is felvillantják.

Aforisztikusan fogalmaz Lonovics érsek is, az ő meghatározásai azonban tisztének megfelelően inkább fennkölték, a kiegyensúlyozott ember bölcsességét mutatják, bár a felsorolt aforizmák közül az utolsó a romantikus látásmódtól sem mentes.

Lonovics: *A vallás a győzelemért van* (422); *A lángésznek a középszerűség az orvossága* (417); *Minden fej Isten kápolnája. De a Széchenyié: székesegyház* (423).

A Széchenyit körülvevő légkörben még Brach, az inas nyelvi fantáziája is lángot kap, s igen találóan jellemzi helyzetét. Megfigyelése, következtetése általánosítható, s ezért aforisztikus: *Az inas hazája az ura előszobája* (375).

Ezekben az aforizmákban ugyanúgy, mint a közmondásokban, a szereplők felhalmozódott élettapasztalata, a világról alkotott véleménye ölt nyelvi formát. A 2., a 3. és a 4. felvonás végén, tehát exponált helyen, egy-egy vita lezárásaként állnak. Tömör megfogalmazásuk még jobban hangsúlyozza funkciójukat: a mű eszméjének, lényeges mondanivalóinak kiemelését.

*

A drámákban más-más század nyelvén szólnak a szereplők.

Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy a két darab között a szókincsben van a legszembetűnőbb nyelvbéli különbség:

A vizsgált szókincsréteg	Az Apácaiban	A Széchenyiben
Fogalmi archaizmus	van	van (néhány)
Jelentésbeli archaizmus	van	—
Formai archaizmus	van	van (néhány)
Tulajdonképpeni tájszó	van	—
Alak szerinti tájszó	van	—
Jelentés szerinti tájszó	van	—
Idegen szavak	van	van
Korfestő szavak	van	van
Mitológiai elemek	van	van
Közmondás	van	—
Szólás	van	van
Aforizma	—	van

Láthatjuk, hogy a régiesség részben, a népies íz teljesen hiányzik a Széchenyi című drámából.

Evvel már a színművek közötti másik különbséghez is elérkeztünk. Amikor Apáczait Németh László archaikusan és nyelvjárásiasan beszélteti, akkor eredeti beszédstílusát használja fel a kor atmoszférájának felkeltésére. Ez a

módszer egyben az ábrázolt történelmi egyén bemutatásának is eszköze. Apáczai egy-két jellegzetes szava, tipikus nyelvtani szerkezetei felkeltik az olvasóban a nyelvi reminiscenciát. Ezt a módszert azonban nem lehet túlzásba vinni, erre figyelmeztet Tompa József is, hiszen az olvasó vagy néző nem rendelkezik olyan aprólékos nyelvi és irodalmi stílustörténeti tájékozottsággal, mint amilyenrel a szerző (vö. Tompa József: Művészi archaizálás és stílusutánzás. NyK. 70: 87–104). Németh László megtalálja a megfelelő mértéket, amivel még nem terheli túl a befogadót, mégis találóan eleveníti meg Apáczait, nemzeti művelődéstörténetünknek ezt a kimagasló alakját.

Németh László önmaga számára programként írta elő: „... kell, hogy a mű nyelve a megszólalók nyelvét stilizálja” A kísérletező ember. Bp. 1963. 388). Ebből az elvből is következik, hogy a Széchenyi szókészletének tagolódása más arányokat mutat, mint az Apáczaié. A Széchenyiben az idegen szavaknak, a mitológiai elemeknek és a korfestő szavaknak van igazán stílusértékük. Ezek adják a mű szókincsének alapszövetét. Ezek által bontakozik ki előttünk a romantika színessége, a főhős maró és szellemes gúnyja és egyetemes műveltsége.

A Széchenyi szereplőinek szókincese, nyelvhasználata egyszerűbb, mint a többféle társadalmi réteget felvonultató Apáczaié, de ez nem jelenti azt, hogy szürkébb. Amaz a szópaletta több színét keveri sikeresen, ez inkább egy színt bont ezernyi árnyalatúra.

Nemcsak a történelmi alakok szóhasználatának bemutatása teszi hatássossá Németh László drámáit, hanem a pontos szinonimaválasztás is. A találó szó, a szabatos kifejezés írónk stílusának jelentős értéke, ugyanakkor a tömörítésnek is eszköze.

Több kutató hangsúlyozta már Németh László mondat szerkesztésének különlegességét, képeinek tömörségét. Most nyelvének egy kissé háttérbe szorított, de a drámákból kicsengő — szerintem domináns és az olvasó vagy néző által is érzékelhető — vonására: szókincs gazdagságára mutattam rá.

Madaráshné Marossy Ágnes

A beszédhangok gyakorisága első osztályos gyermekek spontán beszédében

1. A hanggyakoriság kutatása hazánkban távoli múltra nyúlik vissza. Már Tolnai Vilmos (1906) végzett ilyen kutatást. A magyar gyorsírók is nagy érdeklődést mutattak a hanggyakoriság témája iránt, így például Mikes Ferenc 100 000 szótagra kiterjedő statisztikáját csak részben vonhatjuk ide, mivel ez a statisztika csak magánhangzókra vonatkozott (Mikes 1935). Ugyancsak a gyorsírás gyakorlatával kapcsolatos Csehély Aladár hangstatisztikai összeállítása (Csehély 1943). Tarnóczy Tamás vizsgálata is írott szövegre épül (Tarnóczy 1952). Nagy Ferenc egyetemi jegyzetében részletesen áttekinti az idevágó statisztikai adatokat, ezek addigi történetét (Nagy Ferenc 1972). Jelentősek Papp Ferenc statisztikai vizsgálatai, aki nemcsak nagy mintán alapuló hangstatisztikát állított össze (Papp 1961), hanem egyes írók által használt hanggyakorisági képet is közölt; főleg Ady Endrére vonatkozó ilyen eredményei érdekesek (Jékel—Papp 1974). Mindezek a vizsgálatok írott nyelvi szövegre alapozódnak. Ugyanígy Vértés Edit részben a hangkapcsolódásokra is kiterjedő eredményei (Vértés 1953—54).

Az általunk bemutatandó vizsgálathoz azok a hangstatisztikák állnak közel, módszertanilag is, amelyek élőnyelvi anyagra épülnek. Ilyen például Szende Tamás vizsgálata (Szende 1973: 28—31; Szende 1976). Hell György valójában nem élőnyelvi anyaggal dolgozott hangstatisztikájának összeállításakor, hanem szótári anyaggal, de igen gazdag élőnyelvi anyagra épülő összehasonlítást nyújt (Hell 1985).

Kérdésfelvetésünk az volt, vajon miként alakul a hanggyakoriság hat-éves gyermekek spontán beszédében; van-e lényeges eltérés a felnőttek köznyelvi vagy nyelvjárási spontán beszédében érvényesülő hanggyakorisághoz képest?

2. M ó d s z e r ü n k. Két első osztályos kisgyermek spontán beszédét vizsgáltuk a hangeloszlás szempontjából. A spontán beszédet Uher magnetofonnal és mikrofonnal rögzítettük. Az egyik gyermeknél jelentősen magasabb halmaz képezte a vizsgálat tárgyát, de a két gyermek teljesítménye összehasonlítható volt. Bábjáték-jelenetek során produkált spontán beszédanyag képezte a vizsgált szövegek egy részét; a gyermekektől élménybeszámoló formájában nyert történetek, tréfás átélt jelenetek elmondása volt a felvett szöveganyag másik része.

Módszertanilag hasznos segítséget nyújtott számunkra Balogh Lajos több vizsgálata, aki a köznyelvi beszédmintáktól eltérően spontán nyelvjárási beszéd hanggyakorisági mutatóit több adatközlő szövege alapján számította ki. A köznyelvi hanggyakorisági százaléktételektől több ponton jelentős eltérést

tapasztalt. A szövegek hangzás szerinti értékelésénél (lejegyzésénél) a Balogh Lajos (1980; 1982) által alkalmazott eljáráshoz hasonlóan jártunk el mi is. A rögzített szövegekben előforduló hangok gyakoriságát részben manuális módszerrel számoltuk össze, részben számítógépes program segítségével állapítottuk meg saját feljesztésű programmal. A két feldolgozás között szignifikáns eltérést nem találtunk.

3. E r e d m é n y e k. A 80 000 hangra terjedő Szende Tamás-féle (1973) vizsgálat¹ és saját 15 000-nél több hangra terjedő vizsgálatunk összehasonlításából kiderült, hogy két viszonylag egykorú és csaknem azonos társadalmi helyzetű gyermek hanghasználati gyakorisága több, mondhatjuk számos ponton azonos jelleggel tért el a köznyelvi mintától: a magánhangzók esetében pl. mindkét gyermek az átlaghoz képest kevesebb hosszú magánhangzót használt (az *é*-t -- a nemzetközi fonetikai jelölésben [e:] -t -- nem tekintettük az *e* -- a nemzetközi fonetikai jelölésben [ɛ] -- hosszú párjának), vö. az 1. táblázatot.

1. táblázat

A magánhangzók megoszlása beszélt nyelvi szövegben %-ban

Beszédhangok	Szende Tamás által mért köznyelvi spontán beszéd átlaga	A hatévesek adatai			
		„A” beszélő (a saját anyagán belül)		„B” beszélő (a saját anyagán belül)	
a:	2,98%	466	4,01%	159	4,6%
o	10,09	1202	10,3	371	10,7
o	4,82	648	5,6	208	6
o:	0,95	71	0,61	15	0,4
u	0,96	179	1,58	52	1,5
u:	0,26	40	0,34	16	0,5
ø	0,86	115	0,99	27	0,8
ø:	0,94	58	0,49	16	0,5
y	0,39	82	0,706	27	0,8
y:	0,18	5	0,043	5	0,14
i	4,69	564	4,9	146	4,2
i:	0,48	40	0,34	22	0,6
e:	3,26	349	3	121	3,5
e	11,22	1200	10,3	285	8,2
Összesen	42,08	5019	43,209	1470	42,44

3.1. Miként is alakult a hosszú magánhangzók gyakorisága a két vizsgált gyermeknél? Az [o:] -t, az [ø:] -t, az [y:] -t mindkét gyermek egyformán, az átlagnál lényegesen kevesebbszer alkalmazta, az [i:] -t csak az egyik gyermek használta ritkábban. A rövid magánhangzók használatában ([o], [u], [y], [i] stb.), a hosszú magánhangzóknál tapasztalt kisebb gyakoriságot mintegy kiegészítően, az átlagnál nagyobb gyakorisági értékeket láttunk. A rövid magánhangzóknak az átlagtól eltérően gyakoribb, a hosszúaknak vi-

szont az átlagtól eltérően ritkább használata a Zipf-féle törvénnyel állhat kapcsolatban (Zipf 1935). A gyermekek követik a kollektív ejtési normát, de amikor eltérnek ettől, úgy látszik az ejtési könnyebbség (ezt képviseli a Zipf-féle törvény) irányába térnek el, legalábbis a magánhangzóknál.

Adatainkkal az 445—46. lapon igazoljuk állításainkat.

Az 1. táblázatot illetően jelezzük, hogy az „A”-beszélő szövegében 5019, a „B”-beszélőében 1470 magánhangzó fordult elő; Szende Tamás összehasonlító célzatú adatainál csak a relatív számokra szorítkoztunk.

3.2. Nagy meglepetésünkre viszont a mássalhangzók esetében (vö. a 2. táblázatot) a magánhangzóknál látott jelenségeknek éppen a fordítottját

2. táblázat

A mássalhangzók megoszlása beszélt nyelvi szövegben %-ban (hosszú és rövid mássalhangzók együtt)

Beszédhangok	Szende Tamás által mért köznyelvi, spontán beszéd átlaga	A hatévesek adatai	
		„A” beszélő (a saját anyagán belül)	„B” beszélő (a saját anyagán belül)
b + b:	1,63	1,47	1,58
p + p:	0,75	0,88	0,98
d + d:	2,39	2,1	1,67
t + t:	7,14	7,7	7,0
j + j:	2,25	1,9	1,78
c + c:	0,01	0,21	0,28
g + g:	2,21	2,05	2,42
k + k:	4,31	6,02	6,55
v + v:	1,92	2,29	1,7
f + f:	0,78	0,74	0,51
z + z:	3,22	1,82	1,84
s + s:	1,65	1,82	2,65
ʒ + ʒ:	0,02	0,16	0,05
ʃ + ʃ:	3,16	2,84	2,94
j + j:	1,68	1,9	1,87
h + h:	2,54	1,87	2,19
m + m:	4,95	5,38	4,93
n + n:	7,00	5,48	6,26
ɲ + ɲ:	0,51	0,73	1,06
dz̃ + dz̃:	0,00	0,00	0,00
ts̃ + ts̃:	0,19	0,51	0,49
dʒ̃ + dʒ̃:	0,00	0,00	0,00
tʃ̃ + tʃ̃:	0,44	0,81	0,75
l + l:	5,58	4,13	4,04
r + r:	3,58	3,84	3,89
Összesen	57,91	56,65	57,43

tapasztaltuk: a hosszú mássalhangzók szerepeltek az átlagosnál nagyobb gyakorisággal, s a rövid mássalhangzók pedig néha az átlagnál ritkábban.

3.2.1. Nézzük elkülönítetten a rövid mássalhangzókat a 3. táblázat segítségével. Ebben a táblázatban is megadjuk a konkrét és a relatív számokat mind az „A”- mind a „B”-beszélőnél, a Szende-féle összehasonlító adatoknál azonban itt is csak a relatív számokat közöljük. A rövid mássalhangzóknál, miként a táblázat jelzi, a [j], a [c], a [k], a [z], az [ʃ] és az [l] esetében látható eltérés mindegyik gyermeknél az átlagtól, zömmel negatív irányba, viszont a [v], az [s], a [ʒ], az [n] és az [tʃ] hangoknál csak az egyik gyermek hanghasználatát mutat extravaganciát.

3. táblázat

A rövid mássalhangzók megoszlása beszélt nyelvi szövegben

Beszédhangok	Szende Tamás által mért köznyelvi, spontán beszéd átlaga (%)	A hatévesek adatai	
		„A” beszélő a saját anyagán belül %	„B” beszélő a saját anyagán belül %
b	1,33	160 1,37	47 1,35
p	0,70	92 0,79	30 0,86
d	2,37	235 2,02	57 1,64
t	6,5	799 6,87	210 6,06
j	2,25	223 1,91	62 1,78
c	0,01	25 0,21	10 0,28
g	2,18	237 2,03	84 2,42
k	4,24	679 5,84	206 5,94
v	1,92	265 2,27	59 1,7
f	0,77	86 0,73	18 0,5
z	3,19	193 1,66	60 1,73
s	1,56	193 1,66	82 2,36
ʒ	0,02	19 0,16	2 0,05
ʃ	3,12	314 2,7	97 2,8
l	1,68	209 1,79	55 1,58
h	2,54	217 1,86	75 2,16
m	4,9	615 5,29	169 4,87
n	6,88	620 5,33	212 6,12
ɲ	0,43	83 0,71	34 0,98
dz	0,005	0	0
tʃ	0,18	20 0,17	3 0,08
dʒ	0,00	0	0
tʃ	0,44	94 0,80	26 0,75
l	5,26	456 3,92	128 3,69
r	3,57	445 3,82	141 4,07
Össz.:	55,845	6279 53,91	1864 53,77

A bemutatott táblázatok érzékeltetik, hogy a magánhangzók használata összességében csak kismértékben tér el az átlagtól (szembetűnőbb eltérés csak az „A” beszélőnél van), és hogy ugyanez áll a mássalhangzók szóródására is, de érzékeltetik az egyes hangok esetén mutatózó nem csekély eltéréseket is.

3.2.2. Mint elemzésünkben látni fogjuk, a hosszú mássalhangzóknál — ha ezeket külön vizsgáljuk — jelentősebb eltérések mutatkoznak. Felmerül a kérdés: nem pusztán statisztikai csaldódás áldozatai vagyunk-e a hosszú mással-

4. táblázat

A hosszú mássalhangzók megoszlása a részhalmazon belül 100-hoz viszonyítva beszélt nyelvi szövegben

Beszédhangok	Szende Tamás adatai (a hosszú mássalhangzókat összességében 100-nak véve) %	Az „A” beszélőnél kapott értékek		A „B” beszélőnél kapott értékek	
		konkrét előfordulás	%	konkrét előfordulás	%
b:	16,04	11	3,33	8	6
p:	2,7	0	0	4	3,2
d:	1,06	9	2,74	1	0,8
t:	34,22	110	3,33	34	27,4
j:	0	4	1,22	0	0
c:	0,53	0	0	0	0
g:	1,6	0	0	0	0
k:	3,7	21	6,39	22	17,8
v:	0	1	0,30	0	0
f:	0,53	0	0	0	0
z:	1,6	19	5,8	4	3,2
s:	4,81	20	6,1	10	8,06
ʒ:	0	0	0	0	0
ʃ:	2,1	16	4,8	5	4
j:	0	17	5,2	1	0,8
h:	0	1	0,3	1	0,8
m:	2,7	10	3,04	3	2,4
n:	6,42	17	5,2	6	4,8
ɲ:	4,2	4	1,22	3	2,5
ɖz:	0	0	0	0	0
ʈs:	0,53	40	12,2	14	11,3
ɖʒ:	0	0	0	0	0
ʈʃ:	0	0	0	0	0
l:	17,11	24	7,32	8	6
r:	0,53	2	0,61	0	0
Összesen:	100,38	326	99,07	124	99,06

hangzók gyakorisági értékeinél, hiszen ezek általában igen ritkák: előfordulási arányaik félrevezetők lehetnek. Nézzük az adatokat! A [k:], a [z:] és [s:], az [j:], a [h:], és a [ʃs:] esetében jelentős — átlagtól eltérő — gyakorisági túlsúly mutatkozott mindkét gyermeknél. Néhány esetben az átlagos hanggyakorisági érték volt a magasabb, így a [b:], a [t:], az [n:], az [ɲ:] és az [l:] esetében. A [p:], [d:], [ʃ:] és az [m:] esetében csak az egyik gyermek hanghasználatát mutatott az átlagnál magasabb gyakorisági értéket, az [r:] esetében az átlagtól való igen kis eltérés egyik gyermeknél sem volt szignifikáns. Állítható-e, hogy hosszú mássalhangzót könnyebb ejteni, mint rövidet, és hogy itt is a Zipf-féle törvény érvényesült? Nem valószínű. Feltehető, hogy a gyermekek emfatikusságra való törekvése tette gyakoribbá a fenti hangzókat. Az mindenesetre meglepő, hogy mindkét gyermek (a [h:] -nál megfigyelhető értékeket leszámítva) kb. egyforma mértékben tért el az átlagtól az adott hosszú mássalhangzóknál: ez is erősíti az emfatikummal való magyarázat valószínűségét. Emellett szól a kísérleti szituáció is. A gyermeki spontán beszéd magnetofonra való felvételénél (az említett improvizált bábjáték-jeleneteknél) feltehető ui., hogy a gyermekek a „hallgatóságra” (ti. a két kísérletvezetőre és egy harmadik — többnyire nézőként szereplő — gyermekre) érzelmi hatást akartak gyakorolni.

Ezek után nézzük meg az előző lapon levő bemutató táblázatot (4. táblázat). Itt is megadjuk a konkrét értékeket, bármilyen kevés legyen is egy-egy hosszú mássalhangzó előfordulása. Közöljük a relatív számokat is, amelyek esetleges félrevezető jellegére már utaltunk, de a konkrét számok tükrében a relatív szám félrevezető jellege megszűnik. Itt azonban — az eddig közölt két táblázattól eltérően — a relatív számokat 100-hoz viszonyítottan adjuk meg, ha ugyanis a gyermekek által használt összes hang mennyiségén belül fejezzük ki a %-ot, akkor zömmel 0,0-ás, vagy 0,00-ás kezdetű számaink lennének. Szende Tamás adatai itt szintén 100-hoz viszonyított relatív számok a hosszú mássalhangzók halmazán belül; (a %-os átszámítást Szende adatai alapján magunk végeztük.)

4. Összegzés. A fent bemutatott sajátosságokra megpróbáltunk néhány magyarázatot adni.

1. Eltérést okozott a gyakoriságban számos gyermek nyelvinek tekinthető ejtéssajátosság. Ezek különféle alcsoportokba sorolható fajtái: asszimiláció, disszimiláció, hangkihagyások, betoldások, a köznyelvnek ellentmondó hang-egymásrahatások, pl.: *vizet* — *viszt*, *megöltétek* — *megöltétők*, *önöket* — *önököt*, *karácsonyfatalpak* — *karácsonfatalpok*, *ki volt jőve* — *ki volt jönve*, *boszorkányt* — *boszorkányot*, *játszanék* — *játszanák*, *összepszokolódjon* — *összepszokoccon* stb.

2. Bizonyos szavak gyermeknyelvi használata viszonylag gyakori volt. Itt a változtatások olyan beszédhangokat eredményeztek, amelyekkel magyarázható lett ezeknek a hangoknak nagyobb számú jelenléte a gyermekek beszédében (*hal* → *halacska*, *testvér* → *tesó*, *pulóver* → *pulcsika*, *boszorkány* → *boszi*, *légyszíves* → *léci* stb.).

3. A felnőtt nyelvből hiányzó vagy ott igen ritkán előforduló gyakori használatú szavak is befolyásolták a hangeloszlást. Pl.: *hülye*, *oké*, *jaj*, *na* stb.

4. A hosszú/rövid szembenállás bizonytalanságából is eredtek eltérések, amelyek mind a magánhangzók, mind a mássalhang-

zók ejtésében megfigyelhetők voltak: *így — így, megkóstolta — megkostoltad, fiók — fiok* stb.

5. Az emfatikusnak nevezhető nyújtások, illetve a zöngéesség/zöngétlenség felcserélése is eltéréseket okozott a hangok eloszlásában: *csúúúnya, konosz, úúúristen, bosszúta, úszkáltunk, szíp, bagóly, többire* stb.

6. Jelentősége miatt az egyéb tényezők közül még megemlíthető a nyelvfejlődés mozzanata mint hanggyakorisági-befolyásoló tényező. Kimutatható volt, hogy a hangok kialakulásának fejlődésében a hátul képzett magánhangzók az életkorban korábban jelennek meg, mint az elől képzettek. (Gósy 1983: 59—71). Ez a jelenség még a vizsgált 6 éves gyermekeknél is megfigyelhető volt, és így hathatott a bemutatott hangeloszlás alakulására (vö. az 1. táblázat adatait).

5. Következtetések. A fenti kísérlet igazolja, hogy a gyermeki spontán beszéd hanggyakorisági mutatói több pontban eltérnek az átlagtól. Az a pszicholingvisztikai megfontolás, hogy a gyermeki jellem befolyásolja a gyakoriságot, egyénre lebontottan nem volt szignifikánsan bizonyítható, pusztán azt lehetett megfigyelni, hogy az egyik kisgyermek tudatilag, logikailag és nyelviileg alacsonyabb szinten állt, mint a másik, s ennél — ti. az előbbinél — a gyakorisági átlagtól való eltérés valamelyest szokatlanabb pontokon jelentkezett. Tény az, hogy a feldolgozott nem egészen 16 000 hang a karakterhatás nyelvi kimutatására — mivel nüansznai eltérések szignifikánssá válása csak hatalmas adatmennyiségnél remélhető — nem volt elegendő.

5.1. Következtetések a gyakorlat szintjén. a) A módszer újabb lehetőség a gyermeknyelv még behatóbb vizsgálatára. b) További kutatásra sarkall a tekintetben, hogy megnézzük, egyes gyermekek, illetve a gyermekek — egy bizonyos életkorban — és a felnőttek beszédhanggyakoriságában tapasztalt eltérések mivel magyarázhatók, mire vezethetők vissza. c) Mindezek ismeretében, eredményeink felhasználhatók az anyanyelvfejlesztésben, valamint a logopédiai gyakorlatban.

IRODALOM

- Balogh Lajos (1980): Kontrasztív hangstatisztikai vizsgálatok a regionális köznyelviség köréből. Magyar Fonetikai Füzetek 5/1980: 77—89.
- Balogh Lajos (1982): Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása. Magyar Nyelv 78 (1982): 476—87.
- Büky Béla—Gósy Mária (1987): Individual deviations from the Hungarian average sound frequency. In: Abstracts der Sektionsvorträge und Rundtischgespräche. XIV. Internationaler Linguistenkongress. Berlin, 32. August 1987.
- Csehely Aladár (1943): A magyar magánhangzók eloszlása. Magyar Nyelv 39 (1943.): 64—5.
- Gósy Mária (1983): A beszédhang kialakulása a gyermeknyelvben. Magyar Nyelv 79 (1983): 57—71.
- Hell György (1985): A magyar tőszókinés fonémastatisztikája, szótagtípusstatisztikája és mássalhangzókapsolódásai. (Kandidátusi értekezés.) Kézirat.
- Jékel Pál—Papp Ferenc (1974): Ady Endre összes műveinek fonémastatisztikája. Budapest, Akadémia, 279 o.
- Nagy Ferenc (1972): Kvantitatív nyelvészet. Budapest. Egyetemi jegyzet.
- Mikes Ferenc (1935): 100 000 szótagra kiterjedő statisztika. Gyorsírástudomány 1935 szept.-i; 1936 ápr.-i és okt.-i; 1937 ápr.-i szám.
- Papp Ferenc (1961): A matematikai módszerek alkalmazásáról a nyelvtudományban. A Nyelv és Irodalomtudományi Osztály Közleményei 17 (1961): 289—306.

- Szende Tamás (1973): Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. Nyelvtudományi Értekezések 81. Budapest. Akadémiai Kiadó..
- Szende Tamás (1976): A beszéd folyamat alaptényezői. Budapest, Akadémiai Kiadó 1976.
- Tarnóczy Tamás (1952): A magyar hangzókapcsolatok eloszlása Ady költői nyelve alapján. Nyelvtudományi Közlemények 53 (1952): 107–52.
- Vértés Edit (1953–1954): Statistische Untersuchungen über den phonetischen Aufbau der ungarischen Sprache. Acta Linguistica Hung. Acad. Scientiarum 3 (1953): 125–58, 411–30; 4 (1954): 193–224.
- Tolnai Vilmos (1906): Egynéhány számadat a hangokról és betűkről. Magyar Nyelvőr 35 (1906): 421–5.
- Zipf, G. K. (1935): The psycho-biology of language. Boston

Büky Béla—Gósy Mária

Szókincsünk iráni eredetű nemzetközi és vándorszavairól

A témakörbe illő elemek forrása (esetleg végső forrása) valamely iráni nyelvben keresendő. Elterjedésük során különféle nyelvek közvetítésével kerültek szókincsünkbe. Egyébként a nemzetközi szó, vándorszó, műveltség szó mibenlétére, kritériumaira l. Kiss: MNy. 62: 179. — A jelzett témakörbe mindenekelőtt a következő fontosabb (cím)-szavak illenek: *alán* (~ R. *alánus*), *arzen* (~ R. *arzenikum*), *azúr* (l. *lazúr* is), *baksis*, *bazár*, *bezoár* 'bélkő', R. *bulbul* ~ *biľbiľ* 'csalogány', *dervis*, R. *ermen* 'örmény', *fermán* 'írási parancs, rendelet' (~ R. *fírmán*), *hindu*, *hodzsa*, *kuri*, *indigó* (szárm.), *jázmín* ~ R. *jaszmin*(um), R. *julep* 'italfajta' (~ *jülep*), *kamea*, *kamuka* 'kelmefajta', *karaván*, *karavánszeráj*, *k(h)edive* (méltóságnév), *kurd*, *lazúr*, R. *lemoni* 'citrom', *mágus*, *mirza* (méltóságnév), *mogul* (méltóságnév), *mószus* 'pézsmá', *muzulmán*, *nafta*, *nargile* 'vízipipa', *padisah*, *papucs*, (R.) *pártus*, *perkál* 'kelmefajta' *piláf* 'ételfajta', *pisztácia* (szárm.), *pizzama*, R. *ribesz* 'ribiszke', *sah*, *sakál*, *sakk* (~ R. *skak*), *sakk-matt* (~ R. *skak-matt*), *sál*, R. *skarlát* 'kelmefajta', R. *spendc* ~ *spinác* 'spenót', R. *saffián* 'szattyán', *szantál*(fa), *s(z)atrpa* 'kormányzó, helytartó', *szeráj*, *szerdár* '(fő)parancsnok, -vezér', *szipojlázadás*, *szpáhi*, *tafota*, *teszkere* 'igazolvány, megbízólevél', *tiara*, R. *tulben* 'turbán'; stb.

Az alábbi részletben olyan címszavak tárgyalatnak, amelyek a TESz.-ből hiányoznak. — A címszavak értelmezésében hasznosíthattam az ÚjMagyLex. (1–6.) Bp. 1959–62; az ÉKSz. Bp. 1972; Bakos: ISzKSz. Bp. 1983. c. műveket is.

R. **alánus** *Alanofok* (1559: SzekeI: Chron. 139), *Alánufoc* (1575: Heltai: Chron. 8b), *Alanufok* (1604: MA. *Anaűfis* a.; l. TESz. 1: 126 *alán* a. is);

'az iráni népek északi ágához tartozó nagy törzscsoport neve: alán (l. Czeglédy 135); Alane, alanisch'; vö. „Stammesverband skyth.-sarmat. Herkunft, der im 2. bis 1. Jh. v. u. Z. in Innerasien nomadiserte und sich um 100 u. Z. im Raum zwischen Don und Kaukasus niederließ” (LexAnt. 23 *Alanen* a.).

Föltehető forrása az óiráni *arya-na, az *-ry-* > *-l-* alapján (Harmatta: NyK. 52: 169 óiráni **ar-y-* > *al-* a.); kínai, arab, mingrel stb. megfelelő ugyanitt; vö. még: «Наряду с оелон из **aryana-* (с кратким начальным а) имеем ос. *allon* 'алан', самоназвание осетин в сказках, из **aryana-* 'ариец', 'арийский'» (Abajev 101 *æccægælon* a.); közvetítője első sorban a gör. *Alavoi(*Σάβαοι*) die Alanen, ein szythisches Volk, wahrsch. dasselbe wie die **Al̥avoi*

auch *Al̥avoi* (Pape: Eig. 1: 52 *Alavós a.), *Alavoi(*Σαυμάται*) (uo., 2: 1413 *Σαυμάτης* a., 2: 1347 *Σαυμάται* a.); lat. *Alanus*, *Alani* 'ein urspr. kaukasisches, bei Griechen u. Römern „Scythen” genanntes nomadisierendes Bergvolk', 'alanisch' (Georges 1: 266); egyéb nemzetközi megfelelőket l. TESz. i. h.; Farkas 48. — A magyarba első sorban a latinból kerülhetett; vö. még (hazai) lat. *Alani*, *orum* 'alánok' (1818: Márton 1: 162).

Harmatta i. h.; Machado 1: 133 *Alano* a.; Abajev 47 *allon* a., 248 *baellyn* a.; Pokorný 24; Webster 1: 48; Losique 36 *Alains* a.; LexAnt. i. h.

bezoárkő *bezoár* (1608: Magyar-Kossa 3: 444; l. még 1633: uo. 3: 348; 1818: NSz.; 1827: Malovetzky 40; 1838: Tzs. 71; 1862: CzF.; 1865: Babos 52 *bezoar* a.; 1893: PallasLex. 3: 249), *bezoar* (1645: MNy. 61: 483; l. még 1789: NSz.; 1865: Babos i. h.),

bézoár (1745: NSz.; l. még 1786: Benkö: Min. 159); — vö. még: *bezdvár* (1616: NySz.), *bezvar* (1854: Heckenast² 33); stb.;

'kérődzők gyomrában előforduló koncrementum, bélkő; Bezoarstein'.

Forrásaként vö. perzsa *bād-zahr*, *pād-zahr* 'bezoárkő' (Steingass 139, 229), tkp. *pād* 'protecting' (uo. 229) + *zahr* 'poison, venom' (uo. 630), azaz 'protecting from poison' → 'ellenmérég' → 'ellenszer: gyógyszer'. Elterjedésének az az alapja, hogy a kuruzslók (értékes) gyógyszerként alkalmazták; vö. ezzel: „Lapidem *bezaar* magnae virtutis et pretii” (Devic 68). Megfelelője az urdu *pād-zahr* 'ua.' (Platts 1: 216); oszm. (tör.) *pad-zahr* 'ua.' (Barbier 1: 375, 386). Közvetítőként vö. arab *bādizahr*, *bāzahr* 'ua.' (Devic i. h.; Oxf. *Bezoar* a.); vö. még arab *banzahīr* (Wehr 1: 68); afrikai arab *bezuwār* (Corominas 1: 454); stb.: 'bezoárkő', továbbá újkori (orvosi, tudományos) lat. *bezahar*, l. „adeo ut ex solis *Bezahar* nonnulla vasa conflata viderim, maxime apud eos qui a venenis sibi cavere student” (1580 k./1755 [Prosper Alpinus, Hist. Aegypt. Naturalis et Rerum Aegyptiarum Libri 1: 56]; Hobson—Jobson 91), *bezoar* (Oxf. i. h.; Balogh 44); stb.: 'ua.'. — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *bezar* (1314: Grand Larousse 1: 423); kat. *betzar* (1395: Corominas i. h.); port. R. *pajaz* (1516/1812 [Livro de Duarte Barbosa]: Hobson—Jobson 91), *bazar* (1528 [A. Tenreiro, Itinerário. ch. III. p. 14]: uo.); ol. *bezaar* (1550: Battaglia 2: 202); ang. *bezoar* (1597: Oxf. *Bezoar* a.); or. R. *bezap* (Vasmer 1: 70): 'bezoár(kő)'; vö. még ném. *Bezoar*; le. *bezoar* (SlJP. 1: 440): 'ua.'. — A magyarba elsősorban a hazai (orvosi) latínból kerülhetett; vö. (hazai) lat. *bēzoar* (~ *bezaar*) 'bezoárkő' (1818: Márton 1: 319); esetleg (a ném. *Bezoarstein* részfordításaként) a *bezoárkő* szókapcsolatból önállósult.

Lokotsch 1605.; Machado 1: 341 *Bazar*² a.; Skeat 58; FEW. 19: 32; AmHeritDiet. 128; Trésor 4: 444; Le Grand Robert 1: 959.

R. **bulbul** (**bülbül**) *bulbul* (1844: NSz.), *bülbül* (1848: uo.), *bülbül* (1860: uo.); l. még 1872: uo.; 1880: MagyLex. 5: 35; 1891: Füredi 32; 1893: Pallas-Lex. 4: 39); — de vö. R. *bülbil* (1651: Kakuk 73);

'énekesmadár-fajta, pl. csalogány, fülemüle (Luscinia megarhynchos; Art Singvogel, z.B. Nachtigall'.

Forrásaként vö. perzsa *bulbul* 'the bulbul, a bird with melodious voice, the nightingale: fülemüle, csalogány' (Stein-

gass 197 *balbal* a.); ez föltehetően onomatopoeitikus alakulat. Megfelelő szó az urdu *bulbul* (Platts 1: 164); részben talán közvetítő az arab *bulbul* (Wehr 1: 63); oszm. *bulbul* (Barbier 1: 311), *bülbül* (Türkçe sözlük⁵ 129); stb.: 'énekesmadár-fajta, pl. fülemüle'. — Korai (nemzetközi) adata az ang. *bulbul* (1784: Oxf. *Bulbul* a.); fr. *bulbul* (1838: Trésor 4: 1060); port. *bulebules* (19. sz. [1840—44: Anais Maritimos 271]: Machado 1: 416); stb.: 'énekesmadár-fajta, pl. fülemüle'; vö. még sp. *bulbul* (LarousseSp. 1: 325); le. *bulbul* (WEP. 2: 213); cseh *bulbul* (PSIJČ. 1: 215); stb.: 'ua.'. — Elsősorban irodalmi úton terjedhetett. — A m. R. *bulbul* változat a perzsa—arab hangalaknak meg a francia írásképpnek, a *bülbül*-típus pedig a török—német hangalaknak meg a francia ejtismódnak felel meg; a m. R. *bülbil* az oszm. *bülbil* 'bülbül' (Kakuk i. h.) tükrözője; vö. még albán *bilbil*; szb.-hv. *bülbil* 'ua.' (uo.).

Devic 72; Meyer 36 *bülbil* a.; Räsänen 92; Kakuk i. h.; Skok 1: 233 *bülbil* a.; Le Grand Robert 2: 224; Kiss J.: NytudÉrt. 120: 15.

R. **firmán** *firmán* (1795: TESz. 1: 894 *fermán* a.); l. még 1828: Lassú: TörBirod. 13);

'írásos (szultáni, császári stb.) parancs, rendelet, fermán; Ferman'.

Forrásaként vö. perzsa *fermān* (Devic 120 *Firman* a.), *fermān* 'a mandate, command, order; or royal patent' (Steingass 921); előzménye az óperzsa *fra-mānā* 'Gebot, Befehl' (Bartholomae² 988). Ennek összefüggése az óind *pramāna* 'measure, scale, standard' (Monier-Williams 685) szóval vitatott. Megfelelő az urdu *fermān* order, command, mandate, edict, decree; a royal letter' (Platts 2: 779); afgán *fīrmān*. 'указ; peckpūrr' (Zudin—Berteis 387 [šūpmān]); arab *faramān* 'Ferman; Erlaß, Edikt; Schutz-, Geleitbrief' (Wehr 2: 634) stb. Közvetítője elsősorban az oszm. (tör.) *ferman* 'firman, ordre émané du souverain' (Barbier 2: 412; l. még Türkçe sözlük⁵ 263), *fermān* 'ua.' (Kakuk 152), *färman* 'ua.' (Räsänen 145; l. még Radloff 4: 1924 *šāpman* a.). — Korai (nemzetközi) adata a port. R. *firmao* (1602 [Couto, Decadas VIII. ch. 15]: Hobson—Jobson 354 *Firmaun* a.) de l. *formão* (16. sz./1833 [Castanheda, História da Índia VIII, cap. 101, 244]: Machado 1: 1019 *Formão* a.); ang. R. *firma* (1616: 'Oxf. *Firman* a.); holl. *firman* (1648 [Van den Broecke, Reysen naer Oost Indien 32]: Hobson—Jobson i. h.); fr. *firman* (1663: FEW. 19: 48); ol. R. *firman* (1725 e.: Battaglia 6: 22); ném.

R. *Firman*, *Ferman* (18. sz.: Weigand⁵ 1: 521); szb.-hv. *fermán* (18. sz.; Skok 1: 512); or. *ḡupmān* (1806: SURLJ. 16: 1410); sp. *fírmán* (1884: Corominas 2: 528); stb.: 'fermán'. — A magyarba az oszmánból, ill. valamelyik *i*-zű (*fírmán*) közvetítő nyelvből is átkerülhetett.

Lokotsch 594.; Vasmer 3: 210; Cioranescu 331 *fírmán* a.; *Méya Leš.* 9: 7594 *ḡuḡuávi* a., 7654 *ḡuḡuávi(ov)* a.; Mayrhofer 2: 352 *pra-māṇa*- 'Maßstab, Maß, Größe, Richtschnur' a.; Le Grand Robert 4: 534.

kámea *camee* (1814/1901: NSz.), *kamee* (1845: MNY. 66: 234), *cameé* (1854: Heckenast² 40), *camee* (1865: Babos 62), *caméa* (1877: NSz.), *kamea* (1877: uo.; 1. még 1904: Radó 94; 1927: TolnaiLex. 8: 72; 1930: Csorba 100), *kaméa* (1895: PallasLex. 10: 84; 1. még 1909: Toldy 446), *camea* (1900: NSz.), *camea* (1909: i. h.), *kámea* (1939: ÚjIdőkLex. 15–16: 3617);

'domborúan metszett ékkő; Kamee'. Forrásként vö. perzsa *khumāhān*, *khumāhan* 'a kind of hard stone... (according to others) agate' (Steingass 474); a perzsa szó egyben a m. R. *gamahō* 'Art Edelstein' (1533: TESz. 1: 1023) eredetije is. Közvetítője lehet a k. lat. *cameus* 'sardonyx' (DuC. 2: 38) mint a k. lat. **camahaeus* 'ua.' (Onions 138 *cameo* a.) változata; vö. még ófr. *camaii* (12. sz. v.: Le Grand Robert 2: 294), *kamaheu* (13. sz.: uo.); ang. R. *cameu*, *camehu* [latin szövegben] (1222: Oxf. *Cameo* a.); kfn. *kamahū*, *gamahiu* (13. sz.: Kluge²⁰ 343); ol. R. *cameo* (1295: Battisti–Alessio 1: 703); stb.: 'kámeakő'. — A *kámea*-féle szó elsősorban a fr. *cameé* 'kámea' (1752: Bloch-Wartburg⁴ 102 *cameieu* a.) alakon át vált nemzetközivé; vö. pl. or. *kamēa*, R. *kameu* (1845: SURLJ. 5: 733); sp. *camea* (LarousseSp. 1: 358); ném. *Kamee* (Kluge²⁰ i. h.); le. *kamea*; stb.: 'ua.'. — A magyarba a franciából, ill. a németből kerülhetett; a *kámea* latinos forma; vö. ezzel (hazai) lat. *camea* 'gemma sculpta figuris eminentibus: domború vésetű drágakő' (Bartal 93).

Skeat 87; Onions i. h.; Klein 1: 227 *cameieu* a., 228 *cameo* a.; Kluge²⁰ i. h.

karavánszeráj *karuazaria* [!], *karuazária* [!] (1605: Kakuk 224), *karvaszal-jáj* [!] (1627: uo.; stb.), *karavánszerái* (1835: Kunoss 54), *karavan-serai* (1837: TudGyűjt. 5: 34), *karavanserai* (1854: Heckenast² 118), *karavanszerail* (1882: MagyLex. 10: 102), *karavan serál* (1884: NSz.), *k[araván]-szeráj* (1895: PallasLex. 10: 154 *Karaván* a.), *karavánszeráj* (1904:

Radó 95; 1. még 1927: NapkeletLex. 1: 644), *karaván-szeráj* (1914: RévaiLex. 11: 246);

'karavánok (sivatagi) szálláshelye; Karavanserei'.

Forrásként vö. perzsa *karwān-serāi* (Devic 85), *kārwānsarāy* 'a caravansera, a public building for the reception of caravans' (Steingass 1003), tkp. *kārwān* (l. *karaván* a.) + *sarāy* (l. *szeráj* a.). Megfelelője az urdu *kārwān-sarā* (v. *sarā'e*) 'ua.' (Platts 2: 800). Közvetítője elsősorban az oszm. (tör.) *kārwān-serāy* 'ua.' (Kakuk i. h.); vö. még tör. *kervanseraī* (Barbier 2: 626 *kervan* 'caravane' a.), *kervansaray* (Türkçe szözlük⁵ 436): 'ua.'; újkori lat. „Hic divertit in diversorium publicum, *Caravasara* Turcae vocant... vastum est aedificium... in cuius medio patet area ponendis sarcinis et camelis" (1564 [A. Busbequii, Epist. 1: 35]; Hobson–Jobson 162), *caravasarias* (1584 k./1650 [Leunclavius, Annales Sultanorum Othmanidarum 403]: uo. 812 *Serai* a.). — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *karvansera* (1432: Dauzat–Dubois–Mitterand 135); or. R. *kermosaraj*, *kermesaraj* (1493: Vasmer 1: 526); port. *carvançaras* (1560/1923 [A. Tenreiro, Itinerário 2: 8]; Machado 1: 505); ol. R. *carvanseraī* (16. sz.: Battisti–Alessio 1: 754); ang. R. **caru-anzara* (1599: Oxf. *Caravanseraī* a.); ném. R. *caravansera* (1645: Weigand⁵ 1: 990); or. R. *kapasancepaū* (1804: SURLJ. 5: 798); stb.: 'karavánszeráj'. — A magyarba — a korai adatokat tekintve — elsősorban az oszmánból kerülhetett; a 19. sz.-i adatok közvetlen forrása nem határozható meg.

Meyer 177 *karaván* a.; Lokotsch 1075.; Cioranescu 143 *caravanā* a., 145 *carvasara* a.; FEW. 19: 87; AmHeritDict. 201–2; Skok 2: 55 *kārwān* a.; Trésor 5: 184; Kakuk i. h.; Le Grand Robert 2: 353.

kedive *khedive* (1882: MagyLex. 10: 293; 1. még 1891: Füredi 117; 1895: PallasLex. 10: 496; 1904: Radó 96; 1930: Csorba 105), *chedive* (1893: PallasLex. 4: 295), *khidiv*, *khedive* (1895: i. m. 10: 497), *khiddiv* (1914: RévaiLex. 11: 583), *kedive* (1927: NapkeletLex. 1: 658), *khiddiv* (1939: ÚjIdőkLex. 15–16: 3810 *Khedive* a.);

'az egyiptomi alkirály címe a török uralom idején; Khedive'.

Forrásként vö. perzsa *khediw* 'roi, prince, souverain' (Devic 149), *khediw*, *khidiv* (Oxf. *khedive* a.), *khidev* 'a king, great prince, sovereign' (Steingass 450), pl. *khidevi hind* 'the king of India' (uo.); ez a perzsa *khudā* 'god; master, owner' (uo. 448) származéka. Megfelelője az urdu

khidiv, *khidev* 'ua.; a mighty monarch; khedive (as of Egypt)' (Platts 1: 487). Közvetítője elsősorban az arab *ḥidiv*, *ḥudaiwī* 'Khedive' (Wehr 1: 207), továbbá az oszm. (tör.) *khediv* 'seigneur, prince; gouverneur', pl. *khedivī mecer* 'c'est le surnom habituel du vice-roi d'Égypte' (Barbier 1: 691). — Korai (nemzetközi) adata az ang. *khedive* (1867: Oxf. i. h.); fr. *khédive* (1869: Le Grand Robert 5: 885; l. még 1873: Grand Larousse 4: 2909); or. *xedus* (1898: SURLJ. 17: 117): 'egyiptomi alkirály, kedive'; vö. még sp. *kedive* (LarousseSp. 2: 437); ol. *kedivē*, *khedivē* (Battaglia 8: 642); le. *kedyw* (SIJP. 3: 650): 'ua.'. — A magyarba elsősorban a német közvetíthette.

Lokotsch 876.; *Méva* Aész. 9: 7812 *χεδίβης* a.; Klein: 1: 844; Skeat 321.

R. **lemóni** *lemóni* (1783: TESz. 2: 749 *lemonya* a.), *lemoni*, *lémoni* (1786: MNy. 71: 120);

'citrom: Citrus limon(um); Zitroné'.

Forrásaként vö. perzsa *limūn* 'a lemon, citron' (Steingass 1135); ind megfelelőit l. Mayrhofer 2: 166 *nimbū*- 'Zitronenbaum' a. — Közvetítőként vö. arab *limūn*, *laimūn* 'Zitroné (Limone)' (Wehr 2: 790; l. még Siggel 66), pl. *al-leimūn* (1333 k. [Ibn Batuta 3: 126]: Hobson—Jobson 514, illetőleg oszm. (tör.) *limoun* 'ua.' (Barbier 2: 711), *limon* (Türkçe sözlük⁵ 498), továbbá k. lat. *limones* (plur.), l. „Sunt praeterea aliae arbores fructus acidus, pontici videlicet saporis, ex se procreantes, quos appellant *limones*” (1200 k. [J. de Vitriaco, Hist. Iherosolym, cap. LXXXV.]: Hobson—Jobson i. h.); l. még Skeat 336 = k. lat. 'citrea limonia' (DuC. 5: 113), növénytani lat. *Citrus limon* (Battisti—Alessio 3: 2234), *Citrus limonum* (Simonović 127): 'limón'. — Korai (nemzetközi) adata a fr. *limon* (1314: FEW. 19: 108); ang. R. ? *lemons* (1328 k. [Fr. Jordanus, Descripta mirabilia 15]: Hobson—Jobson 514), *lymon* (1400: Oxf. *Lemon* a.); sp. *limón* (15. sz. eleje: Corominas: Breve 354); ausztriai nérn. *Limone* (1540: Schulz—Basler 2: 29 *Limonade* a.); svéd *lemon* (1556: Hellquist 1: 575 *limonad* a.); szb.-hv. R. *lēmūn*, *līmūn* (16. sz.: Skok 2: 287 *lemon* 'citrom' a.); or. R. *limonā* (1649: Vasmer 2: 42); stb.: 'ua.'. — A magyarba elsősorban az ausztriai (bécsi) németből kerülhetett.

Devic 152; Weigand⁵ 2: 68; AmHerit-Dict. 748; Le Grand Robert 6: 6.

mirza *imerza* (1601: Kakuk 280), *murza* (1603: uo.), *merza* (1617: uo.), *mirza* (1621: uo.);

'perzsa méltóságnév; prince; prince tartare'.

Forrásként vö. perzsa *mirzā* (for *mīr-za*) 'A Persian title' (Steingass 1214), *mīr-zā* 'A prince; son of a great lord, noble cavalier; a gentleman' (uo. 1361); előrése: *mīr* (for A. *amīr* [l. *emīr* a.]) 'An emperor, prince, lord; governor' (uo. 1360), utórése: *zād* 'He was born; birth; age; a son' (uo. 605), *zāda* 'Born; a son' (uo. 606); az utórésszel vö. még av. *zāta*- 'geboren' (Bartholomae² 1689), tkp. „lit. 'son of a prince', a hybrid coined fr. Arab *amīr* 'prince', and Pers. *Zādah* 'son of'” (Klein 2: 986). „Pers. *mīrzā* ist, wenn es vor dem Eigennamen steht, das äquivalent von fr. *monsieur*; steht es nachher, so bedeutet es 'Prinz'” (FEW. 19: 127). — Közvetítője az oszm. *mīrzā*, *mīrzā*, *mīrza* 'fils d'un prince' (Kakuk 280; l. még Radloff 4: 2143, 2196). — Korai (nemzetközi) adata pl. a biz. gör. *Μυρζίνης* Emir von Samarkand († 1370: Moravcsik 2: 179); ol. R. *Myrzā* (16. sz.: Battaglia 10: 531); ang. R. *murzes* (1613: Oxf. *Mirza* a.); fr. *mirza* 'titre d'honneur chez les Persans' (1721: FEW. i. h.); or. *mupza* (1864: SURLJ. 6: 1040); stb.: 'mirza'. — A magyarba az oszmánból került.

Devic 164; Vasmer 2: 175; Webster 2: 1441; Onions 580; Kakuk i. h.

mogul nagy *Mogol* (1757: Bertalanffi 857; l. még 1790/1922: TESz. 2: 713 *lāma*² a.; 1801/1898: NSz.; 1820: uo.), nagy *Mogól* (1821: uo.), nagy-mogul (1878: uo.; l. még 1883: MagvLex. 12: 337; 1897: PallasLex. 12: 722; 1904: Radó 111), [nagy] *mógul* (1883: i. h.); 'mohamedán uralkodó Indiában 1526 és 1858 között; Großmogul'.

Forrásaként vö. perzsa *mughul* 'A Mogul, Mongolian; the Great Mogul, emperor of Hindūstān' (Steingass 1281 *maghl* a.), *moǧol* 'Mongolen' (Doerfer 368.); ez a nem kellően tisztázott mong. *mongol* 'mongol' (TESz. 2: 949; l. még Vasmer 2: 154; Clauson 768; AmHeritDict. 847) népnévből vált méltóságnévvé, tkp. 'mongol ember'. Az elnevezésnek az az alapja, hogy Baber ~ Babur (1483–1530.) a mogul dinasztia alapítója a mongol Timur Lenknek (1336–1405.) volt a leszármazottja. Az urdu *mughul* 'A Mogul' (Platts 2: 1051) a perzsából való. A perzsa szó közvetítője lehet az arab *muḡal*, *muḡul* (Oxf. *Mogul* a.); vö. még arab bilād al-*Muḡul* 'die Mongolei' (Wehr 2: 816). — Korai (nemzetközi) adata az ol. R. *gran Magol* (1563 k.: Hobson—Jobson 572); ang. R. (the great) *Magoll* (1588: Oxf. i. h.); fr. *grand Mogol* (1653/1657 [De la Boullayelle-Gouz, Voyages pp. 549–50]: Hobson—

Jobson i. h.), *Grand Mogol* (1665: Grand Larousse 4: 3418); or. *mozol* (1866: SURLJ. 6: 1126); stb.: '(a nagy) mogul'; vö. még port. *Grão Mogol* (Machado 2: 1526 *Mongol* a.); le. *mogol* (SIJP. 4: 803); stb.: 'ua.'. — A magyarba esetleg a ném. *Großmogul* részfordításával került.

Machado 2: 1527; Partridge 413 *Mongol* a.; Onions 584; Klein 2: 992; TESz. 2: 949 *mongol* a.; Le Grand Robert 6: 511.

mósusz *moschus* (1788: Decsy: Osm. 1: 212; l. még 1830 e.: NSz.; 1835: Kunoss 65; 1844: NSz.; 1865: Babos 214; 1883: MagyLex. 12: 399; 1891: Füredi 139; 1897: PallasLex. 12: 810), *mosusz* (1824: NSz.; l. még 1882: uo.; 1904: Radó 113; 1927: NapkeletLex. 2: 160; 1930: Csorba 140), *mossus* (1861: NSz.), *mósusz* (1916: RévaiLex. 14: 54); 'pézma; Moschus'.

Forrásaként vö. perzsa *mushk* (~ *mishk*) 'musk; pézma' (Steingass 1247 *mashk* a.); előzménye lehet a perzsa *muška- *Hode; Hodentier, Moschus' (Mayrhofer 2: 657 *muškáh* 'Hode' a.); összefügghet az óind *muškáh* 'ua.' (l. előbb) szóval, tkp. 'Mäuschen' (uo.); vö. még urdu *mushk* 'a testicle; the scrotum' (Platts 2: 1040). Az *'egérke' → 'here(zacskó)' (→ 'pézsmamirigy-kivonat: mósusz') jelentésváltozás kiindulópontja a külső hasonlóság. Etimológiailag összefügg *muškátli*, *muškotály* szavunkkal. Megfelelő az arab *musk*, *misk* 'Moschus v. d. Vorhautdrüse v. Moschus moschiferus' (Siggel 68); oszm. *misk* 'musc, parfum' (Barbier 2: 760). — Közvetítője a gör. *μόσχος* 'ua.' (Liddell—Scott 1148); k. lat. *mosc(h)us* 'odoramentum quod ex umbilico cuiusdam animalis colligitur' (DuC. 5: 556 *muscus* a.); vö. még: „Odoris autem suavitas, et diversa thymiamata, et amomum, et cyphi, oenanthe, *muscus*, et peregrini muris pellicula, quod dissolutis et amatoribus conveniat, nemo nisi dissolutus negat” (390 k. [St. Jerome, ed. Vallarsii 2: col. 337]; Hobson—Jobson 599). Elterjedésében az állattani lat. *Moschus moschiferus* 'pézmaállat' is szerepet játszhatott. — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *musc* (13. sz.: FEW. 19: 132); ang. R. *muske* (1398: Oxf. *Musk* a.); or. R. *muskuš* (1466—72: Vasmer 2: 178), *m(ə)skusə*, *moskosə* (1500—50: uo.); ném. *Moschus* (1703: Schulz—Basler 2: 156): 'mósusz'. A sp. R. *almizque* 'mósusz' (1406: Corominas: Breve 43 *Almizcle* a.) a névelős arab formát tükrözi. — A magyarba elsősorban a latinból kerülhetett; vö. (hazai) lat. *moschus* 'pézma' (MA.: PP.; PPB.; Balogh: 176), *mōscus* (1818:

Márton 2: 159), *muscus* (Bartal 432): 'ua.'; az *š*-ező *mósusz* alak azonban a ném. *Moschus* [sch = š] hatását fejezheti ki; vö. ezzel *isidusz*.

Devic 172; Lokotsch 1515. a.; Machado 1: 169 *Almizcar* a.; Frisk 2: 259; AmHeritDict. 865; Le Grand Robert 6: 649.

nargile *narguil* (1855: IsmT. 6: 21), de l. *nargiláz*(ik) sz. (1851: NSz.), *nargil* (1870: uo.), *nargileh* (1872: uo.; l. még 1883: MagyLex. 12: 509), *nargile* (1875: NSz.; l. még 1891: Füredi 142; 1904: Radó 115), *nargyil* (1891: i. h.), *nārgile* (1897: PallasLex. 12: 1006), *nargilē* (1901: NSz.; l. még 1928: TolnaiLex. 12: 289; 1937: PHLex. 751), *nardzsile* (1913: Horváth: 153), *nardzsilē* (1927: NapkeletLex. 2: 185); 'vízpipa; Nargile(h)'.

Forrásaként vö. perzsa *nārgileh* 'a pipe (whose bowl was originally made of coconut shell)' (AmHeritDict. 873 *narghile* a.). Alapszáva a perzsa *nārgil* 'cocoanut; the Persian pipe for smoking through water' (Steingass 1370). Ez a hindi *nāriyal* 'the cocoa-nut tree: Cocos nucifera = a cocoa-nut' (Platts 2: 1113); páli *nālikera* 'ua.' (Mayrhofer 2: 155) alakon át az óind *nālikera*- 'ua.' (Monier-Williams 537) szóra megy vissza. Az elnevezésnek az az alapja, hogy a vízpipa víztartó alkatrészét kókuszdió héjából készítették (l. fent). — Közvetítője az arab *nārağila* (n. un.) 'Kokosnuß; persische Wasserpfeife, Nargileh' (Wehr 2: 833 *nārağil* 'Kokosnüsse, -nuß [koll.] a.); oszm. tör. *nargülē* (Barbier 2: 811), *nargile* (Türkçe sözlük⁵ 552): 'ua.'. — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *argile* 'smoking tube' (1758|1773 [E. Ives, A Voyage from England to India 271]; Hobson—Jobson 618 *Nargeela* a.), *nargills* (1813 [J. Forbes, Oriental Memoirs² 2: 173]; uo.), *narghilē* (1839: Oxf. *Narghile* a.); fr. R. *narguile* (1795: Le Grand Robert 6: 687), *narguillet* (1823: Grand Larousse 4: 3548); or. R. *napzuue* (1864: SURLJ. 7: 436); port. *narguilē* (1895 [Dalgado, Glossário 2: 101]; Machado 2: 1566); stb.: 'nargile'; vö. még: rom. R. *narghile* (Cioranescu 556) 'ua.'. — A magyarba elsősorban a német közvetítette.

Devic 174; Lokotsch 1556.; Webster 2: 1503; AmHeritDict. i. h.

R. **párthus** *parthofoc* (1559: Szekei: Chron. 76), *Partosuc* (1575: Heltai: Chron. 2b), *Parthufoc* (1604: MA. *Oródes* a.), *pártusok* (1636: Pázmány 7: 673), *Párthus* (1827: Parn. 2: 1265 *Pārthi* a.); 'iráni nyelvet beszélő ókori népcsoport

tagja, 1. Czeglédy 144 *Középperzsa* a., 146 *Pártusok* a.; Parther, parthisch'.

Alapja az óperzsa *parθava-* 'Name eines Lands, Parthien' (Bartholomae² 869), mely a gör. *Παρθία* 'das Land der Πάρθοι', *Παρθναία*, *Παρθνηρή* 'ua.' (Pape: Eig. 2: 1136–37; l. még Liddell–Scott 1339)-féle szavak családjában tükröződik. E földrajzi nevekkkel, elsősorban a *Παρθία*-val kapcsolatban használatos gör. *Πάρθος* 'der Parther', *Πάρθοι* plur. (Pape: Eig. 2: 1136) nemzetközi szóvá vált; korai közvetítőként vö. biz. gör. *Πάρθοι* in archaisierendem Sinne l. 'Seldschuken' (XI. Jh.); 2. 'Osmanen' (XV. Jh.) (Moravcsik 2: 211); vö. még bibliai gör. *Πάρθοι καὶ Μῆδοι καὶ Ελαμίται* ... ἀκούομεν ... ταῖς ἡμετέραις γλώσσαις τὰ μεγαλεῖα τοῦ θεοῦ [= mi parthusok, médek, elamiták ... saját nyelvünkön halljuk az isten nagy tetteit] (Act. Apost. 2, 9–12: Nov. Test. 300); lat. *Parthi, orum* 'parthusok' (Georges 2: 1322). — Megfelelő (nemzetközi) szó az ol. *parto* (14. sz.: Battaglia 12: 707); fr. *Parthes* nom de peuple (1574: Trésor 12: 1049), 'qui appertient, se rapporte aux Parthes' (1702: uo.); l. még port. *Parto* (Machado 2: 1689); stb.: 'pártus'; vö. még ang. *Parthian* sb. (1526: uof.), adj. 1590: uo.: 'ua.'. — A magyarba közvetlenül a latinból kerülhetett; vö. még (hazai) lat. *Parthi* 'pártusok' (MA.; 1818: Márton 2: 473).

Partridge 473 *Parthia* a.; DictBible 3: 617 *Pahlavi* a., 661 *Parthians* a.; Losique 178 *Parthes* a.; Kiss 502 *Parthia* a.; Farkas 304.

R. *pilau pilau* (1788: Decsy: Osm. 2: 200);

'birkahúsból és rizsből készített törökös étel, piláf, (l. TESz. 3: 190); Pilau'.

Forrásaként vö. perzsa *palāv, pilav* 'húsból és rizsből készített fűszeres étel' (Steingass 254). Megfelelője az urdu *pulā'o*, N. *palā'o* 'a dish made of rice boiled in soup with flesh' (Platts 1: 267). — Közvetítője az oszm. (tör.) *pilav* 'dicker Reisbrei' (Radloff 4: 1337), *pilāv, pilāv, pilāf* 'ua.' (Oxf. *Pilau* a.). — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *pillawe, pilaw* (1612: Oxf. i. h.); ol. *pilao* (1652 e.: Battisti–Alessio 4: 2919); fr. *pilau* (1654: FEW. 19: 143); ném. *Pilaw* (1772: Schulz–Basler 2: 532); or. *nuuas* (1806: SIRLJ. 9: 1185): 'piláf'. — A magyarba a németből kerülhetett.

Devic 186; Méya Αεξ. 7: 5817 *πιλάρυ* a.; Skok 2: 657 *pilāv* a.; Le Grand Robert 7: 402.

R. *szaffián* (bőr) *szaffián* (1788: TESz. 3: 688 *szattyán* a.), *safian* (1808)

1895: NSz.), *saffian* (1865: Babos 277; l. még 1891: Füredi 195; 1904: Radó 154; 1930: Csorba 189), *saffián* (1885: MagyLex. 16: 554);

'szattyán(bőr); Saffian'.

Forrásaként vö. perzsa *sakhtiyān* 'kecskebőr, szattyán' (Steingass 661), *sahtiyān* 'ua.' (Oxf. *Saffian* a.). Közvetítője az oszm. *sakhtyan* 'cuir de chèvre ou de veau préparé au sumac et à la noix de galle, maroquin: ua.' (Barbier 2: 71), *sahtiyān* 'se-pilenerék boyanmış ve cilālanmış deri' (Türkçe sözlük⁵ 632); vö. még tob. *saktajan* 'Safianleder' (Radloff 4: 256). Ez alkalmasint a perzsa *sakht* 'hard, strong, firm; stb.' (Steingass 660) származéka; az elnevezés arra utal, hogy a nyersbőrt (szőrmét) cserzőanyaggal szívíóssá (nehezen törhetővé, szakíthatóvá stb.) teszik. Hangalakjára a marokkói *Safi* városnév (Kiss 552) is hathatott; vö. ezzel fr. *maroquin* 'szattyán, marokin, marokkói bőr' < fr. *Maroc* 'Marokkó' (Bloch–Wartburg⁴ 393); etimológiailag azonos *szattyán* (1554: TESz. 3: 688) szavunkkal. A nyugati nyelvekbe az északi szláv nyelvek, továbbá a német közvetítette. — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *saphion, saphian* (1591: Oxf. i. h.), *saffian* (1796: uo.); ném. *Saffian* (1635: Kluge²⁰ 619); or. R. *сафьян* (1666–7: Vasmer 2: 584); svéd *saffián* (1807: Hellquist 2: 878); stb.: 'szattyán'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Cioranescu 714 *saftian* a.; SJP. 8: 10 *safian* a.; de Vries 599; Machek² 535 *safián* a.; Räsänen 394.

szantálfa *santál*-fa (1745: NSz.; l. még 1783: uo.; 1827: Malovetzky 460), *szantálfa* (1793: NSz.; l. még 1835: uo.; 1884: MagyLex. 15: 106; 1897: PallasLex. 15: 412), *sandalfa* (1800: NSz.), *santal*-fa (1816: Gyarmathi 67), *szandel*-fa (1826: NSz.), *szantalfa* (1838: Tzs. 650), *szandalfa* (1854: NSz.), *sandálfa* (1883: uo.); — vö. még *szantalum* fa (1797: uo.), *szandalum*-fa (1797: uo.); 'értékes trópusi fafajta: (vörös ~) Pterocarpus santalinus; Santelholz, Sandelholz'.

Forrásaként vö. perzsa *chandal* (~ *chandan*) 'sandal-wood' (Steingass 400); ez a (klasszikus) hindi *cāndan* 'the sandal tree: Santalum album, or Sirium myrtifolium; sandal-wood, sandal' (Platts 1: 444) alakon át az óind *candana* 'ua.' (Monier-Williams 386) szóra megy vissza. — Közvetítője részben az arab *šandal* 'Sandelholz' (Wehr 1: 477), 'weißes v. Santalum album, rotes v. Pterocarpus santalinus' (Siggel 48); tör. *çandal* 'ua.' (Barbier 2: 218); stb. — Korai (nemzetközi) adata a

fr. *sandal* (1256: FEW. 19: 153), de l. *Sandalwood* (545 k. [Cosmas, in Cathay CLXXVII]: Hobson—Jobson 790), *sandal* (1298 [Marco Polo, Geog. Text, ch. CXCI]: uo.); ang. R. *sandell* (1400: Oxf. *Sandal* sb.² a.); or. R. *sandalis* (1466—1472: Vasmer 2: 576); ném. R. *sandelholtz* (1485: Kluge²⁰ 624); port. R. *sandal* (1613 [A. Bocarro, Decada 723]: Hobson—Jobson i. h.); stb.: 'szantálfa'. A rom. *sandal* 'ua.' (Cioranescu 720) a törökből való. A három szótagú sp. *sándalo* (1251: Corominas: Breve 510); ol. *sándalo* (14. sz.: Battisti—Alessio 5: 3330); port. R. *sandalo* (1530 [Navegação de P. Á. Cabral cap. 15]: Machado 2: 1941): 'ua.' inkább a k. gör. *σάνταλον* 'εὐώδης δένδρον τῶν Ἰνδίων καὶ τὸ ἀπὸ τοῦτου ξύλον' (*Méva* *Λεξ.* 8: 6466), k. lat., nővénytani lat. *santalum* (*sandalum*) 'ua.' (Migliorini—Duro 492; Simonović 419) tükrözője. — A magyar alakváltozatok közül a két szótagúak inkább a németből, a három szótagúak pedig a latinból valók.

Devic 202; Lokotsch 1825.; Mayrhofer 1: 373 *candanah* 'Sandelbaum, Sandelholz' a.; de Vries 600 *sandelboom* a.; Skeat 534 *sandal-wood* a.; AmHeritDiet. 1148 *sandal*² a.

s(z)atrapa *satrapa* (1788: Decsy: Osm. 1: 379; l. még 1796: Gvad: VilHist. 1: 110; 1854: Heckenast 175; 1865: Babos 279; 1884: MagyLex. 14: 503; 1891: Füredi 197; 1904: Radó 155); — vö. még: *szatrapa* (1814/1901: NSz.; l. még 1825: uo.; 1881: uo.; 1896: uo.; PallasLex. 15: 465; 1904: i. m. 167), *szatrap* (1850: NSz.);

'(ókor) perzsa helytartó; Satrap'.

Forrása az óperzsa *xšāθra-pā 'das Reich schützend' (Frisk 2: 680 *σατράπης* a.); vö. óperzsa *xšāθ'a-pāvan-* 'Landvogt, Satrap' (Bartholomae² 546), tkp. 'regni tutor', vö. óperzsa *xšāθra-*, *xšāθ'a-* 'impe-rium, regnum; Herrschaft, Reich' (uo. 542), *pā(y)* 'hüten; hütend, schützend' (uo. 886). Megfelelője az óind *kshatrā-pa* 'a governor, Satrap' (Monier-Williams 325), l. „the Mahā-Kshatrapa Rudradāman” (i. sz. 150 k. [Indian Antiquary 7: 262]: Hobson—Jobson 797). — Közvetítője a gör. *σατράπης* 'satrapa' (Liddell—Scott 1585); lat. *satrapēs* 'ua.' (Walde—Hofmann³ 2: 482), k. lat. *satrapa* 'ua.' (DuC. 7: 316). — Korai (nemzetközi) adata a fr. *satrape* (1265: Grand Larousse 6: 5368); ang. R. *satrape* (1382: Oxf. *Satrap* a.); kfn. *sātrāpas* (Lexer 177), *sātrāpe* [plur.] (Weigand⁵ 2: 652); port. *satrapa* (16. sz. [J. F. de Vasconcelos, Aulegrafia, fl. 84 vs. — 85]: Machado

2: 1953 *Sátropa* a.); ol. R. *sàtrapa* (16. sz.: Battisti—Alessio 5: 3347); or. R. *campan* (1704: Sirlj. 13: 201 *Campan* a.): 'satrapa'. — A m. *satrapa* a latinból, az elszigetelt R. *szatrap* a németből való; a *szatrapa* sz-ezésére a német is hathatott.

Hofmann 306; Mayrhofer 1: 284 *kšatrapah* 'Satrap; governor' a.; *Méva* *Λεξ.* 8: 6476; AmHeritDiet. 1154.

szerdár *szerdār* (1599: Kakuk 360; l. még 1706: uo.; 1836: NSz.; 1860: uo.; 1884: MagyLex. 15: 185; 1897: PallasLex. 15: 631; 1899: NSz.), *szerdār* (1884: i. h.), *szerdar* (1891: Füredi 214); '(fő)vezér, -parancsnok <egyresz muzulmán országokban>; Serdar, Sirdar'.

Forrásaként vö. perzsa *sar-dār* 'a general, field-marshal, officer of rank, king's lieutenant, a chief in any department; a prince' (Steingass 673); az előrésszel vö. perzsa *sar* 'head' (uo. 664), az utórésszel: *dār* 'a keeper, possessor' (uo. 495). Megfelelője az urdu *sardār* 'head man, chief, commander, officer of rank, general' (Platts 2: 653). Közvetítője részben az arab *sirdār* 'Oberkommandierender; kommandierender General' (Wehr 1: 370), részben az oszm. (tör.) *serdar* 'commandant, général' (Barbier 2: 76; l. még uo. 72 *ser* 'tête; chef; capital' a.; Kakuk i. h.; Türkçe szözlük⁵ 651). — Korai (nemzetközi) adata a k. gör. *σεργάτης* (16. sz.: Moravcsik 2: 232); ang. R. *seidar* (1615: Oxf. *Sirdar* a.), *serdar* (1686: uo.); fr. *serdar* (1765: Grand Larousse 6: 5544); or. *cepđap* (1806: Sirlj. 13: 670); stb.: 'ua.'; vö. még sp. *sirdar* (LarousseSp. 3: 356); ol. *sirdār* (DizEnclt. 11: 340): 'ua.'. — A magyarba elsősorban az oszmánból kerülhetett; újabban irodalmi úton is átvehettük.

Devic 207; Weigand⁵ 2: 853; Lokotsch 1851.; *Méva* *Λεξ.* 8: 6496; Skeat 564; Hobson—Jobson 841 *Sirdar* a.; AmHeritDiet. 1210; Skok 3: 224 *sērdār* a.; Kakuk i. h.

szípoj *szípoj*-lázasadás (1895: PallasLex. 9: 618); — vö. még: *sepoy* v. *seapoy* (1897: uo. 14: 1057);

'az indiai angol (gyarmati) hadseregben szolgáló bennszülött katona; Sepoy, Seapoy'.

Alapja a *szpáhi* (l. ott) eredetije. Megfelelő szó a csag. *sipaji* 'Soldat' (Radloff 4: 727); stb. — Közvetítője az ang. R. *Sepoys* (1717—18: Oxf. *Sepoy* a.), de l. R. *Seapy* (1682 [Hedges, Diary: Hak. Soc. I, 55]: Hobson—Jobson 809 *Sepoy*, *seapoy* a.); port. R. *sipaes* (1728 [O Cronista de Tisuary, I, p. 30]: Machado 1: 608 *Cipai* a.), *sypaes* (1737/1851 [Busquejo das

Possessões Portuguezas no Oriente ... por J. P. C. Soares. Lisboa, 1851. 58]: Hobson—Jobson i. h.). — Korai (nemzetközi) adataként vö. még: fr. *R. sepay* 'soldat indigène au service de la Compagnie anglaise des Indes' (1750: FEW. 19: 160 *sipāhi* [pers.] soldat a.), *cipay* (1770: uo.), *cipaye* (1791: uo.), *cipaie* (1845: uo.); ol. *sipai* (1774 [Della Tomba, 297]: Hobson—Jobson 810), *sipais* (1778 [Fra P. da S. Bartolomeo, Viaggio alle Indie Orientali 4]: uo.); or. *cinai* 'солдат наемного войска в Индии ...' (1866: SURLJ. 13: 845); stb.: 'ua.'. — A m. *szipoj* első sorban a *szipoj-lázadás* szókapcsolatban használatos [= indiai lázadás: 1857—59], s az angol 'si: pi-féle ejtésmód tükrözője; a R. *sepay* az angolos, a R. *seapoy* a németes írásmódnak felel meg; vö. még ném. *Seapoy* 'eingeborener Soldat der ehemal. engl. Kolonialtruppe in Indien' (Fremdw. Leipzig 575).

Partridge 605; Onions 810; Klein 2: 1419; AmHeritDiet. 1182; Trésor 5: 823 *cipaye* a.

R. **teszkere** *teszkere* (1627: Kakuk 395) stb.;

'igazolvány; Passierschein | megbízólevél; Beglaubigungsschreiben'.

Forrásaként vö. perzsa *tazkira*, *tazkara* 'Memory, remembrance; a billet, schedule, obligation, handwriting; official note' (Steingass 290 *tazkirat* a.) Ez az arab *taḍkira*, *taḍkara* 'Schreiben; Billet, Ausweis; Karte' (Wehr 1: 279) szóra mint az arab *ḍakara* 'gedenken, sich erinnern' (uo. 278) igenévi származékára megy vissza. Megfelelője az urdu *tazkira* 'teszkere' (Platts 1: 314). Közvetítője az oszm. (tör.) *tezkerē* 'note, billet, mémoire; permis; autrefois: provision donnée aux mollahs et aux kadis' (Barbier 1: 450; l. még Türkçe szözlük⁶ 733), *teskere*, *tasgira*: 'teszkere' (Kakuk i. h.). — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. „A *Teskeria* (this is a Turkish word that signifieth a Certificate written vnder his hand)” (1612: Oxf. *Tezkere* a.); szb.-hv. *teskere* (1696: Kakuk i. h.); újbör. *τεσκερης* (1709: uo.):

'teszkere'; vö. még rom. *tescherea* (~ R. *teschire*) 'ua.' (Cioranescu 835). — A magyarba elsősorban az oszmánból kerülhetett.

Lokotsch 1976.; Knežević 326; Skok 3: 462; Kakuk i. h.

tiara *tiara* (1833: NSz.);

'(papai) korona; Krone (des Papstes)'.

Föltehető forrásaként vö. perzsa *tārak* 'the crown of the head; a helmet: korona (mint fejdísz); sisak', *tāra* 'ua.; kupola' (Steingass 274), tkp. 'a hüll: domb, halom, emelkedés' (uo.); vö. ezzel av. *taēra* 'Bergspitze, Gipfel' [: av. *staēra* 'ua.'] (Bartholomae² 623); az elnevezés a részleges külső hasonlóságon alapul. Megfelelője az urdu *tārak* 'the crown (of the head): ua.' (Platts 1: 304). Közvetítője a gör. *τιάρα*(ς) 'tiara, the Persian head-dress, esp. on solemn occasions' (Liddell—Scott 1789), 'die Tiara, der Turban, die Kopfbedeckung der Perser, welche bes. bei feierlichen Gelegenheiten getragen zu sein scheint' (Pape 2: 1109); lat. *tiara* 'keleti férfi fejdísz: turbán, fez, tiara' (Forcell. 6: 96; Georges 2: 2802), k. lat. 'ecclesiasticum capitis tegumentum' (DuC. 8: 105), 'papai hármass korona' (Hierolex. 390). — Korai (nemzetközi) adata pl. az or. R. *muapa* 'mitra' (1073: Sreznevskij 3: 958); sp. *tiara* (1250 k.: Corominas: Breve 551); fr. *tiare* (14. sz.: Bloch—Wartburg⁴ 633), *tiara* (1374: Le Grand Robert 9: 299), *thiaire* (1382: uo.); ang. *tiara* 'a kind of turban' (1555: Oxf. *Tiara* a); ol. *tiara* (16. sz.: Battisti—Alessio 5: 3783); port. *tiara* (17. sz./1945 [R. Lobo, Corte na Aldeia 147]: Machado 2: 2080); ném. *Tiara* 'Kopfbedeckung, bes. die päpstliche Krone' (1728: Weigand⁵ 2: 1044); stb.: 'tiara'. — A magyarba első sorban a latinból kerülhetett; vö. még (hazai) lat. *tiara* 'perzsa királyi süveg; tiara' (Cal. 1067; MA.; PP.; Wagner: Phras. 1195; 1818: Márton 2: 1513).

Hellquist 2: 1178 *tiara* a.; Hofmann 365; Frisk 2: 896, Onions 922; Chantraine 4: 1116; Farkas 375.

IRODALOM

Az alábbiakban néhány szakirodalmi rövidítésnek a feloldása következik; a rövidítések általában a szerzői vezetéknevvel azonosak; ide vagy a témához kapcsolódó jelentőségüknél fogva kerültek, vagy azért, mert a TESz. rövidítései közül hiányoznak.

Abajev = Абаев, В. И.: Историко-этимологический словарь осетинского языка. I (А—К'). Москва—Ленинград, 1958.

Bartholomae² = Altiranisches Wörterbuch von Chr. Bartholomae. 2. unveränderte Auflage. Berlin, 1961.

Czeglédy = Czeglédy Károly: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Bp., 1969.

Devic = Dictionnaire étymologique des mots français d'origine orientale... par L. Marcel Devic. Amsterdam, [1876/1965].

Farkas = Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben. Írta Farkas Vilmos. Bp., 1982.

Grand Larousse = Grand Larousse de la langue française. I–VII. Paris, 1971–1978.

Hobson–Jobson = A glossary of colloquial Anglo–Indian words and phrases... by H. Yule and A. C. Burnell. New edition edited by W. Crooke. London, 1886/1969.

Hofmann = Etymologisches Wörterbuch des Griechischen von J. B. Hofmann. München, 1949.

Kakuk = Kakuk, Suzanne: Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. Bp., 1973.

Kiss = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológia szótára. Bp. 1978.

LexAnt. = Lexikon der Antike. Leipzig, 1979.

Lokotsch = Etymologisches Wörterbuch der europäischen... Wörter orient-

alischen Ursprungs von K. Lokotsch. Heidelberg, 1927.

Losique = Losique, S.: Dictionnaire étymologique des noms de pays et de peuples. Paris, 1971.

Monier-Williams = A Sanskrit–English Dictionary... by Sir Monier-Williams. Oxford, 1956.

Platts = A dictionary of Urdū, classical Hindī and English... by John T. Platts. I–II. London, 1959.

Siggel = A. Siggel: Arabisch–deutsches Wörterbuch der Stoffe... Berlin, 1950.

Steingass = A comprehensive Persian–English dictionary... by F. Steingass. London, 1947³.

Trésor = Trésor de la langue française... Publié sous la direction de P. Imbs. Paris, I (1971) –.

Zudin–Bertels = Краткий афганский–русский словарь. Составил Л. Б. Зудин под редакцией Е. З. Бертеля. Москва, 1950.

Farkas Vilmos

Az alapszínnevek lexikalizálásáról

Régóta vitáznak azon az univerzalisták és a relativisták, hogy az emberi nyelv egyetlen konceptuális rendszert alkot-e vagy pedig annyiféle konceptuális rendszer létezik, ahányféle nyelv. Az univerzalista álláspont manapság lényegesen divatosabb: a nyelvtudás alapjában véve velünk született képesség, és minden nyelv egyazon fogalmi alappokeretre épül. A nyelvek kétségtelenül különböznek abban, ahogy a tapasztalatokat kódolják, kevéssé népszerű azonban az a szélsőségesen relativista nézet, mely szerint a nyelvek szabják meg a nyelvközösségek tagjainak látásmódját (Leech 1974: 31–2, 232–4).

Az univerzalisták szerint a hangok és jelentések végső összetevői egyes nyelvektől függetlenek. A hangok és jelentések nem egy differenciálatlan kontinuumból válnak ki az illető nyelv önkényes szelekciója alapján, mint ahogyan azt a relativisták állítják. A potenciális lehetőségek halmazából minden nyelv kiválasztja az aktualizált lehetőségek részhalmazát, de az egyedi válogatás nem jelenti azt, hogy ez önkényesen is történik. A potenciális hang- és jelentésbeli különbségek univerzális készletéből ugyanis egyesek hajlamosabbak az aktualizálódásra, mint mások. Velünk született módon vagyunk beállítottak bizonyos különbségek észrevételére és mások elhanyagolására. Ez különösen olyan esetekben nyilvánvaló, amikor biológiailag nem vagyunk felszerelve bizonyos megkülönböztetések észlelésére. A színek esetében pl. csak azokat a fényhullámokat látjuk, amelyek hullámhossza kb. 400 és 700 nm között van.

A magyar nyelv naív beszélői úgy vélik, hogy a kék, zöld, sárga stb. színek a természet jellegéből adódóan mint különböző színek léteznek. (Egyébként bármely tárgy színét három tényező alakítja ki: a fény jellege, a tárgy anyaga és felszínének szerkezete, továbbá az érzékelő apparátus, amely esetünkben az emberi szem.) A tudományokban jártas emberek viszont tudják, hogy minden egyes nyelv sajátos módon tagolja a színek kontinuumát, mégpedig úgy, hogy egyes szakaszait elhatárolja a többbitől és önálló (szín)-nevekkel látja el (pl. a magyarban *kék, zöld, sárga*).

Általános hasonlóság van abban, ahogy az emberek a színeket kategorizálják. Többféle emberi (nyelvi és nem-nyelvi) képességet kell itt elválasztani: a különböző színárnyalatok közül az ember több milliót (kb. 3 milliót) képes megkülönböztetni (ez nem-nyelvi), a kontinuum szavakkal való tagolásánál rengeteg színárnyalatot körül tudunk írni (ez már nyelvi), és nyelvenként változóan néhány színnév lexikalizált. Ezen képességeket egyre erősebb korlátozó mechanizmusok szabályozzák, a legerőteljesebben a színnevek lexikalizálását. A nagyságrendek érzékeltetésére: Bartha Katalin a magyar nyelv szín-elnevezéseinek számát ezerre becsülte (1937 : 8), léteznek több ezer színárnyalatot megnevező szótárak, színekatalógusok, de még az ezek által felsoroltaknál is lényegesen több színárnyalatot körül tudunk írni, viszont a mai magyar köznyelvben mindössze kilenc – tíz alapszínnév van.

Brent Berlin és Paul Kay amerikai nyelvészek 1969-ben Alapszínnevek címmel jelentettek meg egy azóta a színnevek tárgyalásakor minden tájékozottabb kutató által (akár egyetértően, akár elutasítóan) idézett könyvet. Mint az alcím is sugallja, kettős feladatot igyekeztek teljesíteni: a színnevezések lexikalizálására szemantikai univerzálákat keresni („univerzalitásuk”) és meghatározni azt a sorrendet, amelyben jelentkeznek („evolúciójuk”).

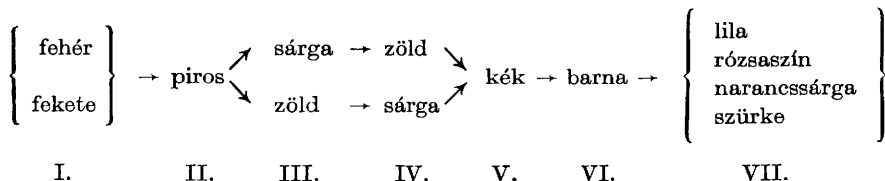
A színnevek tárgyalása, a rokonsági elnevezésekhez hasonlóan, régóta a szószemantika egyik kedvenc mintafeladata, olyan példa, amelyen ki-ki kedvére illusztrálhatja univerzalista vagy relativista álláspontját. A relativisták szerint a nyelvek önkényesen tagolják a látható színek kontinuumát; de univerzalista oldalról is megfogalmaztak már Berlin és Kay előtt tendenciaszerűen érvényesülő szabályokat. Pl. a nagy skót fizikus, James Clerk Maxwell mutatott rá, hogy a színnevek magasabb hullámhosszakra inkább, az alacsonyabbakra kevésbé lexikalizálódnak, azaz a piros felé inkább, mint az ibolyakék felé (Sem'akin 1960 : 15).

Berlin és Kay szerint a színnevezések szemantikai univerzáláknak engedelmeskednek, továbbá ezek az univerzálák kapcsolatba hozhatók a nyelvek fejlődésével. Hipotézisük szerint az alapszínnevek minden nyelvben úgy lexikalizálódnak, hogy 11 meghatározott perceptuális góc halmazának egy részhalmazára (minimum 2, maximum 11 góca) van alapszínnév, amelyek ráadásul meghatározott sorrendben kódolódnak. A világ valamennyi (mintegy háromezer különböző) nyelve tehát alapszínneveit egy 11 pszichofiziológiailag definiálható, a színek kontinuumán elkülönülő gócból álló mintán hozza létre, és a gócok hierarchiába rendeződnek fontosságuk szerint, valamint aszerint, hogy a nyelvek fejlődésük során melyekre lexikalizálnak alapszínneveket. (Ez ugyanis az illető nyelv története során meghatározott sorrendben történik.) Berlin és Kay úgy találták, hogy a világ nyelvei az alábbi 11 (8 kromatikus és 3 akromatikus) góca lexikalizálnak alapszínnevet: fekete, fehér, piros/vörös, sárga, zöld, kék, barna, szürke, lila, rózsaszín, narancssárga (és anyanyelvük, az angol valamennyit lexikalizálja).

Berlin és Kay szerint az alapszínnevek (nem tévesztendőek össze a színelméletek alapszíneivel, amelyeket a kiegészítő vagy komplementer színekkel szokás szembeállítani) főbb általános (nemcsak egyes nyelvekre jellemző) kritériumai a következők: (1) egy morfémából kell álljanak, mint pl. *kék* és nem mint *hófehér*, *narancssárga*, *zölde*, *vajszínű*; (2) nem jelölhetik valamely más szín árnyalatát, nem foglaltathatnak benne más színben, mint pl. a *bordó* és a *cimőber* a *vörös*-ben; (3) nem szorítkozhatnak viszonylag kis számú dolog jelölésére, mint pl. *szőke* (hajra, esetleg szemre, vízre), *pej* (lóra); (4) általánosan ismerteknek kell lenniük, nem úgy, mint pl. *sáfrányszínű*. A krétirumok tovább bővíthetők és finomíthatók, pl. (5) ne legyenek friss kölcsönzavak (viszont régebbi jövevényszavak lehetnek, mint amilyen a magyarban a *sárga* és a *kék* az ótörökből, a *zöld* feltehetően az alánból, a *barna* és a *lila* a németből).

Berlin és Kay több munkatársuk segítségével (1969) 20 nyelv (köztük kissé felüle-

tesen a magyar) tesztelését végezték el, további 78 nyelvet pedig filológiailag vizsgáltak meg. Ötletes, de nem teljesen kielégítő (pl. Collier 1973) tesztelés során informánsaiknak színes lapocskákról kellett eldönteniük, hogy milyen színűek. Berlin és Kay nemcsak a góccokat határozták meg, hanem ami még érdekesebb, a 11 alapszínnev lexikalizálásának hierarchiáját is, amely eredeti hipotézisük szerint a következő (alul a megállapított stádium száma):

A sorban jobbra levő alapszínnev csak akkor jelenik meg, ha minden tőle balra levő már megvan az adott nyelvben. Tehát azok a nyelvek, amelyekben csak 3 alapszínnev van, a feketére, fehérre és pirosra lexikalizálnak; amelyekben 4, azok a fentiekén kívül még a sárgára vagy zöldre, stb.

Berlin és Kay eredetileg hét stádiumot tételezett fel, és könyvük java részét e stádiumok tárgyalására és illusztrálására szánták. A stádiumok nagyjából az illető nyelv-közösség technikai és kulturális fejlettségét is tükrözik. A hipotézis pedig kiterjeszthető a nyelvelsajátításra is: minden bizonnyal a gyerekek is hasonló sorrendben tanulják a színneveket.

Későbbi kutatások szerint (pl. Kay 1975, Kay–McDaniel 1978; a szürke jelentőségének tekintetében nem őket követem) az eredeti sorrend módosításra szorul, mégpedig az alábbi módon: I. fekete és fehér; II. +piros; III. +kék/zöld (a) vagy +sárga (b); IVa. +sárga, IVb. +kék/zöld; V. kék és zöld szétválasztása; VI. +barna (a) vagy +szürke (b); VIIa. +szürke, VIIb. +barna; VIII. +lila, rózsaszín, narancssárga (ezen legutolsó stádiumba belépő színnevek sorrendje nem meghatározott). Az eredeti elképzelésekhez képesti legfőbb eltérés egy a kék és zöld közötti góc (kvázi-angol szaknyelven „grue”) feltételezése.

A világ nyelveinek döntő többségében nincs meg a 11 lexikalizált alapszínnev. Az ausztráliai nyelvekben pl. csak 2 vagy 3 vagy 4 van, amelyek, mint később kiderült, Berlin és Kay elvárásainak megfelelően lexikalizálódtak (Dixon 1980: 274, 490). H. C. Conklin (1955, idézik Berlin-Kay 1969: 28–9, 64, Leech 1974: 29) a fülöp-szigeteki hanunó nyelvben pl. csak 4 alapszínnevet talált; *biru* a feketére, más színek sötét árnyalataira, *lagti* a fehérre, más színek világos árnyalataira, *rara* pirosra, narancssárgára, sárgára, barnára, *latuy* zöldre, sárgászöldre, világosbarnára. Ráadásul színtől függetlenül, *latuy* a nedvűs, *rara* a kiszáradt növények jellemzésére használatos. Hasonló jelenséggel magyar nyelvjárásokban is találkozhatunk, ahol is az elsősorban színnev *zöld* „éretlen” jelentéssel is szerepelhet, pl. egy a századforduló táján Szilágy megyében feljegyzett mondatban: *Beh szép piros az a körti, pedig még zöd* (Bartha 1937: 19). Ugyanakkor a fenti tények nem jelentik a hanunó differenciálóképesség hiányát. Ugyancsak Conklin számolt be arról, hogy környezetük növényvilágát több mint 1600 egymást kölcsönösen kizáró kategóriába sorolják, míg a nyugati botanikusok ugyanebben a flórában kevesebb, mint 1200 fajt (és mintegy 650 nemet) különböztetnek meg.

Az alapszínnevek lexikalizálására figyelt fel Erland Nordenskiöld svéd etnográfus is, aki Berlin és Kay hipotézisével utólag jól összeegyeztethető adatokat gyűjtött 1908–

1909-es expedíciója során, a Gran Chaco vidékén, Argentína, Bolívia és Paraguay határainak találkozásánál élő csorote (chorote) és asluslay (axluxlay) indiánoktól. „Színeket mutattam nekik, hogy lássam, mennyi színt tudnak megkülönböztetni. A chorotik a vöröset, pirosat, rózsaszínt, barnát és világos ibolyaszínt *chaté*-nak, a sárgát és a sárgásbarnát *máhahi*-nak, a kéket és zöldet *la-sá-se*-nek, a feketét, sötét ibolyaszínt és sötétszürkét *cho-hua-ni*-nek, a fehéret és világosszürkét pedig *la-ma-hi-ni*-nak nevezték. Az ashluslayk a rózsaszínt és pirosat *yúk*-nak, a sárgát és fehéret *kóshiash*-nak, a feketét *ya-cút*-nak, a kéket feketének, a zöldet hol feketének, hol sárgának, az ibolyaszínt feketének, a barnát egyszer feketének, másszor vörösnek mondták. Eszerint a chorotiknak öt, az ashluslayknak csak három szín számára van szavuk. Gyakran tévóváznak a szín megnevezésében. Mondanak egy szót, aztán újra megnezik, megbánják és más szót mondanak” (s. d.: 63).

A góciók központi részeit könnyebb megítélni, mint perifériáit; és ahol kevesebb alapszínnev van, ott a meglevők nagyobb területet fognak át, amellet hogy használatosak körülírások is. A II. stádiumba tartozó nyelvekben pl. a 3 terminus (bár góciók ugyanott helyezkednek el) többet átfog a színek kontinuumából, mint egy magasabb stádiumba tartozó nyelv 'fekete', 'fehér' és 'piros' jelentésű szavai. A Szibéria északkeleti részén beszélt csukcs nyelvben pl. csak 3 alapszínnev van: *nuvkin* a feketére, más színek sötét árnyalataira, *nilykin* a fehérre, más színek világos árnyalataira és *nyčelgyken* a pirosra, sárgára, világosbarnára, lilára. Ezeket egészítik ki olyasféle szavak, mint *lül* 'epe' a zöldre, *j'nyjk* 'ég' a kékre (Šem'akin 1960b).

Az alapszínnevek elkülönítésére nyelvenként eltérő, az illető nyelv struktúrájának megfelelő tesztek is lehet, sőt kell végezni. Ilyesféle tesztelésre alkalmas az angolban az *-ish* képző. A *violet* 'lila' szó ezen a teszten bukik ki az alapszínnevek közül, minthogy a *violetish* 'lilás' szó nem használatos és a *violet* szokásos parafrázisa *bluish purple* ('kékeslila'). Szintén az angolban *blue* 'kék' mellett *pale blue* 'halványkék', *green* 'zöld' mellett *pale green* 'halványzöld' használatosak, de *red* 'piros' mellett *pale red* 'halványpiros' nem (helyette van a *pink* 'rózsaszín') és *light red* 'világospiros' is alig-alig (leginkább a *pink* szótári definiálására). A németben viszont *rosa* 'rózsaszín' mellett megvan a *blassrot* 'halványpiros', sőt (a *rosa* alapszínnev jellegét gyengítve) *rosarot* 'rózsaszín' (szó szerint 'rózsapiros') is.

A magyarban a legérdekesebb a *piros* és a *vörös* esete (és ez kapta a legnagyobb figyelmet is, pl. Gárdonyi 1920, Selényi 1948, Bartha 1937: 14–5, Berlin–Kay 1969: 35–6, Kiefer 1983: 86), bár más nyelvekben is előfordul, hogy a harmadikként belépő színre több színnevet lexicizálnak. A *vörös* és a *piros* (legalábbis a mai magyarban, beleértve a nyelvjáráásokat is) általában ugyanazt a színt jelölik: ugyanaz a szín *vörös* a munkásmozgalom zászlaján és *piros* a magyar (piros–fehér–zöld) lobogón. Továbbá: a labda szinte mindig *piros*, a bor szinte mindig *vörös*, stb. A nyelvjáráásokban is hasonló a helyzet, pl. Martos nyelvjárásában *vérzészors* és *pirozszors* egyaránt 'örölt pirospaprika' (Imre-Kálmán 1960: 141, 146). A piros kitüntettségére példa a spanyol *colorado* 'színes', tipikusan 'piros' (egyés török nyelvekben is *al* 'piros', *ala* 'színes', 'tarka'), továbbá az is, hogy az angolban az alapszínnevek közül csak a *black* 'fekete', *white* 'fehér' és *red* 'piros' járhatnak *-en* igeképzővel (pl. *red-den* 'vörösödik, elpirul, bevörösít, pirosít'). Másféle tesztelési lehetőség található a lengyelben, amelyben a melléknevek toldalékolással és körülírással is fokozhatók. Kiefer Ferenc megfigyelése szerint egyes lengyel színnevek csak körülírással (*zielony* 'zöld', *brązowy* 'barna' stb.), mások kétféleképpen is (*biały* 'fehér', *czarny* 'fekete', *czerwony* 'piros') fokozhatók (1978: 181, 1983: 139). Feltehető, hogy az újszülöttek már életük első napjától kezdve normális színlátással rendelkeznek, ugyanakkor a nyelvelsajátítás során is kitüntetett jelentőségű a *piros* (nem a *vörös*, Meggyes 1971: 28–9). Berlin és Kay szerint is a magyarban a *piros* az elsődleges, a *vörös* a másod-

lagos, miként a *kék* két orosz megfelelője közül is a *sinij* az elsődleges, a *goluboj* a másodlagos (1969 : 36). A piros színnek világszerte megkülönböztetett jelentősége van a népszokásokban (pl. Nordenskiöld s. d. : 63), a magyarságnál is (pl. Szendrey 1936).

Tanulmányokkal szolgálhat a viszonylag későn belépő színnevek elemzése is (pl. magyar *rózsaszín*, *barna*). Talán a *piros* és a *vörös* kettős lexikalizálásának is szerepe lehet abban, hogy a magyarban a *rózsaszín* és a *narancssárga* nem tekinthetők alapszínneveknek. Az ezeket jobban lexikalizáló németben a növénynevek inkább elkülönülnek a színnevektől: *rosa* (esetleg *rosarot*) 'rózsaszín' és *Rose* 'rózsa', *orange* (esetleg *orangegeb*) 'narancssárga' (az utóbbi, alapszínnev jellegét gyengítő változat szó szerint is) és *Orange* helyett inkább *Apfelsine* szokott szerepelni 'narancs' jelentésben, *violett* és *lila* 'lila', illetve *Veilchen* 'ibolya'. A magyarhoz e tekintetben némiképp hasonlít a vietnami: *hồng* 'rózsa' és 'rózsaszín', *da cam* vagy *màu cam* 'narancssárga' (*cam* 'narancs', *da* vagy *màu* 'szín'). A vietnami egyébként egyike a Berlin és Kay hipotézisével legkevésbé összeegyeztethető nyelveknek (ezt ők maguk is megemlítik, 1969 : 43, 45, 102) : annak ellenére, hogy legalább 7 alapszínneve van, nem történt meg a kék és a zöld szétválása (*xanh* 'grue') és a barna is színezékként használt növény nevével (*nâu*) van kifejezve.

Csúri Bálint megfigyelése szerint a magyarban „a *rózsaszín* piros színt, vagy piros színt is jelentett a nyelvújítás előtt” (1922 : 170; továbbá Csúri 1923, Bartha 1937 : 20–1). Lippai János „Posoni kert” című művében a 17. században nem is használta a *rózsaszínű* kifejezést, hanem helyette a *barackvirágszínű* és *testszínű* kifejezésekkel élt (Csúri 1922 : 170). A gagauzban 'rózsaszín', jelentésű *al* megfelelője számos más török nyelvben *al* 'piros' (Laude—Cirtautas 1961 : 56–8) vagy *ala* 'színes, tarka' (Laude—Cirtautas 1961 : 70–6). Egy további lehetőséggel él a 'rózsaszín' kifejezésére a baszk : a *zurigorri* szó szerinti jelentése 'fehér—piros' (tehát nem alapszínnev).

A *barna* jelentése a magyar nyelvjárásokban lehet 'sötét' vagy 'fekete' jelentésű is, pl. Bolyk nyelvjárásában „sötét színű (lehet kék és zöld is)” (Imre—Kálmán 1980 : 129). A Hortobágyon a századfordulón a *barnább szürke* kifejezést is használták lószín megnevezésére, a szürke egy sötét árnyalatára (Ecsedi 1914 : 247).

Az utóbbi években a színnevevezések kutatói három csoportba sorolhatók. A legszélesebb tábor azoké, akik (legalábbis alapjaiban, ha egyes részleteiben nem is) Berlin és Kay hipotézisét követik (Zollinger 1973, Leech 1974 : 234–7, Kay, 1975. Kay-McDaniel 1978, Vallier 1979. Tiffou—Morin 1982). Ugyanakkor vannak, akik nem ismerik vagy ignorálják munkásságukat (pl. Scheiffele—Honda 1978). A hipotézis elutasítóinak szűk táborá leginkább N. B. McNeill korai kritikájára (1972) szokott hivatkozni. McNeill cáfolásképpen elsősorban színezékekhez kapcsolódó színnevek példáját hozta. Ilyen, általa nem idézett példa, hogy a vietnamban a *đỏ* 'piros' mellett használatos még az eredetileg színezéket jelölő *đan* is.

McNeill viszonylag részletesen tárgyalta a japán színneveket is. A japán alapszínnevek Berlin és Kay (1969 : 96) szerint a következők (idézi őket McNeill is, 1972 : 25) : *kuro* 'fekete', *shiro* 'fehér', *aka(iro)* 'piros', *ki(iro)* 'sárga', *midori(iro)* 'zöld', *ao* 'kék', *haiiro* és *nezumiro* 'szürke', *cha(iro)* 'barna', *momoiro* 'rózsaszín', *murasaki(iro)* 'lila', *daidai(iro)* 'narancssárga'. Tehát szerintük megvan mind a 11 lehetséges alapszínnev. Sajnos Berlin és Kay japán színnévrendszerre adott jellemzése nem kielégítő, elsősorban amiatt, hogy alapszínnevek vettek (éppen az általuk felállított kritériumok alapján) ide nem sorolható színneveket is. Mindamellett a japán adatok egyébként jól egyeztetethetők hipotézisükkel, csak alacsonyabb stádiumba kell besorolni.

McNeill (1972 : 26) szerint létezik három olyan jellegzetesen japán színt jelölő színnév, amelyek eredetileg festőanyagot szolgáltató növényt jelölnek : *akane* (gyökere a színezék) 'piros', *hanada* (az egész növény színezék) 'kék' és *kariyasu* (szintén az egész növény színezék) 'sárga'. Szerinte ezek lennének a *kuro* 'fekete' és *shiro* 'fehér'

kiegészítéseként a hagyományos japán színnévrendszer évszázadokon át létezett és Japán egyes részein még használatos elemei — amely véleményét semmilyen más általam elérhető forrás nem erősíti meg. Ugyancsak McNeill szerint (1972 : 28) az *ao* 'kék' színt az *ai* növényből nyerik, ugyanebből való a *midori* 'zöld' is, némi *kariyasu* hozzáadásával. Ezzel szemben a mai japánban *ao* (toldalékolva *ao-i*) 'kék, zöld' és *ai-iro-no* (szó szerint 'ai-színű') 'indigókék' (Scheiffele—Honda 1978 : 43). Berlin és Kay is megemlíti az *ao* esetét (1969 : 42—43): olyan 'grue' volt ez a japán nyelv történetében, amely a kék-zöld szétválás után 'kék' lett, míg a 'zöld' helyre *midori(iro)* lépett, de az *ao* is megőrzött valamennyit 'zöld' jelentéséből.

A japánban egyébként külön 'sötétkék' jelentéssel is használatos két színnév: *kon* (Zollinger 1973 : 242) és *tsuchi-iro-no* (szó szerint 'földszínű', Scheiffele—Honda 1978 : 43). E két színnév másodlagos az *ao* valódi alapszínnévhez képest, bár a helyzet fordított, mint az oroszban, ahol a *sinij* 'sötétkék' elsődleges a *goluboj* 'világoskék'-hez képest. Ezen esetekben minden bizonnyal létezik sötét-világos páronként definiálható különbség (amelyet tényleges meglététől függetlenül számos magyar anyanyelvű is érez a *vörös* és *piros* között). A németben egyébként a két 'lila' jelentésű szó közül a *violet* 'sötétlila' az elsődleges, *lila* 'világoslila' a másodlagos és használatos a *purpur* 'bíborszínű' színnév is. Számos esetben azonban a színnévpárok viszonya problematikus, pl. az albán (esetleg nyelvjárásonként is variálódó) két-két zöldje és kékje esetében.

Az első hat japán alapszínnévvel tehát nagyjából minden rendben van és (bár az *ao* és a *murasaki* viselkedése némiképp a vietnamira emlékeztet) a japán, ha az alapszínnév kritériumait szigorúan vesszük, az V. stádiumba helyezhető. Eberhard Scheiffele és Yotaro Honda is csak az első hat alapszínnevet tartják számon (1978 : 37—46, több varánssal), továbbá a 'szürke', 'barna' és 'rózsaszín' jelentéseket mint „anyaghoz kötött színeket” tárgyalják („stofflich gebundene Farben”. 1978 : 46—48). Megemlíti, hogy a *kiro* 'sárga' is értelmezhető erőltetetten *ki* 'fa' és *iro* 'szín' összetételeként (1978 : 46). Scheiffele és Honda listáján szerepelnek a 'rózsaszín' árnyalataira *sakura-iro-no* (*sakura* 'cseresznye') és *momo-iro-no* (*momo* 'őszibarack'), amely kifejezések régóta használatosak, míg a *bara-iro-no* csak a 19. század vége óta, minthogy a rózsa (*bara*) is csak akkor terjedt el Japánban (1978 : 46). A 'szürke' listájukon *hai-iro-no* 'hamuszínű' vagy *namari-iro-no* 'ólomszínű', míg a 'barna' árnyalataira öt változatot is hoznak: *cha-iro-no* 'teaszínű', *kasshoku-no* 'kenderszínű', *kisune-iro-no* 'rókaszínű', *kuri-iro-no* 'gesztenyeszínű' és csak a 20. század első felétől használatos *kamugi-iro-no* 'búzaszínű', ami inkább a sült búza-kenyér színére utal (1978 : 47—48); végezetül pedig néhány fém színről szólnak (1978 : 48—49).

A négy nyelvet (német, angol, ivrit, japán) végigtesztelő Heinrich Zollinger (1973 : 242) japán adatközlői feltűnően sokszor angol jövevényszót használnak (bár mindegyiknél a 'barna' *cha* és a 'lila' *murasaki*): a 'szürke' *hai-iro* mellett némelyikükönél *grey*, a 'narancssárga' *daidai* ('narancs') mellett gyakran *orange-iro*, a 'rózsaszín' pedig gyakrabban *pink*, mint *momo-iro*.

Mindenesetre számos idézett példa azt mutatja, hogy gyakran meglehetősen nehéz eldönteni, mi számítson alapszínnévnek. A magyarban pl., ha szigorúan vesszük a kritériumokat, vagy csak a *piros* (inkább), vagy csak a *vörös* (kevésbé) tekinthető alapszínnévnek. A magyar *rózsaszín* és *narancssárga*, esetleg *narancsszín(ű)* vagy *narancs* sztemderden használt terminusok az illető színekre és az adatközlők is konzekvensen ezeket használják, azonban nyelvi kritériumok alapján nem minősíthetők alapszínnévnek. A későn belépő (alapszínnevek etimológiáját illetően a japán meglehetősen eltér az európai nyelvektől. Tipikusan „európai” pl. a szerbhorvát: *ruža* 'rózsa' és *ružičast* 'rózsaszín', *ljubičica* 'ibolya' és *ljubičast* 'lila', *pomaranča* vagy *naranča* 'narancs' és *narandžast* 'narancssárga'. Egy esetleges további alapszínnevet előlegezve Zollinger angol és japán (!) adatközlői egyaránt

gyakran használják a *beige* ('világosbarna, sárgásbarna, homokszínű') színnevet, amelynek (németből vett) magyar megfelelője a *drapp*.

A japánra is érvényes az a kvázi-univerzális szabály, hogy a 'kék' jelentésű színnév lóra vonatkoztatva 'szürke' jelentésű. Ilyen kifejezések pl. a japánban az *ao uma* (Scheiffele—Honda 1978: 43), egyes török nyelvekben *kök at* (Bartha 1937: 19), a régi magyarban *kék ló* (Mátray 1910: 25, Bartha 1937: 38, 73). A grúzban is, bár megvan a *ruhi* 'szürke' alapszínnev, a 'szürke ló' *lurža czeni* (*lurži* 'kék').

McNeill Berlin és Kay hipotézise ellen irányuló adatai között szerepelnek az ajnu színnevek és a szerbhörvát *plav* (vagy éppen a magyar *szőke*) típusába tartozó színnevek (1972: 30—31). McNeill szerint az ajnu alapszínnevek jelentései *kunne* 'fekete', *retar* 'fehér', *hu* 'piros' és 'zöld', *siwnin* 'kék' és 'sárga'. Ráadásul, talán a szintévesztés típusából kiindulva, a Hering-féle ellenszínnek (később még szóba kerülnek) egybelexikalizálását univerzális tendenciának nevezi. McNeillnek az ajnu alapszínnévrendszerre adott jellemzése egyrészt hiányos (feltehetően vannak további alapszínnevek), másrészt pedig téves, minthogy a színnevek alapjelentéseit keveri kiterjesztett jelentéseikkel. Pl. a *hu* 'piros' jelentése színnévként sosem 'zöld', legfeljebb 'éretlen, nyers'. (A japánban is a gyermeki bőr üdeségének leírására egyaránt használatosak a 'piros' és 'zöld' alapjelentésű színnevek, *aka-go* és *müdori-go*, Scheiffele—Honda 1978: 37, 42).

McNeill szerbhörvát példája a *plav* jelentése valóban 'kék' (e jelentésben osztozik vele *modar*) és 'szőke', egyébként azonban nem szokás 'sárga' jelentésben használni, mint ahogyan azt McNeill véli. (További szláv példái még szerencsétlenebbül megválasztottak.) A magyar *szőke* is nyelvjárásokban előfordul mint *szőkeszemű* 'kékszemű', minthogy "a szőke hajszínnel rendszeren világoskék szemszín párosul" (Bartha 1947: 20). Minthogy a világos szemszín is tipikusan világos haj- és bőrszínnel jár, a szintén nyelvjárási *csókaszemű* szintén 'kékszemű' ugyan, de általában akkor használatos, ha amire vonatkozik (pl. ember, ló) az egyébként barna vagy sötétszínű (Mátray 1910: 33, Bartha 1937: 61; a csóka ugyanis feketés-sötétszürkés színű madár, szeme viszont (az öregeké) fehér, (a fiataloké) világoskék).

Minthogy jóformán a teljes világ felfogható kontinuumként is, a Berlin és Kay által a színekre és színjelnevezésekre hozott példa szinte korlátlanul kiterjesztve mintának vehető. Gyakran egyetlen nyelvközösségen belül is eltérések vannak a különböző színek közti határ megítélésében, ugyanakkor a gócek tekintetében univerzális egyetértés mutatkozik. Az emberi kategorizálás sok esetben nem ismer a szomszédos kategóriák között éles határokat, hanem inkább viszonylag jól meghatározható központi gócekkel (angolul *focus*) és ezek életlen (angol szaknyelven *fuzzy*) határaival operál (Kay—McDaniel 1978). A gócek köré való csoportosítás jelensége figyelhető meg a szófajok esetében is. Pl. a melléknevek a világ különböző nyelveiben vagy a főnevekhez vagy az igékhez (ezek „gócaihoz”) állnak közelebb. (Az, hogy a melléknevek végső soron igei vagy főnévi természetűek-e, a transzformációs nyelvészek egyik hálás vitatémája volt a hatvanas évek második felében.)

A színnevek tipikusan melléknevek és a mellékneveken belül is viszonylag jól elhatárolhatóak. Kiefer Ferenc elsősorban szemantikai szempontok alapján különítette el a melléknevek két egymáshoz viszonylag közel álló csoportját, a színt és a fiziológiai fogatékosságokat jelentő mellékneveket (1978: 176, 1983: 132—3). Érdekes módon éppen ez a két melléknévi osztály az, amelynek közös morfológiai sajátosságai vannak egymástól meglehetősen messze eső nyelvekben. A klasszikus arabban mind a színnevek, mind a privatívumok alapformájukban 'aCCaC típusúak ('hamza, C valamely mássalhangzó; felsorolásuk a függeléként közölt példatárban; a libanoni adatok Kay nyomán, Berlin—Kay 1969: 90—1). Az észak-amerikai sziuszlaw (siuslawwan) nyelvben pedig (amely feltehetően a IV. stádiumba tartozik) közös jegyük a reduplikáció (pl. *tuktuk* 'süket', *hwun-hwun* 'fekete', *quqlul* 'fehér', Frachtenberg 1922: 569). A szintén észak-amerikai takelma

nyelvben a színnevekhez (hat van, késsel bezárólag, V. stádium) és még néhány melléknévhez járul csak az *al-* prefixum (Sapir 1922 : 258).

Általánosságban elmondható, hogy az általunk tapasztalt világ nem differenciálatlan kontinuum és a színek (továbbá formák, társadalmi funkciók stb.) bizonyos típusai kitüntetettebbek, mint mások, és könnyebben is lexikalizálódnak. Az alapszínnevek lexikalizálását szabályozó mechanizmusok az (univerzális) emberi látástól függenek. Így, legalábbis a színek esetében, nem a nyelv szabja meg a percepciót (mint ahogyan azt a relativisták tartják), hanem a percepció a nyelvet. Hibás példái mellett aligha tarthatóak McNeill (1972 : 32) viszonylag relativista nézetei sem. Ezek egyike az (ezért is tárgyalt annyi színezéket), hogy az absztrakt (alap)színnévrendszer meglétének előfeltétele a konkrét színezékek megléte. (Noha egy gazdag színezékrepertoár hozzájárulhat egy nyelv magasabb stádiumba emelkedéséhez és színezéknevekből gyakran lesznek színnevek, bár nem okvetlenül alapszínnevek.) Igaza van ugyan abban, hogy a színnévrendszerek kialakulásában döntő tényező a nyelvközösség szükséglete, a rendszer funkcionális jelentősége, de ezek csak a kialakulás mértékét szabják meg, a kialakulás menete alapvetően az adott nyelvközösségtől független, univerzális érvényű.

Nyelv és percepció összekapcsolásának szempontjából érdekes, hogy Berlin és Kay hipotézise a színelméletek közül az Ewald Hering által (Leonardo da Vinci és Hermann Aubert, 1865, nyomán) kidolgozott úgynevezett „ellenszín” elméletével („Gegenfarbentheorie”, 1874, 1878) egyeztethető össze legegyszerűbben (Zollinger 1973, Vallier 1979). Hering színelmélete szerint az emberi szem három különböző folyamatot hajt végre, a fekete-fehér, piros-zöld és sárga-kék ellentétpárokon. Ami pedig a legfontosabb: Hering hat alapszíne megfelel a Berlin és Kay hipotézise szerint először lexikalizálódó hat alapszínnévnek. (Erre már Aubert is felfigyelt, Šem’akin 1960a : 15–16.) E színelmélet alapszínei közül legérdekesebb a zöld viselkedése: ezt más színelméletek a sárga és kék keverékeként tárgyalják.

Berlin és Kay vizsgálódásainak és hipotézisének többféle jelentősége van. Mindezek előtt viszonylag kielégítő általános magyarázattal szolgáltak a különböző nyelvek színelnevezésbeli eltéréseit illetően (a kivételek ellenére). Legalább ilyen fontos az is, hogy a szemantikai univerzálisok kutatásának egyik mintafeladatát végezték el. Nyomdokaikon jár pl. Dan Sperber (1974 : 127–135) a szagok szimbolizmusáról írva és J. M. Williams (1976) egy kissé elstetett hipotézist felállítva a színesztéziás jelentésváltozásokról. A továbbiakban a lehető legrövidebben egy etnogeometriai példán illusztrálnám, hogy hasonló módon lehetséges más kulturális, de nem nyelvi rendszerek kezelése is.

Je. Sz. Fjodorov (Jevgraf Stepanovič F’odorov, 1853–1919) orosz krisztallográfus felfedezése óta tudjuk, hogy csak 24 olyan különböző mintatípus létezik, amellyel a síkot be lehet fedni. (Leonardo da Vincinek ott is vannak tudománytörténeti érdemei.) Ebből a 24-ből csak a 7 szalagminta olyan, hogy a mintát csak egyetlen irányba lehet eltolni (Speiser 1956 : 81–2, Zaslavsky 1984 : 196–200, 206–7, a magyar változat hibákkal tüzelt). Ezek a következők (a minták típusát követi a műveletek megnevezése) :

- (1) ... bbb... egy rácsállandónyi eltolás,
- (2) ... bpbp... egy csúsztatva eltolás,
- (3) ... bdbd... két hossz tengelyre merőleges tükrözés,
- (4) ... bqbq... két félfordulat,
- (5) ... bdpqbdpq... egy hossz tengelyre merőleges tükrözés és egy félfordulat,
bbb
- (6) ... pppp... egy rácsállandónyi eltolás és egy hossz tengely menti tükrözés,
bdbd
- (7) ... pqqp... két hossz tengelyre merőleges és egy hossz tengely menti tükrözés.

Egy adott minta szalagon való ismétlésének ez a 7 matematikai szempontból különböző módja létezik. Az (1) egyedüli szimmetriája a szalag menti eltolás (az egyik b -től a következőig). Valamennyi további minta két geometriai művelet: eltolás és tengelyes tükrözés együttesével kapható meg. A tükrözés elvégezhető a vízszintes tengely körül, mint a (2) és (6) típusoknál, a függőleges tengely körül, mint a (3) típusnál, vagy a kettő kombinációjával, mint a (4), (5) és (7) típusoknál. (1) és (2) kivételével mindegyik mintánál némileg szabadon választhatók a műveletek, pl. (3)-ban és (4)-ben a két művelet egyike eltolással helyettesíthető.

A többi 17 esetben (ezek a síkminták) nemcsak egyetlen eltolási irány létezik és 360, 180, 120, 90 vagy 60 fokos forgatás is lehetséges. A síkot lefedő minták az említett szalagminták természetesen adódó kiterjesztései, ismertetésük megtalálható az idevágó matematikai szakkönyvekben (pl. Speiser 1956: 85–95). Egy minta egysége a legkisebb ismétlődő elem, mindamellett motívumként gyakran nem ezen egységet észleljük, és ezért is tudományos rutinfeladat az ilyen elemek megkeresése.

Ismeretes, hogy az egyiptomi és muszlim művészetben mind a 24 síkminta előfordul. Az etnogeometria kérdéskörébe tartozik, hogy milyen mértékben, gyakorisággal, felbukkanási sorrendben találhatók meg a fenti mintatípusok a különböző népek díszítőművészetében. E részdiszciplína úttörői közül kiemelkedik két matematikus munkássága. A svájci Andreas Speiser (1885–1970) a síkminták díszítőművészetbeli alkalmazásának tudománytörténeti jelentőségére hívta fel a figyelmet (pl. csoportelméleti könyvének 2. kiadásától, 1927-től megjelenő előszavában), az amerikai Donald W. Crowe pedig a mintáknak az afrikai díszítőművészetekben történő realizálódásával foglalkozik (pl. Zaslavsky 1984: 193–212).

A fenti, geometriai szempontból releváns, lehetséges minták halmazából minden ornamentika kiválasztja az aktualizált lehetőségek részalmazát. Ez a válogatás (az alapszínnevek lexikalizálásához hasonlóan) nem önkényesen megy végbe, mivel bizonyos mintatípusok hajlamosabbak az aktualizálódásra. Feltehetően pl. a látványként a természetben is előforduló mintákat valamennyi ornamentika korábban aktualizálja. A továbbiak némelyikének vagy mindegyikének megtalálásához viszont némi intellektuális erőfeszítés szükséges, amely erőfeszítésre a díszítőművészek maguk is eltérő mértékben hajlamosak. Maurits Cornelis Escher (1898–1972) holland festőnek pl., aki behatóan tanulmányozta a muszlim ornamentikát, állítólag minden különösebb matematikai felkészültség nélkül ösztönösen sikerült felfedeznie a 24 szimmetriacsoportot.

A minták aktualizálását a különböző díszítőművészetekben olyasféle mechanizmusok korlátozzák, mint a színek megnevezését és a színnevek lexikalizálását. Ráadásul a különböző díszítőművészetek (esetleg művészek is) geometriai szempontból is értékelhetők, stádiumokba sorolhatók: az alacsonyabb stádiumokba sorolható ornamentikák csak a legegyszerűbb mintákat ismerik, míg a legmagasabb stádiumba tartozók mind a 24 matematikailag megkülönböztethetőt. Egyelőre, az előzetes résztanulmányok, egyes ornamentikák matematikai szempontú elemzésének hiányában a mintatípusok aktualizálásának sorrendjét illetően csak igen óvatos hipotéziseket lehet felállítani. Ilyesféle (nem kimondottan merész) hipotézis lehet pl., hogy a szalagminták közül (1) és (3) a leghajlamosabbak az aktualizálódásra. (Miként az alapszínnevek közül a 'fekete' és 'fehér' jelentésűek a lexikalizálódásra.) Lehetséges továbbá, hogy léteznek olyan ornamentikák, amelyekben még mielőtt valamennyi szalagminta aktualizálna, megjelenik egy egyszerűbb síkminta.

Visszatérve a színnevekre, a fentiekben néhány példán összehasonlító adatok segítségével idáig nehezen magyarázható, inkább csak kuriózumként számon tartott régi magyar nyelvi és nyelvjárási jelenségeket is igyekeztem megmagyarázni. A színnevek elemzésekor is el kell választani egy szó centrális jelentését a teljes jelentésétől. Így magya-

rázható, hogy ugyanazon egyszínű dolog egyaránt jellemezhető az egymást alapjelen-
tésükben kölcsönösen kizáró *piros* és *zöld* melléknevekkel, mégpedig úgy, hogy az említett
példában a *zöld* számos nyelvbeli megfelelőihez hasonlóan 'éretlen' jelentésben szerepel.
Másképp pedig, annak köszönhetően, hogy a húsvéti tojás tipikusan piros, Mezőkővesden
pirostojás 'bármilyen színre festett húsvéti tojás' (Sándor 1937; ugyaninnen ismeretesek
még a *libaszín* 'sárgászöld' és *tüdőszín* 'zöldessárga' színnevek is). Nemcsak egy szó sze-
mantikai struktúrája épül fel hierarchikusan, hanem a szavak egyes csoportjain belül, így
a színneveknél is hierarchia érvényesül. A 'barna' és 'rózsaszín' jelentésű színnevek uni-
verzálisan viszonylag kései felbukkanása jól magyarázza, hogy egyes magyar nyelvjárások
a *barna* szót nem 'barna', hanem 'sötét' vagy 'fekete' jelentéssel vették át, továbbá hogy
a régebbi magyarban a *rózsaszín* jelentése 'piros' is lehetett. Mindamellet fenti megjegye-
zésem nem hivatottak pótolni a magyar színnevek új szempontú tüzetes átvizsgálását,
ahogyan ezt koruk szintjén Mátray Ferenc (1910) és Bartha Katalin (1937) végezték el.
A színnevezések problémáinak tisztázása azért is fontos, mert velük kapcsolatban szám-
talan áltudományos hiedelem él. Ilyen pl. az említett *kék ló* kifejezésnek 'a régi magyarok-
nál divatos lófestéssel' való magyarázata (erről Bartha 1937: 19), továbbá az, hogy
egyes nyelvek bizonyos „hiányzó” színneveit máig színvaksággal igyekeznek megma-
gyarázni.*

P é l d a t á r. (Az illető nyelvekre használatos, különböző ortográfiákkal.) A szín-
nevek rövidítése: 1 fekete, 2 fehér, 3 piros, vörös, 4 sárga, 5 zöld, 6 kék, 7 szürke, 8 barna,
9 rózsaszín, 10 lila, 11 narancssárga.

- I. ngombe (Zaire): *bohindu* 1, *bopu* 2;
ndani nyelvek (Új-Guinea): *mulu* 1, *mola* 2.
- II. szuszu (Sierra Leone, Guinea): *förö* 1, *fikhè* 2, *gbeli* 3.
- IIIa. hanunó (Fülöp-szigetek): *(ma)biru* 1, *(ma)lagti?* 2, *(ma)rara?* 3, *(ma)latuy* 5.
- IIIb. ibo (Nigéria): *ofi* 1, *nzu* 2, *ukie* 3, *odo* 4.
- IV. burusaszki (Pakisztán): *matum* 1, *burum* 2, *bárdum* 3, *iskárk* 4, *isqám* 5, 6.
kecsua (Peru): *yana* 1, *yuraj* 2, *puka* 3, *k'ellu* 4, *k'omer* 5.
- V. albán: *zi* 1, *bárdhë* 2, *kuq* 3, *vërdhë* 4, *gjëlber* és *blertë* 5, *káltër(t)* és *blu* 6.
- VIa. karacsáj-balkár (Szovjetunió, török nyelv): *kara* 1, *ak* 2, *kyzyl* 3, *sary* 4, *džašil* 5,
kök 6, *mor* 8.
- VIIb. grúz: *šavi* 1, *tetri* 2, *citeli* 3, *qviteli* 4, *mcvane* 5, *lurži* 6, *ruhi* 7.
- VII. nandi (Etiópia): *tui* 1, *lel* 2, *pirir* 3, *nyalil* 5, *lalelio* 4, *arus* 6, *lalelio* 7, *nur* 8;
klasszikus arab: *'aswad* 1, *'abyad* 2, *'ahmar* 3, *'asfar* 4, *'ahdar* 5, *'azraq* 6, *'ašhab* 7,
'asmar 8;
szerbhorvát: *crn* 1, *beo* 2, *crven* 3, *žut* 4, *zelen* 5, *plav* és *modar* 6, *siv* 7, *mrk* és
smēd (utóbbi főleg bőrszínre) 8;
litván: *juodas* 1, *baltas* 2, *raudonas* 3, *geltonas* 4, *žalias* 5, *mėlynas* 6, *pilkas* 7,
rudas 8.
- VIII. baszk: *beltz* 1, *zuri* 2, *gorri* 3, *hori* 4, *berde* 5, *urdin* 6, *gris* 7, *marroi* 8, *more* 10
(5, 7, 8 és 10 spanyol jövevényszavak);
libanoni arab: *'aswad* 1, *'abjad* 2, *'ahmar* 3, *'asfar* 4, *'axdar* 5, *'azra?* 6,
rameidi 7, *binni* 8, *zahir* 9, *lailaki* 10, *burd'aani* 11;
gagauz (Szovjetunió, török nyelv): *kara* 1, *ak* 2, *kyzyl* és *kyrmyzy* 3, *sary* 4, *ješyl* 5,
gök 6, *boz* 7, *mor* 8, *al* 9;
ivrit: *shahor* (*shakhor*) 1, *lavan* 2, *adom* 3, *tsahov* 4, *yaroq* (*jarok*) 5, *kahol* (*kakhol*)
6, *afor* 7, *hum* (*khoom*) 8, *varod* 9, *sagol* (*segol*) 10, *katom* 11;
spanyol: *negro* 1, *blanco* 2, *rojo* 3, *amarillo* 4, *verde* 5, *azul* 6, *gris* 7, *marrón* (helyen-
ként *café*) 8, *rosa* 9, *morado* 10, *anaranjado* 11;
német: *schwarz* 1, *weiss* 2, *rot* 3, *gelb* 4, *grün* 5, *blau* 6, *grau* 7, *braun* 8, *rosa* 9,
violett (és *lila*) 10, *orange* 11;
angol: *black* 1, *white* 2, *red* 3, *yellow* 4, *green* 5, *blue* 6, *grey* 7, *brown* 8, *pink* 9, *purple*
10, *orange* 11;
magyar: *fekete* 1, *fehér* 2, *piros* és *vörös* 3, *sárga* 4, *zöld* 5, *kék* 6, *szürke* 7, *barna* 8,
lila 10.
- Problematis, pl. vietnami: *đen* 1, *trắng* 2, *đỏ* 3, *vàng* 4, *xanh* 5, 6, *xám* 7, *nâu* 8, *hong* 9,
tím 10.

IRODALOM

- Bartha Katalin: Szókinccstanulmány a magyar nyelv színjelnevezéseiről. Debrecen: Városi nyomda 1937. (Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Szemináriumából 2.)
- Berlin, Brent—Kay, Paul: Basic Color Terms. Their Universality and Evolution. Berkeley—Los Angeles: University of California Press 1969.
- Boas, Franz ed., Handbook of American Indian Languages, Part 2. Washington: Government Printing Office 1922.
- Collier, George A.: Berlin—Kay 1969 recenziója, *Language* 49 (1973) 1: 245—8.
- Conklin, Harold C.: „Hanunó color categories”. *Southwestern Journal of Anthropology* 11 (1955) 339—344.
- Csúri Bálint: „Rózsaszín. Rózsaszínű.” *Magyar Nyelv* 18 (1922.): 169—70.
- „Rózsaszín.” *Magyar Nyelv* 19 (1923.): 45.
- Dixon, R. M. W.: *The Languages of Australia*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press 1980.
- Frachtenberg, Leo J.: „Siulawan (Lower Umpqua).” In: Boas, ed., 1922: 431—629.
- Ecsedi István: *A Hortobágy pusztja és élete*. Debrecen, Városi nyomda, 1914.
- Gárdonyi József: „Piros vagy vörös.” *Magyar Nyelv* 16 (1920.): 84—7.
- Hering, Ewald: „Grundrisse einer Theorie des Farbensinnes.” *Sitz. ber. d. Ost. Akad. d. Wiss. Math.-Naturwiss. Kl., abt. 3., Bd. 70*, 1874: 169—204.
- *Zur Lehre vom Lichtsinne*. Wien: Carl Gerold's Sohn 1878. Berlin: Springer 1920.
- Imre Samu—Kálmán Béla, „Beszámoló szlovákiai nyelvjárásgyűjtésünkről.” *Magyar Nyelvjárások* 6 (1960.): 124—46.
- Kay Paul—McDaniel, Chad K.: „The linguistic significance of the meanings of basic color terms.” *Language* 54 (1978.) 3: 610—46.
- Kiefer Ferenc: „A középfokú összehasonlítás a magyarban és a lengyelben.” *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 12 (1978.): 173—83.
- *Az előfeltevések elmélete*. Budapest, Akadémiai, 1983.
- Laude-Cirtautas, Ilse: *Der Gebrauch der Farbzeichnungen in den Türkdialekten*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1961.
- Leech, Geoffrey: *Semantics*. Harmondsworth: Penguin, 1974.
- McNeill, N. B.: „Colour and colour terminology.” *Journal of Linguistics* 8 (1972.): 21—33.
- Mátray Ferenc: *A magyar színjelnevezésekről*. Kalocsa, Juresó Antal 1910.
- S. Meggyes Klára: *Egy két éves gyermek nyelvi rendszere*. Budapest, Akadémiai 1971. (Nyelvtudományi Értekezések 73.)
- Nordenskiöld, Erland: *Az indiánok között. El Gran Chaco (Délamerika)*. Fordította Baktay Ervin. Budapest, Világirodalom s. d. *Indianerleben. El Gran Chaco (Südamerika)*. Leipzig, 1912.
- Sándor Iván: „Népnyelvi adatok Mezőkövesdről.” *Magyar Nyelv* 33 (1937.): 180—2.
- Sapir, Edward: „The Takelma language of southwestern Oregon.” In: Boas, ed., 1922: 1—296.
- Scheiffele, Eberhard—Honda, Yotaro: „Farbmetaphern und Farbkonzeptionen in Japanischen.” *Nachrichten der Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens, Hamburg. Zeitschrift für Kultur und Geschichte Ost- und Südostasiens* 124 (1978.): 36—50.
- Selényi Pál: „Piros és veres.” *Magyar Nyelvőr* 72 (1948.): 12—4.
- Sem'akin, F. N.: „K voprosu ob otnoseniji slova i nagladnogo obraza (cvet i jego nazvanija).” In: Sem'akin, red., 1960: 5—48 (a).
- „K probleme slovesnyx i čuvstvennyx obobščenij (na materiale nazvanij cveta v čukotskom jazyke).” In: Sem'akin, red., 1960: 72—5 (b).
- , red., *Myšlenije i reč*. Moskva: Izdatel'stvo Akademiji Pedagogičeskix Nauk RSFSR 1960.
- Speiser, Andreas: *Die Theorie der Gruppen von endlicher Ordnung*. Basel—Stuttgart: Birkhäuser 1956., 4. Auflage.
- Sperber, Dan: *Le symbolisme en général*. Paris: Hermann 1974.
- Szendrey Zsigmond: „A piros szín”. *Ethnographia—Népelet* 47 (1936.): 220—2.
- Tiffou, Étienne—Morin, Yves-Charles: „Étude sur les couleurs en bourouchaski.” *Journal Asiatique* 270 (1982.): 363—77.
- Vallier, Dora: „Le problème du vert dans le système perceptif”. *Semiotica* 26 (1979.) 1—2: 1—14.

- Williams, Joseph M.: „Synaesthetic adjectives: A possible law of semantic change”. *Language* 52 (1976.): 461–78.
- Zaslavsky, Claudia: *Africa Counts*. Boston, Mass.: Prindle, Weber, Schmidt, a Division of Wadsworth 1973. Afrika számol. Fordította Egyed László. Budapest, Gondolat 1984.
- Zollinger, Heinrich: „Zusammenhänge zwischen Farbbenennung und Biologie des Farbensehens beim Menschen”. *Vierteljahrsschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich* 118 (1973.): 227–55.

Kicsi Sándor András

Katafora és pronominalizáció

A kataforikus utalások rendszere még felfedezetlen területe a nyelvtudománynak. E téma kutatására azért vállalkoztam, hogy megvizsgáljam az előreutalás legjellegzetesebb típusait, s ki is egészítsem azokat a névmási kataforák elemzésével.

I. A z utalások mibenléte

Minden szöveg csak akkor lehet teljes egész, ha elemei meghatározott grammatikai és jelentéstani szabályok szerint kapcsolódnak egymáshoz. Nem elég csupán az egyik előírás, hiszen a grammatikai törvényszerűségek ismerete nélkül hibás mondatokat alkotnánk, s a lineárisan egymáshoz fűzött grammatikailag helyes mondatok is keveset érnek bizonyos jelentéstani összefüggések hiányában.

A szövegben a mondatok egymás után következnek, s hogy ezek rendezett formát öltsenek annak érdekében, hogy az olvasó/hallgató megértse, szükséges bizonyos szövegösszetartó eszközök használata. Ilyen elemeknek hívjuk azokat a jelenségeket is, amelyeket összefoglalóan szövegbeli utalásoknak nevezünk. Ezeknek célja, hogy kapcsolatot teremtsenek a már ismert és a még ismeretlen részek között. A szöveg/beszéd folyamán így megteremtett összhang felhívja az olvasó/hallgató figyelmét az összefüggésre, s ezáltal megkönnyíti a mondatkapcsolatoknak az áttekintését, így tehát a szövegértést is. Ezért az utalások a szövegalkotásnak igen fontos eszközei. Irányuk szerint három fajtájuk ismeretes:

- a) az anafora — a szövegbeli visszaútálás,
- b) a deixis — a legpillanatnyibb jelenre való utalás vagy közvetlen rámutatás,
- c) a katafora — a szövegbeli előreutalás kifejezőeszköze.

Az *anafora* és a *deixis* görög műszó, amelyet Apollóniosz Düszkolosz alkotott meg a II. században. Az ő mintáját követte Bühler, amikor elnevezte az előreutalást *kataforának*. (A görögök ui. a tekercsre írt szöveg előbbi részére utalva az *ano* 'fent' határozószót, az utóbbi részére utalva pedig *kato* 'lent' határozószót használták.)

Bühler nyomán többen is írtak a kataforáról: Wolfgang Dressler, Robert-Alain de Beaugrande, Kubinyi László, Sebestyén Árpád, Antal László, Dienes Dóra, Hadrovics László; többségük azonban vagy nem ismerte fel teljesen a jelenséget — amit bizonyít, hogy nem is nevezik így — vagy téves ítéletet alkottak ezzel kapcsolatban.

Az utalásokról idáig a legteljesebb összefoglalást Balázs János adta „A szöveg” c. könyvében. Érdemes azonban megfigyelni a mennyiségbeli eltéréseket, mert amíg a kataforát hét oldalon tárgyalja, addig az anaforának tizenkilenc oldalt szentel.

Visszatérve az utalásokra: ezek a terminusok tehát a szövegösszefüggésre utalnak, segítve a hallgató szövegértését; s ami szintén nagyon jelentős: lehetővé teszik az írónak a szóismételgetések elkerülését, a gazdaságosabb, változatosabb és érdekesebb fogalmazást. A jó szövegalkotásra való törekvés nem nélkülözheti a figyelem állandó ébren tartását, melyet — többek közt — a grammatikai utalóelemek segítségével lehet elérni.

A már említett három típus közül — annak ellenére, hogy idáig kevesen ismerték fel a szöveggrammatikai utalóelemek fontosságát — nem jelentéktelen a katafora szerepe, mivel minden szöveg elején a figyelemfelkeltés a legfőbb cél, s ennek egyik leghasználhatóbb eszköze az előreutalás. Az első szavaknak, mondatoknak tehát mindenképp előre kell utalniuk, hogy mintegy „megnyerve” az olvasót/hallgatót a témának, kíváncsiságát később kielégítve, már a szöveg elején felkeltse érdeklődését a későbbi fejlemények iránt, s lekösse figyelmét.

A szövegszerkesztésben az állandó előremutatást egészen a szöveg vagy a beszéd végéig az előreutaló elemekkel érhetjük el. Ilyen szempontból nézve a katafora egyes szituációkban lényegesebb lehet, mint az anafora. Ez ui. valamilyen explicit alak után áll, tehát az olvasó/hallgató azonnal odaértheti a szükséges szót az utaló elem helyére. A kataforikus utalásnál azonban először szerepel egy „semleges”, egy szinte semmitmondó szó, s azután jön az explicit alak, s ez a szerkesztés izgalmassá teszi a szöveget, kíváncsivá az olvasót. Ezért tartom a kataforikus utalást egy igazán remek szövegszerkesztési eszköznek. A mondat szerkesztés részben ösztönös dolog, de azért tudatosan is felfedezhető, irányítható, segítve ezzel a jó szövegalkotást.

II. A katafora kifejezőeszközei

Kataforikus utalást kifejezhetnek grammatikai elemek²³ — ezen belül is lexikális elemek (névmások, határozószók stb.) és morfológiai elemek —, ún. „tartalomváró szók”, s egyéb jelenségek.

1. Nézzük az első csoportot. Az utalás grammatikai kifejezőeszközei, mint láttuk, lehetnek lexikálisak és morfológiaiak.

1.1. Vegyük szemügyre előbb a lexikális utalóelemeket.

1.1.1. Ezek közül fontossági sorrendben első helyen kell megemlítenünk a névmásokat. Ezek közül is gyakran főnéveket találunk ilyen szerepben: „Péter ismeri őt, de Mária nem ismeri Pétert” (személyes névmás) (id. Antal: Egy új magyar nyelvtan felé 102); „Az egyik az édesanyám lesz, A másik meg egy másik asszony. . .” (határozatlan névmás határozott névelővel determinálva) (Ady: Az én két asszonyom); „Mindenkinek ajánljuk ezt a filmet. Gyerekeknek és felnőtteknek egyaránt” (általános névmás, köznyelv).

Lehet a kérdő névmás is kataforikus elem, bár ez speciális eset. Ugyanis nem feltétlenül konkrét személyre, tárgyra vagy más dologra utal a szövegben, hanem választ, kiegészítést vár: „Ki viszi át a Szerelmet?” (kérdő névmás Nagy Lászlónál). A kérdőszó, s az -e simuló kérdőszócska tulajdonképpen ugyanazt a problémát veti fel, mint a kérdő névmások. Annyiban mutat előre a szövegben, hogy választ vár: „Hol vagy te, Széphalom?” (kérdőszó Berzsenyi Dánielnél).

A melléknévi vagy számnévi névmások ritkábban fordulnak elő kataforikus utalásként: „Letört a sziklából valami öt fontot | A király, s a mellett *ily* szavakat mondott: . . .” (mutató névmási jelzős főnév alkotja itt a kataforát) (Petőfi Sándor: János vitéz).

A határozószói névmások közül alig néhány alkalmas arra, hogy előreutaljon a szövegben, mert többnyire deiktikus (a jelenre való) utalásra használhatók. A határozószói névmások közül pl. az *így* általában idéző mondatban szerepel, az idézet bevezetéseként vagy címekben: „Hajdanában, amikor még | *Így* beszélt a magyar ember: | Harper, úgymond, hadd legyen per!” (Arany János: A fülemile); „*így* élt Nagy Lajos”. Az „*Így* élt. . .” egy kiadói sorozat címévé vált.

1.1.2. Egyes határozószóink is lehetnek kataforikus elemek a szövegben. Aki kicsit is jártas a nyelvművelés területén, ha meghallja azt a szót: *egyrészt*, azonnal várja a következő mondategységet vagy mondategységet, ahol mintegy erre a viszonykihívásra

„felelve” elhangzik a *másrészt*. (Ennek elhagyása egyébként súlyos hiba.) Pl.: „*Egyrészt örült az utazásnak, másrészt sajnálta is, hogy el kell hagynia családját*” (köznyelv).

Ezek a határozószók kölcsönös összefüggésben vannak egymással. A korrelatív viszonyra utalók néha távolabb esnek egymástól; előfordul, hogy több mondategész után, egy következő bekezdésben köszön csak vissza a „feleletet adó” határozószó. (Ezeket továbbformálva is gyakorta használjuk: *az egyik oldalról / a másik oldalról; egy részről / más részről; stb.*)

1.1.3. A Bühler által tárgyalt kataforának egyik legtipikusabb esete a számnevekben rejlő sorrendiség, a folytonosságon alapuló előremutatás. Móricz Zsigmond „Hét krajcár” c. elbeszélésében a hetedik krajcár csak a novella végén, a csúcsponton jelenik meg.

1.1.4. Dressler szerint katafora lehet a határozott névelő is, amely felkelti az olvasó érdeklődését. Találón je gyzi meg ezzel kapcsolatban Károly Sándor, hogy ez lehet az oka a határozott névelős Ady-verscímek feszültségkeltésének. Pl.: „A Halál fiai”. Természetesen más költőknél is találunk ilyen jellegű címeket: „A zöld Angyal” (Nagy László).

1.1.5. Kötőszónak is lehet szöveggrammatikai szempontból utalószerepe, pl.: *az azaz, a vagyis* használatakor. Pl.: „Javultak az idegeim, s ami a legfontosabb, ekkor történt be, azaz a katonaságnál szereztem meg azt az önfegyelmet...” (Kolozsvári Grandpierre Emil: Hullámtörők).

Ez a kötőszó jelen esetben nemcsak a kataforára jó példa, mert ez komplex utalás: egyszerre anafora és katafora. Visszaütal az előző tagmondatra, ugyanakkor azt mintegy kifejtve, részletezve előre is mutat a mondategész következő részére.

1.2. Vizsgálódásaim közben olyan példát is találtam, amelyben a kataforikus utalás a grammatikai kifejezőeszközök közé sorolható ugyan, de lexikálisan nem, csak morfológiailag van megjelölve az utalás. Egy hosszú levélrészlet (amelyet most nem mutatok be teljes terjedelmében) jó példa arra, hogy kataforikus utalás hogyan tud egységben tartani egy szöveget huszonkilenc mondategészen át. Az utalóelemek mind előremutatnak, de csak az utolsó mondatban tudjuk meg, hogy kiről írja Edit a következőket:

„Most vittük el a koporsót a halottasházba. Ott fekszik teljesen hidegen, mereven, nem él. Jaj, többé soha nem fog élni.

...

És gyűlölöm a papot, aki feladta az utolsó kenetet az Apámnak.” (Tavaszi futás. Összeállította: Baranyi Ferenc. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, 1986. 161–4.)

Az E/3. személyű ő személyes névmás — amely különben az egyik legkézenfekvőbb esete lenne a kataforikus utalásnak — ebből a szövegből hiányzik, ill. *ő* fokon van. Az apára ebben a részletben csak az igei személyragok és birtokos személyjelek utalnak mint morfológiai elemek: *fekszik, nem él, nem fog élni, mosolyog; életében, énje, pulzusa stb.*

2. Előremutató szerepük lehet egyes olyan szavaknak, kifejezéseknek is, amelyeket nem sorolhatunk a grammatikai elemek közé. Hadrovics László mondattani műszavát a szövegtanra alkalmazva *t a r t a l o m v á r ó e l e m e k n e k* nevezhetnénk ezeket.

2.1. A tartalomváró elemek leggyakrabban *f ő n e v e k* szoktak lenni. „Legnagyobb cél pedig | itt e földi létben | ember lenni mindég, | minden körülményben” (Arany János: Domokos napra); „A család neve Pétő” (Móra Ferenc: A család).

Ez utóbbi példa a főnévi tartalomváró szók közül talán a legérthetőbb kataforikus utalás, ebben a mondatban ui. a katafora az utána tett kettőspont miatt mintegy kiemelődik, hangsúlyos helyzetbe kerül; kétszeresen is felhívja magára a figyelmet, s még érdeklődőbben várjuk a részletes kifejtést.

2.2. A szakirodalom eddig ugyan nem utalt rá, de egyes *igék* is előremutathatnak a szövegben. „A főbb eseményeket az előadás végén *összefoglalom*” (köznyelv).

2.3. Ritkábban ugyan, de előfordulhatnak melléknévek is tartalomváró szóként, s így kataforikus utalásként. „*Lehetetlen* már, hogy messze legyen a világ vége” (Mikszáth).

2.4. Igen ritkán található igeneves szerkezet vagy igenév kataforaként. „*Összegezve* az elmondottakat: ...” (köznyelv).

3. Dolgozatom elején utaltam rá, hogy egyéb jelenségek is kifejezhetnek kataforikus utalást. Lássuk most ezeket.

3.1. Egyes felfogások szerint (Vö.: Dressler, id. Balázs: A szöveg 137) előre mutat maga a cím is, hiszen önmagában, hiányossága miatt szükségszerűen felkelti az érdeklődést és szintaktikai kiegészítést kíván, s ez a kiegészülés be is következik a történet szövegében. Általában minél titokzatosabb, rejtélyesebb, minél hiányosabb egy cím megfogalmazása, annál inkább kíváncsiságot ébreszt az olvasóban, hallgatóban. Néhány példa: „A Jakab család lábai”, „Bálint kocsis fiai” (Ady, elbeszélés), „Délután hat és hét között” (Kosztolányi).

Hangsúlyozom, hogy ezekben a címekben nincs semmiféle grammatikai vagy tartalomváró elem, ezekben az esetekben a szöveg egészéhez viszonyítva van a címnek kataforikus szerepe, ami abban áll, hogy az írásmű legelején áll, s ezáltal csakis előre (a tartalomra, a kifejtésre) utalhat. A címek többségében célszerűbb nem lineáris, hanem globális kohézióról beszélni, hiszen a cím jelentése a nyelvi mű egészére vonatkozik.

3.2. Balázs János szerint előre utal a rímváró szó is (Vö.: Balázs: A szöveg 137). Mivel ui. tudjuk, hogy (az a bizonyos) szöveg vers, a versek sorainak vége pedig gyakran rímel, joggal hihetjük, hogy (a rímszó) után következő mondategység valamelyikének olyan végződése lesz, amely összecseng a szóval. Így a *rímváró* szónak olyanféle szintaktikai szerepe van, mint a mondatstruktúrába ágyazott tartalomváró mutatószóknak: ezek mindegyike folytatást kívánva szükségképpen előreutal.” Ez az állítás valószínűnek tűnik, annál is inkább, mert talán a rímvárás az egyik titka a versek és népdalok oly könnyed megtanulásának.

3.3. Talán nem helytelen a gondolatalkozatok némely típusát is megemlíteni a szövegbeli előreutaló elemek vizsgálatakor. A következő szövegben a *minden kislány* szó szerkezetnek ad bővebb, részletesebb tartalmat a fogalmi felbontás: „*Minden kislány* férjhez adatok, | Szókkék legelőbb, | Aztán feketék, | Végül barnák és a maradék” (Weöres Sándor: Tavaszköszöntő).

József Attila versében a *hét* számnév fejez ki kataforikus utalást, amely után a vers további részében jön is a rész—egész viszonyon alapuló felsorolásban a pontos tartalomadás: „E világon ha ütsz tanyát, | *hét*szér szűljön meg az anyád! | Egyszer szűljön égő házban, | egyszer jeges áradásban, | egyszer bolondok házában, | egyszer hajló, szép búzában, | egyszer kongó kolostorban, | egyszer disznók közt az ólban. | Fölsír a hat, de mire mégy? | A *hete*dik te magad légy!” (A *hete*dik). Nyilvánvaló, hogy a felsorolásnak addig kell tartania, míg el nem érünk a „*hete*dik születéshez”, akkor érezzük csak lezárt egésznek a vers elején kijelölt szerveződést. A szövegfolytonosság, az egyenes vonalú követhetőség a lineáris kohézió miatt van, ez teremti kapcsolatot a kulcsfontosságú szavak közt (*hét*szér → *egyszer*, *egyszer*. . .; *hét*szér → *hete*dik).

3.4. Az egyéb jelenségek közé sorolhatjuk az írásképet, ez is lehet ui. kataforikus szerepű. Ha egy szöveg olvasása közben látunk pl. egy arab egyest (1. = első pont) gondolkodás nélkül tudjuk, hogy további pontok következnek. Ezzel a tudással az ember agyában, s a szó szoros értelmében, a szeme előtt jön létre ez az előreutalás.

A további kérdések tárgyalása előtt meg kell említeni, hogy az utalás hatósugara szerint az előreutalás, vagyis a katafora lehet:

a) mondategységek (főleg mellérendelők) között: „Péter ismeri őt, de Mária nem ismeri Pétert” (Antal: i. m. 102).

b) mondategészek között: „*Valamennyien* eljöttek a születésnapomra. Ott volt az összes rokon és ismerős” (köznyelv).

c) nagyobb szövegegységek között (lásd alább a foltszerű utalásnál).

Az utalás terjedelme szerint pedig beszélhetünk p o n t s z e r ű u t a l á s r ó l, akkor, amikor egyetlen szóra utalunk előre („Péter ismeri őt, de Mária nem ismeri Pétert” [Antal: i. m. 102], és lehet f o l t s z e r ű akkor, amikor egy teljes következő mondatra vagy annál is nagyobb egységre utalunk. (Az elnevezés M. Korchmáros Valériától származik. Vö.: A mutató névmás tartalmi feltöltődésének forrásai. NéprNytud. 19–20: 331–61). Erre a típusra talán a legjobb példa Edit levele, amelyet már bemutattam.

III. A kataforikus szerepű névmások

1. A külföldi szakirodalomban Dressler első helyen említi a kataforikus utalások közt a névmásokat (vö.: Beaugrande—Dressler: Einführung in die Textlinguistik. 1981. 64). A magyar szakirodalom is foglalkozott a témával, bár főleg az anaforikus névmásokat vizsgálta.

A pronominalizáció és a szöveg kapcsolatával foglalkozott Pléh Csaba, Radics Katalin (ÁltNyelvTan. 11: 261–77), vizsgálódásaik során azonban ők is csak az anaforával foglalkoztak: „A beszélő ... nem habozik, hogy beszéd közben hiányos mondatot vagy pedig a szöveg egy előző részletére vissza utaló (anaforikus) névmást használjon” (i. m. 261). „A névmásokkal és a hiányos mondatokkal létrejött »űrök« a hallgatót is kényszerítik arra, hogy a szövegben keresse ezek előzményét, s így viszonyítsa egymáshoz a mondatokat” (i. m. 262).

Nem említik sem itt, sem a későbbiekben, hogy azok a bizonyos „űrök” nemcsak előzményekkel egészíthetők ki teljes egészzé, hanem a szöveg később következő részeiben is találhatunk kiegészítést ennek betöltésére.

Dienes Dóra is csak főleg anaforikus vagy deiktikus szerepű névmásokat ismer el (bár nem nevezi őket ezzel a szövegtani szakkifejezéssel): „... a névmásokat csak akkor használjuk, ha a szövegelőzmény vagy a szituáció tartalommal tölti meg őket...” (A szerkesztettség hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. NytudÉrt. 98: 50). Pár oldallal később: „... az üres helyre értendő szó többnyire a hiányt megelőző szövegrészben helyezkedik el” (i. m. 52). Később mégis megemlíti, hogy „a hiányt értelmező elem elhelyezkedhet a reprezentatív szó virtuális helye után is”.

A szövegbeli vagy jelentésbeli kiegészülésről ezt mondja: „elsősorban a hiány előtti explicit alakokat kell figyelembe venni, mert ezeket a szöveg hallgatója, olvasója azonnal odaérti a reprezentált alak helyére. (...) A hiány után álló explicit alaknak is fontos szerep jut azonban a kommunikáció folyamatában: megerősíti a hallgatót/olvasót, hogy a hiányt helyesen értelmezte. A hiányzó elemeket így a szöveg szinte beágyazza az explicit alakok közé, s ezeknek kiegészítő, értelmező ereje egyszerre két irányban hat a szövegben: szemantikailag feltölti a reprezentált elemek helyét, majd utólag is megerősíti a hallgatót, hogy helyesen értelmezte a mondatot, ill. korrigálja, ha félreértett volna valamit” (i. m. 53).

Dienes tehát számításba sem veszi azt a lehetőséget, hogy a hiány után álló explicit alak adja meg az igazi tartalmat. Ő ezt csak olyan értelemben használja hogy ez a hiány után következő alak mintegy megerősít abban, hogy a hiányt helyesen értelmeztük. De minek alapján értelmeztük egyáltalán? Annak alapján, hogy a szövegben már a hiány előtt is szerepelt egy explicit alak; a hiány előtti és utáni kiegészülés tehát ugyanarra a valóságelemre vonatkozik, vagyis a két elem referenciálisan azonos. Nem említi tehát azt a variációt, hogy a hiány egy kataforikus utalás is lehet, nemcsak anafo-

rikus, amelynek teljes kiegészülése még várat magára, az elkövetkezendő szövegrészben történik meg. Az utalásról azt mondja tehát, hogy „ez teszi lehetővé, hogy egy már megnevezett valóságelemre a szöveg további részében csak névmással utalunk” (i. m. 86).

2. Nézzük meg tüzetesebben, hogyan is állunk a kataforikus névmásokkal. Vannak-e egyáltalán ilyenek, s ha igen, milyen szerepűek lehetnek?

2.1.1. A főnévi névmások közül először a személyes névmásokat vizsgálom. Ez a megközelítés szinte azonnal felveti a névmásítás problémáját. Antal László ír erről részletesen az „Egy új magyar nyelvtan felé” c. könyvében. A pronominalizáció két irányban mehet végbe: a) Előreható pronominalizációról akkor beszélünk, ha a névszó, tehát az antecedens áll a mondatban előbb, s azután jelenik meg a vele korreferens névmás. b) Hátrafelé ható pronominalizációt akkor szoktunk emlegetni, ha előbb áll a mondatban a névmás, és csak utána jelenik meg a névszó. Ez a példája a kataforikus utalásnak.

Minket ez utóbbi eset érdekel jobban. Erre a típusra Antal a következő példát hozza: „Péter ismeri őt, de Mária nem ismeri Pétert” (i. m. 102). Ebben a mondatban az ő személyes névmás és Mária korreferens egymással, vagyis a két szó ugyanarra vonatkozik.

Antal példákkal illusztrálja: ahhoz, hogy két névszói szintagma között korreferencia állhasson fenn, a második tagnak mindenképpen határozottnak kell lennie, akár határozott, akár határozatlan az első tag.

Balogh Lajos ismertette 1975-ben Dressler könyvét, melyben a korreferencia, anafora, katafora problémájával kapcsolatban azt írja, hogy a pronominalizáció csak lineárisan következhet be, vagyis először kell lenni a konkrét szónak, s csak utána szerepelhet a helyettesítő szó (MNy. 71 : 234–7).

Remélhetőleg már az eddigi példák is igazolták, hogy a „helyettesítő szó” is állhat előbb a szövegben, nemcsak a konkrét szó. Egyébként az utóbb említett mű egy későbbi kiadásában (Beaugrande—Dressler: Einführung in die Textinguistik. Tübingen, 1981.) Dressler a pro-formákat (azaz : a helyettesítő alakokat) vizsgálva határozottan elkülöníti egymástól az anaforát, a kataforát és a deixist. A kataforát így definiálja : a „pro-formának a korreferens kifejezés előtti való használata.” Ez a megállapítás ellentmond a már említettnek. Itt azonban figyelembe kell venni, hogy a két mű megjelenése között jó néhány év eltelt. Emez újabb kiadású könyvben a kataforáról szólva egy találó példát említenek a szerzők, amikor személyes névmást tölti be az előreutalás szerepét : „Az ő születése rendetlen volt, ezért ő szenvedélyesen szerette a rendet. . . Ő korán ölt (. . .) Mose ellenben mélyen meg volt hatódva Jahve láthatatlanságától” (Thomas Mann : A törvény).

(Megjegyzendő azonban, hogy ez a szöveg a német szöveg szó szerinti fordítása, s mivel a németben kötelező az ő személyes névmás kitétele, ezért szerepel itt is minden mondatban. A magyarban erre nincs szükség, jól mutatja ezt az 1.2. pontban említett példa.)

Véleményem szerint a kataforikus utalásoknak ez a típusa nagyon szerencsés, mert — mint itt is — négy bekezdésen keresztül felkelti és ébren tartja az olvasó kíváncsiságát annak a célnak az érdekében, hogy megtudja ki is az elbeszélés hőse.

A személyes névmási utalásoknak egy érdekes típusa az eddig említetteken kívül az, amikor a személyes névmás címbem vagy címként szerepel. Pl. Csorba Győző egyik versének címe: Ő. Ilyenkor két okból is betölti a névmás a kataforikus utalás szerepét. Egyrészt azért, mert grammatikai kifejezőeszköz, másrészt azért — mert már mint említettem — a címnek önmagában is előremutató szerepe van. Érdekessége ennek a példának

az, hogy amikor a versben magában szerepel a személyes névmás, a vers közepe táján, tehát mint versrészlet, már csak anaforikus, vagyis visszautaló szerepe van: „Ihleteim ihletője: | a kijáratoknál bejáratoknál | Ő áll ajtón öltöztet a szükséges áruhába”. Ez arra jó példa tehát, hogyan lehet egyazon elem katafora és anafora is egy szövegen belül más-más funkcióban.

2.1.2. A mutató névmások elemzésével részletesen foglalkozott Bánréti Zoltán és M. Korchmáros Valéria, de mindketten csak a visszautaló névmásokat tették meg figyelmük középpontjául, az előremutatókat nem említik meg.¹ Hogy mennyire keveset foglalkoztak mind ez ideig a kataforikus utalásokkal, arra jellemző, hogy pl. a Magyar Értelmező Kéziszótár az *az* és az *ez* címszónál megemlíti a jelentések között a visszautalást, de az előreutalást nem.

Mindez indokolja, hogy megvizsgáljuk a kérdést: valóban csak visszautaló szerepe lehet-e a mutató névmásnak. Mint láttuk, számos esetben mutató névmás fejezi ki az előreutalást, s ezek többnyire műcímekben szerepelnek. Ilyenkor tartalmuk részletes kifejtése csak a későbbiekben következik, tehát előremutató funkciójuk van. Pl.: „Ez voltál” (Csoóri Sándor). A négy soros vers az *ez* mutató névmás értelmét fejtí ki részletesen. Ugyanez vonatkozik arra a példára is, amikor a cím és a vers első sora megegyezik. Érdekes eset az, amikor a címben szereplő mutató névmás megismétlődik a vers közben, vagyis ha a cím valójában a vers valamely sora, ill. annak töredéke. Pl.: „Ez a nap” (Csoóri S.). Ilyenkor az utaló elem – vagyis az *ez* mutató névmás – csak a címben utal előre; amikor valamelyik strófában szerepel, tulajdonképpen már nem előre, hanem visszautal: „Egy nap veled, | egy nap megint az örület: (...) Ne félj, nem félek, ez a nap is | bebalzsamozza ágyadat...”

Összefoglalva: a szövegben a mutató névmás négy helyen szerepelhet. Mint láttuk, lehet olyan eset, amikor az utalószó csak a címben szerepel; megismétlődhet az első sorban, a versben magában, s végül szerepelhet a vers utolsó sorában. „Az a szép, régi asszony” című versét József Attila így zárja: „Csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek, azt a szép, régi asszonyt, amint a fényben elmegy.” Ebben az esetben is, természetesen, a versben visszamutató szerepe van az *az* mutató névmásnak.

2.1.3. A vonatkozó névmások is szerepelhetnek címben, pl.: „Ami marad” (Lukács Sándor). A műcímek esetében globális kohézió érvényesül, olyan címek esetében azonban, ahol a vers a címnek közvetlen folytatása (tehát ahol az első sor a címmel együtt alkot egy mondatot), nem globális, hanem lineáris kohézióról van szó.

2.1.4. A főnévi névmások közt a **határozatlan és az általános névmások** is lehetnek kataforák. Így pl. a *valami* és a *mindenki* névmás: „Valami elmúlt” (Lukács Sándor); „Mindenkinek ajánljuk ezt a filmet. Gyerekeknek és felnőtteknek egyaránt” (köznyelv). Az utóbbi mondat pontosan részletezi, tartalommal látja el az általános névmást.

2.1.5. A főnévi névmások mint utalások elemzésekor szándékosan hagytam hátra a **kérdő névmásokat**, noha a gyakoriság szempontjából nem állnak utolsó helyen. A kérdő névmások ugyanis az utalások esetében egy kicsit kirúgnak a többi névmási utaló elem közül. Az eddig elemzettek valamilyen személyre, dologra, eseményre, szituá-

¹ A mutató névmások vizsgálatánál meg kell jegyezmem, hogy jelen dolgozatomból elhagyom az alárendelő mondatok utalószavait. Ezek ui. inkább mondatgrammatikai mint szöveggrammatikai eszköznek tűnnek fel, hiszen két tagmondat között történik az utalás. Megjegyzendő azonban, hogy az utalószavaknak is több típusuk van: lehetnek olyanok, amelyek csakis utalószóként minősíthetők, s lehetnek olyanok is, amelyek közel állnak a kataforikus utalásokhoz. Hasonlóan problémás a vonatkozó mellékmondatok megítélése az utalás szempontjából. Mindkét kérdés további kutatást és részletezést kíván.

cióra utaltak előre, s hogy konkrétan mire, azt meg is tudtuk az utána következő szövegből. A kérdő névmások esetében más a helyzet. Az utalások vizsgálatakor eleve csak a kiegészítendő kérdés jöhet szóba, s ebből következik, hogy a kérdő névmás a szövegben választ, kiegészítést vár. Természetesen előfordulhat, hogy a kérdés megválaszolatlanul marad. A költőknél, fróknál ez stilisztikai, retorikai fogás; a köznapi beszédben, szövegben nagyon ritka. A kérdő névmás a közlést nyitottá teszi, mivel választ kíván. „Nyitottságánál fogva elvben minden kérdés a szövegnek későbbi részére utal, ahol a felelet van. A szöveg felépítésében tehát funkciója az előremutatás” (Vö. Balázs: A szöveg 116).

Mivel a kérdő névmások kiválóan alkalmasak az érdeklődés felkeltésére, sok költőnk szívesen használja őket: „*Ki* ad többet érte”; „*Ki* látott engem” (Ady Endre); „*Ki* vagy te”; „*Mi* ez a rejtély” (Kosztolányi Dezső).

A kérdések tehát azért, hogy feleletet várnak, szükségképpen előremutatnak, de csak akkor töltenek be kataforikus szerepet, ha a szöveg későbbi részében találunk rájuk vonatkozó feleletet. (Vö. Balázs i. m. 116).

2.2. A melléknévi és számnévi névmások sokkal ritkábban fordulnak elő utalásként, s ezen belül is kataforaként.

2.2.1. A melléknévi névmások közt is — a gyakoriság szempontjából — a mutatók állnak az élen: „*E* zord időben” „*E* földön” (Illyés Gyula).

Ezek az utalások csak a címbe szerepelnek, a versben nem térnek vissza. Ezáltal talán még jobban felkeltik az olvasó figyelmét, aki akaratlanul is várja, hogy a versben — a rímváráshoz hasonlóan — újra megjelenjen a cím, refrénként vagy másképp. A költő azonban feszültté teszi a helyzetet azért, hogy a címbeli kataforikus utalás feleletadási kívánságának másképpen tesz eleget, úgy ti. hogy az egész vers a címben szereplő erősen hiányos mondatnak a kiegészülése.

A következő példában konkrétan kifejtő választ kapunk az utalásra: „*Mindenemű* munkát vállalom: talpalást, sarkalást, cipőtágítást. . .” (köznyelv). A mondatban a kettőspont erősíti az előremutató általános névmás szerepét, utána várjuk a felsorolást, amely tartalmat ad az utalásnak.

2.2.2. A számnévi névmások közül sok általában a jelenre mutat, tehát a deiktikus utalás szerepét tölti be a szövegben. Akad azonban olyan is, amely kataforikus utalásként szerepel. Pl.: „*Valamennyien* eljöttek a születésnapomra. Ott volt az összes rokon és ismerős” (köznyelv).

2.3. A névmások elemzésekor nem szabad kihagynunk a határozószói névmásokat sem, annak ellenére, hogy talán ez az a csoport, amelyben a legtöbb példát találhatjuk a deixisre. A legtipikusabb eset az, amikor pl. ezt a mondatot halljuk: „Így múlik el a világ dicsősége!”. Ilyenkor az *így* határozószói névmásnak sem anaforikus, sem kataforikus szerepe nincs, hanem csakis deiktikus, hiszen a névmás jelentését csak az a szituáció határozhatja meg, amelyben valamire rámutatva vagy felháborodva, sópánkodva mondjuk vagy halljuk a szállóigét.

Mindezek ellenére a határozószói névmások kataforák is lehetnek. Feltűnő ezeknek pl. a címekben való használata: „*Így* dúdoló az uccán. . .” (Dsida Jenő); „*Úgy* él szivemben, Erzsí” (József Attila).

Balázs János megemlíti, hogy Hatvany Lajos „*Így* élt Petőfi” c. könyve óta több olyan kötet látott napvilágot, amely ehhez hasonló címen jelent meg, a legutóbb például az „*Így* élt Nagy Lajos” c. könyv.

Az így szerkesztett címek igen hatásosak tudnak lenni, mert tartalomváró elemük eleve felkelti az olvasó érdeklődését. Egy érdeklődő olvasó pedig felteszi magában az *így*-re a kérdést „hogyan?”, és addig olvassa a szöveget, míg kíváncsiságát ki nem elégíti.

A határozószói névmások másik jellegzetes előfordulási helye az idéző mondatok bevezetése.

3. S ezzel a kérdéssel már át is tértünk az idézés problematikájára. A mutató névmások (*ez, az ilyen, olyan, így, oly*) és a határozószói névmások is (*így, úgy*) gyakran előfordulnak idézésben. Ám itt is keveredik a katafora az utalószó problémájával. Nézzük például a következő két idézést.

(1) „Péter *ezt* mondta: »Hozd ide, légy szíves, a könyvet!«”.

(2) „Péter *azt* mondta, hogy kéri a könyvet.”

az első mondat egyenes idézés, ahol a mutató névmás (*ezt*) kataforaként szerepel. A második mondatban, amely függő idézés, a mutató névmás (*azt*) a mellékmondatra rámutató utalószóként szerepel. Érdekes megfigyelni, hogy az egyik névmás magas, a másik mély hangrendű. Az utalószó általában mély hangrendű szokott lenni a főmondatban. (Vö.: MMNyR. 1: 244, 257; 2: 340–1). A mutató névmás a második mondat esetében nem a beszédbeli következmény szerint alakul, hanem a főmondat és a mellékmondat viszonylatában tölti be funkcióját.

Nem vállalkozhattam az összes kataforikus utalás feldolgozására, csak a névmásiakéra mint leggyakrabban előforduló utalásokra. További kutatást kíván a téma; különösen az alárendelő mondatok utalószavainak, a vonatkozó mellékmondatoknak és az idézésnek a kérdése.

Kovács Zita

Zselic

A Nyr. 1986. évi 2. számának 223–5. oldalán közölt „Élt-e a Zselicség tájnév?” c. cikkében Reuter Camillo pellengérre állít azért, mert kiálltam az Árpád-kori *Zselic* név mellett, és tiltakozik „a minden alapot nélkülöző törekvés ellen, hogy a helyes magyarságú *Zselicség* elnevezést üldözik, a nagyközönség előtt lépten-nyomon hibásnak minősítik (Dunántúli Napló, 1985. aug. 14)”.

Amíg a „Magyarország földrajzinév-tára I. Fontosabb domborzati, táj- és víznevek (MÉM OFTH Bp. 1971.)” c. — a térképekre és a hivatalos kiadványokra kötelező — névjegyzék nem tette a *Zselicség*-et a dél-dunántúli kistáj hivatalos nevévé, addig térképeinken a kistáj egyöntetűen *Zselic* néven szerepelt. Helyébe 1971–80-ig a *Zselicség* elnevezés lépett. Ennek a most már hivatalos névnek mindössze egy évtizedes uralma az említett névalak elburjánzását eredményezte. R. C. javaslatára 1976-ban a mintegy 1140 km² területű Zselicből 90,5 km² a *Zselicségi Tájvédelmi Körzet* nevet kapta. A figyelmet a tájvédelmi körzetre főlhívó tábla odakerült — Simonfa és Bőszénfa között — a 67-es műút mellé. (Ott is állt a közelmúltig, amíg végre a SEFAG Zselici Erdészete le nem vetette.) A *Zselicség* nevet terjesztették és terjesztik még ma is a több kiadást megért könyvek: Kopasz Margit: Védett természeti értékeink (Mezőgazd. K. 1976.); Szántó Gábor: A szép tájú Somogy (Kaposvár, 1978.); Csapody István: Védett növényeink (Gondolat K. 1982.); Ortutay Gyula: Magyar Néprajzi Lexikon (Akadémia K. 1982.); Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára (Akadémiai K. 1978.).

A helyi, a népi *Zselic* név helyett a táj történetét nem ismerő „idegenek” — köztük a tömegkommunikációs fórumok munkatársai — ismereteiket a főtől sorolt források valamelyikéből véve — teljes jóhiszeműséggel a *Zselicség* névalakot használják. Magam is a jóhiszeműen „zselicségezők” táborába tartoztam 1979-ig, amikor is a *Zselicség* turista-térképe hátoldalára szánt tájismertetés összeállítását kaptam feladatul. Ekkor ébredtem rá, hogy milyen történeti értéke és megtartó ereje van a *Zselic* névnek. Akcióba léptem hát, hogy a táj a hivatalossá tett *Zselicség* helyébe kapja vissza a történeti *Zselic* nevet. Ezt nehezményezi R. C.

R. C. azt írja cikkében, hogy a tájvédelmi körzet nevének megállapításakor „a hasonlóan képzett tájnevekre és magyar nyelvérzékére támaszkodott”.

Úgy tudom, a helyes szóképzés alapkövetelménye, hogy a képzett szó íráskép tekintetében egyértelmű, hangképzésében pedig könnyen kiejthető legyen. A *Zselicség* szó ezeknek a kívánalmaknak nem felel meg, ugyanis *Zselicség*nek ejtjük, mert *Zselicségként* kimondani nehéz. A *-ség* képző nyelvünkben a 15. században vált használatossá, s csak fokozatosan vált tájnévképzővé is. A folyamat állomásai: 1. gyűjtőnevet, 2. jogi különállóságot, 3. tájnevet jelöl. A sorrend egyúttal időrendi is.

Michael Bombardi írja a „Topographica magni regni Hungariae” c., 1718-ban megjelent munkájában: „Jazyges, hungarus Jászok sive *Jászság* apellati”, (i. m. 165, Széchenyi Kvtár, Bp.), vagyis ‘a magyarok által jászoknak vagy jászságnak nevezett jázigok’.

Példa ez arra, hogy a képző először egy bizonyos, jogilag körülhatárolható embercsoportot jelölt. Mivel pedig a középkori feudális jog területi érvényű, a csoporttól kapta -ság képzős nevét az általa lakott terület is.

A föltételezés helyességét bizonyítja ilyen típusú középkori nevünk, az *Órség*. I. Károly király 1327-ben *eörnagsagh*-ot szervezett az Újvár és Borostyán várak között tartózkodó királyi örök részére (Csánki Dezso: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, II: 782). Ettől az „örnagság”-tól vette nevét az *Órség* (1409: *Ewrzegh*: Zsigm.O. 2/2: 218; 1428: Daidhaza in distr. *Ewrseg*: Kőrmendi 11 t. Alm. I. lad. 2. No. 2). Ez tehát az a terület, ahol a jogilag különálló örök, a „spiculatores” laktak.

Bél Mátyás még érezte, hogy a -ság/-ség-es tájnevek esetében jogi különbséggel kell számolni, mert az 1730-as évek közepe táján írt — csak kéziratos másolatokban fennmaradt — *Notitia Hungariae geographica Comitatus Simighiensis*-ének elején így ír: „a magyarok néha *Somogyságnak* is mondják (ti. Somogyot), mivel — mint azt máshol is megfigyeltük — egykor hercegség (ducatus) előjognak örvendett.”

J. M. Korabinsky az 1786-ban Pozsonyban megjelentetett lexikonjának 649. oldalán azonban nem utal már a nyelvi eszközökkel kifejezett jogi különbségekre — vélhetően azért nem, mert akkorra a tájnevek -ság/-ség-gel való kiegészítése már általánossá vált — amikor közli: „*Schág* a magyaroknál szóvégi képző, amelyet bizonyos körzetekhez szokás hozzátenni, ezért fordul elő a történelemben *Schomogyschág*, *Kunschág*, *Jászschág*, *Tótschág*, *Ormánschág*, *Scharmaschág*. Ugyanígy a *schég* szóvégi képző a *Nyírschegnél*.”

Ha sorra vesszük „A magyar nép táji-történeti tagozódása” (Akadémiai K. 1975.) kötetből a -ság/-ség képzős tájneveket — *Avasság*, *Bácskaság*, *Bánság*, *Bányaság*, *Barcaság*, *Báródság*, *Erdélység*, *Felsőörség*, *Galyaság*, *Göcsejség*, *Hajdúság*, *Hanság*, *Homokság*, *Jászság*, *Kiskunság*, *Mezőség*, *Nagykunság*, *Nyírség*, *Ormánság*, *Órség*, *Somogyság*, *Szalaság*, *Szepesség*, *Szerémség*, *Szigetség*, *Szilágyság*, *Szörénység*, *Vajdaság*, *Völgyesség*, *Zselicség* — az alábbi észrevételeket tehetjük: 1. A nevek többsége fogalmat jelöl. 2. 7 kivétellel mindegyik névpár is (*Zselicség*—*Zselic*). A 7 kivétel közül a *Jászság*-gal és az *Órség*-gel már foglalkoztam. A *Bánság*, a *Hajdúság*, a *Kiskunság*, a *Nagykunság* és a *Vajdaság* név is jogilag különálló népességet, illetőleg a területnek — ahol ezek a népek laknak — jogi különállását jelzi. 3. A kétalakú nevek közül a -ság/-ség-es névalakot többnyire félresöpörte már a rövidebb névalakot ésszerűen előnyben részesítő népi névhasználat (*Bácskaság*, *Erdélység*, *Göcsejség*, *Somogyság*, *Szalaság*). A *Zselicség*-gel most vívja harcát a történeti *Zselic*. 4. A nevek közül 6-nál előfordul nemzetiségi névhasználat is: *Avasság* ~ *Oas*, *Bánság* ~ *Banat*, *Barcaság* ~ *Burzenland*, *Szepesség* ~ *Spis* ~ *Zips*, *Erdélység* ~ *Ardel*, *Zseliség* ~ *Schelitz*. A betelepedett nemzetiség 6 közül 5 esetben a rövidebb névalakot vette át, ami arra utal, hogy letelepedésekor vagy nem élt még a -ság/-ség-es névváltozat, vagy ha élt is — mint pl. a németiségnek a *Zselic*-be letelepedése idején (I. R. C. 1677-es adatát), — azt maga a lakosság nem használta.

Figyelmünkre érdemes az egy kivétel. Az erdélyi *Barcaság* eredeti névalakja — oklevelek bizonyítják — *Barca* volt. Az oda már a középkorban betelepített szászok azonban a *Barca*-ból — a német *Landshchaft* fölhasználásával — *Burzenland* nevet képezték. Ha a *Barcaság*-ot a *Burzenland* magyar megfelelőjének vesszük, az megmagyarázhatja a *Barcaság* névváltozat kései föltűnését, de fölveti a kérdést — lévén a *Burzenland*-nál lehagyott *schaft* a magyar -ság/-ség német megfelelője — hogy tájneveink régi rövidebb alakjainak a -ság/-ség-gel való bővítése idegen hatást tükröz. Az ilyen típusú tájnévalakok éppen akkor szaporodnak el, amikor a török időkben kivérzett magyarságra rátelepszik a Habsburg-uralom. Véleményem szerint a -ság/-ség-es nevek a 17–19. század hivatalnoki névformái voltak.

A *Zselicség* név először a R. C. által ismertetett 1677. évi Consignatióban és annak a kivonatában — tehát hivatalnoki összeírásban — jelentkezik. Ezután több mint egy évszázadig nem találjuk írásbeli nyomát. 1812-ben jelentkezik újból a „*Süliseum, hung. Zselicz vagy Zseliczsgé*” névpárban Rummy Károly „*Descriptio geographico-statistico-topographica Comitatus Simighiensis*”-ének 56. oldalán. (Széch. Kvtár) Hivatalos összeírásban a *Zselicség* névvel ezután már nem találkozunk.

Legközelebb 1894-ben Csánki i. m. II. k. 571. és 706. oldalain és 1897-ben a *Pallas Lexikon* 15. k. 74. oldalán olvashatjuk. (Itt azonban újból csak névváltozatként, mert a lexikon 1900. évi 16. kötete (1198. o.) *Zselic, zselicség* szócikként tárgyalja.) Csak a *Zselicség* névalakot adja Csánki megint a Magyarország vármegyéi; Somogy vármegye (1914.) kötetben és Szeghalmy Gyula is a „*Dunántúli vármegyek*” (Bp. 1938.) c. könyv 503–6. oldalain. — *Nyíri Antal*: „A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása” (Kaposvár, 1939.) címmel ad ki dolgozatot, de annak bevezetőjében (5. oldal) így ír: „... a *Zselicbe* jutunk. Így nevezik a Kaposvártól délre elterülő »göcsejös« tájat...” 1971 előtt Gönyei Sándor: „Somogy Zselicség” (Id. Táj. 1953.), a Somogy Megyei IH: „Somogyi séták Kaposvár és környéke” (Kaposvár, 1964.) c. útikalauz és Zádor Mihály: „*Kaposvár*” (Kaposvár, 1964.) c. könyve népszerűsítik még a *Zselicség* nevet.

Ú j a b b á l l á s f o g l a l á s o k , r é g i b i z o n y í t é k o k. Kiss Lajos *Zselicség* címszó alatt tárgyalja a nevet (FNEsz.).

Ismerem a szerzőnek azt az álláspontját, hogy a nyelvfejlődés tendenciája tájneveink -ság/-ség-gel való kiegészülése irányában hat. (*Hany > Hanság, Nyír > Nyírség, Ormánd > Ormánság, Zselic > Zselicség*). Amíg azonban a példának vett első három névpár esetében a rövidebb névalakokon úrrá lett már a -ság/-ség-es név, addig a *Zselicség* ellenében máig erősen tartja magát az ősi *Zselic*. A zselicieknek *Zselic* áruháznak, kisvendéglőjük, expresszük, üdítőjük, *Zselici* Táj és Dél-*Zselic* téessük van, és a *Zselicségi* Tájvédelmi Körzetet is a „csak” *Zselici* Erdészet kezeli! K. L. a szó első előfordulására az (1897: *Pallas Lex.* 15: 74. Somogyvármegye) jelzetet adja. Az említett lexikon megadott helyén valóban a „Kaposvár tájékán (az ún. *Zselicségben*)” szöveg olvasható, de az idézett lexikon 16. kötetének 1198. oldalán nem *Zselicség, zselic*, hanem *Zselic, zselicség* szócikk tárgyalja a kistájat, ami a *Zselic* név múlt századvégi elsőbbségének a bizonyítéka. A „de 1.1093 k.: *selez*: PRT. 1: 592 is” jelzet utal a tájnév első okleveles alakjára. Föltételezhető hát, hogy kutatásai során találkozott a mai *Zselic* egyéb (*zeles, zelis, sziliz, seliz* stb.) névelődeivel is. Nem ismerhette még Horváth Imrénék a *Zselici Dolgozatok* IV. (Pécs, 1979.) 112. oldalán kifejtett elméletét. Ebből idézem: „...véleményem szerint a »zselici« kanászfalvak a pannonhalmi apátság »szélső« birtokai voltak. Nemcsak D-en, hanem É-on is a *Zselic* szóval jelölték a szélső, a peremterületet. Az elnevezés tehát innen eredhet. Állításaimat a következő érvekkel támasztom alá:

1. A TESz. szerint a *szél* jelentésű szavunk 1181-ben a *Quoddam praedium „Zeles”* szövegben bizonyos mezei ingatlant jelent, amely valaminek a határvonalán feküdt. ...Az ugor alak a *selz lehetett. Ha figyelembe vesszük, hogy az apátság alapításának idején, azaz a X. sz. végén nyelvünkben még hiányzott a *zs* hang, amely végül is csak az ómagyar korszak legelső századaiban alakult ki az „s” hangnak eladdig hiányzó zöngés párjaként, könnyen és érthetően eljutunk a *selz alapalakból a *szelz*, majd pedig a *szeliz* és végül a *zselic* alakhoz.

2. A második bizonyítékot a PRT. I/322. oldalán találjuk meg. Ez így hangzik: „A Szent Mártoni (Pannonhalmi) Apátság „szélső birtokai” északon és délen így érdekes hasonlóságot tüntetnek föl annyiban, hogy a Vág folyó palotai és sallai vidékén éppen úgy 10 faluja volt az apátságnak, mint a *Zselicségben*. Északon és délen egyaránt 60–60 eke föld, 300–350 háznépkel, ott is volt *Füzegy-Füzegyűtő*”.

Attól eltekintve, hogy az idézett szövegnek mind az 1., mind a 2. pontjában adat-

hibák vannak — amelyekkel most nem foglalkozom —, ezt az elméletet a *Zselic* név eredetéről figyelemreméltónak tartom.

A közelmúltban megpróbáltam az Árpád-kori 10 zselici kanászfalut a földrajzinév-tári térképre azonosítani. Megállapíthattam, hogy nem szerepel köztük se *Füzegey*, se *Füzegető*. Ezzel szemben mégis helytálló a PRT állítása, mert a 10 falu „egy határgyűrűjén belül” napjainkban is él a *Füzi-erdő* és a *Füzi-dűlő* határnév — őrizve emlékét a Csánki szerint 1307-ben itt létezett terra *Fyuz* (1346-ban *Villa Fyuz*) és az 1360-ban erre feküdt *Fyzweulghnek* (Csánki i. m. II: 606). *Csánki* két települést ismertett itt. Én a 3 név ellenére is csak egyet tartok valószínűnek. Meg van hát délen a *Füzegey* ~ *Füzegető* megfelelője. Van azonban még más figyelemre érdemes észrevételem is. Mivel a *zselici* „egy határkörön belül” a 10 falu közül *Nyírákol* emlékét határnév még csak névtöredékben sem őrzi, ezt a falut mai határnév alapján nem sikerült lokalizálni, de a *nyír*-előfordulás alapján sejtem, hogy az adott körön belül merre lehetett. Szlovákiában ma *Zeliezovce*től DNy-ra van *Nyrovce* falu, a déli *Nyírákolnak* a valószínű északi párja. Érdemes lenne tehát Horváth Imre néveredet elméletét érdemben megvizsgálni. Erre azonban én nem vagyok hivatott.

Ez után a kitérő után hadd világítsam meg a *Zselic* tájnév megbecsülendő történetiségét! A *Zselic* első említése egyesek — így R. C. által említett D. N. 1985. aug. 14-i cikk állítása szerint is — egy 1068-as, más közlés szerint egy 1083-as oklevélben történik. Mindkét állítás bizonyíthatóan téves. (Állításom megindoklása időigényes, ezért elhagyom!) A *Zselic* — „. . .XV. praedium est infra *Selez*” szövegben — I. László királynak azon 1093 körül készült oklevelében fordul elő, amely a Pannonhalmi Apátságot korábbi birokainak tulajdonában megerősíti, amelyek mellé 15. birtokul 6 adományoz egyet a *Selez* erdő mellett disznók legeltetésére 30 kanással és 300 disznóval (PRT. I: 592). Ezt követően egy 1226-ban kelt oklevél „ecclesia s. Ladislai de *Selyz*” szövegében tűnik föl a *Zselic* neve (PRT. I: 681). (Közbevetőleg: Valószínű, hogy az 1175, 1181, 1216, 1222-es oklevelek *Zeles*, *Scelus* névadatai erre a *Zselicre* vonatkoznak. Ezek névemlítő szövegrészeit nem ismerem, jegyzetelésükhöz sincsenek forrásadataim). Egy 1228-as oklevél a „colera ceperunt silvas de *Selyz*” stb. szövegével azt említi, hogy a *Zselicbe* nemrég telepített tótok megkezdték az erdők irtását (PRT. I: 691.). 1237–40 között Albeus magister nyitrai kanonok a pannonhalmi apátság birtokait összeírva jegyzi föl: „In silva *Zeles* sub uno gyro praedia sive circulo metarum sunt X ville subulcorum” (Wenczel: Árpád-k. Új O. II: 1–25). Ezek a fentebb már említett zselici kanászfalvak.

A *Zselic* következő említése 1257-ben a „collecta populorum monasteri sui Sancti Jacobi de *Selyz*” (Ho. VI: 60), majd 1258 körül „terra ecclesiae sancti Jacobi de *Selez*” (HO. VI: 62) szövegben történik. 1269-ben a mai Almásskeresztúr területén volt Keresztúrról „Keruchur que est in *Zelasio*” (Smic. VII: 242) jegyzi föl oklevél, hogy a *Zselicben* fekszik.

„A *Zselicben* fekvőnek mondják a Pécsvárad és Bonyhád között fekvő Nádasdot 1296: de *Zelyzyo*, in *Zelyz* (W. X: 232–3)” — idézem Györffy György: „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” I. 247. oldaláról. Erre azért térek itt ki, mert előbb R. C., majd könyvében Gy. Gy. — egyebek közt erre az oklevélre hivatkozással — állítják, hogy a *Zselic* a középkorban „Pécsváradon túl K felé is” kiterjedt. A hivatkozott oklevél szövegét még nem ismerem, s így nem tudom megállapítani, hogy az említett *Nádasd* nem az a *Nádasd-e*, amelynek emlékét Kaposvár és Cserénfa között ma is őrzi a *Nádasdi-erdő* határnév. Szükséges a kérdés fölvetése a középkori *Zselic* kiterjedésének tisztázása szempontjából.

1309-ben a „monasterium b. Jacobi de *Zelyzio*” (Anj. O. I: 174); 1310-ben „possessio Nirokul in *Zelizio* existens” (PRT. II: 357); 1327-ben „Nadfeu in comitatu Tolnensi in *Zelizio*” (Zichy Okmt. I: 296) vonatkozások említik a *Zselicet*. Nádfő ma határ-

név Kercseliget (Somogy m., középkorban Tolna vm.) határában, a mai Zselic ék. sarkában.); 1328-ban „*possessiones in Selizio existentes*” (PRT. II: 485) szövegben tűnik föl a Zselic neve; 1330-ban a mai Almamellék határában létezett Szentegyed faluval kapcsolatosan „*portionem . . . Selizio in s. Egidio*” (Baranya m. lt. 1) történik utalás a Zselic névre. 1347-ben „*officinalis capi. eccl-e. Quinque ecclesiensis de Zelyz*” (Z. II: 232); 1358-ban „*abbas monasteri s. Jacobi de Zelisio*” (Anj. O. VII: 92); 1369-ben „*in districtu de Silizio*” (PRT, II: 528); 1405-ben „*in Zelisio*” (Sz. O. I: 3929) szövegrészekben találjuk a Zselic nevét; 1408-ban egy oklevél a mai Mozsgó határában említi *Zelyzyzenthgal* falut (Zs. O. II: 6055); 1417-ben „*Abbas de Selizyo et ecclesia sua in Selyzio*” (DI. 10560) szöveg egymás mellett két írásképpel említi oklevélben a Zselicet. — 1425-ben „*mon. s. Jacobi de Silizio*” (DI. 11700), 1426-ban „*abbas ecclesia s. Jacobi de Selyzio*” (DI. 11780), — 1443, 1452 és 1493-ban „*abbas s. Jacobi de Zelisio*” (DI. 13726; DI. 14569; DI. 19944) névalakokkal jelentkezik a Zselic; Az 1508-as bencés Canonica Visitatio a „*de Silisio*” névalakkal jelzi a *zseliczszentjakabi* monostort (DI. 21890).

1093 — 1508 között 27 oklevél Selez, Zeles, Seliz, Zeliz, Siliz, Ziliz neve, illetőleg e nevek latinos változatai egyértelmű bizonyítékai a Zselic névalak elsőbbségének a Zselicséggel szemben!

Hogy használják a táj nevét a „bennszülöttek”? A „futtóvendégek”? A bécsi egyetem Natio Hungarica anyakönyvei 1454-ből Ambrosius de *Sylicze*, 1455-ből Benedictus de *Zelizio*, 1505-ből Lenardus Jámhor ex *Zelisio*, 1538-ból Symon Mindzentinus ex *Sylisio* nevekben utal a Zselicre. — Ha *Zrinyi Milós* aláírásában a „*de Zrynio*” *Zrinyinek* olvasandó, akkor a „*de Zelizio*, — *Zelisio*, -*Selizio*” stb. névalakok is csak *Zselic (Zselici)*-nek olvashatók.

A török idők után Bél Mátyás i. m. — az 1730-as évek közepén — a „*mons Zeliczen-sis*”-t említi. — Festetics Kristóf 1765-ben kelt végrendeletében „*a Zselizben fekvő . . . falucskaít és az ugyancsak Zselizen található akármely nevezetű pusztáit hagyományozza Lajos fiára és annak utódaira*” (Szabó Dezső: „*A hg. Festetics család története*”. Bp., 1938. 131.). — J. M. Korabinsky már említett lexikonának térképmelléklete *M. Zelics*-et ábrázol Kaposvártól D-re; Hedrahelynél *Berg Zelicsch*-et, Kaposvárnál *Gebirge Zelicsch*-et említi a szöveg. — R. C.-nek kár volt cikkében Windisch 1780-ban kiadott „*Geographica*”-jának *Schelitzer Gebirge*-jét megemlíteni, mert a *Schelitz* névalak nem a magyarosnak meghirdetett *Zselicség*, hanem a *Zselic* névalak német megfelelője! — 1799-ben Kitaibel Pál — ellentétben a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége R. C. által hivatkozott 1982-es névjegyzékének „*das*” *Schelitz*-ével — helyesen a „*die*” névelővel adja az általa *Zselicz*-nek írt táj nevét.

A *Zselic* név 19. sz.-i előfordulásaiból említettem már az 1812-es „*Siliseum, hung. Zselicz* vagy *Zselicség*”-et. Itt azért utalok rá megint, mert a névalternatívai sorrend a *Zselic* névalak 19. sz. eleji elsőbbségét igazolja. — 1832-ben a SAS folyóirat XI. k. (Landerer Ny. Pest) közölte Horváth Elek kaposvári tanár útleivelét, amelyben „*. . . a hegyes völgyes Zselicz — így nevezik Somogy keleti-déli erdős hegyes tájékát*”, tájmegjelölés olvasható (Zselici Dolg. III. Pécs, 1976. 103.). — Fényes Elek: „*Magyarország leírása*” (Pest, 1847.) és Magyarország geographiai szótára (Pest, 1851.) a Somogy *Zselici* dombokról beszél. — Csorba József: Somogy vármegye ismertetése (Pest, 1957.) *Zselic* néven említi a tájat. — 1858. ápr. 20-án a Vasárnapi Újság közli Filep Istvántól „*Zselicz-Kisfalud*” általános ismertetését. Ebben ő is a *Zselic* nevet említi. — Ugyancsak a Vasárnapi Újságban (1858. okt. 1.) olvashatjuk Bosznai Viktor írását „*Zseliczünk*”-ről. — Pesty Frigyes 1864. évi névgyűjtési kérdőíveire Kisasszondról azt jelentik, hogy „*a Zselic szélén*”, Visklóról (ma Somogyviszló), hogy „*a Zselic erdő tövében fekszik*” (Vargha Károly: A dél-keleti Zselic. Kaposvár, 1941.). — 1894-ben Baksay Sándor: „*Az Osztrák—Magyar*

Monarchia írásban és képben" XIII. k. *Zselic*-nek, Csánki D. viszont — amint utaltam már rá — *Zselicség*-nek mondja a tájat. — Németh Béla: Szigetvár története (Pécs, 1903.) *Zselicet* ír, miként Gruber János: Morzsák a 40 éves asztalról (Kaposvár, 1913.) könyve is. — 1914-ben Csánki D. i. m. (Somogy vármegye) megint a *Zselicség* névváltozatot népszerűsíti. — Kogutovicz Károly: A Dunántúl és Kisalföld írásban és képben c. (Szeged, 1930.) könyve: „Végre egy táj, aminek neve van!” fölkiáltással üdvözlí (I. k. 215. o.) és *Zselic* néven ismerteti a tájat.

Ezután 1938 és 1939-ben Szeghalmy Gy. és Nyíri A. — a *Zselicség* névalakot terjesztő, már ismertetett — munkái következnek. — 1941-ben Vargha Károly figyel föl arra, hogy nemcsak szóban, de írásban is terjed a *Zselic* ~ *Zselicség* névzavar. Fentebb már említett dolgozatában következetes a *Zselic* névalak használatában. — 1953-ban és 1956-ban megint a *Zselicség* névalakot terjesztő kiadványok következnek.

Miért lemondani egyetlen ősi tájnevünkről? Ezek után a *Zselic* névalak pozícióját erősítik Pécsi—Sárfalvy: Magyarország földrajza (1960.), — Bulla Béla: Magyarország természeti földrajza (1962.), — az Új Magyar Lexikon (Akadémia K. 1962.), — Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. (Akadémia K. 1963.) c. munkák. — 1964-ben megint a *Zselicség* névváltozat jelentkezik Zádor M. már említett „Kaposvár” monográfiájában.

Fontos munka Pécsi Márton—Somogyi Sándor: Magyarország természeti tájai és geomorfológiai körzetei c. tanulmány (Földr. Közl. XV. 1967.), amely országos, egységes decimális számrendszerében a 4. 3. sz. alatt geomorfológiai körzetként a *Zselici-dombság*, 4. 4., sz. alatt természetföldrajzi tájként pedig *Zselic* néven ismerteti a tájat. — Szilárd Jenő: Külső-Somogy kialakulása és felszíni alaktana (Földr. Tanulm. 7. 1967.) a *Zselici-dombság* nevet használja. — A Kaposvári Városi Tanács Műv. Oszt. által 1964-ben kiadott Kaposvári útikalauz, — Kanyar József: Harminc nemzedék vallomása Somogyról (Kaposvár, 1967.), — Rédling Géza: Somogy megye földrajza (Kaposvár, 1970.), — Leskó László: *Kaposvár* (Kaposvár, 1971. és Lehmann Antal: A *Zselic* természeti földrajza (Pécs, 1971.) c. munkák következetesen és egyöntetűen a *Zselic* nevet használják.

A *Zselicség* 1971-ben hivatalos térképi névvé nyilvánításának rendkívül káros következményeiről a dolgozat elején már szóltam. A *Zselicség* átmenetileg háttérbe szorította ugyan, de a helyi és az írásbeli használatból nem tudta eltüntetni a *Zselic*-et. 1971—1981-ig a *Zselic*-kutatók közel 70 — csak a *Zselic* nevet használó — szakdolgozatát közzétették a *Zselici Dolgozatok I—V. füzetei*. (Kaposvár, Pécs.) — A *Zselic* névalakot használják a — Lovász—Wein: *Délkelet-Dunántúl geológiája és felszínfejlődése* (Pécs, 1974.), — Kulcsár—Laczkó: *Magyarország megyéi és városei* (Kossuth K. 1975.), — a Kanyar József szerkesztésében kiadott: Kaposvár Várostarténelmi tanulmányok (1975.), — Frisnyák Sándor: Magyarország földrajza (1978.), — Karádi-Oppe: Mecsek és környékének útikalauza (1979.) c. munkák is, — és végül: Magyarország természeti tájbeosztás térképe (M = 1 : 525.000; MTA FKI; KV. 1980.). E térkép 4.4.4. sz. tájegysége a *Zselic*.

A *Zselic* nevet használó itt felsorolt, újabkori írásbeli források sokasága azt bizonyítja, hogy a *Zselic* elnevezés a *Zselicség*-gel szemben nem szorul védelemre. Ez azonban részben csalóka-látzat. A névforrások zöme ugyanis csak néhány száz szakembert érdeklő munka. Ezzel szemben a *Zselicség* névformát az ismételt utánnyomott népszerű kiadványok, valamint a tömegkommunikációs fórumok a legszélesebb körben terjesztik. Így hát legrégebbi történeti tájnevünk, a *Zselic* állandó és éber védelemre szorul.

Nagy János

Pótura — poltura Penavin Olga válogatásában jelent meg a Jugoszláviai magyar nyelvjárások című tanulmánykötet (Újvidék, 1982.), amely kitűnő keresztmetszetet ad az 1945 utáni kutatási eredményekről. A tanulmányok között olvashatjuk Saffer Veronika Adalékok Kanizsa község és környéke nyelvjárásának szociolingvisztikai vizsgálatához című dolgozatát (i. m. 68–70), amelyben egyebek között ír „A család és a családhoz való viszony az erkölcsi értékrendszer megnyilvánulása” kérdéséről a nyelvjárást beszélők különböző beszédshituációiban. Az erkölcsi értékrendszer igazolására a következő nyelvi adatot és magyarázatát is közli a tanulmány. „Máské tud ez a Pótura Maris, csak az uccán ül egisz áldott nap. (. . .) Enyhén ugyan, de elítélik az elvált asszonyt, aki más férfival él. Annak »pótura van«” (i. m. 70).

A szerzőnek ez a magyarázata nem győz meg engem, hitelességében kételkedem, ugyanis a *pótura* tapasztalataim szerint napjainkban már egy nyelvjárási archaizmus, amelynek a jelentését a mai beszélők, különösen a fiatalok nem ismerik, illetőleg nem pontosan ismerik. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán 1973-ban, Szombathelyen előadást tartottam A tájszókészlet aktivitása Lendva környékén címmel. Ekkor szerepelt a vizsgált tájszavaim között a *pótura* is, amelyet az alábbi mondókból cédláztam ki: „Aggyon Istan pénzt, bort, buzát, léleküdvösséget a gazdának 100 forintot, a gazdaasszonynak egy putton *póturát*.” Adatközlőim a szó jelentésére vonatkozóan nem tudtak információt adni, annak ellenére, hogy a szó valamilyen népszokáshoz, köszöntőhöz kapcsolódó szövegben fordult elő.

A *pótura* a *poltura* nyelvjárási alakváltozata a szótagzáró *l* kiesésének eredménye. Jelentésére vonatkozóan a következőket olvashatjuk:

„(Tört) Egy garasnak, azaz három krajcárnak a felét, vagyis másfél krajcárt érő magyar váltópénz, ill. egy-egy ilyen ezüst, később réz pénzdarab. Nálunk Mária Terézia idejében érték az utolsó poltúrákat.

(átv. rég) Nagyon kevés pénz, jelentéktelen összeg; fillér, fitying. Nem ér egy poltúrárt; lyukas poltúrárt vagy fél poltúrárt sem ér: semmit sem ér” (ÉrtSz. 5: 789).

„Forgásból végkép kiveszett pénznem, mely másfél krajcárt, vagyis félgarast ért. Eredetileg szláv, s elemezve pól turák — fél turák. Egy fapóturát sem ér” (Czuczor — Forgási: A magyar nyelv szótára 5: 335. Pest. 1870.).

A szó kiavulására utal a vajdasági dr. Dávid András: Nyelv és varázs című munkájában (Tankönyvkiadó, Bp. 1980. 182). Előadásomhoz való hozzászólásában a fenti jelentésre hívta fel a figyelmet Juhász Dezső is.

Az elmondottak alapján megítélésem szerint a *Pótura Maris* megnevezés a 'keveset érő, hanyag, rendetlen, dologtalan' nőt jelenti. Ezt igazolja a mondat jelentése is, amelyet a szerző közöl tanulmányában. Így a „más férfival él, pótura van” magyarázatot félreértésnek tartom.

Napjaink nyelvében élő nyelvjárási archaizmusok magyarázatával óvatosan kell bánnunk. A nyelvi változásnak lehet olyan iránya, hogy a teljes jelentésváltozás eredményeként a nyelvben neologizmus jön létre, de ennek megvalósulását is csak a nyelvi adatok igazolhatják.

Guttmann Miklós

Morgó. A Nyr. 111. (1987-i) évfolyamának 1. számában Margócsy József foglalkozott a szó jelentésével. Francia eredetét nem tartja teljes mértékben elfogadhatónak. Ezt írja: „Régebben magam is hajlottam a *morgue-morgó* eredeztetés elfogadására . . . A levéltári, várostörténeti böngészgetések alapján azonban mást kell vallanom.”

A szerzőnek ebben a kérdésben vallott tamáskodásával egyet kell értenem, mert az általam ismert határreész, amit ez a fogalom, ill. szó takar, sehogyan sem illik a 'tetem-

néző, hullaház' jelentéshez. Ez az „illetlen”-ség készítetett arra, hogy foglalkozzam e kérdéssel, bár nem vagyok nyelvész, csupán amatőr honismereti munkás. Az alábbiakat adom közre további vizsgálódásra.

A szóval még szülőfalumban, Csikvándon (V.m.) találkoztam első ízben. Szülőfalumban egy határrészt jelöltek és jelölnek ezzel a szóval, s e határrész közelében volt szüleimnek is pár hold földje, annakidején magam is jártam ott.

Ez a *Morgó* nevű dűlő nagyon messze van a falutól, ezért ott semmiféle hullaház nem lehetett; senki sem ment volna ki oda halottat nézni. Ha mégis meghalt volna valaki a határban, akit nem ismertek, arról fennmaradt valami, ami az esetre utal. Példa erre a *Kódistemető* elnevezés, mert itt valóban meghalt egy koldus és ott temették el, ahol megtalálták.

A *Morgó* olyan helyen van, amely a XV. sz.-ig ismert valamennyi környékbeli településtől távol esik, és területén semmiféle településnek sincs nyoma.

A napóleoni háborúk is elkerülték ezt a vidéket, tehát ez a körülmény is megkérdőjelezi a francia eredetet. (A környék lakosságának a francia műveltsége egyenlő volt a nullával, ezért kizárt dolog, hogy éppen francia szót használjanak egy dűlő megnevezésére.)

Az 1825. évi határjárási (földvizsgálati) jegyzőkönyvek adatai szerint az általunk *Morgó* név alatt ismert dűlőt és a vele szomszédos dűlők neveit is többes számban írták: *Nyárosok, Morgók, Négyesek, Horgasok-alsó, Horgasok-felső*. A többes számmal való megjelölés ellentmond a francia eredetnek. Esetünkben morgókról (morgó emberekről) van szó, akiknek ezen a határrészen volt a földjük.

De miért morgolódtak ezek az emberek, akiknek ebben a dűlőben jutott föld? Erre a kérdésre elfogadható magyarázatot adnak a korabeli társadalmi viszonyok és a talaj szerkezete. Minden település határának, így a csikvándi határnak is van jó termő és rosszul termő része. A jobbágyvilágban, de különösen a majorosodást megelőző években (1750–1770) a falu határát teljes egészében a jobbágyok bírták jobbágytelkeként.

A jobbágyok a háromnyomásos gazdálkodás szerint művelték földjüket, azaz két évig művelték, azután egy évig pihentették vagy legelőként hasznosították. A két év leteltével újra felosztották egymás között a jobbágytelkek nagyságának megfelelően. Akinek jól termő föld jutott, az örült, de akinek rosszul termő jutott, az bizonyára nem örült a szerencséjének. A *Morgó* nevű dűlő nem tartozott az irigyelt dűlők közé, ezért *Bárnevóna-tag*-ként is emlegették.

De mitől rossz ez a terület, hogy gyenge a terméshozama évről évre? Attól, hogy ezen a részen rossz a föld talajvízháztartása, a talajvíz szintje erősen ingadozik. Érzékenyen reagál a kevés csapadékra éppúgy, mint a sokra. Az előbbi esetben itt már szárazság van, amikor a többi részen ennek semmi nyoma. Ha egy kicsit több a csapadék, akkor meg víz alá kerül itt a föld. Ilyen bizonytalan termésingadozás mellett nagy volt a létbizonytalanság azoknál, akiknek itt volt földjük; jogosan méltatlankodtak, morgolódtak. Ez a szó pontosan fejezi ki azt, amit takart, amit eredetileg is jelölt és jelöl.

Polgár Kálmán

Nyelvi illetan. Szerkesztette: Deme László, Grétsy László, Wacha Imre.
Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1987. 454 oldal

Mielőtt belefognék ennek a minden túlzás nélkül h é z a g p ó t l ó n a k nevezhető könyvnek az ismertetésébe, hadd idézzek fel három kis jelenetet, melynek az utóbbi időben szem- és fültanúja voltam:

1. Nyugdíjas külsejű, kopaszodó férfi álldogál az autóbusz hátsó peronján, mögötte farmeros-sportcipős bakfislány.

— *Leszáll a következőnél?* — kérdi a leányzó az idős embertől, mire az, a meglepetéstől szóhoz sem jutva, tétova mozdulattal a jelzőgomb felé nyúl.

2. Egyik vidéki városunk nagyon szép modern képtárának tágas, ízlésesen berendezett büféjébe két húsz év körüli, bajszos fiatalember zúdul be. Egyikük odaveti az édesanyja-korú kávéfőzőnőnek:

— *Két kávé!*

Az asszony nem felel, az arckifejezését nem látom (csak sejtem), de már készül is a kávé.

3. Másik büfé, másik kávé. Annak az intézménynek a büféjében, amely többek között ezt a folyóiratot is kiadja, egy középkorú férfi az asztalnál ülve falatozik, közben, ahogy ez itt szokás, főzik a kávéját. Az el is készül, a fiatal és igazán csinos büfésnő oda szól a férfinak:

— *Itt a kávéja!*

A vendég azonban, miért, miért nem, ahelyett hogy odamenne érte, feláll és távozik. A kávé a pulton marad.

Egyik szereplő szájából sem hangzott el semmi olyan, amit nyelvi durvaságnak vagy épp trágárságnak minősíthetnénk. De mind a három esetben megsértődött valaki, mégpedig jogosan, mert úgy érezhette: beszédpartnere semmibe veszi a nyelvi érintkezés általánosan elfogadott szokásait, normáit.

Van azonban még egy közös vonása a fenti három történetnek, s éppen ez az, ami miatt érdemesnek látszik közreadni őket: az tudniillik, hogy aki megsértette a másikat, láthatólag akaratlanul tette; úgy vettem észre, egyikük sem volt tudatában annak, hogy vét valamely frott vagy íratlan nyelvi viselkedési szabály ellen.

Ez is mutatja, milyen nagy szükség volt már egy ilyen kézikönyvszerű tanácsadó kötetre, amely a nyelvi illetan fő- és részletkérdéseibe egyaránt betekintést nyújt. Kár, hogy az effajta könyveket többnyire azok olvassák el, akik enélkül is ügyelnének nyelvhasználatukra. „Egy kicsit úgy vagyunk ezzel — idézhetjük Pozsgay Imre szellemes ajánló sorait —, mint az alkoholizmus elleni küzdelemmel: a józan többség tagjai egymást próbálják meggyőzni az alkohol ártalmairól, amíg a részek és alkoholisták a kocsmában vannak” (9).

Ezt a hatókört, a nyelvi ismeretterjesztésnek folyvást bővülő, de mégsem igazán tág körét akarják kiterjeszteni azok a társadalmi és politikai szervezetek, amelyek felajánlották segítségüket a beszéd- és magatartás-kultúra ügyének felkarolására. De miért

is fontos a Hazafias Népfrontnak és a többi társadalmi szervezetnek a nyelvhelyesség, a pallérozott beszéd? Azért — adja meg a választ a kötetet (Kovalovszky Miklós társaságában) lektorként is jegyző politikus, „mert a rossz vagy durva beszéd rontja az emberi kapcsolatokat; közönségessé teszi a gondolatokat; a mellébeszélés elkeni a felelősséget, végső soron rontja az állampolgári minőséget. Ez ennek az ügynek a politikuma” (uo.).

Ha tehát egyetértünk Illyés Gyulának azzal a gondolatával, hogy „Jól beszélni és írni . . . igazánból: jellemkérdés” (idézi és fejezetcímül is kiemeli Deme László: 51), akkor ebből az is következik, hogy a nyelvművelés — és különösen egy nyelvi illetan — csak akkor töltheti be feladatát, ha az egész embert, az emberi viselkedés egészét fogja be látószögébe. Vagyis a nyelvit és a nyelven kívülit itt még annyira sem szabad elválasztani egymástól, mint más nyelvészeti kutatási témákban. Hogy a könyv szerzői és szerkesztői ezzel mennyire tisztában voltak, annak bizonyítására elegendő a kötet tartalmát röviden ismertetni.

Az első rész (11—170) a társas érintkezés alapkérdéseit, nyelvi eszközeit, formáit tekinti át (szerzői, a fejezetek sorrendjében: Deme László, Z. Szabó László, Bíró Ágnes, Tolcsvai Nagy Gábor, Graf Rezső). Az általános kérdéseken kívül itt szól a kötet a t e g e z ő d ő sről (59—92), a k ö s z ö n é s formáiról (93—127), a m e g s z ó l í t á s o k ról (128—49) és az í r á s b e l i közlés (levelezés, köz- és magániratok szerkesztése) nyelvi illetanáról (150—70).

A könyv második nagy szerkezeti egysége „Udvariasság, nyelvi illem (és illetlenség) a gyakorlatban” címmel a mindennapi élet tipikus helyzeteinek nyelvi viselkedési tudnivalóit ismerteti (171—366).

A bevezető fejezetben Grétsy László ír az udvariasságról általában, majd összeállítja „a nyelvi udvariasság kiskatéját” (178—81):

- Ügyeljünk a külalakra, a helyesírásra!
- Szóválasztásunk udvarias legyen!
- Fogalmazzunk világosan, kerüljük az olyan idegen szavakat, melyeknek jelentését beszédünk vagy írásunk címzettje(i) feltehetőleg nem ismeri(k)!
- Ne beszéljük agyon a mondanivalónkat!
- Ne fojtsuk bele a szót beszédpartnerünkbe!
- Arra is figyeljünk, amit ő mond!
- Ne mulasszuk el a „nyelvi segítségnyújtást”: próbáljuk egy-egy jól eltalált nyelvi fordulattal áthidalni a kellemetlen helyzeteket!

A következő fejezet (Grétsy László, Szende Aladár és Wacha Imre munkája) a gyakorlati élet színtereire: a családi otthonba, az utcára, a munkahelyekre vezet. Mennyi alkalom az udvariasságra, de persze az ellenkezőjére is! Mennyi akaratlan sérelem, hiszen a szabályok nem ismerése ebben sem mentesít a következmények alól! Külön is szól a könyv az iskoláról és a laktanyáról mint olyan sajátos munkahelyről, ahol állandóan ott dolgozó és ideiglenesen oda „vezényelt” emberek kommunikálnak egymással. Felvonulnak „mindennapi ügyeink”: megrendelő és szolgáltató, vevő és eladó, orvos és beteg, eladó és hallgató kapcsolata s a nyelven keresztül megnyilvánuló (és jó esetben: meg is oldódó) konfliktusai. A nyilvános szereplés illetana kapcsán magvas gyakorlati retorikát is ad Szende Aladár; Wacha Imre pedig a szórakozóhelyen való viselkedés elemi tudnivalóiba igyekszik beavatni az ifjabb olvasót (kérdés, hogy az megszívleli-e a szerzőtől kapott tanácsokat).

A második rész zárófejezete: „A trágárságtól ments meg, uram, minket”. Bachát László vállalkozott ennek a „halmozottan kényes” témának a taglalására, a jelenség fontosságához illő terjedelemben (327—66). Érdeme, hogy a nyelvtörténeti előzményekről is megemlékezik, hiszen trágárság mindig is volt, csak épp a használati köre volt más (szűkebb?), mint napjainkban. Végül összefoglalja a durva beszéd terjedésének okait:

külső hatás („világjelenség”), elsősorban a külföldi szépirodalom, film, televízió, popzene és pop-„kultúra” befogadása révén; a világháború, a katonáskodás; az 1945 utáni nagy társadalmi átrendeződés, átrétegeződés; a nagyvárosi életforma térhódítása; a családon belüli vulgáris stílus mint élet- és magatartásmodell; az irodalom, a színház, a film, a rádió, a televízió hatása; és utolsóként a legfontosabb: az életmód és ezzel párhuzamosan az emberi magatartás normáinak gyökeres megváltozása.

A teendőkről már rövidebben ír Bachát László, meglehetősen általánosságokban mozogva, de hát mit is tehetne egyebet? Ilyeneket említ: szülői, nagyszülői példaadás, önismeretre nevelés, a beszédkultúra és általában a kultúra átadása (iskolában és azon kívül), társadalmi mozgalmak indítása (365–6).

A kötet végén betűrendes kislexikon örvendezteti meg az olvasót: „A nyelvi illemről címszavakban” (367–441, összeállította: Bíró Ágnes, Bachát László, Grétay László, T. Nagy Gábor és Wacha Imre). Ez fontos erénye és újdonsága a kiadványnak, amelyet így azok is haszonnal forgathatnak, akiknek nincs idejük (vagy akár: kedvük) végigolvasni a fejtegető részeket. E kislexikon elsősorban a megszólítás- és köszönésformák útvesztőjében nyújt eligazítást, az előbbiek bemutatásakor és értékelésekor Ladó János ilyen tárgyú kézíratos művére is támaszkodva.

Úgy gondolom, az eddigiekből is kiderült, de befejezésül nem árt külön is leszögezni: igen hasznos, gazdag anyagú, jól szerkesztett munka a Nyelvi illemtan. Természetesen akadnak benne átfedések, szükségtelennek látszó ismétlések is (azért „természetesen”, mert a könyvet kilencen írták, hárman szerkesztették és ketten lektorálták), de ebben a témában ez talán meg is bocsátható. Nem lehet ugyanis elégszer elmondani: az udvarias beszéd nemcsak — és nem is elsősorban — *n y e l v i* követelmény, hanem olyan nyilvánvaló *e m b e r i* szükséglet, amelynek kielégítése-kielégülése nélkül nem is igen képzelhető el jó közérzetű és sikeresen működő társadalom. Így a vele való foglalkozás sem csupán a nyelvészeknek, beszédművelőknek, pedagógusoknak és „kommunikátoroknak” az ügye, hanem mindenkié, aki magyarul kíván érezni, gondolkodni, beszélni és boldogulni. Ebben jó segítség, fontos kézikönyv a Nyelvi illemtan. Reméljük, hogy eljut azokhoz is, akiknek a legnagyobb szükségük volna rá: az illetlenül beszélőkhöz.

Kemény Gábor

Terestyéni Tamás: Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1987. 72 oldal

A Tömegkommunikációs Kutatóközpont már számos szociológiai felméréssel hívta föl magára a figyelmet, sokszor megelőlegezve egy-egy fontos jelenség szociológiai igényű vizsgálatát. A közvéleménykutató intézetté átalakuló műhely most Terestyéni Tamás által újabb igen fontos munkát jelentetett meg a szociológia és a közvéleménykutatás kettős szempontjának figyelembevételével.

Az anyanyelvi kommunikációs kultúrának három fő területét vizsgálták annak a mindinkább közismertté váló ténynek újbóli hangsúlyos megfogalmazásával, hogy ma a kommunikáció egyre fontosabb szerepet tölt be az emberek mindennapi életében, munkájában Magyarországon.

A szükségképpen korlátozott kiterjedésű, reprezentatív felmérés három olyan jelenségkört vizsgált meg kérdőíves módszerrel, amelyeknek a követelményeivel és következményeivel még nem nézett szembe elmélyülten a hazai művelődés.

1. Részvétel a hétköznapi kommunikációs tevékenységben. A felmérés készítői arra voltak kíváncsiak, hogy „a verbális érintkezés különféle fajtái mekkora szerepet

játszanak az emberek életében, és hogy a különféle kommunikációs tevékenységi módok gyakorlásának mértéke miképpen függ össze a társadalmi helyzettel” (4).

2. Vélemények a nyelvi kultúráról. E részben a kérdések olyan szempontokat vetnek föl, amelyek alapján a kérdezettek mások (más csoportok, rétegek vagy régebbi korok) nyelvhasználatát értékelik.

3. Végül a harmadik részben nyelvhelyességi és helyesírási hibák elterjedtségét vizsgálták a felmérők. A kérdőív végén olvasható rövid szöveg hibáit kellett a kérdezetteknek felismerni és kijavítani.

A hetvenkét oldalnyi munka valamennyi adatát e helyen természetesen nincsen mód ismertetni, bár mindegyik igen érdekes és rendkívül fontos az anyanyelvi és a társadalmi önismeret pontosabbá tétele érdekében.

Egy-két jellemző adatot emelek csak ki a könyvből. Pl. a 20. oldal táblázatból kiolvasható, hogy a vezető értelmiségi megkérdezetteknek csak 89%-a gyakorolja gyakran a munkájában az olvasást és csupán 60%-a az írást. Az első adat még a magas érték ellenére is elgondolkodtató: hogyan lehet vezető munkát ellátni munkaköri olvasás nélkül? Egyébként az egész munka egyetlen körvonalazatlan, ezért bizonytalan pontját is itt találom: nem világos számomra, hogy mi a „vezető értelmiségi”. Általában vezető vagy értelmiségi vezető állásban vagy vezető és értelmiségi egy kategóriában? A vezető állású egyén szociológiai helyzete a magam gondolatrendszerében egyáltalán nem azonos általában az értelmiségi szociológiai helyzetével sem ma, sem az elmúlt évtizedekben Magyarországon — bár a közgondolkodás gyakran egynek látja a kettőt.

Nem vet jó fényt az itthoni szellemi állapotokra egy másik adat sem, amely szerint az aktív dolgozók 31%-a csak szóbeli kommunikációval (tehát írás, olvasás, számolás és rajzolás nélkül) végzi a munkáját (17). Ez nyilvánvalóan szellemi beszűkülést jelent.

Igen fontos és cselekvést kívánó megállapítást lehet olvasni a 23. oldalon is: a megkérdezettek 55%-ának gondoljai vannak a kérdőívek és adatlapok megértésével és kitöltésével. Az adat két irányba is mutat: egyrészt a kérdőívek szerzői továbbra is alkalmazzák a hivatali nyelv érthetetlen nyelvi formáit, másrészt viszont a kitöltők nyelvi kompetenciája és műveltsége alacsony szintű. Jól példázza ezt az ellentmondásos helyzetet az a tény, hogy 1988 elején sok kisiparos (pl. fuvarosok) azért adták vissza az iparlevelet, mert az új adórendelettel kapcsolatos verbális tevékenységet nem tudták elvégezni.

A második témakörben érdekes adatok olvashatók a legkevésbé kedvelt nyelvhasználati jegyekről. A nyelvi durvaságot a megkérdezettek 55%-a utasította el, s ez — ahogy a szerző megjegyzi — azt jelenti, hogy igen durva a hétköznapi beszéd. Sajnálatos és helyrehozandó torzulást jelezhet az, hogy a tájékozást 20% utasította el, míg a bürokratikus nyelvet csak 1%.

Az utolsó részből csak egy adatsort emelek ki kommentár nélkül. A főiskolát, egyetemet végzettek közül a *lassa* suksükös alak helytelen voltát 93% ismerte föl, az *-e* kérdőszó rossz kapcsolódását (*nem-e esik*) 83%, egy *-ban* rag *-n*-jének a hiányát 79%, a *sok turistákkal* hibás egyeztetését 47% (bár a két szintagmatag közé még más jelzők voltak beékelve), s az *utazok* helyett 49% tartotta helyesnek az *ikes* változatot. (Csendes ironiával meg lehet jegyezni, hogy ez a teszt a címlapon kezdődik: észreveszi-e az olvasó, hogy a *kultúra* szó második ú-járól hiányzik a hosszú ékezet.)

Terstyéni Tamás munkája egyértelműen megfogalmazott szempontok alapján következetesen kidolgozott nyelvészociológiai vizsgálat, maga is minta értékű, amely nélkülözhetetlen mindenkinek, aki az anyanyelvi kultúrával, nyelvműveléssel foglalkozik. Sajnos jószerivel egymaga képvisel egy egész területet. A hazai szociolingvisztikának immár a részleteket feltáró első eredményei még váratnak magukra.

Tolcsvai Nagy Gábor

Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok (Népmesék).
Szerkesztette: Fülöp Lajos. Baranya Megyei Tanács V.B. Művelődési Osztálya. Pécs,
 1988. 570 oldal

Évek óta egy lelkes, de létszámában sajnos fogyatkozó munkaközösség gondozza a több mint negyven éve meghalt néprajztudós, Berze Nagy János szellemi hagyatékát. A mentor maga ifjabb Berze Nagy János. Az újabb és újabb kiadások érdekében fáradhatatlanul szervez, szerkeszt, levelezik és telefonál, sőt ha pénz kell a kiadáshoz, nyakába veszi a fél országot és forintonként összegyűjti a nyomdára valót. Illesse dicséret az összes adományozót! A Berze Nagy-kötetek támogatóinak a névsora meglehetősen terjedelmes. A most ismertetendő kötetnél hét oldalon 115 vállalat és intézmény nevét számoltam össze.

A hagyaték gondozásában Dömötör Sándor és Banó István is oroszlánrészt vállalt. Mindketten az utóbbi években távoztak el közülünk. Fülöp Lajos a jelen kötet szerkesztői előszavában pályájuk tömör összefoglalójával búcsúzik el tőlük, úgy is mint munkatársaitól. Dömötör Sándor (1908–1986) személyes kapcsolatban állt Berze Nagy Jánossal. Szerkesztője volt a tudós magyar mitológiai tanulmányait tartalmazó *Égigérő fa* című posztumusz kötetnek (Pécs, 1958, 1961 és 1984). Ugyancsak ő írta meg Berze Nagy részletes életrajzát (Hevestől Baranyaig. Helytörténeti képek Berze Nagy János életéből. Szerkesztette: Banó István és Fülöp Lajos. Pécs, 1983). A másik munkatárs, Banó István (1918–1987) neve is fölbukkan az előzőekben. A Baranya megyei Kaposszekesőrről származott, pályáját népmesekutatóként kezdte. Berze Nagy jól ismerte és sokra becsülte Banó Istvánnak az Új magyar népköltési gyűjteményben megjelent baranyai népmeséket tartalmazó kötetét (ÚMNGy. II., Bp., 1941.). Banó szerkesztette Berze Nagy főművét, a Magyar népmesetípusokat (I–II. Pécs, 1957). Külön kötetet készített Dömötör Sándorral a hagyatékban talált népmesékből (Régi magyar népmesék Berze Nagy János hagyatékából. Pécs, 1960. és 1961.). Banó István a halála előtti években néhány alkalommal még speciális kollégiumot tartott az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékén népköltészeti-stilisztikai kérdésekről.

A Berze Nagy-hagyaték negyedik gondozója, közreadója Fülöp Lajos. Banó Istvánnal 1977-ben rendezte sajtó alá a néprajztudós levélhagyatékát (Egy néprajztudós műhelyéből. Pécs). Ugyancsak közös munkájuk eredménye a Nap és tűkör címen megjelent tanulmánykötet, amelyben Berze Nagy néprajzi és folklórszertudományi tanulmányait gyűjtötték egybe, nem egyet közülük első elérhető publikációként (Pécs, 1982.). Fülöp Lajos tematikus gyűjteményt is készített a különböző népmesekötetektől (Cigány népmesék Berze Nagy János gyűjtéséből. Pécs, 1985.). Több cikket, ismertetést, életrajzot publikált, most pedig a nagyhatású Baranyai magyar néphagyományok egyik jelentős fejezetét szerkesztette meg a reprint kiadás számára.

Berze Nagy János munkásságában a nyelvészeti és a folklórszertudományi érdeklődés hasznosan ötvöződik. A néprajzosoknak ahhoz a csoportjához tartozik, akik magyar nyelvészeti iskolákban nevelkedtek, kutatásaikban a nyelvészeti módszereket is érvényesítették. Az irányzatot talán el is nevezhetnénk a folklórlingvisztika (Voigt Vilmos használta ezt a műszót először a magyar szakirodalomban) egyik kezdeti hullámának.

Berze Nagy nyelvészeti szakképzettségét a budapesti tudományegyetemen Simonyi Zsigmondtól tanulta. A néphagyományok gyűjtése iránti ösztönzést Katona Lajos folklórszertudományi stúdiumainak köszönheti (bár már gimnazistaként Gyöngyösön lejegyzett népmeséket). A filológiai elmélyülést pedig Horváth Cyrill óráinak köszönheti.

1879-ben született a Heves megyei Besenyőtelken. A már említett Gyöngyös mellett Egerben és Jászberényben járt gimnáziumba. 1903-ban és 1904-ben szülőföldjén végzett néprajzi-gyűjtést az MTA Nyelvtudományi Bizottsága és a Kisfaludy

Társaság megbízásából. Később tanfelügyelőségeken dolgozott, majd 1924-ben Baranyában, „a második szülőföldön” állapodott meg. Baranya megyei és Pécs városi tanfelügyelőnek nevezték ki, itt élt 1946. április 6-án bekövetkezett haláláig.

Első tudományos közleménye 22 éves korában jelent meg a Magyar Nyelvőrben (Tréfás mese. Nyr. 1900. 358. Nagy János néven). A Nyelvészeti Füzetek XVI. számaként jelentették meg A hevesmegyei nyelvjárás című kötetét (Bp., 1905.). A nyelvészeti érdeklődés (különösen a néprajzi kérdések, szólásetimológiák iránt) később sem látszik apadni, ám Berze Nagy legkedvesebb témája mégis a magyar népmese maradt. Már legkorábbi gyűjtéseiben érvényesült a szigorú tudományos módszer: következetesen feltüntetni az adatközlők nevét, életkorát, foglalkozását, a gyűjtés körülményeit. Ezt a módszert egyébként a Baranyai magyar néphagyományokban is követi, önkéntes gyűjtőitől megköveteli. Mint gyűjtő nem tartotta kizáró oknak az adatközlő fiatal voltát, s azt sem, hogy immár városi környezetben élt. Gyűjtött cigány napszámostól és Brazíliából visszatért világot járt embertől is. A kikapós menyecske meg a pap című mesét Nagyvátyon jegyezte le Horváth Józseftől. Adatközlője a történetet Brazíliában hallotta erdélyi magyaroktól (479–80).

Berze Nagy János tudós gyűjtő, anyagközlő és filológiai munkásságát már korán nagyra értékelték. Katona Lajossal közösen jegyzett munkája a Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből a Magyar népköltési gyűjtemény IX. köteteként látott napvilágot (Bp., 1907.). Ezután több népmesegyűjtés jegyzetanyagának elkészítését bízák rá (pl. Kriza János Vadrózsák című kötetéhez. MNGy. XI–XII. Bp., 1911. és Szendrey Zsigmond—Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtéséhez. MNGy. XIV. Bp., 1924.). Egy 1907-ben keltezett levélben tudunk először Berze Nagy ígéretes vállalkozásáról, a magyar meseszótárról. A mű el is készült, ám pótolhatatlan kiszedett lapjai elvesztek, minden valószínűség szerint mindörökkre. Egy veszteség ez a magyar tudomány számára, hiszen a Stith Thompson által kibővített nemzetközi mesetípusjegyzék is csak 1928-ban jelent meg. Berze Nagy János vidéki volta ellenére is benne élt a magyar folklorisztikai köztudatban. A magyar néprajz első reprezentatív összefoglalásában, A magyarság néprajzában neki szánták a Mese című fejezetet. A tanulmány el is készült, s joggal tekinthetjük a magyar népmesére vonatkozó kutatások első színvonalas összefoglalójának.

Ez a meseösszefoglaló is a pécsi évek eredménye, akárcsak a Baranyai magyar néphagyományok. A mű alapját képezte egy napjainkig ható társadalmi néprajzi gyűjtőmozgalom megszervezése. (Jogutódjának tekinthetjük a Néprajzi Múzeum és az MTA Nyelvtudományi Intézet önkéntes nyelvjárási és néprajzi gyűjtőmozgalmát.) Az 1933-ban induló gyűjtéshez Berze Nagy útmutatót készített. A megjelent kötetben végül is 50 gyűjtőt említ meg név szerint: 45 tanítót, 4 lelkészt és 1 jegyzőt. A gyűjtők felelősségét már előre növelte az a tény, ami az útmutatóban szerepelt: „... minden adatot a gyűjtő nevének megemlítésével fogok közölni.” (Eredeti kiemeléssel.) Sok helyre maga Berze Nagy is elutazott. Érdekes módon a jelentős társadalmi segítség ellenére a kötet 273 meséjéből 232-t maga a szerkesztő gyűjtött, tehát ebben a műfajban leginkább Berze Nagy jeleskedett. A többi műfajban már nagyobb szóródást találunk. A bevezetés tanúsága szerint volt olyan település, ahonnan a gyűjtő üres kézzel fordult vissza, mert a sajtó, a rádió és a selejtes könyvek már fölemésztették a mentésre érdemes néphagyományt. A gazdag népmesekincs összegyűjtése mindemellett azt is mutatja, hogy Berze Nagy különösen jó érzékkel közelített adatközlőihöz és a műfajhoz, s megtalálta a mentésre méltó meséket a napszamosoknál, cigányoknál, földműveseknél, csordásoknál, szolgálóknál.

A 69 Baranya megyei községből származó hagyománygyűjtés 1940-ben jelent meg. Az I. kötetben kaptak helyet a misztériumok, alakoskodók, balladák, dalok, rigmusok,

gyermekjátékok, siratók, verses imádságok, a II. kötetben a találósok, ráolvasások, mesék, legendák, adomák, mondák, természetmagyarázó hagyományok, a III. kötetben pedig a tájszótár: szólások, közmondások, a néphit, népszokások, hiedelmek, mítikus lények kifejezései.

E terjedelmes gyűjteménynek a mesefejezetét választotta ki most a kiadás számára Fülöp Lajos. Azért eshetett a választás éppen erre a fejezetre, mert ez az egyik leggazdagabb táji népmesegyűjtésünk, ez jellemzi legjobban a tudós munkásságát, s talán azért is, mert tudományos szempontból nehezen hozzáférhető kiadványról van szó, amelynek oktatási és közművelődési szerepe is kétségszoros. (A Néphagyományok egyébként kis példányszámban jelent meg, hamar elfogyott, ma már könyvritkaságnak számít.)

Berze Nagy ekképp vezette be a műfajt: „A gyűjtemény jelentékeny részét teszi a népmese, amely ilyen mennyiségben, ilyen aránylag kis területről lejegyzőre és közlőre nálunk eddig nem talált. Ezek a mesék nagyjában képviselik azt a meseanyagot, amelyet Baranya magyarsága ismer.” A kötet meseközlésére jellemző, hogy a ritkábban dokumentált, kevésbé ismert meséknek az összes lejegyzett változatát közreadja. Így például Berze Nagy használja az Aarne—Thompson mesekatalógus utalószámait, s ezekből, valamint a zárójeles változatjelzésekből kinyomozhatók a mesei rokonságok. A 753. számú Aarne—Thompson mesemotívum két baranyai népmesében is szerepel: a 101-es A mestőrök mestőre (Kákics) és a 102-es A Jézus Patosfán (Becefa) című mesékben. A változatokra, szakirodalomra stb. a kötet jegyzetanyagában találhatunk utalásokat.

Mivel a mesék javarészt maga Berze Nagy János gyűjtötte, az anyag meglehetősen egységesnek tekinthető. Ez megmutatkozik a lejegyzés minőségében, a tartalmi-formai hűségben, a különböző mesetípusok szerepeltetésében. A meséket kézzel jegyezték le, ám tartalmi-fonetikai hűségük megbízhatónak mondható. Berze Nagy János nyelvészeti iskolázottságának megfelelően gondosan ügyelt a nyelvjárási sajátosságok pontos jelölésére. A mesegyűjtés is alkalmas arra, hogy néhány jellegzetes baranyai nyelvjárási sajátosságot megfigyelhessünk. Ilyen a néhány településen tetten érhető diftongizálás, másutt az ö-zés és a zárt ő-zés, illetve ezek érdekes keveréke. A népi mondattan gazdag tárháza a Baranyai magyar néphagyományok. Erre Szendrey Zsigmond külön is föl hívja az olvasók figyelmét (vö. Ethnographia, 1941: 74—75).

A Baranya megyei néphagyományokat első megjelenésekor sokan üdvözölték. Kodály Zoltán egyik 1940-ben írott levelében ekképp dicséri szerkesztőjét: „Bárcsak minden vármegye követné a példát, igaz, hogy ehhez folklorista is kellene mindenhová.” Korompay Bertalan a Magyar Nyelv 1941-es évfolyamában hasonló módon fejezi ki nagyrabecsülését: „Van érdeklődés, de nincs elég Baranya vármegyénk, vannak gyűjtők, de hiányoznak a gyűjtést megszervező Berze Nagy Jánosok”.

A most megjelent meseközlés jó lehetőség a Baranyai magyar néphagyományok szélesebb terjesztésére. A Bevezetést mindenképpen el kell olvasni, mert benne a mű keletkezéstörténetére vonatkozó fontos adatokat találhatunk. Fülöp Lajos itt közli a Baranyai magyar néphagyományokból pénzfedezet hiánya miatt kimaradt mesék feltalálási helyét (azokat, amelyek az idők során előkerültek, mert jó okunk van föltételezni azt is, hogy sok tűnt el, vagy csak lappang mindmáig valahol). A baranyai gyűjtésből hagyatékban maradt utolsó, eddig nem közölt rövid kis mesét ugyancsak a bevezetőben találhatjuk, a 43. oldalon (A gyerök mög a kis kányák). Így mondható teljesebbnek az új kiadás a régienél!

A magyar folklorisztika természetesen ma is nagy becsben tartja Berze Nagy életművét. Népmesegyűjtéseinek névanyagát — más gyűjtésekkel együtt — éppen a közelmúltban dolgozták föl az ELTE Folklore Tanszékének hallgatói. Munkájuk első két kötetében találhatók Berze Nagy mesegyűjtéseinek tulajdonnevei (Marosi Teréz: Tulaj-

donnevek a magyar népmesékben I. Bp., 1981. Magyar Névtani Dolgozatok 13. és Balázs Géza: Tulajdonnevek a magyar népmesékben II. Bp., 1983. MND. 30.). A most újra megjelent mesegyűjtemény az újabb kutatásokhoz adhat támpontot.

Balázs Géza

Török Bálint deákjának, Matronfalvay Imrének Naplótöredéke (1555) és Emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 1986. (VII + 74 oldal)

1. Ez a kiadvány is új sorozatot indít A magyar nyelvtörténet forrásai címmel; ennek első számaként jelent meg — a Régi magyar kódexek sorozatához hasonlóan — az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén készült nyelvemlékkiadvány.

Az előkészítő munkacsoport tagjai: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor — Bak Borbála közreműködésével. A munkálatok az MTA és az MM kutatási pályázatának keretében folytak, Benkő Loránd vezetésével.

Ez a világi témájú, a török hódoltság keserves korszakáról, szomorú eseményeiről tudósító, személyes mondanivalójú nyelvemlék is korszerű kiadvánnyá látott napvilágot; a rövid Naplótöredék és a hosszabb Emlékiratok fényképmásolatának lapjai mellett ott találjuk a betűhív szöveget, amelyben sor sornak felel meg.

Martonfalvay kézirata — amint a Bevezetésből megtudhatjuk — „300 évig lappangott. 1866-ban talált rá Horváth Elek Felsőbüki Nagy Sándor sítkéi családi levéltárában egy 15 lapnyi naplótöredékkel együtt” (IV).

A kézirat első 60 oldala az Emlékirat, ezt követi a 61–74. oldalon az előzőnél jóval rövidebb Naplótöredék, ez feltehetően sokkal terjedelmesebb volt a megmaradt részletnél. Csak első fele magyar nyelvű, 69–74-ig latin a szöveg. Bár az időrend fordított, a kiadvány megőrizte a kézirat Országos Széchényi Könyvtárban őrzött félbőr kötésű, 1985-ben restaurált eredetijének sorrendjét: az Emlékirat az 1528 és 1585 közötti eseményeket írja le, a Naplótöredék az 1555. július 26-tól november 10-ig terjedő hónapok eseményeit tartalmazza; ez eredetileg feltehetően terjedelmesebb volt. A mű korábbi két kiadása (1867, 1881) átirta a szöveget a századvégi helyesírásnak megfelelően, ezért e kiadások, mint a Bevezetés írja: „... nyelvtörténeti, paleográfiai, filológiai kutatásokra nem alkalmasak” (IV). Nagy kár, hogy a fényképmásolat homályos, sűrű és javítgatott sorai emiatt is nehezen olvashatók; a nagyítóknak nagy hasznát veszi, aki olvasni akarja.

2. Kiadványunk szerkezeti felépítése a következő. Az elején Előszó, majd Bevezetés található, ezeket irodalomjegyzék követi, itt az oldalak római számozásúak. Újra-számozással kezdődik a kézirat hasonmása a bal, betűhű átirata a jobb oldalakon.

Az Emlékiratban indokolja Martonfalvay Imre deák, hogy a Török családtól — amelynek egész életében szolgálatában állott — miért kér és remél valamiféle birtokot, jószágot, öreg fejjel, maga és családja számára. Nem önéletrészletnek szánta tehát visszaemlékezéseit, mégis ezzel a munkával indul a magyar nyelvű önéletrajzok sorozata.

Az élményleírások általában — legyenek megrendítők vagy felemelők maguk az élmények — mindig a hitelesség erejével hatnak az olvasókra. Ezért mindazok, akik Török Bálint szomorú sorsát Arany János róla írt balladájából meg az Egri csillagokból már ismerik, amikor a szemtanú Martonfalvay Imre tollából olvassák az eseményeket, még ma is átélnek ők, és felháborodnak a hitelesség és álnokság emberéleteket tönkretéve következményein (vö. 11–12). Az Emlékirat stílusa eleven, életközeli hozza a korabeli körülményeket; az öreg ember tapasztalata, bölcsessége ugyancsak rokonszenves az

olvasónak: „Mindenkort Inkab zeretem az tiztessegewt hog nem a penzt es egieb fele kazdagsagot, azert Ninchien Nekem penzewm” (18). Ugyanez a gondolat ismétlődik később is: „... en Mindenkort Inkab zerethem az tiztewsegewt hog nem az penzt es egieb fele kazdagsagot, Nekem azert Ninnen sem penzem sem kazdagsagom” (21).

Martonfalvay ízes nyelve megőrzött számunkra XVI. századi szólásokat, állandósult szókapcsolatokat is. Egy néhány közülük: „Chak eg talpa alát walo fewldewket sem veztewttem el” (16. o./23. sor); „az fejemet Im Zerenchara vizziem” (17/6); „... Io falka Ideig it lakek” (22/2–3; előbb is); stb. Nyelvében a labiális megterheltség szembe-tűnik (*szövény, keröngés, vesződelmes, érközék, estvelödék, jelön* stb.), de illabiális pl. a *terek* szó; kettős formák is előbukkannak: *mögyében ~ megyében*. Tanulságosak a szó-történet számára az általa használt szinonimapárok: *házát ~ várát* (9/37, az utóbbi szó sorközi betoldás, ezt a betűhív szöveg kurzív szedése is jelzi), *elrontatá ~ pusztitá* (9/9–10, itt is betoldás a második ige).

3. A korszerű kiadvány jegyzetanyaga igen hasznos és tanulságos. Kár, hogy nem old fel minden magyar rövidítést (olykor igen, lásd pl. a 6. o. 4. jegyzetét), mindenütt jó hasznát vette volna ennek az olvasó. A kézírathoz képest 10 százalékos kicsinyítést kellett alkalmazni a sorozatjelleg miatt, így főként a nyomtatott szöveg szolgál tanulságos olvasmányul mind a kutatók, mind az érdeklődő olvasók tábora számára. A magyar törté-nelem tanításához is alkalmas kézikönyv, a történelemtanárok nagy érdeklődésre számíthatnak órájukon, ha tanítványaiknak bemutatják e nagy értékű nyelvemlék egy-egy érdekkeltő fejezetét.

E kiadványt is a Magyar Nyelvtudományi Társaság árusítja (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. szoba).

Velcsov Mártonné

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje 1977

A napi- és hetilapok nyelvművelő tevékenységét elemző jelen összefoglalás folyta-tása a Magyar Nyelvőr alábbi számaiban megjelent szemléknek: 1953: 229–35; 1954: 26–33, 191–6; 1955: 242–6, 359–65, 466–73; 1956: 161–73, 381–6; 1957: 496–503; 1961: 356–65; 1963: 477–89; 1967: 80–91; 1969: 147–59; 1972: 105–20; 1975: 95–105; 1976: 479–98; 1981: 236–51; 1984: 108–26; 1988:

A földolgozott újságok — zárójelben a továbbiakban használatos rövidítésük és az év folyamán megjelent nyelvművelő cikkek, közlemények száma: Népszabadság (Nszb — 27), Magyar Nemzet (MN — 80), Magyar Hírlap (MH — 51), Népszava (Nszv — 19), Esti Hírlap (EH — 17), (Heves megyei) Népújság (HN — 62), Petőfi Népe (PN — 45), Hajdú-Bihari Napló (HBN — 28), Kisalföld (Ka — 17), Vas Népe (VN — 13), Délmagyarország (DM — 12), Élet és Tudomány (ÉT — 61), Élet és Irodalom (ÉI — 20), Magyar Tudomány (MT — 16), Népművelés (Nm — 12), Köznevelés (Kn — 10), Rádió- és Televízióújság (RTv — 10), Typographia (T — 2).

Összesen 502, témánkba vágó cikk jelent meg, ami a korábbi évekhez képest számottevő emelkedést mutat. A megnövekedett anyagmennyiség és a könnyebb áttekinthetőség kedvéért helyesebbnek bizonyult egyszerre egy évet földolgozni. Még így sem kerülhetett minden frás a sajtószemlébe, a kevésbé lényeges közlemények, a rövidebb cikkek, megjegyzések sok esetben kimaradtak.

I. Általános nyelvészet

Több cikk mutatja be a nyelvészek munkáját, és elemzi nyelvművelésünk általános kérdéseit. Lőrincze Lajos szerint a nyelvművelés egyben emberművelést is jelent (ÉI aug. 6. 5). — Ugyanebben a lapban jelent meg Győri György beszélgetése Lőrincze Lajossal, amelyben szóltak a nyelvművelés fontosságáról, ágairól, kitértek az írók és a költők ilyen irányú tevékenységére (jún. 18. 7). — Mekkora úr a nyelvszokás? — teszi föl a kérdést Lőrincze Lajos (uo. szept. 3. 3), majd másutt azt javasolja, hogy ne legyünk túl harciasak a nyelvművelésünkben. Sokan türelmetlen várakozással tekintenek a nyelvészekre bizonyos kérdések megoldásában (uo. okt. 1. 5). — A 25 éves Édes Anya-nyelvünk című rádióműsort köszönti a VN (Cs. B.; nov. 13. 5), míg a nyelvművelő munka eredményeit, hiányosságait tárja föl Nyerges András (MN márc. 29. 4). — Nyelvészeink munkájába enged bepillantást I. Gallasy Magdolna két írása (MN jún. 12. 13 és MH júl. 2. 6).

Fekete Gyula a köznyelv és az irodalmi nyelv szerinte meglevő szembenállásáról ír (ÉI máj. 7. 6). — Ugyanezzel foglalkozott a lap egyik korábbi száma (szerző nélkül; ápr. 9. 9).

Sebestyén Árpád részletesen összefoglalja nyelvünk felszabadulás utáni fejlődését, annak társadalmi vonatkozásait. Szót ejt az oktatáspolitikáról, a nyelvi demokratizmus fejlődéséről, valamint arról, hogyan hatott a gazdaságszerkezet átalakulása nyelvünkre (HBN júl. 10. 9–10).

Több írás visszatérő gondolata a beszéd és a gondolkodás összefüggése, a szavak társadalmi ereje és súlya, a kommunikációelmélet gyakorlata. Ladányi Zsuzsa a szóbeli megnyilatkozások hatásosságát fejtegeti (DM okt. 30. 3). — Szende Tamás a kapcsolatteremtés nyelvi alapjait boncolgatja (MN ápr. 10. 13). — A jó gondolat és a szép beszéd elválaszthatatlan egymástól — véli a HBN cikkírója (D. C.; okt. 12. 4). — Csurka István a nyilatkozás lélektanáról elmélkedik (MN nov. 13. 5). — A gondolati szegénységet bizonyítják a közhelyek, a mondatpanelek és a töltelékszavak (Nádor Tamás; RTv 49. 7 és Z. L.; MN okt. 2. 5). — Egyedi példákat idéz Lőcsei Gabriella (MN szept. 2. 4).

Interlingvisztikai témájú a Szerdahelyi Istvánnal folytatott beszélgetés (Győri György; ÉI szept. 24. 7). — Ehhez kapcsolódik Salga Attila véleménye, aki nagyon fontosnak tartja a világnyelv ügyének előrevitelét (ÉI okt. 8. 2). — Wacha Balázs föl-vázolja a mesterséges nyelvek történetét, érdekes példákat hoz a nem használható változatokra, és az előző két cikkhez hasonlóan beszámol az eszperantó jelenlegi helyzetéről (VN jún. 22. 5). — A latin nyelvet nem nélkülözheti a tudomány — állapítja meg Filep Tibor (HBN márc. 19. 5). — Az összehasonlító nyelvészet módszereivel készült Bánhidi Zoltán írása a magyar mint idegen nyelv címmel (MH febr. 12. 6). — Pléhs Csaba a pszicholingvisztika sajátosságait vizsgálja az oktatás szemszögéből (Kn 24. 13).

A nyelv nem nélkülözheti a humort sem. Érdekes példákkal szemlélteti megállapításait Mizser Lajos (MH júl. 9. 6).

II. Kiejtés

Bár nyelvművelésünknek fontos területe a kiejtés, mégis viszonylag kevés cikk foglalkozik vele. Kodály Zoltán több előadásában szolt az élőbeszéd jelentőségéről. Fölhívta a figyelmet a rossz hangsúlyozásra, a ritmushibákra. Ezeket foglalja össze Bartók János a Köznevelés hasábjain. Az érdeklődők figyelmébe ajánlja Kodály Visszaemlékezősek című kötetét (6. 9).

A hangtan tudományával, Fónagy és Lotz műveivel ismerteti meg az olvasókat Terts István. Gyakorlati célokra sajnos nem alkalmazzák a tudományos fogalmakat és módszereket, így a legtöbb ember nem is lehet tisztában hangképzési hibáival. Bírálja nyelvtanításunk ebbéli hiányosságait (Kn 31. 13). — Fischer Sándor kritikája még élesebb: kifogásolja a szakemberek részéről megnyilvánuló közönyt az idegen nevek kiejtésével kapcsolatban. Helyteleníti a gondatlanságot, a lelkiismeretlenséget, a szak tudás hiányát (RTv 49. 7). — A helyes francia kiejtéssel foglalkozik Bátonyi György, és hivatkozik az Idegen nevek kiejtési szótárára (RTv 31. 8). — A latin szavak ejtéséről ír Kálmán Béla (ÉT 12. 357).

Sámbokréthy Péter és Ladó János egyaránt azt javasolja, hogy az idegen betűszókat — főleg az angolokat — ne az eredeti, hanem a magyar szabályok szerint mondjuk, vagy legalábbis erre törekedjünk (MN júl. 15. 14 és Nszb nov. 13. 13).

A táncdalénekesek hangsúlyozásának idegenszerűségét ostromozza további két írás. Szó esik a szintén idegen hatást tükröző kiejtésről is. Bozóki Éva Babitsot idézi: „Aki beszélni és írni nem tud, sohasem teremt rendet a fejében!” (KN 43. 9). — A másik téma a magánhangzók hosszúságának bántó megváltoztatása (M. B.; MN febr. 6. 5).

A zárt *ë* és a nyílt *e* jelentésmegkülönböztető szerepét mutatja be Imre Samu (MH ápr. 23. 6) és Mizser Lajos (ÉT 16. 492). — Ladó János örömmel állapítja meg, hogy javul a BKV hangosbeszélőinek kiejtése, igaz, még talál néhány hibát a nevek hangoztatásában (ÉT 1. 15). — Az *ideiglenes* szó népnyelvi és köznyelvi ejtismódját hasonlítja össze Bakos József (HN ápr. 24. 9). — A hangképzési hibák korai fölismerése, a helyes artikuláció, a modorosság tudatos kerülése és a gyerekekkel való udvarias hang a témája Gráf Dezső cikkének (Nszb márc. 30. 7).

III. Szókinés

Sajtóbeli nyelv művelésünk leggazdagabb területe a szókinccsel és a szavak jelentésével foglalkozik.

A legszebb magyar szavakat igyekszik összegyűjteni Szűts László (MH aug. 13. 6). — A DM glosszaírója ugyanerről elmélkedik (jún. 28. 4).

1. Szaknyelvek

Pusztai István cikke a szaknyelvek és a szakszavak általános kérdéseit feszegeti (MH márc. 5. 6). — 17 éve változatlan utánnyomással, ugyanazokkal a hibákkal jelenik meg a Műszaki értelmező szótár, ezt kifogásolja Zeley István (MN ápr. 8. 9). — Mizser Lajos pedagógiai „anyanyelvünket” veszi górcső alá. Sokallja az idegen szavak állandó használatát, mint amilyenek a *problémamegoldó gondolkodás, integrált oktatás, komplex tanfolyam, szituatív gyakorlat* (MH ápr. 30. 6).

Bachát László a vele folytatott beszélgetésben részletesen elemzi az ifjúsági nyelv jellegzetes szavainak eredetét, bírálja az igénytelen kifejezőmódot, a gondolatszegénységet. Viszont arra is föl hívja a figyelmet, hogy a fiatalok nyelve új elemekkel színesíti szókészletünket, hiszen például az *egyes* osztályzatot 50 szóval lehet megnevezni (Juhani Nagy János; HBN máj. 31. 5). — Csurka István fejtegetése szintén érinti az ifjúsági nyelvet, de arra is kitér, hogy miért nem szereti az olyan rövidítéseket, mint a *savanyúság* helyett a *savanyú* (MN jan. 9. 5). — Déri János a saját szóhasználatát ért bírálatokra válaszolva elmondja, hogy ő csak „fiatalos” szavakkal tud hitelesen riportot készíteni az ifjúsággal (RTv 24. 9).

A régi aratások szavait eleveníti föl a HBN (Sz. Cs.; júl. 17. 11), a *közgazdasági nyelvről* elmélkedik Bakos József (HN jún. 12. 9), a *katonák* szóhasználatát tárgyalja Tarpai Zoltán (ÉT 49. 1506), a *kártyásokét* pedig Huszár Ágnes (MH jún. 11. 7).

2. Idegen szavak

Nagy vita színtere volt a Magyar Tudomány, amelynek 16 nyelvművelő cikke közül 15 kapcsolódik az idegen szavakról folyó eszmecserehez. Lőrincze Lajos és Benkő Loránd megállapította, hogy az utóbbi időben egyre gyakrabban használunk fölösleges idegen szavakat. Ennek okai: új eszközök megnevezése, szakmai gőg, sznobizmus, a megfelelő műveltség hiánya. A szükséges tennivalók: a nyilvánosság előtt határozottan föllépni a számúzhető idegen szavakkal szemben, valamint a közművelődési lehetőségek mozgósítása (84–97). — Verő József helyesli az iméntieket, de a t e r m é s z e t t u d o m á n y o k szókincséről elmondja, hogy benne sok olyan görög és latin kifejezés van, amit nem lehet, sőt nem is szabad magyarral helyettesíteni, pl. az ásványnevek, vagy a híres tudósokról elnevezett növények (357–359). — Papp Miklós az o r v o s i n y e l v — szerinte — olyan áltudományos szóhasználata ellen veszi föl a harcot, mint amilyen a *functio*, hiszen ennek megvan a magyar megfelelője is, *funkció* alakban (360).

Papp Ferenc nem ért egyet a vitaindítóval, ugyanis hiányolja a mélyebb vizsgálatokat. Számba kellene venni a környező nyelveket, meg kellene figyelniük a nyelvtörténeti kutatásokból leszürrhető tapasztalatokat (457). — Bocsánczy János a szakfolyóiratok lehetőségeit méri föl a s z a k f o r d í t á s o k b a n (578). — Heller László az idegen szavak alkalmazásának lélektani oldalát térképezte föl (580). — Beck Mihály elsődlegesnek tartja a m a g y a r o s h a n g z á s t (581). — Süle Jenő javasolja a szakemberek és a műkedvelő nyelvészek összefogását (582–590). — Keresztury Dezső a következőkben látja a megoldást: magyarító pályázatok kiírása, írói példamutatás, egységes nyelvi szabályozórendszer kidolgozása, nyelvművelő cikkek írása (676). — Lakó György sürgeti az egyetemi jegyzetek átvizsgálását ebből a szempontból (677).

További hozzászólások: Hajdú Péter (787), Hortobágyi Tibor (789), Kesztyűs Loránd (790), Karcsey Sándor (941), N. Sándor László (944).

Pécsi István arra figyelmeztet, hogy a helyzettől függően dönthető el egy-egy idegen szó létjogosultsága (HN márc. 27. 7). — Petri Ferenc a hivatali nyelvbe furakodott, érthetetlen idegenszerűségeket támadja (DM nov. 11. 5). — Sikeres szómagyarításról ad hírt Kiss István: *feature* = *hírszöveges* (PN márc. 1. 5). — Helytelenítik a következő szavakat, illetve kifejezéseket: *kuplung* (Somlai Tibor; ÉT 17. 536), *adminisztráció* (Magay Tamás; MN ápr. 17. 14), *aquaglóbus* (Bakos József; HN febr. 27. 9), *proccol* (uó; ÉT 13. 408), *deviáns* (uó; HN máj. 1. 9), *flamós* (uó; MH máj. 21. 6), *frugális* vacsora (uó; MH máj. 28. 6).

Vannak olyan esetek, amikor az idegen szó már helyesebb a magyar megfelelő helyett, például a hangzása vagy rövidegsége miatt. Bakos József elfogadja az alábbiakat: *lift* (HN máj. 8. 9), *szmog* (uo. dec. 11. 9), *joghurt* (uo. dec. 18. 9), *reagál* (uo. okt. 2. 9).

Ruffy Péter beszámol arról, hogy mi az Anyanyelvi Bizottság véleménye az idegen szavak használatáról, sőt vitát kezdeményez erről a témáról, érintve az oktatás kérdését is (MN márc. 20. 9). — Bölöny József javasolja, hogy vizsgálják felül egész oktatási rendszerünk nyelvezetét, és az előző cikkben foglaltakkal ellentétben nemcsak az angol, hanem a latin szavakkal is foglalkozik (uo. ápr. 8. 9). — Kovalovszky Miklós felsorakoztatja azokat az idegen szavakat, amelyek már valamilyen oknál fogva kiszorultak napjaink nyelvhasználatából (uo. ápr. 16. 6). — Szó esik az idegen eredetű szavaknak a nyelvünkbe illesztéséről (Nszb nov. 27. 15), valamint a f o r d í t á s o k r ó l (Ponghó István; MN febr. 24. 7). — Hevesi Endre fontosnak tartja, hogy az eredeti szövegek se legyenek hibásak (uo.). — A vitához még egy hozzászólás jelenik meg, amely konkrét eseteket tárgyal (K. I.; uo. márc. 27. 14).

3. Nevek

a) A nevekről általában

Buvári Márta a névadás általános kérdéseit vizsgálja, érinti a szóalkotás egyéb módjait (ÉT 889). — A márkanevekről ír Huszár Ágnes (Nszb dec. 11. 14). — Az MN hasábjain látott napvilágot az a vita, amely a *BAH-csomópont* elnevezés körül robbant ki. Lőrincze Lajos ugyanis nem tartotta megfelelőnek a fenti szóalkotást a három út találkozására, új ötleteket kért (jan. 1. 9). — Dezséry László azt javasolta, hogy férfi keresztnévet válasszunk az ehhez hasonló esetekben, hiszen például a hidakat általában női utónevekkel illetjük (jan. 6. 5). — A későbbiek folyamán 11 hozzászólást közöl a lap; végül Ruzsiczky Éva összefoglalójában az *Alkotás-felüljárót* ajánlja (jan. 14. 9). — Véleményét Lőrincze Lajos is támogatta (febr. 13. 13).

b) A személynevek

A névadás történetét mutatja be részletesen Mizser Lajos (ÉT 99—101 és 1388—9). — Hasonló témájú Nemes György két cikke (DM jan. 9. 5 és Ka máj. 21. 8). — A nők névviselésének nemcsak nyelvi, hanem társadalmi vonatkozásai vannak (Szalay Antal; Ka márc. 20. 4; Kulesár Anna; EH júl. 4. 5).

A nevek kialakulásának folyamatát, azok jelentését és használatuk kérdéseit többen földolgozták (Bakos József; Hn ápr. 10. 9; uő: Atilla — Attila; uo. nov. 13. 9; Mizser Lajos: Alajos és Ulászló; ÉT 650 és uő: Ainó; uo. 1184).

c) A földrajzi nevek

Az idegen földrajzi nevek közül soknak van magyar megfelelője. Melyiket mikor használjuk? Erről elmélkedik Kovalovszky Miklós (MH máj. 14. 6). — Egy helység névadását mutatja be Kapor Elemér Miért lett Fancsalból Rózsaszentmárton? című írásában (HN ápr. 6. 5). — Huszár Ágnes az egykori Pest és Buda régies utcanéveiből ad ízelítőt (ÉT 24. 756). — A jelenkori utcanévadás fővárosi példáit idézi az EH (szerző nélkül; febr. 15. 8). — Hajdú Mihály Budapest utcanéveinek névtani vizsgálata című munkájához fűz kiegészítést az MN (F. B.; jan. 6. 7).

4. Szinonimák

Számos cikk gyűjti össze egyes szavak, szólások rokon értelmű megfelelőit: *köntörfalaz* (Bakos József; HN febr. 20. 9), *tűnik* (Fischer Sándor; RTv 6. 8), *lelécel* (Bakos József; HN jan. 23. 9 és ÉT 1033), különböző színek szinonimái (Huszár Ágnes; MH aug. 6. 6), általános kérdések a rokon értelmű szavak használatában (Kiss Dénes; Nszb márc. 8. 5). — Ruzsiczky Éva cikkei az ÉT rovatában jelentek meg: A siker — tapsban kifejezve (821), Mit csinál az ezermester? (1113), A bőség zavara (1258), Fúj, süvölt a Mátra szele... (1399), Esik eső, esik (1578). — Ugyanő elemezte a szinonimák stilisztikai hatását (MH jún. 18. 6).

IV. Szavak jelentése és használata

1. Szótörténet

Kiss István a PN rovatában foglalkozott a szavak történetével, a szófejtéssel (Szókincsünk vallomása; febr. 8. 5, Dobostorta és székelygulyás; ápr. 19. 5, Szókincsünk földrajzi tagolódása; szept. 13. 5). — Ritkán olvasható magyarázat a jelentésváltozásokról (Szalay; Ka márc. 19. 7), a jelentéstapadásról (Mizser Lajos; MN dec. 11. 13), a metonímiáról (Sámbokréthy Péter; ÉT 1349).

A következő szavak történetét ismertetik: *tűzikutya* (Viga Gyula; ÉT 895), *gém*, *kolonc* (Pásztor Emil; uo. 1450), *lepipál* (Bakos József; uo. 1545 és HN okt. 9. 9), *szapora*, *zápor*, *karmonádli*, *guta*, *szilváni* (Kiss István; PN febr. 15. 5), *jód* (Bakos József; HN ápr. 17. 9), *galiba* (uő; HN jún. 5. 9), *trécsel* (uő; HN jún. 19. 9), *ígyold* (uő; HN júl. 24. 9).

2. Jelentésmagyarázat

A szavak jelentéstörténetének magyarázatával főleg Bakos József foglalkozott a HN nyelvi rovatában (mindenütt a 9. lapon): *negédes* (márc. 13.), *rózsafűzér*, *olvasó* (ápr. 3.), *zákányos* (jan. 1.), *ötödfél* (jan. 9.), *hisztéria* (febr. 13.), *suskus* és *susmus* (márc. 6.), *piszlicsár* (márc. 20.), *pupák* (márc. 27.), *neuron* (máj. 29.), *kvaterkázik* (júl. 3.), *gyepmester* (júl. 17.), *flegma* (aug. 14.), *himpellér* (aug. 28.), *hapták* (aug. 20.), *kalamajka* (szept. 4.), *partner* (szept. 11.), *fizimiska* (szept. 18.), *palimadár* (okt. 16.), *szocialista* (nov. 6.), *nincstelen* (nov. 20.), *pulya* (nov. 27.), *postatiszta* (MH aug. 27. 6.). — Jelentésmagyarázatok más forrásból: *slambuc* (É. Kiss Sándor; HBN júl. 5. 5), *mani*, *félpénz*, *buznyák* (Csorna Béla; MH szept. 10. 6), *prokedli* (Tóth Béláné; MH aug. 25. 7), *vastaps* (Erdélyi István; MN máj. 29. 4), *hóka* (Heltainé Nagy Erzsébet; ÉT 1513), *golya* mint elsőéves, *újone* (Hernádi Sándor; ÉT 1164).

3. Szólásmagyarázat

Szólásokat és közmondásokat értelmeztek az alábbi írások: Antal Gábor: Közmondások (MN jan. 8. 1), Böles mondások (szerző nélkül; DM jan. 4. 3), Heltainé Nagy Erzsébet: Ki vele, ha van nyele (ÉT 209), Rozslyai György: Lelkünk rajta (uo. 463), Ruzsiczky Éva: Mit mond a szívünk? (uo. 684), Sámbockréthy Péter: Ki húzza a rövidebbet? (uo. 1128), Bakos József: Veri az ördög a feleségét (HN jún. 26. 9), Szeget szeggel (uó; HN júl. 10. 9), Orbán lelke (uó; HN júl. 31. 9), Megtettük a hatvágást (uó; HN szept. 25. 9).

Kovalovszky Miklós Ady Endre szállóigéiről ír (MN ápr. 10. 13).

4. Divatszavak

A nyelvművelő sajtó a következőket minősítette divatszavaknak: *biztosít* (É. Kiss Sándor; HBN márc. 23. 5 és Kemény Gábor; Nszb okt. 2. 14), *céltűtázés*, *nagyságrend*, *születik* (Kemény G.; I. h.), *odafigyel* (Győry Aranka; ÉT 119), *szembesül* (Péter László; MN márc. 13. 13), *kapcsolatlan* (É. Kiss Sándor; HBN máj. 5), *anyag* (uó; HBN jún. 18. 5), *megold*, *végrehajt* (uó; HBN jún. 25. 5), *üzemel* (uó; HBN júl. 12. 5), *alkalmaz* (Fehér Klára; MN júl. 12. 6), *ürügyén* (sz. e.; Nm 8. 34).

5. Szóhasználat

A szóhasználat kérdése nyelvművelő irodalmunk leggazdagabb területei közé tartozik. Változatos, sokrétű írások taglalják a helyes és helytelen szóválasztás példáit. Általános gondokat esetel Kiss István (PN jan. 4. 5). — Kopnak a szavak — állapítja meg Maros Dénes (Nszb febr. 9. 4). — Igaztalanul elfeledett szavainkat idézi föl Nemere István (ÉI nov. 5. 2). — Lőrincze Lajos újabb példákkal egészíti ki ezt a cikket (uo.; dec. 6), amelyhez viszont Bölöny József fűz kommentárt (uo.; dec. 31. 2).

Meghatározott esetekben kifogásolják az alábbi szavakat, figyelmeztetnek az alakváltozatok jelentésmegkülönböztető szerepére: *illetve* (Sámbockréthy Péter; MH máj. 7. 6), *egyelőre* — *egyenlőre*, *helység* — *helyiség*, *fáradtság* — *fáradtság* (Kiss István; PN aug. 16. 5), *mentes* vmitől (F. L.; VN jún. 9. 5 és uó.; PN júl. 5. 5). — Szabó Ernő a Nm rovatában közölte ezeket az írásait: *közművelés* (4. 28), *könyves*, *fotos*, *klubos* (5. 33), *időben* — jelző nélkül helytelen (6. 23), *önművelődés* (11. 34).

A labdarúgás nyelvén használatos új, színes kifejezések, mint például a *kapuscsemege*, a *forintos labda*, kissé túlzónak tűnnek (Varga Katalin; ÉT 54). — A *szelídít* és a *házasít* nem cserélhető föl (Pető Gábor Pál; uo. 84). — A *csevice* -i képzős származéka helytelen (Mizser Lajos; uo. 169). — Mást jelent a *szível* és a *szível* (Fürtös Gusztáv; uo. 261). — Nincs kétlovas *konflis* (Sámbockréthy Péter; uo. 584). — Célszerű lenne a *műszó* helyett a szakszót használni (Karcsey Sándor; uo. 634). — Miért terjed a *szoknya* helyett az *alj*, a *nadrág* helyett a *pantalló*? Jó lenne a megszokott szó, nem kellene így hivataloskodni (V. P.; MN júl. 20. 4). — A szólások keveredéséről ír É. Kiss Sándor (HBN júl. 30. 5). — A *reprezentáció* rövid változatáról, a *repíról* elmélkedik a VN (Cserko;

febr. 18. 3). — Túl sokszor használjuk a *jattot*, legyen inkább borraivaló, javasolja Bakos József (MH jan. 29. 6). — A *lenne* kiszorítja a *volna* szóalakot, holott az utóbbira is szükségünk van a megfelelő beszédhelyzetben — állapítja meg Kovalovszky Miklós (MH febr. 19. 6). — Helytelen a *halló* köszönés, int Bakos József (MN szept. 11. 13). — Túlzásba visszük a *pillanatnyilag* szó használatát (Fischer Sándor ; RTv 17. 8).

V. Alaktan

A bőséges szótani és jelentéstani témájú írással szemben jóval szerényebb mennyiségű az alak- és mondattani cikkek száma.

1. Az igeragozás

Az *ikes* *igék* visszaszorulásával jó lenne többet törődniük a szakembereknek, javasolja Telegdi Polgár István (ÉI szept. 17. 2). — Fölhívására Lőrincze Lajos válaszol. Megállapítja, hogy az *ikes* *igék* helyzete nyelvművelésünknek már évszázados témája. Részletezi az igeragozás szabályait, a ragozások keveredését, majd gyakorlati útmutatást ad (uo. okt. 22. 4).

Kiss István többször visszatért az igeragozásra nyelvi rovatában (PN jan. 25. 5; febr. 1. 5; nov. 16. 5). — Bakos József az *alakváltozatokkal* foglalkozik (HN máj. 22. 9 és dec. 4. 9). — Hernádi Sándor pökhendinek nevezi azt az igeragozást, amikor egyes szám első személyt használnak többes szám első személy helyett, például az *intézetemben*, a *tanszékemen*, a *műhelyemben* (MH szept. 24. 6).

2. Egyéb szófajok

Igen jelentős azoknak az írásoknak a száma, amelyek különböző *alakváltozatokat*, *alakpárokat* elemeznek nyelvhelyességi, jelentéstani, grammatikai szempontból. Pásztor Emil fölteszi a kérdést: *Sem vagy se?* (MH jún. 25. 6). — A tulajdonnevek alakváltozatait vizsgálja Kovalovszky Miklós (MN aug. 14. 13). — A *tőváltozatok* jelentésmegkülönböztető szereppel rendelkeznek, gondoljunk csak az *értetlen* — *értelmetlen*, az *álomtalan* — *álmatlan* különbségére (Kiss István; PN aug. 9. 5). — A helyhatározó ragjának a tulajdonnevek utáni illeszkedését kutatja a VN (Bertalan; febr. 18. 4). — Bakos József megmagyarázza, hogy miért eltérő a *férfi* szó ragozása, mi a hangrend szerepe (HN máj. 15. 9). — *Hintaja* — *hintója*, *teteje* — *tetője*, *naptára* — *naptárja* — ilyen ragozási kettősségek keltették föl Kiss István figyelmét (PN aug. 30. 5). — Olvashatunk a helytelen toldalékolásról (R. E.; MN febr. 13. 13). — A szükséges birtokjel hiánya magyartalan és szokatlan kifejezéseket eredményez (Sz. E.; Nm 9. 34). — A kötőhangzók szerepéről, a jelentéskülönbségekről három cikkről szól: Kovalovszky Miklós (MH febr. 5. 6), Kiss István (PN jún. 28. 5) és Szabó Ernő (MN máj. 17. 5).

A névmásokat boncolgatja az ÉT. Az *aki* és a *ki* változtatásával elkerülhetjük a bántó szóismétlést, így törekedhetünk a jóhangzásra, a *mibe* pedig az élőbeszéd érzelmeinek, indulatainak a kitűnő tükrözője (Molnár Zoltán Miklós; 1283 és Molnár Jenő; 438). — Gyakori hibákat pellengérez ki Ander György, amikor kifogásolja a sorszámnevek helyett tévesen használt tőszámneveket, például *húsz kerület* — *huszadik kerület*. Keltezésben viszont már elfogadható így: *május egy* (MH jan. 15. 6). — Hány esetünk van? — teszi föl a kérdést Kiss István, amikor részletesen bemutatja Antal László könyvét (PN okt. 18. 9). — *Röpgyűl*, *áremel*, *ügyintéz* — ilyen és ehhez hasonló hibás alakú szavakat, helytelen szóképzéseket kifogásol Bakos József (HN jan. 16. 9 és MN dec. 11. 13). — A *révén*, *útján* különbségéről, a *kifolyólag*, *helyileg*, *háziilag* helytelenségéről elmélkedik Kiss István (PN máj. 4. 5).

VI. Mondattan

Fogalmazványainkban fölbukkanó általános hibákat mutat be Kedvesy György (DM szept. 3. 5). — Gyakori mondatszerkesztési vétség, hogy csak a mondat végére derül ki az elől álló mondatrész fajtája: alany vagy birtokos jelző, például *B. nagyapja lovát legelteti*. A tagolás segít, erre ismert példát ad Pásztor Emil: *Börtönéből szabadult sas II lelkem, ha ...* (ÉT 984). — A határozói igenév használata körül sok a bizonytalanság, erről győznek meg bennünket a róla szóló írások: Buvári Márta (ÉT 1225), É. Kiss Sándor (HBN jan. 8. 5), B-r (BN jan. 4. 3).

Szabó Ernő a Nm rovatában a következőket kifogásolja: *kell legyen, a kell hogy legyen* helyett tájnyelvi, ezért a köznyelvben kerülendő (12. 32); jelzők alapigéjének vonzatában elkövetett hibák (10. 31); a fok- és a mértékhatározó (2. 35); a határozós és a jelzős összetételek kiszorítják a jelzős szerkezeteket (1. 19). — A névutók kialakulásával, stilisztikájával, irányultságukkal ismertet meg Kiss István (PN jún. 14. 5). — Az a próbihirdetéseket veszi szemügyre Juhari Nagy János. Visszatérő hibák: a névelő elmaradása, a szükséztűség, amely mulatságos helyzeteket teremthet, a nem megfelelő szórend (HBN máj. 10. 5). — A nyelvészek nem fogadják el az *egy az egyben* kifejezést (S. Á.; HBN ápr. 28. 5), valamint az *egy és mást a más-más* helyett (Péter László; MN nov. 13. 13).

Sajtószemlénk tételenesen nem szerepelteti, és a számszerű összegzésben is csak egynek vettük az ÉT hasábjain megjelent *Mondhatta volna szebben?* rovatot, amelyet Kemény Gábor szerkesztett. A 27 közönségretvénnyel témája többnyire a mondattan volt, és kimerítő elemzés, magyarázat követte a legjobb megoldások ismertetését. Egyebek közt foglalkoztak az állandó szókapcsolatok vonzataival, a kötőszók szerepével, a névelők használatával, a szórenddel, a mondatritmussal, a mellé- és alárendelés eseteivel, a mondatrészhalmazok buktatóival.

VII. Fogalmazás, stílus

A gondolatok érthető megfogalmazása szóban és írásban, a megfelelő stílus sokakat foglalkoztat. Ezen belül központi gond hivatali nyelvünk, amelynek stílusával szép számmal foglalkoznak az írások. Gyakran szóvá teszik a hivataloskodó nyelvhasználat társadalmi vonatkozásait, hogy a megfogalmazás egyben gondolkodásmódot is tükröz.

I. A hivatali nyelv

Sokszor az az érzésünk, hogy a hivatalos stílusban nyilatkozók tetteikért egyszerűen nem vállalják a felelősséget. Jó kibúvó tehát a nyelv (Kristóf Attila; MN jan. 9. 10). — A közérthetőség hozzátartozik demokratizmusunkhoz (Sztankay József; Nszv jan. 19. 3). — Javorniczky István azt javasolja, hogy a vezetőképző tanfolyamokon is tanulmányozzák Hivatalos nyelvünk kézikönyvét (MN márc. 12. 5). — A termelészövetkezetek jelentései az egyszerű emberek számára érthetetlenek, olyan körmönfont, inkább jogászoknak való a megfogalmazásuk. Konkrét példákat idéz a VN (U. Gy.; febr. 10. 3). — A terjengős fogalmazás is jellemzi a hivatali nyelvet (Huszár Ágnes; MH márc. 19. 6). — A rossz példák mellett ritkán találunk jó példákat a hivatalos nyelvvel kapcsolatban (Szóke Mária, DM júl. 10. 6). — A körülményeskedést bírálja Szilágyi Ferenc (MN júl. 10. 13) és Szűts László (MH júl. 16. 6). — A kereskedelem nyelvében is van mit kifogásolni, ilyen például az *árfekvés* (Bakos József; MH júl. 23. 6). — A vállalatok hirdetésekkel sem tudják mindig megnyerni az érdekelteket. A hivatalos hang nélkülözi az udvariasságot (Ember Mária; MH okt. 26. 5). — Gond még a mellébeszélés, a ködösítés és az őszinteség hiánya (K. S.; DM dec. 22. 5).

Miklós Dezső párhuzamot von a hivatalos hangnem és a durva stílus között (Nszv júl. 2. 4–5). — Kónya József számba veszi a fésületlen beszéd társadalmi vonatkozásait (Nszb jan. 18. 4). — Mátrai-Betegh Béla „tiltott” szavainkkal foglalkozik (MN dec. 25. 5). — Hasonló témájú a MN további két írása (Z. L.; dec. 4. 5 és Sz. G.; márc. 3. 5).

2. Stílus

A névadás nehézségeit taglalja Csurka István (MN okt. 2. 5). — A tudomány stílusa is legyen közérthető (A. G.; MN jan. 31. 5). — A helytelen fogalmazás miatt néha az ellenkezőjét mondjuk, mint amit akarnánk (Grétsy László; MH márc. 26. 6). — A szólások képzavara iról ír Kovalovszky Miklós (MH jún. 4. 6), neves cikkfrotól idéz olyanokat, mint a *gyökeres előrelépés*, S. Varjú Annak (HBN ápr. 26. 5). — A megszólítások történetével ismerteti meg É. Kiss Sándor. A történeti áttekintést a mai becéző formák felsorolása, valamint a kifogásolható alakok földézése követi (HBN márc. 9. 5). — Ugyanő szürkének tartja a hírek, riportok, tudósítások nyelvét (uo. máj. 17. 5). — „Rákosodik hivatali, közéleti nyelvünk. Javítsuk nyilvánosan a hibákat!” — szólít föl bennünket a PN (H. N.; ápr. 19. 3). — Ugyanitt Kiss István a következő fogalmazási helytelenségeket foglalja össze: túlzott tömörítés, rossz mondatfűzés, a birtokos személyragok elhagyása, a vessző hiánya, szóláskeveredés, körülményeskedés (nov. 1. 5).

Az *aki, ami, amely* stilisztikai szerepéről szól Szabó Ernő (Nm 3. 26). — Nyelvünk dicsérő jelzőinek a hangulatát mutatja be Almási Miklós (ÉI jan. 8. 9). — Az ÉT stilisztikai témájú cikkeinek a szerzői: Rozsly György (1078), Huszár Ágnes (1313), Raisz Rózsa (907), Mizser Lajos (1485). — Az idegenforgalmi tájékoztatók magyartalan-ságaiban fölismerhetők az eredeti, idegen nyelvű szöveg jellegzetességei (Kemény István; MN febr. 12. 1).

3. A költői nyelv — stílus elemzések

A PN Illyés Gyula gondolatait közli a költői nyelvről (nov. 13. 5). — A hangok kifejező szerepét mutatja be T. Lovas Rózsa (MN márc. 13. 13). — A versek szépsége hozzájárulhat anyanyelvünk megszerettetéséhez (Fülei-Szántó Endre; MH júl. 30. 6). — A költemények jelentésváltozásait és képszerűségét elemzi Kiss István (PN márc. 30. 5). — A dy Endre stílusáról szól Molnár Zoltán Miklós (MN dec. 11. 13) és Kiss István (PN nov. 29. 5). — Sütő András t köszönti Szilágyi Ferenc (MN nov. 13. 13). — Csalog Zsolt verseskötetébe pillant bele Fencsik Flóra (EH júl. 22. 2).

VIII. Helyesírás

Annak ellenére, hogy könnyen áttekinthető és ellenőrizhető nyelvművelő területről van szó, a helyesírási cikkek aránya kicsi. — *I-én* vagy *I-jén*, melyik a helyes? Ezt kérdezi Jólesz László és Tompa József (ÉT 549). — A mozgósza bály alkalmazását taglalja T. Urbán Ilona két cikke (MH jan. 8. 6 és ÉT 841). — Tompa József és Szántó Jenő szavá tették a kötőjel használatának hibáit (ÉT 150 és Nszb okt. 16. 4). — Ide kapcsolódik a T helyesírási fejtörője. Az év folyamán nyolcszor közölt olyan feladványokat, amelyek jobbára az egybe- illetve különírásról, a kötőjel használatáról szólnak. Az értékelést részletes indoklás követte.

A magánhangzók hosszúságáról többen elmélkednek. Hibás a *metro, bisztro* szóalak — mondja Fábián Pál (MN márc. 13. 13). *Ludas* vagy *Lúdas* Matyi? — kérdezi Heltainé Nagy Erzsébet (ÉT 939). — Pásztor Emil rámutat a *Tízes honvéd* utca írásmódjára (uo. 345). — Molnár Zoltán utal a nyelvjárási sajátosságok hatására (uo. 204).

A kis és a nagy kezdőbetű használata, a tulajdonnevek írása többféle

gondot okoz. Az irodalmi művekben egyedi formákkal is találkozunk, olykor kisbetűvel írják a tulajdonnevet (Tompá József; MN febr. 13. 13). — A címzések és a megszólítások adnak témát T. Urbán Ilonának (Nszb dec. 23. 7). — Nem mindegy a *dr.* rövidítés kezdőbetűje sem (Szabó Ernő; Nm 7. 38). — Egyedi példákat javít Kiss István (PN máj. 6. 8).

Helyesírási hibákat fedezett föl egy Ady-kötetben Nagy Károly (EH nov. 22. 6). — A fölöslegesen kitett vessző, gondolatjel és idézőjel szúrt szemet Lomb Katónak (MN ápr. 10. 14). — A *mozaikszavak* egyes fajtáinak csupa nagybetűs írása ellen kardoskodik Reményi-Gyenes István. Gondolatai az AkH. 11. kiadásában megvalósultak (MN máj. 8. 13). — Ladó János megmagyarázza a nevek végén levő *y* eredetét (ÉT 780).

IX. Nyelvészeti munkák

A *Mai magyar nyelvünk* c. könyvet ismertetik a következő lapok: MH ápr. 3. 12; HBN márc. 17. 12; Ka máj. 14. 8; PN júl. 19. 5; uo. aug. 2. 5; Kn 7.

A *szinonimaszótár* előkészületeiről, majd megjelenéséről adnak hírt az alábbi újságok: MN jan. 23. 11; EH febr. 12. 2; MN júl. 10. 13; uo. aug. 14. 13; EH dec. 28. 3.

Ismertetik Kovalovszky Miklós *Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség* című tanulmányát: Nszb jún. 15. 7; PN jún. 21. 5; Ka márc. 12. 9; Kn 34. 13; MN nov. 27. 13.

Egyéb munkákról szóló beszámolók. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára: Kn 1. 13; MN jan. 1. 11; PN jan. 11. 5; uo. jan. 18. 5; HN márc. 10. 4; DM márc. 20. 7. — Közhelyszótár (szerk. Hernádi Miklós): VN márc. 26. 5. — A magyar nyelv értelmező szótára: Nszb márc. 11. 6. — Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői; Nszb ápr. 17. 8. — Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben; HN ápr. 24. 8. — Pesty Frigyes helynévgyűjteménye: PN dec. 6. 5. — A szolnoki járás és a járszági tájegység földrajzi neveinek gyűjteménye: EH nov. 28. 4. — Antal László nyelvtudományi cikkeinek gyűjteménye: PN okt. 4. 5; uo. okt. 11. 5. — Nemzetiségi iskola, anyanyelvi nevelés (szerk. Jakab — Mokuter): Kn 12. 35. — Kelemen János: A nyelvfilozófia kérdései Descartes-tól Rousseau-ig; Kn 26. 13. — Tompa József: Anyanyelvi olvasókönyv; Nszb febr. 13. 10; MN ápr. 17. 13; EH márc. 12. 2; uo. aug. 1. 8; DM dec. 24. 5.

X. Egyéb

1. Tudósítások, beszámolók a magyar nyelv hetéről

Nszb márc. 1. 6; márc. 8. 7; márc. 20. 14; Nszv márc. 1. 5; márc. 8. 5; márc. 9. 4; márc. 20. 12; márc. 22. 5. MH márc. 12. 6; ápr. 2. 6. MN márc. 1. 5. EH márc. 19. 1. HN márc. 17. 6; márc. 24. 6. Ka ápr. 26. 5. VN máj. 7. 4. HBN máj. 6. 8. PN márc. 3. 8; máj. 31. 5.

2. Hírek a III. anyanyelvi konferenciáról

Az MN részletesen beszámolt az előkészületekről (jan. 9. 9 és júl. 10. 10), majd az eseményekről. Foglalkozott a magyarságtudat és -ismeret, a nyelvmegőrzés, a kétnyelvűség kérdéseivel (aug. 9. 4), idézett az elhangzott előadásokból (aug. 10. 4 és aug. 11. 4), írt a magyar irodalom témaköréről (aug. 12. 4 és aug. 13. 4), és összegezte a konferencián megfogalmazottakat (aug. 14. 11 és szept. 8. 7). — Más lapok hírei: Nszv júl. 5. 5; aug. 9. 5; aug. 11. 5; aug. 14. 3; aug. 14. 9. MH aug. 23. 1. Nszb máj. 10. 9. PN

máj. 10. 3; aug. 9. 1—2. EH júl. 4. 2. HN aug. 7. 4; aug. 14. 1. ÉI aug. 20. 6. Ka aug. 9. 1; aug. 11. 1.

3. Nyelvtörténet — nyelvrokonság

Benkő Loránd az ÉT hasábjain négy cikkben részletezte nyelvünk történetének főbb állomásait. Szólt az ősmagyar kor mondatszerkesztéséről, az ómagyar kor szókinéséről, a könyvnyomtatás hatásáról, a reformáció nyelvi eredményeiről, valamint bemutatta az újmagyar kor sajátosságait, nyelvfejlődésünk jelenkori állapotát (483—5, 554—5, 614—5, 678—80). — Honfoglaláskori szavaink és tulajdonneveink eredetével is foglalkozik Bartha Antal (Nszv jan. 1. 8). — A magyar nyelv eredetét boncolgatja Szüts László (MH szept. 17. 6). — Reformkori nyelvünket elemzi Für Lajos (Nszv jún. 4. 6).

Kálmán Béla, a finnugrisztika szakértője nyelvrokonainkról nyilatkozik (Cs. Nagy Ibolya; HBN okt. 16. 10). — A manysik-ról és a hantik-ról szól a Domokos Péterrel készült beszélgetés (Kulesár Anna; EH ápr. 6. 3).

A sumér rokonság tarthatatlanságát többen bizonyítják. Kulesár Anna emellett még szóba hozza a hun elméletet is (EH márc. 26. 2). — Az emigráns magyarok között akadnak hívei a téves eszméknek, és szembehelyezkednek a finnugrisztikával (Bartha Antal; Nszb márc. 5. 6). — Komoróczy Géának a Gyorsuló idő sorozatban megjelent Sumér és magyar c. könyvére hivatkozik Kiss István (PN márc. 22. 5 és ápr. 6 5).

4. Az anyanyelvi oktatás ügye

A sajtó nyelvművelő cikkeiben előtérbe került a magyartanítás, annál is inkább, mert 1977-ben közvetlenül az új tantervek bevezetése előtt állunk. Szociolingvisztikai módszerekkel vizsgálja a tanári szerep változásának nyelvi alakulását Szépe György (Kn 17. 11). — Cs. Nagy Ibolya riportot készített a Tankönyvkiadó egyik vezetőjével a magyar könyvekről (HBN okt. 30. 10). — Az írástanítás problémái többször visszatérnek (MTI; PN aug. 2. 3; Deregán Gábor; EH jún. 9. 3; uő; DM aug. 5. 7; uő; PN aug. 26. 5).

Az első osztályban nem tanítják a *dz* és a *dzs* betűt. Pásztor Emil kifogásolja, hogy csak a második osztályosok ismerkedhetnek meg vele az új tanterv alapján (MN máj. 8. 13). — Honffy Pál szerint az előző írás szerzője figyelmen kívül hagyja az életkori sajátosságokat, hiszen a hatéveseknek nem grammatikát kell tanítani (uo. jún. 25. 14). — Pásztor Emil újabb cikkében határozottan kiáll első véleménye mellett, és azt mondja, hogy semmivel sem magyarázható a fenti két betű hiánya (uo. júl. 24. 14). — Kiss István úgyszintén fölteszi a kérdést, hogy az első osztályban miért csonka az ábécé (PN szept. 27. 5).

Hernádi Sándor azt vallja, hogy a nyelvi illendőségre nevelést nem utasításokkal, hanem saját példánk erejével kell elérni. Kerülendő a gügyögés, de figyelembe kell venni a gyerekek nyelvhasználatát (ÉT 1433). — Óvodásaink eltanulják a szülők helytelen beszédjét (ÁL; HN máj. 22. 9). — Ezzel szemben jó példákat idéz a lapban Gergely Károlyné (máj. 22. 9). — A Debreceni Városi Tanács művelődésügyi osztálya felmérést végzett a tanulóknak nyelvi kultúrájáról. Eszerint növekszik a trágárság, gyöngye a középiskolások helyesírása, szegényes az érettségi előtt állók szókinése, dolgozataikban zsargonszavakat használnak (Filep Tibor; HBN jún. 15. 5). — Pásztor Emil az érettségizők anyanyelvi műveltségét elemzi saját tapasztalatai alapján. Szükséges lenne a gyakorlatiasabb, életszerűbb ismeretek közlése a nyelvtanításban is, mivel nem tudják megfelelően alkalmazni az elméletben tanultakat. A szerző példákkal illusztrálja megállapításait (Nszb okt. 26. 7). — Speciális területtel, a beszédhibák javításával foglalkozik Javorniczky István. Áttekintésében beszámol a logopédia módszereiről (MN febr. 18. 5). — A nyelvtanítás legújabb kísérleteit ismerteti Szakály Éva (VN okt. 13. 5). — Komornik Ferenc bemutatja a prágai magyar nyelvészeti tanszéket (Nszb máj. 19. 7). — A nemzetiségi iskolák és az anyanyelvi nevelés ügye ad témát Sarkadi Lászlónak (uo. jún. 8. 7).

5. Megemlékezések

1977-ben ünnepeltük Gombocz Zoltán születésének 100. évfordulóját. A nagy nyelvtudós munkásságát számos megemlékezés idézte föl (Lőrincze Lajos; MN máj. 5. 11; Rácz Endre; uo. jún. 12. 13; P. K. I.; ÉI jún. 4. 8.; P. Kovács Imre; Kn 23. 9; szerző nélkül; EH jún. 12. 8; Farkas László; PN jún. 19. 5; Hadrovics László; MT 11. 871; Virág János; MN nov. 27. 14).

Reguly Antal munkásságát vázolja Ágh István (Nszv jan. 29. 6). — A finnugrisztika szakértőjéről, Lakó Györgyről szól Heltai Nándor (PN jún. 28. 5). — Vajda János nyelvművelő tevékenységét mutatja be Szilágyi Ferenc (MN szept. 11. 13). — Győr híres nyelvészeiről, Sajnovics Jánosról, Rát Mátyásról és Czuczor Gergelyről ír Imre Béla (Ka máj. 1. 8). — A magyar nyelvet a mongollal rokonító Bálint Gáborra emlékezik ifj. Kálmán Gyula (MN dec. 16. 9). — Vlagyimir Ivanovics Dalj múlt századi orosz értelmező szótárát mutatja be az ÉI. Beszámol a nyelvész élettörténetéről, a mű keletkezéséről (R. Zs.; jan. 22. 6).

6. Riportok nyelvi versenyekről

A Ka háromszor számol be a Kazinczy-versenyéről. Először vezércikkben közönte a győri rendezvényt (ápr. 22. 1), majd tudósít róla (ápr. 23. 1), végül értékelést közöl (ápr. 26. 4). — A verseny kapcsán Deme László megjegyzi: jónak bizonyult az a kezdeményezés, hogy a szakmunkástanulóknak külön rendezzék meg, hiszen rosszabb körülmények közül indulnak, mint a középiskolások (ÉI jún. 18. 4). — Bartók János összefoglalja az anyanyelvi versenyek tapasztalatait. Szól a hanglejtési, tagolási és hangsúlyozási hibákról (Kn 28. 8).

A lapok ritkán bár, de mégis beszámolnak egyéb nyelvi vetélkedőkről. A papír- és nyomdaipari dolgozók korrektorszakkörének helyesírási versenyéről két írás ad hírt (T. Urbán Ilona; MH ápr. 9. 6 és Légrády Eszter; Nszv márc. 1. 4). — Vas megyében a közhivatali dolgozók számára volt nyelvi vetélkedő, melynek témája a hosszú, nyakatekert mondatok helyesbítése, a hivatali nyelv kinövéséi elleni küzdelem (L. K.; VN ápr. 17. 8 és uő; uo. jún. 18. 5).

7. Anyanyelvünk a világban

A külföldön élő magyarok nyelvi problémáival foglalkozik Nagy Károly. Számos példával rávilágít arra, hogyan keveredhet anyanyelvünk az idegen nyelvvel (MH febr. 26. 6). — A Duba Gyula szlovákiai magyar íróval készült interjú azt boncolgatja, hogy mit jelent a külföldön élő nemzetiségek számára az anyanyelv. „... az anyanyelvvel a világ épül bele az emberbe, olyan alapértékek, melyeket leginkább az otthon szóval jellemezhetnénk.” (Mezei András; ÉI márc. 19. 5) — Ruffy Péter hat országban vizsgálja a magyar nemzetiségek nyelvének sajátosságait (MN máj. 29. 9). — Másik írása a romániai nyelvművelők tevékenységét mutatja be, s válaszol arra a kérdésre, hogy mi foglalkoztatja őket leginkább, milyen, a hazaitól eltérő nyelvi gondokkal, hibákkal kell küzdeniük (uo. júl. 24. 11). — Für Lajos a nyelv és a politika összefüggésére világít rá (Nszv jún. 11. 6).

Zimányi Árpád

Szankcionál. A Magyarország című hetilap egyik 1983 évi őszi számában olvastam a következő mondatot, egy olyan cikkben, amely a Szovjetuniónak a gazdaság hatékonyságát előmozdító intézkedéseiről szól: „Nemrég rendelet született, amely szigorúan *szankcionálja* a mezőgazdasági gépeket és alkatrészeket gyártó iparvállalatok és a kolhozok, szovhozok közötti szerződések be nem tartását”.

Ez a mondat bizony a sok és többszörös alárendelő szerkezet miatt túlságosan bonyolult felépítésű, és emiatt nehezen érthető. Ennél is nagyobb baj azonban, hogy a cikk írója a *szankcionál* igét az eddig szokásossal ellentétes jelentésben használja — legalábbis ezt lehet valószínűsíteni.

Mert mit is jelent ez az ige? Mind a Történeti etimológiai mind az Értelmező szótár, mind pedig az Idegen szavak szótára szerint a latin eredetű és nemzetközinek tekinthető *szankcionál*-nak a XIX. század legelejétől adatolhatóan az a jelentése, hogy 'megerősít, szentesít' és 'törvényerőre emel'. Viszont — enyhén szólva — aligha akarta a szerző azt írni, hogy a szovjetunióbeli rendelet az iparvállalatok és a kolhozok közötti szerződések be nem tartását szentesítette, vagy éppen törvényerőre emelte!

Minden bizonnyal a *szankcionál* alapszava, a *szakció* szó vitte tévútra. Az utóbbi ugyanis jelenti nemcsak valaminek a szentesítését, törvényerőre emelését, hanem a büntető rendelkezést, illetve a büntetést is.

Az egyértelmű tanulság az, hogyha nem föltétlen szükséges, ne használjunk — nemegyszer kiejtés- és jelentésbeli, valamint helyesírási bonyodalmakat okozó — idegen szavakat, különösen ne a nagyközönségnek szánt lapban.

Ez a mondat is egyértelműbb és könnyebben felfogható lett volna így: „Nemrég rendelet született, amely szigorúan bünteti — vagy esetleg ha ragaszkodunk a nagyképűbb idegen szóhoz, így — szigorú szankcióval sújtja — a kolhozok és a szovhozok, valamint azon iparvállalatok közötti szerződések be nem tartását, amelyek mezőgazdasági gépeket és alkatrészeket gyártanak.”

És azt is levonhatjuk tanulságul, ha efféle idegen szavak használatára kényszerülünk, ne legyünk restek utánanézni a jelentéseiknek, a kifejezőmódjuknak és a helyesírásuknak.

Szathmári István

A mozaik ragadványnév. — Rohodi tanítványaim körében széleskörű a ragadványnevek használata, minthogy sok tanuló visel azonos családi nevet. Ezeknek a nálunk leginkább megkülönböztetést szolgáló iskolai ragadványneveknek a kialakulása változatos képet mutat, szinte ahány, annyiféle eredetű. Egy típus azért mégis magára vonta a figyelmemet különlegességével.

Osztályomban két *Szegedi Ilona* nevű tanuló volt néhány évvel ezelőtt, s természetük alapján aztán az egyiket *kis Szegedi Ilona*, a másikat pedig *nagy Szegedi Ilona* névvel kü-

lönböztettük meg. Névsorok írásakor azonban ezek a nevek *K. Szegedi Ilona*, illetve *N. Szegedi Ilona* rövidült formát nyertek, amiket *ká Szegedi Ilona* és *en Szegedi Ilona* hangalakban ejtettünk. Ez utóbbi ejtésformákból azonban egykettőre kialakult a tanulók körében az egyelemű *Kászi* és *Enszi* iskolai ragadványnév.

Korábban én úgy magyaráztam ezeket az iskolai ragadványneveket, hogy első szótagukban az eredeti *kis* és *nagy* mellénevek szerepelnek a *K* és *N* betűre rövidült íráskép *ká* és *en* ejtése alapján; a második szótagként jelentkező *-szi* hangcsoport pedig nem egyéb, mint a *Szegedi* családi név első és utolsó hangjának az összevonása (1. Pedagógiai Műhely 1982. évf. 2. sz. Nyíregyháza).

Egy újabb megfigyelésem alapján viszont arra a meggyőződésre jutottam, hogy ez a fenti magyarázatom csak részben lehet helytálló. A *Kászi* és *Enszi* nevek első szótagának magyarázatát változatlanul fenntartom, de a második *-szi* szótagban már nem a *Szegedi* családi név első és utolsó hangjának az összevonását látom, hanem a *Szegedi Ilona* kéttagú név mozaik alakját, pontosabban monogramját.

Ehhez az elgondoláshoz az vezetett el, hogy felfigyeltem arra, miszerint az osztályok hetesei, valószínűleg kényelmi szempontból, a rendetlenkedőknek nem a teljes nevét, hanem csak a monogramját írják fel a táblára. Például *V. Balogh Tünde* helyett csak ennyit: *V. BT.* Annak idején *K. Szegedi Ilona* és *N. Szegedi Ilona* neve is mindig *K. SZI*, illetve *N. SZI* formában került a táblára. Minthogy a *kis* és *nagy* szavakat jelölő *K* és *N* betűket mindig *ká* és *en* hangalakban ejtették a tanulók, egyebet sem kellett tenniük a *Kászi* és *Enszi* nevek kialakításakor, mint ezekhez a kiejtett betűkhöz hozzáolvasni a *SZI* monogramot.

Eredetüket tekintve tehát a *Kászi* és *Enszi* iskolai ragadványnevek tulajdonképpen mozaikszavak, pontosabban: mozaik ragadványnevek. Ez viszont azt jelenti, hogy a divatossá vált, és már-már veszélyesen túlburjánzó betűszó nemcsak az intézményneveink, hanem a személyneveink állományába is behatolt, s eredetvizsgálatok alkalmával ezzel a lehetőséggel is számolnunk kell.

Balogh László

A Jeleskov családnévről. A történeti hangváltozások nyomon kísérése még köznevek esetében is nehéz, tulajdonnevek tekintetében pedig olykor szinte lehetetlen. Egyik-másik tulajdonnevünk ugyanis nagyon szabálytalan és kacskaringós utakon jut el végleges hangalakjához. Ez esetben még a gyakran segítségül hívott analógia sem juttathatja kielégítő eredményhez az etimológust. Ilyen nehezen magyarázható és szabálytalan utakat bejárt névnek mutatkozik a Szabolcs-Szatmár megyei Rohod községben élő *Jeleskov* családnév is. Az *-ov* végződés alapján első rápillantásra megállapítható róla, hogy kapcsolata lehet valamely szláv nyelvvel, de azt már kevesen mernék megkockáztatni, hogy megfelelőjét a 'vas' jelentésű bolgár *желез* főnév származékából alakult bolgár *Железов* családnévben keressék. Kissé nehéz lenne a szóleji bolgár *ж* > magyar *j* hangváltozást igazolni. Pedig ez a rohodi *Jeleskov* családnév kétséget kizáróan a bolgár *Железов* családnévből származik. Erre az eredményre természetesen nem a nyelvtudomány kutató módszerei vezettek, hanem a nevét viselő személy életútjának a története.

Jeleskov Miklós rohodi lakos, mint elbeszélte, Bulgáriában született, bolgár anyanyelvű szülők gyermekeként. Apja a *Железов* nevet viselte, s ezt örökölte ő is. Bulgáriában élő apaági rokonai ma is ezt a nevet viselik. Felnőtt korában azonban szüleit és hazáját elhagyva Franciaországba vándorolt. Ez indította el családi nevének megváltozását. Itt ugyanis cirill betűs bolgár nyelvű iratait latin betűs francia nyelvű iratokra cserélték át, s ezekben az iratokban a cirill betűs *Железов* családnév a szabályos francia átírás alapján *Jeleskov* formát kapott. Ezzel az átírással ekkor még nem jelentkezett kiejtésbeli névtorzulás, minthogy a *Jeleskov* betűsört éppúgy *Zsekeszkov* hangalakban

ejtették a franciák, mint a cirill betűs Железов betűsört a bolgárok, mert hiszen a franciában a *j* betűnek *zs* a hangértéke.

A névtorzulás akkor következett be, mikor a nevet viselő személy Franciaországot elhagyva Magyarországon törzsökösödött meg. Ide már csak latin betűs francia nyelvű iratokkal érkezett, s azok alapján a magyar hatóság *Jeleskov* néven vette nyilvántartásba. Igaz, hogy ezekből a francia nyelvű iratokból kideríthető volt az eredeti bolgár származás, de erre nem voltak tekintettel. A magyarban azonban a *j* betűnek — eltérően a franciától — nem *zs*, hanem *j* a hangértéke. Így a magyarok a *Jeleskov* írásképi nevet betű szerinti ejtéssel *Jeleskov* hangalakban mondják. A nevet közvetítő francia nyelv *j* betűje magyarra hát a bolgár Железов > magyar *Jeleskov* családnévben mutatkozó ж > *j* hangváltozást, aminek megszilárdulását talán az is fokozhatta, hogy a *Jeleskov* névbe a betű szerinti ejtéssel beleérezhető a magyar *jeles* melléknév is.

Balogh László

Orrszarvúak! Nemrégiben Szathmári István közölte abbéli véleményét, hogy helytelen *orrszarvúak*-nak írni és mondani az *orrszarvú* főnév többes számú alakját, mert az helyesen *orrszarvúk* (Nyr. 111: 376). Nehéz ezzel az állítással egyetérteni. Nem azért, mert régen megszoktuk már az *orrszarvúak* formát, hanem a következő érvek miatt: 1. a szerző bizonyításra idézett analógiái nem megfelelőek; 2. az *orrszarvúk* forma melletti okfejtés nem meggyőző; 3. az *orrszarvú* főnév többes számának az ejtés- és írásmódja rég megdőlött és lezárt.

De lássuk csak sorjában!

Az *orrszarvú* szó olyan összetétel, amelyiknek előtagja főnév, utótagja pedig -ú végű melléknév, és valószínűleg egy *orrszarvú állat-féle jelzős szerkezetből rövidülve főnéviesült. Ezért, ha ezt a főnevet vizsgáljuk, analógiaként csak hasonló szerkezetű és történetű példákat idézhetünk bizonyításunkra. Szathmári példatárában viszont egy sincs ilyen példa, mert azok nagyjából -ó, -ő végű igenevek és egyszerű szavak. Az *orrszarvú* főnévhez talán legközelebb a szerző *fésű* példája áll, ám ez sem bizonyító erejű. Még ha el is fogadjuk a *fésű* szónak azt a bizonytalan etimológiáját, mely szerint a *fejt* igeik tövének igenévi származéka volna (TESz. 1: 897), ott a súlyos nehézség vele, hogy egyszerű szó. — Az analógiák ellen talán elég is ennyi kifogás!

Szathmári okfejtésének hiányosságára akkor lehet rábukkanni, ha a fentebb említett *fésű* szót nem alaki, hanem jelentéstani párhuzamba állítjuk az *orrszarvú* szóval. Az előbbi minden magyar nyelvű ember főnévnek értékeli, az utóbbit azonban, ha főnévnek is tartja, elevenen érzi benne a melléknévi jelentést is. Ez magyarázza aztán, hogy a *fésű* szóhoz főnévként ragozva előhangzó nélkül kapcsoljuk a -k többes jelet, az *orrszarvú* szóhoz pedig melléknévként ragozva előhangzóval kapcsoljuk ugyanazt a toldalékot. Ha ugyanis nem így ragoznánk, hanem előhangzó nélkül, kialakulna ugyan az *orrszarvúk* forma, de annak jelentése nem egyértelműen többes számú, hanem birtokos személyragos alakként is érzékelhető, valami ilyenféle értelmezéssel: 'az ilyen nevű állatoknak az orron nőtt szarvuk.' Ez a kétértelműség akadályozza aztán a beszélőket az *orrszarvúk* forma használatában, míg az *orrszarvúak* alakot egyértelműsége általános használativá teszi. Nemcsak a Szathmáritól is említett Magyarország 1986. évi tavaszi számában, hanem az Élet és Tudomány 1988. évf. 5. számának 159. oldalán is, és még sok helyen egyebütt.

És ezzel az „egyebütt”-tel következik harmadik ellenérvem. Bárki belelapoz a hét-kötetes ÉrtSz.-ba, az *orrszarvú* (5: 417) vagy a *százlábú* (6: 113), de bármelyik hasonló szerkezetű címszava főnévi változata után ott találhatja ezt a jelzetet: „II. fn. -t, -ak, -ja”.

A fentiek szerint úgy vélem, nyugodtan megmaradhatunk a hagyományos *orrszarvúak* forma mellett, ahogy azt az ÉrtSz. is rögzíti.

Balogh László

„Rimes” próza. A nyelv célszerű és gazdaságos voltából következik, hogy — többek között — a verses formának, illetőleg e forma minden eszközének megvan a maga körülhatárolható nyelvi-stilisztikai szerepe. Így például a rím — a vers mondanivalója felől nézve — kiemel, illetőleg összekapcsol bizonyos szavakat; a hangzás felől nézve pedig lehetővé teszi egyes hangok összecsengését, ezzel emelvén a vers zeneiségét.

Mindebből azonban az is következik, hogy prózában nincs helyük verses elemeknek, a rímnek sem. Ha ilyen jelenségek mégis bekerülnek valamely próza szövegbe, veszélyeztetik a mondandó hatását, mivel a „nem odavaló” forma eltereli az olvasó figyelmét, vagy éppen nevetésre is készíti.

A „Film Színház Muzsika” 1984. évi 16. számában egy igen érdekes, jól megszerkesztett cikk jelent meg, a szerzőnek Doráti Antallal folytatott beszélgetéséről. Nem szerencsés viszont, hogy a cikk elején négy mondatban összefoglalt „előzetes” rész második mondata így szól: „Arról (ti. beszélgetés arról), hogy mi a zene, és hogyan kell bánni vele.” Nem szerencsés azért, mert valamilyen verses ritmust érzünk bene, a *zene* és a *vele* szó meg határozottan rímel egymásra; továbbá mindezt csak erősíti a nyomdattechnikai eljárás, az egyik sorban ugyanis ez áll: „Arról, hogy mi a zene”, a másikban pedig a következő: „és hogyan kell bánni vele”. Odaillőbb lett volna tehát, ha például — a ritmus és rím megtörése céljából — a *vele* mondatrész alkalmazása helyett inkább megismételjük a *zene* szót *zenével* formában, hiszen az itt a középpontban áll. Valahogy ilyen módon: „Arról (ti. beszélgetés arról), hogy mi a zene, és hogyan kell bánni a zenével”.

Szathmári István

Nacionalista — 71 évvel korábbi. Csokonai Vitéz Mihály 1802-ben Kultsár Istvánnak írott levelében áll: „Ti, pestiek! boldogok vagytok, és ami egy *nacionalistának* még többet fog használni, a Széchéniana!” (Azaz a Széchényi Könyvtár, melynek alapítójánál, gróf Széchényi Ferencnél nevelő és titoknak a címzett, Kultsár István.) E levél Cs. V. M. Minden munkája. II. k. Bp., 1973. 921—3. oldalán olvasható, Szénássy Zoltán „Uj Komáromi Olympos” című művében (Tatabánya, 1987. 62) idézi. Jómagam ez utóbbi könyvet forgatva akadtam a *nacionalista*-nak a szófejtő szótárunkban figyelembe vett első adatnál 71 évvel korábbi jelentkezésére. Ugyanis „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” (Bp., 1970). II. kötetének 991. oldalán föllelhető *nacionalizmus*, *nacionalista* szócikk a *nacionalista* első jelentkezését 1873-ra teszi. A *nacionalizmus*-ról való szótárbeli első adat eme idegen szavaink magyar nyelvű szövegben jelentkezésének valószínű korára utal — a *nationalismus*-ról a szótár első adata 1809-ből való.

A 19. század legelején ízelgethette valószínű érdeklődéssel Csokonai e nyilván akkori divatszót — az a Csokonai, aki amúgy eléggé ellene volt minden fölös idegen szó használatának. A *nacionalista* újabb szó lehetett Csokonai számára ugyanazt (hazafi, honfi, magyar, nemzeti) újabb árnyalattal gazdagítva kifejezni.

Sarusi Mihály

Hibaigazítás. A PSz.-ről írtam ismertetést folyóiratunk 1988. évi 2. számába. A recenzióban a 232. oldalon az utolsó előtti sorban tévedésből Grétsy Lászlót neveztem meg szerzőnek egy Magyar Nemzet-beli cikk említésekor. Valójában Pásztor Emil készítette az írást, amint erre szívesen figyelemztetett.

Büky László

Beszámoló az Anyanyelvi Bizottság 1988. évi üléseiről

1. A bizottság ez évi tevékenységének homlokterében az Akadémia I. Osztályának benyújtandó, tudományszakunk interdiszciplináris kapcsolatait áttekintő helyzetelemzés elkészítése, a budapesti és az országos anyanyelvi hetek szervezése, valamint néhány időszzerűvé vált nyelvi politikai kérdés megvitatása állt, de üléseinken és azokon kívül számos egyéb, az anyanyelvi művelődés ügyével kapcsolatos teendőt is megvittunk.

2. Ez évi első ülésünk vitaindítóját Szende Aladár tartotta, „A magyar nyelv ápolása határainkon kívül” címmel. Előadásában a magyar nyelv külföldi oktatásának és művelésének helyzetképét vázolta fel a szomszéd államoktól Nyugat-Európán át egészen a távolabbi, Európán kívüli külföldre. Az egyes területek ismertetése kapcsán az előadó az eredmények mellett rámutatott bizonyos kedvezőtlen, sőt aggasztó jelenségekre is.

A szomszédos szocialista országokon kezdve: a magyar nyelv helyzete a beszámoló szerint Jugoszláviában általánosságban kedvezőnek mondható mind a nyelvi jogok, mind a nyelvhasználat szabadsága tekintetében. Van számos magyar nyelvű hírlap, képeslap, folyóirat, rádió- és tévéadás, sőt állandó színház is. Az újvidéki Forum Kiadó a magyar szépirodalmon kívül történeti, irodalomtudományi, nyelvészeti és nyelv-helyességi szakirodalmat is publikál, s ez nemcsak a nyelvhasználatot, hanem a szó szorosabb értelmében vett nyelvápolást is segíti. Jelentős kulturális és tudományos központ az újvidéki egyetem hungarológiai intézete, amely magyarországi intézményekkel, így az MTA Nyelvtudományi Intézetével is együttműködik, többek között az élőnyelv és az irodalmi stílus kutatásában. Sajnálatos viszont, hogy a korábban oly aktív Jugoszláviai Magyar Nyelvűvelő Egyesület (pl. az emlékeztető a Szarvas Gábor nyelvűvelő napok rendezője) az utóbbi években kevésbé tevékeny.

Ezután az előadó a magyar nyelvoktatás és -ápolás helyzetének romániai tényeit tárta az Anyanyelvi Bizottság elé. Beszélt a magyar oktatási nyelv fokozatos háttérbe szorulásáról, az anyanyelven való művelődés (könyv- és folyóirat-kiadás, rádió- és tévéadások, színházügy) szűkülő lehetőségeiről, továbbá az anyakönyvi és helynévhasználati rendeletek kedvezőtlen hatásáról az ott élő nemzeti kisebbségek azonosságtudatára. (Ezzel összefüggésben szóba kerültek az ún. településfejlesztési koncepció várható nyelvi következményei is.)

Ezzel szemben a szovjetunióbeli (kárpátaljai) magyarság nyelvi helyzetében kedvező változások mennek végbe: bővül a magyar nyelv nyilvános használatának köre (helységnevek, feliratok); az ungvári egyetem magyar tanszékén hungarológiai központ kezdte meg működését; a Kárpáti Igaz Szó példányai egy idő óta Magyarországon is megvásárolhatók.

Csehszlovákiában a magyar nemzeti kisebbség művelődésügyét szervezeten elsősorban a Csemadok, a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Egyesülete gondozza. Az egyesületnek nyelvi szakbizottsága is van, mely sokat tesz az anyanyelv

épségének megőrzéséért. Számottevő a pozsonyi Madách Kiadó ilyen irányú tevékenysége is: újabban nyelvművelő köteteket is közread. Az évente megrendezett Kazinczy-napok is jól szolgálják a nyelvmegőrzést, a kisebbségi anyanyelv tudatosabb használatát.

Végül a szomszédos Ausztriában is él — bár kis létszámú — őshonos magyarság. A négy burgenlandi magyarlakta faluban főleg az ottani magyar kulturális egyesület őrökdi az anyanyelvi oktatás és művelődés fölött.

A nyugati magyarság (a sokat emlegetett „diaszpóra” Nyugat-Európában, Észak- és Dél-Amerikában, Ausztráliában stb.) magyarságtudatának, magyar nyelvi ismereteinek megőrzésében vezető szerepet játszanak az egyházak, a kulturális egyletek, szervezetek, köztük nem utolsósorban a cserkészcsapatok. Kár, hogy a velük való kapcsolattartást még mindig nehezítik az ideológiai fenntartások. A Magyarok Világszövetsége és az Anyanyelvi Konferencia azonban évtizedek óta mindent elkövet azért, hogy tankönyvekkel, előadókkl támogatssa a szóránymagyarságot az anyanyelv megőrzésében és továbbadásában.

Szende Aladár vitaindítóját sok hozzászólás követte.

Lőrincze Lajos, a bizottság elnöke rámutatott, hogy egy-egy korlátozó rendelkezéstől ott is megtorpanhat a magyar nyelv művelése, ahol egyébként viszonylag kedvező a helyzet. A magyar nyelv állapota nem tekinthető a szomszéd államok „belügyé”-nek. Lőrincze Lajos kívánatosnak tartja, hogy Akadémiánk is mind jobban vegye részét a magyar nyelv külföldi fenntartásának segítéséből.

Éder Zoltán szerint a magyar nyelv helyzete sokat romlott az utóbbi időben (nyugaton is, de elsősorban némelyik szomszédos államban). Örvendetes volna, ha a Magyarok Világszövetsége az eddiginél aktívabban foglalkoznék az őshonos magyar nemzeti kisebbségek nyelvi és kulturális viszonyaival is. Szűts László a csehszlovákiai beszédművelő táborok hasznosságát méltatta, személyes tapasztalatok alapján. Benárdy József arról számolt be, hogy az Országos Pedagógiai Intézet évek óta gondoskodik szomszédos országokbeli (pl. burgenlandi, szlovéniai) magyar szakos tanárok nyelvi és szakmai továbbképzéséről. Szathmári István a külföldi hungarológiai központok hálózata kiépítésének fontosságát hangsúlyozta.

Az Anyanyelvi Bizottság vitaulése Lőrincze Lajos elnök összefoglalójával és zárásával fejeződött be.

3. Az őszi ülés fő témája a nyelvművelésnek a nyelvtudomány újabb eredményeivel való kapcsolata volt; Kovalovszky Miklós írásos előterjesztése alapján.

Kovalovszky helyzetelemzése abból indult ki, hogy a nyelvművelésnek mint a nyelvészet alkalmazott, gyakorlati ágának természetes, szükségszerű kapcsolatban kell lennie a nyelvtudomány különféle szakterületeivel. Állandó figyelemmel kell kísérnie a nyelvészet új eredményeit, hogy gyakorlati célú munkálkodásában: az újonnan felbukkanó nyelvi jelenségek értékelésében és az ún. nyelvi tervezésben hasznosíthassa, érvényesíthesse őket.

A továbbiakban az előterjesztés a nyelvművelés módszereivel foglalkozott. A széles látókörű nyelvművelésnek nyelvsviziológiai szemléleten és pontos, részletes nyelvelíráson kell alapulnia, de nem feledkezhet meg a népnyelvi és nyelvtörténeti források tanúságtételéről sem.

Kovalovszky Miklós áttekintése ezután sorra vette a korszerű nyelvi ismeretterjesztés, nyelvgozdozás legfontosabb részterületeit: a beszédművelést és kommunikációkutatást, az élőnyelv (beszélt nyelv) kutatását, a regionális köznyelvek, a fővárosi nyelvhasználat, az ifjúsági nyelv és argó kérdéskörét. Beszámolt az újabb kutatási eredményekről, de jelezte a hiányokat, aránytalanságokat is.

Miben támaszkodhat a mai nyelv művelés az újabban kialakult vagy még csak kialakulóban levő nyelvészeti és társtudományi diszciplínákra? — ezt tárgyalta az előterjesztés második fele. Tudományágunk számára a legfontosabb új értesüléseket Kovalovszky Miklós szerint a szövegtan, a kvantitatív nyelvészet és a szociolingvisztika nyújtja. Az utóbbi különösen akkor nélkülözhetetlen, ha a társadalmi és a nyelvi magatartás összefüggése, kölcsönhatása a téma. Nyelvszociológiai szemléletre van szükség a nyelvi panelok, közhelyek s általában a nyelvi divatjelenségek értékelésekor is. Különösen feltételezik egymást a szociológiai és a nyelvészeti szempontok az ún. nyilatkozói nyelv (a közéleti nyelvhasználat eltorzult válfaja) vizsgálatában.

Befejezésül azokat a nyelv művelő munkában nélkülözhetetlen kézikönyveket sorolta fel Kovalovszky Miklós, amelyek még nincsenek ott könyvespolcunkon, — de nem is lehetnek, mert nyelvtudósaink még adósak velük: stíluszótár, asszociációs szótár, kiejtési kézikönyv és szótár, értelmező kisszótár (iskolai használatra), nyelv művelő kis- vagy kézisztár, fogalomköri szógyűjtemény, iskolai szakszótár, diáklexikon. Jót tenne az ifjabb nemzedék nyelvi kultúrájának a tankönyvek nyelvhelyességi és stiláris szempontból való lektoráltatása is. (Ebben az Anyanyelvi Bizottság néhány éve már felajánlotta segítségét a Tankönyvkiadónak, de javaslatára nem kapott választ.)

A tartalmas előterjesztéshez a bizottságnak szinte mindegyik jelenlévő tagja hozzászólt. Most csak a legfontosabb megjegyzéseket és kiegészítéseket foglalhatjuk össze.

Grétsy László, a bizottság társelnöke rámutatott, hogy a szociolingvisztika újabb eredményeinek ismerete nélkül nem tudunk mit kezdeni a diglosszia (nyelven belüli kétnyelvűség), ill. az ún. hátrányos nyelvi helyzet problematikájával. Ruzsiczky Éva szavára tette, hogy anyagi és szervezési okokból félbemaradtak az új fogalomköri szógyűjtemény munkálatai. Fábián Pál az ELTE magyar nyelvészeti tanszékein folyó élőnyelvi kutatásokat ismertette. Szántó Jenő véleménye szerint „a mai lingvisztika mindinkább szociolingvisztika”; a rádió, a tévé, a videó kisgyermektől kezdve befolyásolja, olykor meg is határozza a nyelvi ismereteket, stílusnormákat. Az új jelenségek rendre a beszélt nyelvben bukkannak fel, ezért ezt különös gonddal kell figyelni.

A bizottsági vita vége felé más témák is szóba kerültek. Rácz Endre kifogásolta, hogy a Magyar Nemzet anyanyelvi rovata az utóbbi időben csak elvétve — és akkor is a szokásosnál kisebb terjedelemben — jelenik meg. Mivel e rovat 1974-ben az Anyanyelvi Bizottság támogatásával jött létre, indokolt, hogy az ügyben a bizottság is véleményt nyilvánítson. Ez meg is történt: a hozzászólók kíváncsún tartották, hogy fennmaradjon a Magyar Nemzet nyelv művelő rovata, mert sajátos árnyalatot képvisel a nyelvi ismeretterjesztés színskáláján.

Fábián Pál és Szende Aladár nyelv művelő kongresszus megrendezését javasolta, hiszen az 1959-i pécsi konferencia óta nem volt ilyen tanácskozás. „Itt az ideje összegezni örökségünket és átadni az ifjúságnak” — hangoztatták.

Grétsy László és Ruffy Péter nyelv művelői díj alapítására tett javaslatot. A tervezett Arany János-díj (milyen érdekes, és persze jellemző is, hogy Arany Jánosról mostanáig semmiféle díjat sem neveztek el!) az anyanyelv védelmében kifejtett írói, előadóművészi, kutatói stb. tevékenységet jutalmazná. A bizottság rövid vita után úgy döntött, hogy magáévá teszi a kezdeményezést, és a díj ügyében az Akadémia elnökéhez fordul.

Kemény Gábor

Az élőszó erejével . . .

Ha előbb nem, akkor a Magyar Nemzeti 1988 április 2-i, ünnepi számából értesülhetett széles körben a magyar társadalom arról, hogy ismét egyetemi tantárgy lett a retorika az Eötvös Loránd Tudományegyetemen.

Nevelés és politika, barátság és szerelem, egyszóval mindenféle emberi kapcsolat és ráhatás durván két lehetőséggel számol, s ezt úgy szoktuk megfogalmazni, hogy „szép szóval vagy erőszakkal”. Az erőszak, mint tudjuk, gyors, látványos és persze hazug eredményekkel dicsekszik. A szép szó, úgy ahogy azt még a görögök gondolták (ti. a széppel természetsszerűleg együtt jár az igaz és a jó), olyan mint a levegő. Nem látjuk, nem színes, nem bombasztikus, de nélkülözhetetlen minden pillanatunkban, „ott van minden lélegzetvételünkben”, táplálja és őrzi bennünk az élet tüzét, melegét.

Az egyetem rektora, F ü l ö p J ó z s e f, aki elrendelte e retorikaoktatást, mintha messzebbre látna a gazdasági és pénzügyi szakembereknél. Gondolkodása szerint: „Előbb azt kell megszüntetni, ami a léket okozza, különben hiába tömködjük. Előbb azt kell megtalálni, mitől megy, vagy nem megy a szekér”. Tehát: Megérthetjük-e egymást? Megszólalhatunk-e egymásnak? A Magyar Nyelvőr címében is több mint egy évszázada hordozza ezt az aggodalmat, és tartalmában azt a szorgoskodást, hogy ezekre a kérdésekre igennel felelhessünk. „Sajnos”, a folyóirat ebben sem vesztette el létjogosultságát, hanem inkább növelte.

Az első retorikai órának kellő nyomatékot adott, hogy maga a rektor nyitotta meg, s nem kisebb személyiség működött közre, mint S i n k o v i t s I m r e Kossuth-díjas színművész, aki már szinte egy egész életet szentelt a tisztán hangzó szónak és művészi látványnak.

Érdemes néhány gondolatot felidézni az óravezető tanárnak, B e n c z e L ó r á n t adjunktusnak az előadásából, hozzátéve természetesen a magamét is:

Az ókori görögök foglalkoztak a nyugati civilizációban először tudományosan és gyakorlatiasan a hatékony nyilvános beszéddel, ahogy ők mondták, az igazság napfényre hozatalával, azaz a retorikával. A görög demokráciában az élőbeszéd volt az elsődleges. Az írást, az olvasását, bár az ábécé „kifejlesztésében egy nagyságrenddel továbbléptek” (mai fogalmazásban!), lassúnak, mesterkéltnek és drágának találták. Az írás a középkorban kezd eluralkodni Európában. Nem kis része volt ebben milánói szent Ambrusnak, aki a hagyomány szerint megtanult magában olvasni (addig csak hangosan olvastak), s ezáltal olyan gyorsaságot ért el, amivel egy év alatt nagyobb műveltséget szerzett, mint kortársai évtizedek során. Magyarországon III. Béla király idején szaporodnak feltűnően az íráások. S milyen távlatokat kínálnak ma a komputer az írásszaporítás terén! Úgy tűnik, hogy az írás nehézkességét és költségességét egyáltalán nem csökkentik nálunk, hanem növelik. Ma már ott tartunk, komputerek nélkül is, hogy egy forint nyugtázása esetleg hétszáz forintba is kerülhet. Vajon nem elsősorban pontos, világos, szabatos és szavahihető beszédet kellene-e tanítani az általános iskolákban, semmint komputerkezelést? Számítógépekkel önmagukban nem érjük utól soha Kanadát! De még Dél-Koreát sem, amelyik húsz évvel ezelőtt ötszáz évvel mögöttünk baktatott, most meg netán tíz évvel előttünk rohan! Nem véletlen és szeszély, hogy egy gépészmérnök, egyetemi tanár, magyarból és történelemből akar felvételi vizsgát a mérnöki karon, mondván: „A szakmát majd megtanítom én, ha a hallgató tud gondolkodni, fogalmazni és beszélni. A középiskola ne egyetemi tárgyakat tanítson, hanem széles körű alapműveltséget nyújtson!”

Az információ, a kommunikáció problémái az anyagszere szintjén kezdődnek. Ha a sejt nem tud leadni bizonyos molekulákat, megmérgeződik, ha pedig nem tud felvenni, éhenhal. Ezeket a bajokat igyekszik megszüntetni az embernél az orvostudomány, a környezetvédelem, a közgazdaság, a technika stb. több-kevesebb sikerrel. De mi történik

az információ, a kommunikáció legmagasabb szintjével, a beszéddel? Ha nem tudunk megfelelően, sőt hatékonyan beszélni, és nem tudjuk hasonlóan megérteni a beszédet? Tudati mérgezés, szellemi éhezés lép föl.

A veszély jellemzéséről, a tennivalók jellegéről hadd szóljanak a tanmesék. Az egyik Jancsi és Juliska meséjének folytatása. Miután a gonosz boszorkától megszabadultak, boldogan éltek... Jancsi el-eljárt a kocsmába, s onnan hazajövet mindig azt hazudta Juliskának, hogy a „Józsínál beszélgettem”. Juliska, az okos asszony persze tudta, hol járt valójában, s így lassacskán megnyugodott. Biztos volt benne, hogyha azt mondja Jancsi, hogy „a Józsínál beszélgettem”, akkor a kocsmában ivott. Elérkezett az aranylakodalom ideje, és Jancsi elhatározta, hogy többé nem hazudik Juliskának. Hazaérkezett a kocsmából, s Juliska szokásos kérdésére, „Hol járt kend megint?”, azt felelte: A kocsmában.” Ebből iszonyú és váratlan baj kerekedett. Mert sötét gyanú szállta meg Juliska szívét, még a lélegzete is elakadt egy pillanatra. De azután csípőre tette a kezét, és elkiáltotta magát: „Nem szégyelli magát, kend! Egész életén át becsületes ember volt, öregségére ment el az esze, hogy idegen asszonyok után jár?! — Hogy lehet, hogy az egyetlen őszinte szó nagyobb bajt kavart, mint az állandó hazugság?

A másik történet a vándorcirkuszé, amelyik a falu szélén ütötte-fel sátrát, és készülődött az előadásra, amikor is tűz ütött ki benne. Nosza küldték a bohócot, szaladj a faluba segítségért. El is rohant ő azon nyomban, úgy ahogy volt, csörgősipkában, kifestve, kikenve az előadásra. Nem vesztegethette idejét átöltözéssel, kimosakodással. Amint beért a faluba, kiáltozni kezdett: „Emberek, ég a cirkusz! Jöjjetek gyorsan, segítsetek oltani!” Az emberek azonban, látván a bohócot, elkezdtek mosolyogni. „Milyen jól csinálja!” — mondták egymásnak. A bohóc erre kétségbeesetten üvöltözött: „De emberek, a cirkusz valóban ég, higgyétek el!” Ettől már hangosan nevettek, s amikor a bohóc tehetetlenségében sírni kezdett, majd szétdőltek a nevetéstől. A cirkusz pedig közben porig égett.

A retorika hallatán sokakban felmerülhet a kétely: „Hát nincs elég a szóból? Inkább túl sok van belőle, nem kevés. Tévé, sajtó, rádió, új könyvek ezrei nap mint nap! Információözön, ez a nagyobb baj! Tettek kellenek!” Valóban, szóból van elég, túl sok is, de most már csak úgy vagyunk velük, mint a nyomorult lágerlakó, akit hónapokon át éheztettek, a létminimumon tartottak, s netán mégis életbenmaradt a szabadulás napjáig. Akkor egyszerre kapott mindenféle ételmezt, sokat, amennyit csak akart. Emberfeletti erőre volt szükséges, hogy ne egyen, vagy csak pár, egyszerűbb falattal éljen aznap és még heteken át, különben a bőségbe halt bele, aki az ínséget túlélte. A tömegkommunikációs eszközök mértéktelen árama, a videoklip színes zavara, a popzene túlédés világa, szóban és látványban fuldoklásig betömik a száját, halálra etetik a gyomrot. Szép, igaz és jó szóra éhezik az éhező. „Látom az élet ígéjének éhségét!” — hirdette a népnek az egyetem alapítója, az egyik legnagyobb magyar szónok, nyelvész, Pázmány Péter. „... éhe a szónak, éhe a szépnak hajt titeket” — énekelte a proletariátusról Ady. És idézhetnénk még további nagyokat Babbitól Illyésig, hogy a politikai, gazdasági stb. válságok valójában az emberi gondolatok, az emberi beszéd zavaraira vezethetők vissza. Nem marad más választás, kibontakozás, mint az egyszerű, pontos, szabatos, világos, őszinte, egyenes, hatékony beszéd, amely gyors és olcsó, s amely a széthullást, a zavart, a rendetlenséget, mindennemű válságot leküzdeni képes. A beszédet is tanulni kell a bölcsőtől a koporsóig, ahogy ezt már Quintilianus leszögezte retorikájában.

Szakály Gyula

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Nyomta: az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat — Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1989., 17810

Felelős szerkesztő: Lőrincze Lajos — Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 11,2 (A/5 ív) terjedelemben
HU ISSN 0025 — 0236

A Nyelvőr postája

<i>Szatlmári István</i> : Szankcionál	504
<i>Balogh László</i> : Orrszarvúak! — A mozaik ragadványnev — A Jeleskov családnévről	504
<i>Szatlmári István</i> : „Rímest” próza	507
<i>Sarusi Mihály</i> : Nacionalista	507
<i>Büky László</i> : Hibaigazítás	507

A Nyelvőr hírei

<i>Kemény Gábor</i> : Beszámoló az Anyanyelvi Bizottság 1988. évi üléseiről	508
<i>Szakály Gyula</i> : Az élőszó erejével	511

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémia Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudomány Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról ..... 1 Ft
- [A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben
végrehajtott változások egyzékével)] ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanul-
ságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos*—*Kovalovszky Miklós*—*Lőrincze Lajos*—*Mátyás Ferencz*:
O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ara: 18 Ft
Évi előfizetés: 72 Ft

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft.
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó, 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó, 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó, 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságzsövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó, 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó, 347 oldal, 58,— Ft